శ్రీః

లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ

బాలానన్దినీవ్యాఖ్యయా
ఆంధ్రభాషా వ్యాఖ్యయా
సమేతా

వ్యాఖ్యాయాః రచయితా
వేదాన్తశిరోమణిః, వేదాన్తవిశారదః, విద్వాన్
డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రః
M. A. Ph. D. (సంస్కృతం) M. A. (హిందీ) M. A. (ఆంగ్ల భాషా)
రీడర్, సంస్కృతవిభాగః, ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయః
హైదరాబాద్.

ప్రథమ ముద్రణ : 1971

ప్రతులు 1000

వెల రూ. 18-00

గ్రంథ ప్రకాశయిత్రి

శ్రీమతి పుల్లెల సుబ్బలక్ష్మి,

O.U.B/L 22 ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ కాంపస్,

హైదరాబాదు-7

ముద్రణ :

దక్షిణ భారత్ ప్రెస్,

ఖైరతాబాద్, హైదరాబాద్-4

యేనాక్షరసమామ్నాయమధిగమ్య మహేశ్వరాత్
కృత్స్నం వ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః

యేన ధౌతా గిరః పుంసాం విమలైః శబ్దవారిభిః
తమశ్చాజ్ఞానజం భిన్నం తస్మై పాణినయే నమః.

వాక్యకారం వరరుచిం భాష్యకారం పతఞ్జలిమ్
పాణినిం సూత్రకారంచ ప్రణతోఽస్మి మునిత్రయమ్.

ఓం నమః పాణిని కాత్యాయన పతఞ్జలిభ్యః శబ్దవిద్యా
సంప్రదాయకర్తృభ్యో వంశర్షిభ్యో మహద్భ్యో
మునిభ్యో గురుభ్యః.

కృతిస్వీకర్తారః

డా. వేంకటావధాని మహోదయాః
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయాంధ్ర శాఖాధ్యక్షాః.

న్యక్కృతమృద్వీకా మాధ్వీకమాధురీ వాచాసుధాఝురీ
సన్తర్పిత సకలాంధ్రప్రదేశ జనావలిభ్యః
సంస్కృతాంధ్రాంగ్ల సాహిత్య నిరుపమవైదుషీవిఖ్యాతేభ్యః
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయాంధ్ర శాఖాధ్యక్షేభ్యః
విద్వత్తల్లజ సుగృహీత నామధేయేభ్యః
'బాలానందినీ' రచనా ప్రేరకేభ్యః

డా. దివాకర్ల వేంకటావధాని మహోదయేభ్యః
సాదరం సమర్పితమిదం

అక్షరోపాయనమ్

శ్రీః

కృతి సమర్పణమ్

యః శ్రీమానవతీర్య భూమిమఖిలాం పూతామకార్షీత్పురా
యస్యాదర్శతయా గృణన్తి చరితం లోకేఽధునాప్యాస్తికాః.
యన్నామస్మృతిమాత్రమేవ తనుతే భూతిఞ్చలోకోత్తరామ్
రామోఽవ్యాదవధానినం వరదివాకర్లాన్వవాయారుణమ్.

శాస్త్రాన్తానధిజగ్ముషీ సుకవితాః స్ఫీతాః సమూచేముషీ
వాదాన్తానధితస్థుషీ బుధజనామోదం సమాసేదుషీ.
దేశాన్తాన్ సముపేయుషీ బహువిధా గోష్ఠీః సమధ్యూషుషీ
వేదాన్తానఖిలాన్ ముహుర్దదృశుషీ! ధన్యా హి తే శేముషీ.

సన్త్వన్యేఽపి పరఃశతం బుధవరాః శాస్త్రాంబుధేః పారగాః
అన్యే కేచిదపూర్వ రమ్యకవితా మార్గాధ్వనీనా జనాః.
ఆచాన్తాఖిల శాస్త్రసారః కవితా నిర్మాణ కర్మణ్యః తే
కోవాత్రానుహరేదతోఽద్య నితరాం ధన్యోఽసిమాన్యోఽసినః.

శ్రీ వేంకటావధానిన్ తాం సీతాజానిప్రసాదితామ్
కృతిం త్వత్ప్రేరణాజాతాం తుభ్యమేవార్పయామ్యహమ్.

విజయదశమి
(విరోధకృత్)
30-9-1971

పుల్లెల శ్రీరామచంద్రః

ఆశీర్వాదః

శ్రీ గురుభ్యోనమః

శ్రీ మచ్చిరంజీవి పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు వ్రాసిన లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ బాలానందినిని స్థాలీపులాకముగా చూచినాను. చాలసంతోషమైనది, నేను ఈవిధముగ సిద్ధాంతకౌముదికి ఆంధ్ర భాషలో వ్యాఖ్యానము వ్రాయవలెనని అనుకొంటిని. అది జరుగక పోయినను నావద్ద వ్యాకరణ శాస్త్రమునభ్యసించిన శ్రీరామచంద్రునిచే రచితమగు దీనిని చూడగ చాలతృప్తి కలిగినది. ఇది కేవలాంధ్రీకరణముకాక వ్యాఖ్యానరూపముగాను వివరణముగాను ఉన్నది. ఈరచయిత కేవలము లఘుసిద్ధాంతకౌముదిని దృష్టియందుంచక సిద్ధాన్తకౌముదీ పాఠమును దృష్టియందిడుకొని యనువృత్త్యాదులను వివరించుచు కౌముదీపాఠ సంప్రదాయము ననుసరించెను. ఈ గ్రంథము చదువుకొనెడి విద్యార్థులకే గాక పాఠము చెప్పువారికి గూడ చాలనుపకరింపగలదని నావిశ్వాసము.

'వేదాంతశిరోమణి' పరీక్షయందు త్తీర్ణుడై, అద్వైతవేదాన్త శాస్త్రమున విశిష్టపాండిత్యము గలవాడయ్యును, ఈతడు వ్యాకరణశాస్త్ర గ్రంథమునకిట్టి నిర్దుష్ట వివరణముతో నాంధ్రీకరణమొనర్చుట ఈతని శేముషీవిశేషమునకు నికషోపలము. ధాతుప్రకరణమున ప్రక్రియా ధాత్వర్థనిరూపణాదికము, కృత్తద్ధితాది ప్రక్రియా ప్రదర్శనము శిష్యోపాధ్యాయులకు చాలనుపకారకము.

ఇట్లు విద్యార్థులకుపకారకములగు గ్రంథములను రచించుటకు శ్రీరామచంద్రునకు సీతారాములుత్సాహమును ఆయురారోగ్యైశ్వర్యములను ప్రసాదించుగాత.

ఇట్లు

శ్రేయోభిలాషి, సుధీజన విధేయుడు

కొంపెల్ల సుబ్బరాయశాస్త్రి

వ్యాకరణోపాధ్యాయులు,

రాజేశ్వరీ సంస్కృత కళాశాల

మోదేకుఱ్ఱు
1-9-1971

PREFACE

That Sanskrit is a dead Language is a statement we have heard often enough. Nothing can be farther from truth. It is the sensibilities of persons which are dead and not sanskrit which is always vibrant with life. The cinders of ignorance are so thick that an impression is created that there is no fire of sanskrit beneath the cinders.

However for lovers of Sanskrit it is very heartening to note the revival of interest in sanskrit all over the Country, in the recent past. Indeed it is very encouraging to learn that Kerala and Andhra pradesh states are intending to start Sanskrit Universities shortly.

When the Sanskrit enthusiasts attempt to learn the language so that they need not stop at the Drawing-room as strangers reading only translations but can wander into all the rooms of the Grand Mansion of Sanskrit Liturature, the first obstacle they meet with is the Grammar. As rightly stated by Bhartrhari, the majority of persons are those who give up any attempt to proceed further once some obstacles come in their way.

Since it is not possible to change human nature and inject intellectual courage into people it is necessary to think of ways and means to simplify Sanskrit Grammar. It is in this spirit that Siddhanta Kaumudi was written giving the essence of discussions which preceded earlier. To simplify it further Laghu Siddanta Kaumudi was written by Pandita Varadaraja.

Dr. P. Sriramachandrudu has done signal service to learners of Sanskrit by translating Laghu Siddhanta Koamudi in Telugu. His commentary has added further value to it. It is learnt that some decades ago it was translated to Telugu but no copies of the same are availble.

There can be no doubt on the point that a good grounding in Sanskrit Grammar is essential for any proper understanding of the intricacies and beauties of this Language. The modern views often expressed without thought that students should be allowed to submit theses for Dactorate in spoken language need not detain us here. If this were to be accepted no grammar would be required for any language. If the purpose of all study and writing is to attempt at something which is limited both by area and time and which therefore is purely temporary, then there is force in the modern view. Since the purpose of Sanskrit learning is something higher, there is no doubt that good grounding in Classical Grammar is essential.

It is ln this context that tnis work of the author becomes Specially Valuable. Without omtting any portion of the original, the author has brought Sanskrit Grammar within the reach of all sanskrit enthusiasts. As a humble student of Sanskrit, I offer my hearty congratulations to the author for this work and I sincerely hope this will be followed by further works of equal value.

Hyderabad
17-9-71.

P. L. Siva Ram, *I. A. S.*
Director of Handlooms & Textiles
Govt. Andhra Pradesh

భూమిక

ప్రియమిత్రులు, సహృదయులు, గురుకులక్లేశ సంప్రాప్తమైన పటుతర వైదుష్యము కలవారు అయిన శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామ చంద్రుడుగారు లఘుసిద్ధాన్త కౌముదికి ఆంధ్ర వివరణమును వ్రాయుట అధికారానుగుణముగా నున్నది. వారి వైదుష్యమునెరిగినవారు నిస్సంశయముగా ఈ వివరణము నిర్దుష్టమైనదని, కనుక ప్రామాణికమైనదని వెంటనే చెప్పగలరు. ఈ గ్రంథము తప్పక విద్యార్థులకు, ప్రక్రియనంతగా ఎరుంగని ఉపాధ్యాయులకు గూడ చాలా ఉపయోగకరమైనది.

అసలు ఏభాషకైనా వ్యాకరణము అవసరమా, కాదా అను విషయముపై మతభేదాలున్నవి. ప్రవాహినియగు భాషకు వ్యాకరణము నిగళబంధముగా తయారగు చున్నదని వాదించువారు ఎందరో ఉన్నారు. అట్టి వారిలో 'అభ్యుదయ రచయితలు' అగ్రేసరులు, కాని వారి ఆశయము సరికాదు. అన్యోన్యభావా విష్కరణకు ఉపయోగపడు భాష నియమబద్ధమై ఏకరూపముగా లేనపుడు వ్యవహార ప్రయోజనమే సిద్ధింపదు. ప్రాన్తీయభేదమునుబట్టి గాని, కాలభేదమునుబట్టి గాని, భాషలోని పదాలలో వర్ణవిపర్యాసాది పరిణామములు కలిగినపుడు అన్యప్రాన్తీయుని అభిప్రాయము తదితర ప్రాన్తీయునికి దుర్బోధమే యగుననుట పరమార్థము. అట్లే కాలభేదము కూడా భాషలో వర్ణవిపర్యాసాది పరిణామహేతువైనపుడు, పౌర్వకాలికమైన భాషను తరువాతి వారు అర్థము చేసికొనలేరు. ఈ వ్యాకరణ వ్యవస్థ ఉన్నందుననే నేటివరకు సంస్కృతభాష విపర్యాసము చెందలేదు. కనుక ప్రాచీన గ్రంథాలను మనము అర్థము చేసుకోగలుగుచున్నాము; నాటి సంస్కృతిని తెలుసుకొన జాలుచున్నాము. ఇది వ్యాకరణమునకు ప్రధాన ప్రయోజనము.

వ్యాకరణ మహాభాష్యారంభమున పతంజలి మహర్షి 'రక్షోహాగమలఘ్వసన్దేహాః ప్రయోజనమ్' అని యారంభించి బహుముఖముగా వ్యాకరణ ప్రయోజనములను చర్చించియున్నాడు. అందులో కొన్ని ప్రయోజనములు సార్వత్రికములు. కొన్ని అసార్వత్రికములు. లఘు అసందేహములనే ప్రయోజనములు సార్వత్రికములు – అనగా భాషను వ్యవహరింపగోరు ప్రతివారికి అవసరమైనవి.

1. 'లఘు' అనగా సులభోపాయము. అనంతములైన శబ్దముల స్వరూప స్వభావములను సులభముగా తెలిసికొనుటకు వ్యాకరణము ఉపకరించును. ఒక అకారాంత పుంలింగ శబ్దమునకు ఆయావిభక్తి వచనములలో రూప నిష్పత్తిని తెలిసికొన్నప్పుడు తక్కిన అకారాంత పుంలింగ శబ్దరూపములు గూడ అట్లేయని తెలిసికొనుటకు సాధ్యమగును కదా. ఇట్లే ఇకారాంతములకు, హలంతములకును ఈమాదిరిగా దిగ్దర్శనము వ్యాకరణమాత్ర సాధ్యము.

2. అసందేహః- సందేహము కలిగినపుడు ఒకపదము యొక్క స్వరూపమును ఇది సాధువనియు, ఇది అసాధువనియు నిర్ణయించుకొనుటకు వ్యాకరణమే ముఖ్యసాధనము. లేక అర్థమును గూర్చి సందేహము కలిగినపుడు ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగమును చూపి అర్థమును నిర్ణయించుటకు వ్యాకరణము ముఖ్యసాధనము.

ఒక భాషావేత్త అయిన తండ్రి తనకుమారుని కిట్లు ఆదేశించినాడు-
"యద్యపి బహు నాధీషే తథాపి పఠ పుత్ర! వ్యాకరణమ్
స్వజనః శ్వజనో మాభూత్ సకలం శకలం సకృత్ శకృత్."

అబ్బాయీ! వేరే చదువులు (న్యాయమీమాంసాదులు) చదవకపోయినా వ్యాకరణం మాత్రం తప్పక చదువుము. నిత్యము వాడుకలోనున్న భాషలో ఉచ్చారణమునుబట్టి ఏకొద్ది మార్పు కలిగినా అది అపార్థమునకు దారితీయవచ్చును. అనర్థహేతువు కావచ్చును. ఎట్లనగా- 'మహారాజా! తాము పట్టమహిషి మొదలగు స్వజనముతో కలిసి దయచేయుడు' అని చెప్పవలసియుండగా 'శ్వజనముతో' అని ఉచ్చరించిన పక్షమున మహాప్రమాదము సంభవించును. "నామహిషీపరి జనములను 'శ్వజనము' అందువా- కుక్కలతో పోల్చెదవా," అని ఆ మహారాజు కోపించి దండింపవచ్చును. దంత్యమగు సకారమునకు, తాలవ్యమగు శకారమునకు ఉచ్చారణభేద మెరుగక 'స్వ' శబ్దమును 'శ్వ' శబ్దముగా పలుకుటచే సంభవించిన అనర్థమిది. ఇట్లే 'సకలమ్' (సమస్తము) 'శకలమ్' (చిన్నిఖండము) 'సకృత్' (ఒక్క పర్యాయము) 'శకృత్' (గోమయము) అను పదములలో ఉచ్చారణభేదముచేత అర్థభేదము గమనార్హము. కనుక నిత్య వ్యవహారమున అపార్థము స్ఫురింపకుండునట్లు భాషింపవలెనన్నచో వ్యాకరణమును నేర్చియుండుట ఎంతో అవసరము కదా.

పదోచ్చారణములో ఏకొద్ది మాత్రమో విపర్యాసము కలిగినను అందుచే అర్థస్ఫూర్తికి భంగము కలుగదనియు, ఇందుకొరకై ప్రత్యేకించి వ్యాకరణజ్ఞానము వక్తకు అవసరము లేదనియు వాదించువారికి పైశ్లోకము చక్కని సమాధానము నిచ్చును ఇట్లు ఏదృష్టితో పరిశీలించినను భాషకు వ్యాకరణము అవసరమే.

భాషకు వ్యవస్థను కల్పించుటయే వ్యాకరణోద్దేశము. భాష అవ్యవస్థిత మైనపుడు దాని ప్రయోజనమే సిద్ధింపదు. ఈ వ్యవస్థ యుండుట సర్వభాషలకు సమానమే, కాని కొన్ని భాషలకు ఈ వ్యవస్థ సూత్రబద్ధము కాలేదు. కొన్నిం టికి సూత్రీకరణము జరిగినది. ఇంతేభేదము. సర్వభాషాజననియగు సంస్కృత భాషకు మొట్టమొదటి సారిగా ఏర్పడిన వ్యాకరణవ్యవస్థయే, ఇతర భాషలకును వ్యాకరణ రచనకు మూలాధారమైనది. ఇట్లుండగా కొందరు వ్యాకరణమును జూచి బెదరిపోవుటకుగాని, దానిపై చెప్పరానంత ద్వేషమును పూనుటకుగాని, కారణము అర్వాచీన శాస్త్రకారులచేత ఆశాస్త్రము శుష్కవాక్యార్థములతో అతిగా పెంచివేయబడుటయే. సూత్రకరణ పద్ధతికి ప్రయోజనము సూక్ష్మముగా బహు శార్థ బోధనమై యుండగా తద్విరుద్ధమగు వ్యర్థవిస్తృతి అవతరించుటయు, ఆవిస్తృత గ్రంథజాతమే పాఠ్యక్రమములో ప్రవేశము నొందుటయు, ఛాత్రులకు భయావహమైనది. వ్యాకరణ బోధనమునకు సాధ్యమైనంత సులభమార్గము నవ లంబించురీతి లుప్తమైనది.

భట్టోజి దీక్షితుడు తాను శబ్దకౌస్తుభాది విస్తృత గ్రంథములను రచించిన వాడైనను ఛాత్రసౌలభ్యము కొరకు సిద్ధాంతకౌముదిని రచించినాడు. అందు పాణినీయ సూత్రక్రమమునుబట్టి వ్యాఖ్యానమును చేయక, ప్రకరణ విభాగ మొనర్చి, ఆప్రకరణమునకు చెందిన సూత్రములన్నింటిని ఒకచోటచేర్చి సోదాహ రణముగ వ్యాఖ్యానించినాడు ప్రకరణపద్ధతిలో సూత్రములను వర్గీకరించుటచేత "ఈరూపసాధనమునకు కావలసిన సూత్రము అష్టాధ్యాయిలో ఎచటనున్నదా" యని అన్వేషించవలసిన ప్రయాసము కొంత తప్పినది. ఇది కొంత సౌలభ్యము. ఇతనితని శిష్యుడును, స్వయముగా వ్యాకరణాధ్యయనక్లేశము ననుభవించిన వాడును అగు వరదరాజపండితుడు ఆసిద్ధాంతకౌముదిని కొంత తగ్గించి మధ్యమ కౌముది యనియు, మరికొంత తగ్గించి లఘుకౌముది యనియు సంగ్రహ గ్రంథ ములను ప్రకటించి ఛాత్రులకు మహోపకారకుడైనాడు.

అట్లు అతి సంగ్రహ రూపమగు లఘుకౌముదికి ఇరువురు పండితులు రచించినఆంధ్రానువాదమును శ్రీమాన్ S T. G. వరదాచార్యులుగారి (చిట్టిగూడూరు) ఉపోద్ఘాతముతో దాదాపు నలుబది సంవత్సరములకు పూర్వము వావిళ్ళవారు ప్రకటించిరి అదికాక మరికొందరు సమగ్రముగను, కొన్ని ప్రకరణములకు వివరణమును వ్రాసి ప్రకటించి యున్నట్లు నావినికిడి. వాటిని దర్శించు నవకాశము నాకు కలుగలేదు. కాని ఈ ప్రస్తుత వివరణమును పలుస్థలములలో ప్రక్రియా సాధుత్వ పరిశీలనమునకై పఠించి మిక్కిలి తృప్తినొందితిని. సంస్కృత వ్యాకరణ ప్రవేశమునభిలషించు విద్యార్థులకు ఈ గ్రంథము అవశ్యముగా నుపకరించ గలదు. బహుపరిశ్రమ సాధ్యమగు ఇట్టి సద్గ్రంథమును రచించి ప్రకటింపచేసిన శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారికి ఆంధ్ర విద్యార్థిలోకము కృతజ్ఞతాబద్ధమై యుండగలదని ఆశించుచున్నాను.

ఇట్లు విద్వద్విధేయుడు
"కవిశాబ్దిక కేసరి"
శ్రీ న. చ. రఘునాథాచార్యులు
సంస్కృతాధ్యాపకులు, S. V. S. A. కాలేజి

వరంగల్లు
7-9-1971

అభినందనము

సంస్కృత భాషకు వెలసిన వ్యాకరణములలో పాణిని అష్టాధ్యాయి సుప్రసిద్ధమైనది. అందలి సూత్రముల కూర్పును ప్రత్యాహారముల ప్రయోజనమును పరిశీలించి పరిశోధకులు ఆశ్చర్యమును ప్రకటించి యున్నారు. అష్టాధ్యాయికి భట్టోజీదీక్షితుడు రచించిన వ్యాఖ్యానమునకు సిద్ధాంతకౌముది అని పేరు. అతడు అష్టాధ్యాయియందలి సూత్రములను ఒక క్రమముగా కూర్చి ఆవ్యాఖ్యానమును రచించెను. దానినంతను పఠించుట కష్టసాధ్యమను ఉద్దేశముతో వరదరాజను పండితుడు అందలి సూత్రములను కొన్నింటిని తగ్గించి మధ్యమ సిద్ధాంతకౌముదిని లఘుసిద్ధాంతకౌముదిని రచించెను. అందు లఘుసిద్ధాంతకౌముది భారతదేశమునందంతటను పఠనపాఠన వ్యవహారమును పొంది బహుప్రచారమును గాంచినది. దానినిక్షుణ్ణముగా పఠించినచో సామాన్య వ్యాకరణాంశములన్నియు అవగతములగును. ఆ గ్రంథము ప్రాచ్య భాషా విద్యార్థులకు-ముఖ్యముగా తెలుగు ప్రధానముగా గ్రహించిన వారికి-పాఠ్యముగా నిర్ణయింపబడుచుండును. సంస్కృత జ్ఞానమంతగా లేని తెలుగు విద్యార్థులు దానిని అవగాహనము చేసికొనుటకు విపులము స్పష్టమునైన వ్యాఖ్యానమొకటి అవసరమైయున్నది. దానిని గ్రహించి ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ సంస్కృత శాఖయందు ప్రాధ్యాపకులుగా పనిచేయుచున్న డా. శ్రీరామచంద్రుడుగారు దానికి విపులమైన ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానము రచించియున్నారు. వారు సంప్రదాయసిద్ధముగా సంస్కృత సాహిత్యమును, వ్యాకరణాది శాస్త్రములను కూలంకషముగా చదువుకొనిన మంచి పండితులు. బహుభాషా వేత్తలు. వారు ఈ యాంధ్ర వ్యాఖ్యను రచించుటలో విద్యార్థుల అవగాహన శక్తిని ఆవశ్యకతను గూడ దృష్టియందుంచుకొనియున్నారు. ప్రతిసూత్రమునకును అర్థమును

వివరించుటయే గాక సోదాహరణముగా విశేషములను గూడ ప్రకటించి యున్నారు. విస్తృతమైన ఈ వ్యాఖ్యానము తెలుగు విద్యార్థులందరికిని లఘుసిద్ధాంతకౌముదిని కరతలామలకము గావించునని నా యభిప్రాయము. ఈ వాఖ్యానమును వారు మా మిత్రులును ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయాంధ్ర శాఖాధ్యక్షులును ఐన డా. దివాకర్ల వెంకటావధాని గారికి అంకితముచేయుట నాకుచాలా ఆనందమును కలిగించినది. వారిట్లే సంస్కృతమునందలి దురవగాహములైన ఇతర శాస్త్ర విషయములను గూడ విపులవ్యాఖ్యానములతో వెలయించి సంస్కృతమునందున్న అర్థ నిక్షేపములను ఆంధ్రులకు చూర ఇత్తురని ఆశించుచున్నాను.

హైదరబాదు
15-9-71

దేవులపల్లి రామానుజరావు
కార్యదర్శి, ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ

పండితుల అభిప్రాయములు

"ఇంత విస్తృత ప్రయోజనమును సాధించు ఈ వివరణము సిద్ధాంతకౌముదికే అద్దము పట్టినట్లయినది"

మా మిత్రులు డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారు లఘుసిద్ధాంతకౌముదికి వ్రాసిన బాలానందినీ అను తెలుగు వివరణమును కొన్ని భాగములు చదివి ఆనందించితిని. ఇదివట్టి తెలుగు వివరణము మాత్రమేకాదు. మూలసూత్రములచే సిద్ధింపవలసిన పదములకు అవసరమగు 'అనువృత్తి', 'అపకర్ష' సూత్రములను, పరిభాషలను అన్నిటిని ఒకచోట ప్రదర్శించి, శబ్దసిద్ధిని చూపెట్టి జిజ్ఞాసువులగు విద్యార్థులకు మిక్కిలి ఉపకారకముగా ఉన్నది. ఇంత విస్తృత ప్రయోజనమును సాధించు ఈ వివరణము సిద్ధాంతకౌముదికే అద్దము పట్టినట్లయినది. బాలురే కాక పెద్దలు కూడ ఈ తెలుగు వివరణమును చదివి సంతోషింతురనుట నిశ్చయము.

విశ్వవిద్యాలయములందు సంస్కృతమును బోధించు పండితులు సాహిత్యము, చరిత్ర, విమర్శనము మున్నగు వాటియందే సమర్థులు; వ్యాకరణము, తర్కము మొదలగు జటిలములు శ్రమసాధ్యములును అగు విషయములందు తావన్మాత్ర నిష్ణాతులను అపప్రథనుపమ్మా చేయగలవారు డాక్టరు శ్రీరామచంద్రుడుగారు. యువతరములో వీరివలె వ్యాకరణము జిహ్వాగ్రమందున్నవారు అరుదు. నిర్మలమైన శబ్దదర్శనము కలవారు గనుకనే వీరి తెలుగు వివరణము ప్రామాణికమై ఆనందదాయకమగు చున్నది. ఇట్టి వీరు పరిభాషేందుశేఖరము మహాభాష్యము వంటి ఉదాత్త గ్రంథములను తెలుగు వివరణము ద్వారా ఆంధ్రులకందించుట ముదావహముగా నుండును. శబ్దబ్రహ్మ విదులైన మునిత్రయము వారు శ్రీరామ చంద్రుడుగారిని అనుగ్రహింతురు గాత.

14-9-71
విద్యానగరం

ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం

(Retired Professor and Head of the department of Telugu, Osmania University)

"తులనాత్మకముగా పరిశీలింప ఈ యాంధ్రీకృతి
సర్వశ్రేష్ఠమైనదిగా తోచినది"

లక్షణ పూర్వకమైన శబ్దజ్ఞానము, తత్ప్రయోగము శ్రేయోదాయకమని శాస్త్రము. ''ఏకః శబ్దః సమగ్ జ్ఞాతః సుష్ఠుప్రయుక్తః స్వర్గేలోకే కామధుక్ భవతి'' అను ఫలశ్రుతికలదు. పదలక్షణవేత్తలకు భాషావధూటి వశవర్తినియగు నను భావమును-

'ఉతత్వః పశ్యన్న దదర్శవాచముతత్వః శృణ్వన్న శృణోత్యేనామ్
ఉతోత్వస్మై తన్వం విసస్రే జాయేవ పత్య ఉశతీ సువాసాః'

అను వాక్యము సొగసుగా తెలుపుచున్నది. శబ్దస్వరూపము తెలియనివాడు గన్నుగల గ్రుడ్డి, చెవిగల చెవిటి. కావున ఏభాష కైనను శబ్దశాస్త్రము మిక్కిలి ముఖ్యమైనదిగా ఎన్నబడినది. 'ముఖం వ్యాకరణం ప్రోక్తమ్' అను ప్రశంస వచ్చినది. ప్రపంచమందలి భాషా వ్యాకరణము లన్నింటిలో సంస్కృత వ్యాకరణము సర్వాంగ పుష్టము; శ్రేష్ఠమునని వాసి గాంచినది. అందునను పాణినీయము మూర్ధన్యము. పాణిని మహర్ష్యుపజ్ఞమైన అష్టాధ్యాయికి కాత్యాయనముని వార్తికములను, భగవత్పతంజలి మహా భాష్యమును వెలయించి శబ్దశాస్త్రమును పరినిష్ఠితము గావించిరి.

అష్టాధ్యాయి-విషయక్రమ పరిష్కృతి

విషయ ప్రధాన పద్ధతిలో అష్టాధ్యాయిని పునర్వ్యవస్థీకరించి యందించిన గౌరవము 'రూపమాల' కర్తయగు విమల సరస్వతి పండితునకు దక్కినది ఈ నవ్యమార్గము విషయపరిజ్ఞానమునకు మిక్కిలి యుపకరించునదని తేలుటచే రామచంద్ర విద్వద్వర్యుడు ప్రక్రియాకౌముదిని, దానినొజ్జబంతిగా చేసికొని క్రీ. శ. 17వ శతాబ్దిలో సుప్రసిద్ధవైయాకరణుడు భట్టోజీ దీక్షితుడు సిద్ధాంత కౌముదిని రచించిరి. ప్రతిపాదన సౌకర్యము విషయసౌలభ్యములనుబట్టి సిద్ధాంత కౌముది విద్వల్లోకానందకారిణియై విశేషవ్యాప్తినందినది.

'కౌముదీయది కంఠస్థా వృథా భాష్యే పరిశ్రమః
కౌముదీయద్య కంఠస్థా వృథా భాష్యే పరిశ్రమః'

'కౌముదివచ్చిన చాలును-భాష్యమేల' అనునంతటి ఖ్యాతినందినది ఆగ్రంథము. కాలక్రమమున సుకుమారబుద్ధులకు ఆ కౌముదియు బరువైనది. శబ్దవిద్యారంభ

దశయందున్న విద్యార్థుల కొఱకు మధ్యకౌముది, లఘుకౌముదివంటి సంగ్రహ రచనలు పుట్టినవి. వరదరాజ పండితుని 'లఘుసిద్ధాంతకౌముది' ఈ కోవలోనిది. ఇది పఠన పాఠనములలో ఎక్కువ వ్యాప్తినొందినది. కొన్ని ప్రాచ్య పరీక్షలకును కొన్ని పట్ట పరీక్షలకును ఇది పాఠ్యముగా నిర్ణయింపబడినది.

లఘుసిద్ధాంతకౌముది-ఆంధ్రీకరణము

పాఠ్యమైన కారణమున లఘుకౌముదికి తెలుగులో వివరణ మవసరమైనది. ఈయవసరమును దృష్టిలో నుంచుకొనియే వెనుక చిట్టిగూడూరు శ్రీ నారసింహ ప్రాచ్య కళాశాల పండితులు శ్రీ చంద్రభట్ల సూర్యనారాయణశాస్త్రి, శ్రీ మత్స్యంచాంగము వేంకటనరసింహాచార్యులనెడువారు లఘుకౌముది నాంధ్రీకరించిరి. వావిళ్ళవారు ప్రకటించిరి. అట్టి యాంధ్రీకృతులలో నేటి శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారిది మఱియొకటి. వీరి బాలానందినీ సహితమైన లఘుకౌముది యలఘుకౌముదిగా విలసిల్లుచున్నది. 'బాలానందిని' అన్వర్థమైనదిగా గోచరించినది. ఇందు విషయ వివరణము విద్యార్థులకు సంశయనిరాసకముగా, లెస్సగా బోధపడు సరణిలో సాగినది. అనువృత్తములగు పదములను చూపుచు వృత్తి వాక్యములకు తెలివిడి వ్రాయుటచే సూత్రార్థము తేటతెల్లమై లక్ష్యసమన్వయము సుకరమైనది. పెక్కుచోట్ల శ్రీరామచంద్రుడుగారు ప్రస్తావవశమున కావించిన చర్చలు సప్రమాణములై విద్వదామోదముద్ర లందజాలునవిగా ఒప్పారుచున్నవి. తులనాత్మకముగా పరిశీలింప ఈయాంధ్రీకృతి సర్వశ్రేష్ఠమైనదిగా తోచినది. సిద్ధాంతకౌముదికి శ్రీ వాసుదేవదీక్షితుని 'బాలమనోరమ' వ్యాఖ్యవలె లఘుకౌముదికి శ్రీరామచంద్ర పండితుని ఈ 'బాలానందిని'యు నామసామ్యము చేతనే కాక విషయమహత్త్వచేతను శైలీసారల్యముచేతను వన్నెవెట్టునదియై యాంధ్రదేశమున విశేషప్రచారము నందగలుగునని యాసించుచున్నాను.

'శిరోమణి' 'విద్వాన్'
చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు
రీడర్, తెలుగు విభాగము
ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయము

హైదరాబాదు
13-9-1971

"ఆంధ్రదేశమున సంస్కృత భాష పునరుజ్జీవితమై తేజరిల్లుటకు సాధనమై ఈ వ్యాఖ్యానము చరితార్థము"

ఇంతకాలము ప్రాచ్య విద్యాలయములందు తలదాచుకొని కొనయూపిరితో బ్రతుకుచున్న సంస్కృత భాషకు ఇప్పుడిప్పుడు మంచి రోజులు వచ్చుచున్నవి. జీవనోపాధి సాధనముగా కొలదిమంది విద్యార్థులచేత మాత్రమే అభ్యసింపబడు చుండిన సంస్కృత భాష యిప్పుడు ప్రజాసామాన్యము నందును చోటుసంపాదించు కొనుచున్నది. సంస్కృత భాషా సాహిత్యముల యధ్యయనమున విద్యాధికులు పలువురు ఆసక్తి ప్రదర్శించుచున్నారు. అట్టివారికి సంస్కృత భాష బోధించుటకు పెక్కు సంస్థలు పెక్కుతీరుల ప్రయత్నములు చేయుచున్నవి.

సంస్కృత వ్యాకరణశాస్త్రాధ్యయనమునకు తొలిమెట్టుగా లఘుకౌముది చిరప్రసిద్ధి నందియున్నది. ఆసేతు శీతాచలము అన్ని ప్రాంతములందును పాఠ్యగ్రంథముగా చిరకాలము నుండియు ఉపయుక్తమగు చుండినను లఘుకౌముదికి విపులమైన భాషా వ్యాఖ్యానము ఏప్రాంతమునను వెలువడిన జాడకనబడదు. పరీక్షార్థులై ప్రాచ్యకళాశాలలందు చదువుకొను విద్యార్థుల సంఖ్యతోపాటు పైవేటుగా పరీక్షలిచ్చువారి సంఖ్యయు ఇటీవల పెరిగినది. అట్టివారికి విపులమైన వ్యాఖ్యతో లఘుకౌముదిని అందజేయవలసిన అవసరము ఎంతేనికలదు. ఆప్రయత్నములును జరుగుచున్నవి. కొన్నికొన్ని ప్రకరణములకు భాషా వ్యాఖ్యలు లభ్యమగుచున్నవి. సంపూర్ణ లఘుకౌముదికి సమగ్రము, సరళము, సుబోధము నైన వ్యాఖ్యానము అత్యవసరముగానున్న తరుణమున మిత్రులు డాక్టర్ శ్రీరామచంద్రుడుగారు అత్యంత ప్రయాసమునకు ఓర్చి 'బాలానందిని' యను భాషా వ్యాఖ్యను సిద్ధముచేసి అత్యంత వ్యయమునకు ఓర్చి దానిని సుందరముగా ముద్రించిరి. సిద్ధాంత కౌముదికి బాలమనోరమవలె లఘుకౌముదికి బాలానందిని ఉత్తమ వ్యాఖ్యగా జనాదరణపొంది సార్థక నామధేయకాగలదని యాశింతును. ఆంధ్ర సంస్కృతాంగ్ల హిందీ భాషలందు నిండైన పాండిత్యముగలిగి, సంస్కృతభాషా ధ్యాపనమున పరిపక్వమైన యనుభవముగలిగి, విద్యార్థుల యవసరములు, గ్రహణశక్తి చక్కగా గుర్తించిన డాక్టర్ శ్రీరామచంద్రుడుగారు వెలయించిన ఈ వ్యాఖ్యానము సంస్కృత భాషాధ్యయన ప్రియులకు వరప్రసాదము

కాగలదు. ఇట్టి ఉత్కృష్ట గ్రంథమును ఉభయ పండిత మిత్రులైన నాప్రియ మిత్రులు ఆచార్య దివాకర్ల వేంకటావధానిగారికి అంకితముచేయుట వ్యాఖ్యాత యౌచిత్య పరిజ్ఞానమునకు పరమావధిగా నున్నది. ఆంధ్రదేశమున సంస్కృత భాష పునరుజ్జీవితమై తేజరిల్లుటకు సాధనమై ఈ వ్యాఖ్యానము చరితార్థము కాగలదని విశ్వసింతును.

హైదరాబాదు
15-9-1971

పాటిబండ మాధవశర్మ
U. G. C. ప్రొఫెసర్
ఉస్మానియా యూనివర్సిటీ

"లఘుసిద్ధాంతకౌముదికి నింత వివరణాత్మకమగు వ్యాఖ్య నేఁటిదాక వెలువడి యుండలేదు"

మిత్రులు డా. పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారు లఘుసిద్ధాంతకౌముదికి వ్రాసిన తెలుఁగు టీకను స్థాలీపులాకముగా నచ్చటచ్చట ప్రధానఘట్టములను జదివినాను. సంస్కృత వ్యాకరణమును జదువఁగోరు తెలుఁగు విద్యార్థులకు డా. శ్రీరామచంద్రుడుగారి గ్రంథము మిగుల నుపయోగకరముగా నున్నది.

లఘుసిద్ధాంతకౌముదికి నింత వివరణాత్మకమగు వ్యాఖ్య నేటిదాక వెలువడి యుండలేదు. అత్యంత సులభశైలిలో, సంస్కృత వ్యాకరణ గంధములేని యాంధ్ర విద్యార్థులకు సుగ్రాహ్యమగునట్లు వీరుపెక్కు చిక్కు ఘట్టములను దేట తెలుగులో వివరించి యున్నారు. ఈ గ్రంథమునకు సమగ్రమైన యాంధ్ర వ్యాఖ్యలేని లోపము నేటికి దీరినది. ఈ గ్రంథకర్త ధన్యవాదార్హుడు. సంస్కృత వ్యాకరణాభ్యాసమును తొలిసారిగా జేయు నాంధ్ర విద్యార్థులకిది యత్యంతోపకారి కాగలదనుటలో సందేహములేదు విద్యార్థి లోకము డా. శ్రీరామచంద్రుడుగారికి సర్వదా కృతజ్ఞులై యుందురు. డా. శ్రీరామచంద్రుడుగారు సంప్రదాయ సిద్ధముగా వ్యాకరణ శాస్త్రాభ్యాసము చేసినవారు గనుక ఈ గ్రంథము ఇంత సర్వోత్కృష్టముగా రచియింపగలిగినారు. వారికి నాహృదయపూర్వక ధన్యవాదములు.

హైదరాబాదు
13-9-1971

'శిరోమణి'
కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రి

"ఈ గ్రంథమునే గురువుగాఁ జేసికొని విద్యార్థి వ్యాకరణ జ్ఞానము సంపాదింపగలడని నాకు విశ్వాసము గలిగినది"

సుహృద్వరులు 'శిరోమణి' శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడుగారు రచించిన లఘుసిద్ధాంతకౌముది వ్యాఖ్యను బాలానందినిని సమగ్రముగా జూచితిని. ఎల్ల చోట్లను లక్ష్య లక్షణసమన్వయ రూపమగు వివరణము సంపూర్ణముగా మిక్కిలి విస్పష్టముగా శాస్త్రీయముగా నున్నది. గుర్వపేక్ష లేకయే సునాయాసముగా నీ గ్రంథమునే గురువుగా జేసికొని విద్యార్థి వ్యాకరణ జ్ఞానమును సంపాదింపగల డని నాకు విశ్వాసము గలిగినది.

ఆయా సూత్రముల వద్ద గణపాఠము సమగ్రముగా నిచ్చినచో నీగ్రంథ మింకను బ్రయోజనకారి యగును. మరియు సిద్ధాంతకౌముదిలోని లింగాను శాస నము గూడ జేర్చదగును. ఈ రెంటిచే నీగ్రంథమునకు బరిపూర్ణత వచ్చునని నా నమ్మకము.

'శిరోమణి'

సికిందరాబాదు
12-8-1971

సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రి P. O. L
విశ్రాంత సంస్కృతోపన్యాసకులు

శ్రీ ర స్తు

శ్రీ పుల్లెల శ్రీరామచంద్రునిచే లఘుసిద్ధాంతకౌముదిపై రచింపబడిన బాలానందినియను ఆంధ్ర వ్యాఖ్యానమును పరిశీలించితిని. ఈ గ్రంథము అభ్యా సావస్థలో నుండువారి కత్యంతము నుపయోగపడును.

శ్రీ రామచంద్రుడు నాకు సతీర్థ్యుడు. మద్గురువర్యులు బ్రహ్మశ్రీ కొంపెల్ల సుబ్బరాయశాస్త్రిగారి యొద్ద వైయాకరణ సిద్ధాంత కౌముద్యాదుల నభ్యసించి చదువరుల కుపయోగపడునట్లు లఘుకౌముది నాంధ్రీకరించి ఆంధ్ర లోకమున కత్యంతోపకారము చేసినాడు.

ఇట్లు
శ్రేయోభిలాషి

మోదేకుఱ్ఱు
1-9-1971

రాణి నరసింహశాస్త్రి
ప్రిన్సిపాల్, రాజేశ్వరీ సంస్కృత కళాశాల

శ్రీః

సంస్కృత వ్యాకరణము—దాని సంక్షిప్తచరిత్ర

'ప్రథమేహి విద్వాంసో వైయాకరణాః, వ్యాకరణమూలత్వాత్సర్వ విద్యానామ్' (ధ్వ. ఆ. 132) అని ఆనందవర్ధనాచార్యులు వ్యాకరణవైయాకరణుల మహత్త్వమును ఉగ్గడించియున్నారు.

వ్యాకరణము అతి ప్రాచీనము:- వ్యాకరణమనగా ప్రకృతి ప్రత్యయ విభాగము. సంస్కృత వ్యాకరణము అతిప్రాచీనమైనది. దీని ప్రారంభమును కనుగొనుట కష్టసాధ్యము. భారతీయుల ఇతర శాస్త్రములకువలె వ్యాకరణ శాస్త్రమునకు గూడ వేదమే ఆదిమమూలమని చెప్పుటలో సందేహములేదు. 'యజ్ఞేన యజ్ఞమయజన్త దేవాః' (ఋ.1-164-50) 'ధాన్యమసి ధినుహి దేవాన్' (యజు.1-20) 'యేనదేవాః పవిత్రేణాత్మానం పునతే సదా' (సామ.ఉ 5-2-8-5) తీర్థైస్తరన్తి (అథర్వ 184-8) ఇత్యాది వైదిక వాక్యములలో 'యజ్ఞ' 'ధాన్య' 'పవిత్ర' 'తీర్థ' శబ్దముల వ్యుత్పత్తి సూచితమైయున్నది. ఇట్టి వ్యుత్పత్తులు తదనంతరకాలవర్తులగు వైయాకరణులకు మార్గదర్శకములై 'యజయాచయతవిచ్ఛప్రచ్ఛరక్షోనఙ్' (పా.సూ. 3-3-90) ధినోతేర్ధాన్యమ్' (మహాభాష్య. 5-2-4) పువఃసంజ్ఞాయామ్ (పా. సూ. 3-2-185) 'పాతౄతుదివచిరిచి సిచిభ్యస్థక్' (ఉ.సూ. 2-7) ఇత్యాది నియమములకు మూలమైనవి. ఈ విధముగ వైదిక సంహితలలో బీజరూపముననున్న వ్యాకరణము వైదిక పదపాఠములలో పరిపూర్ణత్వమునందినదని చెప్పవచ్చును. ఆకాలము నాటికి ప్రకృతి ప్రత్యయములు, ధాతూపసర్గలు, సమాసమునందలి పూర్వపదోత్తరపదములు ఇత్యాది విభాగములు బాగుగ విర్ణీతములైనవి.

'నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధాశ్రుతమ్'
బహువ్యాహరతానేన నకించిదపశబ్దితమ్' (రామా కి. 32)

అనురామాయణ శ్లోకమునుబట్టి రామాయణ కాలమునాటికే వ్యాకరణశాస్త్రమునకొక నిర్ణీతరూపము లభించినట్లు తెలియుచున్నది. నామవాచకములన్నియు ధాతువుల నుండియే నిష్పన్నమైనవని చెప్పువారిలో అగ్రగణ్యుడగు శాకటాయనుని ('తత్ర

నామాన్యాఖ్యాతజానీతి శాకటాయనో నైరుక్తసమయశ్చ, నిరు.1-12)వ్యాకరణము నిరుక్తకారుడగు యాస్కునకు పూర్వమే వెలసినది. 'పురాకల్ప ఏతదాసీత్, సంస్కారోత్తరకాలం బ్రాహ్మణాః వ్యాకరణం అధీయతే స్మ' (మహాభా.1.1.1) అను మహాభాష్యవాక్యము అతిప్రాచీన కాలమునుండియు వ్యాకరణాభ్యాసమున కతిప్రాధాన్య ముండెడిదని సూచించుచున్నది. పై ప్రమాణములచే వ్యాకరణశాస్త్ర మతి ప్రాచీనమైనదను విషయము విస్పష్టమగుచున్నది.

ముఖం వ్యాకరణం ప్రోక్తమ్:- పాణినీయ వ్యాకరణమునందు గృహీతము లగు కొన్ని పారిభాషిక సంజ్ఞలు గోపథబ్రాహ్మణమున కనబడు చున్నవి. "ఓంకారం పృచ్ఛామః కో ధాతుః,కిం ప్రాతిపదికమ్,కిం నామాఖ్యాతమ్, కిం లిఙ్గమ్,కిం వచనమ్,కా విభక్తిః,కః ప్రత్యయః,కః స్వర ఉపసర్గో నిపాతః, కిం వై వ్యాకరణమ్,కో వికారః,కో వికారీ,కతి మాత్రః,కతి వర్ణః,కత్యక్షరః, కతి పదః,కః సంయోగః,కిం స్థాననాదానుప్రదానానుకరణమ్" (గో.బ్రా.పూ. 1-24). మైత్రాయణీ సంహితయందును (1-7-3), ఐతరేయ బ్రాహ్మణమునం దును (7-7) వ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విభక్తులు పేర్కొనబడినవి. దీనినిబట్టి వేదాంగషట్కములో నొక్కటైన వ్యాకరణము ప్రాధాన్య మాత్రముచేతనేగాక ఉత్పత్తి వికాసక్రమముచే గూడ ఇతరవేదాంగములలో నగ్రస్థానము నాక్రమించి 'ముఖం వ్యాకరణం ప్రోక్తమ్' అను అభియుక్తోక్తికి ఆశ్రయమైనది.

వ్యాకరణోత్పత్తి:- వ్యాకరణమునకు మూలకందమగు అక్షర సమా మ్నాయమును తొలుదొల్త బ్రహ్మ బృహస్పతికిని, బృహస్పతి ఇంద్రునకును, ఇంద్రుడు భరద్వాజునకును, భరద్వాజుడు ఋషులకును, ఋషులు బ్రాహ్మణుల కును బోధించెనని "బ్రహ్మా బృహస్పతయే ప్రోవాచ, బృహస్పతిరిన్ద్రాయ, ఇన్ద్రో భరద్వాజాయ, భరద్వాజ ఋషిభ్యః ఋషయో బ్రాహ్మణేభ్యః" అను ఋక్తంత్రకార వచనము చెప్పుచున్నది. బ్రహ్మోపజ్ఞములగు ఇతర శాస్త్రముల వలె తదుపదిష్టమగు ఆ వ్యాకరణశాస్త్రము గూడ అతి విస్తృతమైయుండవలె ననియు, దానిననుసరించి వచ్చిన వ్యాకరణములన్నియు, తదనుసారులగుట చేతనే కాక దానికంటె ప్రమాణమున అత్యల్పము లగుటచే కూడ 'అనుశాసన ములు,' 'అనుతంత్రములు' అనునామధేయములచే ప్రసిద్ధములనియు ఊహింప బడుచున్నది.

బృహస్పతి వ్యాకరణము:- బృహస్పతి బ్రహ్మవద్ద వ్యాకరణము నభ్యసించి ఇంద్రునకు బోధించెను. ఈ విషయమును "ఏవం హి శ్రూయతే బృహస్పతిరింద్రాయ దివ్యం వర్ష సహస్రం ప్రతిపదోక్తానాం శబ్దానాం శబ్దపారాయణం ప్రోవాచ, నాన్తం జగామ, బృహస్పతిశ్చ ప్రవక్తా, ఇన్ద్రశ్చాధ్యేతా, దివ్యం వర్ష సహస్రమధ్యయనకాలః, న చాన్తం జగామ" (మహాభాష్య. 1-1-1) ఇంద్రునకు బోధించుటకై బృహస్పతి రచించిన ఈ వ్యాకరణ గ్రంథము పేరు శబ్దపారాయణమై యుండు నని మహాభాష్యవ్యాఖ్యాకారు లగు భర్తృహరికై-యటుల 'రూఢిశబ్దోఽయం కస్యచిద్ గ్రంథస్య' "శబ్దపారాయణశబ్దో యోగరూఢః శాస్త్రవిశేషస్య" (ప్రదీప. 1-1-1) అను వాక్యములు సూచించుచున్నవి. అనగా బృహస్పతి వ్యాకరణము 'గౌః,అశ్వః.పురుషో,హస్తీ,శకునిః,మృగః, బ్రాహ్మణః" (మ.భా.1-1-1) ఇత్యాదివిధముల ప్రతిపదపాఠరూపమై యుండెననియర్థము. ఈపద్ధతిలో అసంఖ్యాకము లగు పదములను, విభిన్నవిభక్త్యాదులలో వాటికి సంబంధించిన రూపములను అన్నిటిని చెప్పవలసి యుండుటచే ఎన్నేండ్లు చదివినను ఈ వ్యాకరణము తరుగకుండుట సహజము. అనగా బ్రహ్మ మొదలు బృహస్పతివరకును వచ్చిన వ్యాకరణములలో వరుసగ పదములను ఏకరుపెట్టుటయే గాని ప్రకృతిప్రత్యయాదివిభాగములను చేసి, ఒక శబ్దము నుదాహరణముగ తీసికొని ఇతర శబ్దములను సాధించు ప్రక్రియ ఆవిర్భవింపలేదు. అందుచే ఈ వ్యాకరణములకు నిజమైన ప్రకృతిప్రత్యయ విభాగరూప వ్యాకరణత్వము లేదు. వీటికి శబ్దపారాయణ మను నామధేయమే యుక్తము.

ఇంద్రవ్యాకరణము:- బృహస్పతినుండి 'శబ్దపారాయణమును' అభ్యసించిన ఇంద్రుడు ఆ పద్ధతిలో నున్న క్లేశము నెరింగినవాడగుటచే ఒక నూత్నప్రక్రియను ఆవిష్కరించెను. అఖండరూపమున నున్న పదములను మధ్యకువిభజించి వాటిలోని కొంతభాగమును ప్రకృతిగను, కొంతభాగమును ప్రత్యయముగను నిర్ణయించు విధానమును కనుగొనెను. ఇప్పటినుండియే వాస్తవమైన వ్యాకరణమునకు నాంది యేర్పడె నని చెప్పవచ్చును. "వాగ్వై పరాచ్యవ్యాకృతావదత్ తే దేవా ఇన్ద్రమబ్రువన్ ఇమాం నో వాచం వ్యాకుర్వితి...తామిన్ద్రో మధ్యతోఽవక్రమ్య వ్యాకరోత్" (తై.సం. 6-4-7) అనుతైత్తిరీయసంహితావాక్యము, దానిపై "తామఖణ్డాం వాచం మధ్యే విచ్ఛిద్య ప్రకృతిప్రత్యయవిభా

గం సర్వత్రాకరోత్'అను సాయణాచార్యుని వ్యాఖ్యానమును ఈ విషయమును ధ్రువీకరించుచున్నవి.

రెండు సంప్రదాయములు:- వ్యాకరణమున ఇంద్రసంప్రదాయ మనియు, మాహేశ్వరసంప్రదాయ మనియు రెండు సంప్రదాయములుకలవు. కాతంత్రవ్యాకరణము ఐంద్రసంప్రదాయమునకు సంబంధించినదనియు, పాణినీయ వ్యాకరణము మహేశ్వర సంప్రదాయమునకు సంబంధించినదనియు అభియుక్తోక్తి.

పాణినికి పూర్వమునందున్న వ్యాకరణములు:- పాణిని తన వ్యాకరణమునందు ఆపిశలి, కాశ్యపుడు, గార్గ్యుడు, గాలవుడు, చాక్రవర్మణుడు, భారద్వాజుడు, శాకటాయనుడు, శాకల్యుడు, సేనకుడు, స్ఫోటాయనుడు అను పదిమంది ప్రాచీన వ్యాకరణాచార్యులను పేర్కొనెను. వీరేకాక ఇంకను మహేశ్వరుడు, బృహస్పతి, ఇంద్రుడు, వాయువు. భరద్వాజుడు, భాగురి, పౌష్కరసాది, కాశకృత్స్నుడు, రౌఢి, చారాయణుడు, మాధ్యందిని, వైయాఘ్రపద్యుడు, శౌనకి, గౌతముడు, వ్యాడి అను పదునైదుగురు వ్యాకరణాచార్యులు (పాణిని కంటె పూర్వులు) ఉండెడివారని కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములనుండి తెలియుచున్నది. ప్రస్తుతము విదితములైయున్న పదిప్రాతిశాఖ్యములందును, ఏడు ఇతర వైదిక వ్యాకరణములందును దాదాపు ఏబదితొమ్మిదిమంది ప్రాచీనచార్యుల నామధేయములు పేర్కొనబడియున్నవి. ప్రాతిశాఖ్యములు గూడ ఒక విధముగ వైదికవ్యాకరణములేగాన వీటిలో పేర్కొనబడిన ఈ ప్రాచీనాచార్యులు వైయాకరుణులని చెప్పుటకు సందేహములేదు. ఈ విధముగ పాణినికి పూర్వము, ప్రస్తుతము మనకు తెలిసినంతవరకు, రెండు మూడు పర్యాయములు ఆవృత్తములగు నామధేయములను తీసివేయగా ఎనుబదియైదు మంది వైయాకరణుల పేర్లు తెలియవచ్చుచున్నవి.

ఎనిమిది వ్యాకరణములు:- హైమబృహద్వృత్త్యవచూర్ణియందు ఎనిమిది వ్యాకరణములు పేర్కొనబడినవి.

> ''బ్రాహ్మమైశాన మైన్ద్రంచ ప్రాజాపత్యం బృహస్పతిమ్
> త్వాష్ట్రమాపిశలంచేతి పాణినీయ మథాష్టమమ్''

ఋగ్వేద కల్పద్రుమమున బ్రాహ్మము చాంద్రము, యామ్యము, రౌద్రము, వాయవ్యము, వారుణము, సౌమ్యము, వైష్ణవము అను ఎనిమిది వ్యాకరణములు చెప్పబడినవి. బోపదేవవిరచితమగు కవికల్పద్రుమమునందలి—

'ఇన్ద్రశ్చన్ద్రః కాశకృత్స్నాపిశలీ శాకటాయనః,
పాణిన్యమరజైనేంద్రా జయన్త్యష్టాదిశాబ్దికాః'

అను శ్లోకము ఎనమండుగురు ప్రాచీన శాబ్దికులను పేర్కొనుచున్నది. ఇట్లే కొన్ని ఇతర గ్రంథములలో గూడ నామనిర్దేశపూర్వకముగను, తద్రహిత ముగను వ్యాకరణము లెనిమిదియుండెడివని చెప్పబడియున్నది.

నవవ్యాకరణములు:— శ్రీతత్త్వ వివేకమను నొక వైష్ణవ గ్రంథ మునందు—'ఐంద్రంచాంద్రం కాశకృత్స్నం కౌమారం శాకటాయనమ్, సారస్వ తం చాపిశలం శాకల్యం పాణినీయకమ్' అను తొమ్మిది వ్యాకరణములు పేర్కొనబడినవి. ఇట్లే రామాయణాదులలోని 'సోఽయంనవవ్యాకరణార్థవేత్తా' (రామా. 7-36-47) ఇత్యాది వాక్యములు గూడ వ్యాకరణములు తొమ్మిది యని చెప్పుచున్నవి. కాశికావృత్తిలోని 'పంచవ్యాకరణః'అను పదము కాశికాకారు నకు ఐదు వ్యాకరణములు తెలిసియుండునని సూచించుచున్నది. ఈ ప్రాచీన వ్యాకరణములలో కొన్ని (ప్రాతిశాఖ్యాదులు) వైదిక మాత్రములు; కాతంత్ర వ్యాకరణాదులు లౌకిక మాత్రములు, పాణినీయాదులు లౌకిక వైదిక వ్యాక రణములు.

ఈ వ్యాకరణములను పాణినికంటె ప్రాచీనములనియు అర్వాచీనము లనియు రెండు విధములుగ విభజింపవచ్చును. పైన చూపిన 25గురు వ్యాకరణా చార్యులును, ప్రాతిశాఖ్యాదినిర్దిష్టులగు 59గురు ఆచార్యులును రచించిన వ్యాకరణ ములు మొదటి విభాగమునకు చెందినవి.

పాణినీయమున స్మరింపబడని ప్రాచీన వైయాకరణులు:—

మహేశ్వరుడు:— సారస్వతభాష్యమునందలి.

"సముద్రవత్ వ్యాకరణం మహేశ్వరే తదర్ధకుంభోద్ధరణం బృహస్పతౌ,
తద్భాగభాగాచ్చ గతం పురన్దరే కుశాగ్రబిందూత్పతితం హి పాణినౌ"

అను శ్లోకమును బట్టి మాహేశ్వరవ్యాకరణము అతివిస్తృతమైన దని తెలియుచున్నది. పాణినీయశిక్షకు చివర నున్న-

'యేనాక్షరసమామ్నాయమధిగమ్యమహేశ్వరాత్
కృత్స్నంవ్యాకరణం ప్రోక్తం తస్మై పాణినయే నమః'

అనుశ్లోకముచే 'అఇఉణ్' ఇత్యాది చతుర్దశ సూత్రములు మహేశ్వరోపజ్ఞము లనియు, ఈ సూత్రములనే గాక అనేకములగు ఇతర విషయములను కూడ పాణిని మహేశ్వరునినుండి గ్రహించి యుండు ననియు సూచిత మగుచున్నది. ఈ వ్యాకరణ మిపుడులభ్యము కాదు.

బృహస్పతి వ్యాకరణము:- వెనుక ఉదాహృతమగు మహాభాష్య వాక్యమును పట్టియు, న్యాయమంజర్యుదాహృతమగు-"తథాచ బృహస్పతిః-'ప్రతిపద మశక్యత్వాల్లక్షణస్యాప్యవ్యవస్థానాత్, తత్రాపిస్ఖలిత దర్శనాత్, అనవస్థా ప్రసంగాచ్చ మరణాన్తో వ్యాధిర్వ్యాకరణమితి ఔశనసః' ఇతి" అను వాక్యమును బట్టియు బృహస్పతి వ్యాకరణము నొకదానిని రచించి యుండవలెననియు, దాని పేరు శబ్దపారాయణమై యుండుననియు, అదియే ఐంద్ర వ్యాకరణమునకు మూలమై యుండుననియు తెలియుచున్నది.

ఐంద్ర వ్యాకరణము:- (9500-క్రీ.పూ.)ఇది ఇపు డుపలభ్యమానము కాకున్నను; శాకటాయన (జైన) వ్యాకరణము, లంకావతార సూత్రము, హైమ బృహద్వృత్త్యవచూర్ణి మొదలగు గ్రంథములలో నిర్దిష్టమై యున్నది. అల్బేరూనీ తన యాత్రాగ్రంథమున ఈ వ్యాకరణమును పేర్కొనెను. పండ్రెండవ శతాబ్దికి పూర్వమం నందు వెలసిన మహాభారత వ్యాఖ్యాతయగు దేవబోధుని-

'యాన్యుజ్జహార మాహేన్ద్రాద్వ్యాసోవ్యాకరణార్ణవాత్
పదరత్నాని కిం తాని సన్తి పాణినిగోష్పదే'

అను శ్లోకమును బట్టి ఈవ్యాకరణము పాణినీయముకంటె ఎన్నియో రెట్లు విస్తృతమైనదని తెలియుచున్నది. 'అథవర్ణసమూహః' అనునది ఐంద్రవ్యాకరణ ప్రథమసూత్రము. అర్థవత్తగు వర్ణసమూహము ఈవ్యాకరణమున పదముగ గ్రహింపబడును (అర్థఃపదమ్). పాణినీయమున సూచితములగు ఎన్నియో పరిభాషలు ఇందు స్పష్టముగ చెప్పబడినవి. ఇట్టి విషయములు అర్వాచీన గ్రంథములనుండి తెలియుచున్నవి.

వాయవ్యావ్యాకరణము:- (8500-క్రీ.పూ.)"వాగ్వైపరాచ్యవ్యాకృతావదత్, తేదేవా ఇన్ద్రమబ్రువన్ ఇమాంనోవాచం వ్యాకుర్వితి, సోఽబ్రవీద్వరం

వృణ్త్రై, మహ్యాంచై వవాయవేచ సహగృహ్యాతామితి" (తై.సం. 6-4-7) అను తైత్తిరీయసంహితా వాక్యము వాయువు వ్యాకరణ రచనయందు ఇంద్రునకు సహాయముచేసెనని సూచించుచున్నది. వాయుపురాణాదులలోని 'శబ్దశాస్త్రవిశారదః' (2-44) ఇత్యాది వాక్యములుగూడ వాయవ్యవ్యాకరణ మొకటి ఉండెనని సూచించుచున్నవి.

భరద్వాజ వ్యాకరణము:- (9300-క్రీ.పూ.) "బ్రహ్మా బృహస్పతయే ప్రోవాచ బృహస్పతిరిన్ద్రాయ, ఇన్ద్రోభరద్వాజాయ" ఇత్యాది ఋక్తంత్ర వాక్యముచే ఇంద్ర సంప్రదాయమునకు సంబంధించిన ఈవ్యాకరణముండెడిదని ఊహింపబడుచున్నది. 'భారద్వాజకమాఖ్యాతమ్'అను యజుః ప్రాతిశాఖ్యమునందలి కాత్యాయన వచనముచే భరద్వాజుడు తన వ్యాకరణమున ఆఖ్యాతము (క్రియ)లను గూర్చి విస్తృతముగ వ్రాసెనని తెలియుచున్నది.

భాగురి వ్యాకరణము:- (4000-క్రీ.పూ.) భాగురి పాణినీయమున స్మరింపబడకున్నను ఈతని మతము శాబ్దికులలో అధిక ప్రచారములోనున్నట్లు

"వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః
ఆపంచైవ హలన్తానాం యథా వాచానిశాదిశా"

అను సిద్ధాంతకౌముద్యాద్యుదాహృత శ్లోకములనుబట్టి తెలియుచున్నది. భాగురి స్మృతియని శబ్దశక్తి ప్రకాశికాది గ్రంథములందు ఉద్ధృతములగు-

'గుహూధూపవిచ్ఛిపణి పనేరాయః కమేస్తుణిఙ్
ఋతేరియఙ్ చతుర్లేషు నిత్యం స్వార్థే పరత్ర వా'
అపాదాన సంప్రదాన కరణాధారకర్మణామ్
కర్తుశ్చాన్యోన్యసందేహే పరమేకంప్రవర్తతే"

ఇత్యాది కారికలనుబట్టి భాగురివ్యాకరణము శ్లోకబద్ధమైనట్లును, పాణిని వ్యాకరణముకంటె విస్తృతమైనట్లును తెలియుచున్నది.

పౌష్కరసాది వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) 'చరోద్వితీయాః శరిపౌష్కరసాదేరితివాచ్యమ్' అను వార్తికమున పౌష్కరసాద్యాచార్యుడు పేర్కొనబడెను. దీనిచే ఈతడు వ్యాకరణము రచించెనని స్పష్టమగుచున్నది.

చారాయణ వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ. పూ.) ఈ వ్యాకరణమును గూర్చి లౌగాక్షిగృహ్యసూత్రవ్యాఖ్యానమునందలి (5.1) 'తథాచచారాయణి

సూత్రమ్-'పురుకృతేచ్ఛచ్ఛ్రయోః' ఇతి పురుశబ్దః కృతశబ్దశ్చలుప్యతే యథా సంఖ్యం ఛే చ్ఛే పరతః పురుచ్ఛదనం పుచ్ఛమ్, కృతస్యఛదనం వినాశనం కృచ్ఛ్రమ్'అను వాక్యమును బట్టియు 'కమ్బలచారాయణీయాః' ఓదనపాణినీయాః, ఘృతరౌఢీయాః' అను మహాభాష్యోదాహరణములచేతను (1-1-73) స్పష్టమగుచున్నది.

కాశకృత్స్న వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ.పూ.) 'పాణినినాప్రోక్తం పాణినీయమ్, ఆపిశలమ్, కాశకృత్స్నమ్' అను భాష్యోదాహరణముల నుండియు, బోపదేవ క్షీరస్వామ్యాదుల రచనలనుండియు కాశకృత్స్న వ్యాకరణమునుగూర్చి మనకు తెలియుచున్నది. కాశకృత్స్నియధాతు పాఠమొకటి కాశకృత్స్న శబ్దకలాపధాతు పాఠమను పేరుతో కన్నడ వ్యాఖ్యానముతో లభించినది. ఆవ్యాఖ్యానమున 134 కాశకృత్స్న సూత్రములు గూడ ఉదాహరింపబడినవి. కాశకృత్స్న వ్యాకరణము ఏదియోయొక పూర్వవ్యాకరణమునకు సంక్షిప్తరూపమై యుండుననియు, కాని పాణినీయముకంటె విస్తృతమై యుండవచ్చుననియు 'కాశకృత్స్నం గురులాఘవమ్' అను కాశికాదులలోని ఉదాహరణవాక్యము సూచించుచున్నదనియు, కాశకృత్స్నుడు ప్రసిద్ధపదములకు మాత్రమే వ్యాకరణము రచించి అప్రసిద్ధపదములను పరిత్యజించుటచే తన వ్యాకరణమును సంక్షిప్త రూపమున వ్రాయగలిగెననియు, ఈవిధముగ పూర్వపూర్వ వ్యాకరణములకంటె ఉత్తరోత్తర వ్యాకరణములు సంక్షిప్తములగుచు వచ్చెననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఈతని వ్యాకరణము శ్లోకబద్ధము. ఉదా:- గృహాః పుంసిచభూమ్న్యేవ' 'అకర్మకేభ్యోధాతుభ్యో భావేకర్మణియక్ స్మృతః'మొ.

శంతను వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ. పూ.) ఇది శంతనువు అను ఆచార్యుడు రచించినది. ఇపుడు లభ్యమగుచున్న ఫిట్సూత్రములు ఈ వ్యాకరణమునకు సంబంధించినవి.

వైయాఘ్రపద్య వ్యాకరణము:- (3100-క్రీ. పూ.) ఈవ్యాకరణమునుగూర్చి కాశికలోని 'గుణం త్విగన్తే నపుంసకే వ్యాఘ్రపదాంవరిష్ఠః' ఇత్యాది వాక్యములవలన తెలియుచున్నది. కాశికయందలి 'దశకాః వైయాఘ్రపదీయాః' అను వాక్యాంతరముచే ఈవ్యాకరణము దశాధ్యాయపరిమితమని ఊహింపవచ్చును.

మాధ్యందిని వ్యాకరణము:- (3000- క్రీ పూ.) కాశికయందలి 'సంబోధనే తూశనసస్త్రిరూపం సాన్తంతథానాన్తమథాప్యదన్తమ్ మాధ్యందినిర్వష్టి గుణం త్విగన్తే నపుంసకే వ్యాఘ్రపదాం వరిష్ఠః' (7-1-94)అను శ్లోకము, ప్రక్రియా కౌముదిలోని 'ఇకః షణ్ఢేపి సంబుద్ధౌ గుణో మాధ్యందినేర్మతే' అను వాక్యమువలనను ఈ వ్యాకరణమునుగూర్చి తెలియుచున్నది.

రౌఢివ్యాకరణము:- (క్రీ. పూ. 3000) కాశికలోని 'ఆపిశలిపాణినీయాః' 'పాణినీయ రౌఢీయాః' 'రౌఢీయకాశకృత్స్నాః' అను ఉదాహరణములందు (6-2-36) వైయాకరణులగు ఆపిశలి, పాణిని కాశకృత్స్నులతోకలిపి చెప్పుటచే రౌఢిగూడ ఒక వ్యాకరణాచార్యుడని తెలియుచున్నది. మహాభాష్యమునందలి 'ఘృతరౌఢీయాః' అను ఉదాహరణము పైనచూపబడినది. రౌఢి తన శిష్యులకు ఎక్కువ నెయ్యి ఇచ్చుచుండెడివాడనియు, చదువుకంటె గూడ నేతిపై ఎక్కువ మక్కువచే ఆతనివద్ద శిష్యులు చేరుచుండెడి వారనియు దీనియర్థము.

శౌనకి వ్యాకరణము:- (3000-క్రీ పూ.) చరకసంహితావ్యాఖ్యాతయగు జజ్ఝటుడు 'కారణశబ్దస్తు వ్యుత్పాదితః- కరోతేరపి కర్తృత్వే దీర్ఘత్వం శాస్తిశౌనకిః' అనియు, భట్టికావ్యవ్యాఖ్యయగు జయమంగలయందు 'అవ' 'అపి' అను ఉపసర్గల అకారము లోపించునని చెప్పుసందర్భమున 'ధాఞ్ధాతో స్తని నహోశ్చ బహులత్వేన శౌనకిః'అనియు శౌనకియను ఆచార్యుని నామధేయమును చెప్పుటచే ఆతడొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

గౌతమ వ్యాకరణము:- (3000-క్రీ.పూ.) 'ఆపిశల పాణినీయవ్యాడి గౌతమీయాః' అను మహాభాష్యోదాహరణమున (6-2-36) ఆపిశలాదివైయాకరణులతో చెప్పబడియుండుటచేతను, 'ప్రథమపూర్వోహకారశ్చతుర్థంతస్య సస్థానం ప్లాక్షికౌండిన్య గౌతమ పౌష్కరసాదీనామ్'అను తైత్తిరీయ ప్రాతిశాఖ్య వాక్యముచేతను (5-38) గౌతముడొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

వ్యాడి వ్యాకరణము:- (2900-క్రీ. పూ.) వ్యాడ్యాచార్యుని నామధేయము ఋక్ప్రాతి శాఖ్యమునందును మహాభాష్యాదులందును పేర్కొనబడినది. పురుషోత్తమదేవుడు భాషావృత్తియను గ్రంథమునందు 'ఇకాం యణ్భిర్వ్యవధానం

వ్యాడిగాలవయోరితి వక్తవ్యమ్' అను సూత్రమున వ్యాడి మతమును ఉదాహరించెను. ఈతనికి దాక్షాయణుడని నామాంతరము. ఈతడు దాక్షీపుత్రుడగు పాణినికి మేనమామయని చెప్పుదురు. ఈతడు పాణిని అష్టాధ్యాయిపై సంగ్రహమును అతివిస్తృత వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. సముద్రగుప్తుడు తన కృష్ణచరిత ప్రారంభమున వ్రాసిన 'రసాచార్యః కవిర్వ్యాడిః శబ్దబ్రహ్మైకవాఙ్మునిః, దాక్షీపుత్ర వచోవ్యాఖ్యాపటుర్మీమాంసకాగ్రణీః' అను శ్లోకము ఈవిషయమును ధ్రువీకరించుచున్నది. ఈగ్రంథము 'శోభనాఖలు దాక్షాయణస్య సంగ్రహస్యకృతిః' అని పతంజలి మన్ననలను చూరకొన్నది. 'ఇహ పురా పాణినీయేఽస్మిన్ వ్యాకరణే వ్యాడ్యుపరచితం లక్షగ్రంథ పరిమాణం సంగ్రహాభిధానం నిబంధమాసీత్'అను వాక్యపదీయ వ్యాఖ్యాతయగు పుణ్యరాజువాక్యము ఈ గ్రంథము లక్షగ్రంథ పరిమితమై అతివిస్తృతమైనదని చెప్పుచున్నది. ఏతద్గ్రంథ పఠనమానాడు అత్యధిక గౌరవహేతువుగ పరిగణింపబడెడిదట. ఈ గ్రంథమును బోధించు పాఠశాలలకు వ్యాడిశాలలనిపేరు ఉండెడిదట. పెండ్లి కావలెననుకొనెడువారు సంగ్రహమును చదివెడివారట. మహాభాష్య కాశికాదులలోని 'కుమారీదాక్షః' ('కుమార్యాదిలాభకామాః దాక్ష్యాదిప్రోక్తాని శాస్త్రాణ్యధీయన్తే, తచ్ఛిష్యతాంవా ప్రతిపద్యన్తే, తఏవం శిష్యన్తే'-కాశిక 6.2-69) ఇత్యాద్యుదాహరణములు తెలుపుచున్నది. ఇందు మొత్తము 24000 విషయములు చర్చింపబడినవని మహాభాష్యవ్యాఖ్యానమున భర్తృహరి వ్రాసెను. వైయాకరణాభిమత దార్శనిక సిద్ధాంతములు గూడ ఇందు చర్చింపబడియుండును, అవియే భర్తృహర్యాదుల వాక్యపదీయాదులకు మార్గదర్శకములై యుండును. భర్తృహరి కాలమునాటికే సంగ్రహము కొంత వరకు పఠన పాఠనములనుండి దూరమగుచుండెడిదని వాక్యపదీయ ద్వితీయ కాండాంతమునందలి ఈ క్రింది శ్లోకములచే తెలియుచున్నది:-

> 'ప్రాయేణ సంక్షేపరుచీన్ అల్పవిద్యా పరిగ్రహాన్,
> సంప్రాప్య వైయాకరణాన్ సంగ్రహేఽస్తముపాగతే,
> కృతేఽథ పతంజలినా గురుణా తీర్థదర్శినా
> సర్వేషాం న్యాయబీజానాం మహాభాష్యేనిబంధనే'.

ఈ సంగ్రహమునే కాక ఈతడు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, పరిభాషా పాఠమును, లింగానుశాసనమును గూడ రచించెనని ఇతర గ్రంథముల ద్వారా తెలియుచున్నది.

11

పాణిని పేర్కొనిన ఆచార్యులు

ఆపిశలి:- (3000-క్రీ.పూ.) ఆపిశలి నామధేయము 'వా సుప్యాపిశలేః' అను పాణిని సూత్రమునందు పేర్కొనబడినది. మహాభాష్యాదులలోగూడ ఆపిశలి మతము, అనేకములగు ఆపిశలి సూత్రములును ప్రమాణరూపమున ఉట్టంకింపబడినవి. 'ఆపిశలి శాలలు'అను పేరుతో ప్రసిద్ధములగు పాఠశాలలలో ఆపిశల వ్యాకరణ పఠనపాఠనములు జరుగుచుండెడివని తెలియుచున్నది.

గ్రంథాంతరములందుపలభ్యమానములగు 'అష్టకా ఆపిశల పాణినీయాః' ఇత్యాద్యుదాహరణములచే ఆపిశలి వ్యాకరణము గూడ అష్టాధ్యాయ పరిమితమని తెలియుచున్నది. మహాభాష్యమునందలి 'ఆపిశలమధీతే ఆపిశలా బ్రాహ్మణీ' అను ఉదాహరణము పతంజల్యాదుల కాలమునాటికి ఆపిశల వ్యాకరణము అతి బహుల ప్రచారములో నుండెడిదనియు, స్త్రీలుకూడ ఆవ్యాకరణమును చదువుచుండెడివారనియు తెలిపుచున్నది. ఈ వ్యాకరణము లౌకిక వైదిక భాషలకు రెండింటికిని సంబంధించి పాణినీయముకంటె కొంతవరకు విస్తృతమైయుండెడిది. సూత్రనిర్మాణము (ఉదా:- 'మన్యకర్మణ్యనాదరే ఉపమానే విభాషా ప్రాణిషు' మొ), 'విభాషా' 'గుణ' 'సార్వధాతుక' మొదలగు సంజ్ఞలు, 'టాప్' 'ఠన్' 'శప్' మొదలగు ప్రత్యయములు, 'భష్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు, వీటి సామ్యమునుబట్టిచూడ పాణినీయ వ్యాకరణము ఆపిశల వ్యాకరణమును దగ్గరగ అనుసరించెనని తెలియుచున్నది. పదమంజరీకారుడగు హరదత్తుని ఈ క్రింది వాక్యము పైవిషయమునకు పోద్బలకముగా నున్నది. "కథం పునరిదమాచార్యేణ పాణినినావగతమేతే సాధవ ఇతి, ఆపిశలేన పూర్వవ్యాకరణేన, ఆపిశలినా తర్హి కేనావగతమ్? తతః పూర్వేణ వ్యాకరణేన" "పాణినిరపి స్వకాలే శబ్దాన్ ప్రత్యక్షయన్ ఆపిశలాదినా పూర్వస్మిన్నపి కాలే సత్తామనుసన్ధత్తే, ఏవమాపిశలిరపి". పైవాక్యములచే వ్యాకరణరచనయనునది ఒక అవిచ్ఛిన్న ప్రవాహముగ సాగినదనియు, పాణిని ఆపిశల్యాది వ్యాకరణముల సహాయముతోడనే తన వ్యాకరణమును సంతరించుకొనెననియు స్పష్టమగుచున్నది. ఆపిశలి తన వ్యాకరణమునకు అంగముగా ధాతుపాఠ, గణపాఠ శిక్షలను కూడ రచించెను. ప్రస్తుత ముపలభ్యమానమగుచున్న పంచపాది ఉణాది సూత్రపాఠము ఆపిశలి రచితమని విమర్శకుల అభిప్రాయము.

కాశ్యాపుడు:- (3000-క్రి. పూ.) పాణిని అష్టాధ్యాయిలో రెండు స్థానములందు (1-2-25;8-4-67) కాశ్యపుని మతమును చూపెను. దీనిని బట్టియు, ఇతర గ్రంథములను బట్టియు ఈతడు వ్యాకరణ గ్రంథమును రచించె నని తెలియుచున్నది గాని అది లభ్యముకాదు.

గార్గ్యుడు:- (3100-క్రీ.పూ.) అష్టాధ్యాయిలో ఈతని నామధేయము మూడు సూత్రములలో (7-3-99;8-3-20;8-4-67) గ్రహింపబడినది. ఈతని వ్యాకరణము సర్వాంగ పూర్ణమైనదిగ ఊహింపబడుచున్నది గాని ఇప్పుడు లభ్యమగుటలేదు.

గాలవుడు:- (3100-క్రీ.పూ.) అష్టాధ్యాయిలో ఈతనిమతము నాల్గు స్థలములందు చూపబడినది. పురుషోత్తమదేవుడు తన భాషావృత్తియందు (1-1-77) 'ఇకాంయణ్భిర్వ్యవధానం వ్యాడిగాలవయోరితి వక్తవ్యమ్' అని వ్రాయుచు వ్యాడిగాలవుల మతము ప్రకారము యణ్ ఆదేశముగనే గాక ఆగమముగ కూడ వచ్చుటచే 'దధ్యత్ర' 'మధ్వరిః', వలె 'దధియత్ర' 'మధువరిః' ఇత్యాది ప్రయోగములుకూడ సాధువని వ్రాసెను. 'భ్వాదయః' అనుటకు బదులు 'భూవాదయోధాతవః' అని వ్రాయుటచే ఈమతము పాణినికికూడ అంగీకార్యమే యని తోచుచున్నది. ఈవిధముగ గాలవరచిత మగు వ్యాకరణ మొకటి యుండెడిదనుట నిశ్చితము.

చాక్రవర్మణుడు:- (3000-క్రీ.పూ.) ఈతనిపేరు 'ఈః చాక్రవర్మణస్య' అను సూత్రమునందు గ్రహింపబడినది. దీనిని బట్టియు, ఇతర గ్రంథములనుబట్టియు ఈతడొక వ్యాకరణమును రచించెనని తెలియుచున్నది.

భారద్వాజుడు:- (3000-క్రీ. పూ.) 'ఋతో భారద్వాజస్య' అను పాణిని సూత్రమునందును (7-2-63) తైత్తిరీయ ప్రాతిశాఖ్య మైత్రాయణీయ ప్రాతిశాఖ్యలందును నిర్దిష్టుడగు ఈతడు వ్యాకరణకర్తయై యుండవలెను. ప్రస్తుతమీతని వ్యాకరణము స్వరూపస్వభావములను తెలియునవకాశములేదు. భారద్వాజకృతములని మహాభాష్యమునందు చెప్పబడిన కొన్నివార్తికములు ఏతత్కృతములై యుండవచ్చును.

శాకటాయనుడు:— (3000-క్రీ పూ.)పాణిని ఈతనిని మూడు స్థలములందు పేర్కొనెను. వాజసనేయ ప్రాతిశాఖ్య, ఋక్ప్రాతిశాఖ్య, యాస్కనిరుక్త

మహాభాష్యాదులందుగూడ ఈతడు మహావైయాకరణుడుగ చెప్పబడినాడు. భాష్యకారుడొకచోట 'కొందరు మెలకువగనే యుండికూడ తమ కండ్ల ఎదుట ఏమి జరుగుచున్నదో తెలిసికొనజాలరు. బండ్లుపోయే మార్గమున కూర్చుండి (వాటికై ప్రతీక్షించుచుండిన) శాకటాయనుడు ఎదుటపోవుచున్న బండ్లను గుర్తింపజాలక పోయెను.'-"అథవా భవతికశ్చిత్ జాగ్రదపి వర్తమానకాలంనోపలభతే, తద్యథా వైయాకరణానాం శాకటాయనోరథమార్గ ఆసీనః శకటసార్థం యాన్తంనోపలేభే" (3-2-115) అని శాకటాయనుని పరధ్యానమును గూర్చిన ఒక సంఘటనను ఉట్టంకించియున్నాడు. దానిబట్టి ఈతడు Professorial forgetfulness గల మహాపండితుడనియు, ఈతని నామధేయము పౌరుషనామధేయమనియు సూచితమగుచున్నది. కాశికలోని 'అనుశాకటాయనం వైయాకరణాః' 'ఉపశాకటాయనం వైయాకరణాః' ఇత్యాద్యుదాహరణములచే ఇతరవైయాకరణులందరును శాకటాయనుని ముందు దిగదుడుపని తెలియుచున్నది. ఈ వ్యాకరణమిపుడు లభించుటలేదు. దీనివైశిష్ట్యమునుగూర్చి మనకు అర్వాచీన గ్రంథములనుండి మాత్రమే తెలియుచున్నది. ఈ వ్యాకరణము లౌకికవైదిక భాషలు రెండిటికిని సంబంధించినది. శాకటాయనుడు నామవాచక పదములన్నియు ధాతుజన్యములని అంగీకరించుటయే కాక శాకపూణి మొదలగు ప్రాచీన నిరుక్తకారులవలె ఒకే నామవాచకపదము విభిన్నధాతువులనుండి నిష్పన్నమగునట్లు గూడ అంగీకరించెను. ఉదాహరణకు 'సత్య'శబ్దము 'ఇణ్' ధాతువునుండియు అసధాతువునుండియుగూడ నిష్పన్నమైనట్లు ఈతడంగీకరించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈతని మతము ప్రకారము శబ్దములు జాతిగుణ క్రియావాచక రూపమున మూడు విధములు. ఈతడు 'అచ్ఛ' 'శ్రద్' 'అన్తర్'అను వాటిని గూడ ఉపసర్గలుగ అంగీకరించెను.

శాకల్యుడు:- (3100-క్రీ.పూ.) పాణిని ఈతనిని నాలుగు పర్యాయములు పేర్కొనెను. ఈతని వ్యాకరణము కూడ లౌకికవైదికభాషలు రెండింటికిని సంబంధించినది. ఇది అలభ్యము.

సేనకుడు:- (2950-క్రీ.పూ.) 'గిరేశ్చ సేనకస్య' అనుసూత్రమున పాణిని ఈతని నామధేయమును గ్రహించుటచే ఈతడుకూడ వ్యాకరణకర్తయని తెలియుచున్నది.

స్ఫోటాయనుడు:- (2950-క్రీ.పూ.) 'అవజ్ స్ఫోటాయనస్య' అను సూత్రమునందు నిర్దిష్టుడగు స్ఫోటాయనుడు పదమంజరీకారుని వచనమును బట్టి స్ఫోటవాదమును ఇదం ప్రథమముగ ఆవిష్కరించిన వైయాకరణుడని ఊహింపబడుచున్నది. భరద్వాజాచార్యుడు తన యంత్రసర్వస్వమను గ్రంథమునందలి వైమానిక ప్రకరణమున 'చిత్రిణ్యేవేతి స్ఫోటాయనః' అను సూత్రమునందు స్ఫోటాయనుని నామధేయము నుదాహరించుటచే ఈతడు గొప్పవైజ్ఞానికుడు గూడ అయి ఉండవచ్చునని పండితుల అభిప్రాయము.

పాణిని:- (2900-క్రీ.పూ.) పాణిని సంస్కృత వైయాకరణులలోనే గాక ప్రపంచమునందలి సర్వభాషా వైయాకరణులలో అత్యున్నతమగు గౌరవార్హ స్థానము నాక్రమించియున్నాడు. ఈతడు రచించిన వ్యాకరణముతో పోల్చదగిన వ్యాకరణము ప్రపంచమునందలి ప్రాచీన భాషలకుగాని అర్వాచీన భాషలకుగాని నాటినుండి నేటివరకు రచింపబడలేదను విషయము సర్వపండితలోకాంగీకృతము. ఈ వైయాకరణమూర్ధన్యుడు అనేక గ్రంథములందు పాణిన, పాణిని, దాక్షీపుత్ర, శాలంకి, శాలాతురీయ, ఆహిక, పాణినేయ, పణిపుత్ర అను ఎనిమిది నామధేయములతో ప్రసిద్ధి పొందియున్నాడు. ఈతడు సంగ్రహకారుడగు వ్యాడికి మేనల్లుడు. ఛందశ్శాస్త్ర ప్రవక్తయగు పింగలుడు ఈతని తమ్ముడు. ఈతని గురువు ఉపవర్షుడని లోకప్రతీతి. 'ఉపసేదివాన్ కౌత్సః పాణినిమ్' ఇత్యాదిభాష్య ప్రయోగములనుబట్టి కౌత్సుడు ఈతని ప్రధాన శిష్యులలో ఒక్కడని తెలియుచున్నది. వరరుచ్యపర నామధేయుడును వార్తికకారుడును అగు కాత్యాయనుడు గూడ ఈతని శిష్యుడేయని ప్రసిద్ధి. వీరిరువురే కాక పాణినివద్ద ఎందరో శిష్యులుండెడివారనియు వారిలో కొందరికి పూర్వపాణినీయులనియు, కొందరికి అపరపాణినీయులనియు పేరులుండెడివనియు కాశికాకారుని ద్వారా తెలియుచున్నది. (6-2-104). "ఉభయథాహ్యాచార్యేణ శిష్యాః సూత్రం ప్రతిపాదితాః కేచిదాకడారాదేకాసంజ్ఞా ఇతి; కేచిత్ ప్రాక్కడారాత్పరం కార్యమితి" అను భాష్యకార వాక్యముకూడ (1-4-1) పాణినివద్ద ఎందరో శిష్యులు ఉండెడివారనియు, వారికి అనేక పర్యాయములు ఆయన తన వ్యాకరణమును బోధించెననియు అట్లు బోధించునపుడు కొన్నికొన్ని సూత్రములలో పాణినియే పాఠభేదములను ప్రవేశపెట్టెననియు తెలియుచున్నది. ఈతని పూర్వులు పంజాబు ప్రాంతమునందు నివసించెడివారు. ఈతడు సింహము వాతబడి మరణించెనని

ఒక ప్రసిద్ధ శ్లోకము చెప్పుచున్నది. ఈతడు మరణించినరోజు త్రయోదశితిథి యని వైయాకరుణులలో ప్రసిద్ధి. ఏమాసమో, పక్షమో తెలికపోవుటచే త్రయోదశీ తిథిని పాణినీయా నధ్యాయదివసమునుగా పరిగణించుట నేటికి పరిపాటియై యున్నది.

ఈతని కాలమును గూర్చి పండితులలో విప్రతిపత్తిగలదు. కొందరు క్రీస్తుకు పూర్వం 7వ శతాబ్దికి చెందినవాడని అంగీకరింపగా మరికొందరు క్రీస్తుకు పూర్వం 4వ శతాబ్దికి చెందినవాడని చెప్పుదురు. విమర్శకాగ్రేసరులగు యుధిష్ఠిర మీమాంసకులు ఎన్నియో ఆంతరంగిక బహిరంగ ప్రమాణములను ఆధారముగ గొని పాణిని క్రీస్తుకు పూర్వము దాదాపు 2900 సంవత్సరముల ప్రాంతమువాడై యుండునని నిర్ణయించి యున్నారు.

పాణిని తనకాలమునాటి సార్వజనికమగు సంస్కృత భాషకు వ్యాకరణము రచించిన వ్యాకరణశాస్త్రమాత్ర వేత్తయేకాడు; సమస్త ప్రాచీన వాఙ్మయము, నాటి భూగోలమునకు సంబంధించిన విషయములు. అచారవ్యవహారాదులు, రాజకీయ వాణిజ్యాది విషయములు, తదితర లౌకిక వ్యవహారములన్నియును ఆతనికి కరతలామలకము వలెనుండెడివి వాసుదేవశరణ అగ్రవాల్ మొదలగు విమర్శకులు అష్టాధ్యాయిని బాగుగ పరిశీలించి రచించిన 'ఇండియా ఇన్ పాణినిస్ టైమ్' ఇత్యాది గ్రంథములవలన ఈ విషయము స్పష్టమగును.

భాష్యకారుడగు పతంజలి అభిప్రాయము ప్రకారము పాణిని సూత్రము నందలి ఒక్క అక్షరము కూడ వ్యర్థమగుటకు వీలులేదు. "ప్రమాణభూత ఆచార్యోదర్భ పవిత్రపాణిః శుచావవకాశే ఉపవిశ్య మహతా ప్రయత్నేన సూత్రాణి ప్రణయతిస్మ, తత్రాశక్యం వర్ణేనాప్యనర్థకేన భవితుమ్, కిం పునరియతా సూత్రేణ" (మ.భాష్య.1-1-1) "సామర్థ్యయోగా న్నహికించిదస్మిన్ పశ్యామి శాస్త్రే యదనర్థకంస్యాత్" (మ. భాష్య. 6-1-77) (ఈ శాస్త్రమునందలి సూత్రములన్నియు పరస్పర సంబద్ధములగుటచే దీనిలో నిరర్థకమైన దొక్కటియు నాకు కానరాదు). ఇట్లే "ఉదక్చ విపాశః" అనుసూత్రమునకు వృత్తి వ్రాయుచు జయాదిత్యుడు "మహతీ సూక్ష్మేక్షికావర్తతే సూత్రకారస్య" అని పాణినికిగల సూక్ష్మేక్షికను కొనియాడినాడు.

"పాణిని మహర్షి శ్రద్ధాపూర్ణమానసముతో శబ్దభండారములోనున్న శబ్దములను ఏరి, సహస్ర శ్లోకపరిమితమగు వ్యాకరణమును రచించెను. (నేడు పద

సంఖ్యను ప్రమాణముగా గ్రహించు ఆంగ్ల సంప్రదాయమున్నట్లు శ్లోకచందస్సునందు 32 అక్షరములుండును గాన దానినొక పరిమాణముగ గ్రహించి గ్రంథ ప్రమాణమును నిర్ణయించుట ప్రాచీన పద్ధతి). దీనిలో అంతవరకు లిఖితమగు ప్రాచీన నవీనజ్ఞానమంతయు పరిసమాప్తి నొందినది. వర్ణపదాదుల విషయమున ఇక చెప్పవలసిన విషయమేదియు మిగులలేదు" అని ప్రసిద్ధ చైనాదేశ యాత్రికుడగు హ్యూయన్‌సాంగ్ వ్రాసియున్నాడు. పాణిని ప్రతిభను కొనియాడని పాశ్చాత్యవైయాకరుణుడొక్కడునులేడు.

పాణిని తన అష్టాధ్యాయిని 'వృద్ధిరాదైచ్' అను సూత్రముతో ప్రారంభించెననియు 'అథ శబ్దానుశాసనమ్' అనునది భాష్యకారుని వాక్యమనియు కైయటాదుల అభిప్రాయము. కాని ప్రాచీన సూత్రకార సంప్రదాయము ననుసరించి చూడ 'అథ శబ్దాను శాసనమ్' అనునదియే అష్టాధ్యాయీ ప్రథమ సూత్రమైయుండవలెనని చెప్పుచు, యుధిష్ఠిర మీమాంసకులు "వ్యాకరణ శాస్త్రమారభమాణోభగవాన్ పాణినిమునిః ప్రయోజననామనీ వ్యాచిఖ్యాసుః ప్రతిజానీతే-అథ శబ్దానుశాసనమితి"అను భాషావృత్తి వ్యాఖ్యాతయగు సృష్టిధరాచార్యుని వాక్యమును, తదితరములగు అనేక ప్రమాణములను చూపియున్నారు. ఇట్లు 'అఇఉణ్'మొదలగు ప్రత్యాహార సూత్రములు కూడ పాణిని విరచితములేయై యుండవలెనను దయానందసరస్వతీ మతమును సమర్థించుచు వీరు తగు ప్రమాణములను చూపియున్నారు.

పాణిన్యష్టాధ్యాయి యథాతథముగ సురక్షితమై యున్నది. పాఠాంతరములు చాలస్వల్ప సంఖ్యాకములు మాత్రమే కనబడుచున్నది. ఇందు కొన్ని పాఠాంతరములు పాణిని ప్రవచనభేదముచే వచ్చినవి, (ఇవి అత్యల్పములు) కొన్ని వృత్తికారాదులద్వారా వచ్చినవి, కొన్ని లేఖక ప్రమాదజన్యములు. కొన్ని స్థలములలో వార్తికాంశములను సూత్రములందుచేర్చి పఠించుటచే పాఠభేదములు వచ్చినవి. సూత్రములలో ఈవిధమగు మార్పుచేసినవాడు కాశికాకారుడని కైయటహర దత్తాదులాక్షేపించి యున్నారు. కాని సూక్ష్మపరిశీలనముచే కాశికాకారునికంటె పూర్వమే ఈపని జరిగియుండునని తెలియుచున్నది.

పాణిని వేరువేరు శిష్యగణములకు తన అష్టాధ్యాయిని బోధించునపుడు కొంచెము మార్పులు చేయుటచే మూడు విధములగు పాఠము లేర్పడినవి ఈ భేదము ధాతుపాఠ, గణపాఠ ఉణాది పాఠములందు గూడ కనబడుచున్నది. కాశి

కాకారాదు లనుసరించిన పాఠము ప్రాచ్యపాఠము, క్షీరస్వామి మొదలగు కాశ్మీరీయు లనుసరించినది ఉదీచ్యము, కాత్యాయనుడు వార్తికములను చేర్చినపాఠము దాక్షిణాత్యపాఠము. ప్రాచ్యపాఠమును వృద్ధపాఠమనియు, ఉదీచ్యదాక్షిణాత్య పాఠములను లఘుపాఠములనియు విభజింప వచ్చును. అందు ఉదీచ్య దాక్షిణాత్య పాఠములనడుమనున్న భేదము అతిస్వల్పము.

పాణిని వ్యాకరణమునకు అష్టాధ్యాయి, అష్టకము, శబ్దానుశాసనము, వృత్తి సూత్రము, అష్టికా మొదలగు నామధేయములుకలవు. అందు మొదటిది అతిప్రసిద్ధమైనది.

చాంద్ర వ్యాకరణాదులలో 'పాణినోపజ్ఞమకాలం వ్యాకరణమ్' 'పాణిన్యు పజ్ఞమకాలం వ్యాకరణమ్' అను రెండు వాక్యములున్నవి. పాణినికంటె పూర్వ మునందున్న వైయాకరణులు భూతవర్తమానాది కాలముల స్వరూపమును స్పష్టీ కరించియున్నారు. కాని పాణిని లోకప్రసిద్ధములగుటచే ఆవిశేషములను తన వ్యాకరణమునందు చూపలేదని పైవాక్యమున కభిప్రాయము.

పాణినీయ వ్యాకరణము ప్రాచీన వ్యాకరణములకంటె కొంతవరకు సం క్షిప్త రూపముననున్నది. ఈతడు ప్రాచీన వ్యాకరణములందలి కొన్ని విషయ ములను ప్రసిద్ధములగుటచే మరల తన వ్యాకరణమున చెప్పలేదు. కొన్నిపదము లను సాధించుటకు ప్రయత్నముచేయక వదిలివేసెను. ఉదాహరణకు 'క్షిణోతి' 'ఋణోతి' తృణోతి ఇత్యాదులందు ఉపధాగుణ నిషేధక సూత్రము పాణినీయ మునలేకుండుటచే మాధవీయ ధాతువృత్తియందు ఆపిశలి సూత్రమును ప్రమాణ ముగ చూపవలసి వచ్చినది. 'నైకముదాహరణం యోగారంభం ప్రయోజయతి' (మహా.భా. 7-1-96) ఇత్యాది మహాభాష్య వాక్యములనుపట్టి పాణిని ఒకటిరెండు ఉదాహరణలకు మాత్రమే సంబంధించెడి నియమములను విధించలేదని తెలియు చున్నది. 'తద్ధి శాస్త్రప్రాయోవాదోయదుత తద్ధితమూఢాః పాణినీయాః' అను కావ్యమీమాంసయందలి రాజశేఖర వాక్యముచే పాణినీయమందలి తద్ధిత ప్రకర ణము సంక్షిప్త రూపముననున్నదని తెలియుచున్నది ఇట్లే పాణిని 'జనికర్తుః' 'తత్ప్రయోజకః' ఇత్యాదులందు తనవ్యాకరణము ననుసరించి అసాధువగు సమాసమును చేయుటచే ఇట్టి ప్రయోగములు పూర్వ వ్యాకరణ సిద్ధములని సూచించియున్నాడు. ఈవిధముగ పాణిని తనకాలమున ప్రచుర ప్రచారములో నున్న పదములకు మాత్రము వ్యాకరణము వ్రాసియున్నాడు. అందుచే అతని వ్యాకరణము ననుసరించి సిద్ధింపని పదములను గూడ సాధువులుగ గ్రహింప

వలసియుండును. 'పురాణ' 'సర్వనామ' గ్రంథవాచి 'బ్రాహ్మణ' శబ్దాదులను పాణినీయ నిపాతత్వముచే సాధువులని అంగీకరించినట్లు ఇతర పదములను గూడ సాధువులని అంగీకరింపవలెననియు విమర్శకులు చెప్పుదురు. కావుననే మహాభారత వ్యాఖ్యాకారుడగు దేవబోధుడు-

"నదృష్ట ఇతివైయాసే శబ్దే మా సంశయం కృథాః
అజ్ఞైరజ్ఞాతమిత్యేవ పదం న హి న విద్యతే,
యాన్యుజ్జహార మాహేంద్రాత్ వ్యాసో వ్యాకరణార్ణవాత్
పదరత్నాని కిం తాని సన్తి పాణినిగోష్పదే"

అని వ్రాసియున్నాడు.

సూత్రశబ్దమునకు 'సూచనాత్ సూత్రమ్' (సుశ్రుత-సూత్రస్థానము), 'సూచయతి, సూతే, సూత్రయతి వా సూత్రమ్',"సూత్రం-సూచనకృత్ సూత్యర్థే గ్రథ్యతే ఇతి సూత్రమ్, సూచనాద్వా", 'అల్పాక్షరమసందిగ్ధం సారవద్విశ్వతో ముఖమ్, అస్తోభమనవద్యంచ సూత్రం సూత్రవిదోవిదుః' ఇత్యాది నిర్వచనములు ప్రసిద్ధమైనవి. తక్కువ శబ్దములతో ఎక్కువ అర్థములను సూచించుట సూత్రలక్షణము. పాణిని తన సూత్రములను శబ్దలాఘువముతోపాటు అర్థలాఘవమును గూడ దృష్టిలోనుంచుకొని రచించెను. కావుననే ఆతడు పరిత్యసౌకర్యార్థమై ప్రాచీనవైయాకరణ ప్రసిద్ధములగు సర్వనామాది సంజ్ఞలను గ్రహించుటయేకాక ప్రసిద్ధములగు ప్రాచీన సూత్రములను గూడ కొద్దిమార్పులతో తన గ్రంథమునందు గ్రహించెను. పాణినీయమునందలి శ్లోకచ్ఛాయగల సూత్రములు శ్లోకరూపముననున్న ప్రాచీన వ్యాకరణ సూత్రముల కనుకరణములనియు, ఇట్లే 'అజ్' మొదలగు ప్రాచీన ప్రత్యయములను, సంజ్ఞలను గ్రహించి రచించిన సూత్రములు గూడ పూర్వవ్యాకరణగతములై యుండుననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము. ఉదాహరణకు:- 'పక్షిమత్స్యమృగాన్ హన్తి పరిపన్థంచతిష్ఠతి' "తదస్మైదీయతే యుక్తం శ్రాణామాంసౌదనాట్టిఠన్" 'నోదాత్తస్వరితోదయమ్' 'వృద్ధిరాదైజదేఙ్గుణః' 'ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్', 'తఙానావాత్మనేపదమ్', 'కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ' మొదలగు వాటియందు శ్లోకచ్ఛాయ యున్నది. 'ఆజీచాపః' 'టౌజఆపః' ఇత్యాదులందు ప్రాచీన వ్యాకరణగతప్రత్యయములును,'ఉభయథర్క్షు' 'గోతోణిత్' ఇత్యాదులలోని 'ఉభయథా' 'గో', (ఓకారాంతశబ్దములకు 'గో' అని ప్రాచీన వైయాకరణసంజ్ఞ), 'అన్యతరస్యామ్' మొదలగు ప్రాచీన

సంజ్ఞలును ఉపయుక్తమైనవి. 'శ్నసోరల్లోపః' (6-4-11) అను సూత్రము నందు 'అస్' ధాతవు ఆపిశలి గణపాఠము ననుసరించి 'స్' అని నిర్దేశింపబడి నది. "సకారమాత్రమ స్తిధాతు మాపిశలి రాచార్యః ప్రతిజానీతే. తథాహి న తస్య పాణినేరివ 'అసభువి' ఇతిగణ పాఠః, కింతర్హి 'సభువి' ఇతి స పఠతి" అని న్యాస కారుడు (1-3-22) వ్రాసియున్నాడు. పూర్వవ్యాకరణములందు కార్యిని షష్ఠిచే నిర్దేశించుటకుబదులు ప్రథమచే నిర్దేశించుట పరిపాటి. "పూర్వవ్యాకరణే ప్రథమయా కార్యీ నిర్దిశ్యతే" (కైయ-1-1-163) "పూర్వాచార్యాః కార్యభాజః షష్ఠ్యా న నిరదిక్షన్" (కైయ-8-4-7) అనికైయటుడు. పాణిని 'అల్లోపోఽనః' 'తివింశతేర్డితి' ఇత్యాదులందు ఈ పద్ధతినవలంబించెను. ఇట్టిస్థలములలోని పాణిని సూత్రములు ప్రాచీన వైయాకరణానుకరణములని ఊహింపవచ్చునని విమర్శకుల అభిప్రాయము.

ఈవిధముగ పాణిని శిష్యసౌకర్యార్థమై చాలవరకు ప్రచురప్రచారములో నున్న ప్రాచీన వైయాకరుణుల మార్గమునవలంబించుచు తన బుద్ధిచాతుర్యముచే ఎన్నియోక్రొత్త సంవిధానములను గూడ చేసికొనుచు అత్యద్భుతమగు అష్టాధ్యాయి గ్రంథమును నిర్మించెను. ఇందు ఒక్కొక్క అధ్యాయములో నాలుగేసిపాదములున్నవి. ఈపాదములను మొదటనున్న సూత్రమునుబట్టి 'గాంకుటాది పాదము' 'భూపాదము' మొదలగు పేర్లతో పేర్కొనుట అలవాటులో నుండెడిదట.

అష్టాధ్యాయికి సహాయకముగనుండుటకై పాణిని ధాతుపాఠ, గణపాఠ, ఉణాదిసూత్ర, లింగానుశాసనలములను రచించెను. పాణిని తన అష్టాధ్యాయిని శిష్యులకు బోధించుసమయమున తత్సౌకర్యార్థమై వృత్తినికూడ రచించియుండునని ఊహింపబడుచున్నది. శబ్దోశ్చారణ జ్ఞానమునకై పాణిని సూత్రాత్మకమగు ఒక శిక్షాగ్రంథమును రచించెను. లుప్తప్రాయమగు దీనిని దయానంద సరస్వత్యాదులు ప్రాచీన గ్రంథములనుండి ఉద్ధరించిరి. ఇదికూడ ఆపిశలి శిక్షాసూత్రమువలె ఎనిమిది ప్రకరణములలో విభక్తమైనది. ఈ సూత్రములకు ఆపిశలి సూత్రములతో చాలపోలికలున్నవి. దీనిలో లఘుపాఠము, గురుపాఠము అను పాఠద్వయమున్నట్లు తెలియుచున్నది. పాణినీయ శిక్షయను పేరుతో ప్రసిద్ధమగు శ్లోకరూపమగు శిక్ష ఆతని అనుజుడగు పింగలుని రచనయని శిక్షాప్రకాశటీకాకారుని "జ్యేష్ఠభ్రాతృభిర్విహితే వ్యాకరణేఽనుజస్తత్రభవాన్ పింగలా

చార్య స్తన్మతమనుభావ్య శిక్షాంవక్తుం ప్రతిజానీతే'' అను వాక్యమువలన తెలియు చున్నది. ఇందుగూడ లఘుపాఠము, బృహత్పాఠము అను పాఠద్వయమున్నది. వీటికి వరుసగ 'యాజుషపాఠ' 'ఆర్చపాఠ'ములని పేరు.

పాణిని జాంబవతీ పరిణయమను మహాకావ్యమునుకూడ రచించెను. లండన్‌లోని ఇండియా ఆఫీస్ లైబ్రరీలోనున్న ద్విరూపకోశమను ఒకచిన్న గ్రంథము కూడ పాణిని రచితమని చెప్పబడుచున్నది. పూర్వపాణినీయమను పేర నున్న 24 సూత్రముల గ్రంథము పాణిని విరచితమను విషయమున పండితులలో వి ప్రతిపత్తిగలదు.

వార్తికములు:- అష్టాధ్యాయిపై ఎందరో పండితులు వార్తికములను రచించియుండిరి. పతంజలి కొందరిపేర్లను మాత్రమే పేర్కొనినాడు. చాల మంది వార్తికములను 'అపరఆహుః' అని మాత్రమే ఉదాహరించినాడు. ప్రస్తుతము మనకు కాత్య లేక కాత్యాయనుడు, భారద్వాజుడు, సునాగుడు, క్రోష్ట, బాడవుడు, అను ఐదుగురు వార్తికకారుల నామధేయములు మాత్రమే తెలియు చున్నవి.

"ఉక్తానుక్తదురుక్తానాం చిన్తా యత్ర ప్రవర్తతే,
తం గ్రన్థం వార్తికం ప్రాహుర్వార్తికజ్ఞా మనీషిణః''

అను వార్తిక లక్షణము ప్రసిద్ధము. వ్యాకరణ శాస్త్రమునకు సంబంధించి నంతవరకు 'వృత్తి' శబ్దమునకు 'వ్యాకరణశాస్త్ర ప్రవృత్తి'యని యర్థము. "కా పునర్వృత్తిః? శాస్త్రప్రవృత్తిః'' ఇత్యాది భాష్యకారాదివాక్యములిందులకు ప్రమాణము. కావున వార్తికమనగా 'వృత్తివ్యాఖ్యానము' అని చెప్పవచ్చును. వాక్యము, వ్యాఖ్యానసూత్రము, భాష్యసూత్రము అనుతంత్రము, అనుస్మృతి అను పదములు 'వార్తిక' పర్యాయములు. కావుననే వార్తికకారుని వాక్యకారుడని కూడ అందురు.

కాత్యాయనుడు:- పాణినీయ వ్యాకరణముపై వ్రాసిన వార్తికములలో కాత్యాయన రచితములగు వార్తికములు ప్రసిద్ధమైనవి. కాత్యాయనునకు కాత్యుడు, పునర్వసువు, మేధాజిత్, వరరుచి అను నామాంతరములు గలవు. ఈతడు పాణిని శిష్యుడు, దాక్షిణాత్యుడు. 'యథా లౌకిక వైదికేషు' అనువార్తికమును వ్యాఖ్యానించుచు పతంజలి "ప్రియతద్ధితాః దాక్షిణాత్యాః, యథాలోకేవేదే చ

ప్రయోక్తవ్యే యథా లౌకికవైదికేషు ప్రయుజ్యతే'' అని వ్రాయుటచే ఈతని దాక్షిణాత్యత్వము స్పష్టమగుచున్నది.

కాత్యాయనుని వార్తికములు లేనిచో అష్టాధ్యాయి అసంపూర్ణ గ్రంథముగ నుండిపోయెడిది. అందుచే ఇవి పాణినీయమునకు ప్రధానాంగములు. పతంజలి కాత్యాయన వార్తికములనే ఆధారముగచేసికొని తన భాష్యమును రచించెను. వార్తికపాఠము మనకిపుడు స్వతంత్ర గ్రంథరూపమున లభ్యమగుటలేదు. ఇవి యన్నియు మహాభాష్యమున ఇతర వార్తికములతో కూడ కలిపి వ్యాఖ్యానింప బడినవి.

'సిద్ధేశబ్దార్థసంబన్ధే' అనునది ప్రథమ వార్తికమని చాలమంది అభిప్రాయము. కాని 'రక్షోహాగమలఘ్వ సన్దేహాః ప్రయోజనమ్' అనునది ప్రథమ వార్తికమని యుధిష్ఠిరమీమాంసకుల అభిప్రాయము. కావుననే ఋగ్వేదభాష్యో పోద్ఘాతమునందు సాయణాచార్యులు ''తస్యైతస్య వ్యాకరణస్య ప్రయోజన విశేషో వరరుచినా వార్తికే దర్శితః-'రక్షోహాగమలఘ్వసన్దేహాః ప్రయోజనమ్'ఇతి. ఏతాని రక్షాదీని ప్రయోజనాని ప్రయోజనాన్తరాణి చ మహాభాష్యే పతంజలినా స్పష్టీకృతాని"అని వ్రాసియున్నాడు. ''సుహృద్భూత్వా ఆచార్య ఇదం శాస్త్ర మన్వాచష్టే'' ఇత్యాది భాష్యకారవచనము కూడ ఈవార్తికము భాష్యకారునిది కాదని సూచించుచున్నది. భాష్యకారుడు తన్నుతాను ఆచార్యునిగా నిర్దేశించు కొనడుకదా? కాత్యాయనాదులు ఐదుగురు మాత్రమేకాక వ్యాఘ్రభూతి, వైయాఘ్ర పాదులను ఇంకను ఇరువురు వార్తికకారులు కూడ ఉండిరని తెలియుచున్నది.

మహాభాష్యమున గోనర్దీయుడు, గోణికాపుత్రుడు, సౌర్యభగవాన్, కుణర బాడవుడు అను వైయాకరణుల నామధేయములు కూడ పేర్కొనబడినవి. గోన ర్దీయ, గోణికాపుత్ర శబ్దములు పతంజలి నామాంతరములని చెప్పుదురు కాని అవి భిన్నవ్యక్తుల నామధేయములని విమర్శకుల ఆశయము.

ప్రాచీన భాష్యములు:- మహాభాష్యమును పరిశీలింపగా ఈప్రాచీన వార్తికములపై అనేక భాష్యములుండినట్లు తెలియుచున్నది. ఈభాష్యకారుల మతమును పతంజలి తనభాష్యమునందు 'అపరఆహ' అని చూపుచుండును. 'సమర్థతరాణాం వా' అను వార్తికముపై 'అపరఆహ' అని మూడు మతములను చూపెను. ఇందుచే పతంజలికి పూర్వము కనీసము మూడు భాష్యములుండి యుండవచ్చునని ఊహించవచ్చును. పాతంజలభాష్యానంతరము కూడ హేలా

రాజు, రాఘవసూరి, రాజరుద్రుడు అనువారు వార్తికములపై వ్యాఖ్యానములు రచించినట్లు గ్రంథాంతరముల ద్వారా తెలియుచున్నది.

పతంజలి:- (2000-క్రీ.పూ.) ఈతడు పాణినీయ వ్యాకరణముపై భాష్యమును రచించెను. భాష, శైలి, విషయవివేచనము మొదలగు విషయములలో ఈభాష్యమునకిదియేసాటి. కావుననే దీనికి మహాభాష్యమని ప్రసిద్ధి. పతంజలి ఆదిశేషుని అపరావతారమని ప్రసిద్ధి. సూత్ర, వార్తికభాష్యములలో అభిప్రాయ భేదము వచ్చినపుడు పతంజలి మతమే ప్రమాణమని వైయాకరణు లంగీకరింతురు. ప్రాచీన గ్రంథములలో పతంజలి, గోనర్దీయుడు, గోణికాపుత్రుడు, నాగనాథుడు, అహిపతి, ఫణాభృత్, శేషరాజు, శేషాహి, చూర్ణికారుడు, పదకారుడు మొదలగు నామధేయములతోగూడ నిర్దేశింపబడియున్నాడు. ఇందు మొదటి రెండు పేర్లును భిన్నవ్యక్తుల నామధేయములని పైనచూపబడినది. భాష్యమునకు 'చూర్ణి' 'పదము' అను నామాంతరములుండుటచే చివరి రెండు పేర్లును వచ్చినవి. 'భాష్యంచూర్ణిః' అని క్షీరస్వామి, 'అనుత్సూత్రపదన్యాసా' ఇత్యాది శిశుపాలవధ శ్లోకమును వ్యాఖ్యానించుచు వల్లభదేవుడు "పదం శేషాహివిరచితం భాష్యమ్" అని వ్రాసియున్నాడు.

"అభిజానాసి దేవదత్త కశ్మీరాన్ గమిష్యామః తత్ర సక్తూన్ పాస్యామః" ఇత్యాద్యుదాహరణములందు కాశ్మీరమును గూర్చి అనేక పర్యాయములు ముచ్చటించుటచేత నీతడు కాశ్మీర నివాసియని కొందరందురు. మథురా, సాకేత, కౌశాంబీ, పాటలిపుత్రాదులతో కూడ ఈతనికి సన్నిహిత పరిచయమున్నట్లు ఈతని భాష్యమునుండి తెలియుచున్నది. పాశ్చాత్య పండితులు ఈతడు (క్రీ.పూ. 150) ప్రాంతమున నుండెడివాడని చెప్పుదురు. కాని ఈతడు క్రీ.పూ. దాదాపు 2000 ప్రాంతమువాడై యుండునని యథిష్ఠిర మీమాంసకుల ఆశయము.

పతంజలి తన కాలమున లభించుచున్న పాణిని వ్యాకరణమునేగాక అనేక ఇతర ప్రాచీన వ్యాకరణములను గూడ దృష్టిలో నుంచుకొని తనభాష్యమును రచించెను. పాణినీయ వ్యాఖ్యాన వ్యాజమున ఎన్నియో అనేక విషయములను చెప్పెను. అందుచే మహాభాష్యము వ్యాకరణ శాస్త్రమునకే కాక ఎన్నియో ఇతర విద్యలకు కూడ ఆకరమని చెప్పవచ్చును. కావుననే భర్తృహరి.

'కృతేఽథ పతంజలినా గురుణా దీర్ఘదర్శినా,
సర్వేషాం న్యాయబీజానాం మహాభాష్యే నిబన్ధనే' (వాక్యప. 2-476)

అని వ్రాయుచు మహాభాష్యము సర్వశాస్త్రీయ న్యాయములకాకరమని చెప్పెను.

మహాభాష్యము అప్పుడప్పుడు పఠనపాఠనములకు దూరమై మరల ఉద్ధరింపబడినది. బైజి, సౌభవ, హర్యక్షాదులగు శుష్కతార్కికులచే మహాభాష్యము పఠనపాఠనముల నుండి దూరము చేయబడగా చంద్రాచార్యుడు మిక్కిలి శ్రమపడి దక్షిణాపథమునుండి భాష్యగ్రంథమును సంపాదించి మరల దానిని ప్రచారములోనికి తీసికొని వచ్చెనని భర్తృహరి వ్రాసియున్నాడు:-

బైజిసౌభవ హర్యక్షైః శుష్కతర్కానుసారిభిః
ఆర్షే విప్లావితే గ్రంథే సంగ్రహప్రతికంచుకే,
యః పతంజలిశిష్యేభ్యో భ్రష్టో వ్యాకరణాగమః
కాలే స దాక్షిణాత్యేషు గ్రంథమాత్రే వ్యవస్థితః
పర్వతాదాగమం లబ్ధ్వా భాష్యబీజానుసారిభిః
స నీతో బహుశాఖత్వం చంద్రాచార్యాదిభిః పునః (వాక్యప. 2-487-9)

అభిమన్యుడను కాశ్మీరదేశ మహారాజు ఆజ్ఞానుసారముగా చంద్రాచార్యుడు మహాభాష్యము నుద్ధరించెనని కల్హణుడు కూడ వ్రాసియున్నాడు:-

చంద్రాచార్యాదిభిర్లబ్ధ్వా దేశం తస్మాత్తదాగమమ్,
ప్రవర్తితం మహాభాష్యం స్వం చ వ్యాకరణం కృతమ్. (రాజత.1-1-76)

ఇట్లే కాలాంతరమున తన దేశమున విచ్ఛిన్న ప్రచారమగు మహాభాష్యమును కాశ్మీరరాజగు జయాపీడుడు క్షీరపండితుని ద్వారా పునరుద్ధరింపచేసెనని రాజతరంగిణి చెప్పుచున్నది.

"దేశాన్తరాదాగమయ్యాథ వ్యాచక్షాణాన్ క్షమాపతిః
ప్రావర్తయత విచ్ఛిన్నం మహాభాష్యం స్వమండవే.
క్షీరాభిధానాచ్ఛబ్ద విద్యోపాధ్యాయాత్ సంభృతశ్రుతః
బుధైఃసహ యయౌ వృద్ధిం స జయాపీడపండితః"

ఈవిధముగ మహాభాష్యపఠన పాఠనాదులు అప్పుడప్పుడు ఆయాప్రాంతములందు విచ్ఛిన్నములగుచుండుట అవిపునరుద్ధరింపబడుట జరుగుచు వచ్చినవి. అందుచే మహాభాష్యమునందలి పాఠములెన్నియో అస్తవ్యములగుట సహజము. కావుననే కైయటనాగేశాదులు అనేక పాఠాంతరములను చూపియుండిరి. పతంజలి

వ్యాకరణమహాభాష్యమునేకాక నిదాన సూత్రమను యోగదర్శనమును, మహానంద కావ్యమను యోగవిద్యానిరూపకమగు కావ్యమును, సిద్ధాంత సారావళియను నొకవైద్య గ్రంథమును, సాంఖ్యశాస్త్రమును, సాహిత్యశాస్త్రమును, లోహ శాస్త్రమును రచించెనని చెప్పుదురు. చరకసంహిత కూడ పతంజలి రచితము లేక పతంజలి సంస్కృతము అనియు, చరకుడనునది వైదికచరణ విశేషమగు చరక చరణమునకు చెందిన పతంజలికి నామాంతరమై యుండుననియు కొందరి అభి ప్రాయము. ఈగ్రంథములన్నియు వ్యాకరణభాష్య కర్తృరచితములని చెప్పుటకు కింవదన్తి తప్ప ప్రబల ప్రమాణములేవియు లేవు.

భాష్యవ్యాఖ్యలు:- మహాభాష్యముపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యలు వ్రాయ బడినవి. అందు చాలవరకు లుప్తమైనవి. కొన్ని నామమాత్రావశిష్టములైనవి. లభ్యమగు వ్యాఖ్యానములలో భర్తృహరి విరచితమగువ్యాఖ్య అతిప్రాచీనమై నది. ప్రామాణికమైనది. పాశ్చాత్య విద్వాంసుల ప్రకారము ఈతడు 7వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. శ్రీ.కే.యస్. అయ్యర్ తమ 'భర్తృహరి'అను మహత్త్వపూర్ణ మగు విమర్శ గ్రంథములో భర్తృహరి 5వ శతాబ్దికి చెందినవాడని నిరూపించిరి. ఈతడే వాక్యపదీయకర్త. శతకత్రయ, భట్టికావ్యాదులకర్త కూడ ఈతడే అను విషయమున పండితులలో విప్రతిపత్తికలదు. ఈతడు బౌద్ధుడను వాదము భ్రాంతిమూలకము. ఈతడు రచించిన మహాభాష్య వ్యాఖ్యానమునకు మహాభాష్య దీపికయనిపేరు. ఈతడు పూర్తిభాష్యముపై వ్యాఖ్యానము వ్రాసియుండును. కాని ప్రస్తుతము బెర్లిన్ లైబ్రరీద్వారా లభించిన ఈవ్యాఖ్యానమున ప్రథమా ధ్యాయ ప్రథమపాదముకూడ పూర్తిగాలేదు.

కైయటవిరచితమగు మహాభాష్య వ్యాఖ్యానము అతిప్రసిద్ధము. ఈతడు 11వ శతాబ్ది ప్రాంతమునకు చెందినవాడు. ఈతని తండ్రి జైయటుడు. మమ్మట, ఉవ్వటులు ఈతని సోదరులను వాదము నామసాదృశ్యమాత్ర కల్పితము. వారి తండ్రి వజ్రటుడు. ఈతని వ్యాఖ్యానమునకు ప్రదీపమనిపేరు. ప్రస్తుతము భాష్యార్థమును గ్రహించుటకు సహాయముచేయు ఉత్తమవ్యాఖ్య ఇదియే. ఈప్రదీ పము అత్యుత్తమ మహాభాష్య వ్యాఖ్యానమగుటచే దీనిపై 15 వ్యాఖ్యలు రచింప బడినవి.

ప్రసిద్ధ మహాకవియగు బిల్హణుని తండ్రియు, ద్వాదశ శతాబ్దికి చెందిన వాడును అగు జ్యేష్ఠకలశుడు భాష్యవ్యాఖ్యను వ్రాసినట్లు ప్రసిద్ధికలదు. పండ్రెం

డవ శతాబ్దికి చెందిన మైత్రేయరక్షితుడను బౌద్ధపండితుడు కూడ ఒక వ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. ఈతడు వంగదేశీయుడు. 'దేవ' నామమున ప్రసిద్ధుడగు పురుషోత్తమదేవుడు 'ప్రాణపణా' అనువ్యాఖ్యానము వ్రాసెను. ఈతడు పదమూడవ శతాబ్దికిచెందిన వంగదేశీయుడు. బౌద్ధమతావలంబి. ఈవ్యాఖ్యానముపై కొన్ని వ్యాఖ్యానములు బయల్వెడలినవి.

పదమూడవ శతాబ్దికి చెందిన ధనేశ్వరపండితుడు భాష్యముపై చిన్తామణి యను వ్యాఖ్యానమును రచించెను. ప్రసిద్ధులగు ఎందరో వైయాకరణశిరోమణులకు ఆకరమగు శేషవంశమునకు చెందిన శేషనారాయణుడు సూక్తిరత్నాకరమను ప్రౌఢవ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు 16వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. 16వ శతాబ్ది ప్రాంతమునకు చెందిన విష్ణుమిత్రుడు క్షీరోదరమను వ్యాఖ్యను రచించెను. 17వ శతాబ్దికి చెందిన నీలకంఠవాజపేయి భాష్యతత్త్వ వివేకమను వ్యాఖ్యను వ్రాసెను. ఈకాలమునకే చెందిన శేషవిష్ణువను పండితుడు 'మహాభాష్య ప్రకాశిక'ను శివరామేంద్ర సరస్వతి మహాభాష్య రత్నాకరమును ప్రయాగ వేంకటాద్రికవి విద్వన్ముఖ భూషణమును, తిరుమలయజ్వ 'అనుపద'ను కుమార తాతయ అనునతడు మరియొక వ్యాఖ్యానమును, ఆచార్య రాజసింహుడు 'శబ్దబృహతి'ని నారాయణుడు మహాభాష్య వివరణమును, గోపాలకృష్ణశాస్త్రి 'శాబ్దిక చింతామణిని' రచించిరి. అజ్ఞాత కర్తృకములగు మరి కొన్ని వ్యాఖ్యానములపేర్లు కూడ వినవచ్చుచున్నవి.

మహాభాష్యమునకు పదమను పేరుకూడ ఉన్నట్లు పైనచూచి యున్నాము. ఈభాష్యమునను సరించి 'అనుపదము' 'పదశేషము' అను రెండు అష్టాధ్యాయీ వ్యాఖ్యారూపములగు గ్రంథములు రచితములైనట్లు తెలియుచున్నది. ఆగ్రంథములిపుడు దుర్లభములైనను అనుపదకారుని మతము, పదశేషకారుని మతము అను పేర పై గ్రంథములలోని విషయములు కొన్ని గ్రంథములలో ఉదాహృతములైనవి.

అష్టాధ్యాయిపై వృత్తులు:- సూత్రములపై వ్యాఖ్యానమెట్లుండవలెనను విషయమును చెప్పుచు భాష్యకారుడు 'న కేవలం చర్చాపదాని వ్యాఖ్యానమ్-వృద్ధిః, ఆత్, ఐజ్, ఇతి, కింతర్హి ? ఉదాహరణమ్, ప్రత్యుదాహరణమ్, వాక్యాధ్యాహారః ఇత్యేతత్ సముదితం వ్యాఖ్యానం భవతి" (మహాభా. 1-1-1) అని వ్రాసియున్నాడు.

'పదచ్ఛేదః పదార్థోక్తిః విగ్రహో వాక్యయోజనా
పూర్వపక్ష సమాధానం వ్యాఖ్యానం పంచలక్షణమ్'

అను ప్రసిద్ధమగు కారిక కూడ వ్యాఖ్యాన స్వరూపమును నిర్వచించు చున్నది. ఇట్టి లక్షణముగల సూత్రవ్యాఖ్యానమునకు వృత్తియనిపేరు. అష్టాధ్యాయిపై ఇట్టివృత్తులు ఎన్నియో రచింపబడినవి. మహాభాష్యమునకు పూర్వము కూడ కనీసము రెండు మూడు వృత్తి గ్రంథములుండి యుండవలెనని భాష్యము వలన తెలియుచున్నది. మహాభాష్యము తరువాత వచ్చిన వృత్తులన్నియు పూర్తిగ మహాభాష్యముపై ఆధారపడినవి.

పైన సూచించిన విధముగ పాణిని స్వయముగ ఎన్నియో పర్యాయములు ఎందరో విద్యార్థి బృందములకు తన అష్టాధ్యాయిని బోధించియుండెను. కావున ఆతడు స్వయముగ ఒక వృత్తిని రచించియుండ వచ్చునని భర్తృహరి జయాదిత్యాదుల గ్రంథములద్వారా తెలియుచున్నది.

శ్వోభూతియను పాణిని శిష్యుడొక వృత్తి గ్రంథమును రచించియుండెను. పాణిని మేనమామయగు వ్యాడి సంగ్రహమను గ్రంథమునేకాక అష్టాధ్యాయిపై ఒక వృత్తిని కూడ రచించియుండ వచ్చునని ఊహింపబడుచున్నది. క్రీ.పూ. 2000 ప్రాంతమునకు చెందిన 'కుణి'యను పండితుడు రచించిన వృత్తి గ్రంథమును భర్తృహరి, కైయట హరదత్తాదు లుదాహరించియున్నారు. పురుషోత్తమదేవుడు తన భాషావృత్తియందు (1-2-57) "మాథుర్యాం తు వృత్తావశిష్య గ్రహణమాపాదమనువర్తతే" అని వ్రాయుచు మాథురుడు అను పండితుడొక వృత్తిని రచించెనని సూచించియున్నాడు. ఈతడు (క్రీ.పూ. 2000) ప్రాంతము వాడై యుండును.

విక్రమార్కుని ఆస్థానమునందున్నట్లు ప్రసిద్ధుడగు వరరుచి అష్టాధ్యాయిపై ఒక వృత్తిని రచించెను. ఈతడు వార్తిక కారుడగు కాత్యాయన వరరుచి కంటె భిన్నుడు, అర్వాచీనుడు.

పంచమ శతాబ్దికి చెందినవాడును, పూజ్యపాదాపర నామధేయుడును, జైనేంద్ర శబ్దానుశాసన రచయితయు అగు దేవనంది అష్టాధ్యాయిపై 'శబ్దావతారన్యాసము' అను వ్యాఖ్యను రచించెను.

ఆరవశతాబ్దికి చెందిన కోంకణాధిపతియగు దుర్వినీతుడు శబ్దావతారమను వృత్తిని రచించెను.

కాశికా ప్రథమ శ్లోకన్యాసవ్యాఖ్యానమునందలి "వృత్తిః పాణినీయ సూత్రాణాం వివరణం చుల్లిభట్టి నిర్లూరాది విరచితమ్" అను వాక్యముచే షష్ఠ శతాబ్దీ ప్రాంతమునకు చెందిన 'చుల్లిభట్టి' 'నిర్లూరుడు' అనువారుకూడ వృత్తులు రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

కాశికావృత్తి:— జయాదిత్యుడు, వామనుడు అను ఇరువురు పండితులు రచించిన వృత్తికి 'కాశిక' అనిపేరు. పాణినీయ వ్యాకరణమున మహాభాష్య భర్తృహరి గ్రంథముల తరువాత ఈ వృత్తియే అత్యుత్తమమైనదని నిస్సంశయముగ చెప్పవచ్చును. కాశికాకారులు అనేకస్థానములందు భాష్యమును అనుసరింపక ప్రాచీనవృత్తి గ్రంథములను అనుసరించిరి. మొదటి నాలుగు అధ్యాయములవృత్తి జయాదిత్యుడును మిగిలిన నాలుగు అధ్యాయములవృత్తి వామనుడును రచించెనని కొందరందురు. "ప్రథమద్వితీయపంచమ షష్ఠా జయాదిత్యకృతవృత్తయః; ఇతరే వామనకృతవృత్తయ ఇత్యభియుక్తాః" అని శబ్దరత్నకారుడు వ్రాసియున్నాడు. శైలినిబట్టి చూడగా మొదటి ఐదు అధ్యాయములవృత్తియు జయాదిత్య రచితమనియు, మిగిలినది వామనకృతమనియు, వామనుని వృత్తి ఎక్కువ ప్రౌఢమైనదనియు మరికొందరందురు. జయాదిత్యవామను లిరువురును స్వతంత్రముగ అష్టాధ్యాయిపై పూర్తిగ రెండువృత్తులు రచించియుందురనియు, కాలాంతరమున ఆ రెండును మిశ్రితములై యుండుననియు యుధిష్ఠిరమీమాంసకుల యభిప్రాయము.

హరదత్తాదులగు కాశికావ్యాఖ్యాతలు కాశీపురమున రచింపబడుటచే ఈ గ్రంథమునకు 'కాశిక' యనిపేరని చెప్పియున్నారు. 'కాశయతి ప్రకాశయతి సూత్రార్థం' అను వ్యుత్పత్తిచే కాశిక యనగా సూత్రార్థప్రకాశకము అని మరి కొందరు చెప్పుదురు. దీనికి, 'ఏకవృత్తి' ప్రాచీనవృత్తి అను నామాంతరములు గలవు. ఆయా సూత్రములవద్ద గణపాఠములను చూపుట, ఇపుడు అలభ్యములైన ఎన్నియో ప్రాచీన వృత్తిగ్రంథములనుండి విభిన్నమతములను, అతి ప్రాచీనమగు ఉదాహరణములను చూపుట మొదలగునవి ఈ కాశికయందలి వైశిష్ట్యము.

కాశికావృత్తి అతి ప్రధానమగు వృత్తియగుటచే దానిపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములు రచింపబడినవి. వాటిలో కొన్ని నామమాత్రశేషములు, కొన్నిటి రచయితల నామధేయములు అజ్ఞాతములు.

ప్రసిద్ధ బౌద్ధపండితుడగు జినేంద్రబుద్ధి కాశికావివరణపంజిక యను వ్యాఖ్యను రచించెను, దానికి న్యాస మని మరియొక పేరు. ఈ న్యాసముపై మైత్రేయరక్షితుడు తంత్ర ప్రదీపమను విస్తృతవ్యాఖ్యానము రచించెను. దానిపై నందనమిశ్రుడు తంత్రప్రదీపోద్ద్యోతనమను వ్యాఖ్యను, సనాతనతర్కాచార్యుడు 'ప్రభ' అను వ్యాఖ్యానమును మరియొక అజ్ఞాతనామధేయుడగు పండితుడు 'ఆలోకము' అను వ్యాఖ్యను రచించిరి.

ప్రసిద్ధమహాకావ్యవ్యాఖ్యాతయగు మల్లినాథుడు న్యాసముపై న్యాసోద్యోతమను వ్యాఖ్యను రచించెను. నరపతిమహామిశ్రుడు న్యాసప్రకాశమను వ్యాఖ్యను రచించెను. పుండరీకాక్ష విద్యాసాగరుడు మరియొక వ్యాఖ్యను రచించెను. రత్నమతి యనునతడొక వ్యాఖ్యను రచించెను.

ఇందు మిత్రుడను నొకపండితుడు కాశికపై అనున్యాసమను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈ వ్యాఖ్యపై శ్రీ మానశర్మ అనున్యాససారమను వ్యాఖ్యను రచించెను.

అజ్ఞాతనామధేయుడగు ఒక వైయాకరణుడు మహాన్యాసమను కాశికా వ్యాఖ్యను రచించెను. 12వ శతాబ్దికిచెందిన విద్యాసాగరముని ప్రక్రియామంజరి యను వ్యాఖ్యను రచించెను. 12వ శతాబ్దికిచెందిన హరదత్తమిశ్రుడు పదమంజరి యను పాండితీమండితమగు నొక వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు కావేరీతీరవాసి. శివభక్తుడు. ఈ పదమంజరిపై రంగనాథయజ్వ (18వ శతాబ్దము) మంజరీ మకరందమను పేరుతో ఒక వ్యాఖ్యను, శివభట్టుడు కుంకుమవికాసమను వ్యాఖ్యను రచించెను.

14వ శతాబ్దికిచెందిన రామదేవమిశ్రుడు కాశికపై వృత్తిప్రదీపమను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇతడు 'హరదత్తానువాది' యని మాధవధాతు వృత్తియందు చెప్పబడినది. ఇట్లే అజ్ఞాతకర్తృకములగు 'వృత్తిరత్నాకరము' 'చికిత్సా' అను మరిరెండు వ్యాఖ్యానములుకూడ లభించుచున్నవి.

కాశిక తరువాత చెప్పవలసిన వృత్తి భాగవృత్తి. దీనిని భర్తృహరియను అపరనామధేయముగల విమలమతి రచించెను. ఈతడు గొప్ప బౌద్ధపండితుడు. ఈతడు ఎనిమిదవ శతాబ్దమునకు చెంది యుండును. ఈతని గ్రంథమునుండి అనేకులు ఉదాహరించిరి. దీనిని శ్రీధరుడు వ్యాఖ్యానించెను.

ఎనిమిదవశతాబ్ది అంతమునకు చెందిన భర్తృహరి రచించిన వృత్తి ఉద్బోధకాదులచే పేర్కొనబడినది. ప్రసిద్ధ నైయాయికుడగు భట్టజయన్తుడు (9వ శతాబ్దము) ఒక వృత్తిని, 12వ శతాబ్దికిచెందిన కేశవుడు, ఒకవృత్తిని, 12వ శతాబ్దికేచెందిర ఇందుమిత్రుడు 'ఇందుమతి'ని ఈశతాబ్దికేచెందిన మైత్రేయరక్షితుడు 'దుర్ఘటవృత్తిని' రచించిరి. 1150 సం. ప్రాంతమునాటగు పురుషోత్తమదేవుడు అష్టాధ్యాయియందలి లౌకికసూత్రములకొక వృత్తిని రచించెను. అందుచే దీనికి భాషావృత్తియని పేరు. ఈతడు దుర్ఘటవృత్తియను మరియొక వృత్తిని గూడ రచించినట్లు తెలియుచున్నది. ఈతని భాషావృత్తిపై వంగదేశీయుడగు సృష్టిధరచక్రవర్తి 'భాషావృత్త్యర్థవివృతి' యను వ్యాఖ్యానమును వ్రాసెను.

పదమూడవ శతాబ్దికిచెందిన శరణదేవుడను బౌద్ధపండితుడు అష్టాధ్యాయియందలి కొన్ని విశేషసూత్రములకు దుర్ఘటవృత్తియను ఒక వృత్తిని రచించెను. వ్యాకరణమునందలి సాధారణనియమములచే సాధుత్వము లభింపని పదముల సాధుత్వమును సాధించుటకై రచితమగుటచే దీని నామధేయము అన్వర్థము.

16వ శతాబ్దమునకు చెందిన భట్టోజిదీక్షితుడు శబ్దకౌస్తుభమను నొక విస్తృతమగు వృత్తిని రచించెను. ఇపుడిది మొదటి రెండున్నర అధ్యాయములను, నాల్గవ అధ్యాయముమాత్రమే లభించుచున్నది. ఈతడు మహారాష్ట్రబ్రాహ్మణుడు. తండ్రి లక్ష్మీధరుడు, తమ్ముడు రంగోజిభట్టు. భానుజిదీక్షితుడు, వీరేశ్వరుడు అను ఇరువురు కుమారులు. వీరేశ్వరుని కుమారుడు హరిదీక్షితుడు. రంగొజిభట్టు కుమారుడు కొండుమభట్టు. భట్టోజిదీక్షితుడు శేషశ్రీకృష్ణపండితుని వద్ద వ్యాకరణశాస్త్రాభ్యాసము చేసెను. అప్పయ్యదీక్షితునివద్ద వేదాంతాదుల నభ్యసించెను. శబ్దకౌస్తుభముపై నాగేశుడు 'విషమపది' యను వ్యాఖ్యానమును, వైద్యనాథపాయగుండ పండితుడు ప్రభను, విద్యానాథశుక్లపండితుడు ఉద్ద్యోతమును, రాఘవేంద్రాచార్యుడు ప్రభను, కృష్ణమిత్రుడు భావప్రదీపమును, భాస్కరదీక్షితుడు శబ్దకౌస్తుభదూషణమును రచించెను. జగన్నాథపండితరాయలు శబ్దకౌస్తుభమును ఖండించుచు కౌస్తుభఖండనమను గ్రంథమును రచించినట్లు తెలియుచున్నది.

16వ శతాబ్దికిచెందిన ప్రసిద్ధ దాక్షిణాత్యపండితుడగు అప్పయ్యదీక్షితుడు సూత్రప్రకాశమను వృత్తిని, 17వ శతాబ్దికిచెందిన నీలకంఠ వాజపేయి 'పాణినీయదీపిక'ను, ఈ కాలముననే చెందిన అన్నంభట్టు 'పాణినీయమితాక్షర'ను,

విశ్వేశ్వరసూరి 'వ్యాకరణసిద్ధాంతసుధానిధి'ని రచించిరి. చివరి గ్రంథము మొదటి మూడు అధ్యాయములపై మాత్రమే లభించుచున్నది. 19 వ శతాబ్దికి చెందిన గోకులచంద్రుడు సంక్షిప్తమగు వృత్తిని రచించెను. ఈతడు వైశ్యుడు. ఓరం భట్టుడను కాశీనివాసియగు ఒక మహారాష్ట్ర పండితుడు వ్యాకరణదీపిక యను వృత్తిని రచించెను. ఆర్యసమాజ ప్రతిష్ఠాపకులగు స్వామీ దయానందసరస్వతి 'అష్టాధ్యాయీభాష్యము' అను విస్తృతమగు వ్యాఖ్యను రచించిరి.

అజ్ఞాతకాలికవృత్తిగ్రంథములు:- అప్పనన్తైనార్యుడు ప్రక్రియాదీపిక యను వృత్తిని రచించెను. నారాయణసుధి అను పండితుడు అష్టాధ్యాయీ ప్రదీపాపరనామధేయమగు శబ్దభూషణమను విస్తృతవృత్తిని రచించెను. మైథిల పండితుడగు రుద్రధరుడు ఒక వృత్తిని రచించెను. ఉదయనుడు 'మితవృత్త్యర్థ సంగ్రహము' అను పేర కాశికావృత్తిని సంక్షేపించెను. ఈతడు ప్రసిద్ధ నైయాయికునికంటె భిన్నుడు. ఉదయశంకరభట్టు ఒక వృత్తిగ్రంథమును రచించెను. రామచంద్రుడు కాశికావృత్తి సంక్షిప్తరూపమున నొక వృత్తిని రచించెను. సదానందుడు తత్త్వదీపికయను వృత్తిని రచించెను. పాణినీయ లఘువృత్తి యను శ్లోకబద్ధమగు నొక వృత్తి త్రివేంద్రంగ్రంథాలయ మందును, పాణినీయసూత్రవృత్తి యను మరియొక శ్లోకరూపవృత్తి మైసూరు ప్రభుత్వ పుస్తకాలయమునందును ఉన్నవి. ఈ రెండును ఒకే గ్రంథమై యుండవచ్చును పై రెండువృత్తులపైనను శ్లోకబద్ధములగు వ్యాఖ్యలు లభించుచున్నవి. పైవృత్తులు కాక అజ్ఞాతకర్తృకములగు 'పాణినీయ సూత్రవృత్తి' 'పాణినీయ సూత్రవివరణము', 'పాణినీయ సూత్రవివృతి,' 'పాణినీయసూత్రవివృతి లఘువృత్తి కారిక' 'పాణినీయసూత్రవ్యాఖ్యానము' (ఉదాహరణ శ్లోకసమేతము) అను వృత్తులుకూడ లభించుచున్నవి.

ప్రక్రియాగ్రంథములు:- పాణినీయ వ్యాకరణముతరువాత కాతంత్ర వ్యాకరణము మొదలగు కొన్ని చిన్నచిన్న వ్యాకరణములు బయలుదేరినవి. ఆ వ్యాకరణము లన్నియు ప్రక్రియానుసారముగా రచింపబడినవి. అనగా సంధులు, సమాసములు, కృత్తులు, తద్ధితములు మొదలగునవి ఆయా ప్రకరణములలో చెప్పబడినవి. ఆయా ప్రకరణములను చదివినచో ఆ విషయములకు సంబంధించిన జ్ఞానము పూర్తిగ కలుగును. అష్టాధ్యాయిలో అట్టి ప్రకరణవిభాగము లేకుండుటచే మొత్తము అష్టాధ్యాయిని కంఠస్థము చేసిననేకాని ఏవిషయమునుగూర్చియు

నిశ్చితమగు జ్ఞానము కలుగదు. ఉదాహరణకు సమాసములకు సంబంధించిన విషయములు కొన్ని ద్వితీయాధ్యాయమునందును, కొన్ని పంచమాధ్యాయము నందును, కొన్ని షష్ఠాధ్యాయమునందును ఉన్నవి. కావున సమాసములనుగూర్చిన నిశ్చితజ్ఞానము కావలెనన్నచో కనీసము ఆరధ్యాయములైనను అభ్యసించవలసి యుండును. కాతంత్రాది వ్యాకరణములందు ఇట్టి శ్రమలేకుండుటచే విద్యార్థులు వాటియందే ఎక్కువశ్రద్ధచూపుటను గ్రహించి కొందరు అష్టాధ్యాయీసూత్రము లను ప్రక్రియానుసారముగ వివిధ ప్రకరణరూపమున విభజించి గ్రంథములను రచించిరి. వాటికి ప్రక్రియాగ్రంథములని పేరు. 16వ శతాబ్దమునుండి దాదాపు నాలుగు శతాబ్దులపాటు ఈ పద్ధతి అత్యధికప్రచారములో నున్నది.

అష్టాధ్యాయిని కంఠస్థము చేయుట అను కొంచెము శ్రమకోర్చినచో ఈ ప్రక్రియాపద్ధతి కంటె అష్టాధ్యాయీ క్రమపద్ధతియే అత్యుత్తమమైనదని ప్రత్యక్షముగ నిరూపించుచు, ఈ శతాబ్ది ప్రారంభమున స్వామీవిరజానందులు, దయానందసరస్వతి, మొదలగువారు అష్టాధ్యాయి క్రమపాఠమును మరల ప్రచారములోనికి తీసికొని వచ్చినారు. ఇపుడావిధానమునకుకూడ క్రమముగ ప్రాధాన్య మీయబడుచున్నది.

అష్టాధ్యాయిపై, రచితములగు ప్రక్రియాగ్రంథములలో అతి ప్రాచీన మైనది 'రూపావతారము.' దానిని 12 వ శతాబ్దికిచెందిన బౌద్ధపండితుడగు ధర్మ కీర్తి రచించెను. ఈతడు న్యాయబింద్వాదులను రచించిన ప్రసిద్ధ బౌద్ధ నైయా యికునికంటె భిన్నుడు. ఈతడు అష్టాధ్యాయియందు విభిన్నస్థానములలోనున్న సూత్రములనుచేర్చి విభిన్న ప్రకరణములుగకూర్చి ఈ గ్రంథమును రచించెను. ఈ రూపావతారముపై శంకరరాముడను పండితుడు నీవియను వ్యాఖ్యను రచిం చెను. ఈతడు 17 వ శతాబ్దికి పూర్వమందుండి యుండును. ఇదికాక అజ్ఞాత కర్తృకమగు మరియొక వ్యాఖ్యానముకూడ అసంపూర్ణముగ లభ్యమగుచున్నది.

13 వ శతాబ్దియందు రచితమగు అజ్ఞాతకర్తృకమైన ఒశ రత్నాకరమను గ్రంథము మాధవధాతు వృత్త్యాదులందు పేర్కొనబడినది.

విమలసరస్వతి 14 వ శతాబ్దమున అష్టాధ్యాయిలోని కొన్ని సూత్రము లను మాత్రమే గ్రహించి రూపమాలయను గ్రంథమును రచించెను.

15 వ శతాబ్దికి చెందిన రామచంద్రుడు ప్రక్రియాకౌముదియను గ్రంథ మును రచించెను. ఇందుకూడ పాణినీయ సూత్రములన్నియు గ్రహింపబడలేదు.

కాని ఇది ధర్మకీర్తి విరచితమగు రూపావతారముకంటె విస్తృతమై పాణినీయ ప్రవేశము కోరువారికి సహాయకారిగ నుండునట్లు రచింపబడినది. ఈతడు ప్రసిద్ధ వైయాకరణ వంశమగు శేషవంశమునకు చెందినవాడు. కృష్ణాచార్యుని కుమారుడు. అష్టవ్యాకరణవేత్త.

రామచంద్రుని జేష్ఠభ్రాతయగు నృసింహుని కుమారుడును, రామచంద్రుని శిష్యుడును రామచంద్రుని పుత్రుడగు నృసింహుని గురువును అగు శేషకృష్ణుడు (15 వ శతాబ్ది) ప్రకిృయా కౌముదిపై ప్రకాశమను వ్యాఖ్యను రచించెను. దీనికి ప్రక్రియా కౌముదీవృత్తియని నామాంతరము.

రామచంద్రుని పౌత్రుడును, నృసింహుని పుత్రుడునుఅగు విఠ్ఠలపండితుడు ప్రకిృయా కౌముదిపై 'ప్రసాదము' అను వ్యాఖ్య రచించెను. విఠ్ఠలుడు శేషకృష్ణుని పుత్రుడును రామేశ్వరా పరనామధేయుడునుఅగు వీరేశ్వరునివద్ద వ్యాకరణము నభ్యసించెను.

శేషశ్రీకృష్ణుని పుత్రుడగు వీరేశ్వరుని శిష్యుడగు చక్రపాణిదత్తుడు (16 వ శతాబ్దము) 'ప్రక్రియా ప్రదీపము' అను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఈతడు 'పౌ్రఢమనోరమాఖండనము' కూడ రచించెను,

వారణవనేశుడు 'అమృతసృతి' యను వ్యాఖ్యానమును ర చి ం చె ను. ఈతనికాలము అజ్ఞాతము.

విశ్వకర్మశాస్త్రి యనునతడు ప్రక్రియా వ్యాకృతియను వ్యాఖ్యను రచించెను. దీనికి ప్రకిృయా ప్రదీపమని కూడ పేరు.

నృసింహుడను నొక పండితుడు 'వ్యాఖ్యానము' అనుపేర నొక వ్యాఖ్యానమును, అజ్ఞాత నామధేయుడగు మరియొక పండితుడు నిర్మల దర్పణమను మరియొక వ్యాఖ్యానమును, జయంతుడు 'తత్త్వచంద్రః' అను వ్యాఖ్యానమును, విద్యానాథదీక్షితుడు ప్రకిృయా రంజనము అను వ్యాఖ్యను, వరదరాజు వివరణమను న్యాఖ్యను రచించెను. ఈ వరదరాజు లఘుకౌముదీ రచయిత కావచ్చును.

ఇంతవరకు వచ్చిన రూపావతార రూపమాలా, ప్రకిృయాకౌముదులలో అష్టాధ్యాయీ సూత్రములన్నియు గ్రహింపబడలేదు. ఈ లోపమును తీర్చుచు భట్టోజిదీక్షితుడు వైయాకరణ సిద్ధాంత కౌముదిని రచించెను. ఈ గ్రంథము ఆవిర్భవించుటతో అంతకుపూర్వమునందున్న గ్రంథములన్నియు విస్మృత

ప్రాయములైనవి. ఇది రచించినది మొదలు నాటినుండి నేటివరకు సమస్త భారతము నందును వ్యాకరణ పఠన పాఠనములు దీని ద్వారానే జరుగుచున్నవి.

సిద్ధాంత కౌముదిపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యానములు బయల్వెడలినవి. భట్టోజి దీక్షితుడు దీనిపై స్వయముగ "ప్రౌఢమనోరమ" అను వ్యాఖ్యానమును రచించెను. ఇందు ఈతడు అక్కడక్కడ ప్రక్రియా కౌముదీకారాదుల మతములను ఖండించెను. అంతవరకునుఉన్న గ్రంథములలో అన్యవైయాకరణుల మతములు ప్రమాణముగకూడ చూపబడుచుండెడివి. కాని భట్టోజిదీక్షితుడు వ్యాకరణ విషయమున ఒక్క మునిత్రయమునకే యథాక్రమముగ ప్రామాణ్యమని స్థిరీకరించుటకు ప్రయత్నించుటచే ఆధునిక వైయాకరుణులకు ప్రాచీన వైయాకరణుల మతములను తెలిసికొనుటకుగాని వివిధ వ్యాకరణముల తులనాత్మక పరిశీలనము జరుపుటకుగాని పూర్తిగ అవకాశము లేకుండపోయినది.

శేషవీరేశ్వరుని కుమారుడు (నామధేయము అజ్ఞాతము) ప్రౌఢమనోరమా ఖండన గ్రంథమొకటి నిర్మించెనవి పండితరాజవచనముద్వారా తెలియుచున్నది. అది ఇపుడు లభ్యముకాదు. శేషవీరేశ్వరుని శిష్యుడగు చక్రపాణిదత్తుడు రచించిన మనోరమాఖండన గ్రంథము కొంతవరకు మాత్రమే లభించుచున్నది. పండితరాజ జగన్నాథుడు ప్రౌఢమనోరమాంకుచమర్దనమను పేరుతో ప్రౌఢమనోరమను ఖండించుచూ ఒక గ్రంథమును రచించెను. ఇది సంపూర్ణముగ లభ్యము కాదు.

భట్టోజిదీక్షితుని పౌత్రుడగు హరిదీక్షితుడు ప్రౌఢమనోరమపై బృహచ్ఛబ్దరత్నము లఘుశబ్దరత్నము అను వ్యాఖ్యాద్వయమును రచించెను. బృహచ్ఛబ్దరత్నము ఇంకను అప్రకాశితము. లఘుశబ్దరత్నముపైగూడ ఎన్నియో వ్యాఖ్యలు బయల్వెడలినవి. హరిదీక్షితుని శిష్యుడగు నాగోజిభట్టే లఘుశబ్దరత్నమును రచించి తన గురువుపేరు పెట్టెనని పండిత ప్రవాదము.

16 వ శతాబ్దికి చెందిన జ్ఞానేంద్ర సరస్వతి సిద్ధాంత కౌముదిపై తత్త్వబోధిని యను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది చాలవరకు ప్రౌఢమనోరమానుసరణ రూపము. తత్త్వబోధినిపై అతని శిష్యుడగు నీలకంఠవాజపేయిగూఢార్థ ప్రకాశికా అను వ్యాఖ్యను వ్రాసెను. ఈతడు సిద్ధాంత కౌముదిపైకూడ సుఖబోధినియను వ్యాఖ్యను రచించెను.

17 వ శతాబ్ది చివరిభాగమునకు చెందిన రామానందుడు సిద్ధాంత కౌముదిపై "తత్త్వదీపిక" అను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది హలంత స్త్రీలింగాంతము లభ్యమగుచున్నది.

ప్రసిద్ధ వైయాకరణుడగు నాగేశభట్టు (18 వ శతాబ్ది) సిద్ధాంత కౌముదిపై బృహచ్ఛబ్దేందుశేఖరము, లఘుశబ్దేందుశేఖరము అను వ్యాఖ్యాద్వయమును రచించెను. ఈతడనేక శాస్త్రములలో ఉద్దండ పండితుడు. ఈతడు వ్యాకరణమునపై గ్రంథములనే కాక కైయట ప్రదీపవ్యాఖ్యయగు ఉద్ద్యోతమును, పరిభాషేందుశేఖరము, లఘుమంజూష, పరమలఘుమంజూష, స్ఫోటవాదము, మహాభాష్య ప్రత్యాఖ్యానసంగ్రహము అను ప్రామాణిక గ్రంథములను రచించెను. 17 వ శతాబ్ది చివరిభాగమునకు చెందిన రామకృష్ణుడు సిద్ధాంత కౌముదిపై రత్నాకరమును, రంగనాథయజ్వ "పూర్ణిమ"ను రచించిరి. 19 వ శతాబ్ది ప్రారంభమున వాసుదేవ దీక్షితుడు బాలమనోరమ యను వ్యాఖ్యను రచించెను. ఇది విద్యార్థులకు చాల ఉపయుక్తమగుటచే బహులప్రచారము నందినది. కృష్ణమిత్రుడు రత్నార్ణవమను వ్యాఖ్యను రచించెను. శేషవంశమునకు చెందిన రామచంద్రుడు సిద్ధాంత కౌముదియందలి స్వరప్రక్రియపై వ్యాఖ్యానము రచించెను.

ఇవికాక తిరుమల ద్వాదశాహయాజి రచించిన 'సుమనోరమ,' తోప్పల దీక్షిత కృతమగు 'ప్రకాశము,' అజ్ఞాతకర్తృకములగు 'లఘుమనోరమా' 'శబ్దసాగర' 'శబ్దరసార్ణవ' 'సుధాంజన' వ్యాఖ్యానములు, లక్ష్మీనృసింహుని 'విలాసము,' శివరామ సరస్వతీ రచితమగు 'రత్నాకరము,' ఇంద్రదత్తోపాధ్యాయుని 'ఫక్కికాప్రకాశము,' సారస్వత వ్యూఢమిశ్రుని 'బాలబోధ,' వల్లభుని 'మానసరంజని' మొదలగు వ్యాఖ్యానములుకూడ వివిధ పుస్తక భాండాగారములలో నున్నవి.

కేరలదేశీయుడగు నారాయణభట్టు (1618-91) దేవనారాయణుడను ఒక రాజు ఆజ్ఞచే ప్రక్రియాసర్వస్వమను ఒక 20 ప్రకరణముల గ్రంథమును రచించెను. దానినతడు 60 దినములలో రచించినట్లు ప్రతీతి. ఈతడు అనేక శాస్త్రములలో పండితుడు. మహాకవి. నారాయణీయమను భాగవత కథాసంగ్రహరూపమగు కావ్యము ఏతద్రచితమే ఈ ప్రక్రియా సర్వస్వమువై మూడు వ్యాఖ్యానములున్నవి.

పాణినికి తరువాత వచ్చిన వ్యాకరణములు :- పైన చూపిన విధముగ పాణిని తన కాలమున లభ్యమగు వ్యాకరణములనన్నిటిని బాగుగ పరిశీలించి అత్యద్భుతమగు అష్టాధ్యాయిని రచించెను. ఈ పాణినీయ వ్యాకరణము వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములతో విస్తరించినది. ఐనను పాణిని తరువాత వచ్చిన ఎందరో మహాపండితులు ఈ పాణినీయ వ్యాకరణమే వ్యాకరణశాస్త్రమున పరమావధియని యెంచక దానినుండి తగు సహాయమును స్వీకరించి ఎన్నియో వ్యాకరణములను రచించిరి. వాటిలో కొన్ని లుప్తమైనవి, కొన్నిటి పేరులు మాత్రమే తెలియవచ్చుచున్నవి. కొన్నిమాత్రము లభించుచున్నవి. ఈ అర్వాచీన వ్యాకరణములలో చాలవరకు లౌకిక భాషావ్యాకరణములు. అర్వాచీనవైయాకరణులలో కాతంత్రకారుడు, చంద్రగోమి, క్షపణకుడు, దేవనంది, వామనుడు, పాల్యకీర్తి, శివస్వామి, భోజదేవుడు, బుద్ధిసాగరుడు, భద్రేశ్వరసూరి, హేమచంద్రుడు, క్రమదీశ్వరుడు, సారస్వత వ్యాకరణకారుడు, రామాశ్రమ సిద్ధాంతచంద్రికాకారుడు, బోపదేవుడు, పద్మనాభుడు అను పదునారుగురును ముఖ్యులు.

కాతంత్రకారుడు:- (క్రీ. పూ. 2000) కాతంత్ర వ్యాకరణమునకు కలాపకము, కౌమారము అను నామాంతరములుకలవు. ఇందు ఆఖ్యాతాంతమొక భాగము. కృదంతము మరియొక భాగము గలవు. రెండుభాగములును విభిన్న కర్తృకములు. ఈ వ్యాకరణమునకు కాశకృత్స్నవిరచితమును, శబ్దకలాపాపర నామధేయమునుఅగు కాశకృత్స్నతంత్రము ఉపజీవ్యమనియు, అందుచే కాతంత్రనామము 'కాశకృత్స్నతంత్రము'నకు సంక్షిప్త రూపమనియు, దానికి గల శబ్దకలాపమను పేరునుబట్టి దీనికి కలాపసంజ్ఞలభించినదనియు, ఇది కుమారులకు (బాలులకు) ఉపయుక్తమగుటచే కౌమారమనియు యుదిష్ఠిరమీమంసకుల అభిప్రాయము. ఇపుడు లభ్యమగు కాతంత్ర వ్యాకరణమునకు మూలమగునది అతి ప్రాచీనమైనది. శర్వవర్మ దానిని సంక్షిప్తము చేసెను. అందును ఆఖ్యాతాంతభాగమును శర్వవర్మ రచించెననియు, కృదంతభాగమును కాత్యాయనుడను పండితుడు రచించెననియు విమర్శకుల అభిప్రాయము.

ఈ వ్యాకరణమునందు చాలవిషయములు ప్రతిపాదితములు కాకుండుటచే 11 వ శతాబ్దికి చెందిన శ్రీపతిదత్తుడు 'కాతంత్రపరిశిష్టమును' దానిపై ఒక

వృత్తినికూడ రచించెను. 12 వ శతాబ్దికి చెందిన విజయానందుడు 'కాతంత్రో త్తరమను గ్రంథమును రచించెను.

ఈ కాతంత్ర వ్యాకరణము ప్రస్తుతము వంగదేశమునందు మాత్రమే ఉన్నది. కాని పూర్వకాలమున సమస్త భారతదేశమునందేకాక విదేశములందు కూడ దాని ప్రచారముండెడిది.

ఈ వ్యాకరణముపైకూడ ఎన్నియో వృత్తులు రచింపబడినవి. దుర్గసింహ విరచితమైన వృత్తి లభ్యమైనవాటిలో అతి ప్రాచీనమైనది. ఈ దుర్గ వృత్తిపైకూడ అనేక వ్యాఖ్యానములు వాటిపై కొన్ని వ్యాఖ్యలు వెలసినవి. ఈ విధముగా కాతంత్ర వ్యాకరణముకూడ వ్యాఖ్యోపవ్యాఖ్యానములతో బహుముఖ ముల విస్తరించినది

చంద్రగోమి:- బౌద్ధమతావలంబియు, క్రీ.పూ. 1000సం. ప్రాంతము వాడగు చంద్రగోమి పాణినీయము నాధారముగగొని ఒక వ్యాకరణమును రచించెను. కాశ్మీరమున పతనపాతన ములనుండి దూరమైన మహాభాష్యము నీతడు అనిరుద్ధుడను కాశ్మీర నరేంద్రుని యాజ్ఞచే పునరుద్ధరించెనని రాజతరంగిణి ద్వారా తెలియుచున్నది. ఈతడు మహాభాష్యమునుండికూడ ఎక్కువ సహాయమును తీసికొనెను. దీనికి చాంద్రవ్యాకరణమని పేరు. 'చంద్రోపజ్ఞమసంజ్ఞకం వ్యాకరణమ్' అను పండితోక్తి, చంద్రగోమి తాను పారిభాషిక సంజ్ఞలనేమియు కొత్తగ చెప్పక పాణిన్యాది ప్రసిద్ధములగు సంజ్ఞలనే గ్రహించెనని చెప్పుచున్నది. వార్తికములు భాష్యేష్టులు మొదలగువాటిని కూడ ఈతడు తన సూత్రములలో సంగ్రహించి పాణినీయమునందులేని రూపములనుగూడ సాధించెను. కొన్ని స్థలములలో పతంజలి మతమును కాదని ప్రాచీనాచార్యుల మతమును స్వీకరించెను.

ఇపుడు ఈ వ్యాకరణము షష్ఠాధ్యాయాంతమువరకు మాత్రమే లభించు చున్నది. ఈతడు బౌద్ధుడగుటచే వైదిక సర్వప్రక్రియలను చూపలేదని బెల్వాల్కర్ మొదలగువారు తలంచిరి. కాని కొన్ని ఆంతరంగిక ప్రమాణములచే ఈ గ్రంథముకూడ అష్టాధ్యాయాత్మకమనియు, అష్టమాధ్యాయమునందు స్వరప్రక్రియయు, సప్తమమున వైదిక ప్రక్రియయు ఉండవచ్చుననియు సూచితమగు చున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణమునకు అనుబంధములుగ ధాతుపాఠ, ఉణాది సూత్రపాఠ, గణపాఠ, లింగాను శాసన శిక్షాసూత్రములనుగూడ రచించెను.

20 ఉపసర్గముల అర్థములను వివరించుచు ఈతడు వ్రాసిన ఉపసర్గవృత్తి, ప్రస్తుతము టిబెట్టు భాషలో మాత్రమే లభించుచున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై స్వయముగ వృత్తిని రచించెను. 13 వ శతాబ్దికిచెందిన కశ్యపభిక్షువు రచించిన బాలబోధినియను వృత్తి లంకలో ప్రచారములో నున్నదట. ఈ కాశ్యపుడు చాంద్ర వ్యాకరణానుసారముగ బాలావబోధమను వ్యాకరణమును రచించెను. ఇని సిద్ధాంతకౌముదికి లఘుకౌముదివలె నుండును.

క్షపణకుడు:– విక్రమార్కుని ఆస్థానమునందలి నవరత్నములలో ఒక్కడుగ ప్రసిద్ధుడగు క్షపణకుడు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును రచించినట్లు తెలియుచున్నది. జైనాచార్యుడగు సిద్ధసేన దివాకరుడే ఈ క్షపణకుడని ఐతిహాసికుల అభిప్రాయము. ఈతడొక ఉణాది సూత్రవ్యాఖ్యకూడ రచించెను. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై ఒక వృత్తిని రచించియుండును. క్షపణక మహాన్యాస మనుపేర అజ్ఞాత కర్తృకమగు ఒక వృత్తి కూడ గ్రంథాంతరములందు దాహృతమైనది.

దేవనంది:– 400 క్రీ. శ. ప్రాంతమువాడును, పూజ్యపాదా పరనామధేయుడును అగు ఆచార్యదేవనంది 'జైనేంద్ర' నామధేయమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఈ వ్యాకరణమును మహావీరుడు ఇంద్రునికి బోధించెననియు, అందుచే దానికి జైనేంద్ర నామధేయము వచ్చినదనియు లక్ష్మీవల్లభాదులగు కొందరు జైనులు చెప్పిరి. దేవనందికే జినేంద్రుడను నామాంతరముండియుండవచ్చును. అందుచే దానికాపేరు వచ్చియుండవచ్చును. ఈ వ్యాకరణమునకు ఔదీచ్య సంస్కరణమొకటియు దాక్షిణాత్య సంస్కరణ మొకటియు కలవు. వాటిలో ఔదీచ్య సంస్కరణము దేవనంది కృతమనియు, దాక్షిణాత్య సంస్కరణమునకు వాస్తవమున శబ్దార్ణవమని పేరనియు, దానిని 10వ శతాబ్దికి చెందిన గుణనంది సంస్కరించెననియు యధిష్ఠిర మీమాంసకుల మతము. ఈ వ్యాకరణము చాలపరకు పాణినీయమును, అచ్చటచ్చట చాంద్రవ్యాకరణమును అనుసరించుచున్నది. ఈతడు తన వ్యాకరణమున శ్రీదత్తుడు, యశోభద్రుడు, భూతబలి, ప్రభాచంద్రుడు, సిద్ధసేనుడు, సమంతభద్రుడు అను ఆరుగురు ప్రాచీన జైనవైయాకరణుల నామధేయములను పేర్కొనెను.

ఈ వ్యాకరణముపై న్యాసము, భాష్యము, వృత్తి టీక మొదలగు అనేక వ్యాఖ్యానములు ప్రకి్రియాగ్రంథములుకూడ రచింపబడినవి. దేవనందియే స్వయ

ముగ ఒక న్యాసమును రచించెను. దాని పేరుకూడ జైనేంద్రమే. ఇది లభించుట లేదు. జైనేంద్ర వ్యాకరణమునకు దాక్షిణాత్య సంస్కరణమని చెప్పబడెడు శబ్దార్ణవముపైగూడ వృత్తి ప్రక్రియా గ్రంథాములు రచింపబడినవి.

వామనుడు:- 6 వ శతాబ్దికంటె పూర్వమునందున్న వామనుడు విశ్రాంత విద్యాధరమను వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడే స్వయముగా రెండు వృత్తులను కూడ వ్రాసెను.

అకలంకభట్టు:- 8 వ శతాబ్దికి చెందిన అకలంకభట్టు ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, దానిపై మంజరీమకరందమను వ్యాఖ్యానమును రచించెను.

పాల్యాకీర్తి:- ఈతనికి శాకటాయనుడని నామాంతరము. ఈ శాకటాయనుడు అర్వాచీనుడు. 9 వ శతాబ్దికి చెందినవాడు. దిగంబర శ్వేతాంబర సంప్రదాయములకు మధ్యలోనున్న యాపనీయ సంప్రదాయమునకు చెందిన జైనాచార్యుడు. తన శాకటాయన తంత్రమను వ్యాకరణ గ్రంథమున ఈతడు ఆర్యవజ్రుడు, సిద్ధనంది, ఇంద్రుడు అను ప్రాచీన వైయాకరణులను స్మరించెను. దానిపై ఈతడే రచించిన వృత్తి కాక మరికొన్ని వృత్తులును ప్రక్రియా గ్రంథములు కూడ వెలసినవి.

శివస్వామి:- కప్ఫణాభ్యుదయ మహాకావ్యకర్తగా ప్రసిద్ధిచెందిన శివస్వామి (10 వ శతాబ్ది) ఒక వ్యాకరణ గ్రంథమును, దానిపై వృత్తిని, ధాతుపాఠమును రచించినట్లు గణరత్న మహోదధ్యాదులద్వారా తెలియుచున్నది. ఈతడు బౌద్ధమతావలంబి.

భోజమహారాజు:- గుప్తరాజుల స్వర్ణయుగమునకు పిమ్మట మరియొక పర్యాయము సంస్కృతభాషా వాఙ్మయములను సర్వజనప్రియభాషా వాఙ్మయములుగ చేసి, ఎన్నియో గ్రంథములను స్వయముగ రచించి, ఎందరో మహా పండిత కవులను పోషించిన భోజమహారాజు పేరు వినని భారతీయుడుండడు. ఈతడు ధారాధీశుడు. పారమార వంశీయుడు. సింధులుని కుమారుడు. 11 వ శతాబ్దమున రాజ్యమును చేసినవాడు.

"చండాలోఽపిభవేద్విద్వాన్ యఃస తిష్ఠతు మే పురి
విప్రోఽపి యో భవేన్మూర్ఖః స పురాద్బహిరస్తు మే"

అని ఉద్ఘోషించినవాడు.

ఈతడు సరస్వతీ కంఠాభరణమను పేర రెండు మహా గ్రంథములను రచించెను. అందులో ఒకటి అలంకార శాస్త్ర గ్రంథము; రెండవది వ్యాకరణ శాస్త్ర గ్రంథము. ప్రాచీన వైయాకరణులందరును శబ్దానుశాసనము వేరుగను, పరిభాషాపాఠ, గణపాఠ, ఉణాదిపాఠాదులను వేరుగను రచించుచుండెడివారు. అందుచే పాఠకులు చాలమంది శబ్దానుశాసనమును మాత్రమే పఠించి, గణపాఠాదులను ముట్టకుండుట పరిపాటియైపోయినది. ఈ లోపమును అంతమొందింప దలచి ఈతడు తన శబ్దానుశాసనమున పరిభాషా గణపాఠాదులను యథాస్థానమున కూర్చెను. ఇది ఎనిమిదధ్యాయముల గ్రంథము. మొదటి ఏడు అధ్యాయములు లౌకికశబ్ద ప్రక్రియారూపములు, ఎనిమిదవ అధ్యాయము వైదిక ప్రక్రియా స్వరప్రక్రియా రూపము. ఈతడు పాణినీయమును కొంతవరకును చాలవరకు చాంద్రవ్యాకరణమును అనుసరించెను. ఈతడే స్వయముగ ఒక వృత్తినిగూడ రచించెను. దండనాథ నారాయణపండితుడొక హృదయహారిణి యను వృత్తిని రచించెను. ఇది భోజరచిత వృత్తికే సంక్షిప్తరూపమని పండితుల అభిప్రాయము. కృష్ణలీలాశుకుడు పురుషకారమను వ్యాఖ్యను రచించెను. సరస్వతీకంఠాభరణముపై 'పదసింధుసేతువు' అను ప్రక్రియా గ్రంథముకూడ రచింపబడెను.

బుద్ధిసాగరసూరి:— 11 వ శతాబ్దికి చెందిన బుద్ధిసాగరసూరి యను జైనాచార్యుడు 'బుద్ధిసాగరము' అను వ్యాకరణమును రచించెను. దానికి 'పంచగ్రంథి' యని మరియొక పేరు.

భద్రేశ్వరసూరి:— 12 వ శతాబ్దికి చెందిన భద్రేశ్వరసూరియను మరియొక జైనాచార్యుడు "దీపకము" అను వ్యాకరణమును రచించెను.

గణరత్న మహోదధియను సుప్రసిద్ధ గ్రంథమును రచించిన వర్ధమానుడు (12 వ శతాబ్ది) శబ్దానుశాసనమునుకూడ రచించియుండునని ఊహింపబడుచున్నది.

హేమచంద్రసూరి:— 12 వ శతాబ్దికి చెందిన ప్రసిద్ధ జైనాచార్యుడగు హేమచంద్రసూరి "సిద్ధహైమశబ్దానుశాసనము" అను ఒక అతివిస్తృతమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఇందు ఎనిమిది అధ్యాయములు కలవు. మొదటి ఏడు అధ్యాయములును సంస్కృతభాషా వ్యాకరణములు. ఎనిమిదవ

అధ్యాయము ప్రాకృత వ్యాకరణరూపము. ఇది ప్రాచీన వ్యాకరణమువలెకాక కాతంత్ర వ్యాకరణమువలె విషయానుసారముగ విభక్తమై, సంజ్ఞా, స్వరసంధి, వ్యంజనసంధి, నామ, కారక, షత్వ, ణత్వ, స్త్రీప్రత్యయ, సమాస, ఆఖ్యాత, కృదంత, తద్ధితప్రకరణ రూపములనున్నది. హేమచంద్రుడు తన శబ్దానుశాసనముపై లఘువృత్తి, మధ్యవృత్తి, బృహద్వృత్తి అను మూడువృత్తులను బృహన్న్యాసమనుపేర అతివిస్తృతమగు ఒక న్యాసమును రచించెను. స్వరచితములగు ధాతుపాఠ, ఉణాదిపాఠ, గణపాఠ, లింగానుశాసనములపైగూడ వృత్తులను రచించెను. ఎందరో ఇతర పండితులుకూడ ఈ శబ్దానుశాసనముపై వ్యాఖ్యలు రచించిరి.

క్రమదీశ్వరుడు:- 13 వ శతాబ్దికి చెందిన క్రమదీశ్వరుడు 'సంక్షిప్తసారము' అను వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు తన వ్యాకరణముపై రచించిన రసవతియను ఒకవృత్తిని జుమరనంది పరిష్కరించుటచే ఈ వ్యాకరణము జౌమర వ్యాకరణమను పేరుతో ప్రసిద్ధికెక్కినది. ఈ వ్యాకరణము పశ్చిమ బెంగాలు ప్రాంతమున ప్రచారములో నున్నది.

సారస్వత వ్యాకరణము:- (13 వ శతాబ్ది) అనుభూతి స్వరూపాచార్యుడు సరస్వతీదేవినుండి సూత్రములను స్వీకరించి ఈ వ్యాకరణమును రచించెనని ప్రసిద్ధి. కాని సారస్వతసూత్రములను శ్రీ నరేంద్రాచార్యుడు రచించినట్లు ప్రమాణములు కలవు. దీనిపైకూడ ఎన్నియో వ్యాఖ్యానములు రచింపబడినవి. కొందరు పండితులు దీనికి కొన్ని మార్పు చేర్పులతో రూపాంతరములు కల్పించి వాటిని ప్రచారములోనికి తెచ్చిరి.

బోపదేవుడు:- 14 వ శతాబ్దికి చెందిన బోపదేవుడు 'ముగ్ధబోధము' అను చిన్న వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు దౌలతాబాదు ప్రాంతమునకు చెందినవాడు. ఈతని తండ్రియగు ధనేశ్వరుడు గొప్ప వైద్యుడు. మహాభాష్యముపై చింతామణియను వ్యాఖ్యానమును రచించినవాడీతడే. ముగ్ధబోధ వ్యాకరణముపై ఎన్నియో వ్యాఖ్యానములు బయల్వెడలినవి. కొన్ని రూపాంతరములు కూడ రచింపబడినవి.

పద్మనాభదత్తుడు:- 14 వ శతాబ్దికి చెందిన పద్మనాభదత్తుడు "సుపద్మము" అను అతిసంక్షిప్తమగు వ్యాకరణమును రచించెను. ఈతడు

ప్రయోగదీపిక, ఉణాదివృత్తి, ధాతుకౌముది, యఙ్లుగ్వృత్తి, భూరిప్రయోగకోశము, పరిభాషావృత్తి మొదలగు ఇతర గ్రంథములను కూడ రచించెను. ఈ సుపద్మ వ్యాకరణముపై కూడ కొన్ని వ్యాఖ్యలు రచింపబడినవి.

పైన చూపిన వ్యాకరణ గ్రంథములేకాక పాణినికి పిమ్మట ఎన్నియో ఇతర వ్యాకరణములు బయల్వెడలినవి గాని వాటికితగు ప్రచారము లభింపలేదు; కొన్ని నామమాత్రావశిష్టములైనవి.*

ఈ విధముగ వేదములలో లబ్ధబీజావాపమగు సంస్కృత వ్యాకరణము అనాదికాలమునుండి నేటివరకును అవిచ్ఛిన్నముగ బహుముఖముల విస్తారమును పొందుచు వచ్చినది. ఏ కాలమునందును కూడ పండితులు తమకు పూర్వమున నున్న వ్యాకరణములతో సంతృప్తి పడినట్లు అగపడదు. క్రొత్త క్రొత్త వ్యాకరణములను రచించుచు క్రొత్త క్రొత్త ప్రయోగముల ప్రామాణ్యమును సాధించుచు వ్యాకరణ వాఙ్మయాములను పెంచుచునేయుండిరి. కాని భట్టోజిదీక్షితుడు మొదలగు కొందరు పండితులు 'యథోత్తరం మునీనాం ప్రామాణ్యమ్' అనుదానినే గట్టిగ పట్టుకొని పాణిని కాత్యాయన పతంజలులు తప్ప మరియెవ్వరు చెప్పినదియు ప్రమాణము కాదనియు, వారిలోకూడ పతంజలిదే అంతిమనిర్ణయమనియు నొక ప్రౌఢ వాదమును ప్రారంభించిరి. 'కలౌపారాశరీస్మృతిః' అను వాక్యముచే కలియుగమున పరాశర స్మృతియే ప్రమాణమని యంగీకరించునట్లు పాణినీయ వ్యాకరణమునే శిష్టులు వేదాంగముగఅంగీకరించుటచే ఇతరవ్యాకరణములన్నియు అప్రమాణములని వారి అభిప్రాయము. అందుచే శిశుపాలవధాదులలో ప్రయుక్తములగు "ద్వయేషామ్" ఇత్యాది శబ్దములకు వ్యాకరణాంతరములచే సాధుత్వమును సాధింప యత్నింపరాదని భట్టోజిదీక్షితుడు వ్రాసియున్నాడు. 'యత్తు కశ్చిదాహ చాక్రవర్మణవ్యాకరణే ద్వయపదస్యాపి సర్వనామతాభ్యుపగమాత్ తద్రీత్యా అయంప్రయోగ ఇతి, తదపి న; మునిత్రయ మతేనేదానీం సాధ్వసాధువిభాగః; తస్యైవేదానీన్తనశిష్టై ర్వేదాంగతయా పరిగృహీతత్వాత్. దృశ్యన్తేచ నియతకాలాః స్మృతయః; యథా కలౌ పారాశరీ స్మృతిరితి. (శబ్దకౌస్తుభము.)

---

* ఈ వ్యాకరణ శాస్త్రేతిహాసము, ప్రసిద్ధ వైయాకరణులును, విమర్శకాగ్రగణ్యులును అగు శ్రీ యుధిష్ఠిరమీమాంసక పండితులు రచించిన సంస్కృత వ్యాకరణ శాస్త్ర కా ఇతిహాస్ అను గ్రంథము ప్రథమభాగము (ద్వితీయ ముద్రణము) ననుసరించి వ్రాయబడినది. వ్యాకరణశాస్త్రమునందాసక్తి కలవారికీగ్రంథము అవశ్య పఠనీయము.

1-1-27) ఇది కేవలము ప్రౌఢవాదమని చెప్పకతప్పదు. పాణినీయము ప్రకారము 'పరిమృజన్తి' అనురూపము మాత్రమే సిద్ధింపవలసియుండ వ్యాకరణాంతరములందున్న పరిమార్జన్తి మొదలగు వృద్ధిసహితరూపములు కూడ సాధ్యములే యని భాష్యకారులు వ్రాసియున్నారు. 'ఏవంతర్హి-ఇహాన్యే వైయాకరణాః మృజేరజాదౌ సంక్రమే విభాషా వృద్ధి మారభన్తే - పరిమృజన్తి, పరిమార్జన్తి, పరిమమృజతుః, పరిమమార్జతుః ఇత్యాద్యర్థమ్, తదిహాపి సాధ్యమ్' (మహాభా. 1-1-3). పాణినీయముతప్ప ఇతర వ్యాకరణములన్నియు అప్రమాణములే యన్న వాదమే యుక్తమైనచో భాష్యకారుని పై వాక్యములు అర్థరహితము లని చెప్పవలసి వచ్చును.

ఈ వాదమును భట్టోజి దీక్షితాదులు ప్రారంభించిరి కాని ప్రసిద్ధ వ్యాఖ్యాతలగు మల్లినాథాదులుకూడ ఎన్నియో ప్రయోగములకు ఇతర వ్యాకరణముల ద్వారా సాధుత్వమును సాధించియున్నారు. కొన్ని ప్రాచీన గ్రంథములను పరిశీలించుచో కాతంత్రాదులే ప్రమాణముకాని పాణినీయము ప్రమాణము కాదనువారు కూడ అత్యధికసంఖ్యాకు లుండెడివారని స్పష్టమగును. మూడవశతాబ్దికిచెందిన పద్మప్రాభృతకమను భాణమునందలి ఈ క్రింది విటవాక్యములు పాణినీయులకును కాతంత్రవైయాకరణులకును నడుమ'కాకోలూకము' జరుగుచుండెడిదని స్పష్టీకరించుచున్నది.

'ఏష హి పాణినిపూర్వకః దందశూకపుత్రః దత్తకలశిర్నామ వైయాకరణః ప్రతిముఖమేవోపస్థితోఽస్మాన్-కిం భవానాహ. ఏషోఽస్మి బలిభుగ్భిరివ సంఘాతబలిభిః కాతన్త్రికైరవస్కన్దిత ఇతి. హన్త ప్రవృత్తం కాకోలూకమ్. సఖే దిష్ట్యా త్వామలూనపక్షం పశ్యామి. కిం బ్రవీషి, కాచేదానీం మమ వైయాకరణపారశవేషు కాతంత్రేష్వాస్థా ఇతి."

దీనిని బట్టి ఒక్కొక్క కాలమునందు ఒక్కొక్క వ్యాకరణమునే ప్రమాణముగ నంగీకరింపవలెనన్న వాదము ఎంత యుక్తిదూరమో తెలియుచున్నది. పాణిని వ్యాకరణము బహుళప్రచారమునకు వచ్చినదన్నచో అది కేవలము దానియందు వ్యాకరణమునకుండవలసిన ఉత్తమలక్షణము లుండుటయే కాని తావన్మాత్రముచే నితరవ్యాకరణములన్నియు అప్రమాణములని కట్టడిచేయుట యుక్తిసంగతముకాదు. కావుననే ప్రక్రియాసర్వస్వకారుడును మహావైయాకర

ణుడు నగు నారాయణభట్టపాదుడు 'అపాణినీయ ప్రామాణ్యసాధనమ్' (S. V. యూనివర్సిటీ ఓరియంటల్ రిసర్చి ఇన్స్టిట్యూట్‌చే ప్రకటితము) అను చిన్న గ్రంథమున పాణిని ఏవిధముగ తనకంటె పూర్వమునందున్న వ్యాకరణవాఙ్మయాదుల జ్ఞానమును పురస్కరించుకొని తన వ్యాకరణమును రచించెనో ఇతర వైయాకరణులుకూడ అట్లే చేసియున్నారు గాన వారి వ్యాకరణము లప్రమాణము లనరాదనియు, అపాణినీయములగు ప్రయోగములేవైన ఇతరవ్యాకరణ సిద్ధములైనచో మనము తప్పక పరిగ్రహింపవలెననియు సయుక్తికముగ ప్రతిపాదించి యున్నాడు.

"పాణిన్యుక్తం ప్రమాణం న తు పునరపరం చంద్రభోజాదిశాస్త్రం
కేప్యాహు స్తల్లఘిష్ఠం న ఖలు బహువిదామ స్తి నిర్మూలవాక్యమ్.
బహ్వంగీకారభేదో భవతి గుణవశాత్, పాణినేః ప్రాక్కథం వా,
పూర్వోక్తిం పాణినిశ్చాప్యనువదతి, విరోధేఽపి కల్ప్యోవికల్పః."

అనునది అతని గ్రంథప్రారంభమునందలి సంగ్రహశ్లోకము. దీనినిబట్టి ప్రాచీనములైనను అర్వాచీనములైనను 'ప్రయోగశరణాః వైయాకరణాః' అను లోకోక్తి ననుసరించి రచించిన వ్యాకరణము లన్నిటిని ప్రమాణముగ నంగీకరించుటయే యుక్తమని చెప్పకతప్పదు. భాషకు వ్యాకరణమనావశ్యకమను వాదము ఎంత అసమంజసమో, ఏదియో ఒక వ్యాకరణమును మాత్రమే గ్రుడ్డిగ నమ్మి దాని నియమములనుండి ఎంతమాత్రముకూడ ఇటు నటు కదలరాదను వాదము కూడ అంత అసమంజసమే. మధ్యమార్గము నవలంబించుటయే న్యాయము.

పైన వర్ణించినవిధముగ అసంఖ్యాకములుగ బయల్వెడలిన వ్యాకరణ గ్రంథములలో లఘుసిద్ధాంతకౌముది ఒకటి. దీని రచయిత వరదరాజపండితుడనియు, ఈతడు భట్టోజిదీక్షితుని శిష్యుడనియు, ఆతడు రచించిన సిద్ధాంతకౌముదిని సంక్షిప్తమొనరించి 'మధ్యకౌముది', 'లఘుకౌముది' అను రెండు గ్రంథములను రచించెననియు ఐతిహ్యము తక్క ఇతనినిగూర్చిన విశేషము లింకేవియు తెలియవు. శాస్త్రాంతరవ్యాసక్తులగువారు సులభముగ వ్యాకరణము నభ్యసించుటకై లఘుకౌముది రచింపబడెనని ఆతడే చెప్పియున్నాడు. దానికి తెలుగులో చిన్న వ్యాఖ్య వ్రాసినచో బాగుండునని దాదాపు నాలుగు సంవత్సరముల క్రితము మదీయ శ్రేయోభిలాషులగు పూజ్యులు శ్రీ దివాకర్ల వెంకటావధానిగారు చెప్పియుండుటచే అపుడు ప్రారంభించి బాలమనోరమాదుల సహాయముతో ఈ

వ్యాఖ్యను పూర్తిచేసితిని. ఇందేమైన గుణములున్నచో అవి నాకు వ్యాకరణమును గరపిన తపోధనులగు మా పితృచరణులు, శ్రీ పుల్లెల సత్యనారాయణశాస్త్రిగారి యొక్కయు, ఋషితుల్యులగు శ్రీ కొంపెల్ల సుబ్బరాయశాస్త్రిగారియొక్కయు, ఎంతయో వాత్సల్యముతో వేదాంతాదులను నేర్పిన ఆచార్యవర్యుల యొక్కయు ఆశీః ఫలితమని నా సంపూర్ణ విశ్వాసము.

'మరణాంతో వ్యాధిర్వ్యాకరణమ్' అను బృహస్పతి వాక్యము నావంటి కించిద్జ్ఞుల విషయమున అక్షరాలా నిజమని తోచును. ఎంత జాగరూకతతో పరిశీలించినను చివరకు ఏమియో పొరబాట్లు వచ్చుచునే యుండును ఉదాహరణకు చూడుడు. 'సంబుద్ధౌ శాకల్యస్యేతావనార్షే' అను సూత్రము శాకల్యుని మతము ప్రకారము సంబుద్ధినిమిత్తకమగు ఓకారమునకు అవైదికమగు 'ఇతి' పరమగు నపుడు ప్రగృహ్యత్వము వచ్చునని విధించుచున్నది. ఈ సూత్రముదగ్గర 'విష్ణో ఇతి', 'విష్ణ ఇతి', 'విష్ణవితి' అను మూడుదాహరణములు సిద్ధాంతకౌముద్యాదులలో చూపబడినవి. అనగా ఈ సూత్రముచే శాకల్యమతము ప్రకారము ప్రగృహ్యత్వము లభించినచో ప్రకృతిభావముచే 'విష్ణోఇతి' అనియు, ఇతరుల మతము ప్రకారము ప్రగృహ్యసంజ్ఞ లేదుగాన అవాదేశము వచ్చినపుడు 'లోపః శాకల్యస్య' అను సూత్రముచే వకారము లోపించు పక్షమున 'విష్ణ ఇతి' అనియు, వకారము లోపించని పక్షమున 'విష్ణవితి' అనియు రూపములుండునని యర్థము. కాని 'విష్ణ ఇతి' అను ప్రయోగమునకు అవకాశము లేదు. ఎందుచేతననగా–'విష్ణో ఇతి' అనునపుడు శాకల్యమతము ప్రకారము సంధివచ్చుటకే అవకాశము లేదు. 'లోపఃశాకల్యస్య'అనులోపముకూడ శాకల్యమతముననుసరించిమాత్రమే వచ్చును. 'విష్ణోఇతి' అనునపుడు శాకల్యునిమతము ప్రకారము సంధివచ్చుటకే అవకాశము లేనపుడు, ఆతని మతముననుసరించిన వకారలోపము వచ్చుటకు అవకాశమేది? కావున 'విష్ణోఇతి' 'విష్ణవితి' అను రూపద్వయముమాత్రమే ఉండవలెను. 'విష్ణ ఇతి' అనునది ప్రమాదకల్పితమగుపాఠమై యుండును. ఈ విషయమును ప్రసిద్ధ వైయాకరణులగు శ్రీ పేరి సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు సూచించగా నాకు చాల ఆనందము కలిగినది. ఇట్లే ఆలోచించినకొలది ఎన్నియో విషయములు బయట పడుచుండును.

కాని భట్టోజిదీక్షితాదులు చెప్పినట్లు ఈకాలమున పాణిన్యాదిమునిత్రయము చెప్పినదిమాత్రమే ప్రమాణము కాన ప్రాచీనాచార్యనామగ్రహణము కేవలము 'వా'

పర్యాయమని గ్రహింపవలెనని ఎవ్వరైన మొండివాదము చేయుటకు అవకాశము లేకపోలేదు. ఆ పక్షమున మూడురూపము లుండవచ్చును. ఇట్టి వాదములకు ఒక అంతమనునది ఉండదు. భూమికలో శ్రీ రఘునాథాచార్యులుగారు సూచించినట్లు ఇట్టి నీరసవాదములే వ్యాకరణమన్న ఏదియో పెనుభూతమను భయమును పఠితలలో కలిగించి ఈ శాస్త్రమునకును, భాషకునుకూడ ఉపకారముకంటె అపకారమునే ఎక్కువగ చేసినవని నా యభిప్రాయము.

నా వ్యాఖ్యానమునందు 'ప్రథమావిభక్తి', 'పంచమీవిభక్తి' ఇత్యాదులు వ్రాయవలసి వచ్చినపుడు "పుంవత్కర్మధారయ జాతీయ దేశీయేషు" అను సూత్రముచే పుంవద్భావము రావలెనుకదా యని ఊహించుకొని 'ప్రథమవిభక్తి' 'పంచమవిభక్తి' ఇత్యాది విధముగ వ్రాయ ప్రారంభించితిని. ఆ విధముగనే చాలవరకు ముద్రింపబడినది. ఒకనాడు అప్పయ్యదీక్షితులవారి న్యాయరక్షామణి లోని 'ప్రథమావిభక్తేః' అను ప్రయోగమును చూచి అది అచ్చుదోషమా లేక అదియే సాధుపాఠమా యని సందేహము కలిగి శ్రీమాన్ రఘునాథాచార్యులు గారికి ఉత్తరము వ్రాసితిని. అపుడు వారు సిద్ధాంతకౌముది ప్రకారము 'ప్రథమా' ఇత్యాదులు సంజ్ఞావాచకము లగుటచే భాషితపుంస్కములుకావు గాన పుంవద్భావము రాకుండుటచే 'ప్రథమావిభక్తి' ఇత్యాదిప్రయోగములు సాధువులనియు, శబ్దకౌస్తుభ తత్త్వబోధిన్యాదుల సూచితమగునట్లు ఇవి లోకప్రసిద్ధము లగుటచే సంజ్ఞావాచకములుగ గ్రహింపని పక్షమున పుంవద్భావముచేసినను తప్పులేదనియు నాభ్రాంతి కొక దారి చూపినారు. ఇంతకును నేను చెప్పునదేమనగా—వురోభాగిశేఖరు లీ గ్రంథమును చూచి అపహాతాశులు కావలసిన పనియుండదు. ఈ గ్రంథము ఏ కొద్దిమందికి ఉపకరించినను నా ప్రయత్నము సఫలమైనదని సంతసింతును.

తమ ప్రేరణచే రచితమగు ఈ గ్రంథమును తామే స్వీకరింపవలెనని నేను కోరగా అందులకు దయతో నంగీకరించిన డా॥ దివాకర్ల వెంకటావధాని గారి కెంతయు కృతజ్ఞుడను. గ్రంథముద్రణకై ఆర్థికసహాయము చేసిన ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ అధ్యక్షులగు డా॥ గోపాలరెడ్డి గారికిని, కార్యదర్శులగు శ్రీ రామానుజరావుగారికిని, సంస్కృత సలహాసంఘ సభ్యులకును చాల కృతజ్ఞుడను.

నాకు తమ యాశీస్సులచే నూతనోత్సాహమును చేకూర్చిన మా గురువర్యులైన శ్రీ కొంపెల్ల సుబ్బరాయశాస్త్రిగారికిని, ఆంగ్లమున తొలిపలుకు వ్రాసిన

సహృదయులును, సంస్కృతాధ్యయన శ్రద్ధాళువులును అగు శ్రీ శివరామ్‌గారికిని, భూమికను వ్రాసిన ప్రసిద్ధ వైయాకరణులగు శ్రీమాన్ రఘునాథాచార్యులవారికిని, మత్ప్రియత్నాభినందకులును, గుణైకపక్షపాతులును అగు శ్రీ రామానుజరావు గారికిని, "పరగుణ పరమాణూన్ పర్వతీకృత్యనిత్యం నిజహృది వికసన్తః" అను సూక్తికి లక్ష్యభూతులై ఈ గ్రంథమునందలి గుణములనుమాత్రమే ఎత్తిచూపిన పండితవర్యులగు శ్రీ ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు, శ్రీ చలమచర్ల రంగా చార్యులుగారు, డా॥ పాటిబండ మాధవశర్మగారు, శ్రీ సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగారు, శ్రీ రాణి నరసింహశాస్త్రిగారు, శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రి గార్లకును నా కృతజ్ఞతను తెలుపుకొనుచున్నాను. నేను కార్యాంతరవ్యగ్రుడ నగుటచే ప్రూఫులు చూచెడిభారమునుకూడ చాలవరకు తమపైవైచుకొని అచిర కాలమున సుందరరీతి నీ గ్రంథమును ముద్రింపించిన దక్షిణ భారత ముద్రాలయ సంచాలకులైన శ్రీ నండూరి చిదంబరరావుగారికి చాల కృతజ్ఞుడను.

ఇ తి శ మ్

హైదరాబాదు
విజయదశమి.

సుధీజనవిధేయుడు
పుల్లెల శ్రీరామచంద్రుడు.
30-9-1971

శ్రీః

లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ

విషయానుక్రమణికా

లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ

శ్రీ

లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీ

బాలానందినీ సమేతా

సంజ్ఞా ప్రకరణమ్

నత్వా సరస్వతీం దేవీం శుద్ధాం గుణ్యాం కరోమ్యహమ్
పాణినీయప్రవేశాయ లఘుసిద్ధాన్తకౌముదీమ్.

శుద్ధస్వరూపము, సర్వసద్గుణసంపన్నయు నగు సరస్వతీదేవికి నమస్కరించి పాణినీయవ్యాకరణప్రవేశమునకై లఘుసిద్ధాంతకౌముదిని రచించుచున్నాను.

గ్రంథకర్త యగు వరదరాజపండితుడు నిర్విఘ్నగ్రంథపరిసమాప్తికై ఈ శ్లోకమున సరస్వతీవందనరూప మగు మంగళాశాసనము నాచరించి గ్రంథ రచనాప్రయోజనమును గూడ చెప్పి యున్నాడు.

అఇఉణ్ 1. ఋఌక్ 2. ఏఓఙ్ 3. ఐఔచ్ 4. హయవరట్ 5. లణ్ 6. ఞమఙణనమ్ 7. ఝభఞ్ 8. ఘఢధష్ 9. జబగడదశ్ 10. ఖఫఛఠథచటతవ్ 11. కపయ్ 12. శషసర్ 13. హల్ 14.

ఇతి మాహేశ్వరాణి సూత్రాణ్యణాదిసంజ్ఞార్థాని.

ఇవి 'అణ్' మొదలగు సంజ్ఞల కుద్దిష్టము లగు మాహేశ్వరసూత్రములు. "మహేశ్వరాత్ ఆగతాని మాహేశ్వరాణి"— మహేశ్వరుని ద్వారా పాణిన్యాదులకు లభించినవి అని అర్థము.

'నృత్తావసానే నటరాజరాజః ననాద ఢక్కాం నవపంచవారమ్
ఉద్ధర్తుకామః సనకాదిసిద్ధానేతద్విమర్శే శివసూత్రజాలమ్'.

అను నందికేశ్వరకారిక ఈ విషయమునే చెప్పుచున్నది. ఈ మాహేశ్వర సూత్రములకు అక్షరసమామ్నాయము, వర్ణసమామ్నాయము అను నామాంతరములు కూడ కలవు.

'అణ్' 'అచ్' 'హల్' 'జశ్' మొదలగు ప్రత్యాహారముల సాధనము ఈసూత్రముల ప్రధాన ప్రయోజనము. 'ప్రత్యాహ్రియన్తే సంక్షిప్యన్తే వర్ణాదయః అత్ర ఇతి ప్రత్యాహారః', అను వ్యుత్పత్తిచే ప్రత్యాహార మనగా సంక్షిప్తకథన మని యర్థము. ఉదా:– 'అ ఇ ఉ ణ్' అను సూత్రమునందలి మొదటి 'అ' కారమును చివర నున్న 'ణ్' అనుదానితో కలిపి చెప్పినచో 'అణ్' అనియు, నాల్గవ సూత్రమునందలి 'చ్' అను దానితో కలిపి చెప్పినచో 'అచ్' అనియు అగును. ఇట్లేర్పడిన 'అణ్' అనునది 'అ' మొదలు 'ణ్' వఱకును గల వర్ణములకు పేరు. 'అచ్' అనునది 'అ' మొదలు 'చ్' వఱకును గల వర్ణములకు పేరు. కాని 'ణ్' 'క్' మొదలగు సూత్రాంత్యాక్షరములు ఈ ప్రత్యాహారములలో చేర్పబడవు. ప్రత్యాహారములు ఏ విధముగ నేర్పడును అనునది ముమ్ముందు స్పష్టము కాగలదు.

ఏషామన్త్యా ఇతః. హకారాదిష్వకార ఉచ్చారణార్థః. 'లణ్' మధ్యే త్విత్సంజ్ఞకః.

ఈ పదునాల్గు సూత్రముల చివర నున్న 'ణ్' 'క్' 'ఙ్' మొదలగు హల్లులకు ఇత్తులు అని పేరు. 'ఏతి ఇతి ఇత్' పోవునది అని అర్థము. అనగా ప్రత్యాహారాదిప్రయోజనమునకై ఈ వర్ణములు చేర్చబడినవి కాని ప్రయోగము లోనికి వచ్చుసరికి ఇవి ఉచ్చరింపబడవు.

హకారాదులందలి అకార ముచ్చారణసౌకర్యమునకై చేర్చబడినది. 'హయవరట్' మొదలగు పది సూత్రములందలి 'హ' 'య' మొదలగునవి అకారసహితహల్లులు కాని ప్రత్యేకహల్లులు కావు. వాస్తవమున ప్రత్యేకహల్లులనే చెప్పవలెను కాని అకారసహితహల్లులను జెప్పగూడదు. కాని అట్లు ప్రత్యేక హల్లులను మాత్రమే చెప్పుచు 'హ్ య్ వ్ ర్ ట్' మొదలగు సూత్రములను రచించి యున్నచో ఆ సూత్రముల నుచ్చరించుట కష్టసాధ్య మగును. కావున ఉచ్చారణసౌకర్యమును మాత్రమే ఉద్దేశించి ఈ హల్లులు అకారసహితముగ వ్రాయంబడినవి. కావున 'హల్' 'జశ్' మొదలగు ప్రత్యాహారములలో 'అ' కారము కూడ జేరునని భ్రాంతిపడరాదు.

'లణ్' అను సూత్రమున లకారముపై నున్న అకారము మాత్రము ఇత్సంజ్ఞ కలది. 'హయవరట్'లో 'ర్'ను (రేఫను) ఈ లకారోపరిగతాకార ముతో కలిపి 'ర' (ర్ + అ) అను ప్రత్యాహారము నేర్పరిచి, దానిచే రేఫల

కారములను రెండింటిని సంగ్రహించుట ఈ ఇత్సంజ్ఞకు ప్రయోజనము. ఇది 'ఉరణ్ రపరః' ఇత్యాది సూత్రములలో నుపయుక్తమగును.

1. హలన్త్యమ్ 1.3.3.

ఉపదేశే అన్త్యం హలిత్స్యాత్. ఉపదేశ ఆద్యోచ్చారణమ్.

హల్, అన్త్యమ్. 'ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్' అను సూత్రము నుండి 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అనునవి అనువర్తించును. ఉపదేశమున అంత్యమగు హల్లు ఇత్సంజ్ఞకల దగును. పాణిన్యాదిప్రాచీనమహావైయాకరణుల ఉచ్చారణమునకు ఉపదేశ మనిపేరు.1 (ఆద్యానాం ఉచ్చారణమ్ ఆద్యోచ్చారణమ్). ఈ విధముగ మాహేశ్వర సూత్రములు కూడ నుపదేశసంజ్ఞము లగును. కావున తత్సూత్రాంత్యములగు 'ణ్' 'క్' మొదలగునవి పైసూత్రము ననుసరించి ఇత్సంజ్ఞకములు.

ప్రతిపాద్యవిషయము ననుసరించి సూత్రములు సంజ్ఞా, పరిభాషా, విధి, నియమ, అతిదేశ, అధికారసూత్రము లనుపేర నాఱు విధములుగ విభజింపబడి నవి. అందు 'హలన్త్యమ్' మొదలగు నవి మొదటి విభాగమునకు చెందినవి.

సూత్రేష్వదృష్టం పదం సూత్రాన్తరాదనువర్తనీయం సర్వత్ర.

సూత్రార్థమును చెప్పునపుడు సూత్రములలో లేని పదమును ఆవశ్యకతానుసారముగ ఇతర సూత్రమునుండి అనువర్తింపచేసి కొనవలెను. ఇది సాధారణముగ నన్ని సూత్రములందును ననుసరించు పద్ధతి. ఈ పద్ధతి ననుసరించియే పై సూత్రమునకు 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అను పదములు పూర్వసూత్రము నుండి అనువర్తింపబడినవి.

---

1. ధాతుసూత్రగణోణాది వాక్యలింగానుశాసనమ్
ఆగమప్రత్యయాదేశా ఉపదేశాః ప్రకీర్తితాః.

2. సంజ్ఞా చ పరిభాషా చ విధిర్నియమ ఏవ చ
అతిదేశోఽధికారశ్చ షడ్విధం సూత్రముచ్యతే.

3. అవ్యవహితపూర్వ సూత్రమునుండి పదమును గ్రహించుటకు అనువృత్తి యనియు, వ్యవహితపూర్వసూత్రమునుండి గ్రహించుటకు మండూకప్లుతి యనియు, ముందు సూత్రమునుండి పదమును గ్రహించుటకు అపకర్ష మనియు పేర్లు. చివరి రెండు పద్ధతులును క్వాచిత్కములు.

2. అదర్శనం లోపః 1.1.60.

ప్రసక్తస్యాదర్శనం లోపసంజ్ఞం స్యాత్.

ప్రసక్త మగునది (వినబడదగిన వర్ణాదికము) అదృశ్య మగుట (వినబడ కుండుట)కు లోప మని పేరు.

3. తస్య లోపః 1.3.9.

తస్యేతో లోపః స్యాత్. ణాదయోఽణాద్యర్థాః

ఆ ఇత్సంజ్ఞకవర్ణమునకు లోప మగును.

'ణ్' మొదలగు నవి 'అణ్' మొద లగు ప్రత్యాహారములకై యుద్దిష్టము లైనవి. 'తస్య లోపః' అను సూత్రముచే 'అఇఉణ్' ఇత్యాది సూత్రము లందలి 'ణ్' మొద లగునవి లోపించును. అట్లు ఇత్సంజ్ఞచే లోపించు వర్ణము లను చెప్పనేల యని శంకింప రాదు. చివరి కవి లోపించినను 'అణ్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు వాని సహాయముచే నేర్పడుచున్నవి కదా।

4. ఆదిరన్త్యేన సహేతా 1.1.71

అన్త్యేనేతా సహిత ఆదిర్మధ్యగానాం స్వస్య చ సంజ్ఞా స్యాత్. యథా 'అణ్' ఇతి 'అఇఉ' వర్ణానాం సంజ్ఞా, ఏవం 'అచ్' 'అల్' 'హల్' ఇత్యాదయః.

ఆదిః, అన్త్యేన, సహ, ఇతా. 'స్వం రూపం శబ్దస్యాశబ్ద సంజ్ఞా" అను సూత్రమునుండి 'స్వం' అను పద మనువృత్తమై షష్ఠ్యంతముగ పరిణత మగును. అంతమున నున్న ఇత్సంజ్ఞకవర్ణముతో గూడిన యాదివర్ణమా మధ్య నున్న వర్ణములకును తనకును సంజ్ఞ యగును.

ఎట్లనగా:- 'అణ్' అనునది 'అఇఉ' వర్ణములకు సంజ్ఞ. ఇట్లే 'అచ్' 'అల్' 'హల్' మొద లగునవి. 'అఇఉణ్' అను సూత్రమునందలి 'అ' అను దానిని గ్రహించి, చివర నున్న ఇత్సంజ్ఞకవర్ణ మగు 'ణ్'తో కలిపిన 'అణ్' అను ప్రత్యాహార మేర్పడుచున్నది. కావున 'అణ్' అనునది ఒక అక్షరసము దాయము. ఇందు ఆద్యాక్షరము 'అ' అంత్య మగు ఇద్వర్ణము 'ణ్' కావున 'అణ్' అనునది 'అ' 'ణ్' అను అక్షరముల మధ్య నున్న 'ఇఉ'లకే కాక

ఆద్యాక్షర మగు 'అ' అనుదానికి కూడ సంజ్ఞ యగుచున్నది. ఈ సంజ్ఞ ప్రత్యేక వర్ణనిష్ఠము. 'ణ్' అనునది అంత్యము ఇత్సంజ్ఞకము నగుటచే దానికీ ప్రత్యాహారమున ప్రవేశము లేదు. 'అచ్' 'హల్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు గూడ ఇట్లే సిద్ధించును.[1]

5 ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః 1.2.27

ఉశ్చ ఊశ్చ ఊ3శ్చ వః; వాం కాల ఇవ కాలః యస్య సః అచ్ క్రమాత్ హ్రస్వదీర్ఘప్లుతసంజ్ఞః స్యాత్. స చ ప్రత్యేకముదాత్తాది భేదేన త్రిధా.

ఊకాలః, అచ్, హ్రస్వదీర్ఘ ప్లుతః. ఉఊఊ3వర్ణములకు ద్వంద్వసమాసమున సవర్ణదీర్ఘ సంధిచే ఊ అను రూప మేర్పడినది. ఉకారమును ఊకారమును ఊ3కారమును ఉచ్చరించుటకై ఎంత కాలము కావలయునో అంత ఉచ్చారణ కాలము గల అచ్చు వరుసగా హ్రస్వదీర్ఘప్లుతసంజ్ఞ కలదై యగును. ఉకారమునకు ఏకమాత్రాకాలము, ఊకారమునకు ద్విమాత్రాకాలము ఊ3కారమునకు త్రిమాత్రాకాలమును పట్టును. కావున ఏకమాత్రాక మగు అచ్చు హ్రస్వ మనియు,

---

1. పాణిని తన వ్యాకరణమున మొత్తము 44 ప్రత్యాహారముల నుపయోగించెను పూర్వణకారముతో ఒక ప్రత్యాహారము- అణ్. కకారముతో మూడు:- అక్, ఇక్, ఉక్. ఙకారముతో నొకటి:- ఏఙ్. చకారముతో నాలుగు:- అచ్; ఇచ్; ఏచ్; ఐచ్. టకారముతో నొకటి:- అట్. పరణకారముతో మూడు:- అణ్; ఇణ్; యణ్. మకారముతో నాలుగు:- అమ్; యమ్; ఙమ్; ఝమ్; ఞకారముతో నొకటి:- యఞ్. షకారముతో రెండు:- ఝష్; భష్. శకారముతో నారు. అశ్;హశ్;వశ్;ఝశ్;జశ్;బశ్. వకారముతో నొకటి:- ఛవ్. యకారముతో నైదు:- యయ్; మయ్; ఝయ్; ఖయ్; చయ్. రేఫముతో నైదు:- యర్;ఝర్;ఖర్;చర్;శర్. లకారముతో నారు:- అల్; హల్;వల్;రల్;ఝల్;శల్. అకారముతో నొకటి:- ర. 'ఇఙ్' మొదలగు ప్రత్యాహారములు సంభావ్యములైననుఅనుపయుక్తములు. 'స్యాదేకో ఙఞణవపైః షేణ ద్వౌ త్రయ ఇహ కణాభ్యామ్. చత్వారశ్చ చమాభ్యాం పఞ్చ యరాభ్యాం శలాభ్యాం షట్.'

ద్విమాత్రాకము దీర్ఘ మనియు త్రిమాత్రాకము ప్లుత మనియు చెప్పబడును. (చిటిక లేక రెప్పపాటు వేయు నంత కాలమునకు మాత్ర యనిపేరు.)

ఏకమాత్రో భవేద్ధ్రస్వో ద్విమాత్రో దీర్ఘ ఉచ్యతే.
త్రిమాత్రస్తు ప్లుతో జ్ఞేయః వ్యఞ్జనస్త్వర్ధమాత్రకమ్॥

అను కారిక పై విషయమును స్పష్టీకరించుచున్నది.

ఆ అచ్చు ప్రత్యేకముగ నుదాత్తాదిభేదముచే (ఉదాత్తానుదాత్తస్వరితభేదముచే) మూడు విధములు.

6. ఉచ్చైరుదాత్తః 1.2.29

ఉచ్చైః ఉదాత్తః 'ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః' అను సూత్రమునుండి 'అచ్' అనునది అనువర్తించును. ఉచ్చైః = ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానముల పై భాగమున నిష్పన్నమగు, అచ్-అచ్చు. ఉదాత్తః- ఉదాత్త మని చెప్పబడును. ముఖమునందున్న తాల్వాదిస్థానములపై వాయ్వాఘాతము కలుగుటచే వర్ణోచ్చారణ మేర్పడుచున్నది. ఆతాల్వాదిస్థానములలో కూడ రెండు భాగములుండును. అందు పై భాగమున నిష్పన్న మగు వర్ణము ఉదాత్తము; క్రింది భాగమున నిష్పన్న మగునది అనుదాత్తము.

7. నీచైరనుదాత్తః 1.2.30

నీచైః, అనుదాత్తః "ఊకాలోఽజ్ఝ్రస్వదీర్ఘప్లుతః" అను సూత్రమునుండి 'అచ్' అను పదము అనువర్తించును. ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానముల క్రింది భాగమునుండి నిష్పన్న మగు అచ్చు అనుదాత్తము.

8. సమాహారః స్వరితః 1.2.31

సమాహారః = కలయిక అనగా ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వముల కలయిక, స్వరితః- స్వరితము. వెనుకటి సూత్రములనుండి 'ఉదాత్తః' 'అనుదాత్తః' అను పదములను అనువర్తించి వానిని ధర్మప్రధానముగ, అనగా ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వధర్మపరముగస్వీకరించి షష్ఠ్యంతపదముగ మార్చి "ఉదాత్తత్వానుదాత్తత్వయోః సమాహారః" అను నర్థమును స్వీకరించుటచే పైయర్థ మేర్పడినది. అనగా స్వరితాచ్చు మొదటి యర్ధమున ఉదాత్తముగను, ద్వితీయార్ధమున

అనుదాత్తముగను ఉండును. ఈవిషయము 'తస్యాదిత ఉదాత్తమర్ధహ్రస్వమ్' అను సూత్రమున చెప్పబడినది. (ఈ సూత్రము లఘు కౌముదిలో చేర్చబడ లేదు.)

స నవవిధోఽపి ప్రత్యేకమనునాసికాననునాసికత్వాభ్యాం ద్విధా.

పైనచెప్పిన విధముగ అచ్చు ప్రత్యేకముగ హ్రస్వోదాత్తము, హ్రస్వానుదాత్తము, హ్రస్వస్వరితము, దీర్ఘోదాత్తము, దీర్ఘానుదాత్తము, దీర్ఘస్వరితము, ప్లుతోదాత్తము, ప్లుతానుదాత్తము, ప్లుతస్వరితము అను భేదములచే నవవిధము లైనది. ఇట్లు నవవిధము లగు అచ్చు ప్రత్యేకముగ అనునాసికమనియు, నిరనునాసిక మనియు రెండు విధములు. అనగా హ్రస్వోదాత్తానునాసికము హ్రస్వోదాత్తాననునాసికము మొదలగు భేదములచే అచ్చు మొత్తము పదునెనిమిది విధము లగును. కొన్ని అచ్చులకు దీర్ఘము లేక పోవుటచేతను, కొన్నిటికి హ్రస్వము లేకపోవుటచేతను కొన్ని భేదములు తగ్గును. ఈవిషయము ముందు స్పష్టీకరింపబడును.

9. ముఖనాసికావచనోఽనునాసికః 1.1.8

ముఖసహితనాసికయా ఉచ్చార్యమాణః వర్ణోఽనునాసికసంజ్ఞః స్యాత్.

ముఖనాసికావచనః, అనునాసికః. (ముఖసహితా నాసికా ముఖనాసికా. ఉచ్యతేఇతి వచనః. ముఖనాసికయా వచనః ముఖనాసికావచనః) ముఖసహితమగునాసికతో, అనగా ముఖనాసికలు రెండిటితోడను ఉచ్చరింపబడు వర్ణము అనునాసికసంజ్ఞ మగును.

తదిత్థమ్. 'అఇఉఋ' ఏషాం వర్ణానామష్టాదశ భేదాః. 'ఌ' వర్ణస్య ద్వాదశ; తస్య దీర్ఘాభావాత్. ఏచామపి ద్వాదశ, తేషాం హ్రస్వాభావాత్.

కావున ఇట్లు:- (భేదనిరూపణము క్రింద చేయబడుచున్నది) 'అఇఉఋ' అను వర్ణములకు పదునెనిమిది భేదములు. ఌకారమునకు పన్రెండు భేదములు ఌకారమునకు దీర్ఘము లేదు. 'ఏఓఐఔ'లకు, గూడ పన్రెండు భేదములు మాత్రమే యుండును. ఈ యక్షరములకు హ్రస్వము లేదు.

10. తుల్యాస్యప్రయత్నం సవర్ణమ్ 1.1.9

తాల్వాదిస్థానమాభ్యన్తరప్రయత్నశ్చేత్యేతద్ద్వయం యస్య యేన తుల్యం తన్మిథః సవర్ణసంజ్ఞం స్యాత్.

ఆస్యే భవం ఆస్యమ్– ముఖమునందలి తాల్వాదిస్థానములు; ప్రకృష్టో యత్నః ప్రయత్నః; ఆస్యం చ ప్రయత్నశ్చ ఆస్యప్రయత్నే; తుల్యే ఆస్య ప్రయత్నే యస్య తత్– దేని తాల్వాదిస్థానాభ్యన్తరప్రయత్నములు దేనితో అనగా దేని స్థానప్రయత్నములతో తుల్యముగ నుండునో ఆ రెండు (వర్ణ ములు)ను పరస్పరము సవర్ణసంజ్ఞ కల వగును.

(వా) ఋౡవర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యం వాచ్యమ్.

ఋకారౡకారములకు పరస్పరము సావర్ణ్యము చెప్పవలెను.

అకుహవిసర్జనీయానాం కణ్ఠః.ఇచుయశానాం తాలు. ఋటురషా ణాం మూర్ధా.ౡతులసానాం దన్తాః.ఉపూపధ్మానీయానామోష్ఠౌ.ఞమఙణ నానాం నాసికా చ. ఏదైతోః కణ్ఠతాలు. ఓదౌతోః కణ్ఠోష్ఠమ్. వకారస్య దన్తోష్ఠమ్. జిహ్వామూలీయస్య జిహ్వామూలమ్. నాసికాఽనుస్వారస్య.

ఏయే వర్ణముల కేయే స్థానప్రయత్నములు అను విషయ మిపుడు నిరూపింపబడుచున్నది. అకారకవర్గ (కఖగఘఙ) హకారవిసర్గలకు కణ్ఠస్థానము. ఇకార చవర్గ (చఛజఝఞ) యకార శకారములకు తాలుస్థానము, ఋకార టవర్గ (టఠడఢణ) రేఫ షకారములకు మూర్ధస్థానము. ౡకార తవర్గ (తథ దధన) లకార సకారములకు దంతస్థానము. ఉకార పవర్గ (పఫబభమ) ఉపధ్మా నీయములకు ఓష్ఠస్థానము. 'ఞమఙణన' అను వర్ణములకు (తాల్వాదిస్థానమే కాక) నాసికాస్థానము గూడ కలదు. 'ఏ' కార 'ఐ' కారములకు కణ్ఠతాలుస్థానము. 'ఓ' కార 'ఔ' కారములకు కణ్ఠోష్ఠస్థానము. వకారమునకు దన్తోష్ఠస్థానము. జిహ్వామూలీయమునకు జిహ్వామూలము. అనుస్వారమునకు నాసికాస్థానము.

వర్ణముల నుచ్చరించునపుడు ముఖమునందలి వేరువేరు భాగములపై వాయ్వాఘాతము అధికముగ నుండును. ఉదాహరణకు 'అ' కారము నుచ్చరించు నపుడు కంఠమునందును ఇకారము నుచ్చరించునపుడు తాలువునందును (దౌడకు లోనిభాగము), ఏకారము నుచ్చరించునపుడు కణ్ఠతాలువులు రెండింటియందును

వాయ్వాఘాతము అధికముగ కానవచ్చును. కావున ఆయా వర్ణములకు ఆయా స్థానములు నిర్దిష్టము లైనవి.

వర్ణోచ్చారణసమయమున రెండు విధము లగు ప్రయత్నములు చేయవలసి యుండును. అందు మొదటి దగు ఆభ్యన్తరప్రయత్నము వర్ణములు ముఖము నుండి బయటకు వెడలుటకు ముందుగనే ముఖమునందు జరుగును. కావున దీనిని ఆభ్యన్తర మందురు. రెండవదగు బాహ్యప్రయత్నము వర్ణములు ముఖమునుండి బయటకు వచ్చుసమయమున జరుగునది. ఈ రెండు యత్నము లును నిరూపింపబడుచున్నది.

యత్నో ద్వివిధః- ఆభ్యన్తరో బాహ్యశ్చ. ఆద్యః పఞ్చధా- స్పృష్టేషత్స్పృష్టేషద్వివృతవివృతసంవృతభేదాత్. తత్ర స్పృష్టం ప్రయతనం స్పర్శానామ్ ఈషత్స్పృష్టమ న్తస్థానామ్. ఈషద్వివృత మూష్మణామ్. వివృతం స్వరాణామ్. హ్రస్వస్యావర్ణస్య ప్రయోగే సంవృతమ్. ప్రక్రియాదశాయాన్తు వివృతమేవ.

ఆభ్యన్తరము బాహ్యము అని యత్నము రెండు విధములు. మొదటిది స్పృష్టము, ఈషత్స్పృష్టము, ఈషద్వివృతము, వివృతము, సంవృతము అను భేదములచే ఐదు విధములు. వర్ణముల నుచ్చరించునపుడు జిహ్వ ఆయా స్థానములను స్పృశించినచో స్పృష్ట మనియు, కొంచెము స్పృశించినచో ఈషత్స్పృష్ట మనియు, ముఖము కొంచెము తెరచుకొనినచో ఈషద్వివృత మనియు, బాగుగ తెరచుకొనినచోవివృత మనియు, ముఖము సంకుచిత మైనచో సంవృత మనియు పేర్లు. అందు స్పర్శలకు (కఖగఘఙచఛజఝఞటఠడఢణతథదధనపఫబభమ) స్పృష్టప్రయత్నము. అన్తస్థలకు (యరలవ) ఈషత్స్పృష్టప్రయత్నము. ఊష్మలకు (శషసహ) ఈషద్వివృతము. స్వరములకు (అచ్చులకు) వివృత ప్రయత్నము. హ్రస్వ అకారమును పరినిష్ఠితదశలో ప్రయోగించినపుడు సంవృతము. శాస్త్రీయ ప్రక్రియాసమయమున వివృతము. 'దణ్డః' అను పరినిష్ఠితరూపమును ప్రయోగించునపుడు చివరి అకారము "అఅ"అను అష్టాధ్యాయి చివరనున్న పాణినిసూత్రము ప్రకారము సంవృతప్రయత్నక మగును. కాని 'దణ్డ + ఆఢక' ఇత్యాదిస్థలములలో సవర్ణదీర్ఘాది శాస్త్రీయకార్యములను చేయునపుడు మాత్రము ఆ'అ'కారమువివృత మగును.

బాహ్యాస్త్వేకాదశధా:- వివారః, సంవారః, శ్వాసో, నాదో, ఘోషో,ఽ ఘోషో,ఽ ల్పప్రాణో, మహాప్రాణ ఉదాత్తోఽనుదాత్తః స్వరితశ్చేతి.

బాహ్యయత్నము పదునొకండువిధములు వివారము, సంవారము, శ్వాసము నాదము, ఘోషము, అఘోషము, అల్పప్రాణము, మహాప్రాణము, ఉదాత్తము, అనుదాత్తము, స్వరితము.

ఇందు చివరి మూడు యత్నములును అచ్చులకు మాత్రము సంబంధించినవి. మొదటి ఎనిమిదియు హల్లులకు సంబంధించినవి. మొదటి ఆరు యత్నములును వర్ణోచ్చారణసమయమున గలుగు నాయా విశేషములచే అంగీకరింపబడినవి. ఉచ్చారణసమయమున ముఖము వివృత మైనచోవివార మనియు, సంవృత మైనచో సంవార మనియు, శ్వాస యధికముగ వెడలిన ట్లగపడునపుడు శ్వాస మనియు, ఒకవిధ మగు నాదము వెడలుటచే నాద మనియు, గంభీరధ్వనివలె వెడలు నపుడు ఘోష మనియు, అట్టి ధ్వని లేనిచో అఘోష మనియు నామధేయము లీయబడినవి. ఉచ్చారణసమయమున ఎక్కువ ప్రాణవాయువు నుపయోగించవలసినచో మహాప్రాణ మనియు, తక్కువ ప్రాణవాయువు నుపయోగించవలసినచో అల్పప్రాణ మనియు పేర్లు.

ఖరో వివారాః శ్వాసా అఘోషాశ్చ. హశః సంవారా నాదా ఘోషాశ్చ. వర్గాణాం ప్రథమతృతీయపఞ్చమాః యణశ్చాల్పప్రాణాః, వర్గాణాం ద్వితీయచతుర్థౌ శలశ్చ మహాప్రాణాః.

'ఖర్'లకు (కఖచఛటఠతథపఫశషస) వివారశ్వాసాఘోషము లను మూడు బాహ్యయత్నములు. హశ్‌లకు (గఘజఝఞడఢణదధనబభమహయవరల) సంవారనాదఘోషము లను మూడు యత్నములు.

ఇట్లు హల్లుల నన్నిటిని రెండు వర్గములుగ చేసి ఒక్కొక్కవర్గమునకు మూడేసి యత్నములు చూపబడినవి. మరల హల్లులను రెండు వర్గములుగ జేసి మఱి రెండు యత్నములు చూపబడుచున్నవి. వర్గప్రథమతృతీయపఞ్చమాక్షరములును యణ్ణులును (కగఙచజఞటడణతదనపబమయవరల) అల్పప్రాణములు. వర్గద్వితీయచతుర్థాక్షరములును శల్లులును (ఖఘఛఝఠఢథధఫభశషసహ) మహాప్రాణములు.

కాదయో మావసానాః స్పర్శాః; యణో న్తస్థాః. శల ఊష్మాణః, అచః స్వరాః, 'ᳵక' 'ᳵఖ' ఇతి కఖాభ్యాం ప్రాగర్ధవిసర్గసదృశో జిహ్వామూలీయః; 'ᳵప' 'ᳵఫ' ఇతిపఫాభ్యాంప్రాగర్ధవిసర్గసదృశ ఉపధ్మానీయః. 'అం' 'అః' ఇత్యచః పరౌ అనుస్వారవిసర్గౌ.

'క' మొదలు 'మ' వఱకు గల యక్షరములకు స్పర్శ లని పేరు. 'యర్' లకు (యవరల) అంతస్థ లని పేరు. 'శల్' లకు (శషసహ) ఊష్మము లని పేరు. అచ్చులకు స్వరము లని పేరు. 'క' కార 'ఖ' కారములవెనుక నుండు అర్ధ విసర్గసదృశములగువాటికి ('ᳵక, ᳵఖ' లకు) జిహ్వామూలీయము లని పేరు. 'ప' కార 'ఫ' కారముల వెనుక నున్న అర్ధవిసర్గసదృశము లగు వాటికి ('ᳵప, ᳵఫ' లకు) ఉపధ్మానీయము లని పేరు. అచ్చునకు పరమగు 'ం' 'ః' ('అం' 'అః' మొ) అను నక్షరములకు వరుసగా అనుస్వారవిసర్గ లని పేరు.

11. అణుదిత్సవర్ణస్యచాప్రత్యయః 1.1.69

ప్రతీయతే విధీయతే ఇతి ప్రత్యయః. అవిధీయమానః అణ్ ఉదిచ్చ సవర్ణస్య సంజ్ఞా స్యాత్. అత్రైవాణ్ పరేణ ణకారేణ. కుచుటుతుపు ఏతే ఉదితః.

అణ్, ఉదిత్, సవర్ణస్య, చ, అప్రత్యయః. ప్రతీయతే = విధీయతే– విధింపబడునది కావున ప్రత్యయ మని చెప్పబడుచున్నది. కావున అప్రత్యయః అనగా అవిధేయము అని అర్థము. అవిధేయ మగు అణ్, ఉదిత్ (ఇత్సంజ్ఞక మగు 'ఉ' కారముకలది) ఇవి సవర్ణమునకు గూడ సంజ్ఞ లగును. అనగా 'అణ్' ప్రత్యాహారమునకు చెందిన వర్ణమును గాని ఉదిత్తును గాని చెప్పినపుడు, అవి విధేయములు కాని పక్షమున అవి తమకే కాక తమ సవర్ణ మైనవాటికి కూడ గ్రాహకము లగును.

'అణ్' అను ప్రత్యాహారము రెండు విధముల సిద్ధించును. అక్షరసమామ్నాయమునందలి మొదటి సూత్రము అంతమందును, ఆరవసూత్రాన్తమునను గూడ 'ణ్' ఉండుటచే ప్రథమసూత్రాద్యక్షరమైన 'అ' కారమును ఈరెండింటిలో నొక్కదానితో చేర్చి 'అణ్' ప్రత్యాహారము చేయవచ్చును. మొదటి 'ణ్' తో చేర్చి చేసినచో 'అఇఉ' లు మాత్రము గ్రహింప బడును. రెండవ 'ణ్' తో

చేర్చిన యెడల 'అ' మొదలు 'ల'వఱకును గల వర్ణము లన్నియు గ్రహింప బడును. కావున 'అణ్' ప్రత్యాహారవిషయమున నొక నియమ మంగీకరింపబడి నది. ఈ యొక్క సూత్రమునందు మాత్రమే 'అణ్' ప్రత్యాహారము రెండవ 'ణ్' తో నేర్పరుపబడును. ఇతరస్థలముల నెచ్చట నైనను మొదటి 'ణ్'తోడనే ఏర్పరుపబడును. 'ఇణ్' ప్రత్యాహారము గూడ పాణినీయవ్యాకరణమున నుప యుక్తమై యున్నది. ఆ ప్రత్యాహారము మాత్రము ఎల్ల స్థలములందును పరణ కారముతోడనే యేర్పడును. ఈవిషయమునే:-

'పరేణై వేణ్ గ్రహాః సర్వే పూర్వేణై వాణ్ గ్రహా మతాః
ఋతేఽణుదిత్సవర్ణస్యే త్యేతదేకం పరేణ తు.'

అను కారిక చెప్పుచున్నది. 'కుచుటుతుపు' అనునవి ఉదిత్తులు.

తదేవమ్——అ ఇత్యష్టాదశానాం సంజ్ఞా. తథేకారోకారౌ. ఋకార స్త్రింశతః. ఏవం ఌకారోపి. ఏచో ద్వాదశానామ్.

అనునాసికాననునాసికభేదేన యవలా ద్విధా. తేనాననునాసికా స్తే ద్వయోర్ద్వయోః సంజ్ఞా.

కావున ఇట్లు గ్రహింపవలెను:- 'అ' అనునది తన భేదము లగు పదు నెనిమిదింటికి సంజ్ఞ (గ్రాహకము) అగును. ఇకారోకారములును అట్లే. 'ఋ' కారము ముప్పది భేదములకు గ్రాహకము. 'ఌ'కారమును అట్లే. 'ఏఓఐఔ'లు పంద్రెండింటికి గ్రాహకములు. 'ఋఌ'వర్ణములు సవర్ణము లగుటచే పదునెనిమిది ఋకారభేదములును పంద్రెండు ఌకారభేదములును (ఌకారమునకుదీర్ఘములేదు) కలసి ముప్పది భేదము లగును. ఏచ్చులకు హ్రస్వము లేకుండుటచే వాటికి ప్రత్యేకముగ పంద్రెండు భేదములు మాత్రమే యుండును.

అనునాసికములు అననునాసికములు నని 'యవల'లు రెండు విధములు. కావున అననునాసికము లగు నా వర్ణములు ప్రత్యేకము రెండింటికి- అనగా అననునాసికనిరనునాసికములకు- గ్రాహకము లగును.

12. పరస్సన్నికర్షస్సంహితా 1.4.109

వర్ణానామతిశయితః సన్నిధిః సంహితాసంజ్ఞస్స్యాత్.

వర్ణముల పరస్పరాత్యంతసన్నిహితత్వమునకు సంహిత యని పేరు. ఒకవర్ణము నుచ్చరించి మరియొక వర్ణము నుచ్చరించుటకు అర్థమాత్రాకాలము

వ్యవధానము తప్పక కావలసి యుండును. అంతకు మించిన కాలము లేకుండు టయే యిట చెప్పబడిన పరసన్నికర్ష.

13. హలోఽనన్తరాః సంయోగః 1.1.7

అజ్భిః అవ్యవహితాః హలః సంయోగసంజ్ఞాః స్యుః.

హలః, అనన్తరాః, సంయోగః. అచ్చులచే వ్యవహితములు గాని హల్లులకు సంయోగ మని పేరు. ఉదా:- ఆమ్రః. ఇచట మకారరేఫలనడుమ అచ్చు లేదు కావున 'మ్ర'అనునది సంయోగము.

14. సుప్తిఙన్తం పదమ్ 1.4.14

సుబన్తం తిఙన్తఞ్చ పదసంజ్ఞం స్యాత్.

ఇతి సంజ్ఞాప్రకరణమ్

సుబన్తమునకును తిఙన్తమునకును పద మని పేరు.

'రామ' మొదలగు ప్రాతిపదికల యన్తమున చేర్చబడు విభక్తిప్రత్యయములు 'సుప్' ప్రత్యయములు. కావున 'రామః''రామం' మొదలగునవి సుబన్తములు. 'భూ'మొదలగు ధాతువుల యన్తమున చేర్చబడు 'తి'మొదలగు ప్రత్యయములు 'తిఙ్'ప్రత్యయములు. కావున 'భవతి'మొదలగునవి తిఙన్తములు. ఇట్టి సుబన్త తిఙన్తములకు పదము లని పేరు.

సంజ్ఞాప్రకరణము సమాప్తము.

అథ సన్ధిప్రకరణమ్

అచ్ సన్ధిః

15. ఇకో యణచి 6.1.77

ఇకః స్థానే యణ్ స్యాదచి సంహితాయాం విషయే. ''సుధీ ఉపాస్యః'' ఇతి స్థితే—

ఇకః,యణ్,అచి,ఇకః అనునది షష్ఠ్యన్తపద మగుటచే"షష్ఠీస్థానేయోగా"[1] అను పరిభాష ననుసరించి లభించిన 'స్థానే' యను పదము 'ఇకః' అనుదానితో సంబంధించును. 'సంహితాయామ్'అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. సంహిత విషయ మగునపుడు (ఉద్దిష్ట మగునపుడు) 'ఇక్' (ఇఉఋఌ) స్థానమున, అచ్చు పరముగా నుండగా,'యణ్'(యవరల) వచ్చును.

రెండు వర్ణముల కలయికకు సంధి యని పేరు. ఇట్టి సంధి సంహిత యున్నపుడే కలుగును. సంహిత కొన్ని స్థలములలో నిత్య మనియు, వాక్యము నందు వైవక్షిక మనియు ఈ క్రింది కారిక చెప్పుచున్నది;-

"సంహితైకపదే నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః
నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షామపేక్షతే".

"సుధీ + ఉపాస్యఃఅని యుండగా":— 'సుధీ ఉపాస్యః'అను నీ యుదాహరణమున సకారముపై నున్న ఉకారము కూడ ఇక్కు. దానికి ధకారముపై నున్న ఈకారము పర మగుటచే 'యణ్'రావలె నను సందేహము కలుగ వచ్చును. తన్నివారణకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

16. తస్మిన్నితి నిర్దిష్టే పూర్వస్య 1.1.66

సప్తమీనిర్దేశేన విధీయమానం కార్యం వర్ణాన్తరేణావ్యవహితస్య పూర్వస్య బోధ్యమ్.

---

1. షష్ఠి సంబంధమును బోధించును. కాని ఆ సంబంధవిశేష మేదియో తెలియనపుడు ఆ షష్ఠ్యంతపదము ప్రక్కన 'స్థానే'అను పదమును చేర్చవలెను; అని ఈ సూత్రమునకు అర్థము.

సప్తమీనిర్దేశపూర్వకముగ విధింపబడిన కార్యము వర్ణాన్తరవ్యవహితము కాని పూర్వవర్ణమునకు అనగా సప్తమీనిర్దిష్ట మగుదానికి వెనుకనే యున్న వర్ణమునకు వచ్చును.

'ఇకో యణచి'అను సూత్రమున 'అచి'అనునది సప్తమ్యన్తపదము. కావున ఈ సూత్రముచే విధింపబడిన కార్యము సప్తమ్యన్తపదనిర్దిష్ట మగు అచ్చునకు వెనుక వర్ణాన్తరావ్యవహితముగ నున్న ఇక్కునకే వచ్చును గాని వర్ణాన్తర వ్యవహిత మగుదానికి రాదు. కావున 'సు'నందలి ఉకారమునకు 'ధీ'యందలి 'ఈ'కారము పరముగ నున్నను ఈ 'ఉ'కార'ఈ'కారముల నడుమ 'ధ'కారము (ధ్) ఉండుటచే ఇచట ఇక్కు అచ్చునకు వర్ణాన్తరావ్యవహితపూర్వము కాదు. కావున ఉకారమునకు యణాదేశప్రసక్తి లేదు. ఇక 'ధీ'యందలి 'ఈ'కారమునకు 'ఉపాస్య' యందలి 'ఉ'కారము పరముగా నున్నది. ఈ రెండింటి నడుమ హల్ ఏదియు లేదు కావున ఇచట యణాగమము రావచ్చును.

కాని 'ఇక్'సంజ్ఞ గల వర్ణములు నాలుగు గలవు. 'యణ్'లును నాలుగు గలవు. కావున ఏ 'ఇక్'స్థానమున ఏ 'యణ్'రావలెను అనునది నిర్ణయించుటకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

17. స్థానేఽన్తరతమః 1.1.50

ప్రసఙ్గే సతి సదృశతమః ఆదేశః స్యాత్'సుధ్ య్+ఉపాస్యః' ఇతి జాతే.

స్థానే, అన్తరతమః.'స్థానే'అనగా ప్రసఙ్గ మని యర్థము. ప్రసఙ్గము కలిగినపుడు- అనగా ఒక వర్ణము స్థానమున అనేకవర్ణములు ఆదేశముగ వచ్చుటకు అవకాశము కలిగి నపుడు- ఎక్కువ సాదృశ్యము గల వర్ణము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ నియమము ననుసరించి తాలుస్థానసామ్యముచే 'ఈ'కార'య'కారముల కెక్కువ సాదృశ్యము కలదు కావున 'ధీ'యందలి 'ఈ'కారస్థానమున 'య్'ఆదేశముగా వచ్చుటచే 'సుధ్ య్+ఉపాస్యః'అను రూపము సిద్ధించినది.

వ్యాకరణమున 'ఆదేశము''ఆగమము'అను రెండు పారిభాషికపదములు గలవు. ఒక వర్ణమును లేక వర్ణసముదాయమును తొలగించి దాని స్థానమున మఱి యొక వర్ణము గాని వర్ణసముదాయము గాని వచ్చినచో ఆదేశ మనియు,

ఉన్నదానిని తొలగించక దాని ప్రక్కనే మరి యొకటి వచ్చి చేరినచో ఆగమ మనియు పేర్లు. 'మిత్రవదాగమః;శత్రువదాదేశః'అని శాస్త్రజ్ఞవచనము. ఇచట 'యణ్'ఆదేశ మను విషయము పూర్వోదాహరణమున విస్పష్టము.

18. అచి చ. 8.4.47

అచః పరస్య యరో ద్వే వా స్తో న త్వచి. ఇతి ధకారస్య ద్విత్వమ్.

'అచో రహాభ్యాం ద్వే' "యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా" అను సూత్ర ములనుండి 'అచః''ద్వే''యరః''వా'అను పదములు అనువర్తించును.

అచ్చుకంటె పర మగు 'యర్'కు ద్విత్వము వికల్పముగ వచ్చును. అచ్చు పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

ఇట్లు 'సుధ్య్'అను పదమున 'ధ్' అను 'యర్''ఉ'అను అచ్చుకంటె పరముగా నున్నది కావునను, దానికి అచ్చు పరముగ లేదు కావునను ద్విత్వముచే 'ధ్ధ్'అని యగుటచే 'సుధ్ధ్య్+ఉపాస్యః'అని యుండగా:-

19. ఝలాం జశ్ ఝశి 8.4.53

స్పష్టమ్.ఇతి పూర్వధకారస్య దకారః

ఝల్లులకు ఝశ్ పర మగునపుడు జశ్ వచ్చును. ఈ సూత్రముచే మొదటిధకారమునకు ఝశ్ (రెండవధకారము) పరముగ నుండుటచే జశ్(ద్) వచ్చును. రెండవ ధకారమునకు పర మగు వర్ణము(య్)ఝశ్ కాదు కావున దానికి జశ్ప్రసక్తి లేదు. "సుద్ధ్య్+ఉపాస్య:" అని యుండగా:-

20. సంయోగాన్తస్య లోపః 8.2.23

సంయోగాన్తం యత్పదం తదన్తస్య లోపః స్యాత్.

'పదస్య'అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును.'సంయోగాన్తస్య' అనుదానిని 'పదస్య'అనుదానికి విశేషణముగ చేసి వ్యాఖ్యానించగా సంయోగాన్త మగు పదమునకు లోప మగునని అర్థము వచ్చును. అట్లైనచో మొత్తము పదమే లోపించవలసి యుండును. కావున 'అలోన్త్యస్య' అను ఉత్తరపరిభాషా సూత్రము (21) ననుసరించి ఈ సూత్రమును వ్యాఖ్యానించగా సంయోగాన్త

మగు (సంయోగము అంతమందు గల) పదమునందలి యన్త్యవర్ణమునకు లోపము కల్గు నని యర్థము వచ్చును.

21. అలో౽న్త్యస్య 1.1.52

షష్ఠీనిర్దిష్టస్యా౽న్త్యస్యాలః ఆదేశః స్యాత్. ఇతి యలోపే ప్రాప్తే:-

'షష్ఠీస్థానే యోగా' అను సూత్రమునుండి 'షష్ఠీ' 'స్థానే' అనుపదములు అనువర్తించును. ప్రథమాన్త మగు షష్ఠీ అను పదము తృతీయాన్తముగా మారును. 'నిర్దిష్టస్య' అని అధ్యాహారము. 'స్థానే' అను పదము తరువాత 'విధీయమానః' అని అధ్యాహారము. ఈ విధముగ 'స్థానే విధీయమానః షష్ఠ్యా నిర్దిష్టస్య అన్త్యస్య అలః స్యాత్' అని పర్యవసితార్థము. అనగా ఏదైన యొక దాని స్థానమున విధింపబడు నాదేశము షష్ఠ్యన్తపదముచే నిర్దిష్ట మగుదాని చివరి అల్లునకు వచ్చునని యర్థము. వర్ణసమామ్నాయమునందలి మొదటి 'అ'కారము నకు చివరి సూత్రమునందలి 'ల్'తో ప్రత్యాహారముచేయుటచే నేర్పడిన 'అల్' అనునది వర్ణసామాన్య వాచకము. ఈ పరిభాష ననుసరించి 'సంయోగాన్తస్య లోపః' (20) అను లోపము షష్ఠీనిర్దిష్ట మగు సంయోగాన్తపదము చివరి యక్షరమునకు వచ్చును ఈ విధముగా "సుధ్య్ + ఉపాస్యః" అను నపుడు 'య్' అనునది లోపించ వలసి యుండగా:-

వా. యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః

సుద్ధ్యుపాస్యః, సుధ్యుపాస్యః; మద్ధ్వరిః, మధ్వరిః; ధాత్త్రంశః, ధాత్రంశః; లాకృతిః.

యణ్ విషయమున సంయోగాన్తలోపము ప్రతిషిద్ధ మని చెప్పవలెను. ఈ వార్తికము ననుసరించి యకారమునకు లోపము చేయరాదు.

"ఉక్తానుక్తదురుక్తానాం చింతా యత్ర ప్రవర్తతే
తం గ్రన్థం వార్తికం ప్రాహుర్వార్తికజ్ఞా విచక్షణాః."

అని వార్తికలక్షణము. కాత్యాయనుడు పాణిని సూత్రములపై వార్తికములు వ్రాసి సూత్రములలోని కొన్ని లోపములను సరిచేయుటకు ప్రయత్నించెను.

'అనచి చ' అను సూత్రముచే ద్విత్వము వైకల్పికము గాన ద్విత్వజశ్త్వములచే 'సుద్ధ్యుపాస్యః' అను రూపము, ద్విత్వాభావపక్షమున 'సుధ్యుపాస్యః'

అను రూపమును సిద్ధించును. 'సుధీభిః ఉపాస్యః'అని విగ్రహము.

మధ్వరిః:- 'మధు + అరిః'అని యుండగా "ఇకో యణచి"అను సూత్రముచే ఉకారస్థానమున స్థానసామ్యముచే అంతరతమ మగు 'వ్'అను యణ్ వచ్చును. 'మధ్వ్ + అరిః'అని యుండగా 'సుధ్యుపాస్యః' అనురూపమునందు వలె ధకారమునకు ద్విత్వజశ్త్వములు వచ్చి 'మద్ధ్వరిః' అనియు, ద్విత్వము లేని పక్షమున 'మధ్వరిః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః' అను నిషేధముచే 'వ'కారమునకు సంయోగాన్త లోప ముండదు. "మధోః అరిః" అని విగ్రహము.

ధాత్రంశః:- 'ధాతృ + అంశః'అను స్థలమున ఋకారమునకు స్థానసామ్యముచే రేఫ(ర్)యణాదేశముగ వచ్చును. 'ధాతర్ + అంశః' అని యుండగా 'అనచి చ'అను సూత్రముచే తకారమునకు ద్విత్వము చేసిన పక్షమున 'ధాత్త్రింశః' అనియు, ద్విత్వాభావపక్షమున 'ధాత్రంశః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'యణః ప్రతిషేధో వాచ్యః' అను వార్తికముచే రేఫకు సంయోగాన్తలోపము నిషిద్ధము. 'ధాతుః అంశః'అని విగ్రహము.

లాకృతిః:- 'ఌ + ఆకృతిః' అని యుండగా 'ఇక్' అగు 'ఌ'కారమునకు స్థానసామ్యముచే ఆన్తరతమ మగు'ల్'అను యణ్ ఆదేశమై ల్ + ఆకృతిః = 'లాకృతిః' అను రూపము సిద్ధించును. "ఌకారస్య ఆకృతిరివ ఆకృతిః యస్య సః" అని విగ్రహము.

22. ఏచోఽయవాయావః 6.1.78

ఏచః క్రమాత్ అయ్, అవ్ ఆయ్, ఆవ్, ఏతే స్యురచి.

ఏచః, అయవాయావః. 'ఇకో యణచి' అను సూత్రమునుండి 'అచి' అనునది అనువర్తించును. ఏచ్చునకు (ఏఓఐఔలకు) అచ్చు పర మగునపుడు వరుసగా అయ్, అవ్, ఆయ్, ఆవ్, అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇచట ఏ వర్ణమున కే యాదేశము వచ్చును అను సందేహము నివర్తించుటకై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది. ఈ సూత్రము ననుసరించియే 'క్రమాత్' అనునది వృత్తిలో చేర్చబడినది.

23. యథాసఙ్ఖ్యమనుదేశ స్సమానామ్ 1.3.10

సమసమ్బన్ధీ విధిర్యథాసఙ్ఖ్యం స్యాత్. హరయే. విష్ణవే. నాయకః. పావకః.

సమానసంఖ్యకలవాటికి సంబంధించిన కార్యము యథాసంఖ్యముగ నగును.

ఇచట ఏచ్చులు నాలుగు. అయాదులు గూడ నాలుగు. కావున ఏఓఐఔలకు అయాదులు వరుసగా వచ్చును. అనగా 'ఏ'కు 'అయ్' 'ఓ'కు 'అవ్' 'ఐ'కు 'ఆయ్' 'ఔ'కు 'ఆవ్' ఆదేశము లగును.

హరయే:- 'హరే + ఏ' అని యుండగా రేఫోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు 'ఏ' అను అచ్చు పర మగుటచే 'అయ్' అను నాదేశము వచ్చి 'హర్ + అయ్ + ఏ' = 'హరయే' అను రూప మేర్పడును.

విష్ణవే:- విష్ణో + ఏ. 'ఓ'కారమునకు 'అవ్' ఆదేశము.....విష్ణ్ + అవ్ + ఏ = 'విష్ణవే' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

నాయకః:- 'నై + అక' అని యుండగా 'ఐ'కారస్థానమున 'ఆయ్' వచ్చుటచే న్ + ఆయ్ + అక = 'నాయకః' అను రూపము సిద్ధించును.

పావకః:- 'పౌ + అక' అని యుండగా 'ఔ'కారస్థానమున 'ఆవ్' ఆదేశము—పౌ + ఆవ్ + అకః = 'పావకః' అను రూపము సిద్ధించును.

24. వాన్తో యి ప్రత్యయే 6.1 79

యకారాదౌ ప్రత్యయే పరే ఓదౌతోరవ్, ఆవ్ ఏతౌ స్తః. గవ్యమ్. నావ్యమ్.

'య'వర్ణవాచక మగు సప్తమ్యన్త 'యి'పదము 'ప్రత్యయే' అనుదానికి విశేషణము. 'యస్మిన్ విధి స్తదాదావల్గ్రహణే' (అనగా వర్ణవాచక మగు సప్తమ్యన్తపదమును ప్రయోగించి కార్యమును విధించు నపుడు "అవర్ణము ఆదియందు గల" అను అర్థము చెప్పవలెను) అను పరిభాష ననుసరించి 'యి' అన దానికి 'యకారాదౌ' యని యర్థము. 'అవ్' 'ఆవ్'లు వచ్చుటకు ఓకారౌకారములకు మాత్రమే అర్హత గలదు గాన 'ఓదౌతోః' అనునది అర్థాత్సిద్ధము.

వా_స్తః = ఓకారము అంతమున కలది యకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఓకారౌకారములకు 'అవ్' 'ఆవ్' అను నాదేశములు వచ్చును.

గవ్యమ్:- గోః వికారః గవ్యమ్. గోశబ్దమునకు 'గోపయసోర్యత్' అను సూత్రముచే (1115) 'యత్' ప్రత్యమును జేర్చ 'గో + య' అని యగును. ఇపుడీ సూత్రముచే 'ఓ'కారమునకు యకారాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'అవ్' ఆదేశమై గ్ + అవ్ + య గవ్యమ్ అను రూపము సిద్ధించును.

నావ్యమ్:- నావా తార్యం నావ్యమ్. (నావచే దాట దగినది). ఇచట తార్యము అను నర్థమున "నౌవయోధర్మ విషమూలమూల సీతాతులాభ్యస్తార్యతుల్య ప్రాప్యవధ్యానామ్య సమసమిత సమ్మితేషు" అను సూత్రముచే (1134) 'యత్' ప్రత్యయము. ఔకారమునకు 'ఆవ్' ఆదేశము. "న్ + ఆవ్ + య" = 'నావ్య' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

వా. అధ్వపరిమాణే చ.

గవ్యూతిః.

ఈ వార్తికము 'గోర్యూతౌ ఛందస్యుపసఙ్ఖ్యానమ్' అను వార్తికమునకు పిదప నున్నది. కావున 'గోః' 'యూతౌ' అను పదములు అనువర్తించును. మార్గపరిమాణార్థమున గోశబ్దమునకు 'యూతి' యనునది పర మగునపుడు 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' ఆదేశము వచ్చును. గో + యూతి = గ్ + అవ్ + యూతి = గవ్యూతిః (క్రోశద్వయము)

25. అదేఙ్గుణః 1.1.2

అత్ ఏఙ్ చ గుణసంజ్ఞః స్యాత్.

ఇది సంజ్ఞాసూత్రము హ్రస్వ మగు 'అ'కారమునకును 'ఏఙ్' (ఏఓ) కును గుణ మని పేరు.

26. తపరస్తత్కాలస్య 1.1.70

తః పరః యస్మాత్స చ, తాత్పరశ్చోచ్చార్యమాణసమకాలస్యైవ సంజ్ఞా స్యాత్.

"అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః" నుండి 'అణ్' అనువర్తించును. 'తపరః' అనుదానికి 'తః పరః యస్మాత్ సః' అని బహువ్రీహిసమాసము నాశ్ర

యించుటచే 'తకారము పరమందు కలది' అనియు, 'తాత్ పరః' అని తత్పురుష సమాసాశ్రయణముచే 'తకారముకంటె పరమైనది' అనియు రెండర్థము లంగీకరింపబడినవి.

తకారము పరమందు కలదియు, తకారముకంటె పరమును నగు 'అణ్' ఎంత కాలము గల (ఎన్ని మాత్రలు గల) వర్ణ ముచ్చరింప బడినదోదానికి మాత్రమే సంజ్ఞ యగును.

ఇది 'అణుదిత్సవర్ణస్య చాప్రత్యయః' (11) అను సూత్రమున కపవాదము. ఆ సూత్రము ననుసరించి 'అ'మొదలగునవి తమ సవర్ణము లగు 'ఆ' కార'ఆ3'కారాదులను గూడ గ్రహించును. కాని ఈ సూత్రము ననుసరించి 'అ' మొదలగునవి తపర మగుచో సవర్ణము లగు ఇతర రూపములను గ్రహింపవు. కావున 'అత్''ఇత్'అనినచో కేవలహ్రస్వరూపము లగు 'అ'కార'ఇ'కారాదులకు మాత్రమే గ్రహణము. దీర్ఘాదులకు గ్రహణము లేదు. కావుననే వెనుకటి సూత్రమునందు 'అత్' అనునది తపరము (తకారము పరమందు కలది) అగుటచే కేవలహ్రస్వమునకు మాత్రమే గ్రాహకము. అట్లే 'అదేజ్' అనునపుడు 'ఏజ్' అనునది కూడ తపరమే—అనగా తకారముకంటె పర మగునది. కావున 'ఏజ్' అనునది ద్విమాత్రాక మగు దీర్ఘమును (ఏజ్) మాత్రమే గ్రహించును కాని త్రిమాత్రాకప్లుతాదులను గ్రహింపదు.

27. ఆద్గుణః. 6.1.87

అవర్ణాదచి పరే పూర్వపరయోరేకో గుణ ఆదేశః స్యాత్. ఉపేన్ద్రః. గఙ్గోదకమ్.

'ఇకోయణచి' నుండి 'అచి', ''ఏకః పూర్వపరయోః'' అను అధికార సూత్రమును అనువర్తించును.

అకారముకంటె అచ్చు పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణములకు ఒక గుణ మాదేశముగ వచ్చును.

ఉపేన్ద్రః:- ఉప + ఇన్ద్ర అని యుండగా పకారముపై నున్న 'అ'కారమునకు 'ఇ'అను అచ్చు పర మగుటచే ఈ రెండు వర్ణముల (అఇ) స్థానమందును ఒక గుణము ఆదేశ మగును. ఇచట స్థానులు 'అ'కార'ఇ'కారములు.

అందు 'అ'కారమునకు స్థానము కంఠము; ఇకారమునకు తాలువు. కావున యథా సంభవముగ ఆదేశముగ నట్టిదే వచ్చిన యుక్తముగాన ఈ అకారేకారముల స్థానమున గుణసంజ్ఞకవర్ణములలో కంఠతాలవ్య మగు 'ఏ'కారము వచ్చి 'ఉపేన్ద్రః' అను రూపము సిద్ధించినది.

గఙ్గోదకమ్:- 'గఙ్గా + ఉదక' అని యుండగా కంఠస్థానక మగు 'ఆ' కారమునకును ఓష్ఠస్థానక మగు 'ఉ'కారమునకును కంఠౌష్ఠ్య మగు 'ఓ'కారమా గుణముగా వచ్చుటచే "గఙ్గోదకమ్"అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

28. ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్ 1.3.2

ఉపదేశేఽనునాసికోఽచ్ ఇత్సంజ్ఞః స్యాత్. ప్రతిజ్ఞానునాసిక్యాః పాణినీయాః. లణ్ సూత్రస్థావర్ణేన సహోచ్చార్యమాణో రేఫో రలయోః సంజ్ఞా.

ఉపదేశమందు అనునాసిక మగు అచ్ ఇత్సంజ్ఞక మగును.

పాణినివ్యాకరణసంప్రదాయజ్ఞులు ప్రతిజ్ఞచేయబడిన (అంగీకరింపబడిన) అనునాసికత్వము కలవారు. అనగా ఏ వర్ణము అనునాసికము ఏది నిరనునాసికము అని తెలియుటకు శాస్త్రసంప్రదాయమే శరణ్య మని యర్థము.

ఆరవమాహేశ్వరసూత్ర మగు 'లణ్' అనుదానిలోని 'అ'కారమును అనునాసిక మని అంగీకరించుటచే దాని కీ సూత్రము ననుసరించి ఇత్సంజ్ఞ లభించగా ఈ'అ'కారముతో 'హయవరట్'అను సూత్రమునందలి రేఫను(ర్) కలుప 'ర'అను ప్రత్యాహార మేర్పడును. ఈ'ర'ప్రత్యాహారము'ఆదిరన్త్యేన సహేతా'అను సూత్రముచే (4) రేఫలకారములకు రెంటికిని సంజ్ఞ యగును.

29. ఉరణ్ రపరః. 1.1.51

ఋ ఇతి త్రింశతః సంజ్ఞేత్యుక్తమ్. తత్స్థానే యోఽణ్, స రపరస్సన్నేవ ప్రవర్తతే. కృష్ణర్ద్ధిః. తవల్కారః.

ఉః;అణ్;రపరః. 'ఉః'అనునది 'ఋ'అనుదాని షష్ఠ్యేకవచనరూపము. 'షష్ఠీ స్థానేయోగా'అను పరిభాషచే 'స్థానే'అనునది లభించును.

'ఋ'అనునది ముప్పది భేదములకు సంజ్ఞ యగు నని వెనుకనే చెప్పబడి నది. దాని స్థానమున వచ్చు అణ్ రేఫపరకముగనే వచ్చును.

'ఋఌవర్ణయోర్మిథస్సావర్ణ్యం వాచ్యమ్'అను వార్తికము ననుసరించి ఋకారఌకారములు సవర్ణము లగుటచే, 'ఋ'కారము 'ఌ'కారమునకు గూడ గ్రాహకము గాన 'ఉః' అనగా 'ఋఌ'వర్ణముల స్థానమందని యర్థము.'రపరః' అను నపుడు 'ర'అనునది పూర్వోక్తవిధమున రేఫలకారములకు గ్రాహకము. ఇట్లు 'ఋఌ'వర్ణస్థానమున విధింపబడిన 'అణ్''రల'పరమై వచ్చు నని యర్థము. 'ఋఌ'వర్ణముల స్థానమున 'అణ్'వచ్చు ననగా వరుసగా 'అర్,ఇర్,ఉర్, అల్,ఇల్,ఉల్'అనునవి వచ్చు నని యర్థము.

కృష్ణర్ద్ధిః:- కృష్ణ + ఋద్ధిః అనుచోట అకారఋకారముల స్థానమున 'ఆద్గుణః'అను సూత్రముచే (27) గుణము ఏకాదేశమై రావలెను. అందు గుణసంజ్ఞకము లగు 'అఏఓ'లలో 'అ'కారమే అంతరతమము గాన నది ఋకార స్థానమున గూడ వచ్చుటచే రేఫపరకమై(అర్)వచ్చును. కృష్ణ్ + అర్ + ద్ధిః- 'కృష్ణర్ద్ధిః'అను రూపము సిద్ధించును.

తవల్కారః:- 'తవ + ఌకారః' ఇచట అకారఌకారస్థానమున పూర్వోక్త విధమున 'అల్'ఏకాదేశమై వచ్చును. తవ్ + అల్ + కారః = తవల్కారః అను రూపము సిద్ధించును.

30. లోపశ్శాకల్యస్య 8.3.19

అవర్ణపూర్వయోః పదాన్తయోర్యవయోర్లోపో వాఽశి పరే.

'భోభగోఅఘోఅపూర్వస్యయోఽశి' నుండి 'అపూర్వస్య' 'అశి' 'వ్యోర్లఘుప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య' నుండి 'వ్యోః' (వకారయకారయోః) అనువర్తించును. 'పదస్య'అను అధికారసూత్రము అనువృత్తమై 'వ్యోః' అనుదానిని దానికి విశేషణముగ చేయుటచే, 'యేన విధిస్తదన్తస్య'అను పరిభాషచే, 'అవర్ణపూర్వవకారయకారాన్తస్య పదస్యలోపః' అను నర్థము వచ్చును. 'అలోన్త్యస్య' పరిభాషచే (సూ. 21) ఆ లోపము అన్త్యవర్ణమునకు-అనగా వకార యకారములకు-వచ్చును. ఈ లోపము శాకల్యుడను వైయాకరణుని మతమున నే వచ్చును గాని ఇతరవైయాకరణుల మతమున రాదు, కావున వైకల్పికము.

('శాకల్యస్య' ఇత్యాదులచే విభిన్నవైయాకరుణుల నామనిర్దేశపూర్వకముగ విధించిన కార్యము ఎల్ల యెడలను వైకల్పిక మని (గ్రహించవలెను) ఫలితార్థము ఈ విధముగ నుండును:-

అవర్ణము పూర్వమునందు గల పదాన్తయకారవకారములకు 'అశ్'పరమగునపుడు లోపము వికల్పముగ నగును.

'హరఇహ' 'విష్ణఇహ'అనునవి ఉదాహరణములు. 'హరే + ఇహ' 'విష్ణో + ఇహ'అని యుండగా 'ఏచోయవాయావః'అను సూత్రముచే (22) 'అయ్''అవ్' ఆదేశములు రాగా"హర్ + అయ్ + ఇహ = హరయ్ఇహ" "విష్ణ్ + అవ్ + ఇహ = విష్ణవ్ + ఇహ"అను రూపము లైనవి. ఇచట నున్న యకారవకారములు అవర్ణపూర్వకము లగుటచేతను 'అశ్'అగు'ఇ' పరమునం దుండుటచేతను ఈ సూత్రము ప్రవర్తించి లోపము (య్‌వ్‌లకు) వికల్పముగ వచ్చినచో 'హర ఇహ''విష్ణ ఇహ'అను రూపములు సిద్ధించును. లోపము రాని పక్షమున 'హరయిహ' 'విష్ణవిహ'అను రూపము లగును.

లోపపక్షమున 'హర ఇహ' 'విష్ణ ఇహ' అను రూపములు సిద్ధించి యుండగా నిచట 'ఆద్గుణః' అను సూత్రముచే గుణము వచ్చి 'హరేహ' 'విష్ణేహ' అను రూపములు సిద్ధించుటకు అవకాశము కలదు. కాని యట్లు గుణము రాదు. అందులకు కారణము క్రింద చూపబడుచున్నది.

31. పూర్వత్రాసిద్ధమ్ 8.2.1

సపాదసప్తాధ్యాయీం ప్రతి త్రిపాద్యసిద్ధా; త్రిపాద్యామపి పూర్వం ప్రతి పరం శాస్త్రమసిద్ధమ్. హర ఇహ, హర యిహ. విష్ణ ఇహ, విష్ణ విహ.

పూర్వత్ర = పూర్వశాస్త్రము ప్రవర్తింపవలసి యున్నపుడు, అసిద్ధమ్ (పరశాస్త్రము) అసిద్ధమగును— అని సూత్రార్థము.

పాణినివిరచిత మగు అష్టాధ్యాయిలో నెనిమిది అధ్యాయములును, ఒక్కొక యధ్యాయమున నాలుగు పాదములును గలవు. 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' అనునది ఎనిమిదవ యధ్యాయము ద్వితీయపాదమునందలి మొదటి సూత్రము. కావున దీని వెనుక ఏడధ్యాయముల ఒకపాద మున్నది. ఆ భాగమునకు 'సపాద

పప్తాధ్యాయి' యని పేరు. ఈ సూత్రము తరువాత మూడు పాదము లున్నవి. వీటికి 'త్రిపాది' యని పేరు. త్రిపాది ప్రారంభమున నీ సూత్ర మున్నది గాన సపాదసప్తాధ్యాయి దృష్టిలో త్రిపాది అసిద్ధము—అనగా లేనిదానివంటిది—అను నర్థము వచ్చును. ఈ సూత్రము అధికారసూత్రము. (అధికారసూత్ర మనగా తన స్థానమున లక్ష్యసిద్ధికి ఉపయుక్త మగు నర్థమును జెప్ప జాలక తన పిమ్మట వచ్చు [ఉత్తరవర్తి] సూత్రముతో కలసి యర్థమును బోధించు సూత్ర మని యర్థము. 'స్వస్థలే లక్ష్యోపయోగి బోధా జనకత్వే సతి స్వోత్తర వర్తివాక్యైకవాక్యతాపన్నత్వం అధికారత్వమ్".) కావున త్రిపాదిలోని ప్రతి సూత్రముతోడను ఈ సూత్రము సంబంధించుటచే పూర్వసూత్రము ప్రవర్తించు నపుడు దానిదృష్టిలో ఈ సూత్రము (ప్రస్తుత మగు ఉత్తరసూత్రము) అసిద్ధ మగు నని చెప్పుచుండును. ఇట్లు సపాదసప్తాధ్యాయిని గూర్చి త్రిపాది అసిద్ధము. త్రిపాదిలో కూడ పూర్వసూత్రదృష్టిలో ఉత్తరసూత్రము అసిద్ధము అని ఈ సూత్రము బోధించుచున్నది.

ఇపుడు 'హరయ్ + ఇహ'. 'విష్ణవ్ + ఇహ' అని యుండగా 'లోప శ్శాకల్యస్య' అను సూత్రముచే (30) 'య్‌వ్' లకు లోపము వచ్చినది. కావున 'హర + ఇహ', 'విష్ణ + ఇహ' అని యుండుటచే 'ఆద్గుణః' అను సూత్రమున కవకాశము వచ్చినది. లోపమే లేనిచో అకారమునకు అచ్చు పరము కాకుండుటచే గుణమునకు ప్రసక్తి లేదు. కాని లోపము వచ్చినను ఇపుడు ఈ సూత్రము నను సరించి గుణమున కవకాశము లేదు. లోపసూత్రము అష్టమాధ్యాయ తృతీయ పాదమునం దున్నది. గుణసూత్రము ఆరవఅధ్యాయము మొదటి పాదములోనిది. వెనుక చెప్పిన రీతిగా సప్తాదసప్తాధ్యాయిదృష్టిలో త్రిపాది అసిద్ధము గాన 'ఆద్గుణః' అనుసూత్రమునకు 'లోపశ్శాకల్యస్య' అను సూత్రము గాని తత్కార్యము గాని ఉన్నట్లే కనబడదు. అనగా గుణసూత్రము దృష్టిలో యకారవకారములే ఉన్నట్లు కనబడుచుండును. కావున అకారమునకు అచ్చు పరముగా లేకుండుటచే గుణము రాదు. 'హర ఇహ' 'విష్ణ ఇహ' అను రూపములు మాత్రమే లోప పక్షమున నుండును. లోపాభావపక్షమున 'హరయిహ' 'విష్ణవిహ' అను రూపము లగును.

32. వృద్ధిరాదైచ్ 1.1.1

అదైచ్చ వృద్ధిసంజ్ఞః స్యాత్.

వృద్ధిః; ఆత్; ఐచ్.

'ఆ'కారమునకును 'ఐఔ'లకును వృద్ధి యని పేరు.

గుణసూత్రమునందు వలె ఈ సూత్రమునందు గూడ తపరకరణ ముండు టచే కేవలదీర్ఘము లగు 'ఆ, ఐ, ఔ'లకు మాత్రమే గ్రహణము కాని తత్సవర్ణములకు లేదు.

33. వృద్ధిరేచి 6.1.88

ఆదేచి పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. గుణాపవాదః, కృష్ణైకత్వమ్. గఙ్గౌఘః, దేవైశ్వర్యమ్, కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్.

'అద్గుణః' నుండి 'అత్' "ఏకః పూర్వపరయోః" అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

అకారమునకు ఏచ్ (ఏ, ఓ) పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ వృద్ధి గుణమున కపవాదము

సామాన్యశాస్త్రము, అపవాదశాస్త్రము అని శాస్త్రము (విధి) రెండు విధములు. అధికస్థలములం దవకాశము గలది సామాన్యశాస్త్రము. పరిమితస్థలములం దవకాశము కలది అపవాదశాస్త్రము లేక విశేషశాస్త్రము. సాధారణముగ అపవాదశాస్త్రము ప్రవర్తించు ఎల్లస్థలములందును సామాన్యశాస్త్రము ప్రవర్తించు నవకాశ ముండును. సామాన్యశాస్త్రము ప్రవర్తించినచో అపవాదశాస్త్రమున కవకాశమే యుండదు. కావున అపవాదశాస్త్రము సామాన్యశాస్త్రముకంటె బలీయమను నియమము కలదు. "నిరవకాశో విధిరపవాదః". ఉదాహరణకు-గుణసూత్రము అకారమునకు అచ్చు పరమగుచో గుణము వచ్చు నని చెప్పుచున్నది. వృద్ధిసూత్రము అకారమునకు ఏచ్ పర మగుచో వృద్ధి వచ్చు నని చెప్పుచున్నది. 'ఏచ్' కూడ 'అచ్' కావున వృద్ధి రావలసి యున్న అన్ని లక్ష్యములందును గుణమున కవకాశ ముండుటచే గుణము చేసినచో వృద్ధిశాస్త్రమునకు అవకాశమే లేకుండ పోవును. అందుచే వృద్ధిశాస్త్రము గుణశాస్త్రమున కపవాద మని యంగీకరించి వృద్ధికి అవకాశము లేని 'ఉపేన్ద్రః' ఇత్యాది స్థలములందు మాత్రమే గుణశాస్త్రమును ప్రవర్తింప జేయవలెను.

కృష్ణైకత్వమ్:- 'కృష్ణ + ఏకత్వ' అని యుండగా 'అ'కారమునకు 'ఏ' కారము పరముగ నున్నది గాన ఆ రెండింటి స్థానమున స్థానసామ్యము గల ఐకారము ఏకాదేశ మై 'కృష్ణైకత్వమ్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

గఙ్గౌఘః:- 'గఙ్గా + ఓఘః' అని యుండగా 'అఓ'ల స్థానమున స్థాన సామ్యముచే అంతరతమ మగు 'ఔ' ఏకాదేశ మై 'గఙ్గౌఘః' అను రూప మేర్పడినది.

దేవైశ్వర్యమ్:- దేవ + ఐశ్వర్యమ్ అని యుండగా 'అఐ'ల స్థానమున 'ఐ' ఏకాదేశ మై 'దేవైశ్వర్యమ్' అను రూప మేర్పడినది.

కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్:- 'కృష్ణ + ఔత్కణ్ఠ్యం' అని యుండగా 'ఔ'కార మేకాదేశ మై 'కృష్ణౌత్కణ్ఠ్యమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

34. ఏత్యేధత్యూఠ్సు 6.1.89

అవర్ణాత్ ఏజాద్యోః ఏత్యేధత్యోః ఊఠి చ పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. పరరూపగుణాపవాదః. ఉపైతి. ఉపైధతే. ప్రష్ఠౌహః. ఏజాద్యోః కిమ్? ఉపేతః, మా భవాన్ ప్రేదిధత్.

'ఆద్గుణః' నుండి 'ఆత్' 'వృద్ధిరేచి' నుండి 'ఏచి' అనువర్తించును. 'ఏచి' అనుదానిని 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు' అను పదమునకు విశేషణముగా చేయగా:-

అవర్ణముకంటె ఏజాదు లగు—అనగా 'ఏచ్'తో ప్రారంభ మగు 'ఇణ్' 'ఏధ' ధాతువులును 'ఊఠ్' అనునదియు పర మగు నపుడు వృద్ధి ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఇచట 'ఊఠ్' ఊకారముతో ప్రారంభ మగును గాని 'ఏచ్'తో ప్రారంభ మగు నవకాశము దానికి లేదు గాన ఏజాదిత్వము ఊఠ్‌నకు చెప్పబడలేదు.

ఇది 'ఏఙి పరరూపమ్' అను సూత్రముచే (38) విధింప నున్న పర రూపమునకును 'ఆద్గుణః' అను సూత్రముచే (27) విధింపబడిన గుణమునకును అపవాదము.

ఉపైతి:- 'ఉప + ఏతి'. ఇచట అకారమునకు ఏజాదిక మగు ఇణ్ ధాతువు ('ఏతి' అనునది 'ఇణ్ గతౌ' అను ధాతువు లట్ ప్రథమపురుషైకవచనము) పర మగుటచే వృద్ధి వచ్చి 'ఉపైతి' అను రూప మేర్పడినది.

ఉపైధతే:- ఉప + ఏధతే. ఇచట గూడ అకారమునకు ఏజాది ఏధ ధాతువు పర మగుటచే వృద్ధి చేయబడినది.

పై రెండుదాహరణములందును ఈ సూత్రము లేకున్నచో 'ఏఙి పర రూపమ్' అను సూత్రముచే (38) పరరూపము వచ్చి 'ఉపేతి' 'ఉపేధతే'' అను రూపములు ఏర్పడి యుండెడివి. కాని వెనుక చూపిన విధముగ ఈ సూత్రము పరరూపసూత్రమున కపవాద మగుటచే వృద్ధియే వచ్చినది.

ప్రష్ఠౌహః:- ప్రష్ఠ + ఊహః. 'ఊహ' అనునది ''వాహ ఊఠ్'' అను సూత్రముచే (257) 'వాహ్' అనుదానికి 'ఊఠ్' అను నాదేశము చేయుటచే నేర్పడినది. కావున ఇచట 'అ'కారమునకు 'ఊఠ్'పర మగుటచే 'ఔ'కార మేకా దేశ మై 'ప్రష్ఠౌహః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ సూత్రము లేకున్నచో ఇచట 'అద్గుణః' అను సూత్రముచే గుణము వచ్చి యుండెడిది.

ఏచ్చుతో నారంభ మగు 'ఇణ్' 'ఏధ' ధాతువులని చెప్పక 'ఇణ్' 'ఏధ' ధాతువులు అని మాత్ర మే చెప్పి యున్నచో ఆ ధాతురూపములకు 'ఏచ్' ఆదియం దున్నను లేకున్నను వృద్ధి వచ్చి యుండెడిది. అట్లైనచో 'ఉప + ఇతః' అను నపుడు 'ఇణ్' ధాతురూప మగు 'ఇతః' అనునది ఏజాది కాక పోయినను వృద్ధి వచ్చి 'ఉపైతః' అనియు, 'ప్ర + ఇదిధత్' అనుచో 'ఇదిధత్' అను ఏధధాతు రూపము ఏజాదికముకాకపోయినను వృద్ధి వచ్చి 'ప్రైదిధత్' అనియు అనిష్ట రూపములు సిద్ధించెడివి. తన్నివారణార్థమై 'ఏజాద్యోః' అను విశేషణము చేర్చ బడెను.

'ఇదిధత్' అనునది ణిజన్త మగు ఏధధాతువు లుఙ్ ప్రథమపురుషైకవచన రూపము. 'మాఙ్'తోకలసి యుండుటచే ఆడాగమము రాలేదు.

వా. అక్షాదూహిన్యాముపసఙ్ఖ్యానమ్.

అక్షౌహిణీ సేనా.

'అక్ష'శబ్దమునకు 'ఊహినీ' శబ్దము పర మగునపుడు వృద్ధి చెప్ప వలెను.

అక్షౌహిణీ:- అక్ష + ఊహినీ. ఇచట సామాన్యశాస్త్ర మగు 'అద్గుణః' అను సూత్రముచే గుణము రావలసి యుండ నీ సూత్రముచే వృద్ధి వచ్చి 'అక్షౌహిణీ' రూపము సిద్ధించినది. 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగః' అను సూత్ర ముచే (1267) 'న'కారమునకు 'ణ'కారము.

వా. ప్రాదూహోఢోఢ్యేషైష్యేషు.

ప్రౌహః. ప్రౌఢః. ప్రౌఢిః. ప్రైషః. ప్రైష్యః

'ప్ర'అను ఉపసర్గకంటె ఊహ, ఊఢ, ఊఢి, ఏష, ఏష్య అనునవి పర మగునపుడు వృద్ధి పూర్వపరముల కేకాదేశముగ వచ్చును.

ప్ర + ఊహః = ప్రౌహః-ప్రకృష్ట మగు తర్కము. ప్ర + ఊఢః- ప్రౌఢః-ప్రౌఢుడు. ప్ర + ఊఢిః-ప్రౌఢిః = ప్రౌఢత్వము. ప్ర + ఏషః-ప్రైషః. ప్రేరేపించుట. ప్ర + ఏష్యః- ప్రైష్యః = భృత్యుడు. మొదటి మూడు లక్ష్యము లలో గుణమునకును చివరి రెండు లక్ష్యములలో పరరూపమునకును ఈ వృద్ధి యపవాదము.

వా. ఋతే చ తృతీయాసమాసే.

సుఖేన ఋతః సుఖార్తః. తృతీయేతి కిమ్? పరమర్తః

తృతీయాసమాసమున అకారముకంటె 'ఋత'అను పదము పర మగు నపుడు (గుణమునకు బదులు) పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

సుఖార్తః- సుఖ + ఋత. ఇచట 'అ'కార'ఋ'కారముల స్థానమున వృద్ధిసంజ్ఞక మగు'ఆ'కారము రపరమై (ఆర్) వచ్చుటచే 'సుఖార్తః' అను రూపము నిష్పన్న మైనది. 'సుఖేన ఋతః' అని విగ్రహము.

'తృతీయాసమాసే' అని చెప్పుటచే కర్మధారయసమాస మగు "పరమ శ్చాసౌ ఋతశ్చ పరమర్తః' అను పదమున అకారమునకు ఋతశబ్దము పర మైనను వృద్ధిచేయబడలేదు. 'పరమ-ఋత'అని యుండగా గుణముచే'పరమర్త'అను రూప మేర్పడినది.

వా. ప్రవత్సతర కమ్బల వసనార్ణ దశానామృణే.

ప్రార్ణమ్. వత్సతరార్ణమ్, ఇత్యాది.

ప్ర,వత్సతర,కమ్బల,వసన,ఋణ,దశ అను పదములకు ఋణశబ్దము పర మగునపుడు (గుణమునకు బదులుగ) పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశ మై వచ్చును. ఇచట అన్ని లక్ష్యములందును 'ఆ' కారము రపర మై (ఆర్) ఆదేశ మగును.

ప్ర + ఋణమ్ = 'ప్రార్ణమ్' అధిక మగు ఋణము. వత్సతర + ఋణమ్ 'వత్సతరార్ణమ్' = లేగదూడకై చేసిన ఋణము. కమ్బల + ఋణమ్ = 'కమ్బలార్ణమ్' కంబళీకొరకై చేసిన ఋణము వసన + ఋణమ్ 'వసనార్ణమ్' వస్త్రముకొఱకై చేసిన ఋణము. ఋణ + ఋణమ్ = 'ఋణార్ణమ్' ఒక ఋణము దీర్చుటకై చేసిన రెండవ ఋణము. దశ + ఋణ = దశార్ణః = ఒక దేశము'.దశ ఋణాని జలాని యస్మిన్ సఃదశార్ణః'అని విగ్రహము.

35. ఉపసర్గాః క్రియాయోగే 1.4.59.

ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గసంజ్ఞాః స్యుః.

'ప్రాదయః'అను సూత్రము అనువర్తించును. ప్రాదులు క్రియాసంబంధ మేర్పడినపుడు ఉపసర్గ సంజ్ఞము లగును.

ప్ర,పరా,అప,సమ్,అను,అవ,నిస్, నిర్,దుస్,దుర్,వి, ఆఙ్,ని, అధి,అపి,అతి,సు,ఉత్,అభి,ప్రతి,పరి,ఉప-ఏతే ప్రాదయః.

ప్ర, పరా మొదలగు ఇరువదిరెండును ప్రాదులు.

36. భూవాదయో ధాతవః 1.3.1

క్రియావాచినః భ్వాదయో ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః.

క్రియావాచకము లగు 'భూ'మొదలగునవి ధాతుసంజ్ఞములు.

ధాతుపాఠమున మొదటిధాతువు'భూ'ధాతు వగుటచే 'భ్వాదయః' అని చెప్పబడినది. సూత్రమున 'భూ'ధాతువును మాత్ర ముదాహరించి 'భ్వాదయః' అనిచెప్పిన చాలినను 'వా'ధాతువును గూడ చేర్చుటచే 'వా'ధాతువువంటివి-అనగా 'వా ధాతువు' వలె క్రియావాచకము లైనవి-అను విశేషార్థము చెప్పబడినది. ఇట్లు చెప్పుటచే క్రియావాచకములు కాక భూమ్యాదివాచకము లగు 'భూ'ఇత్యాదులకు ధాతుత్వము లేదు.

37. ఉపసర్గాదృతి ధాతౌ 6.1.91

అవర్ణాన్తాదుపసర్గాత్ ఋకారాదౌ ధాతౌ పరే వృద్ధిరేకాదేశః స్యాత్. ప్రార్ఛతి.

'ఆద్గుణః' నుండి 'ఆత్' వృద్ధిరేచి' నుండి 'వృద్ధిః' 'ఏకః పూర్వపరయోః' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

అవర్ణాన్త మగు ఉపసర్గకంటె ఋకారాదిధాతువు పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణములకు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును.

ప్రార్ఛతి:- ప్ర + ఋచ్ఛతి ఇచ్చట 'ప్ర'అను అకారాన్తోపసర్గకు 'ఋ'కారాది యగు 'ఋచ్ఛతి'పర మగుటచే వృద్ధి(ఆర్)వచ్చును.

38. ఏఙి పరరూపమ్ 6.1.94

ఆదుపసర్గాత్ ఏజాదౌ ధాతౌ పరే పరరూపమేకాదేశః స్యాత్. ప్రేజతే. ఉపోషతి.

పూర్వసూత్రమునందు వలె'ఆత్''ఏకః','పూర్వపరయోః'అను పదములును, పూర్వసూత్రమునుండి 'ఉపసర్గాత్''ధాతౌ'అను పదములును అనువర్తించును.

అవర్ణాన్త మగు ఉపసర్గకంటె ఏజాదిధాతువు పర మగునపుడు పూర్వపరవర్ణములకు పరరూపము ఏకాదేశ మగును.

రెండు వర్ణముల స్థానమున పరవర్ణముతో సమాన మగు వర్ణము (అనగా పరవర్ణము) ఆదేశముగా వచ్చుటకు పరరూప మనియు, పూర్వవర్ణముతో సమాన మగు వర్ణము (అనగా పూర్వవర్ణము) వచ్చుటకు పూర్వరూప మనియు పేర్లు.

ప్రేజతే:- ప్ర + ఏజతే. ఇచట అకారాన్త మగు ఉపసర్గకు ఏజాదిధాతు వగు 'ఏజతే' పరముగ నుండుటచే 'అఏ'లస్థానమున పరవర్ణరూపము (ఏ) వచ్చి 'ప్రేజతే' అను రూప మేర్పడినది. అధికముగ కంపించుచున్నది అని యర్థము.

ఉపోషతి:- ఉప + ఓషతి. ఇచట అకారాన్తోపసర్గకు ఏజాదిధాతు వగు 'ఓషతి'పర మగుటచే పరరూపముచే 'ఉపోషతి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'జ్వలించుచున్నది' అని యర్థము. ఈ పరరూపము 'వృద్ధిరేచి' (33)అను వృద్ధికి అపవాదము.

39. అచోన్త్యాది టి. 1.1.64

అచాం మధ్యే యోఽన్త్యః స ఆదిర్యస్య తత్ టిసంజ్ఞం స్యాత్.

అచః, అన్త్యాది,టి. 'అచః' అనునది నిర్ధారణషష్ఠ్యన్తము అన్త్యః ఆదిః యస్య తత్ అన్త్యాది.

(పదమునందలి) అచ్చులలో ఏ అచ్చు అన్త్య మైనదో ఆ అచ్చు ఆది యందుగల-అనగా ఆ అచ్చుతో ప్రారంభ మగు-వర్ణసముదాయమునకు టి యను పేరు.

ఉదాహరణమునకు:- 'మనస్'అను శబ్దమున 'న'కారముపై నున్న 'అ' కారము అంత్య మగు అచ్చు. దానితో ప్రారంభ మగు వర్ణ సముదాయము 'అస్'అనునది. దానికి 'టి'అను పేరు. 'శక'మొదలగు పదములలో చివరి అచ్చు'క'కారముపై 'అ'కారము. దానితో ప్రారంభ మగు వర్ణసముదాయ మేదియు లేకపోయినను ఆ చివరి అచ్చునకే టి యను పేరు.

వా. శకన్ధ్వాదిషు పరరూపం వాచ్యమ్; తచ్చ టేః.

శకన్ధుః. కర్కన్ధుః. మనీషా ఆకృతిగణోఽయమ్ మార్తణ్డః.

శకన్ధ్వాదిపదముల విషయమున పూర్వపరవర్ణములకు పరరూప మేకా. దేశ మగు నని చెప్పవలెను. ఈ పరరూపము 'టి'కి వచ్చును.

శకన్ధుః- (శకానాం అన్ధుః, కూపః శకన్ధుః) శక + అన్ధుః ఇచట 'శక' యందలి టి యగు 'అ'కారమునకును 'అన్ధుః'అను పదమునందలి 'అ'కారమున కును పరరూపమగు 'అ'కారము వచ్చుటచే 'శకన్ధుః'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

కర్కన్ధుః- (కర్కాణాం అన్ధుః, కూపః కర్కన్ధుః) 'శకన్ధుః'వలెనే రూపనిష్పత్తి యగును.

మనీషా:- మనస్ + ఈషా,ఇచట 'మనస్'నందలి'అస్'అను వర్ణసము దాయమునకు టి యను సంజ్ఞ కావున 'అస్' + 'ఈ'-ఈ రెండిటి స్థానమున పరవర్ణరూప మగు ఈకారము వచ్చుటచే 'మనీషా'యను రూపము సిద్ధించును. బుద్ధి యని యర్థము.

శకన్ధ్వాదిగణము ఆకృతిగణము. కావున 'మార్తండః'అను రూపము గూడ సిద్ధించినది.

పాణినిమహర్షి తన వ్యాకరణమున ఒకే కార్యము గల అనేకపదముల నొక సముదాయముగ నేర్పరచి దానికి గణ మని పేరిడెను. అట్టి గణము లెన్నియో గలవు. ఏదైన ఒక గణము మొదట నున్న పదము ననుసరించి యా గణమునకు పేరు పెట్టుచుందురు. ఉదాహరణమునకు—'శకంధు' అను పదము మొదట నుండుటచే ఈ గణమునకు శకన్ధ్వాదిగణ మని పేరు వచ్చెను. ఈ గణములలో కొన్ని ఆకృతిగణములు. అనగా నొక గణమున కొన్ని పద ములు చేర్చి వాటి కన్నిటికిని వర్తించు వ్యాకరణకార్య మేదైన విధింపబడి యుండును. ఆ కార్యమే వర్తించు మరి యొక పద మేదైన నుండవచ్చును. కాని యా పదము ఆ గణమున చేర్పబడక పోయినను మన మా పదమును ఆకృతిసామ్య మును బట్టి యా గణమున చేర్చి యా వ్యాకరణకార్యము నాపదము నకు కూడ వర్తింప చేయవచ్చును. ఇట్లు ఇతరపదములను గూడ జేర్చుట కవకాశము గల గణములను 'ఆకృతిగణము' లందురు. శకన్ధ్వాదిగణము కూడ ఆకృతిగణమే. కావుననే 'మృతండ'మొదలగు క్రొత్త పదములను ఇందు చేర్చి పరరూపము చేయు నవకాశ మేర్పడినది.

'మృత + అండ'అని యుండగా ఈ వార్తికముచే పరరూపము చేయగా 'మృతణ్డ'యను రూప మేర్పడినది. దానిపై 'తత ఆగతః'అను సూత్రముచే (1098) 'అణ్'చేర్చి ఆదివృద్ధ్యాదికము చేయగా 'మార్తణ్డ'అను రూప మేర్పడినది. అట్లు కానిచో సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'మృతాణ్డ'యై పిదప 'మార్తాణ్డ'అను రూపము ఏర్పడి యుండెడిది.

40. ఓమాఙోశ్చ. 6.1.95

ఓమి ఆఙి చాత్ పరే పరరూపమేకాదేశః స్యాత్. శివాయోం నమః. శివ ఏహి:-

'ఆద్గుణః''ఏఙి పరరూపమ్''ఏకః పూర్వపరయోః'అను సూత్రములనుండి 'ఆత్''పరరూపమ్''ఏకః','పూర్వపరయోః'అను పదములు అనువర్తించును.

అకారముకంటె 'ఓమ్''ఆఙ్'అనునవి పర మగునపుడు పూర్వపరముల స్థానమున పరరూప మేకాదేశ మగును.

శివాయోంనమః- శివాయ + ఓంనమః ఇచట యకారోత్తరవర్తి యగు 'అ'కారమునకు'ఓం'అనునది పరముగ నుండుటచే పూర్వపరవర్ణము లగు 'అ' కార'ఓ'కారముల స్థానమున పరరూపమగు ఓకార మేకాదేశమై'శివాయోంనమః' అను రూపము సిద్ధించినది.

శివ + ఏహి. ఇచట ఏహి అనునది 'ఆఙ్'అను ఉపసర్గ 'ఇహి'అను ఇణ్ధాతులోణ్మధ్యమపురుషైకవచనరూపముతో కలియుటచే నేర్పడిన రూపము. ఆఙ్నందలి'ఙ్'ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే 'ఆ'అనునది మాత్రమే పరిశిష్టమై 'ఆద్గుణః'అను సూత్రముచే (27) గుణము వచ్చి 'ఏహి'అను రూపము సిద్ధించినది.

ఇపుడు శివ + ఏహిఅనునపుడు వకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు 'ఏహి'లోని 'ఏ'పరముగ నున్నది కాని 'ఆఙ్'పరముగ లేదు కావున ఇచట పరరూప మెట్లు వచ్చును? అనుసందేహము కలుగును. తన్నివృత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

41. అన్తాదివచ్చ. 6.1.85

యోయమేకాదేశః స పూర్వస్యాన్తవత్ పరస్యాదివత్ స్యాత్. శివేహి.

'ఏకః పూర్వపరయోః' అనునది అనువర్తించును. ఏకాదేశము పూర్వమునకు (పూర్వవర్ణ సముదాయమునకు) అన్తము వలెను పరమునకు (పరవర్ణ సముదాయమునకు) ఆది వలెను అగును.

'ఏకః పూర్వపరయోః' అను అధికారమున ఎల్ల యెడలను వర్ణద్వయము స్థానిగను ఒక వర్ణము ఆదేశముగను వచ్చుచుండును. ఇట్లు ఏకాదేశముగ వచ్చిన వర్ణము ప్రథమస్థానివర్ణ ఘటిత మగు పూర్వవర్ణ సముదాయమునకు అన్తమున నున్న ప్రథమస్థాని చేయు కార్యమును, ద్వితీయస్థానిఘటిత మగు ఉత్తర వర్ణ సముదాయమున కాదియం దున్న ద్వితీయస్థాని చేయు కార్యమును కూడ చేయు నని సూత్రార్థము. ఏకాదేశము చేయుటకు పూర్వము పూర్వవర్ణ సముదాయమునందు లేక ఉత్తరవర్ణ సముదాయమునందు గల ధాతుత్వ. ప్రాతిపదికత్వ. నిపాతత్వోపసర్గత్వ సుబన్తత్వాదివ్యవహారము ఏకాదేశముగ వచ్చిన వర్ణము నందు కూడ నుండు నని భావము.

'ఏహి' అనునపుడు 'ఏ'కారము ఉపసర్గ యగు 'ఆ'కును 'ఇహి' అనుదాని 'ఇ' కినిఏకాదేశ మై వచ్చినది. 'ఆ' అనునది పూర్వవర్ణ సముదాయము. దాని అంతము కూడ వ్యపదేశివద్భావముచే [1] 'ఆ' అనునదియే. ఉత్తరవర్ణ సముదాయ మగు 'ఇహి' అను దాని ఆద్యక్షరము 'ఇ' అనునది. కావున ఈ రెండిటి స్థానమున వచ్చిన 'ఏ' అటు 'ఆ'గను ఇటు 'ఇ'గను గూడ పరిగణింపబడి తత్కార్యములు సాధించును. కావున 'శివ + ఏహి' అనునపుడు 'ఏ' అనుదానిని 'ఆఙ్'గ పరిగణించి 'ఓమాఙోశ్చ' అను సూత్రముచే పరరూపము చేయవచ్చును. అట్లు పరరూపము చేయగా 'శివేహి' అను రూపము సిద్ధించును.

42. అకస్సవర్ణే దీర్ఘః 6.1.101

అకః సవర్ణే అచి పరే పూర్వపరయోర్దీర్ఘ ఏకాదేశః స్యాత్. దైత్యారిః, శ్రీశః, విష్ణూదయః, హోతౄకారః.

'ఇకోయణచి' నుండి 'అచి', 'ఏకఃపూర్వపరయోః' అను అధికార సూత్రము ను అనువర్తించును.

---

1. 'దేవదత్తస్య ఏకః పుత్రః స ఏవ జ్యేష్ఠః స ఏవ కనిష్ఠః స ఏవ మధ్యమః' అను న్యాయమున ఒకే వర్ణమును ఆదిగను అంతము గను పరిగణించుటకు వ్యపదేశివద్భావ మని పేరు.

'అక్'నకు సవర్ణ మగు 'అచ్'పర మగుచో పూర్వపరవర్ణముల స్థాన మున దీర్ఘ మేకాదేశ మగును.

దైత్యారిః—'దైత్య + అరిః'ఇచట యకారోత్తరవర్తి యగు 'అ'కారము నకు 'అరిః'యందలి సవర్ణ మగు 'అ'కారము పరమైనది గాన ఈ సూత్రముచే అన్తరతమ మగు 'ఆ'కారము ఏకాదేశమై 'దైత్యారిః'అను రూప మేర్ప డినది.

శ్రీశః-'శ్రీ + ఈశః'ఇచట రెండు ఈకారముల స్థానమున దీర్ఘ మగు 'ఈ'కారము ఏకాదేశమై 'శ్రీశః'అను రూప మేర్పడినది.

విష్ణూదయః-'విష్ణు + ఉదయః' 'విష్ణూదయః'.హోతృ + ఋకారః = హోతౄకారః'ఈ రూపములు గూడ పై విధముగనే యేర్పడినవి.

43. *ఏఙః పదాన్తాదతి.* 6.1.109

పదాన్తాదేఙోఽతి పరే పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్. హరేఽవ. విష్ణోఽవ.

'అమి పూర్వః' నుండి 'పూర్వః''ఏకః పూర్వపరయోః'అను నధికార సూత్రమును అనువర్తించును.

పదాన్తమందున్న ఏఙ్(ఏఓ)కంటె హ్రస్వ'అ'కారము పర మగునపుడు పూర్వపరములకు పూర్వరూప మేకాదేశముగ వచ్చును.

హరేఽవ:- 'హరే + అవ'ఇచట పదాన్తమందలి రేఫోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు 'అవ'యందలి హ్రస్వ'అ'కారము పరముగ నున్నది గాన ఈ 'ఏఅ'ల స్థానమున పూర్వవర్ణ మగు ఏకారరూపము (ఏకారము) వచ్చుటచే 'హరేఽవ'అను రూప మేర్పడినది.

విష్ణోఽవ:- 'విష్ణో + అవ'ఇచట పూర్వోదాహరణమునందు వలె ఓకారఅకారముల స్థానమున పూర్వరూప మగు 'ఓ'వచ్చుటచే 'విష్ణోఽవ'అను రూప మేర్పడును.

44. *సర్వత్ర విభాషా గోః.* 6.1.122

లోకే వేదే చ ఏఙన్తస్య గోరతి వా ప్రకృతిభావః పదాన్తే.గో అగ్రమ్. గోఽగ్రమ్. ఏఙన్తస్య కిమ్? చిత్రగ్వగ్రమ్ పదాన్తే కిమ్ ? గోః.

'ఏఙః ప్రదాన్తాదతి' అను సూత్రము, 'ప్రకృత్యాన్తః పాదమ్' నుండి ప్రకృత్యా' అను పదము అనువర్తించును. దీని వెనుకనున్న 'యుజుష్యురః' అను సూత్రమున యజుర్వేద ప్రసక్తి యుండుటచే నీ సూత్రమున 'సర్వత్ర' యని ప్రయోగింప బడినది. సర్వత్ర యనగా లౌకిక సంస్కృతమునందును వైదికసంస్కృతమునందును గూడ యని యర్థము. 'విభాషా' యనగా వికల్పముగా అని యర్థము.

లోకమునందును వేదమునందును గూడ ఏఙన్త మగు గోశబ్దమునకు హ్రస్వ 'అ'కారము పర మగునపుడు వికల్పముగ ప్రకృతిభావము వచ్చును. ఈ 'ఏఙ్' (ఓ) పదాన్తమునం దుండవలెను.

గోఅగ్రమ్:- గో + అగ్రమ్. ఇచట గో అనునది పదము, ఓకారాన్తము. దీనికి హ్రస్వ 'అ'కారము పరముగ నున్నది గాన వికల్పముగ ప్రకృతిభావము (సన్ధ్యభావము) వచ్చుటచే 'గోఅగ్రమ్' అను రూపము ఏర్పడును.

ప్రకృతిభావము రాని పక్షమున 'ఏఙః పదాన్తాదతి' అను సూత్రముచే పూర్వరూపము వచ్చి 'గోఽగ్రమ్' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

'ఏఙన్తస్య' అని ఏలచెప్పబడెను? అట్లు చెప్పనిచో "చిత్రగ్వగ్రమ్" అనుచోట దోషము వచ్చును. 'చిత్రాః గావః యస్య సః చిత్రగుః' అను బహువ్రీహి సమాసమున గోశబ్దమునకు 'గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య' అను సూత్రముచే (955) హ్రస్వము వచ్చి 'గు' అను రూప మగును. 'చిత్రగు + అగ్ర అనునపుడు పదాన్తగోశబ్దమునకు హ్రస్వ అకారము పరముగ నున్నను గో శబ్దము 'ఓ'కారాన్తము కాకుండుటచే ప్రకృతివద్భావ ప్రసక్తి లేదు. 'ఏఙన్తస్య' అను విశేషణము లేకున్నచో పాక్షిక ప్రకృతిభావముచే 'చిత్రగు అగ్రమ్' అను అనిష్ట రూపము కూడ సిద్ధించెడిది.

'పదాన్తే' అననేల? అట్లననిచో 'గోః' అను చోట దోషము వచ్చును. 'గోః' అనునది 'గో' అను ప్రాతిపదికకు 'ఙసి' లేక 'ఙస్' (అస్) విభక్తి ప్రత్యయమును చేర్చుటచే ఏర్పడిన రూపము. పంచమ్యేకవచనము లేక షష్ఠ్యేకవచనము. రూపనిష్పత్తి సమయమున 'గో + అస్' అని యుండును. 'పదాన్తే' యని చెప్ప కున్నచో ఇచట గూడ పాక్షికప్రకృతిభావము వచ్చి 'గో అః' వంటి అనిష్టరూపము సిద్ధించును. 'పదాన్తే' యనుటచే ఈ దోష

ముండదు. ఏల యన 'గో + అస్' అనునపుడు 'అస్' అను విభక్తి ప్రత్యయ ముతో కలసిననే 'గోః' అనునది 'సుప్తిఙన్తం పదం' అను సూత్రముచే (14) పద మైనదిగాని విభక్తిప్రత్యయములేని 'గో' పదము కాజాలదు. కావున ఓకారము పదాన్తగతము కాకుండుటచే నిచట ప్రకృతిభావప్రసక్తి లేదు. 'ఙసిఙసోశ్చ' అను సూత్రముచే (173) పూర్వరూపము రాగా 'గోః' అను రూపము సిద్ధించును.[1]

47వ సూత్రముచే విధింప నున్న 'అవఙ్' ఆదేశము ఎచట రావలెను, అను విషయము తెలుపుటకై క్రింది రెండు పరిభాషా సూత్రములు నిచట ప్రసంగవశమున చెప్పబడుచున్నవి.

45. అనేకాల్ శిత్ సర్వస్య 1 1.55

ఇతి ప్రాప్తే.

అనేకాల్లను—అనగా అనేకాక్షరములు గలదియు, శిత్- అనగా శకారము ఇత్‌గా గలదియు—అగు ఆదేశము స్థాని యంతకును ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రము ప్రకారము 'అవఙ్' అనునది 'అనేకాల్' అగుటచే స్థాని నంతను పూర్తిగా తొలగించి ఆదేశము కావలసి యుండగా:-

46. ఙిచ్చ 1.1.53

ఙిదనేకాలప్యన్త్యస్యైవ స్యాత్.

'అలోఽన్త్యస్య' అను సూత్రము అనువర్తించును.

'ఙిత్' ('ఙ'కారము ఇత్‌గా గలది) అగు ఆదేశము, 'అనేకాల్' ఐనను స్థాని యైనదాని చివరి 'అల్' (అక్షరము)నకు వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'అనేకాల్ శిత్సర్వస్య' అను సూత్రమున కపవాదము కావున వృత్తిలో 'అనేకాలపి' అని చేర్చబడినది.

47. అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య 6 1.123

పదాన్తే ఏఙన్తస్య గోరవఙ్ వాఽచి. గవాగ్రమ్; గోఽగ్రమ్. పదాన్తే కిమ్? గవి.

---

1. 'గో అగ్రమ్' అనునది సమాస మగుటచే సమసించుటకు పూర్వ ముండి సమసించిన తరువాత లోపించిన (సూ-724) విభక్తి ప్రత్యయమును బట్టి 'గో + అగ్రమ్' అను పదమునందలి 'గో' కూడ పదమే. కావున అచటి ఓకారము పదాన్తస్థఓకార మగును.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' నుండి 'ఏఙః' 'పదాన్తాత్' 'ఇకో యణచి' నుండి 'అచి' 'సర్వత్ర విభాషా గోః' నుండి 'గోః', అనువర్తించును.

పదాన్తమున ఏఙన్త మగు గోశబ్దమునకు అచ్చు పర మగునపుడు 'అవఙ్' వికల్పముగ వచ్చును.

'గో + అగ్రమ్' అని యుండగా ఏఙన్త మగు గోశబ్దమునకు 'అగ్రమ్' అను పదమునందలి 'అ'పర మగుటచే 'అవఙ్' వచ్చును. 'అవఙ్'లోని 'ఙ' కారము 'హలన్త్యమ్' అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞకము. ఇట్లు ఙిత్తు కావున 'అవఙ్' ఆదేశము స్థానిగా నిర్దిష్ట మగు 'గో'శబ్దము నంత్యాల్లు (అంత్యాక్షరము) స్థానమున వచ్చి 'గ్ + అవ + అగ్ర'' గవాగ్ర' అను రూపము సిద్ధించును. అవఙాదేశము రాని పక్షమున 'ఏఙః పదాన్తాదతి' అని పూర్వరూపము చేయగా 'గోఽగ్రమ్' అను రూపము. వైకల్పికప్రకృతిభావముచే 'గో అగ్రమ్' అను రూపము వెనుక చూపబడినది (సూ-44).

'పదాన్తే' యని అననేల? 'పదాన్తే' యని చెప్పక పోయినచో 'గవి' అను సప్తమీవిభక్త్యేకవచనమున దోషము వచ్చును. 'గవి' అనునది గోశబ్దమునకు 'ఙి' ప్రత్యయము చేర్చగా 'గో + ఇ' అని యున్నపుడు 'ఏచోఽయవాయావః' అను సూత్రముచే (22) 'అవ్' ఆదేశము చేయగా నేర్పడినది. ఈ సూత్రమున 'పదాన్తే' యని చెప్పకున్నచో 'గో + ఇ' అనునపుడు ఓకారాంత గోశబ్దమునకు అచ్చు పరముగ నున్నది. గాన 'అవఙ్' వచ్చి "గ్ + అవ + ఇ" = 'గవే' అను అనిష్టరూపము గూడ వికల్పముగ సిద్ధించెడిది. తన్నివారణకై 'పదాన్తే' యని చేర్పబడినది. ఇపుడు 'సుప్తిఙన్తం పదమ్' అను సూత్రమును (14) అనుసరించి 'గో + ఇ' అను మొత్తము సముదాయమే పదము కాని 'గో' అనునది పదము కాదు కావున 'అవఙ్' వచ్చు ప్రసక్తి లేదు.

ఈ సూత్రమున 'స్ఫోటాయన' అనునది ఒక ప్రాచీన వ్యాకరణాచార్యుని పేరు.

48. ఇన్ద్రే చ 6.1.124

గోరవఙ్స్యాదిన్ద్రే. గవేన్ద్రః.

'సర్వత్ర విభాషా గోః' 'అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య' అను సూత్రములనుండి 'గోః' 'అవఙ్' అను పదములు అనువర్తించును.

గోశబ్దమునకు ఇన్ద్రశబ్దము పర మగునపుడు 'అవఙ్' ఆదేశము వచ్చును.

'గో + ఇన్ద్రః' అనునపుడు ఓకారమునకు అవఙ్' ఆదేశము రాగా గ్ + అవ + ఇన్ద్రః = గవ + ఇన్ద్రః = 'గవేన్ద్రః' (గుణ స న్ధి చే) అను రూప మేర్పడును.

49. దూరాద్ధూతే చ. 8.2.84

దూరాత్సమ్బోధనే వాక్యస్య టేః ప్లుతో వా.

దూరాత్, హూతే, చ. 'వాక్యస్య టేః ప్లుత ఉదాత్తః' అను సూత్రము అనువర్తించును.

దూరమునుండి పిలచునపుడు (ఉపయుక్త మగు) వాక్యముయొక్క టికి ప్లుతము వికల్పముగ వచ్చును, అది యుదాత్త మగును.

50. ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్. 6.1.125

ఏతేఽచి ప్రకృత్యా స్యుః. ఆగచ్ఛ కృష్ణ౩ అత్ర గౌశ్చరతి.

'ప్రకృత్యాన్తః పాదమ్' నుండి 'ప్రకృత్యా' అనువర్తించును.

ప్లుతసంజ్ఞ కలవియు ప్రగృహ్యసంజ్ఞ కలవియు నగు పదములు అచ్చు పర మగునపుడు, ప్రకృతిభావముతో నుండును (సంధిని పొందవు).

'ఆగచ్ఛ కృష్ణ౩ అత్ర గౌశ్చరతి':- ఇచట 'ఆగచ్ఛ కృష్ణ' అను నది యొక వాక్యము. 'అత్ర గౌశ్చరతి'అనునది రెండవ వాక్యము. ఇందు మొదటి వాక్యము దూరాహ్వానమున కుపయుక్త మైనది గాన దీని'టి' యగు'ణ' కారోత్తరవర్తి యగు 'అ'కారమునకు పూర్వసూత్రముచే వికల్పముగ ప్లుతము వచ్చినది. అట్లు ప్లుత మగుటచే ఈ 'అ'కారమునకు ఈ సూత్రముచే ప్రకృతి వద్భావము; అనగా ద్వితీయవాక్యమునందలి 'అ'కారముతో సంధి లేదు. ప్లుతము లేని పక్షమున 'కృష్ణాత్ర గౌశ్చరతి'యని సవర్ణదీర్ఘసన్ధి రావచ్చును.

51. ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్. 1.1.11

ఈదూదేదన్తం ద్వివచనం ప్రగృహ్యసంజ్ఞం స్యాత్. హరీ ఏతౌ. విష్ణూ ఇమౌ. గఙ్గే అమూ.

'ఈదూదేత్' అనునది 'ఈ''ఊ''ఏ'ల తపరనిర్దేశము. ఇది 'ద్వివచనం' అనుదానికి విశేషణ మగుటచే 'యేన విధిస్తదన్తస్య'అను పరిభాషాసూత్రము ననుసరించి 'ఈదూదేదన్తం'అను నర్థమును బోధించును.

'ఈ'కార'ఊ'కార'ఏ'కారాన్త మగు ద్వివచనమునకు ప్రగృహ్య మనిపేరు.

పై యుదాహరణములలో 'హరీ''విష్ణూ' 'గఙ్గే' అను పదములపైనున్న 'ఈ'కార'ఊ'కార'ఏ'కారములు ద్వివచనములు గాన ప్రగృహ్యసంజ్ఞములై 'ప్లుత ప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్' అను సూత్రముచే (50) ప్రకృతిభావమును బొందును. 'హరీ ఏతౌ''విష్ణూ ఇమౌ' 'గఙ్గే అమూ'అను సన్ధిరహితరూపము లేర్పడును.

52. అదసో మాత్. 1.1.12

అస్మాత్పరావీదూతౌ ప్రగృహ్యౌ స్తః.అమీ ఈశాః. రామకృష్ణావమూ ఆసాతే, మాత్కిమ్? అముకేఽత్ర.

'ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యం' నుండి ఈదూత్','ప్రగృహ్యమ్', అనువర్తించును. అదశ్శబ్దావయవమకారమునకు పర మగు 'ఏ'కార మనునది అసంభావ్య మగుటచే 'ఈదూత్'లతో కలసి యొకే సమాసమున నిర్దిష్టమైనను 'ఏత్' అనునది అనువర్తించదు.

అదశ్శబ్దావయవ మగు మకారముకంటె పరములగు 'ఈ'కార'ఊ'కారములు ప్రగృహ్యసంజ్ఞము లగును.

'అమీ + ఈశాః' 'అమూ + ఆసాతే' అనునపుడు 'ఈ'కార'ఊ' కారములు అదశ్శబ్దమకారోత్తరవర్తు లగుటచే ప్రగృహ్యములై ప్రకృతిభావమును (సూ. 50) చెందినవి. కావున 'ఈ'కారద్వయమునకు సవర్ణదీర్ఘసన్ధియు, 'ఊ'కార 'ఆ'కారములకు యణాదేశసంధియు రాలేదు.

'మాత్'అని చెప్పనేల? అట్లు చెప్పకున్నచో 'అముకే అత్ర' అనునపుడు గూడ అనిష్ట మగు ప్రకృతిభావము వచ్చి యుండెడిది.

ఈ సూత్రమున 'మాత్'అని యుండుటవలననే వెనుక చెప్పిన విధమున అదశ్శబ్దావయవ మగు మకారమునకు పర మగు 'ఏ'కార మనునది అసంభావ్యము గాన 'ఏత్' అనునది అనువర్తించ లేదు.'మాత్'అనునది లేకున్నచో 'సన్నియోగశిష్టానాం సహ వా ప్రవృత్తిః సహ వా నివృత్తిః' (ఒక్క సముదాయమున పఠింపబడినవి అన్నియు కలసియే ప్రవర్తించును లేదా కలసియే నివర్తించును) అను న్యాయముచే 'ఈదూత్'లతో 'ఏత్'కూడ అనువర్తించి యుండెడిది. అపుడు 'అదశ్శబ్దసంబద్ధము లగు ఈకార ఊకార ఏకారములు

ప్రగృహ్యసంజ్ఞకము లగును' అను నర్థము చెప్పవలయును. అట్టిచో అదశ్శబ్ద ప్రథమాబహువచనమున 'అవ్యయసర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః' అను సూత్రముచే (1232) అకచ్ ప్రత్యయమును చేర్చుటచే నేర్పడిన 'అముకే' ను పదము నందలి 'ఏ'కారమునకు గూడ ప్రగృహ్యసంజ్ఞ లభించుటచే 'అముకే + అత్ర' అను నపుడు ప్రకృతిభావము వచ్చి యుండెడిది. ఆ అనిష్టరూపపరిహారమే 'మాత్' అనుదాని ప్రయోజనము.

53. చాదయోఽసత్త్వే, 1.4.57.

అద్రవ్యార్థాశ్చాదయో నిపాతాః స్యుః.

'ప్రాగ్రీశ్వరాన్నిపాతాః' అనుసూత్రముచే 'నిపాతాః' అనునది లభించును.

ద్రవ్యభిన్న మగు నర్థమును బోధించు చాదులు నిపాతసంజ్ఞకము లగును.

54. ప్రాదయః. 1.4.58

ఏతేపి తథా.

'పూర్వసూత్రమునందువలె 'నిపాతాః'అను పదము, 'చాదయోఽసత్త్వే' అను సూత్రమునుండి 'అసత్త్వే'అను పదము అనువర్తించును.

ఇవి కూడ అట్లే యగును. అనగా ద్రవ్యభిన్నార్థవాచకము లగుప్రాదులు కూడ నిపాతసంజ్ఞకము లగును.

55. నిపాత ఏకాజనాఙ్ 1.1.14.

ఏకోఽజ్‌నిపాతః ఆఙ్వర్జః ప్రగృహ్యః స్యాత్. ఇ ఇన్ద్రః. ఉ ఉమేశః, 'వాక్యస్మరణయోరఙిత్'-ఆ ఏవం ను మన్యసే; ఆ ఏవం కిల తత్.అన్యత్ర ఙిత్ ఈషదుష్ణం ఓష్ణమ్.

'ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్' నుండి 'ప్రగృహ్యమ్' అనువర్తించును.

'ఆఙ్'కంటె భిన్న మగు, ఒక 'అచ్'రూపమున నున్న నిపాతకు ప్రగృహ్యమనిపేరు.

'ఇ + ఇన్ద్రః' ఇచట 'ఇ'ఏకాజ్రూప మగు నిపాతము కావున ప్రగృహ్యసంజ్ఞక మైనది. 'ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్' అను సూత్రముచే (50) ప్రకృతిభావము. ఇ ఇన్ద్రః అను రూప మేర్పడినది. 'ఉ + ఉమేశః' అను

నుదాహరణమున గూడ ప్రగృహ్యసంజ్ఞాదుల నీ విధముగనే యెఱుగునది. 'ఇ'విస్మయమును 'ఉ'వితర్కమును సూచించును.

'ఆ'అను నిపాత కనేకార్థములు గలవు. అందు కొన్ని యర్థములలో ఇది 'ఙిత్తు' (ఆఙ్) అనియు,కొన్ని యర్థములలో 'ఆ'మాత్రమే యనియు ఈ క్రింది కారిక చెప్పుచున్నది.

ఈషదర్థే క్రియాయోగే మర్యాదాభివిధౌ చ యః,
ఏతమాతం ఙితం విద్యాద్వాక్యస్మరణయోరఙిత్.

అనగా-అల్పార్థమునందును, క్రియతో సంబంధించి నపుడును మర్యాదార్థమునందును అభివిధ్యర్థమునందును 'ఆ'అనునది ఙిత్తు (ఆఙ్). వాక్యమునందును (పూర్వోక్త విషయమును అన్యథాచేయుటకుపయుక్తమగు వాక్యము), స్మరణార్థమునందును అఙిత్తు ('ఆ'మాత్రమే). ఏ వస్తువును అవధిగా చెప్పుదురో దానిని కలపకున్నచో 'మర్యాద' యనియు- (తేన వినా మర్యాదా) ఆ వస్తువును గూడ గ్రహించినచో 'అభివిధి'యనియు (తేన సహేత్యభివిధిః) అనియు పేర్లు. ఈ సూత్రమున 'అనాఙ్'అని చెప్పుటచే ఙిత్తగు 'ఆ' అను దానికి మాత్రమే ప్రగృహ్యసంజ్ఞానిషేధము. ఙిత్తు కాని 'ఆ'అను దానికి ఈ నిషేధము వర్తించదు కావున ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు కలుగును. 'ఆ ఏవం ను మన్యసే' 'ఆ ఏవం కిల తత్' అను నుదాహరణములలో మొదటి వాక్యమునకు 'నీవు వెనుక ఇట్లు అనుకొనలేదు. ఇపుడు ఇట్లు తలచుచున్నావా?' అనియు రెండపవాక్యమునకు 'ఔను, ఇది అటులేనట' అనియు అర్థము, కావున మొదటి 'ఆ'వాక్యమునందును, రెండవ 'ఆ' స్మరణార్థమునందును ప్రయోగింపబడుటచే ఇవి అఙిత్తులు. కావున ఈ నిషేధము వర్తించక ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు వచ్చుటచే,వృద్ధిసంధి రాలేదు.

'ఆ + ఉష్ణమ్' అనుచోట 'ఆ' కొంచెము అను నర్థమున నుపయుక్తము కావున ఙిత్తు. దానికి 'అనాఙ్' అను నిషేధ ముండుటచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞాదులు లేవు. 'ఆద్గుణః' యని (27) గుణము వచ్చి 'ఓష్ణమ్' అను రూప మేర్పడినది.

56. ఓత్ 1.1.15.

ఓదన్తో నిపాతః ప్రగృహ్యః స్యాత్. అహో ఈశాః

వెనుకటి సూత్రము నుండి 'నిపాతః', 'ఈదూదేద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్'నుండి 'ప్రగృహ్యమ్' అనువర్తించును.

ఓకారాన్త మగు నిపాతము ప్రగృహ్యసంజ్ఞక మగును.

'అహో + ఈశాః' :-'అహో' అనునది ఓకారాన్తనిపాత మగుటచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞా ప్రకృతిభావములు వచ్చి 'అహో ఈశాః'అను రూపములు నిష్పన్న మగును. అవాదేశము రాదు.

57. సమ్బుద్ధౌ శాకలస్యేతావనార్షే 1.1.16

సమ్బుద్ధినిమిత్తక ఏకారో వా ప్రగృహ్యోఽవైదికే ఇతౌ పరే. విష్ణో ఇతి. విష్ణ ఇతి. విష్ణవితి.

'ఈదూదే ద్ద్వివచనం ప్రగృహ్యమ్'నుండి 'ప్రగృహ్యమ్'. 'ఓత్'అను సూత్రము అనువర్తించును. 'ఆర్షః' అనగా 'వైదికము'అని యర్థము.

అవైదిక మగు 'ఇతి'అనునది పర మగునపుడు సమ్బుద్ధినిమిత్తక మగు 'ఓ'కారము వికల్పముగ (శాకల్యమతమున) ప్రగృహ్యసంజ్ఞక మగును.

సంబోధనప్రథమైక వచనమునకు 'సమ్బుద్ధి' యని పేరు.

'విష్ణో + ఇతి' :- 'విష్ణు'అనుదానికి సమ్బుద్ధిని నిమిత్తముగ చేసి కొని 'హ్రస్వస్య గుణః' అను సూత్రముచే (169) గుణము చేయగా 'విష్ణో' అను రూప మేర్పడినది. దానికి అవైదిక మగు 'ఇతి'శబ్దము పరమై 'విష్ణో + ఇతి' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే ప్రగృహ్యసంజ్ఞః పిదప ప్రకృతిభావమును వచ్చుటచే 'విష్ణో ఇతి' అను రూపము. ప్రగృహ్యసంజ్ఞ, వైకల్పిక మగుటచే 'ఏచోఽయవాయావః' అను సూత్రముచే (22) అవాదేశము వచ్చి 'విష్ణవ్ + ఇతి'అని యుండగా 'లోపశ్శాకల్యస్య' (30) అను వైకల్పిక 'వ' లోపముచే 'విష్ణ ఇతి' అను రూపము లోపాభావపక్షమున 'విష్ణవితి'అను రూపము. వకారలోపము అసిద్ధము గాన గుణము రాదు.

58. మయ ఉఞో వో వా 8.3.33

మయః పరస్య ఉఞః వో వా స్యాదచి. కిమ్వుక్తమ్, కిము ఉక్తమ్.

'ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్ణిత్యమ్' నుండి 'అచి' అనువర్తించును.

'మయ్' కంటె పర మగు 'ఉఞ్'కు అచ్చు పర మగునపుడు వికల్పముగ వకార మాదేశ మగును.

'ఉఞ్'లోని ఞకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

కిమ్ + ఉ + ఉక్తమ్:- ఇచట 'ఉ' మయ్ ప్రత్యాహారాన్తర్గత మగు 'మ్'కంటె పరముగా నున్నది; దీనికి అచ్చు పరముగ నున్నది. కావున 'వ' కారాదేశము వచ్చి కిమ్ + వ్ + ఉక్తమ్ = 'కిమ్వుక్తమ్' అను రూప మగును. 'వ'కారము వైకల్పికము గాన 'నిపాత ఏకాజనాఙ్' అను సూత్రముచే (55) ప్రగృహ్యసంజ్ఞయు, ప్రకృతిభావమును (సూ-50) కలుగుటచే 'కిము ఉక్తమ్' అనురూప మేర్పడును.

59. ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ 6.1.127

పదాన్తాః ఇకః హ్రస్వా వా స్యురసవర్ణే ఽచి. హ్రస్వవిధాన సామర్థ్యాన్న స్వరసన్ధిః. చక్రి అత్ర 'చక్ర్యత్ర'. పదాన్తా ఇతి కిమ్?గౌర్యౌ.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' 'ప్లుతప్రగృహ్యా అచి నిత్యమ్' అను సూత్రముల నుండి 'పదాన్తాత్' 'అచి' అను పదములు అనువర్తించును.

పదాన్తము లగు ఇక్కులు అసవర్ణ మగు అచ్చు పర మగునపుడు వికల్పముగ హ్రస్వము లగును.

చక్రీ + అత్ర. ఇచట రేఫోత్తరవర్తి యగు పదాన్త ఈకారమునకు అసవర్ణ మగు 'అ' అను అచ్చు పర మగుటచే వికల్పముగ హ్రస్వము వచ్చి 'చక్రి అత్ర' అను రూప మేర్పడును. 'చక్రి + అత్ర' అని యుండగా యణాదేశసంధిచే 'చక్ర్యత్ర' అను రూపమును చేయరాదు. ఏల యనగా 'చక్ర్యత్ర' అను రూపమే కావలె నన్నచో మొదట 'ఈ'కారమును హ్రస్వము చేసి పిమ్మట యణాదేశము చేయ పని లేదు. 'చక్రీ + అత్ర' అని యుండగానే యణాదేశము చేయవచ్చును. కావున హ్రస్వము చేసిన ఫలిత మేమియు నుండదు గాన హ్రస్వవిధాన సామర్థ్యముచే హ్రస్వము చేసిన రూపమునకు యణాదేశము రాదు. హ్రస్వము వైకల్పికము గాన 'చక్రీ + అత్ర' అను నపుడు 'ఈ'కారమునకు యణాదేశము చేయుటచే 'చక్ర్యత్ర' అను రెండవ రూపము గూడ సిద్ధించును.

'పదాన్తాః' అను విశేషణ మెందులకు? 'గౌర్యౌ' అనుచో ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటకు. 'గౌర్యౌ' అనునది 'గౌరీ' శబ్దమునకు 'ఔ' అను విభక్తి ప్రత్యయమును జేర్చుటచే ఏర్పడినది. 'గౌరీ + ఔ' అని యుండగా రేఫోత్తర

వర్తి యగు ఈకారము పదాన్తేకారము కాదు గాన ఈ సూత్రముచే హ్రస్వము, తద్బలముచే సన్ధ్యభావమును రావు. 'సుప్తిఙన్తంపదమ్' అను సూత్రము 14) ననుసరించి 'గౌరీ + ఔ' అనుసరియే పదము కాని 'గౌరీ' అనునది పదము కాదు. కావున 'ఔ' పదాన్తము కాని 'ఈ' కాదు.

వా. న సమాసే.

వాప్యశ్వః.

సమాసమున పై సూత్రము ప్రవర్తించదు.

కావుననే 'వాపీ + అశ్వః' అనునపుడు పై సూత్రముచే హ్రస్వము, తత్ప్రియుక్త మగు సంధ్యభావమును రావు. యణాదేశ సంధిచే 'వాప్యశ్వః' అను రూపము సిద్ధించును. 'వాప్యాం అశ్వః' అని విగ్రహము.

60. అచో రహాభ్యాం ద్వే. 8.4.46

అచః పరాభ్యాం రేఫహకారాభ్యాం పరస్య యరో ద్వే వా స్తః. 'గౌర్య్యౌ'.

'యరోఽనినాసికేఽనునాసికో వా' నుండి 'యరః' 'వా' అనువర్తించును.

అచ్చుకంటె పరమై యుండు రేఫహకారములకంటె పర మగు 'యర్' కు ద్విత్వము వికల్పముగ వచ్చును.

గౌర్యౌ:- 'గౌరీ + ఔ' అని యుండగా యణాదేశముచే 'గౌర్య్ + ఔ' అని యుండగా, గకారోత్తరవర్తి యగు అచ్చు (ఔ) కంటె పరముగా నున్న రేఫకంటె పరముగా నున్న 'యర్' (య్)కు వైకల్పిక ద్విత్వము చేయ 'గౌర్య్యౌ' అను రూపము, ద్విత్వాభావపక్షమున 'గౌర్యౌ' అను రూపమును సిద్ధించును.

61. ఋత్యకః 6.1.128

ఋతి పరే పదాన్తా అకః ప్రాగ్వద్వా. బ్రహ్మ ఋషిః. బ్రహ్మర్షిః పదాన్తాః కిమ్? ఆర్చ్ఛత్. ఇతి అచ్సన్ధిః.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' 'ఇకోఽసవర్ణే శాకల్యస్య హ్రస్వశ్చ' అనుసూత్రముల నుండి 'పదాన్తాత్' 'శాకల్యస్య' 'హ్రస్వః' అను పదములు అనువర్తించును.

హ్రస్వ ఋకారము పర మగునపుడు పదాన్తము లగు అక్కులు వికల్ప ము గ వెనుకటి వలె నగును — అనగా హ్రస్వము లగును.

'బ్రహ్మ - ఋషిః':- ఇచట పదాన్తాక్ అనగా మకారోత్తరవర్తి యగు 'ఆ'కారము. ఈ 'అక్కు'నకు 'ఋషి' అను పదమునందలి హ్రస్వ మగు 'ఋ'కారము పర మగుటచే వికల్పముగ హ్రస్వము వచ్చి 'బ్రహ్మఋషిః' అను రూప మగును. హ్రస్వవిధాన సామర్థ్యముచే ఇచట గుణసంధి చేయరాదు. హ్రస్వము రాని పక్షమున 'ఆద్గుణః' అను సూత్రముచే (27) గుణము రాగా 'బ్రహ్మర్షిః' అను రూపము సిద్ధించును.

'పదాన్తాః' అననేల? అనకున్నచో 'ఆర్ఛత్' అను పదమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. 'ఋ గతౌ' అను ధాతువు. లఙ్ ప్రథమ పురుషైక వచనమున ఆడాగమాదులు చేయగా 'ఆ + ఋచ్ఛత్' అని యుండగా ఇచట 'ఆ' అనునది పదాన్త మగు 'అక్' కాకుండుటచే ఈ సూత్రముచే హ్రస్వము తత్ప్రియుక్త సంధ్యభావమును రాలేదు. 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే వృద్ధి. 'ఆర్ఛత్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది. 'పదాన్తాః' అనకున్నచో 'అఋచ్ఛత్' అను వైకల్పిక రూపము గూడ యుండెడిది.

అచ్సంధి ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హల్సన్ధిః

62. స్తోః శ్చునా శ్చుః 8.4.40

సకారతవర్గయోః శకారచవర్గాభ్యాం యోగే శకారచవర్గౌ స్తః, రామశ్శేతే. రామశ్చినోతి. సచ్చిత్. శార్ఙ్గిఞ్జయ.

'యోగే' అని అధ్యాహారము. సకారతవర్గములకు శకారచవర్గములతో సంబంధ మేర్పడినచో శకారచవర్గములు ఆదేశము లగును.

'స,తథదధన' అను వర్ణములకు 'శ,చఛజఝఞ' అను వర్ణములలో నే యొక్కదానితో నైన పూర్వమం దైనను పరమం దైనను యోగము కలిగి నపుడు వరుసగా 'శచఛజఝఞ' వర్ణములు ఆదేశ మగును.

ఇచట సకారతవర్గములు స్థానులు; శకారచవర్గములు ఆదేశములు. 'యథాసంఖ్యమనుదేశః సమానాం' అను సూత్రముచే (23) స్థాన్యాదేశములు రెండును సమసంఖ్యాకములు గాన ఆదేశములు యథాసంఖ్యముగా వచ్చును. స్థాన్యాదేశములకు మాత్రమే యథాసంఖ్యత్వము గాని సకారతవర్గములతో సంబంధించు శకారచవర్గముల విషయమున లేదు. అనగా సకారమునకు సకారయోగ మున్ననే సకార మాదేశ మగును. అట్లే తకారాదులకు చకారాదియోగ ముండవలెను అను నియమము లేదు. సకారమునకు సకారముతో గాని చవర్గమునందలి మరి యే యితరవర్ణముతో గాని సంబంధము కలిగినను సకార మాదేశ మగును. ఇట్లే ఇతర వర్ణముల విషయమున గ్రహించునది. ఇందులకు 'శాత్' అను ముందు రాబోవు సూత్రము జ్ఞాపకము. ఆ సూత్రము శకారముకంటె పర మగు తవర్గమునకు చుత్వమును నిషేధించుచున్నది. 'స్తునాయోగే' అను నపుడు గూడ యథాసంఖ్యత్వ మున్నచో శకారసకారములకు యోగము కలిగినపుడు మాత్రమే శ్చుత్వము రావలెను కాని శకారతవర్గలకు యోగము కలిగి నపుడు చుత్వ ప్రసక్తియే లేదు గాన 'శాత్' అను సూత్రము నిరర్థకము కావలసి వచ్చును. కావున 'స్తునా యోగే' అను నపుడు యథాసంఖ్యత్వము లేదని సూచింపబడు చున్నది. ఇపుడు శకారతకారాదియోగమున గూడ తకారాదులకు శ్చుత్వము వచ్చెడు అవకాశ మున్నది గాన 'శాత్' అను నిషేధసూత్రము సార్థక మగుచున్నది.

రామశ్శేతే:- 'రామస్ + శేతే'- ఇచట సకారమునకు 'శేతే' యందలి శకారముతో యోగ ముండుటచే శకార మాదేశమై 'రామశ్శేతే' అను రూపము సిద్ధించును.

రామశ్చినోతి:- 'రామస్ + చినోతి' అని యుండగా సకారమునకు చకారయోగ ముండుటచే 'శ'కార మాదేశమై 'రామశ్చినోతి' యను రూపము సిద్ధించును.

సచ్చిత్.- 'సత్ + చిత్' ఇచట తవర్గప్రథమాక్షర మగు తకారమునకు చకారయోగ ముండుటచే చవర్గప్రథమాక్షర మగు చకార మాదేశమై 'సచ్చిత్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

శార్ఙ్గిఞ్జయ:- 'శార్ఙ్గిన్ + జయ' ఇచట తవర్గపంచమాక్షర మగు నకారమునకు జకారయోగ ముండుటచే చవర్గపంచమాక్షర మగు 'ఞ'కార మాదేశముగ వచ్చి 'శార్ఙ్గిఞ్జయ' అను రూపము సిద్ధించినది.

63. శాత్ 8.4.44

శాత్ పరస్య తవర్గస్య చుత్వం న స్యాత్. విశ్నః; ప్రశ్నః.

'న పదాన్తాట్టోరనామ్' 'స్తోః శ్చునా శ్చుః' అను సూత్రములనుండి 'న' 'తోః' 'చుః' అను పదములు అనువర్తించును. ('స్,శ్' అనునవి అనువర్తింపవు).

శకారముకంటె పర మగు తవర్గమునకు చుత్వము రాదు.

విశ్నః, ప్రశ్నః:- ఈ ఉదాహరణములందు తవర్గీయాక్షర మగు 'న' కారమునకు 'శ'కారముతో యోగ మున్నది గాన "స్తోఃశ్చునా శ్చుః" అను సూత్రముచే (62) శ్చుత్వము వచ్చినచో 'విశ్ఞః' 'ప్రశ్ఞః' అను రూపములు కావలసి యుండ ఈ సూత్రము శకారముకంటె పరమగు తవర్గమునకు శ్చుత్వమును నిషేధించుచున్నది.

64. ష్టునా ష్టుః. 8.4.41

స్తోః ష్టునా యోగే ష్టుః స్యాత్. రామష్షష్ఠః, రామష్టీకతే. పేష్టా. తట్టీకా; చక్రిణ్ఢౌకసే.

'స్తోః శ్చునా శ్చుః' నుండి 'స్తోః' అనువర్తించును. 'యోగే' అని యధ్యాహారము.

సకారతవర్గములకు షకారటవర్గములతో సంబంధమున్నచో (వరుసగా) షకారటవర్గము లాదేశము లగును.

'స్తోః శ్చునా శ్చుః' అను సూత్రమునందు వలె ఈ సూత్రమునందు కూడ స్థాన్యాదేశములకే యథాసంఖ్యత్వము కాని 'ష్టునా యోగే' అనుచో యథాసంఖ్యత్వము లేదు. ఇందులకు తవర్గకు షకారము పర మగునపుడు ష్టుత్వమును నిషేధించు 'తోః షి' యను సూత్రము (66) జ్ఞాపకము. యథాసంఖ్యత్వమున్నచో తవర్గమునకు చవర్గయోగముననే ష్టుత్వము కాని షకారయోగమున ష్టుత్వప్రసక్తియే లేదు కదా?

రామష్షష్ఠః:- 'రామస్ + షష్ఠః'. ఇచట సకారమునకు షకారయోగ ముండుటచే షకార మాదేశమై 'రామష్షష్ఠః' అను రూప మేర్పడెను.

రామష్టీకతే:- రామస్ + టీకతే. ఇచట సకారమునకు టకారయోగముచే షకార మాదేశమై 'రామష్టీకతే' యను రూప మగును.

పేష్టా:- పేష్ + తా. ఇచట 'త'కారమునకు షకారయోగముచే 'ట'కార మాదేశమై 'పేష్టా' యను రూపము సిద్ధించినది.

తట్టీకా:- తత్ + టీకా. ఇచట 'త'కారమునకు టకారయోగముచే 'ట'కార మాదేశమై 'తట్టీకా' యను రూపము సిద్ధించెను.

చక్రిణ్ఢౌకసే:- చక్రిన్ + ఢౌకసే. ఇచట 'న'కారమునకు ఢకారయోగముచే 'ణ'కార మాదేశమై 'చక్రిణ్ఢౌకసే' అను రూప మేర్పడినది.

65. న పదాన్తాట్టోరనామ్. 8.4.42

పదాన్తాట్టవర్గాత్పరస్యానామః స్తోః ష్టుర్న స్యాత్. షట్ సన్తః. షట్ తే. పదాన్తాత్ కిమ్? ఈట్టే. టోః కిమ్? సర్పిష్టమమ్.

'స్తోః శ్చునా శ్చుః' నుండి 'స్తోః' 'ష్టునా ష్టుః' నుండి 'ష్టుః' అను వర్తించును.

పదాన్త మగు టవర్గకంటె పరములును, 'నామ్' శబ్దభిన్న శబ్దములకు సంబంధించినవియు నగు సకారతవర్గములకు ష్టుత్వము రాదు.

'షట్ + సన్తః' 'షట్ + తే'. ఇచట సకారతకారములు పదాన్త టకా

రముకంటె పరముగ నుండుటచే ష్టుత్వము రాదు. 'షట్సన్తః' 'షట్తే' అను రూపములు సిద్ధించును.

'పదాన్తాత్' అననేల? 'ఈట్టే' అనుచోట దోషము వచ్చును. 'ఈడ్' ధాతులట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ఈట్ + తే' అని యుండగా తవర్గునకు టవర్గుతో యోగ ముండుటచే ష్టుత్వముచే తకారమునకు టకార మాదేశమై ఈట్టే అను రూపము సిద్ధించును. ఈ సూత్రమున 'పదాన్తాత్' అని యనకున్నచో టవర్గుకంటె పర మగు తవర్గునకు ష్టుత్వము రాదు అను నర్థము వచ్చును. అటులైన ఇచట ష్టుత్వము వచ్చెడిది కాదు. 'పదాన్తాత్' అనుటచే 'ఈట్ + తే' అను 'తిఙ్' ప్రత్యయసహిత మగుదానికే 'సుప్తిఙన్తం పదమ్' అను సూత్రముచే (14) పదసంజ్ఞ కావున 'ఈట్' నందలి 'ట'కారమునకు పదాన్తత్వము లేదు గాన ఈ నిషేధ మిచట ప్రవర్తించదు. ష్టుత్వము వచ్చును.

'టోః' అన నేల? అట్లనకున్నచో పూర్వసూత్రమునుండి 'ష్టు' అను నది అనువర్తించి పదాన్తషకారముకంటె పర మగు తవర్గునకు గూడ ష్టుత్వ నిషేధము చెప్పవలసి యుండును. అటులైనచో 'సర్పిష్ + తమమ్' అను చోట పదాన్తషకారము కంటె పర మగు తకారమునకు ష్టుత్వముచే టకారము రాకుండెడిది. 'టోః' అని చెప్పుటచే షకారముకంటె పర మగు తవర్గమున కీ నిషేధము వర్తించదు గాన 'సర్పిష్టమమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

వా. అనామ్నవతినగరీణామితి వాచ్యమ్.

షణ్ణామ్. షణ్ణవతిః, షణ్ణగర్యః.

'అనామ్ నవతి నగరీణామ్' అని చెప్పవలెను.

'న పదాన్తాట్టోరనామ్' అను సూత్రమున (65) 'అనామ్' అని చెప్పుటచే 'నామ్' నందలి నకారవిషయమున మాత్రమే ఈ ష్టుత్వనిషేధము లేదను నర్థము వచ్చును గాన 'నవతి' 'నగరీ'లలోని 'న'కారమునకు కూడ నీనిషేధము వర్తింప రాదను నుద్దేశముతో వార్తికకారుడు 'నవతి' 'నగరీ' అను పదములను గూడ 'నామ్'తో పాటు చేర్చ వలె నని చెప్పుచున్నాడు.

షణ్ణామ్:- షడ్ + నామ్. ఇచట 'షడ్' అను దానికి 'సుప్తిఙన్తం పదం' అను సూత్రముచే (14) పదసంజ్ఞ లేకున్నను ('షడ్ + నామ్' అనునది సుబన్తము కాని 'షడ్' అనునది సుబన్తము కాదు) 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే'

అను సూత్రము (164) చే హలాది యగు 'నామ్' అను సుప్ప్రత్యయము పర మగుటచే పదసంజ్ఞ యున్నది. కావున పదాన్త 'డ'కారముకంటె పర మగు 'న'కారమునకు 'న పదాన్తాత్' అనుటచే ష్టుత్వనిషేధము రావలసి యున్నను 'అనామ్' అనుటచే ష్టుత్వనిషేధము నిషిద్ధ మైనది. కావున ష్టుత్వముచే నకారమునకు ణకారము—'షడ్ + ణామ్. ఇచట 'ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్' అను వార్తికము (68 సూ.) చే నిత్యముగ 'డ'కారమునకు 'ణ'కారాదేశము వచ్చుటచే 'షణ్ణామ్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

'షడ్ + నవతిః' 'షడ్ + నగర్యః' అనుచోట 'న'కారము పదాన్తడకారముకంటె పర మైనను ఈ వార్తికముచే ష్టుత్వనిషేధము నిషిద్ధము గాన ష్టుత్వము వచ్చి 'షడ్ + ణవతిః' 'షడ్ + ణగర్యః' అని యుండగా 'యరోనునాసికేఽనునాసికో వా' అను సూత్రముచే(68)'డ'కారమునకు ణత్వవికల్పముచే 'షణ్ణవతిః' 'షడ్ణవతిః' 'షణ్ణగర్యః' 'షడ్ణగర్యః' అను ద్వివిధ రూపములు సిద్ధించును.

66. తోః షి. 8.4 43

తవర్గస్య షకారే పరే న ష్టుత్వమ్, సన్ షష్ఠః.

'న పదాన్తాట్టోరనామ్' 'ష్టునాష్టుః' అను సూత్రములనుండి 'న' 'ష్టుః' అను పదములు అనువర్తించును.

'ష'కారము పర మగునపుడు తవర్గమునకు ష్టుత్వము (అనగా టవర్గము) రాదు.

సన్షష్ఠః:- 'సన్ + షష్ఠః' ఇచట 'న'కారమునకు షకారయోగ ముండుటచే 'ష్టునా ష్టుః'అను సూత్రముచే రావలసి యున్న ష్టుత్వమును ఈ సూత్రము నిషేధించుచున్నది. ష్టుత్వము రాకుండుటచే 'సన్షష్ఠః'అను రూపము మాత్ర మే యుండును.

67. ఝలాం జశోఽన్తే. 8.2.39

పదాన్తే ఝలాం జశః స్యుః. వాగీశః.

'పదస్య'అనునది అధికృతము. పదాన్తమునందలి 'ఝల్'లకు 'జశ్'లు ఆదేశ మగును. జశ్శులనగా వర్గతృతీయాక్షరములు. పదాంతమున నున్న ఝల్లులకు స్థానాద్యాన్తరతమ్యము ననుసరించి జశ్శులు వచ్చును. అనగా చవర్గశకార

ములకు జకారము, పవర్గమునకు బకారము కవర్గహకారములకు గకారము (హకారవిషయమున 'హో ఢః' ఇత్యాదులు (251) ఈ సూత్రమును బాధించును), టవర్గషకారములకు 'డ'కారము, తవర్గసకారములకు దకారము (సకార విషయమున 'ససజుషో రుః' (105) దీనిని బాధించును), వచ్చును.

వాగీశః :- 'వాక్ + ఈశః'. ఇచట కకారము పదాన్తస్థ మగుటచే జశ్త్వము చే గకారము చేయగా 'వాగీశః' అను రూపము.

68. యరోఽనునాసికేఽనునాసికో వా. 8.4.45

యరః పదాన్తస్యానునాసికే పరేఽనునాసికో వా స్యాత్. ఏతన్మురారిః, ఏతద్మురారిః.

'నపదాన్తాట్టోరనామ్'నుండి 'పదాన్తాత్' అనువృత్తమై షష్ఠ్యంతమగును. పదాన్త మగు 'యర్'కు అనునాసికవర్ణము పర మగునపుడు అనునాసికవర్ణము వికల్పముగ వచ్చును.

'ఏతద్ + మురారిః'. ఇచట పదాన్తదకారమునకు అనునాసికవర్ణ మగు మకారము పర మగుటచే, దంతస్థానసామ్యముచే ఆంతరతమ మగు 'న'కారమాదేశమై 'ఏతన్మురారిః' అనియు, ఈ కార్యము వైకల్పిక మగుటచే 'ఏతద్మురారిః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.

వా. ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్.

తన్మాత్రమ్. చిన్మయమ్.

లౌకిక భాషయందు (అనునాసికాది) ప్రత్యయము పర మగునపుడు పూర్వోక్త కార్యము నిత్యముగ వచ్చును.

'తన్మాత్రమ్' :- తద్ + మాత్రమ్ ఇచట 'తత్ ప్రమాణం యస్య' అనునర్థమున 'ప్రమాణే ద్వయసజ్దఘ్నఞ్మాత్రచః'అను సూత్రముచే (1167) మాత్రచ్ ప్రత్యము. పదాన్తదకారమునకు అనునాసికవర్ణము పర మగుటచేపూర్వసూత్రముచే అనునాసికవర్ణము వికల్పముగ రావలసి యుండగా, పర మగు అనునాసికవర్ణము ప్రత్యయగత మగుటచే ఈ వార్తికము ననుసరించి అనునాసికవర్ణము నిత్యముగ వచ్చి 'తన్మాత్రమ్' అను ఒక్క రూపమే సిద్ధించును.

చిన్మయమ్ :- 'చిత్ + మయం'. 'చిత్'అను శబ్దమునకు 'నిత్యం వృద్ధశరాదిభ్యః' (1113) అను సూత్రముచే స్వార్థమున మయట్ ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'చిత్ + మయ' అని యుండును. ఇచట 'మయట్' అనునది ప్రత్యయ మగుటచే పూర్వోదాహరణమునందు వలె అనునాసికవర్ణము నిత్యముగ వచ్చి 'చిన్మయమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

69. తోర్లి. 8.4.60

తవర్గస్య లకారే పరే పరసవర్ణః. తల్లయః. విద్వాఁల్లిఖతి. నస్యానునాసికో లః.

'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః'నుండి 'పరసవర్ణః' అనువర్తించును.

తవర్గమునకు లకారము పర మగునపుడు పరసవర్ణము (పర మగు లకారమునకు సవర్ణ మగు వర్ణము) ఆదేశ మగును.

తల్లయః :- 'తద్ + లయః'. ఇచట తవర్గీయ మగు దకారమునకు లకారము పర మగుటచే తత్సవర్ణ మగు 'ల'కార మాదేశమై 'తల్లయః' అను రూపము సిద్ధించును.

విద్వాన్లిఖతి :- 'విద్వాన్ + లిఖతి'. ఇచట గూడ నకారమునకు వెనుకటి వలె లకార మాదేశ మగును. కాని 'న'కారము అనునాసికవర్ణ మగుటచే దాని స్థానమున అనునాసిక'ల'కార మాదేశ మగును. "విద్వాఁల్లిఖతి" అను రూపము సిద్ధించును.

70. ఉదః స్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య. 8.4.61

ఉదః పరయోః స్థాస్తమ్భోః పూర్వసవర్ణః.

'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః'నుండి 'సవర్ణః' అనువర్తించును.

ఉద్ (అను ఉపసర్గ) కంటె పర మగు స్థాధాతు స్తమ్భధాతువులకు పూర్వసవర్ణ మాదేశ మగును.

పూర్వసవర్ణము స్థా స్తంభధాతువులలోని యే వర్ణములకు వచ్చునో నిర్ధారణ చేయుటకై ఈ క్రింది పరిభాషాసూత్రములు చూపబడుచున్నవి.

71. తస్మాదిత్యుత్తరస్య. 1.1.67

పంచమీనిర్దేశేన క్రియమాణం కార్యం వర్ణాన్తరేణావ్యవహితస్య పరస్య జ్ఞేయమ్.

'తస్మాత్' అనునది పంచమ్యన్తానుకరణము. పంచమ్యంతపదముచే నిర్దేశించి విధింపబడిన కార్యము వర్ణాంతరముచే అవ్యవహిత మగు పరమునకు వచ్చును.

'ఉదః స్థాస్తంభోః పూర్వస్య'అను సూత్రమున 'ఉదః' అనునది పంచమ్యన్తపదము. పంచమ్యన్తపద మగు 'ఉదః' అను దానిచే నిర్దేశింపబడినది 'ఉద్'అను ఉపసర్గ.కావున నిచట విధింపబడిన పూర్వసవర్ణత్వ మను కార్యము పంచమ్యంతనిర్దిష్ట మగు 'ఉద్' అను ఉపసర్గకు అవ్యవహితోత్తరవర్తి యగు దానికి ('స్థా'' స్తంభ్'లకు) అగునని ఈ పరిభాష చెప్పుచున్నది. కావుననే 'ఉద్ + ప్రస్థానమ్' ఇత్యాదిస్థలములలో 'ఉద్'కు 'స్థా'ధాతువు పరమైనను వర్ణాన్తరవ్యవహిత మగుటచే ('ఉద్''స్థా'ల మధ్య 'ప్ర'ఉన్నది) పూర్వసవర్ణము రాదు.

'ఉద్ + స్థానమ్' 'ఉద్ + 'స్తమ్భనమ్' అనునపుడు 'ఉదఃస్థాస్తంభోః పూర్వస్య'అను పూర్వసవర్ణము 'అలోన్త్యస్య'అను పరిభాషచే (21) 'స్థా' 'స్తమ్భ్'ధాతువుల అంత్యవర్ణస్థానమున రావలసి యున్నది. కాని దానికి అపవాదముగ ఈ క్రింది పరిభాషాసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

72. ఆదేః పరస్య. 1.1.54

పరస్య యద్విహితం తత్తస్యాదేర్బోధ్యమ్. ఇతి సస్య థః.

'అలోఽన్త్యస్య'నుండి 'అలః, అనువర్తించును. పరమునకు విధింపబడిన కార్యము అందలి ఆదివర్ణమున కగును.

'ఉద్ + స్థానమ్' ఉద్ + స్తమ్భనమ్'. ఇచట 'ఉద్' అను ఉపసర్గకంటె పరముగ 'స్థా'' స్తమ్భ్'ధాతువు లున్నవి. కావున వెనుక చూపిన రెండు పరిభాషాసూత్రముల ననుసరించి పూర్వరూపము ఆ ధాతువుల యాదివర్ణ మగు సకారమునకు వచ్చును. పూర్వవర్ణము దకారము కావున దాని సవర్ణము లగు 'తథదధన'లలో నేదైన యొకటి రావలెను. అందు స్థాని సకారము గాన ఈ ఐదువర్ణములలో 'స్థానేన్తరతమః'అనుసూత్రము (17) ననుసరించి సకారమునకు అంతరతమ మైన వర్ణము రావలెను. దంతస్థాన సామ్యముచే పైయైదు వర్ణములును సకారమునకు సవర్ణములే.కావున బాహ్యప్రయత్నములననుసరించి ఈ యైదింటిలో ఏది సకారమునకు సన్నిహితతమమో చూచుకొనవలెను. సకారమునకు వివార,శ్వాస, అఘోష,మహాప్రాణము లను బాహ్యప్రయత్నములు

గలవు. పైయైదు వర్ణములలో నొక్క ధకారమునకు మాత్రమే ఈ యైదు బాహ్య ప్రయత్నములు నున్నవి గాన నదియే సకారమునకు అంతరతమము. కావున సకారమునకు ధకారము వచ్చుటచే 'ఉద్ + ధ్ + థానమ్' 'ఉద్ + ధ్ + తమ్భనమ్'అని యుండగా,

73. ఝరో ఝరి సవర్ణే. 8.4.65

హలః పరస్య ఝరో వా లోపః సవర్ణే ఝరి.

'ఝయో హో న్యతరస్యామ్' 'హలోయమాంయమిలోపః'అను సూత్రములనుండి అన్యతరస్యామ్' 'హలః''లోపః' అనువర్తించును. హల్లుకంటె పరమగు ఝర్‌నకు సవర్ణ మగు 'ఝర్' పర మగునపుడు లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

హల్లగు దకారముకంటె పర మగు ధకారమునకు (ఝర్‌కు) సవర్ణ మగు ఝర్ (మొదటియుదాహరణమున థకారము రెండవ యుదాహరణమున తకారము) పర మగుటచే వికల్పముగ లోపము చేయగా 'ఉద్ + థానమ్' 'ఉద్ + తమ్భనమ్'అను రూపములు ఏర్పడును. లోపము రాని పక్షమున 'ఉద్ + ధ్ + థానమ్''ఉద్ + ధ్ + తమ్భనమ్'అను రూపములే యుండును.

74. ఖరి చ. 8.4.55

ఖరి ఝలాం చరః స్యుః. ఇత్యుదో దస్య తః-ఉత్థానమ్, ఉత్తమ్భనమ్.

'ఝలాం జశ్ ఝశి''అభ్యాసే చర్చ'అను సూత్రములనుండి 'ఝలామ్' 'చర్' అనుపదములు అనువర్తించును.

'ఖర్' పర మగునపుడు 'ఝల్'లకు 'చర్'లు వచ్చును.

లోపపక్షమున 'ఉద్ + థానమ్' అనియు 'ఉద్ + తమ్భనమ్' అనియు నుండగా—'ఝల్' అగు దకారమునకు 'ఖర్' అగు థకారము, తకారము పరముగ నుండుటచే ఈసూత్రముచే 'చర్' వచ్చును. స్థానసామ్యముచే దకారస్థానమున తకార మాదేశమై 'ఉత్థానమ్' 'ఉత్తమ్భనమ్' అను రూపము లగును. లోపాభావపక్షమున 'ఉద్ + ధ్ + థానమ్' 'ఉద్ + ధ్ + తమ్భనమ్' అని యుండగా మొదట దకారమునకు చర్త్వముచే 'ఉత్ + ధ్ + థానమ్' 'ఉత్ + ధ్ + తమ్భనమ్'అనియు పిదప ధకారమునకు గూడ చర్త్వము వచ్చు

టచే 'ఉత్ + త్ + థానమ్' = 'ఉత్త్థానమ్'అనియు 'ఉత్ + త్ + తమ్భనమ్ 'ఉత్త్తమ్భనమ్'అనియు రూపము లేర్పడును.

75. ఝయో హోఽన్యతరస్యామ్. 8.4.62

ఝయః పరస్య హస్య వా పూర్వసవర్ణః, నాదస్య, ఘోషస్య, సంవారస్య, మహాప్రాణస్య హస్య తాదృశో వర్గచతుర్థః – వాగ్ఘరిః, వాగ్హరిః.

'ఉదఃస్థాస్తమ్భోః పూర్వస్య' 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' అను సూత్రమునుండి 'పూర్వస్య' 'సవర్ణః' అను పదములు అనువర్తించును. ఝయ్‌కంటె పర మగు హకారమునకు వికల్పముగ పూర్వసవర్ణము ఆదేశ మగును.

వాగ్ఘరిః:- 'వాగ్ + హరిః'. ఇచట 'ఝయ్' అగు గకారముకంటె పర మగు హకారమునకు గకారసవర్ణ మగు వర్ణము రావలెను. గకారమునకు కవర్గమునకు జెందిన ఐదు వర్ణములును సవర్ణములే. కాని 'స్థానేఽన్తరతమః' అను సూత్రము (17) ననుసరించి స్థాని యగు హకారమునకు బాహ్యాయత్న సామ్యముచే కూడ సావర్ణ్యము గల వర్ణ మేదైన ఈ ఐదు వర్ణములలో నున్నదా యని పరిశీలించినచో అట్టి వర్ణము ఘకార మొక్కటియే యున్నది. హకారమునకు నాద, ఘోష, సంవారమహాప్రాణయత్నములు. ఘకారమునకు గూడ నవియే యత్నములు. కావున హకారమునకు ఘకారము వచ్చుటచే 'వాగ్ఘరిః' అను రూపము సిద్ధించును. పూర్వసవర్ణాదేశము వైకల్పికము గాన 'వాగ్హరిః' అను ద్వితీయ రూప మగును.

76. శశ్ఛోఽటి. 8.4.63

ఝయః పరస్య శస్య ఛో వాఽటి. 'తద్ + శివః' ఇత్యత్ర దస్య శ్చుత్వేన జకారే కృతే 'ఖరి చ' ఇతి జకారస్య చకారః, తచ్ఛివః; తచ్ శివః.

'ఝయోహోఽన్యతరస్యామ్' నుండి 'ఝయః', 'అన్యతరస్యామ్' అనువర్తించును. 'ఝయ్'కంటె పర మగు శకారమునకు 'అట్' పర మగు నపుడు వికల్పముగ ఛకారము ఆదేశమగును.

తచ్ఛివః:- 'తద్ + శివః' ఇచట మొదట దకారమునకు శ్చుత్వముచే జకారమును, మరల 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము చేయగా జకారమునకు చకార మాదేశమై 'తచ్ + శివః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట 'ఝయ్' (చ్) కంటె పర మగు శకారమునకు అట్ (ఇ) పర మగుటచే ఈసూత్రముచే ఛత్వము వచ్చును. తచ్ + ఛివః = 'తచ్ఛివః' అను రూపము సిద్ధించును. ఛత్వము రానిచో 'తచ్శివః' అను రూపము సిద్ధించును. (శ్చుత్వ చర్త్వ ఛత్వవిధాయక సూత్రములన్నియు త్రిపాదిలోనివి. అందు ఛత్వవిధాయకసూత్రము పరసూత్ర మగుటచే అసిద్ధము గాన ముందుగనే దకారమునకు శ్చుత్వచర్త్వములు చేసి పిమ్మట శకారమునకు ఛత్వము చేయవలెను).

77. మోఽనుస్వారః 8.3.23

మాన్తస్య పదస్యానుస్వారో హలి. హరిం వన్దే.

'పదస్య' అధికృతము. 'హలి సర్వేషామ్' నుండి 'హలి' అనువర్తించును మకారాంత మగు పదమునకు హల్లు పర మగునపుడు అనుస్వారము ఆదేశమగును. 'అలోన్త్యస్య' అను పరిభాషచే (31) ఈ యనుస్వారము అంత్యాక్షర స్థానమున వచ్చును.

'హరింవన్దే':- హరిమ్ + వన్దే. ఇచట 'హరిమ్' అను పదాంతము నందలి మకారమునకు హల్లగు 'వ'కారము పర మగుటచే అనుస్వార మాదేశమై 'హరిం వన్దే' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది.

78. నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి 8.3.24

నస్య మస్య చాఽపదాన్తస్య ఝల్యనుస్వారః. యశాంసి; ఆక్రంస్యతే, ఝలి కిమ్? మన్యసే.

'మోనుస్వారః' నుండి 'మః' 'అనుస్వారః' అనువర్తించును. అపదాంత మగు నకారమకారములకు ఝల్ పర మగునపుడు అనుస్వారమాదేశమగును.

యశాంసి:- యశాన్ + సి. ఇచట అపదాన్త మగు నకారమునకు ఝల్ (సకారము) పర మగుటచే అనుస్వారాదేశము వచ్చి 'యశాంసి' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఆక్రంస్యతే':- ఆక్రిమ్ + స్యతే. ఇచట పదమధ్యస్థ మగు మకార మునకు ఝల్ పర మగుటచే అనుస్వారాదేశము. 'ఆక్రంస్యతే' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఝలి' యని యననేల? అట్లనకున్నచో 'మన్యసే' అనుచో దోషము వచ్చును. ఈ పదమున పదమధ్యగత మగు నకారమునకు ఝల్ పరము కాకుం డుటచే అనుస్వారము రాలేదు. యకారము ఝల్ కాదు.

79. అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః 8.4.58

స్పష్టమ్ శాన్తః.

అనుస్వారమునకు యయ్ పర మగునపుడు పరసవర్ణ మగు వర్ణ మాదేశ మగును.

శాన్తః:- క్తప్రత్యయాంత మగు 'శమ్'ధాతువునందలి పదమధ్యగత మకారమునకు 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే అనుస్వారము వచ్చు టచే 'శాం-త అని యుండగా ఈ సూత్రముచే అనుస్వారకు పరసవర్ణము. పర మగు తకారమునకు సవర్ణము లగు ఐదు వర్ణములలో అనునాసిక్యసామ్యముచే నకారము అనుస్వారకు ఆంతరతమము గాన నకారము వచ్చును. 'శాన్ + త' 'శాన్తః' అను రూప మగును.

80. వా పదాన్తస్య. 8.4.59

త్వఙ్కరోషి; త్వంకరోషి.

వెనుకటి సూత్ర మనువర్తించును. పదాంత మగు అనుస్వారకు యయ్ పర మగునపుడు పరసవర్ణము వికల్పముగ వచ్చును.

త్వమ్ + కరోషి:- ఇచట పదాన్తగత మగు 'మ'కారమునకు యయ్పర మగుటచే పరవర్ణ మగు కకారమునకు సవర్ణము, అనునాసికమును నైన ఙకార మాదేశమై 'త్వఙ్కరోషి'అనియు. పరసవర్ణము వైకల్పిక మగుటచే తద భావపక్షమున 'మోనుస్వారః' అను సూత్రముచే (77) అనుస్వార రాగా 'త్వం కరోషి'యనియు ప్రయోగములు సిద్ధించును.

81. మో రాజి సమః క్వౌ. 8.3.25

క్విబన్తే రాజతౌ పరే సమో మస్య మ ఏవ స్యాత్. సమ్రాట్.

'మోనుఽస్వారః' నుండి 'మః' అనువర్తించును. 'సమ్'అను ఉప

సర్గకు క్విప్ప్రత్యయాంత మగు 'రాజ్'ధాతువు పర మగునపుడు (ఉపసర్గాంత మున నున్న)మకారమునకు మకారమే వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'మోఽనుస్వారః'అనుదానికి (77) అపవాదము.

సమ్రాట్:- సమ్ + రాట్.'రాట్'అనునది'రాజ్'ధాతువునకు క్విప్ ప్రత్యయము చేర్చుటచే సిద్ధించిన రూపము. ఇదిపరమగునపుడు'సమ్'నందలి మకారము అటులనే యుండి 'సమ్రాట్' అను రూపము సిద్ధించినది.

82. హే మపరే వా. 8.3.26

మపరే హకారే పరే మస్య మో వా.కిమ్ హ్మలయతి, కిం హ్మలయతి.

'మోఽనుస్వారః' 'మో రాజి సమః క్వౌ'అను సూత్రములనుండి'మః' 'మః'అనువర్తించును. మకారము పరముగా గల హకారము పర మగునపుడు మకారమునకు వికల్పముగా మకారము వచ్చును.

కిమ్హ్మలయతి:- ఇచట మకారమునకు మకారపరక మగు హకారము పర మగుటచే ఈ సూత్రముచే వైకల్పికముగ మకారము వచ్చి 'కిమ్హ్మలయతి' అను రూపము, మకారము రాని పక్షమున 'మోఽనుస్వారః'అను సూత్రముచే (77) అనుస్వారము వచ్చి 'కిం హ్మలయతి'అను రూపమును నిష్పన్న మగును.

వా. యవలపరే యవలా వా.

కియ్ఁహ్యః, కింహ్యః, కివ్ఁహ్వలయతి, కింహ్వలయతి కిల్ఁ హ్లాదయతి; కింహ్లాదయతి.

మకారమునకు 'యవల'లు పరముగా గల హకారము పర మగునపుడు వికల్పముగ 'యవల'లు వచ్చును.

కియ్ఁహ్యః:- ఇచట హకారమునకు యకారము పరముగ నున్నది. అట్టి హకారము పర మగుటచే మకారమునకు యకారము వచ్చును. స్థాని యగు మకారము అనునాసికవర్ణ మగుటచే యకారము కూడ అనునాసికమే వచ్చి 'కియ్ఁహ్యః'అను రూపము సిద్ధించును.

'కిమ్ + హ్వలయతి' 'కిమ్ + హ్లాదయతి' అను నుదాహరణములలో గూడ పూర్వోక్త ప్రక్రియనే అనుసరించునది. ఈ మూడు ఉదాహరణములందును

'యవల'లు రాని పక్షమున 'మోఽనుస్వారః'అను సూత్రముచే (77) అనుస్వారము వచ్చి 'కింహ్యః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

83. నపరే నః. 8.3.27

నపరే హకారే మస్య నో వా. కిన్హ్నుతే, కింహ్నుతే

'హే మపరే వా' 'మో రాజి సమః క్వౌ, అను సూత్రములనుండి 'హే''వా''మః' అనువర్తించును. నకారము పరముగా గల హకారము పర మగు నపుడు మకారమునకు వికల్పముగ నకారము వచ్చును.

కిమ్హ్నుతే:- ఇచట మకారమునకు నకారపరక మగు హకారము పర మగుటచే నకార మాదేశమై 'కిన్ హ్నుతే'అను రూపము, నకారాభావ పక్షమున 'మోఽనుస్వారః'అను (77) అనుస్వారచే 'కింహ్నుతే' అను రూపమును సిద్ధించును.

84. ఆద్యన్తౌ టకితౌ. 1.1.46

టిత్కితౌ యస్యోక్తౌ తస్య క్రమాదాద్యన్తావయవౌ స్తః.

ఇదిపరిభాషాసూత్రము. 'టిత్''కిత్'అనునవి దేనికి ఆగమములుగ విధింప బడినవో దానికి క్రమముగ ఆద్యవయవముగను అన్తావయవముగను వచ్చును. టిత్తు ఆద్యవయవముగను కిత్తు అంతావయవముగను వచ్చును.

85. ఙ్ణోః కుక్ టుక్ శరి 8.3.28

వా స్తః.

'హే మపరే వా' నుండి 'వా' అనువర్తించును. ఙకారణకారములకు శర్ పరమగునపుడు 'కుక్''టుక్'అను నాగమములు వచ్చును.

'కుక్''టుక్'లలోని 'ఉ''క్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. అనగా కకారము మాత్రము శేషించును.

'ప్రాఙ్ + షష్ఠః' 'సుగణ్ + షష్ఠః' ఇచట ఙకారణకారములకు శర్ పరముగ నున్నది గాన ఙకారమునకు 'కుక్'ణకారమునకు 'టుక్'అను ఆగమములు వచ్చును. ఈ రెండును కిత్తులు గాన పూర్వసూత్రము ననుసరించి స్థానికి అన్తావయముగ వచ్చుటచే 'ప్రాఙ్ + క్ + షష్ఠః' 'సుగణ్ + ట్ + షష్ఠః'అని యుండగా:-

వా. చయో ద్వితీయాః శరి పౌష్కరసాదేరితి వాచ్యమ్

ప్రాఙ్ఖ్షష్ఠః, ప్రాఙ్క్షష్ఠః, ప్రాఙ్ షష్ఠః, సుగణ్ఠ్షష్ఠః సుగణ్ట్షష్ఠః, సుగణ్ షష్ఠః.

శర్ పర మగునపుడు చయ్ల (వర్గప్రథమాక్షరముల) స్థానమున పౌష్కరసాద్యాచార్యుని మతము ననుసరించి (వికల్పముగా) ద్వితీయవర్ణములు ఆదేశము లగు నని చెప్పవలెను.

పై ఉదాహరణములయందు కకారటకారములకు శర్ పరముగా నుండుటచే వికల్పముగ నీ వార్తికముచే ఖకారఠ కారములు వచ్చి 'ప్రాఙ్ఖ్షష్ఠః' 'సుగణ్ఠ్షష్ఠః' అను రూపము లగును. కుక్టుగాగమములు వైకల్పికము లగుటచే 'ప్రాఙ్షష్ఠః' 'సుగణ్షష్ఠః' అను రూపము లుండును. కకారషకారములు సంయుక్తము లగునపుడు 'క్ష'యగును గాన 'ప్రాఙ్ + క్ + షష్ఠః' అనునది 'ప్రాఙ్క్షష్ఠః' అని యైనది.

86. డః సి ధుట్ 8.3.29

డాత్పరస్య సస్య ధుడ్వా. షట్త్సన్తః, షట్సన్తః.

'హే మపరే వా' నుండి 'వా' అనువర్తించును. డకారముకంటె పర మగు సకారమునకు 'ధుట్ అను ఆగమము వచ్చును.

షడ్ + సన్తః–ఇచట డకారోత్తరవర్తి యగు సకారమునకు'ధుట్'ఆగమము 'టిత్'అగుటచే ('ధుట్'లోని 'ఉ''ట్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు) ఆద్యవయముగ వచ్చును. 'షడ్ + ధ్ + సన్తః' అని యుండగా 'ఖరిచ' అను సూత్రము (74)చే 'ధ'కారమునకు చర్త్వముచే 'త'కారము. పిమ్మట ఖర్ (తకారము) పర మగుటచే డకారమునకు చర్త్వముచే టకారము వచ్చి 'షట్ + త్ + సన్తః' 'షట్త్సన్తః' అని యగును. 'ధుట్'రాని పక్షమున 'డ'కారమునకు చర్త్వముచే టకారము వచ్చి 'షట్సన్తః' అను రూప మగును.

87. నశ్చ 8.3.30

నాన్తాత్ పరస్య సస్య ధుడ్వా. సన్త్సః; సన్సః

'డః సి ధుట్''హే మపరే వా' అను సూత్రములనుండి 'సి''ధుట్''వా'

అనువర్తించును. నకారాన్తముకంటె పర మగు సకారమునకు వికల్పముగ 'ధుట్' అను ఆగమము వచ్చును.

సన్ + సః-ఇచట నకారముకంటె పర మగు సకారమునకు ఆద్యవయవముగ 'ధుట్'ఆగమము వచ్చుటచే 'సన్ + ధ్ + సః' అని యుండగా ధకారమునకు చర్త్వముచే తకారము వచ్చి 'సన్త్స' అను రూపమును 'ధుట్' రాని పక్షమున 'సన్సః అను రూపమును సిద్ధించును.

88. శి తుక్ 8.3.31

పదాన్తస్య నస్య శే పరే తుగ్ వా. సఞ్ఛమ్భుః, సఞ్చ్ఛమ్భుః, సఞ్చ్శమ్భుః, సఞ్శమ్భుః.

'నశ్చ''హే మపరే వా' అను సూత్రములనుండి 'నః''వా' అనువర్తించును. 'పదస్య' అధికృతము. పదాంత మగు నకారమునకు శకారము పర మగునపుడు 'తుక్' అను నాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'తుక్'లోని'ఉ''క్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఈఆగమము 'కిత్' అగుటచే స్థానికి అన్తావయవముగ వచ్చును (సూ. 84)

సన్ + శమ్భుః- ఇచట పదాంతనకారమునకు శకారము పర మగుటచే తుగాగమముచే-'సన్ + త్ + శమ్భుః' శ్చుత్వముచే తకారమునకు చకారము- సన్ + చ్ + శమ్భుః; నకారమునకు చకారయోగముచే శ్చుత్వముచే ఞకారాదేశము-'సఞ్ + చ్ + శమ్భుః'; 'శశ్ఛోటి' అను సూత్రము (76)చే శకారమునకు ఛకారము-'సఞ్ + చ్ + ఛమ్భుః' ఇచట 'ఝరో ఝరి సవర్ణే' అను సూత్రముచే (73) చకారమునకు లోపము వచ్చిన పక్షమున 'సఞ్ ఛమ్భుః' అనియు, లోపము రాని పక్షమున 'సఞ్చ్ఛమ్భుః' అనియు రెండు రూపములు. తుగాగమము చేసి పైన చూపిన విధమున లోపము చేసినను, తుగాగము రాని పక్షమునను గూడ 'సఞ్ ఛమ్భుః'అనియే రూపము.తుగాగమము చేసి శకారమునకు ఛత్వము చేయని పక్షమున 'సఞ్చ్ శమ్భుః' అను మూడవ రూప మగును. తుగాగమఛత్వములు రెండును జేయని పక్షమున నకారమునకు శ్చుత్వము చేయగా 'సఞ్ శమ్భుః' అను నాల్గవరూపము సిద్ధించును.

ఈ రూపచతుష్టయమును జూపుచు ఈ క్రింది కారిక సిద్ధాంతకౌముదిలో నీయబడినది:-

'ఇభౌ ఇచభౌ ఇచశౌ ఇశావితి చతుష్టయమ్.
రూపాణామిహ తుక్ఛత్వచలోపానాం వికల్పనాత్.

89. ఙమో హ్రస్వాదచి ఙముణ్నిత్యమ్ 8.3.32

హ్రస్వాత్పరో యో ఙమ్, తదన్తం యత్పదం, తస్మాత్పరస్యాచో ఙముట్, ప్రత్యఙ్ఙాత్మా. సుగణ్ణీశః. సన్నచ్యుతః.

ఙమః, హ్రస్వాత్, అచి, ఙముట్, నిత్యమ్. 'పదస్య'అధికృతము.

హ్రస్వముకంటె పర మగు'ఙమ్' (ఙణన) అంతమందు గల పదమునకు పరముగా నున్న అచ్చునకు 'ఙముట్' (ఙణన) ఆగమమువచ్చును.

ఙముట్'లోని 'ఙమ్' అనునది ఙ్,ణ్,న్,అను మూడు వర్ణముల ప్రత్యాహారము. ఙమ్ అనుదాని చివర నున్న 'ఉట్'అను దానిని ప్రత్యేకవర్ణమునకు సంబంధింపచేయుటచే 'ఙుట్''ణుట్''నుట్'అను నాగమములను చెప్పినట్లగును.

'ఙముట్'లోని 'ఉట్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఈ యాగమము టిత్తు గాన అచ్చునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును.

ప్రత్యఙ్ + ఆత్మా-ఇచట హ్రస్వ మగు యకారోత్తరవర్తి యగు ఙకారము పదాన్తమునందున్నది. కావున ఈ పదమునకు పర మగు 'ఆ'అను అచ్చునకు ఙకార మాదేశమై 'ప్రత్యఙ్ఙాత్మా' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'సుగణ్ + ఈశః''సన్ + అచ్యుతః'అను నుదాహరణములందు ణకారనకారములకంటెపరమగు 'ఈ'కార'అ'కారములకు ణకారనకారములు ఆద్యవయవాగమములుగ వచ్చుటచే 'సుగణ్ణీశః''సన్నచ్యుతః' అను రూపములు సిద్ధించును. ఇచట ఙకారణకారనకారోత్తరవర్తు లగు అచ్చులకు యథాసంఖ్యసూత్రముచే వరుసగ ఙకారణకారనకారములు వచ్చినవి.

90. సమః సుటి 8.3.5

సమో రుః సుటి.

'మతువసో రు సంబుద్ధౌ' నుండి 'రు' అనువర్తించును. 'సమ్'నకు సుట్ పర మగునపుడు 'రు' వచ్చును.

'అలోన్త స్య'అను పరిభాషచే (21) 'సమ్'అను ఉపసర్గయందలి యంత్యవర్ణ మగు మకారమున కీ యాదేశము వచ్చును.

'సమ్' పూర్వకకృఞ్ ధాతువునకు "సంపరిభ్యాం కరోతౌ భూషణే" అను సూత్రముచే (684) 'సుట్' అను ఆగమము విధింపబడినది. కావున 'సమ్ + స్కర్తా' అను నుదాహరణమున 'సుట్'పర మగుటచే 'సమ్' నందలి మకారమునకు 'రు' ఆదేశము వచ్చి 'సరు + కర్తా' అని యుండగా:-

91. అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా. 8.3.2

అత్ర రుప్రకరణే రోః పూర్వస్యానునాసికో వా.

ఈ రుప్రకరణమున రుకంటె పూర్వమునం దున్న వర్ణమునకు వికల్పముగ అనునాసికము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'రు'కు పూర్వమునం దున్న అకారమునకు అనునాసికము వచ్చుటచే 'సఁరు + స్కర్తా' అని యుండును. ఈ అనునాసికము రాని పక్షమున:-

92. అనునాసికాత్పరోఽనుస్వారః. 8.3.4

అనునాసికం విహాయ రోః పూర్వస్మాత్ పరోఽనుస్వారాగమః స్యాత్.

'అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా' నుండి 'పూర్వస్య' అనువర్తించును. అనునాసికము రాని పక్షమున 'రు'కు పూర్వమునం దున్న వర్ణమునకు పరమై అనుస్వారాగమము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'రు'కు పూర్వమునం దున్న అకారమునకు పరమై అనుస్వార వచ్చుటచే 'సంరు + స్కర్తా' అని యుండును. 'రు'లోని ఉకారము ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే 'సఁర్ + స్కర్తా' 'సంర్ + స్కర్తా' అని యుండగా:-

93. ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః 8.3.15

ఖరి అవసానే చ పదాన్తస్య రేఫస్య విసర్గః

'పదస్య' అధికృతము. "రో రి" నుండి 'రః' అనువర్తించును. పదాంతమునందలి రేఫకు 'ఖర్', లేక, అవసానము పర మగునపుడు విసర్గము వచ్చును.

పై ప్రయోగములలో రేఫకు 'ఖర్' (సకారము) పర మగుటచే విసర్గము రాగా 'సఁః + స్కర్తా' 'సంః + స్కర్తా' అని యగును. ఇచట 'విసర్జనీయస్య సః' అను సూత్రముచే (103) విసర్గకు సకారము వచ్చుటకు అవకాశ

మున్నది గాని దాని కపవాదసూత్ర మగు 'వా శరి' అనుదానిచే (104) వైకల్పిక సకారము వచ్చును. కావున నిత్యసకారసిద్ధికై ఈ క్రింది వార్తికము చెప్పబడు చున్నది:-

వా. సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః.

సఁస్స్కర్తా, సంస్స్కర్తా.

'సమ్' 'పుమ్' 'కాన్' శబ్దముల విసర్గకు సకారము వచ్చు నని చెప్పవలెను.

ఈ వార్తికముచే విసర్గకు సకార మాదేశమై 'సఁస్స్కర్తా' 'సంస్స్కర్తా' అను రూపములు సిద్ధించును.

94. పుమః ఖయ్యమ్పరే 8.3.6

అమ్పరే పుమో రుః. పుఁస్కోకిలః, పుంస్కోకిలః.

'పుమ్' అనుదానికి 'అమ్' పరముగా గల ఖయ్ పరమగునపుడు 'రు' వచ్చును.

'అలోన్త్యస్య' అను పరిభాషచే (21) రు, అంత్య మగు మకారమున కాదేశమై వచ్చును.

'పుమ్ + కోకిలః':- ఇచట 'పుమ్'నకు 'ఖయ్' ప్రత్యాహారాంతర్గత మగు కకారము పరముగ నున్నది. దానికి ఓకారము పరముగ నుండుటచే అది అమ్పరకము. కావున 'పుమ్'లోని మకారమునకు 'రు' వచ్చుటచే 'పుర్ + కోకిలః' అని యగును. 'అత్రానునాసికః పూర్వస్య తు వా' (91) 'అనునాసికాత్పరోనుస్వారః' (92) అను సూత్రములచే అనునాసికానుస్వారములు వచ్చుటచే 'పుఁర్ + కోకిలః' 'పుంర్ + కోకిలః' అని యగును. రేఫకు 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' (93)అను విసర్గ, 'సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః' అను వార్తికముచే సకారమును వచ్చి 'పుఁస్కోకిలః' 'పుంస్కోకిలః' అను రూపములు సిద్ధించును.

95. నశ్ఛవ్యప్రశాన్ 8.3.7

అమ్పరే ఛవి నాన్తస్య పదస్య రుః.

నః, ఛవి; అప్రశాన్. 'పుమః ఖయ్యమ్పరే' నుండి 'అమ్పరే' 'పదస్య' అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. 'ప్రశాన్' అను పదము కంటె

భిన్న మగు నాంత మగు పదమునకు అమ్ పరముగా గల 'ఛవ్' పర మగు నపుడు 'రు' వచ్చును.

'అలోఽన్త్యస్య' అను పరిభాషచే (21) అన్త్యనకారమున కాదేశ మగును. 'చక్రిన్ + త్రాయస్వ': ఇచట పదాంతగత మగు నకారమునకు ఛవ్ ప్రత్యాహారాన్తర్గత మగు తకారము పరముగ నున్నది. దానికి అమ్ (రేఫ) పరముగా నున్నది. కావున నకారమునకు రు వచ్చుటచే 'చక్రిర్ + త్రాయస్వ' -అని యుండగా పూర్వోదాహరణములందు వలె అనునాసికానుస్వారములు వచ్చుటచే 'చక్రిఁర్ + త్రాయస్వ' 'చక్రింర్ + త్రాయస్వ' అని యగును. పిమ్మట 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (93) విసర్గము చేసిన పిదపః-

96. విసర్జనీయస్య సః 8.3.34

ఖరి. చక్రింస్త్రాయస్వ. అప్రశాన్ కిమ్? ప్రశాన్ తనోతి. పదాన్తస్యేతి కిమ్? హన్తి.

'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' నుండి మండూకప్లుతిచే 'ఖర్' అను వర్తించును.

విసర్గమునకు 'ఖర్' పర మగునపుడు సకార మాదేశ మగును. ఈ సూత్రముచే పై లక్ష్యములందలి విసర్గకు సకార మాదేశమై 'చక్రిఁస్త్రాయస్వ' 'చక్రింస్త్రాయస్వ' అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

(95 వ సూత్రమున) 'అప్రశాన్' అనకున్నచో ప్రశాన్ + తనోతి'అను చోట 'ప్రశాన్' అనునది కూడ నకారాన్త మగుటచే దీనికి అమ్పరక మగు ఖయ్ పర మగుటచే రుత్వాదులు వచ్చి 'ప్రశాంస్తనోతి' ఇత్యాద్యనిష్టరూపములు కాకుండుటకై 'అప్రశాన్' అని చెప్పబడెను.

'పదాన్తస్య' అనకున్నచో 'హన్ + తి' అను నుదాహరణమున గూడ రుత్వాదులు వచ్చి యుండెడివి. 'పదాన్తస్య' అనుటచే 'హన్' అనునది పదము కాకుండుటచే నీ రుత్వాదులు రావు.

97. నౄన్ పే. 8.3.10

నౄనిత్యస్య రుర్వా పే.

'మతువసో రు సంబుద్ధౌ' 'ఉభయథర్క్షు' అను సూత్రములనుండి 'రు' 'ఉభయథా' అనువర్తించును. 'ఉభయథా' అనగా వికల్పముగా అని యర్థము.

'నౄన్' అను ద్వితీయాంత శబ్దమునకు పకారము పర మగునపుడు వికల్పముగా 'రు' వచ్చును.

'నౄన్ + పాహి'. ఇచట 'అలోఽన్త్యస్య' అను పరిభాషచే (21) నకారమున కాదేశమై 'రు' వచ్చి 'నౄర్ + పాహి' అని యుండగా అనునాసికాదేశ (91) అనుస్వారాగమ (92) విసర్గలచే (93) 'నౄఁః + పాహి' 'నౄంః + పాహి' అను రూపము లగును. ఇచట 'విసర్జనీయస్య సః' అను సూత్రముచే (96) విసర్గకు సకారము రావలసి యుండగా దాని కపవాదముగ నీ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

98. కుప్వోః ≍క≍పౌ చ. 8.3.37

కవర్గే పవర్గే చ పరే విసర్గస్య ≍క≍పౌ స్తః. చాద్విసర్గః, నౄఁ≍పాహి, నౄఁఃపాహి, నౄం≍పాహి, నౄంఃపాహి; నౄన్పాహి.

'విసర్జనీయస్య సః' నుండి 'విసర్జనీయస్య' అనువర్తించును. విసర్గకు కవర్గపవర్గములు పర మగునపుడు వరుసగా ≍క, ≍ప లు(జిహ్వామూలీయోపధ్మానీయములు) ఆదేశము లగును.

ఈ సూత్రమున 'చ'అను నవ్యయము నుపయోగించుటచే ఈ ≍క≍ప లును, విసర్గము గూడ వచ్చు నని యర్థము చెప్పికొనవలెను.

పై యుదాహరణములలో విసర్గమునకు ≍ప వచ్చినచో 'నౄఁ≍పాహి', 'నౄం≍పాహి' అను రూపములును పక్షాంతరమున విసర్గయే వచ్చుటచే 'నౄఁఃపాహి' 'నౄంఃపాహి' అను రూపములును సిద్ధించును. 'చ'కారబలముచే విసర్గమునకు విసర్గమే వచ్చు ననుటచే నిచట 'విసర్గనీయస్య సః' అను సకారమునకు ప్రసక్తి లేదు. రుత్వము వైకల్పిక మగుటచే రుత్వాభావపక్షమున 'నౄన్పాహి' యను రూప ముండును.

99. తస్య పరమామ్రేడితమ్. 8.1.2

ద్విరుక్తస్య పరం ఆమ్రేడితం స్యాత్.

ఈ సూత్రము 'సర్వస్య ద్వే' అను అధికారసూత్రము క్రింద నుండుటచే 'తస్య' అనుదానికి 'ద్విరుక్తస్య' అని యర్థము. రెండు పర్యాయములుచ్చరింపబడిన దాని రెండవ రూపమునకు 'ఆమ్రేడితమ్' అని పేరు.

'కిమ్'శబ్ద ద్వితీయాబహువచనాంత మగు 'కాన్' అను పదమును 'నిత్య వీప్సయోః' అను సూత్రము (889)చే ఆవృత్తి చేయగా 'కాన్ + కాన్' అని యగును. ఇచట రెండవ 'కాన్' అనుదానికి 'ఆమ్రేడితం' అని పేరు.

100. కానామ్రేడితే 8.3.12

కాన్నకారస్య రుః స్యాదామ్రేడితే. కాఁస్కాన్, కాంస్కాన్.

కాన్, ఆమ్రేడితే. 'మతువసో రు సమ్బుద్ధౌ' నుండి 'రు'అనువర్తించును. అలోన్త్యపరిభాష (21) ప్రవర్తించును. 'కాన్' అను పదము నందలి నకారము నకు ఆమ్రేడితము పర మగునపుడు 'రు' ఆదేశ మగును.

'కాన్ + కాన్' అను నపుడు మొదటి 'కాన్' అను పదమునందలి నకారమునకు రు వచ్చుటచే 'కార్ + కాన్' అనియు పిమ్మట, అనునాసిక, అనుస్వారవిసర్గములును, 'సంపుంకానాం సో వక్తవ్యః' అను వార్తికముచే సకారమును వచ్చుటచే 'కాఁస్కాన్' + 'కాంస్కాన్' అను రెండు రూపములు నిష్పన్న మగును.

101. ఛే చ 6.1.73

హ్రస్వస్య ఛే పరే తుక్. చివచ్ఛాయా.

'హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్' నుండి 'హ్రస్వస్య', 'తుక్' అనువర్తించును. 'సంహితాయాం' అధికారము. (సంహితయందు) హ్రస్వమునకు ఛకారము పర మగునపుడు 'తుక్' అను నాగమము వచ్చును.

'శివ + ఛాయా'. ఇచట హ్రస్వ మగు వకారోత్తరవర్తి 'అ'కారమునకు ఛకారము పర మగుటచే తుగాగమము వచ్చును. 'తుక్'లోని 'ఉ' 'క్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇది కిత్త గుటచే 'ఆద్యన్తౌ టకితౌ' అను పరిభాషచే (84) అంతావయవముగ వచ్చును. కావున 'శివ + త్ + ఛాయా' అని యుండగా శ్చుత్వము అసిద్ధ మగుటచే ముందుగ 'ఝలాం జశో న్తే' అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము —'శివద్ + ఛాయా' శ్చుత్వము (62)—శివజ్ + ఛాయా, 'ఖరిచ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము—శివచ్ + ఛాయా = 'శివచ్ఛాయా' అను రూపము సిద్ధించును.

102. పదాన్తాద్వా 6.1.76

దీర్ఘాత్ పదాన్తాత్ ఛే తుగ్వా. లక్ష్మీచ్ఛాయా. లక్ష్మీఛాయా.

'ఇతిహల్సన్ధిప్రకరణమ్'

"దీర్ఘాత్" అను సూత్రము, 'ఛే చ' నుండి 'ఛే' 'హ్రస్వస్య పితి కృతి తుక్'నుండి 'తుక్' అనువర్తించును. దీర్ఘ మగు పదాన్తముకంటె ఛకారము పర మగునపుడు వికల్పముగ 'తుక్' వచ్చును.

'లక్ష్మీ + ఛాయా'. ఇచట పదాన్తస్థ మగు ఈకారమునకు ఛకారము పర మగుటచే తుగాగమము. లక్ష్మీత్ + ఛాయా, జశ్త్వ, శ్చుత్వ, చర్త్వములచే వెనుకటి వలె వరుసగా దకార, జకార, చకారము లాదేశము లై 'లక్ష్మీచ్ఛాయా' అను రూప మగును. తుగాగమము వైకల్పికము గాన తదభావపక్షమున 'లక్ష్మీఛాయా' అను రూప మగును.

హల్సంధి ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ విసర్గసన్ధి ప్రకరణమ్

103. విసర్జనీయస్య సః 8.3.34

ఖరి విసర్జనీయస్య సః స్యాత్. విష్ణుస్త్రాతా.

ఈ సూత్రము 96 వ సూత్రముగ హల్సంధి ప్రకరణమున వచ్చినది.

'విష్ణుస్త్రాతా':- 'విష్ణుః + త్రాతా'. ఇచట విసర్గకు 'ఖర్' ఐన తకారము పర మగుటచే సకార మాదేశముగ వచ్చి 'విష్ణుస్త్రాతా' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది.

104. వా శరి 8.3.36

శరి విసర్గస్య విసర్గో వా స్యాత్. హరిః శేతే. హరిశ్శేతే.

'విసర్జనీయస్య సః' నుండి 'విసర్జనీయస్య' 'శర్పరే విసర్జనీయః' నుండి 'విసర్జనీయః' అనువర్తించును. విసర్గమునకు 'శర్' పర మగునపుడు వికల్పముగ విసర్గ వచ్చును.

ఇది పై సూత్రమున కపవాదము. ఈ సూత్రము ప్రవర్తించని పక్షమున పై సూత్రము ప్రవర్తింపవచ్చును.

'హరిః + శేతే'. ఇచట విసర్గమునకు శర్ ప్రత్యాహారాంతర్గత మగు శకారము పర మగుటచే విసర్గమే వచ్చి 'హరిః శేతే' అను రూప మేర్పడును. ఈ సూత్రము ప్రవర్తించని పక్షమున 'విసర్జనీయస్య సః' అను సూత్రముచే (103) సకారము– 'హరిస్ + శేతే,' ఇచట 'స్తోశ్చునా శ్చుః' అను సూత్రముచే శ్చుత్వము–సకారమునకు శకారము– 'హరిశ్శేతే' అను రూపము సిద్ధించును.

105. ససజుషో రుః. 8.2.66

పదాన్తస్య సస్య సజుషశ్చ రుః స్యాత్

'పదస్య' అధికృతము. పదాన్తసకారమునకును 'సజుష్' శబ్దమునకును (అలోన్త్యపరిభాషచే (21) 'సజుష్' శబ్దాన్త్యవర్ణమునకు) 'రు' ఆదేశముగ వచ్చును. 'రు'లోని 'ఉ'కార మిత్సంజ్ఞకము.

'శివస్ + అర్చ్యః':-'శివస్' అనునది 'శివ'అను ప్రాతిపదికకు 'సుప్' అను ప్రథమావిభక్త్యేకవచనప్రత్యయమును చేర్చి నపు డేర్పడిన రూపము. ఇచట సకారము పదాన్త మగుటచే ఈసూత్రముచే రుత్వము చేయగా 'శివర్ + అర్చ్యః' అని యుండును.

106. అతో రోరప్లుతాదప్లుతే, 6.1.113

అప్లుతాదతః పరస్య రోరుః స్యాదప్లుతేఽతి. శివోఽర్చ్యః.

'ఋత ఉత్' నుండి 'ఉత్' 'ఏఙః పదాన్తాదతి' నుండి 'అతి' అను వర్తించును. అప్లుత మగు 'అత్'కంటె పర మగు 'రు'కు అప్లుత మగు 'అత్' పర మగునపుడు 'ఉ'ఆదేశముగ వచ్చును.

పై యుదాహరణమున నీ సూత్రముచే 'రు'కు 'ఉ'త్వము వచ్చి 'శివఉ + అర్చ్యః' అనియై, 'ఆద్గుణః' అను సూత్రముచే (27) 'అఉ'లకు గుణ మేకాదేశ మగుటచే 'శివో + అర్చ్యః' అని యై, పిదప 'ఏఙః పదాన్తాదతి'అను సూత్రముచే (43) పూర్వరూపము వచ్చి 'శివోఽర్చ్యః' అను రూప మేర్పడును.

107. హశి చ 6.1.14

తథా. శివో వన్ద్యః.

పై సూత్రమునుండి 'అతః' 'రోః', 'అప్లుతాత్', 'ఋత ఉత్' నుండి

"ఉత్" అనువర్తించును. అప్లుత మగు అత్ కంటె పరమగు 'రు'కు 'హశ్' పర మగునపుడు కూడ 'ఉ'కారము ఆదేశముగ వచ్చును.

శివో వన్ద్యః:- 'శివస్ + వన్ద్యః'. 'ససజుషోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము- శివర్ + వన్ద్యః'; ఈ సూత్రముచే 'రు'స్థానమున ఉత్వము- శివఉ + వన్ద్యః; గుణముచే 'శివో + వన్ద్యః' అను రూపము సిద్ధించును.

108. భోభగో అఘోఅపూర్వస్య యోఽశి 8.3.17

ఏతత్పూర్వస్య రోర్యాదేశోఽశి. దేవా ఇహ, దేవాయిహ. భోస్, భగోస్, అఘోస్, ఇతి సాన్తా నిపాతాః, తేషాం రోర్యత్వే కృతే:-

'రోస్సుపి' నుండి 'రోః' అనువర్తించును. భో, భగో, అఘో అను నిపాతములును, అకారమును, పూర్వమునందు గల 'రు'కు 'అశ్' పర మగునపుడు యకార మాదేశ మగును.

'దేవాస్ + ఇహ':- 'ససజుషోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము 'దేవార్ + ఇహ'; ఈ సూత్రముచే అకారపూర్వక మగు 'రు'కు 'అశ్' (ఇకారము) పరముగ నున్నది గాన యకారాదేశము- 'దేవాయ్ + ఇహ' లోపశ్శాకల్యస్య' అను సూత్రముచే (30) యకారమునకు లోపము వచ్చిన పక్షమున 'దేవా ఇహ' అనియు, లోపము రాని పక్షమున 'దేవాయిహ' అనియు రూపద్వయముసిద్ధించును. 'లోపశ్శాకల్యస్య' అనునది త్రిపాదీస్థ మగుటచే యకార లోపము అసిద్ధము గాన మొదటి రూపమున గుణప్రసక్తి లేదు.

'భోస్', 'భగోస్', 'అఘోస్' అనునవి సకారాన్త నిపాతములు. 'భోస్ + దేవాః' 'భగోస్ + నమస్తే' 'అఘోస్ + యాహి' అను నుదాహరణములందు నిపాతాంతసకారములకు 'ససజుషోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వమును ఈ సూత్రముచే (108) యకారమును చేసిన పిదప 'భోయ్ + దేవాః' 'భగోయ్ + నమస్తే' 'అఘోయ్ + యాహి' అని యుండగా:-

109. హలి సర్వేషామ్. 8.3.22

భో, భగో, అఘో, అపూర్వస్య యస్య లోపః స్యాద్ధలి. భో దేవాః. భగో నమస్తే. అఘో యాహి.

పై సూత్రమునుండి 'భో భగో అఘో అపూర్వస్య' అను పదము, 'లోపః శాకల్యస్య' నుండి 'లోపః', 'వ్యోర్లఘు ప్రయత్నతరః శాకటాయనస్య'

నుండి 'వ్యోః' పదైకదేశ మగు యకారమును అనువర్తించును. భో, భగో, అ, ఘో, అ, పూర్వక మగు యకారమునకు హల్ పర మగునపుడు సర్వాచార్యులమతమునందును (నిత్యముగా) లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పై యుదాహరణములందు భోభగోఅఘోపూర్వక మగు యకారమునకు హల్లు పర మగుటచే నిత్యముగ లోపము వచ్చి 'భో దేవాః' 'భగో నమస్తే' 'అఘో యాహి' అను ప్రయోగములు సిద్ధించును.

'భో', 'భగో', 'అఘో', అనునవి క్రమముగా 'భవత్' 'భగవత్' 'అఘవత్' అను శబ్దములకు సంబంధించిన సంబోధన వాచకావ్యయములు. కావున 'భో' అనునది సామాన్య సంబోధన వాచకము. 'భగో' అనునది ఆదర పూర్వక సంబోధనవాచకము. అఘో అనునది నీచసంబోధన వాచకము.

110. రోఽసుపి. 8.2.69

అహ్నో రేఫాదేశో న తు సుపి. అహరహః. అహర్గణః.

'అహన్' అను సూత్రము అనువర్తించును. అహన్ శబ్దమునకు రేఫాదేశము వచ్చును; సుప్ ప్రత్యయము పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

అలోన్త్య పరిభాషచే (21) అహన్ శబ్దాంత్యవర్ణమున కీ యాదేశము వచ్చును. 'అహన్ + అహః' ఇచట నకారమునకు రేఫ ఆదేశముగ వచ్చుటచే అహర్ + అహః = 'అహరహః' అను రూప మేర్పడును. అట్లే 'అహన్ + గణః' అను స్థలమున నకారమునకు రేఫాదేశము వచ్చి 'అహర్గణః' అను ప్రయోగమూ సిద్ధించును.

111. రో రి 8.3.14

రేఫస్య రేఫే పరే లోపః.

'ఢో ఢే లోపః' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. రేఫకు రేఫ పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

112. ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః 6.3.111

ఢరేఫయోర్లోపనిమిత్తయోః పూర్వస్యాణో దీర్ఘః. పునా రమతే. హరీ రమ్యః. శమ్భూ రాజతే. అణః కిమ్? తృఢః. వృఢః.

'ఢశ్చ రశ్చ ఢ్రౌ, ఢ్రౌ లోపయతీతి ఢ్రలోపః' అను విగ్రహముచే 'ఢ్రలోపః' అను పదమునకు ఢకారరేఫల లోపమునకు కారణభూత మైనది అని

యర్థము. ధకారమునకు ధకారము పర మగునపుడు 'ఢో ఢే లోపః' అను సూత్రముచే (553) లోపము వచ్చును. అట్లే రేఫకు రేఫ పర మగునపుడు 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) లోపము వచ్చును. కావున ధకారరేఫల లోపమునకు నిమిత్త మగు వర్ణము లనగా ధకారరేఫ లని యర్థము.

ధకారరేఫల లోపమునకు నిమిత్త మగు ధకారరేఫలు పర మగునపుడు పూర్వమం దున్న 'అణ్'కు దీర్ఘము వచ్చును.

పునారమతే:- 'పునర్ + రమతే'; ఇచట రేఫకు రేఫ పరముగా నుండుటచే 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) మొదటి రేఫకు లోపము. 'పున + రమతే'- ఈ సూత్రముచే రేఫ పూర్వవర్తి యగు అణ్‌నకు (అకారమునకు) దీర్ఘము. 'పునా రమతే' అను రూపము సిద్ధించును.

హరీరమ్యః:- 'హరిస్ + రమ్యః'-'ససజుషోరుః' అను సూత్రముచే రుత్వము. 'హరిర్ + రమ్యః'-వెనుకటి యుదాహరణమందు వలె రేఫలోప ఇకారదీర్ఘములు – 'హరీ రమ్యః'.

శమ్భూరాజతే - 'శమ్భుస్ + రాజతే' రుత్వ.-రలోప-దీర్ఘములు వెనుకటి యుదాహరణమునందు వలె వచ్చును.

'అణః' అని యన నేల? 'అణః' అని కాక 'అచః' అని చెప్పి యున్నలో 'తృఢః' 'వృఢః' అను క్తప్రత్యయాంత పదము లందలి ఋకారమునకు కూడ దీర్ఘము వచ్చి యుండెడిది.

తృఢః (కొట్టబడిన):- 'తృఢ్ + ఢః'. ఇచట 'ఢో ఢే లోపః' అను సూత్రముచే మొదటి ధకారమునకు లోపము. 'తృ + ఢః'. ఈ సూత్రమున 'అణ్'కు మాత్రమే దీర్ఘము విధింపబడుటచే తద్భిన్న మగు ఋకారమునకు దీర్ఘము రాలేదు. 'తృఢః' అను రూపము సిద్ధించినది. వృఢః (సన్నద్ధుడు). దీని రూపమును 'తృఢః'వలె నెరుగునది.

'మనస్‌రథః' ఇత్యత్ర రుత్వే కృతే 'హశి చ' ఇత్యుత్వే 'రో రి' ఇతి లోపే చ ప్రాప్తే-

113. విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్.1.4 2

తుల్యబలవిరోధే పరం కార్యం స్యాత్. ఇతి లోపే ప్రాప్తే 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' ఇతి 'రో రి' ఇత్యస్యాసిద్ధత్వాదుత్వమేవ. మనోరథః.

మనోరథః:- 'మనస్ + రథః'- ఇచట 'ససజుషోరుః' అని రుత్వము చేయగా 'మనర్ + రథ' అని యుండగా 'హశి చ' అను సూత్రముచే (107) ఉత్వము వచ్చుట కవకాశ మున్నది. 'రో రి' అను సూత్రముచే (111) రేఫ లోపము కూడ రావలసి యున్నది. కావున ఏ సూత్రము ప్రవర్తించవలెనో నిర్ణయము చేయ వలసి యుండుటచే ఈ సూత్రము (113) చెప్పబడుచున్నది. తుల్యబలవిరోధము కలిగి నపుడు పర మైన కార్యము రావలెను.

విప్రతిషేధ మనగా తుల్యబలవిరోధము. అనగా ఇతర స్థలములందు చరితార్థము లగు రెండు శాస్త్రములకు ఒక లక్ష్యమునందు సమావేశము. (అన్యత్ర లబ్ధావకాశయోః శాస్త్రయోరేకస్మిన్ లక్ష్యే సమావేశః తుల్యబలవిరోధః.) ఉదాహరణకు—'రో రి' సూత్రము 'పునా రమతే' ఇత్యాదిస్థలములందు చరితార్థమైనది. ఇచట 'హశి చ' సూత్రమునకు అవకాశము లేదు. అట్లే 'హశి చ' సూత్రము 'శివో వన్ద్యః' ఇత్యాది స్థలములందు చరితార్థము. ఇచట 'రో రి' సూత్రమున కవకాశము లేదు. ఇప్పు డీ రెండు సూత్రములును 'మనర్ + రథః' అను స్థలమున ప్రవర్తించుచున్నవి. ఇట్టి విప్రతిషేధము వచ్చునపుడు పరశాస్త్రమును (అష్టాధ్యాయీ క్రమానుసారముగ) చేయవలెను గాని పూర్వశాస్త్రమును చేయరాదని ఈ సూత్రము నియమించుచున్నది.

ఈ సూత్రము ననుసరించి షష్ఠాధ్యాయగత మగు 'హశి చ' సూత్రము కంటె అష్టమాధ్యాయస్థ మగు 'రో రి' సూత్రము పర మగుటచే 'రో రి' సూత్రమే ప్రవర్తించి రేఫలోపము రావలసి యున్నది. కాని 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' అను సూత్రము (31) ననుసరించి 'హశి చ' సూత్రము దృష్టిలో 'రో రి' సూత్రము అసిద్ధము కావున 'హశి చ' సూత్రమే ప్రవర్తించు నని నిర్ణయము. దీనిచే 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' అనునది సపాదసప్తాధ్యాయీగత సూత్రముల బలాబలవిచారణ విషయముననే ఉపయోగించు నని తేలినది. 'హశి చ' అను సూత్రముచే (107) ఉత్వము చేయగా 'మనఉ + రథః'—పిమ్మట గుణముచే 'మనోరథః' అను రూపము సిద్ధించును.

114. ఏతత్తదోస్సులోపోఽకోరనఞ్సమాసే హలి 6.1.132

అకకారయోరేతత్తదోర్యః సు స్తస్య లోపో హలి, న తు నఞ్సమాసే ఏష విష్ణుః, స శమ్భుః. అకోః కిమ్? ఏషకో రుద్రః. అనఞ్సమాసే కిమ్? అసః శివః, హలి కిమ్? ఏషోఽత్ర.

కకారరహితము లగు ఏతచ్ఛబ్దతచ్ఛబ్దముల 'సు'కు హల్ పర మగు నపుడు లోపము వచ్చును; నఞ్ సమాసమునందు మాత్రము రాదు.

'ఏషసు + విష్ణుః' 'ససు + శమ్భుః'—ఇచట ప్రథమైకవచన ప్రత్యయ మగు 'సు'అనునది కకారరహితము లగు ఏతచ్ఛబ్దతచ్ఛబ్దములకు సంబంధించి యున్నది. దీనికి హల్లు పరముగ నున్నది. ఇది నఞ్ సమాసము కాదు. కావున అది లోపించుటచే 'ఏష విష్ణుః' 'స శమ్భుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

పై శబ్దములు కకారసహితము లైనచో సులోపము రాకుండుటకై 'అకోః' అను నది చేర్చబడినది. కావుననే 'ఏష కసు + రుద్రః' అనునపుడు ఏతచ్ఛబ్ద మున కకారముండుటచే ఈ సూత్రమున కవకాశము లేదు. 'ససజుషోరుః' అను సూత్రముచే (105) రుత్వము, 'హశి చ' సూత్రముచే (107) 'రు'కు ఉత్వము, 'ఆద్గుణః' సూత్రముచే (27) గుణము వచ్చి 'ఏషకో రుద్రః' అను ప్రయోగము సిద్ధించినది. 'ఏషకః' అనునది ఏతచ్ఛబ్దమునకు స్వార్థమున 'అకచ్' ప్రత్య యము చేర్చుటచే సిద్ధించిన రూపము.

'అనఞ్సమాసే' అని యననేల? అట్లనుటచే నఞ్ సమాసమున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. కావుననే 'అససు + శివః' అను స్థలమున నఞ్ సమాస మగుటచే సులోపము రాలేదు. రుత్వవిసర్గాదులచే 'అసః శివః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'హలి' యనుటచే అచ్చు పర మగునపుడు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించదు. 'ఏషసు + అత్ర' ఇచట 'సు'కు అచ్చు పర మగుటచే లోపము లేదు. కావున సకారమునకు రుత్వము, 'అతో రో రప్లుతాదప్లుతే' అను సూత్రముచే (106) ఉత్వము, గుణము, 'ఏఙః పదాన్తాదతి' సూత్రముచే (43) పూర్వరూపమును వచ్చి 'ఏషోఽత్ర' అను రూప మేర్పడినది.

115. సోఽచి లోపే చేత్పాదపూరణమ్ 6.1.134

స ఇత్యస్య సోర్లోపః స్యాదచి, పాదశ్చేల్లోపే సత్యేవ పూర్యేత. సేమామవిడ్ఢి ప్రభృతిం య ఈశిషే. సైష దాశరథీ రామః.

ఇతి విసర్గసన్ధిః.
ఇతి పఞ్చసన్ధి ప్రకరణమ్.

వెనుకటి సూత్రమునుండి 'సు', 'లోపః' అనువర్తించును. 'స' అను దాని 'సు'ప్రత్యయమునకు అచ్చు పర మగునపుడు లోపము వచ్చును; ఇట్లు లోపము చేసిననే పాదపూర్తి యగు నను సందర్భము లందే ఈ లోపము వచ్చును.

'సేమామవిడ్ఢి ప్రభృతిం య ఈశిషే' అనునది వైదికజగతీఛందఃపాదము, ఇచట 'ససు + ఇమామ్' అని యుండగా 'సు'కు లోపము 'స + ఇమామ్' అని యుండగా గుణముచే 'సేమామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. జగతీఛందమున ప్రతిపాదమునందును పండ్రెండు అక్షరము లుండును. పై విధముగ సులోపము చేసిననే పండ్రెండు అక్షరము లుండును కాని లోపము చేయనిచో పదమూ డక్షరము లుండి ఛందోభంగ మగును. కావున సులోపము చేయబడినది. 'సైష దాశరథీ రామః' అను అనుష్టుప్ఛందఃపాదమున పూర్వోక్తవిధముగ సులోపము చేసి వృద్ధి చేయుటచే 'సైష' అను రూప మేర్పడినది. అనుష్టుప్ఛందమున పాదమునకు ఎనిమిది అక్షరము లుండును. సులోపము చేయ కున్నచో 'స ఏష దాశరథీ రామః' అని యుండి తొమ్మిది వర్ణము లుండుటచే ఛందోభంగము వచ్చి యుండెడిది.

విసర్గసంధి ప్రకరణము సమాప్తము.
పంచసంధి ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ సుబన్తాః

అథ అజన్తపుంలిఙ్గప్రకరణమ్.

116. అర్థవదధాతురప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్. 1.2.45

ధాతుం ప్రత్యయం పత్యయాన్తఞ్చ వర్జయిత్వా అర్థవచ్ఛబ్ద స్వరూపం ప్రాతిపదికసంజ్ఞం స్యాత్.

ఇది సంజ్ఞాసూత్రము. ధాతుభిన్నము, ప్రత్యయభిన్నము, ప్రత్యయాంత భిన్నమును నగు అర్థవంత మగు (అర్థము గల) శబ్దస్వరూపము ప్రాతిపదిక సంజ్ఞ కలది యగును.

ఇచట సూత్రమునందలి 'అప్రత్యయః' అను పదమునకు 'అప్రత్యయః' 'అప్రత్యయాన్తః' అను నర్థద్వయము వివక్షితము. 'అధాతుః' అని యన కున్నచో 'అహన్' అను హనధాతులఙ్ ప్రథమపురుష ఏకవచనరూపమున 'హన్' అను భాగము అర్థవంత మగు శబ్దస్వరూప మగుటచేతను, ప్రత్యయాంతము కాకుండుటచేతను (ఇచట ఏకవచన ప్రత్యయము లోపించినది) ప్రాతి పదికసంజ్ఞ కలిగి 'నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రము (180) చే నలో పాదులు రావలసి యుండును. తన్నివారణార్థమై 'అధాతుః' అను పదము ప్రయుక్తమైనది. 'హన్' ధాతువు గాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లేదు.

'అప్రత్యయః' 'అప్రత్యయాన్తః' అని యనకున్నచో 'హరిషు' 'కరోషి' ఇత్యాదులలోని 'సు' 'సి' అను ప్రత్యయములకును 'హరిషు' 'కరోషి' అను ప్రత్యయాన్తములకును గూడ ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చి మఱల సుప్ప్రత్యయాదులు వచ్చుట మొదలగు అనిష్టకార్యములు వచ్చును. తన్నివారణకై 'అప్రత్యయః' అను పదము ప్రయుక్తము.

'డిత్థ': 'రామ' మొదలగు శబ్దస్వరూపము లుదాహరణములు. ఇవి యర్థవంతములు, ప్రత్యయప్రత్యయాన్త, ధాతు భిన్నములు. కావున నిట్టి పద ములకు ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లభించును.

వ్యాకరణమున వ్యుత్పత్తి వాదము అవ్యుత్పత్తి వాదము అను రెండు వాదములు గలవు. సాధారణముగ ప్రతిశబ్దమునకును అవయవార్థ ముండు

ననియు, కావున నా శబ్దము ధాత్వాదులకు కొన్ని విశిష్టార్థములలో ప్రత్యయము లను జేర్చుటచే నేర్పడిన దనియు చెప్పెడి వాదము వ్యుత్పత్తివాదము. ప్రతి శబ్దమునకును సముదాయరూపముగనే అర్థ బోధకత్వ ముండు ననియు, ఆ శబ్దము నకు అవయవార్థమును బరిశీలింపవలసిన యావశ్యకత లేద నియు చెప్పెడి వాదము అవ్యుత్పత్తివాదము. మొదటి వాదము ప్రకారము 'రామ' అను శబ్దము 'రము క్రీడాయామ్' అనెడు ధాతువునకు 'ఘఞ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే ఏర్పడిన దనియు, కావున 'రమన్తే యోగినః అత్ర' అనునది దీని యవయవార్థ మనియు చెప్పుదురు. రెండవ వాదము ప్రకారము ఈ శబ్దమున కా యవయవార్థ మేమియు నుండదు. ఈ శబ్దస్వరూపమునకు దశరథపుత్రు డగు నొక వ్యక్తి యని యర్థము. ఈ రెండు వాదములలో మొదటి వాదము ననుసరించిన యడల 'రామ' అనునది ప్రత్యయాంతము గాన ఈ సూత్రమున కుదాహరణము కాజాలదు. డిత్థాదులే ఈ సూత్రమున కుదాహరణము 'డిత్థ' అనునది అవయవార్థ శూన్యము, ఒక ఎద్దు నకు నామధేయముగ వాడబడుచున్నది. 'రామ అనుదానికి రాబోవు సూత్ర ముచే (117) ప్రాతిపదికత్వము సంపాదనీయము.

117. కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ. 1.2.46

కృత్తద్ధితాన్తౌ సమాసాశ్చ తథా స్యుః.

పూర్వసూత్రమునుండి 'ప్రాతిపదికమ్' అనువర్తించును. కృత్ప్రత్య యాంతములు, తద్ధిత ప్రత్యయాంతములు, సమాసములును గూడ ప్రాతిపదిక సంజ్ఞము లగును.

'కృదతిఙ్' అను అధికారసూత్రము క్రింద తృతీయాధ్యాయమున విధింపబడిన ప్రత్యయములు (ధాతువులకు చేర్పబడునవి) కృత్ప్రత్యయములు. కర్తృ, కారక, కార్య, రామ, ఇత్యాదులు కృత్ప్రత్యయాంతములు. 'తద్ధితాః' అను నధికారసూత్రము క్రింద చతుర్థాధ్యాయమున విహితము లగు ప్రత్యయ ములు (సాధారణముగ నామాదివాచకములకు చేర్చబడునవి) తద్ధిత ప్రత్యయ ములు. దాశరథి, పాణినీయ, మాలీయ మొదలగునవి తద్ధిత ప్రత్యయాన్తములు.

రెండు లేక అంతకంటె నధికసంఖ్యాకము లగు పదముల కలయికకు సమాస మని పేరు. 'రాజపురుష', 'దుఃఖాతీత' మొదలగునవి సమాసములు. పై మూడు విధము లగు శబ్దస్వరూపములకును నీ సూత్రముచే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ లభించును.

118. స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యామ్భిస్ఙేభ్యామ్భ్యస్ఙసిభ్యామ్భ్యస్ఙసోసామ్ఙ్యోస్సుప్. 4.1.2

సు,ఔ,జస్ ఇతి ప్రథమా; అమ్,ఔట్,శస్ ఇతి ద్వితీయా; టా,భ్యామ్,భిస్ ఇతి తృతీయా; ఙే,భ్యామ్,భ్యస్, ఇతి చతుర్థీ; ఙసి, భ్యామ్,భ్యస్ ఇతి పంచమీ. ఙస్,ఓస్,ఆమ్ ఇతి షష్ఠీ; ఙి,ఓస్,సుప్, ఇతి సప్తమీ.

ప్రతి ప్రాతిపదికమును ఏడు విభక్తులలో ప్రయోగించవచ్చును. ప్రతి విభక్తికిని ఏకవచన, ద్వివచన బహువచనము లను మూడు వచనము లుండును. కావున విభక్తి ప్రత్యయములు మొత్తము ఇరువదియొకటి. ఆ ఇరువదియొక్క ప్రత్యయములును పై సూత్రమున విధింపబడినవి.

119. ఙ్యాప్ప్రాతిపదికాత్. 4.1.1

120. ప్రత్యయః 3.1.1

121. పరశ్చ. 3.1.2

ఇత్యధికృత్య. ఙ్యన్తాదాబన్తాత్ ప్రాతిపదికాచ్చ పరే స్వాదయః ప్రత్యయాః స్యుః.

ఈ మూడు సూత్రములును అధికారసూత్రములు. ఈ సూత్రములతో చేర్చి పై సూత్రమును వ్యాఖ్యానింపవలెను.

ఙ్యంతముకంటెను, ఆబంతముకంటెను ప్రాతిపదికముకంటెను పరములై స్వాది ప్రత్యయములు వచ్చును.

ప్రథమైకవచన ప్రత్యయ మగు 'సు' అనుదానిని సప్తమీ బహువచన ప్రత్యయ మగు 'సుప్' నందలి 'ప్' అనుదానితో కలుపగా 'సుప్' అను ప్రత్యాహార మగును. ఇది స్వాదు లగు ఇరువదియొక్క ప్రత్యయములకును గ్రాహకము.

ఇచట 'ఙీ' అనునది 'ఙీప్''ఙీష్''ఙీన్' అను స్త్రీప్రత్యయములను 'ఆప్' అనునది 'టాప్','డాప్','చాప్' అను స్త్రీప్రత్యయములను గ్రహించును.

122. సుపః. 1.4.103

సుపస్త్రీణి త్రీణి వచనాన్యేకశ ఏకవచన-ద్వివచన-బహువచన-సంజ్ఞాని స్యుః.

'తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమోత్తమాః'నుండి' త్రీణి త్రీణి,'తాన్యేకవచన ద్వివచన బహువచనాన్యేకశః'నుండి 'ఏకవచన ద్వివచనబహువచనాని', 'ఏకశః.' అనువర్తించును. 'సుప్'ల మూడు మూడు వచనములు ప్రత్యేకముగ ఏకవచన, ద్వివచన, బహువచనసంజ్ఞము లగును.

సుప్ప్రత్యయములను మూడు మూడు వచనములుగ (త్రికములుగ) విభజింపవలెను. అందు ఒక్కొక్క త్రికమునందలి ప్రత్యయములు వరుసగా ఏకవచన, ద్వివచన, బహువచనసంజ్ఞము లగును.

		ఏకవచనము.	ద్వివచనము.	బహువచనము.	
మొదటి/త్రికము.		సు	ఔ	జస్	ప్రథమా/విభక్తిః
రెండవ	,,	అమ్	ఔట్	శస్	ద్వితీయా ,,
మూడవ	,,	టా	భ్యామ్	భిస్	తృతీయా ,,
నాల్గవ	,,	ఙే	భ్యామ్	భ్యస్	చతుర్థీ ,,
ఐదవ	,,	ఙసి	భ్యామ్	భ్యస్	పంచమీ ,,
ఆరవ	,,	ఙస్	ఓస్	ఆమ్	షష్ఠీ ,,
ఏడవ	,,	ఙి	ఓస్	సుప్	సప్తమీ ,,

123. ద్వ్యేకయోర్ద్వివచనైకవచనే. 1.4.22

ద్విత్వైకత్వయోరేతే స్తః.

ద్విత్వైకత్వములయందు (క్రమముగా) ద్వివచనైకవచనములు వచ్చును.

ద్విత్వమును చెప్పదలచి నపుడు ద్వివచనమును, ఏకత్వమును చెప్ప దలచి నపుడు ఏకవచనమును వచ్చును. ఉదాహరణకు:- ఒక రాముని గూర్చి చెప్పవలసినప్పుడు సందర్భానుసారముగా సు,అమ్, మొదలగు ఏకవచన ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇద్దరు రాములను గూర్చి చెప్పవలసినప్పుడు ద్వివచనప్రత్యయము లగు ఔ,ఔట్; మొదలగు ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇట్లే అన్ని స్థలములందును తెలిసికొనవలెను.

కొన్ని స్థలములలో ఏకత్వద్విత్వాదివివక్ష లేకున్నను సామాన్యరూపమున ఏకవచన ప్రత్యయమును జేర్చి, పదముగ నిర్మించిన పిదపనే ప్రయోగింపవలెను. కావుననే 'ఏకవచన ముత్సర్గతః కరిష్యే' అని భాష్యకారవాక్యము. అట్లు

సుబన్తముగ చేయబడనిదానిని ప్రయోగింపరా దని 'అపదం న ప్రయుఞ్జీత' అను ప్రసిద్ధవైయాకరణోక్తి చెప్పుచున్నది.

124 విరామోఽవసానమ్. 1 4.110

వర్ణానామభావోఽవసానసంజ్ఞః స్యాత్. రుత్వవిసర్గౌ-రామః.

వర్ణముల అభావము అవసానసంజ్ఞక మగును.

ఏ వర్ణమును ఉచ్చరించిన పిదప అవ్యవహితోత్తరక్షణమున అన్యవర్ణ మేదియు నుచ్చరింపబడదో ఆ వర్ణమునకు అవసాన మని పేరు. ఉదాహరణకు:- 'శివ' అనుచో వకారోత్తరవర్తి యగు అకార ముచ్చరించిన పిదప ఏ వర్ణమును ఉచ్చరింపబడుట లేదు గాన నా 'అ'కారమునకు విరామ మని పేరు.

రుత్వవిసర్గములు చేయగా 'రామః' అను రూపము సిద్ధించును. 'రామ' అనునది 'రమ్' ధాతువునకు 'ఘఞ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మైనది గాన కృత్ప్రత్యయాంత మగుటచే 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (117) దీనికి ప్రాతిపదికసంజ్ఞ వచ్చును. అవ్యుత్పత్తిపక్షమున 'అర్థవదధాతు రప్రత్యయః ప్రాతిపదికమ్' అను సూత్రము (116)చే ప్రాతిపదికత్వము 'స్వౌజసమౌట్' అను సూత్రము(118)చే సుప్ప్రత్యయములు వచ్చును. అందు 'ఒక్క రాముడు' అను రామైకత్వవివక్షయందు ప్రథమైకవచనప్రత్యయ మగు 'సు' అనునది, చేర్చగా ['ద్వ్యేకయోః' అను సూత్రముచే (123)] 'రామ + సు' అని యుండును. 'ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్' అను సూత్రముచే (28) 'సు'లోని 'ఉ'కు ఇత్సంజ్ఞయు, 'తస్య లోపః' అను సూత్రము(3)చే దానికి లోపము రాగా'రామ + స్' అని యుండును. ఇపుడు 'ససజుషో రుః'అను సూత్రముచే (105) రుత్వము (ఉకార మిత్సంజ్ఞకము) చేయగా 'రామ + ర్' అని యుండును. ఇచటి చివరి 'ర్' అనుదానికి విరామ మని సంజ్ఞ యగుటచే దానికి 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (93) విసర్గ చేయగా 'రామః' అను రూపము సిద్ధించును.

125. సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ. 1.2.64

ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషామేక ఏవ శిష్యతే.

'వృద్ధో యూనా తల్లక్షణశ్చేదేవ విశేషః'నుండి 'ఏవ' అపకృష్టము.

ఒక విభక్తి పర మగునపుడు సమానరూపమే కలిగిన అనేక శబ్దస్వరూపము లలో ఒక్కటి శేషించును.

ఒక రాముడు అను నర్థమున 'రామ' అనుదానిని ఒక పర్యాయమే ఉచ్చరించినను ఇద్దరు రాము లనునపుడు 'రామ రామ' అని రెండు పర్యాయములును, ముగ్గు రనునపుడు 'రామ రామ రామ' అనియు, ఇట్లే సంఖ్యానుసారముగా 'రామ' అనుదానిని ఉచ్చరించవలసి యుండగా నీ సూత్రము చెప్పబడు చున్నది. 'ఔ','జస్' మొదలగు ద్వివచనబహువచన విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు సంఖ్యానుసారముగా ఆవృత్తము లగు సమానరూపము లగు పదములలో ఒక్క రూపము మాత్రమే శేషించును. ఉదాహరణకు— ద్వివచన ప్రత్యయ మగు 'ఔ' పర మగునపుడు 'రామ' అనుదానిని రెండు పర్యాయములు ఆవృత్తి చేయగా 'రామ రామ ఔ' అని యుండును. ఇచట నీ సూత్రముచే ఒక్క 'రామ' అనునది పరిశిష్టమై 'రామ + ఔ' అని యుండును. ఇట్లే యన్ని స్థలములందును చూచుకొనవలెను. ఇట్లు పరిశిష్ట మగు రూపమే 'యః శిష్యతే స లుప్యమానార్థాభిధాయీ' అను న్యాయముచే లుప్తరూపముల యర్థమును గూడ దెలుపును.

రామశబ్ద ప్రథమాద్వివచనమున నీ సూత్రముచే నేకశేషము చేయ 'రామ + ఔ' అని యుండగా—

126. ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః 6.1.102

అకః ప్రథమాద్వితీయయోరచి పూర్వసవర్ణదీర్ఘ ఏకాదేశః స్యాత్- ఇతి ప్రాప్తే.

'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' నుండి 'అకః', 'దీర్ఘః', 'ఇకో యణచి' నుండి 'అచి', ఏకః పూర్వపరయోః' అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును.

'అక్'నకు ప్రథమ ద్వితీయ విభక్తి ప్రత్యయావయ మగు అచ్చు పరమైనచో పూర్వసవర్ణదీర్ఘ మేకాదేశ మగును. ఈ సూత్రముచే మకారోత్తర వర్తి యగు అకారము (అక్) కంటె 'ఔ'అను ప్రథమావిభక్త్యవయవ మగు అచ్చు పర మగుటచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘ మగు 'ఆ'అనునది ఏకాదేశమై రావలసి యుండగా ('రామా' అను రూపము కావలసి యుండగా):-

127. నాదిచి. 6.1.104

ఆదిచి న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. 'వృద్ధిరేచి' - (33) రామౌ.

న,ఆత్,ఇచి. పై సూత్రమునుండి 'పూర్వసవర్ణః' అనువర్తించును.

అవర్ణముకంటె 'ఇచ్' పర మగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు. 'రామ + ఔ' అనునపుడు అవర్ణముకంటె 'ఇచ్'అగు 'ఔ' పర మగుటచే నీ సూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘనిషేధము. కావున 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (33) వృద్ధివచ్చి 'రామౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

128. బహుషు బహువచనమ్. 1.4.21

బహుత్వవివక్షాయాం బహువచనం స్యాత్.

ప్రాతిపదికార్థముల బహుత్వమును వివక్షించు నపుడు బహువచనము వచ్చును.

'చాలమంది రాములు' అను నర్థమును చెప్పవలసినపుడు ప్రథమవిభక్తి బహువచనప్రత్యయ మగు 'జస్' అనుదానిని 'రామ' యను ప్రాతిపదికకు చేర్చగా 'రామ + జస్' అని యుండును.

129. చుటూ. 1.3.7

ప్రత్యయాద్యౌ చుటూ ఇతౌ స్తః.

'ఉపదేశేऽజనునాసిక ఇత్' 'షః ప్రత్యయస్య' 'ఆదిర్ఞిటుడవః' అను సూత్రములనుండి 'ఇత్', 'ప్రత్యయస్య' 'ఆదిః' అను పదములు అనువర్తించును. ప్రత్యయమున కాదియం దున్న చవర్గటవర్గములు ఇత్సంజ్ఞకము లగును. ఈ సూత్రముచే 'జస్' ప్రత్యయాదియం దున్న జకార మిత్సంజ్ఞకమై లోపించుటచే 'రామ + అస్' అని యుండును.

'జస్'లోని అంత్యసకారమునకు 'హలన్త్యమ్' అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ రావలసి యుండ—

130. విభక్తిశ్చ. 1.4.104

సుప్తిఙౌ విభక్తిసంజ్ఞౌ స్తః.

'సుపః' అనుసూత్రము, 'తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమోత్తమాః' నుండి 'తిఙః' అనువర్తించును.

సుప్ప్రత్యయతిఙ్ప్రత్యయములు విభక్తిసంజ్ఞ కలవి యగును 'సుప్' ప్రత్యాహారమును వెనుక చూచి యున్నాము. 'తిఙ్' అను నది గూడ ప్రత్యాహారమే. ఇవి ధాతువులకు చేర్పబడును. ఈ రెండువిధము లగు ప్రత్యయములకును నీ సూత్రముచే విభక్తిసంజ్ఞ విధింపబడుచున్నది.

131. న విభక్తౌ తుస్మాః. 1.3.4

విభక్తిస్థాః తవర్గసమాః నేతః. ఇతి సస్య నేత్వమ్. రామాః.
"ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్" నుండి 'ఇత్'అనువర్తించును.

విభక్తియందలి తవర్గసకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు కావు. 'జస్' నందలి సకారము విభక్తిస్థము గాన నీ సూత్రముచే నిత్సంజ్ఞ నిషేధింపబడినది. కావున 'రామ + అస్' అనునపుడు 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126)పూర్వసవర్ణదీర్ఘము–'రామాస్'. ఇచట సకారమునకు 'ససజుషోరుః' (105). 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' (93) అను సూత్రములచే రుత్వవిసర్గములు చేయ 'రామాః' అను రూపము నిష్పన్నమగును. ఇట్లు రామః, రామౌ, రామాః, అను ప్రథమవిభక్తిరూపములు సిద్ధించినవి.

132. ఏకవచనం సమ్బుద్ధిః2.3.49

సమ్బోధనే ప్రథమాయా ఏకవచనం సమ్బుద్ధిసంజ్ఞం స్యాత్.

'ప్రాతిపదికార్థలిఙ్గపరిమాణవచనమాత్రే ప్రథమా' 'సమ్బోధనేచ' అను సూత్రములనుండి 'ప్రథమా' 'సమ్బోధనే' అనువర్తించును. సమ్బోధనప్రథమయందలి ఏకవచనమునకు సమ్బుద్ధి యని పేరు.

సంబోధనమందు కూడ ప్రథమవిభక్తినే ఉపయోగించుటచే దీనికి సంబోధనప్రథమ యని పేరు. దీనియందు ఏకవచనమున కొంచెము భేదము గాని ద్వివచనబహువచనరూపములు ప్రథమయందువలెనే యుండును. దీని ఏకవచనమునకు సమ్బుద్ధి యను ప్రత్యేకసంజ్ఞ ఈ సూత్రముచే విధింపబడుచున్నది.

'హేరామ + సు' అని యుండగా.

133. యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాది ప్రత్యయేఽఙ్గమ్. 1.4.13

యః ప్రత్యయో యస్మాత్ క్రియతే తదాది శబ్దస్వరూపం తస్మిన్నఙ్గం స్యాత్.

దేనికంటె ప్రత్యయము విధింపబడునో అది ప్రారంభమునగల (దానితో ఆరంభ మగు) శబ్దస్వరూపమునకు, అది (ఆ ప్రత్యయము) పర మగునపుడు, అఙ్గ మని పేరు.

ఉదాహరణము:- భూధాతులడు త్తమపురుషైకవచనమున 'భూ'అనుదానికి 'మిప్' ప్రత్యయము చేయగా 'భూ + మి' అని యుండగా వాటి మధ్య 'శప్'(అ)

వచ్చుటచే భూ + అ + మి అని యుండగా గుణావాదేశములచే 'భవ + మి' అని యుండగా నీ సూత్రముచే అఙ్గసంజ్ఞ వచ్చును. ఎట్లన—భూ ధాతువుకంటె 'మి'అను ప్రత్యయము విధింపబడినది గాన ఆ మిప్రత్యయము పరముగ నున్నపుడు భూధాతువునకే కాక భూధాతువుతో ప్రారంభ మగు శబ్దస్వరూపమునకంతకును- 'భవ' అనుదానికి- అఙ్గసంజ్ఞ వచ్చును. ఈ సంజ్ఞ యుండుటచే 'అతో దీర్ఘో యఞి' అను సూత్రముచే (192) అదంతాంగమునకు దీర్ఘము వచ్చి 'భవామి' యను రూపము సిద్ధించును.

ప్రకృతలక్ష్యమున 'రామ' అనుదానికంటె 'సు'ప్రత్యయము చేయబడినది. కావున అది పర మగునపుడు 'రామ' అనుదానితో ప్రారంభ మగు శబ్దస్వరూపమునకు—వ్యపదేశివద్భావముచే ఇచట 'రామ' అనునదే 'రామ'తో ప్రారంభ మగు శబ్దస్వరూపము- అఙ్గసంజ్ఞ లభించినది.

134. ఏఙ్ హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః. 6.1.69

ఏఙన్తాత్ హ్రస్వాన్తాచ్చాఙ్గాత్ హల్లుప్యతే, సంబుద్ధేశ్చేత్. హేరామ, హేరామౌ, హేరామాః.

హల్ఙ్యాబ్భ్యోదీర్ఘాత్ సుతిస్యపృక్తం హల్' 'లోపో వ్యోర్వలి' అను సూత్రములనుండి'హల్''లోపః'అనువర్తించును. ఏఙన్తమును హ్రస్వాంతమును అగు అంగముకంటె పర మగు సంబుద్ధికి చెందిన హల్లు లోపించును.

ఇచట 'రామ' అనునది హ్రస్వాన్త మగు అంగము గాన దానికంటె పరమైన సమ్బుద్ధ్యవయవమగు హల్లు లోపింప 'హేరామ' అను రూప మేర్పడినది. ద్వివచనబహువచనములందు ప్రథమవిభక్తియందు వలెనే రూపనిష్పత్తి యుండును.

ద్వితీయవిభక్తియందు ఏకవచనమున 'రామ + అమ్' అని యుండగా- 'అకః స్సవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (42) ప్రాప్త మగు సవర్ణదీర్ఘమును 'అతో గుణే' (274) అను పరరూపము బాధించును. కాని దానిని కూడ బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తించుచుండ-

135. అమి పూర్వః. 6.1.107

అకోఽమ్యచి పూర్వరూపమేకాదేశః స్యాత్. రామమ్. రామౌ.

'అకః స్సవర్ణే దీర్ఘః' 'ఇకో యణచి' నుండి 'అకః', 'అచి', 'ఏకః పూర్వపరయోః' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. అక్కునకు 'అమ్'నకు సంబంధించిన అచ్ పర మగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే పూర్వరూపము చేయగా 'రామమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'రామ + ఔట్' అనునపుడు టకారము 'హల న్త్యమ్' అను (1) సూత్రముచే ఇత్సంజ్ఞకము. వృద్ధి రాగా 'రామౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'రామ + శస్' అని యుండగా—

136. లశక్వతద్ధితే. 1.3.8

తద్ధితవర్జప్రత్యయాద్యాః లశకవర్గాః ఇతః స్యుః.

'ఉపదేశేஉజనునాసిక ఇత్' 'ఆదిర్ఞిటుడవః' 'షః ప్రత్యయస్య' అను సూత్రములనుండి 'ఇత్' 'ఆదిః' 'ప్రత్యయస్య' అనువర్తించును. తద్ధితప్రత్యయ భిన్న ప్రత్యయముల ఆదియం దున్న లకారశకారకవర్గములు ఇత్సంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే 'శస్'లోని శకారమునకు ఇత్సంజ్ఞచే లోపము. 'నవిభక్తౌ తుస్మాః' అను సూత్రముచే (131) నిషిద్ధము గాన సకారమునకు 'హల న్త్యమ్' అను సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ రాదు. 'రామ + అస్' అని యుండగా "ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణము చేయగా 'రామాస్' అని యుండును. ఇపుడు—

137. తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి. 6.1.103

పూర్వసవర్ణదీర్ఘాత్పరో యః శసః సస్తస్య నః స్యాత్పుంసి.

'తస్మాత్' అనునది పూర్వసూత్రోక్తపూర్వసవర్ణదీర్ఘమును పరామర్శించును. పూర్వసవర్ణదీర్ఘముకంటె పర మగు 'శస్' ప్రత్యయ సకారమునకు పుంలిఙ్గమున నకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు నకార మాదేశమై 'రామాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట నకారమునకు ణకార మాశంకించి పరిహరింపబడుచున్నది.

138. అట్కుప్వాఙ్నుమ్ వ్యవాయేఽపి. 8.4.2

అట్, కవర్గ, పవర్గ, ఆఙ్, నుమ్ఏతై ర్వ్యస్తైః సమస్తైర్యథా సమ్భవం మిలితైశ్చ వ్యవధానేఽపి రషాభ్యాం పరస్య నస్య ణః సమాన పదే. ఇతిప్రాప్తే:-

'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే' అను సూత్రము అనువర్తించును. అట్,కవర్గ,పవర్గ,ఆఙ్,నుమ్ అనువాటితో ప్రత్యేకముగ గాని, వీటి యన్నిటితో గాని లేక యథాసంభవముగ కలసిన వీటిలోని కొన్నిటితో గాని వ్యవధాన మున్నను రేఫ షకారములకంటె పర మగు నకారమునకు ణకార మాదేశ మగును.

'రామాన్' అనునపుడు రేఫకంటె నకారము పరముగ నున్నది. రేఫ నకారముల నడుమ 'ఆమ్ఆ' అను మూడక్షరములున్నవి. అందు 'ఆ' అట్ ప్రత్యాహారములోనిది. 'మ్'పవర్గమునకు చెందినది. వీటితో వ్యవధాన మున్నను పై సూత్రముచే ణత్వము రావలసి యుండగా:-

139. పదాన్తస్య. 8.4.37

నస్య ణో న. రామాన్.

'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే' అను సూత్రము, 'నమాభూపూకమిగ మిప్యాయీవేపామ్' నుండి 'న' అనువర్తించును.

(రేఫషకారములకంటె పరమైనను) పదాన్తనకారమునకు ణకారమురాదు. ఈ సూత్రముచే ణత్వము నిషిద్ధము గాన 'రామాన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ ద్వితీయవిభక్తిలో 'రామం, రామౌ, రామాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

తృతీయవిభక్త్యేకవచనమున 'రామ + టా' అని యుండగా-

140. టాఙసిఙసామినాత్స్యాః. 7.1.12

అదన్తాత్ టాదీనాం ఇనాదయః స్యుః. ణత్వమ్. రామేణ.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'అతో భిస ఐస్' నుండి 'అతః' అనువర్తించును. అదన్తాంగముకంటె పర మగు టా,ఙసి,ఙస్ అను ప్రత్యయములకు (క్రమముగా) ఇన,ఆత్,స్య అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇచట అదంతాంగ మగు 'రామ' అను దానికంటె పరముగ నున్న 'టా'కు 'ఇన' వచ్చుటచే 'రామ + ఇన'- గుణసంధిచే 'రామేన'- పిదప 'అట్'

కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి' అను సూత్రముచే (138) ణత్వము చేయగా 'రామేణ' అను రూపము సిద్ధించును.

రామశబ్దమునకు తృతీయాద్వివచనప్రత్యయ మగు 'భ్యామ్' అనునది పర మగునపుడు 'రామ + భ్యామ్' అని యుండగా:-

141. సుపి చ. 7.3.102

యఞాదౌ సుపి పరే అతోఽఙ్గస్య దీర్ఘః. రామాభ్యామ్.

'అతో దీర్ఘో యఞి' అను సూత్రము అనువర్తించును. అదన్త మగు అంగమునకు యఞాది యగు సుప్ప్రత్యయము పర మగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట అదన్తాంగ మగు 'రామ' అనుదానికి యఞ్ప్రత్యాహారాన్తర్గత మగు భకార మాధియందు గల సుప్ పర మగుటచే హ్రస్వ మగు 'అ'కారము నకు (అలోఽన్త్యపరిభాషచే 21) దీర్ఘము వచ్చి 'రామాభ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'న విభక్తౌ తుస్మాః' అని (131) నిషేధించుటచే మకారమున కిత్సంజ్ఞ లేదు.

తృతీయాబహువచనవిభక్తిప్రత్యయ మగు 'భిస్'ను జేర్చుటచే 'రామ + భిస్' అని యుండ:-

142. అతో భిస ఐస్. 7.1.9

'అనేకాల్ శిత్ సర్వస్య' (45)-రామైః,

'అఙ్గస్య' అధికారము. అదంతాంగముకంటె పర మగు 'భిస్'నకు 'ఐస్' ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ 'ఐస్' అను నాదేశము అనేకాల్- అనగా అనేకాక్షరము అగుటచే 'అనేకాల్ శిత్ సర్వస్య' అను పరిభాషచే (45) సర్వాదేశమై -అనగా మొత్తము 'భిస్' అనుదాని స్థానమున- వచ్చును. రామ + ఐస్ అని యుండగా 'వృద్ధిరేచి' అని (33) వృద్ధిచేయ సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును, చేయగా 'రామైః' అను రూపము సిద్ధించును. 'భిస్' 'ఐస్'లలోని సకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ 'న విభక్తౌ తుస్మాః' అను సూత్రముచే (131) నిషిద్ధము.

ఇట్లు తృతీయవిభక్తియందు 'రామేణ-రామాభ్యామ్-రామైః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

రామశబ్ద చతుర్థవిభక్త్యేకవచనమున 'రామ + ఙే' అని యుండగా-

143. ఙేర్యః. 7.1.13

అతోఽఙ్గాత్పరస్య ఙేర్యాదేశః.

'అఙ్గస్య' అధికృతము. 'అతో భిస ఐస్' అనుసూత్రమునుండి 'అతః' అను పద మనువర్తించును. అదంతాంగముకంటె పర మగు 'ఙే' అనుదానికి 'య' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అదంతాంగ మగు 'రామ' అనుదానికంటె పర మగు 'ఙే'కు (ఙేలోని ఙకారమునకు 'లశక్వతద్ధితే' అను సూత్రముచే (136) ఇత్సంజ్ఞ) 'య' వచ్చుటచే 'రామ + య' అని యుండును. ఇచట 'సుపి చ' అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘము చేయవలసి యున్నది. కాని 'ఙే' అనునది 'సుప్' ఐనను దాని స్థానమున వచ్చిన 'య'అనునది 'సుప్' కాదు గాన 'సుపి చ' అను సూత్రము ప్రవర్తించు నవకాశము లేదను శంకను తొలగించుటకై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

144. స్థానివదాదేశోఽనల్విధౌ. 1.1.56

ఆదేశః స్థానివత్ స్యాత్, న తు స్థాన్యలాశ్రయవిధౌ. ఇతి స్థానివత్త్వాత్ 'సుపి చ' (141) ఇతి దీర్ఘః- రామాయ, రామాభ్యామ్.

ఆదేశము స్థానితో సమానమైనది యగును; కాని స్థాని యగు 'అల్' (అక్షరము)ను ఆశ్రయించి ఏదైన కార్యము చేయవలసి యున్నప్పుడు మాత్రము స్థానితో సమానము కాదు.

ఇచట 'అనల్విధౌ' అనునపుడు 'అలః (స్థానే) విధిః' 'అలా విధిః', 'అలి (పరతః) విధిః', 'అలః (పరస్మాత్) విధిః'అను విగ్రహముల నంగీకరించుటచే అల్లు స్థానమునగాని,అల్లు నిమిత్తముగ జేసికొని గాని,అల్లు పరముగా నుండు నపుడు గాని, అల్లుకంటె పర మగునపుడు గాని కార్యము వచ్చినపుడు ఈ స్థానివద్భావము రాదు అను నర్థము సిద్ధించును.

ఈ సూత్రముచే 'ఙే' స్థానమున వచ్చిన 'య'కూడ 'ఙే'తో సమానమైన దగుటచే దాని ధర్మము లన్నియు దీనికిని సంక్రమించును. కావున నిది కూడ సుప్ప్రత్యయమే గాన 'సుపి చ'అను సూత్రము ప్రవర్తించి దీర్ఘము వచ్చుటచే 'రామాయ'అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థీద్వివచనమున కూడ 'రామాభ్యామ్'అను రూపము తృతీయా ద్వివచనమునందువలెనే నిష్పన్న మగును.

145. బహువచనే ఝల్యేత్. 7.3.103

ఝలాదౌ బహువచనే సుపి అతోఽఙ్గస్యైకారః. రామేభ్యః, సుపి కిమ్? పచధ్వమ్.

'అతో దీర్ఘో యఞి' 'సుపి చ'అను సూత్రముల నుండి 'అతః','సుపి' అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య' అధికారము. ఝలాది యగు బహువచనసుప్ప్రత్యయము పర మగునపుడు అదంతాంగమునకు ఏకారము ఆదేశ మగును.

'రామ'శబ్దమునకు చతుర్థీబహువచనప్రత్యయ మగు 'భ్యస్' అనునది పర మగునపుడు 'రామ + భ్యస్'అని యుండగా ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. అకారాన్త మగు అంగమైన 'రామ'అనుదానికి ఝల్ ప్రత్యాహారాంతర్గత మగు భకారము ఆదియందు గల 'భ్యస్'అను ప్రత్యయము పర మగుటచే 'అ'కారమునకు 'ఏ'కార మాదేశమై 'రామేభ్యస్'అని యగును. పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు చేయ 'రామేభ్యః' అను రూపము సిద్ధించును.

'సుపి'అననేల? అట్లనకున్నచో 'పచ + ధ్వమ్'అను నపుడు అదన్తాంగ మగు 'పచ'అనుదానికి ఝలాదిబహువచనప్రత్యయ మగు 'ధ్వమ్' అనునది పరముగ నుండుటచే ఏత్వము వచ్చి యుండెడిది. 'సుపి'యనుటచే నిది ఝలాది బహువచనప్రత్యయ మైనను 'తిఙ్'గాన, (సుప్ కాదు గాన) ఏత్వము రాదు. 'పచధ్వమ్'అనునది పచధాతులోణ్మధ్యమపురుషబహువచన రూపము.

రామశబ్దమునకు పంచమ్యేకవచనమున 'ఙసి'అను ప్రత్యయమును జేర్చగా 'రామ + ఙసి'అని యుండును. ఇపుడు 'టాఙసి ఙసామినాత్స్యాః'అను సూత్రముచే (140) 'ఆత్'అనునది అనేకాల్ కావున సర్వాదేశముగ (సూ.45) వచ్చును-'రామ + ఆత్',సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'రామాత్'అను రూపము సిద్ధించును. పిదప 'ఝలాంజశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము వచ్చి 'రామాద్'అను రూపము సిద్ధించగా:-

146. వాఽవసానే. 8.4.56

అవసానే ఝలాం చరో వా. రామాత్, రామాద్, రామాభ్యాం, రామేభ్యః.

'ఝలాం జశ్ ఝశి' 'అభ్యాసే చర్చ'అను సూత్రములనుండి 'ఝలాం' 'చర్' అనువర్తించును. అవసానమునందలి ఝల్లకు చర్లు వికల్పముగ వచ్చును.

'రామాద్'అనునపుడు 'ద'కారము అవసానము గాన వైకల్పికముగ చర్త్వముచే తకార మాదేశమై 'రామాత్' అనియు, చర్త్వము రాని పక్షమున 'రామాద్' అనియు రెండు రూపము లుండును.

ద్వివచన బహువచనములలో 'రామాభ్యామ్' 'రామేభ్యః' అను రూపములు చతుర్థియందు వలెనే నిష్పన్నము లగును.

షష్ఠ్యేకవచనమున 'ఙస్'ప్రత్యయము చేర్చగా 'రామ + ఙస్'అని యున్నది. ఇట 'టాఙసిఙసామినాత్స్యాః'అను సూత్రముచే (140) 'స్య'అనునది 'ఙస్ కు ఆదేశముగ వచ్చి 'రామస్య'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీద్వివచనమున 'రామ'శబ్దమునకు 'ఓస్'ప్రత్యయమును జేర్చగా 'రామ + ఓస్'అని యుండ,

147. ఓసి చ. 7.3.104.

(ఓసి పరే) అతోఽఙ్గస్యైకారః. రామయోః.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'అతో దీర్ఘో యఞి' 'బహువచనే ఝల్యేత్' అను సూత్రముల నుండి 'అతః' 'ఏత్' అనువర్తించును.

అదంతాంగమునకు ఓస్ పర మగునపుడు ఏకార మాదేశ మగును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) అకారమునకు ఏకార మాదేశమై 'రామే + ఓస్'అని యుండ 'ఏచోఽయవాయావః'అను సూత్రముచే (22) అయాదేశము, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును వచ్చి 'రామయోః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున రామశబ్దమునకు 'ఆమ్'ప్రత్యయమును జేర్చుటచే 'రామ + ఆమ్'అని యుండ సవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తింపగా:-

148. హ్రస్వనద్యాపో నుట్ 7 1.54

హ్రస్వాన్తాత్ నద్యన్తాత్ ఆబన్తాచ్చాఙ్గాత్పరస్యా మోనుడాగమః.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్' నుండి 'ఆమి' అనువృత్తమై విభక్తివిపరిణామముచే 'ఆమః' అని యగును. హ్రస్వాంతము,

ఆబంతము నగు అంగముకంటె పర మగు 'ఆమ్'కు 'నుట్'అను నాగమము వచ్చును.

'నుట్'లోని 'ఉ''ట్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇది టిత్తు గాన 'ఆమ్'కు అద్య వయవముగ వచ్చును.

'రామ + ఆమ్'అనునపుడు 'ఆమ్'అనునది హ్రస్వాంతమగు అంగము కంటె పర మగుటచే నుడాగమము ఆద్యవయవముగ వచ్చి 'రామ + నామ్' అని యుండగా-

149. నామి 6.4.3

(నామి పరే) అజన్తాఙ్గస్య దీర్ఘః. రామాణామ్. రామే,రామయోః. ఏత్వే కృతే—

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి'దీర్ఘః' అనువర్తించును 'అచశ్చ'అను పరిభాష ననుసరించి [1] 'అచః' అను పదము లభించును. 'నామ్'పర మగునపుడు అజన్తాఙ్గమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'రామ'అను అజన్తాంగమునకు నామ్ పర మగుటచే అలోన్త్యపరిభాషచే (సూ.21) దీర్ఘము చివరి అకారమునకు వచ్చును. 'రామా + నామ్' అని యుండగా 'అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేపి' అను సూత్ర ముచే (138) ణత్వము 'రామాణామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ షష్ఠి యందు 'రామస్య, రామయోః, రామాణామ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'రామ'శబ్దమునకు 'ఙి'ప్రత్యయమును జేర్చగా 'రామ + ఙి'అని యుండును. 'లశక్వతద్ధితే' అను సూత్రముచే (136) ఙకార మునకిత్సంజ్ఞ—'రామ + ఇ'. 'ఆద్గుణః'అను సూత్రముచే (27) గుణము- 'రామే' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీద్వివచనమున 'షష్ఠీ' ద్వివచనమునందు వలె 'రామయోః'అను రూపము సిద్ధించును.

---

1. అచశ్చ. 1.2.28 హ్రస్వదీర్ఘప్లుతశబ్దైర్యత్ర అజ్విధీయతే తత్ర అచ ఇతి షష్ఠ్యన్తం పదముపతిష్ఠతే (సి. కౌ.). (ఇది పరిభాషా సూత్రము) హ్రస్వదీర్ఘప్లుతిశబ్దోచ్చారణపూర్వకముగ నెచట అచ్ విధింపబడునో అచట 'అచః'అను షష్ఠ్యంతపద ముపస్థిత మగును.

సప్తమీ బహువచనమున రామశబ్దమునకు 'సుప్' అను ప్రత్యయమును జేర్చ 'రామ + సుప్'అని యుండును. పకారమునకు హలన్త్యసూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ-'రామ + సు', 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) 'అ'కారమునకు 'ఏ'కారము-'రామే + సు'అని యుండగా.

150. ఆదేశప్రత్యయయోః 8.3.59

ఇణ్కుభ్యాం పరస్యాపదాన్తస్యాదేశః ప్రత్యయావయవశ్చ యః సస్తస్య మూర్ధన్యాదేశః. ఈషద్వివృతస్య సస్య తాదృశ ఏవ షః, రామేషు. ఏవం కృష్ణాదయోఽప్యదన్తాః.

'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః' 'ఇణ్కోః' అనునధికార సూత్రములును. 'సహేః సాడః సః'నుండి 'సః' అను పదమును అనువర్తించును. ఇణ్ కవర్గములకంటె పరమును, అపదాన్తమును, ఆదేశము గాని,ప్రత్యయావయవము గాని,యగు సకారమునకు మూర్ధన్యవర్ణ మాదేశ మగును.

ఇచట ఇణ్(ఏకారము) కంటె పర మగు సకారము ప్రత్యయావయవమైనది. పదాన్తము కాదు. కావున నీ సూత్రముచే మూర్ధన్యము వచ్చును. సకారము ఈషద్వివృతము గాన దానికి మూర్ధన్యవర్ణములలో ఈషద్వివృత యత్నము కల దగు షకార మాదేశ మై 'రామేషు'అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లు సప్తమవిభక్తియందు 'రామే, రామయోః, రామేషు' అను రూపములు సిద్ధించినవి 'కృష్ణ'మొదలగు అకారాంతశబ్దము లన్నియు నిట్లే సిద్ధించును.

151. సర్వాదీని సర్వనామాని 1.1.27.

సర్వాదులకు (సర్వాదిగణపఠితము లగు శబ్దములకు) సర్వనామములని పేరు.

సర్వనామ మనగా అన్నిటికిని నామ మని యర్థము, అనగా ఈ గణమునందలి పదము లన్నియు ప్రత్యేకముగ నొక వ్యక్తి లేక వస్తువు విషయమునగాక ప్రసంగానుసారముగ ఏవ్యక్తిని లేక వస్తువును గూర్చి యైనను ప్రయుక్తములు కావచ్చును. ఉదాహరణకు 'సర్వః' 'త్వం''అహమ్ మొదలగు వాటిని సందర్భానుసారముగ నే వ్యక్తులను లేక వస్తువులను గూర్చియైనను ప్రయోగించవచ్చును. సర్వాదిగణము ఈ క్రింద చూపబడుచున్నది.

సర్వ, విశ్వ, ఉభ, ఉభయ, డతర, డతమ, అన్య, అన్యతర, ఇతర, త్వత్, త్వ, నేమ, సమ, సిమ. (గణసూత్రము) పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాఽపరాధరాణి వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయామ్. (గ. సూ.) స్వమజ్ఞాతిధనాఖ్యాయామ్. (గ.సూ.) అన్తరం బహిర్యోగోపసంవ్యానయోః. త్యద్, తద్, యద్, ఏతద్, ఇదమ్, అదస్, ఏక, ద్వి యుష్మద్, అస్మద్, భవతు, కిమ్.

'సర్వ' మొదలు 'కిమ్'వరకును గల పదములకు సర్వాదిగణ మని పేరు. సర్వ = సమస్తము. విశ్వ = సమస్తము. ఉభ = రెండు. ఉభయ = రెండింటి సముదాయము. 'డతర', 'డతమ' అనునవి ప్రత్యయములు.కావున తదంతములకు సర్వనామత్వము, అన్య = ఇతర మైనది. అన్యతర = రెండింటిలో నొకటి. ఇతర = ఇతర మైనది. త్వత్, త్వ = అన్యమైన. నేమ = సగము. సమ = సమస్తమైన. సిమ = సమస్తమైన.

'పూర్వపర' మొదలగు మూడు సూత్రములును గణపాఠమధ్యమునం దుండుటచే వీటికి గణసూత్రము లని పేరు. 'పూర్వ'మొదలగు నేడు శబ్దములును వ్యవస్థయందును, సంజ్ఞావాచకములు కాని యప్పుడును మాత్రమే ఈ గణమున చేర్చబడును. వ్యవస్థ యనగా స్వాభిధేయాపేక్షావధి నియమము, అనగా తన వాచ్యార్థముచే నపేక్షితమగు అవధియొక్క నియమము. ఉదా-'పూర్వః' యనగనే దేనికంటె? అను నాకాంక్ష తప్పక కలుగును. ఈ విధముగ నియతముగ అవధిసాపేక్ష మగు అర్థమును బోధించునపుడు మాత్రమే పూర్వాదులకు సర్వనామసంజ్ఞ. మరియు ఈ పూర్వాదులు సంజ్ఞావాచకములుగ నుండరాదు. అటులైనయడలనే వాటికి సర్వనామసంజ్ఞ. ఉదాహరణకు-'పూర్వః'అనునది దేనికైన నామధేయముగ నుపయుక్త మైనచో దీనికి సర్వనామసంజ్ఞ యుండదు.

పూర్వ = మొదటి. పర = రెండవ (ఇతరమైన.) అపర = పశ్చిమము. దక్షిణ = దక్షిణము. ఉత్తర = ఉత్తరము. అపర = పశ్చిమము. అధర = క్రిందనున్న.

బంధువు,ధనము అను నర్థములకంటె భిన్నము లగు నర్థములందు 'స్వ'శబ్దము సర్వనామసంజ్ఞక మగును.

బాహ్యము అను నర్థమునందును, అధోవస్త్ర మను నర్థమందును మాత్రమే 'అంతర' శబ్దము సర్వనామసంజ్ఞ మగును.

త్యద్ = అది,ఆ. తద్ = అది,ఆ. యద్ = ఏదైతే. ఏతద్ = ఇది. ఇదమ్ = ఇది,ఈ. అదస్ = అది,ఆ. ఏక = ఒక. ద్వి = రెండు. యుష్మద్ = నీవు అస్మద్ = నేను. భవతు = తమరు. కిమ్ = ఎవరు, ఏది.

ఈ సర్వాదిగణమున మొదటి శబ్ద మగు సర్వశబ్దమునకు జస్,ఙే ఙసి, ఆమ్,ఙి అను నైదు విభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు తక్క ఇతరరూపము లన్నియు 'రామ'శబ్ద రూపముల వలెనే యుండును. కావున ప్రథమైకవచన ద్వివచనములందు 'సర్వః','సర్వౌ'అను రూపము లగును. బహువచనమున 'సర్వ + జస్'అని యుండగా పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రావలసియుండ.

152. జసః శీ 7.1.17

అదన్తాత్ సర్వనామ్నో జసః శీ స్యాత్.అనేకాల్త్వాత్ సర్వాదేశః. సర్వే.

'అతో భిస ఐస్' 'సర్వనామ్నః స్మై'నుండి 'అతః''సర్వనామ్నః' అను వర్తించును. అదంత మగు సర్వనామముకంటె పర మగు 'జస్'కు 'శీ అను నది ఆదేశ మగును.

'శీ'అనునది అనేకాల్ అగుటచే సర్వాదేశమై వచ్చును. 'శీ'యనునది గూడ స్థానివద్భావముచే ప్రత్యయము గాన 'లశక్వతద్ధితే'అను సూత్రముచే (136) శకార మిత్సంజ్ఞక మగును. 'సర్వ + ఈ'-'ఆద్గుణః' (27) 'సర్వే' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయతృతీయ విభక్తులలో రామశబ్దమునకు వలెనే రూపము లుండును. చతుర్థ్యేకవచనమున 'సర్వ + ఙే' అని యుండ.

153 .సర్వనామ్నః స్మై 7.1.14

అతః సర్వనామ్నో ఙేః స్మై. సర్వస్మై.

'అతో భిస ఐస్' 'ఙేర్యః'నుండి 'అతః' 'ఙే' అనువర్తించును. అదన్త సర్వనామముకంటె పర మగు 'ఙే'ప్రత్యయమునకు 'స్మై' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఙే'కు 'స్మై'అను నాదేశము చేయ 'సర్వస్మై' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచనమున 'సర్వ + ఙసి'అని యుండగా-

154. ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ 7.1.15

అతః సర్వనామ్నో ఙసిఙ్యో రేతౌ స్తః. సర్వస్మాత్.

'అతో భిస ఐస్' 'సర్వనామ్నః స్మై'నుండి 'అతః''సర్వనామ్నః' అనువర్తించును. అకారాంతసర్వనామముకంటె పర మగు 'ఙసి''ఙి'అను సుప్ప్రత్యయములకు (క్రమముగా) 'స్మాత్''స్మిన్'అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఙసి'కి 'స్మాత్'అను నాదేశము చేయగా 'సర్వస్మాత్' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీ బహువచనమున 'సర్వ + ఆమ్' అని యుండగా-

155. ఆమి సర్వనామ్నః సుట్ 7.1.52.

అవర్ణాన్తాత్ పరస్య, సర్వనామ్నో విహితస్యామః సుడాగమః స్యాత్. ఏత్వషత్వే - సర్వేషామ్. సర్వస్మిన్. శేషం రామవత్. ఏవం విశ్వాదయోప్యదన్తాః.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'ఆజ్జసేరసుక్'నుండి 'ఆత్' అనువర్తించును. అవర్ణాంత మగు అంగముకంటె పరమును, సర్వనామముకంటె (పరముగ) విధి పబడినదియు నగు 'ఆమ్'కు 'సుట్'అను నాగమము వచ్చును.

'సుట్'నందలి 'ఉ''ట్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. టిత్‌గాన 'ఆమ్'నకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును. ఈ సుడాగమముచే 'సర్వ + సామ్'అని యుండ 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) ఝలాది బహువచనము పరముగనున్నది గాన వెనుక నున్న అకారమునకు ఏకారము వచ్చి 'సర్వేసామ్' అని యుండగా'ఆదేశప్రత్యయయోః'(150) అను సూత్రముచే'సామ్'ప్రత్యయావయవ మగు సకారమునకు షత్వము చేయ 'సర్వేషామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సర్వ + ఙి'అని యుండగా-'ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ'అను సూత్రముచే (154) 'ఙి'ప్రత్యయమునకు 'స్మిన్' అను నాదేశము వచ్చుటచే 'సర్వస్మిన్'అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర రూపము లన్నియు రామశబ్ద రూపములవలె ఉండును. సర్వనామశబ్దములలో చేర్పబడిన 'విశ్వ' మొదలగు అదన్తశబ్దము లన్నియును సర్వశబ్దమువలెనే యుండును.

ఉభశబ్దో నిత్యం ద్వివచనాన్తః. ఉభౌ-2. ఉభాభ్యామ్-3. ఉభయోః-2. తస్యేహ పాఠ అకజర్థః.

ఉభశబ్దమునకు 'రెండును' లేక 'ఇరువురును' అని యర్థము. కావున దీనికి ద్వివచనాంతరూపములే గాని ఏకవచన బహువచనాంతరూపము లుండవు. ప్రవి-ఉభౌ; ద్వి-ఉభౌ; తృ-ఉభాభ్యామ్; చ-ఉభాభ్యామ్; పం-ఉభాభ్యామ్; ష-ఉభయోః; స-ఉభయోః; అను రూపము లుండును.

సర్వశబ్దమునందు చూచిన విధమున సర్వనామసంజ్ఞాప్రయుక్తము లగు విశేషకార్యము లన్నియు ఏకవచన బహువచనములందు మాత్రమే యుండుటచే నిత్యద్వివచన మగు 'ఉభ'శబ్దమును సర్వనామశబ్దములలో పఠించుటవలని ప్రయోజన మేమని సందేహము కలుగవచ్చును. దానికి సర్వనామత్వ ముండుటచే 'అవ్యయ సర్వనామ్నామకచ్ ప్రాక్టేః' అను సూత్రముచే (1232) టికి పూర్వము 'అకచ్' ప్రత్యయము వచ్చును. ఇదియే దాని సర్వనామత్వమునకు ప్రయోజనము.

ఉభయశబ్దస్య ద్వివచనం నాస్తి. డతరడతమౌ ప్రత్యయౌ. 'ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తగ్రహణమ్' ఇతి తదన్తా గ్రాహ్యాః, నేమ ఇత్యర్థే. సమః సర్వపర్యాయః. తుల్యపర్యాయస్తు న. 'యథాసంఖ్య మనుదేశః సమానామ్' ఇతి జ్ఞాపకాత్.

ఉభయశబ్దమునకు రెండు అవయవములు కలది అని అర్థము. దీనికి ద్వివచనమున ప్రయోగము లేదు. ఏకవచన బహువచనములలో సర్వశబ్దమునకు వలె రూపము లుండును.

ఈ గణమున పఠితము లగు 'డతర' 'డతమ' అనునవి ప్రత్యయములు. 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః' అను న్యాయముచే ఈ ప్రత్యయములకు స్వతంత్రప్రయోగ ముండదు. 'ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తా గ్రాహ్యాః' అను న్యాయమున 'డతర' 'డతమ' ప్రత్యయములు సర్వనామసంజ్ఞకము లనగా 'డతర' 'డతమ' ప్రత్యయాంతములు సర్వనామసంజ్ఞము లగు నని యర్థము. కావున ఈ ప్రత్యయములను జేర్చుటచే సిద్ధించిన కతర, కతమ, యతర, యతమ, తతర, తతమ, ఏకతర, ఏకతమ అను ఎనిమిది శబ్దములును సర్వనామసంజ్ఞములై సర్వశబ్దమువలె నుండును. నేమశబ్దమునకు సగము, అని యర్థము.

సమశబ్దమునకు సమస్తము,సమానము,అను రెండర్థములు కలవు. అందు సమస్తము అను నర్థమునందు మాత్రమే దీనికి సర్వనామసంజ్ఞ యుండును గాని 'సమానము'అను నర్థమున నుండదు. 'యథాసఙ్ఖ్యమనుదేశస్సమానామ్'అను సూత్రమున పాణిని 'సమానామ్'అని ప్రయోగించుటయే ఇందులకు ప్రమాణము. సమానార్థక మగు సమశబ్దమునకు గూడ సర్వనామసంజ్ఞయుండుచో పాణిని షష్ఠీబహువచనమున 'సమేషామ్'అని ప్రయోగించి యుండెడివాడు.

156. పూర్వపరావరదక్షిణోత్తరాపరాధరాణి వ్యవస్థాయా మసంజ్ఞాయామ్ 1.1.34

ఏతేషాం వ్యవస్థాయామసంజ్ఞాయాం సర్వనామసంజ్ఞా గణ సూత్రాత్ సర్వత్ర యా ప్రాప్తా సా జసి వా స్యాత్. పూర్వే; పూర్వాః. అసంజ్ఞాయాం కిమ్?ఉత్తరాః కురవః. స్వాభిధేయాపేక్షావధినియమో వ్యవస్థా. వ్యవస్థాయాం కిమ్? దక్షిణా గాథకాః. కుశలా ఇత్యర్థః.

'విభాషా జసి'అను సూత్రము, 'సర్వాదీని సర్వనామాని'నుండి 'సర్వనామాని' అనువర్తించును. పూర్వాదిపదములకు వ్యవస్థయందును, అసంజ్ఞావాచకత్వమునందును గణసూత్రముచే నిత్యముగ లభించిన సర్వనామసంజ్ఞ 'జస్' పర మగునపుడు వికల్పముగ నుండును.

'పూర్వ + జస్'అనునపుడు ఈ సూత్రముచే పూర్వశబ్దమునకు సర్వనామసంజ్ఞ వైకల్పికము గాన సర్వనామసంజ్ఞయున్నపుడు 'జసః శీ'(152)ఇత్యాదులు ప్రవర్తించుటచే 'పూర్వే' యనియు, లేని పక్షమున 'రామాః'వలె 'పూర్వాః' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.

'అసంజ్ఞాయామ్'అన నేల?అట్లనుటచే ఈశబ్దములు సంజ్ఞావాచకములుగ నుపయుక్తము లైనపుడు సర్వనామసంజ్ఞ యుండదు. 'ఉత్తరాః కురవః'అను చోట 'ఉత్తరాః'అనునది ఒక దేశమునకు నామధేయముగ నుపయుక్త మైనది గాన దీనికి సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. కావుననే 'ఉత్తరే'యను రూపము కాక 'ఉత్తరాః'అను రూపము సిద్ధించినది. (వ్యవస్థాపదార్థము గణసూత్రవ్యాఖ్యానమునచూపబడినది) 'వ్యవస్థాయామ్'అని యననేల?వ్యవస్థ లేనిచో సర్వనామసంజ్ఞ రాకుండుటకై ఈ పదము చేర్చబడినది. కావుననే 'దక్షిణా గాథకాః'అనుచో 'దక్షిణాః' అనుదానికి 'నేర్పరులు' అను నర్థమగుటచే (వ్యవస్థ లేదు గాన)

సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. దిగర్థ మైనపుడే దేనికి ఉత్తరము, దేనికి దక్షిణము అను అవధ్యపేక్ష యుండును గాన, ఉత్తరదక్షిణశబ్దము లపుడు సర్వనామసంజ్ఞకము లగును.

157. స్వమజ్ఞాతి ధనాఖ్యాయామ్ 1.1.35

జ్ఞాతిధనాన్యవాచినః స్వశబ్దస్య ప్రాప్తా సంజ్ఞా జసి వా. స్వే, స్వాః. ఆత్మీయా ఆత్మాన ఇతి వా. జ్ఞాతిధనవాచినస్తు స్వాః. జ్ఞాతయోర్థా వా.

అనువృత్తులను పూర్వసూత్రమునందు వలె గ్రహింపవలెను. జ్ఞాతిధనాన్య వాచి యగు స్వశబ్దమునకు ప్రాప్త మగు సర్వనామసంజ్ఞ 'జస్'పర మగునపుడు వికల్పముగ నుండును,

స్వశబ్దమునకు ఆత్మ (తాను), ఆత్మీయము, జ్ఞాతి,ధనము అను నాలు గర్థ ములు గలవు. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వంత్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' అని యమరుడు. అందు మొదటి రెండర్థములందు మాత్రమే స్వశబ్దమునకు సర్వనామత్వము. ఆ సర్వనామత్వము 'జస్' పర మగునపుడు వైకల్పిక మని యీ సూత్రము చెప్పుచున్నది గాన ప్రథమాబహువచనమున 'స్వే''స్వాః'అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'స్వే', 'స్వాః' అనుదానికి 'ఆత్మీయులు' లేక 'తాము'అని యర్థము. ఇది జ్ఞాతిధనవాచక మగునపుడు సర్వనామము కాదు గాన 'స్వాః' అను నొక్క రూపము మాత్రమే యుండును.

158. అన్తరం బహిర్యోగో పసంవ్యానయోః 1.1.36

బాహ్యే పరిధానీయే చార్థేఽన్తరశబ్దస్య ప్రాప్తా సంజ్ఞా జసి వా. అన్తరే, అన్తరాః వా గృహాః; బాహ్యా ఇత్యర్థః. అన్తరే, అన్తరా వా శాటకాః- పరిధానీయా ఇత్యర్థః.

అనువృత్తులను పూర్వసూత్రమందు వలె గ్రహింపవలెను. బాహ్యము, పరిధానీయము అను నర్థములందు 'అంతర' శబ్దమునకు సంప్రాప్త మగు 'సర్వ నామసంజ్ఞ 'జస్'పర మగునపుడు వికల్పముగ నగును.

సర్వనామసంజ్ఞ యున్న పక్షమున 'జసఃశీ'ఇత్యాదులు ప్రవర్తించుటచే 'అన్తరే' అనియు తదభావపక్షమున 'అన్తరాః' అనియు రెండు రూపము లగును. మూలములోని మొదటి యుదాహరణమున 'అన్తర' శబ్దము బాహ్య

మను నర్థమందును, రెండవ యుదాహరణమున అధోవస్త్ర మను నర్థమందును ప్రయుక్త మైనది కావున సర్వనామత్వము.

159. పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వా. 7.1.16

ఏభ్యో జసిఙ్యోః స్మాత్ స్మినౌ వా స్తః, పూర్వస్మాత్, పూర్వాత్ పూర్వస్మిన్, పూర్వే. ఏవం పరాదీనామపి. శేషం సర్వవత్.

'ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ' అను సూత్ర మనువర్తించును. 'పూర్వ' మొదలగు తొమ్మిది శబ్దముల కంటెను పరమగు ఙసి, ఙి, అను ప్రత్యయములకు 'స్మాత్' 'స్మిన్' ఆదేశములు వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వైకల్పికముగ 'స్మాత్' 'స్మిన్'లు వచ్చు పక్షమున 'పూర్వస్మాత్' పూర్వస్మిన్' అను రూపములును, ఇవి రాని పక్షమున రామశబ్దమునకు వలె 'పూర్వాత్' 'పూర్వే' అను రూపములును సిద్ధించును. 'పర' మొదలగు మిగిలిన ఎనిమిది శబ్దములకును నిట్లే రూపము లగును. శిష్ట రూపములు సర్వశబ్దమునకు వలె నుండును.

160. ప్రథమచరమ తయాల్పార్ధకతిపయనేమాశ్చ 1.1.33

ఏతే జసి ఉక్తసంజ్ఞా వా స్యుః. ప్రథమే. ప్రథమాః. తయః ప్రత్యయః-ద్వితయే. ద్వితయాః. శేషం రామవత్ నేమే. నేమాః. శేషం సర్వవత్.

'సర్వాదీని సర్వనామాని' నుండి 'సర్వనామాని', 'విభాషా జసి' అను సూత్రమును, అనువర్తించును. ప్రథమచరమశబ్దములు, తయప్రత్యయాన్త శబ్దములు, అల్ప, అర్ధ, కతిపయ, నేమశబ్దములును 'జస్'పర మగునపుడు వికల్పముగ సర్వనామసంజ్ఞము లగును.

సర్వనామత్వపక్షమున 'జసః శీ' ఇత్యాదిసూత్రములు ప్రవర్తించుటచే 'ప్రథమే' 'ద్వితయే' 'నేమే' ఇత్యాది రూపములును, తదభావపక్షమున 'ప్రథమాః', 'ద్వితయాః', 'నేమాః' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

సూత్రమం దున్న 'తయ' అనుదానికి 'తయప్' ప్రత్యయ మని యర్థము. 'ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తా గ్రాహ్యాః' అను నియమముచే నిచట తయప్ ప్రత్యయాంతము లగు ద్వితయ, ద్వయ, త్రితయ, త్రయ, చతుష్టయ, పంచతయ

మొదలగు శబ్దములు గ్రహింపబడును. ఇతరరూపము లన్నియు సర్వశబ్దరూపముల వలె నుండును.

వా. తీయస్య జిత్సు వా.

ద్వితీయస్మై, ద్వితీయాయ ఇత్యాది. ఏవం తృతీయః.

'తీయ' ప్రత్యయాంతము లగు పదములకు 'ఙిత్'లగు ప్రత్యయములు (ఙే, ఙసి, ఙస్, ఙి)పర మగునపుడు సర్వనామసంజ్ఞ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే తీయప్రత్యయాన్త మగు ద్వితీయ శబ్దమునకు సర్వనామత్వము వైకల్పికము గాన 'ఙే'పర మగునపుడు 'ద్వితీయస్మై'. 'ద్వితీయాయ', అనియు, 'ఙసి'పర మగునపుడు 'ద్వితీయస్మాత్', 'ద్వితీయాత్', అనియు, 'ఙి'పర మగునపుడు 'ద్వితీయస్మిన్', 'ద్వితీయే', అనియు రెండేసి రూపము లగును.'ఙస్'పర మగునపుడు సర్వనామత్వప్రయుక్త విశేష మేమియు లేదు గాన 'ద్వితీయస్య' అనియే రూపము సిద్ధించును. కాని స్త్రీలింగమున దీనికి గూడ ప్రయోజనముండును. 'తృతీయ'శబ్దమునకు కూడ నిట్లే రూపము లుండును.

అకారాంత మగు నిర్జరశబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'నిర్జరః'అను రూప మగును. ద్వివచనమున 'నిర్జర + ఔ'అని యుండగా-

161. జరాయా జరసన్యతరస్యామ్ 7.2.101

అజాదౌ విభక్తౌ.

'అన్యతరస్యామ్'అను పదమునకు వికల్పముగా అని యర్థము. 'అచి ర ఋతః' 'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'అచి' 'విభక్తౌ'అనువర్తించును. అజాది విభక్తి పర మగునపుడు జరాశబ్దమునకు వికల్పముగ 'జరస్'అను నాదేశము వచ్చును.

నిర్జరశబ్దము 'నిర్గతః జరాయాః'అను నర్థమున 'నిర్' అను ఉపసర్గకును జరాశబ్దమునకును సమాసముచేయుటచే నిష్పన్న మైనది. ఇందు జరాశబ్ద మున్నను ఇది 'నిర్జర' శబ్దము కాని 'జరా' శబ్దము కాదు గావున నీ సూత్రమున కిచట ప్రసంగము లేదను సందేహమును తొలగించుటకై క్రింది పరిభాష చూపబడుచున్నది.

పరి. పదాఙ్గాధికారే తస్య చ తద న్తస్య చ.

పదాధికారమునందును అఙ్గాధికారమునందును విధింపబడిన ఆదేశము ఏ పదమునకు విహిత మైనదో దానికిని, అది యంతమునందు గల సముదాయమునకును వచ్చును.

ఈ పరిభాష ననుసరించి ఈ జరసాదేశము అంగాధికారములోనిది గాన జరాశబ్దమునకే కాక జరాశబ్ద మంతమున గల నిర్జరశబ్దమునకు గూడ రావచ్చును. కాని ఈ యాదేశము అనేకాల్ కావున 'అనేకాల్శిత్సర్వస్య' అను సూత్రముచే (45) 'నిర్జర' అనుదానికి సర్వాదేశముగ రావలసి యుండ-

పరి. నిర్దిశ్యమానస్యాదేశా భవన్తి

ఆదేశవిధాయకశాస్త్రమున షష్ఠ్యంతపదముచే నేది నిర్దిష్ట మగునో దానిస్థానమున మాత్రమే ఆదేశము వచ్చును.

'జరాయా జరసన్యతరస్యామ్' అను సూత్రమున (161) 'జరా' శబ్దము మాత్రమే షష్ఠ్యంతపదముచే నిర్దిష్టమై యున్నది. కావున జరసాదేశము 'నిర్జర' శబ్దమునందలి 'జర'అను భాగమునకు మాత్రమే వచ్చును.

కాని పై సూత్రమున 'జరా' శబ్దమునకు 'జరస్' ఆదేశము విహితము కాని 'జర' శబ్దమునకు కాదు. 'నిర్జర' శబ్దమున నున్నది 'జర' శబ్దము కాని 'జరా' శబ్దము కాదు. అట్టిచో నిచట జరసాదేశమెట్లు వచ్చును? అను సందేహము కలుగును. తన్నివృత్త్యర్థమై లోకసిద్ధ మగు నీ క్రింది న్యాయము చూపబడుచున్నది.

పరి. ఏకదేశవికృతమనన్యవత్.

ఏదైన యొక అవయవమున వికారము కలిగినను ఒక వస్తువు మరియొక వస్తువు కాజాలదు. ఉదాహరణకు- కుక్కకు తోక తెగినను కుక్కయే యగును గాని మరియొక జంతువు కాజాలదు. అట్లే 'జరా'లోని దీర్ఘము పోయి హ్రస్వము వచ్చినను దానిని 'జరా'శబ్దముగ పరిగణింపవచ్చును. కావున నీ సూత్రముచే జరసాదేశము వచ్చుటలో సందేహము లేదు.

ఇట్లు జరసాదేశము చేయగా 'నిర్జరసౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ విధముగ అజాదులగు (ఇద్వర్ణములు లోపించినపిదప) ఔ, జస్, అమ్, ఔ, శస్, టా, ఙే, ఙసి, ఙస్, ఓస్, ఆమ్, ఙి, ఓస్, ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు వైకల్పిక జరసాదేశముచే "నిర్జరసౌ, నిర్జరసః, నిర్జరసమ్, నిర్జ

రసౌ, నిర్జరసః, నిర్జరసా, నిర్జరసే, నిర్జరసః, నిర్జరసః, నిర్జరసోః, నిర్జరసామ్, నిర్జరసి, నిర్జరసోః" అను రూపములు సిద్ధించును. జరసాదేశము రాని పక్షమున ఈ అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడును, హలాది విభక్తులు పర మగునపుడును గూడ రామశబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. అనగా అజాదివిభక్తులందు రెండేసి రూపములును హలాదివిభక్తులందు ఒక్కొక రూపమును ఉండును.

ఆకారాంత మగు 'విశ్వపా' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'విశ్వపా + సు' అని యుండగా రుత్వవిసర్గలచే 'విశ్వపాః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'విశ్వపా + ఔ' అని యుండగా 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తింప-

162. దీర్ఘాజ్జసి చ. 6.1.105

దీర్ఘాజ్జసి ఇచి చ పరే న పూర్వసవర్ణదీర్ఘః. వృద్ధిః—విశ్వపౌ విశ్వపాః, హేవిశ్వపాః, విశ్వపామ్, విశ్వపౌ.

'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః' నుండి 'పూర్వసవర్ణః' 'నాదిచి' అను సూత్రమును అనువర్తించును. దీర్ఘముకంటె జస్ప్రత్యయము, ఇచ్, పర మగునపుడు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాదు.

ఇట్లు పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రాకుండుటచే 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (33) వృద్ధి చేయగా 'విశ్వపౌ' అను రూపము సిద్ధించును

బహువచనమున 'విశ్వపా + (జ)అస్' అని యుండ పై సూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (42) సవర్ణదీర్ఘమును, రుత్వవిసర్గములను జేయ 'విశ్వపాః' అను రూపము సిద్ధించును. సంబోధనప్రథమారూపములు గూడ ఇట్లే ఉండును.

ద్వితీయైకవచనమున 'విశ్వపా + అమ్' అని యుండ 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా 'విశ్వపామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనరూప మగు 'విశ్వపౌ' అనునది ప్రథమాద్వివచనమువలె నిష్పన్నమగును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'విశ్వపా + (శ)అస్' అని యుండగా-

163. సుడనపుంసకస్య. 1.1.43

స్వాదిపఞ్చవచనాని సర్వనామస్థానసంజ్ఞాని స్యురక్లీబస్య.

'శి సర్వనామస్థానమ్' నుండి 'సర్వనామస్థానమ్' అనువర్తించును. 'సుట్' అనునది 'సు,ఔ,జస్,అమ్,ఔట్'ల ప్రత్యాహారము. నపుంసకలింగము కాని ప్రాతిపదికకంటె పర మగు సుమొదలగు ఐదు వచనములకు సర్వనామ స్థాన మని పేరు.

164. స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే. 1.4.17

కప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్వసర్వనామస్థానేషు పూర్వం పదం స్యాత్.

'సుప్తిఙన్తం పదమ్' నుండి 'పదమ్' అనువర్తించును. కప్రత్యయము వరకు నున్నట్టియు, సర్వనామస్థాన భిన్నములును అగు స్వాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు వెనుక నున్నది పదసంజ్ఞ మగును.

ఇచట 'కప్రత్యయావధిషు స్వాదిషు' అని చెప్పుటచే చతుర్థపంచమాధ్యాయగతము లగు ప్రత్యయము లన్నియు గ్రహింపబడినవి.

165. యచి భమ్. 1.1.18

యాదిషు అజాదిషు చ కప్ప్రత్యయావధిషు స్వాదిష్వసర్వనామస్థానేషు పూర్వం భసంజ్ఞం స్యాత్.

పై సూత్రము అనువర్తించును యకారము గాని అచ్ గాని ఆదియందు కలిగినవియు, సర్వనామస్థానభిన్నములును కప్ప్రత్యయావధికములును అగు స్వాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు పూర్వశబ్దస్వరూపము భసంజ్ఞ మగును.

పై యుదాహరణమున 'విశ్వపా' అనుదానికి సర్వనామస్థానభిన్న మగు 'శస్' అను ప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'స్వాదిషు...'అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞయు, ఈప్రత్యయము అజాది గాన ఈ సూత్రముచే భసంజ్ఞయు (రెండును) రావలసి యుండ-

166. ఆకడారాదేకాసంజ్ఞా 1.4.1

ఇత ఊర్ధ్వం ''కడారాః కర్మధారయే'' ఇత్యతః ప్రాగేకస్యైకైవ సంజ్ఞా జ్ఞేయా, యా పరాఽనవకాశా చ.

ఈ సూత్రము (ప్రథమాధ్యాయ చతుర్థపాద ప్రథమసూత్రము) మొదలు 'కడారాః కర్మధారయే' అను ద్వితీయాధ్యాయ ద్వితీయపాదమునందలి ముప్పది నాల్గవ సూత్రమువరకును ఒక దానికి ఒక్క సంజ్ఞయే యుండును. అందును ఒక లక్ష్యమున రెండు సంజ్ఞల కవకాశము లభించినపుడు ఆ రెండింటిలో నేది పర మైనదో, ఏది నిరవకాశమో యా సంజ్ఞ వచ్చును. ప్రకృత స్థలమున భసంజ్ఞ పర మైనది. ఈ భసంజ్ఞ కవకాశ మున్న ప్రతిస్థలమునందును పదసంజ్ఞా సూత్రము ప్రవర్తించును గాన, అది ప్రవర్తించుచో భసంజ్ఞాసూత్రము నిరవ కాశ మగును. కావున పదసంజ్ఞను బాధించి భసంజ్ఞ ప్రవర్తించును.

ఇట్లు 'విశ్వపా + శస్' అనునపుడు 'విశ్వపా' అనునది భసంజ్ఞక మై యుండ—

167. ఆతో ధాతోః. 6.4.140

ఆకారాన్తో యో ధాతుః, తదన్తస్య భసంజ్ఞకాఙ్గస్య లోపః. ''అలోన్త్యస్య''(21) విశ్వపః, విశ్వపా, విశ్వపాభ్యామ్ ఇత్యాది. ఏవం శఙ్ఖధ్మాదయః, ధాతోః కిమ్? హాహాన్ హాహా, హాహై. హాహాః, హాహౌః, హాహామ్, హాహే.

'అఙ్గస్య' 'భస్య' అని అధికారసూత్రములు. ఆకారాంతధాతువు అంత మందు గల భసంజ్ఞక మగు అంగమునకు లోపము వచ్చును.

'విశ్వపా' అనునది 'విశ్వం పాతి' అను నర్థమున 'పా'ధాతువునకు 'విచ్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే సిద్ధించిన రూపము. 'విశ్వపా + అస్'అనునపుడు 'విశ్వపా'అనునది ఆకారాంతధాతువు అంతమందు గల భసంజ్ఞ మగు అంగము. కావున నీ సూత్రము ప్రవర్తించును. 'అలోన్త్యస్య' అను పరిభాషచే (21) లోపము అంత్యవర్ణమునకు వచ్చును. 'విశ్వప్ + అస్' అని యుండ సకారము నకు రుత్వవిసర్గములచే 'విశ్వపః' అను రూపము సిద్ధించును.

అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఆకారలోపము గలుగును. హలాది ప్రత్యయము పర మగునపుడు విశేషకార్య మెద్దియు నుండదు. కావున తృతీయాదివిభక్తులలో:—

తృ. విశ్వపా, విశ్వపాభ్యామ్, విశ్వపాభిః: చ. విశ్వపే, విశ్వ పాభ్యామ్, విశ్వపాభ్యః; పం. విశ్వపః, విశ్వపాభ్యామ్, విశ్వపాభ్యః;

ష. విశ్వపః, విశ్వపోః, విశ్వపామ్; స. విశ్వపి, విశ్వపోః, విశ్వపాసు; అను రూపములు సిద్ధించును. 'శఙ్ఖధ్మా' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇట్లే ఉండును.

'ధాతోః' అన నేల? అట్లనుటచే 'హాహా + (శ)అస్'అనుచో 'హాహా' అనునది ఆకారాంత మైనను ఆకారాంతధాత్వంతము కాకుండుటచే ఆకారలోపము రాదు-

"ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము, 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' అను సూత్రముచే (137) సకారమునకు నకారమును వచ్చి 'హాహాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

హాహా:- టా పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘముచే నీ రూపము సిద్ధించును.
హాహై:- ఙే పర మగునపుడు వృద్ధిచే నీ రూపము నిష్పన్న మైనది.
హాహాః:- 'ఙసి,ఙస్'లు పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘసంధిచే నీ రూపము లగును.
హాహౌః:-'ఓస్' పర మగునపుడు వృద్ధి, రుత్వవిసర్గలచే నీ రూపము సిద్ధించును.
హాహామ్:- 'ఆమ్' పర మగునపుడు సవర్ణదీర్ఘముచే నీ రూప మగును.
హాహే:- 'ఙి' పర మగునపుడు గుణము వచ్చుటచే నీ రూప మగును.

హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'విశ్వపా' శబ్దమునకు వలె రూపము లుండును. 'హాహా' అనునది ఒక గంధర్వుని పేరు.

హరిశబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'హరి + సు' అనునపుడు సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'హరిః' అను రూప మగును.

ద్వివచనమున 'హరి + ఔ'అని యుండగా ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము వచ్చి (ఇకారసవర్ణదీర్ఘ మగు ఈకార మేకాదేశ మగుటచే) 'హరీ' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

బహువచనమున 'హరి + (జ)అస్' అని యుండగా:-

168. జసి చ. 7.3.109

హ్రస్వాన్తస్యాఙ్గస్య గుణః. హరయః.

'హ్రస్వస్య గుణః'అను సూత్రము 'అఙ్గస్య' అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. హ్రస్వాంత మగు అంగమునకు జస్ పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే గుణము-హరే + అస్; అయాదేశము—'హరయస్'; —సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు— 'హరయః' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున హేహరి + స్ అని యుండగా:-

169. హ్రస్వస్య గుణః 7.3.108

సమ్బుద్ధౌ. హేహరే, హరిమ్, హరీ, హరీన్.

'సమ్బుద్ధౌ చ' నుండి 'సమ్బుద్ధౌ' అనువర్తించును. సంబుద్ధి (సమ్బోధనప్రథమైకవచనము) పర మగునపుడు హ్రస్వాంతాంగమునకు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అలోన్త్యపరిభాషాను సారముగ (సూ.21) ఇకారమునకు గుణము వచ్చి 'హేహరే + స్'అని యుండగా 'ఏఙ్ హ్రస్వాత్ సమ్బుద్ధేః' అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధి యగు 'స్'కు లోపము- 'హేహరే' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయైకవచనమున 'హరి + అమ్'అని యుండ 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపముచేయ 'హరిమ్' అని యగును.

ద్వివచనరూప మగు 'హరీ'ప్రథమాద్వివచనమునందు వలె సిద్ధించును. బహువచనమున 'హరి + అస్'అని యుండ 'ప్రథమయోః'-అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘముచే 'హరీస్'అని యై పిదప 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' అనుసూత్రముచే (137) సకారమునకు నకారము వచ్చి 'హరీన్' అను రూప మగును.

తృతీయైకవచనమున 'హరి + (టా) ఆ'అని యుండగా-

170. శేషో ఘ్యసఖి 1.4.7

శేష ఇతి స్పష్టార్థమ్, అనదీసంజ్ఞౌ హ్రస్వౌ యావిదుతౌ తదన్తం సఖివర్జం ఘి సంజ్ఞమ్.

'యూస్త్ర్యాఖ్యౌనదీ'నుండి 'యూ' (ఇకారఉకారము లని యర్థము) 'ఙితి హ్రస్వశ్చ'నుండి 'హ్రస్వః' అనువర్తించును. నదీసంజ్ఞ లేని హ్రస్వము లగు ఇకారఉకారము లంతమున గలదియు, సఖిశబ్దభిన్నమును, నగు శబ్దము ఘి సంజ్ఞక మగును.

'ఙితి హ్రస్వశ్చ'అను సూత్రము (222)చే స్త్రీలింగమున ఇకారఉకారాంతశబ్దములకు ఙిత్తు లగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు వికల్పముగ

నదీసంజ్ఞ విధింపబడినది. 'అట్టి నదీసంజ్ఞ లేని పదములు'అను నర్థమును 'శేషః'అను పదము ప్రయుక్తమైనది. కాని ఘిసంజ్ఞావిధాయక మగు నీ సూత్రము సామాన్యశాస్త్రము. నదీసంజ్ఞావిధాయక సూత్రము (222) విశేష శాస్త్రము. 'ఉత్సృజ్యాపవాద విషయం సామాన్యం ప్రవర్తతే'అను న్యాయముచే నదీసంజ్ఞాప్రాప్తి లేని స్థలములందు మాత్రమే ఘిసంజ్ఞావిధాయకశాస్త్రము ప్రవర్తించును. అంతే కాక 'ఆకడారాదేకా సంజ్ఞా'అను (166) నియమ ముండుటచే రెండు సంజ్ఞలొకదానికి ఉండజాలవు. కావున 'నదీసంజ్ఞ లేని ఇకారఉకారాంతపదములకు ఘిసంజ్ఞ యుండును'అను నర్థము అర్థాత్ సిద్ధమగుచున్నను మరల 'శేషః'అను పదమును ప్రయోగించుట అర్థస్పష్టత్వార్థమే అని తెలిసికొనవలెను. హరిశబ్దమునకు నదీసంజ్ఞావకాశము లేదు గాన ఘిసంజ్ఞ రావచ్చును.

171. ఆఙో నాఽస్త్రియామ్ 7.3.120

ఘేః పరస్యాఽఽఙో నా స్యాదస్త్రియామ్. ఆఙితి టాసంజ్ఞా. **హరిణా, హరిభ్యామ్, హరిభిః.**

'అచ్చ ఘేః' నుండి 'ఘేః' అనువర్తించును. ఘిసంజ్ఞకముకంటె పరమగు 'ఆఙ్'కు 'నా' ఆదేశము వచ్చును. స్త్రీలింగమున మాత్రము రాదు.

'ఆఙ్'అనునది 'టా'ప్రత్యయమునకు ప్రాచీనాచార్యుల సంజ్ఞ. ఈ సూత్రముచే 'టా'కు 'నా'ఆదేశము పిదప 'అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి' అను సూత్రముచే (138) ణత్వము వచ్చి 'హరిణా'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనబహువచనప్రత్యయము లగు 'భ్యామ్' 'భిస్'ప్రత్యయములను చేర్చినపుడు 'హరిభ్యామ్' 'హరిభిః' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'హరి + (ఙే) ఏ'అని యుండగా-

172. ఘేర్ఙితి 7.3.111

ఘిసంజ్ఞకస్య ఙితి గుణః. హరయే.

'సుపి చ' 'హ్రస్వస్య గుణః'నుండి 'సుపి' 'గుణః'అనువర్తించును. ఘిసంజ్ఞమునకు 'ఙిత్'అగు సుప్ప్రత్యయము పర మగునపుడు గుణము ఆదేశమగును.

ఈ సూత్రముచే గుణము వచ్చి'హరే + ఏ'అని యుండ 'ఏచోయవాయావః'అను సూత్రముచే (22) అయాదేశము వచ్చి 'హరయే'అనురూపము

సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు 'హరిభ్యామ్' 'హరిభ్యః' అను రూపము లగును. పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'హరి + (ఙసి)అస్' 'హరి + (ఙస్) అస్'అని యుండ 'ఘేర్ఙితి'అను సూత్రముచే గుణము 'హరే + అస్' అని యుండగా-

173. ఙసిఙసోశ్చ 6.1.110

ఏఙో ఙసిఙసోరతి పూర్వరూపమేకాదేశః. హరేః-2. హర్యోః. హరీణామ్.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' 'అమిపూర్వః' నుండి 'ఏఙః', 'అతి', 'పూర్వః', 'ఏకః పూర్వపరయోః' అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ఏఙ్నకు 'ఙసి''ఙస్'ల హ్రస్వఅకారము పర మగునపుడు పూర్వరూప మేకాదేశ మగును.

ఇచట రేఫోత్తరవర్తి యగు ఏకారమునకు 'ఙసి''ఙస్'ల అకారము పర మగుటచే పూర్వరూపము వచ్చి 'హరేస్' అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'హరేః' అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీద్వివచనబహువచనరూపములు చతుర్థియందు వలె ఉండును. షష్ఠీద్వివచనమున 'హరి + ఓస్' అని యుండ యణాదేశము 'హర్యోస్'; సకారమునకు రుత్వవిసర్గములుచేయ 'హర్యోః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'హరి + ఆమ్' అనునపుడు 'హ్రస్వనద్యాపోనుట్' అను సూత్రముచే (148) ఆమ్నకు నుడాగమము- పిదప 'నామి' సూత్రముచే (149)దీర్ఘము వచ్చుటచే 'హరీనామ్' అని యుండ-'అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి'అను సూత్రముచే (138) నకారమునకు ణత్వమును రాగా 'హరీణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'హరి + ఙి' అని యుండగా-

174. అచ్చ ఘేః. 7.3.119

ఇదుద్భ్యాముత్తరస్య ఙేరౌత్ స్యాత్; ఘేరత్. హరౌ, హర్యోః, హరిషు. ఏవం కవ్యాదయః.

'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' నుండి 'ఙేః','ఇదుద్భ్యామ్' 'ఔత్'అను సూత్రములను అనువర్తించును. హ్రస్వము లగు ఇకారఉకారములకంటె పర మగు

'ఙి'కి ఔకార మాదేశ మగును; ఘిసంజ్ఞకమునకు (అలోన్త్యపరిభాషచే (సూ-21) దాని యంత్యాక్షరమునకు) హ్రస్వ మగు 'అ'కార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు అకారాదేశమును. 'ఙి' ప్రత్యయమునకు ఔకారమును నాదేశముగ వచ్చిన పిదప 'హర + ఔ' అని యుండ 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (33) వృద్ధి-'హరౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున షష్ఠీద్వివచనమునందు వలె రూపము సిద్ధించును. బహు వచనమున 'హరిసు' అని యుండ 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వ మాదేశమై 'హరిషు' అను రూపము సిద్ధించును. 'కవి'మొదలగు శబ్దముల రూపములను గూడ నిట్లే సాధించవలెను.

'సఖి'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సఖి + సు' అని యుండగా-

175. అనఙ్ సౌ. 7 1.93

సఖ్యురఙ్గస్యానఙాదేశః అసమ్బుద్ధౌ సౌ.

'సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రము, 'అఙ్గస్య' అను అధికారసూత్ర మును అనువర్తించును. సమ్బుద్ధిభిన్నమగు 'సు'పర మగునపుడు సఖిశబ్దాంగ మునకు 'అనఙ్' ఆదేశముగ వచ్చును.

'అనఙ్'నందలి 'అ''ఙ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'ఙిత్' కావున 'ఙిచ్చ' అను సూత్రముచే (46) అంతాదేశముగ (ఇకారస్థానమున) వచ్చును. 'సఖన్ + స్' అని యుండగా-

176. అలోన్త్యాత్ పూర్వ ఉపధా. 1.1.65

అన్త్యాదలః పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞః.

అంత్య మగు వర్ణముకంటె పూర్వమునందున్న వర్ణమునకు 'ఉపధ' యని పేరు.

ఈ సూత్రముచే 'సఖన్'లోనిఅంత్యవర్ణ మగు నకారముకంటె పూర్వ మునం దున్న 'అ'కారమునకు ఉపధ యని పేరు.

177. సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ. 6.4.8

నాంతస్య ఉపధాయా దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే.

'నోపధాయాః' అను సూత్రము అనువర్తించును. సమ్బుద్ధిభిన్న మగు

సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు నకారాంత మగు అంగముయొక్క ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట నకారాంతాంగము 'సఖన్'. దీనికి 'స్' అను సర్వనామస్థానము పరముగ నున్నది. ఇది(స్)సంబోధనప్రథమైకవచనము కాదు. కావున దీని యుపధ యగు 'అ'కారమునకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'సఖాన్ + స్'అని యున్నది:-

178. అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః. 1.2.41

ఏకాల్ ప్రత్యయో యః, సోఽపృక్తసంజ్ఞః స్యాత్.

ఏకాల్‌రూప మగు ప్రత్యయమునకు అపృక్త మని పేరు. ఈ సూత్రముచే 'స్'కు అపృక్తసంజ్ఞ లభించినది.

179. హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్ సుతిస్యపృక్తం హల్. 6.1.68

హలన్తాత్పరం, దీర్ఘౌ యౌ ఙ్యాపౌ తదన్తాచ్చ పరం 'సు' 'తి' 'సి' ఇత్యేతదపృక్తం హల్ లుప్యతే,

'లోపో వ్యోర్వలి' నుండి 'లోపః'అనువర్తించును. హలంతముకంటెను, దీర్ఘము లగు 'ఙీ''ఆప్' ప్రత్యయము లంతమునందు కలదానికంటెను, పర మగు 'సు''తి''సి'ల అపృక్తహల్లు లోపించును. 'తి''సి' అనునవి 'తిఙ్'ప్రత్యయములు. వీటి ఇకారము 'ఙిత్'లగు 'లఙ్'మొదలగు లకారములందు 'ఇతశ్చ' అనుసూత్రముచే(426)లోపించుటచే 'త్''స్' అనుహల్లులు మాత్రము మిగులును. 'ఙీ'అనుదానిచే ఙీప్, ఙీష్, ఙీన్ అను స్త్రీప్రత్యయములును, 'ఆప్' చే టాప్, డాప్, చాప్' అను స్త్రీ ప్రత్యయత్రయమును గ్రహింపబడును.

హలన్త మగు 'సఖాన్'కంటె పర మగు 'స్'ఈ సూత్రముచే లోపింప 'సఖాన్' అని యుండును.

180. న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య. 8.2.7

ప్రాతిపదికసంజ్ఞకం యత్ పదం తదన్తస్య నస్య లోపః. సఖా.

న, లోపః, ప్రాతిపదిక, అన్తస్య-(న, ప్రాతిపదిక, అనునవి లుప్తషష్ఠ్యంత పదములు). 'పదస్య' అధికారము. ప్రాతిపదికసంజ్ఞ గల పదముయొక్క అంతమున నున్న నకారమునకు లోప మగును.

'సఖాన్'అనుచో, 'సుప్'లోపించినను 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' (ప్రత్యయము లుప్త మైనను తత్ప్రయుక్త మగు కార్యము వచ్చును). అను

నియమ ముండుటచే 'సుప్తిఙన్తం పదమ్' (14) అను పదసంజ్ఞ యుండును. ఇందలి నకారము పదాన్తస్థ మైనది. 'సఖాన్' అనునది ప్రాతిపదికము గాన నిది ప్రాతిపదికసంజ్ఞ మగు పదము. కావున నకారము లోపింప 'సఖా' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనమున 'సఖి + ఔ' అని యుండగా:-

181. సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ, 7.1.92

సఖ్యురఙ్గాత్పరం సమ్బుద్ధివర్జం సర్వనామస్థానం ణిద్వత్,

'అఙ్గస్య' అధికారసూత్రము. 'ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే' 'గోతోణిత్' నుండి 'సర్వనామస్థానే' 'ణిత్' అనువర్తించును. సఖిశాబ్దాంగముకంటె పర మగు సంబుద్ధి భిన్న మగు సర్వనామస్థానము 'ణిత్'వంటి దగును—అనగా ణిత్ అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఎట్టి కార్యములు వచ్చునో అట్టి కార్యములు వచ్చును.

182. అచో ఞ్ణితి 7.2.115

అజన్తాఙ్గస్య వృద్ధిః, ఞితి ణితి పరే. సఖాయౌ, సఖాయః. హేసఖే, సఖాయమ్, సఖాయౌ, సఖీన్, సఖ్యా, సఖ్యే.

'మృజేర్వృద్ధిః'నుండి 'వృద్ధిః', 'అఙ్గస్య' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును, 'ఞిత్''ణిత్'అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు అజన్తాంగమునకు వృద్ధి వచ్చును.

ఇచట సఖిశబ్దముకంటె పర మగు'ఔ'అను సర్వనామస్థానమునకు పూర్వసూత్రముచే (181) ణిద్వద్భావము లభించుటచే ఈ సూత్రముచే సఖిశబ్దాంతమునందలి ఇకారమునకు (అలోన్త్యపరిభాషచే-21) వృద్ధి చేయగా'సఖై + ఔ'అని యుండ 'ఏచోయవాయావః'అను సూత్రముచే (22) ఆయాదేశము-'సఖాయౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాబహువచనమున 'సఖి + అస్'అని యుండ ద్వివచనమునందు వలె ణిద్వద్భావ, వృద్ధి, ఆయాదేశములును, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును జేయ 'సఖాయః' అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనైకవచనమున హరిశబ్దమునందు వలె 'హ్రస్వస్య గుణః'అను సూత్రముచే (169) గుణము, 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపమును వచ్చుటచే 'హేసఖే'అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనద్వివచన,బహువచనరూపములు ప్రథమయందు వలె నుండును. ద్వితీయైకవచనమున ణిద్వద్భావ, వృద్ధి, ఆయాదేశములచే 'సఖాయమ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాద్వివచనమున ప్రథమాద్వివచనమునందు వలె రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'సఖి + (శ)అస్'అని యుండ 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము-'సఖీస్'అని యుండగా 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి (137) అను సూత్రముచే సకారమునకు నకారాదేశము-'సఖీన్'అను రూపము సిద్ధించును. 'శస్'సర్వనామస్థానము కాదు గాన ణిద్వద్భావము రాదు.

సఖిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ లేకుండుటచే తత్ప్రియుక్తము లగు 'ఆఙో నా స్త్రియామ్' మొదలగు (సూ.171,172,174) కార్యములుండవు. కావున తృతీయైకవచనమున 'సఖి + ఆ'అని యుండ యణాదేశముచే 'సఖ్యా'అనియు, ద్వివచన బహువచనములందు 'సఖిభ్యామ్' 'సఖిభిః' అనియు రూపము లగును.

చతుర్థియందు ఏకవచనమున 'సఖి + ఏ'అని యుండ యణాదేశముచే 'సఖ్యే'అనియు ద్వివచనబహువచనములందు 'సఖిభ్యామ్''సఖిభ్యః'అనియు రూపములు సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచన షష్ఠ్యేకవచనములందు 'సఖి + అస్' అనునపుడు యణాదేశముచే 'సఖ్యస్'అని యుండగా-

183. ఖ్యత్యాత్పరస్య 6.1.112

ఖితిశబ్దాభ్యాం, ఖీతీశబ్దాభ్యాం కృతయణాదేశాభ్యాం పరస్య ఙసిఙసోరత ఉః.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' 'ఙసిఙసోశ్చ' 'ఋత ఉత్'అను సూత్రములనుండి 'అతి' 'ఙసిఙసోః''ఉత్'అను పదము లనువర్తించును. యణాదేశము చేసిన 'ఖి,తి,ఖీ,తీ'శబ్దములకంటె (అనగా యణాదేశము చేయుటచే నిష్పన్న మగు 'ఖ్య' 'త్య' అను వాటికంటె) పర మగు ఙసిఙస్‌ల అకారమునకు 'ఉ' వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అస్'లోని అకారమునకు 'ఉ' వచ్చుటచే 'సఖ్యుస్' అని యై సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'సఖ్యుః'అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సఖి + ఙి'అని యుండగా-

184. ఔత్ 7.3.118

ఇదుద్భ్యాం పరస్య ఙేరౌత్ స్యాత్. 'సఖ్యౌ'. శేషం హరివత్.

'ఇదుద్భ్యామ్'అను సూత్రము 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'నుండి 'ఙేః' అను వర్తించును. హ్రస్వము లగు ఇకారఉకారములకంటె పర మగు 'ఙి'కి 'ఔ' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఙి'కి 'ఔ'ఆదేశము వచ్చి 'సఖి + ఔ'అని యై యణాదేశముచే 'సఖ్యౌ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట చూపబడని రూపము లన్నియు హరిశబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

185. పతిస్సమాస ఏవ 1.4.8

ఘిసంజ్ఞః. పత్యా. పత్యే. పత్యుః2. పత్యౌ. శేషం హరివత్. సమాసే తు భూపతయే. కతిశబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః.

'శేషో ఘ్యసఖి'నుండి 'ఘి'అనువర్తించును. పతిశబ్దము సమాసమునందు మాత్రమే ఘిసంజ్ఞక మగును.

పతిశబ్దమును ప్రత్యేకముగ ప్రయోగించినపుడు ఘిసంజ్ఞ లేకుండుటచే ఘిసంజ్ఞాప్రయుక్తము లగు కార్యము లుండవు. అనగా 'టా'కు 'ఆఙో నాఽస్త్రియామ్'అను సూత్రముచే (171) 'నా'ఆదేశము, ఙే ఙసి ఙస్‌లు పర మగునపుడు 'ఘేర్ఙితి'అను సూత్రముచే (172) గుణము, ఙి పర మగునపుడు 'అచ్చ ఘేః'అను సూత్రముచే (174) ఇకారమునకు అకారము, ఙికి ఔకారమును రావు గాన (సఖిశబ్దమునకు వలె) పత్యా, పత్యే, పత్యుః, పత్యుః, పత్యౌ అను రూపములు సిద్ధించును. ఇతరరూపము లన్నియు హరిశబ్దమునందు వలెనే యుండును. సమాసమునందు పతిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ యుండును గాన తృతీయాదులందు ఘిసంజ్ఞాప్రయుక్తకార్యములు వచ్చుటచే 'భూపతి'శబ్దము హరిశబ్దము వలె నుండును.

'కిమః సంఖ్యాపరిమాణే డతి చ'అను సూత్రముచే కిమ్‌శబ్దమునకు 'డతి' ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'కతి'శబ్ద మేర్పడినది. ఇది నిత్యబహువచనాంతము. 'కతి + (జ)స్'అని యుండగా:-

186. *బహుగణవతుడతి సఙ్ఖ్యా* 1.1.23

బహుశబ్ద గణశబ్దములు, వతుప్రత్యయాంతము, డతిప్రత్యయాంతమును **'సంఖ్యా'** సంజ్ఞకము లగును.

187. *డతి చ* 1.1.25

డత్యన్తా సఙ్ఖ్యా షట్సంజ్ఞా స్యాత్.

పై సూత్రము నుండి 'సఙ్ఖ్యా'అను పదమును, 'ష్ణాన్తాషట్'నుండి 'షట్' **అను** పదమును అనువర్తించును. డత్యంత మగు సంఖ్యాసంజ్ఞకము షట్సంజ్ఞకము **కూడ అగును.**

కతిశబ్దము డతిప్రత్యయాంతము గాన పై రెండు సూత్రములచే దీనికి 'సంఖ్యా' సంజ్ఞయు, 'షట్'సంజ్ఞయు కూడ లభించును. ఈ సంజ్ఞాసూత్రములు 'అకడారాదేకా సంజ్ఞా'అను అధికారసూత్రము (166) క్రింద నున్నవి కాదు కావున రెండు సంజ్ఞలును ఉండవచ్చును.

188. *షడ్భ్యో లుక్* 7.1.22

జశ్శసోః.

'జశ్శసోః శిః'నుండి 'జశ్శసోః'అనువర్తించును. షట్సంజ్ఞకముల కంటె పర మగు'జస్', శస్'లకు లుక్వచ్చును.

189. *ప్రత్యయస్య లుక్శ్లులుపః* 1.1.61

లుక్, శ్లు,లుప్శబ్దైః కృతం ప్రత్యయాదర్శనం క్రమాత్ తత్తత్సంజ్ఞం స్యాత్.

'అదర్శనం లోపః'నుండి 'అదర్శనమ్' అనువర్తించును. 'లుక్, శ్లు, లుప్'పదములచే చేయబడిన ప్రత్యయాదర్శనమునకు క్రమముగా 'లుక్','శ్లు', 'లుప్'అను పేర్లు.

ప్రకృతమున 'కతి' యనునది షట్సంజ్ఞకము గాన దానికంటె పరమగు 'జస్'కు 'లుక్' (అదర్శనము) వచ్చుటచే 'కతి'యను రూపము సిద్ధించినది.

190. *ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్* 1.1.62

ప్రత్యయే లుప్తే తదాశ్రితం కార్యం స్యాత్. ఇతి జసి చేతి గుణే ప్రాప్తేః-

ప్రత్యయము లుప్తమైనను దాని నాశ్రయించి వచ్చెడు కార్యము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'కతి'అనునపుడు పరముగ నుండెడు 'జస్' ప్రత్యయము లోపించినను, దానిని ఆధారముగ చేసికొని ప్రవర్తించెడు 'జసి చ'అను సూత్రముచే (168) గుణము రావలసి యుండగా-

191. న లుమతాఽఙ్గస్య 1.1.63

లుమతా శబ్దేన లుప్తే తన్నిమిత్తమఙ్గకార్యం న స్యాత్.

పూర్వసూత్ర మనువర్తించును. 'లు'కల శబ్దముచే (అనగా లుక్, శ్లు లుప్ అను పదములచే) ప్రత్యయము లుప్తమైనపుడు తత్ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము రాదు.

ఇచట 'కతి'కంటె పర మగు 'జస్', 'లుక్'అను లుమత్ అగుశబ్దముచే లుప్తమైనది గాన 'జస్'ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము- అనగా గుణము రాజాలదు. కావున 'కతి'అనియే యుండును.

ద్వితీయాబహువచనమున గూడ 'కతి + శస్'అని యుండ 'షడ్భ్యోలుక్' అను సూత్రముచే (188) 'శస్'కు లుక్ వచ్చుటచే 'కతి' అను రూప మగును. తృతీయాది విభక్తులందు హరిశబ్దమునందువలె రూపములు.

యుష్మదస్మత్షట్సంజ్ఞకాః త్రిషు సరూపాః.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములును, షట్సంజ్ఞకము లగు శబ్దములును మూడు లింగము లందును సమానరూపములుగ నుండును. 'కతి'శబ్దము షట్సంజ్ఞము గాన మూడు లింగములందును తుల్యముగనే యుండును.

త్రిశబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః. త్రయః, త్రీన్, త్రిభిః, త్రిభ్యః-2.

త్రిశబ్దము, నిత్యబహువచనాంతము ప్రథమాబహువచనమున 'త్రి + అస్'అని యుండగా-'జసి చ'అను సూత్రముచే (168) ఇకారమునకు గుణము 'ఏచోయవాయావః'అను సూత్రముచే (22) అయాదేశమును వచ్చి 'త్రయః అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'త్రి + అస్'అని యుండ 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము, 'తస్మాచ్ఛసో నః

పుంసి'అను సూత్రముచే (137)సకారమునకు నకారమును వచ్చుటచే 'త్రీన్' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'త్రి + ఆమ్'అని యుండగా-

192. త్రేస్త్రయః 7.1.53

త్రిశబ్దస్య త్రయాదేశః స్యాదామి. త్రయాణామ్. త్రిషు. గౌణత్వేఽపి-ప్రియత్రయాణామ్.

'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'నుండి 'ఆమి' అనువర్తించును. త్రిశబ్దమునకు 'ఆమ్'పర మగునపుడు 'త్రయ'అను నాదేశము వచ్చును.

త్రిశబ్దమునకు 'త్రయ'ఆదేశము వచ్చుటచే 'త్రయ + ఆమ్'అని యుండగా 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే(148) నుడాగమము, 'నామి' (149)అను దీర్ఘము, ణత్వము వచ్చుటచే 'త్రయాణామ్'అను రూపము సిద్ధించును. 'త్రిషు'అను రూపము 'హరిషు' వలె సిద్ధించును.

బహువ్రీహ్యాదులలో త్రిశబ్దము గౌణమైనపుడు గూడ నీ త్రయాదేశము వచ్చును. కావున 'ప్రియత్రి'శబ్దషష్ఠీబహువచనమునందు కూడ 'త్రయాదేశము' వచ్చుటచే 'ప్రియత్రయాణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

193. త్యదాదీనామః 7.2.102

ఏషామకారో విభక్తౌ, ద్విపర్యన్తానామేవేష్టిః. ద్వౌ-2, ద్వాభ్యామ్-3, ద్వయోః-2.

త్యదాదీనాం, అః. 'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'విభక్తౌ'అనువర్తించును. త్యదాదులకు విభక్తి పర మగునపుడు అకార మాదేశముగ వచ్చును. అలోన్త్య పరిభాషచే (21) అంతాదేశ మగును. 'ద్విపర్యన్తానాం' ఇత్యాదివాక్యముచే భాష్యకారులు 'త్యద్' మొదలు 'ద్వి'వరకును గల ఎనిమిది శబ్దములకు మాత్రమే ఈ అకారము రావలె నని నియమించిరి.

ద్విశబ్దము నిత్యద్వివచనము. దీనికి 'ఔ'మొదలగు విభక్తులుపర మగునపుడు అకార మంతాదేశ మగుటచే 'ద్వ'అని యగును. ఏడు విభక్తులందును దీని రూపములు 'సర్వ'శబ్దమునందు వలె నుండును.

పాతి లోకమితి పపీః సూర్యః-'దీర్ఘాజ్జసి చ'-పప్యౌ-2 పప్యః, హేపపీః, పపీమ్, పపీన్, పప్యా, పపీభ్యామ్-3, పపీభిః, పప్యే,

పపీభ్యః-2. పప్యః-2 పప్యోః, దీర్ఘత్వాన్న నుట్, పప్యామ్, ఙౌ తు సవర్ణదీర్ఘః-పపీ, పప్యోః,పపీషు. ఏవం వాతప్రమ్యాదయః.

'పాతి లోకం'అను నర్థమున పాధాతువునకు ఔణాదిక మగు'ఈః' ప్రత్యయమును చేర్చుటచే పపీశబ్దము సిద్ధించును. దీనికి ప్రథమైకవచనమున 'పపీ + స్'అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'పపీః'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'పపీ + ఔ'అని యుండ 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రావలసి యుండగా 'దీర్ఘాజ్జసి చ' అను సూత్రముచే (162) అది నిషేధింపబడుటచే 'ఇకో యణచి'అను సూత్రముచే (15) యణాదేశము వచ్చి 'పప్యౌ'అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే ప్రథమాబహువచనమునందు కూడ పూర్వసవర్ణదీర్ఘము నిషిద్ధముగాన యణాదేశరుత్వవిసర్గములచే 'పప్యః'అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనైకవచనమున 'హే పపీ + స్'అని యుండ రుత్వవిసర్గములచే 'హేపపీః'అను రూపము సిద్ధించును. 'పపీ'యనునది హ్రస్వాంతము కాదు కావున 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) 'స్'కు లోపప్రసక్తి లేదు.

ద్వితీయైకవచనమున 'పపీ + అమ్'అని యుండ 'ప్రథమయోః'అను సూత్రమును (126) బాధించి 'అమిపూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయ 'పపీమ్'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'పపీ + (శ)అస్'అని యుండగా 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము, 'తస్మాచ్ఛసోనః పుంసి'అను సూత్రముచే (137) సకారమునకు నకారమును వచ్చుటచే 'పపీన్' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున 'పపీ + ఆ'అని యుండగా యణాదేశముచే 'పప్యా' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాబహువచనమున 'పపీ + భిస్'అనునపుడు సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'పపీభిః'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'పపీ + అస్'అని యుండగా యణాదేశరుత్వవిసర్గములచే 'పప్యః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీసప్తమీద్వివచనములందు 'పపీ + ఓస్'అనునపుడు యణాదేశరుత్వ విసర్గములచే 'పప్యోః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'పపీ + ఆమ్'అనునపుడు 'పపీ'అనునది హ్రస్వాంతము కాదు గాన 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము రాదు. ఇది స్త్రీలింగము కాదు కావున నదీసంజ్ఞ కూడ లేదు. యణాదేశముచే 'పప్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'పపీ + ఇ'అని యుండ సవర్ణదీర్ఘముచే 'పపీ' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'పపీ + సు'అనునపుడు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము చేయ 'పపీషు'అనియగును.

'వాతప్రమీ' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

బహ్వ్యః శ్రేయస్యో యస్య సః బహుశ్రేయసీ.

'బహ్వ్యః శ్రేయస్యః యస్య సః'అను నర్థముగల 'బహుశ్రేయసీ'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + స్'అని యుండ 'శ్రేయసీ'శబ్దము 'ఙీప్ ప్రత్యయాంత మగుటచే 'హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్-'అను సూత్రముచే(179) 'స్' లోపింప 'బహుశ్రేయసీ'అను రూప మగును.

ద్వివచనబహువచనములందు 'పపీ'శబ్దమునందు వలె ప్రక్రియయుండును. సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హే బహుశ్రేయసీ + స్'అని యుండగా:-

194. *యూ స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ 1.4.3*

ఈదూదన్తౌ నిత్యస్త్రీలిఙ్గౌ నదీసంజ్ఞౌ స్తః.

ఈశ్చ ఊశ్చ యూ. నిత్యస్త్రీలింగములగు **ఈకారాంతఊకారాంత** శబ్దములు నదీసంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే 'బహుశ్రేయసీ' శబ్దమునందలి 'శ్రేయసీ' అను **ఈకా**రాంతపదమునకు నదీసంజ్ఞ లభించును. కాని 'శ్రేయసీ'అనునది నిత్యస్త్రీలింగమైనను 'బహుశ్రేయసీ'అను బహువ్రీహిసమాసమునందలి 'శ్రేయసీ' పుంలింగమగుటచే నదీత్వ ముండ దను సందేహమును దీర్చుటకై క్రింది వార్తికము చెప్పబడుచున్నది.

వా. ప్రథమలింగగ్రహణఞ్చ.

పూర్వం స్త్ర్యాఖ్యస్యోపసర్జనత్వేఽపి నదీత్వం వక్తవ్యమిత్యర్థః.

నదీసంజ్ఞావిషయమున ప్రథమలింగమును గూడ గ్రహింపవలెను. అనగా మొదట స్త్రీలింగమునం దున్న శబ్ద మిపుడు ఉపసర్జ నమైనను (అప్రధానమై లింగాంతరమునం దున్నను) నదీసంజ్ఞ చెప్పవలె నని యర్థము.

ఈవార్తికము ననుసరించి 'బహుశ్రేయసీ'అను చోట నదీత్వముం డును గాన-

195. అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః 7.2.107

సమ్బుద్ధౌ. హే బహుశ్రేయసి.

'సమ్బుద్ధౌ చ' నుండి 'సమ్బుద్ధౌ' అనువర్తించును. అంబార్థక శబ్దముల కును నద్యంతశబ్దములకును సంబుద్ధి పర మగునపుడు హ్రస్వము వచ్చును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) అంత్యాచ్చునకు హ్రస్వము వచ్చుటచే 'హే బహుశ్రేయసి + స్'అని యుండ 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సంబుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము. 'హేబహుశ్రేయసి'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + (ఙే)ఏ'అని యుండగా:-

196. ఆణ్నద్యాః 7.3.112

నద్యన్తాత్పరేషాం ఙితామాడాగమః.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'ఘేర్ఙితి'నుండి 'ఙితి'అనువర్తించును. నద్యం తాంగముకంటె పర మగు ఙిత్తులకు 'ఆట్'అను నాగమము వచ్చును.

'ఆట్'లోని టకారము ఇత్సంజ్ఞకము. టిత్తు గాన ఆద్యవయవముగ (సూ.84) వచ్చును. 'బహుశ్రేయసీ + ఆ + ఏ'అని యుండ:-

197. ఆటశ్చ 6.1.190

ఆటోఽచి పరే వృద్ధిరేకాదేశః. బహుశ్రేయస్యై. బహు శ్రేయస్యాః, నద్యన్తత్వాత్ నుట్-బహుశ్రేయసీనామ్.

'ఇకో యణచి' 'వృద్ధిరేచి'నుండి 'అచి' 'వృద్ధిః' అనువర్తించును. 'ఏకః పూర్వపరయోః'అధికారము. 'ఆట్'కు అచ్చు పర మగు నపుడు వృద్ధి యేకాదేశముగ వచ్చును. దానిచే 'ఆఏ'లకు వృద్ధి యేకాదేశ మగుటచే 'బహు శ్రేయసీ + ఐ' అనియై, యణాదేశముచే 'బహుశ్రేయస్యై'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'బహుశ్రేయసీ + అస్'అని యుండ ఆడాగమ, వృద్ధి, యణాదేశ, రుత్వ, విసర్గలచే 'బహుశ్రేయస్యాః'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

షష్ఠీబహువచనమున 'బహుశ్రేయసీ + ఆమ్'అని యుండ ఇది నద్యంతముగాన 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము చేయ 'బహుశ్రేయసీనామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'బహుశ్రేయసీ + ఙి అని యుండగా-

198. ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః 7.3.116

నద్యన్తాత్, ఆబన్తాత్, నీశబ్దాత్ పరస్య ఙేరామ్. బహుశ్రేయస్యామ్. శేషం పపీవత్

ఙేః, ఆమ్, నద్యామ్నీభ్యః. (ఆప్ + నీ = ఆమ్నీ).నద్యంతముకంటెను, ఆబన్తముకంటెను, నీశబ్దముకంటెను పర మగు 'ఙి'ప్రత్యయమునకు 'ఆమ్' ఆదేశమగును.

ఇచట నద్యంతముకంటె పర మగుటచే 'ఙి'కి 'ఆమ్'ఆదేశము వచ్చి బహుశ్రేయసీ + ఆమ్' అనియై, యణాదేశముచే 'బహుశ్రేయస్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట చూపబడని రూపము లన్నియు పపీశబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

అజ్యన్తత్వాన్న సులోపః, అతిలక్ష్మీః, శేషం బహుశ్రేయసీవత్. ప్రధీః.

'లక్షేర్ముట్ చ'అను ఉణాది సూత్రముచే లక్షధాతువునకు ఈప్రత్యయము డాగమములు వచ్చుటచే నిష్పన్న మగు లక్ష్మీశబ్దమునకు 'అతి'తో సమాసము చేయుటచే 'అతిలక్ష్మీ'శబ్దము సిద్ధించినది. 'అతిక్రాన్తః లక్ష్మీమ్'అని యర్థము. ఇది 'ఙీ'ప్రత్యయాంతము కాదు కావున 'అతిలక్ష్మీ + స్'అను ప్రథమైకవచనమున 'హల్ఙ్యాభ్యః-'అను సూత్రముచే (179) సులోపము రాదు. రుత్వవిసర్గములు చేయగా 'అతిలక్ష్మీః'అను రూపము సిద్ధించును.ఇతర రూపములు బహుశ్రేయసీశబ్ద రూపముల వలె నుండును.

'ప్రధ్యాయతి'అను నర్థమున ప్రపూర్వక మగు "ధ్యై చిన్తాయామ్"అను ధాతువునకు 'క్విప్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'ప్రధీ' యనునది నిష్పన్న మైనది. దీనికి ప్రథమైకవచనమున 'ప్రధీ + స్'అని యుండ రుత్వవిసర్గములచే 'ప్రధీః'

అను రూపము సిద్ధించును. ఇది నిత్యస్త్రీలింగశబ్దము కాకుండుటచే నదీసంజ్ఞయు (సూ. 194), తత్ప్రయుక్త మగు సులోపమును రావు.

ప్రథమాద్వివచనమున 'ప్రధీ + ఔ'అని యుండగా:-

199. అచి శ్నుధాతుభ్రువాంయ్వోరియ ఙువఙౌ 6.4.77

శ్నుప్రత్యయాన్తస్య, ఇవర్ణోవర్ణాన్తస్య ధాతోః భ్రూ ఇత్యస్య చాఽఙ్గస్య ఇయఙువఙౌ స్తోఽజాదౌ ప్రత్యయే పరే. ఇతిప్రాప్తే.

'అఙ్గస్య' అధికారము. శ్నుప్రత్యయాంతమునకును, ఇవర్ణోవర్ణాన్తధాతువునకును, భ్రూ రూపమగు అంగమునకును అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ఇయఙ్' 'ఉవఙ్'అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇకారమునకు 'ఇయఙ్' ఉకారమునకు 'ఉవఙ్'.

ఇచట 'ధీ'యను ఈకారాంతధాతువునకు అజాదిప్రత్యయ మగు 'ఔ'పరమగుటచే ఈకారమునకు 'ఇయఙ్'ఆదేశము రావలసి యుండ-

200. ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య 6.4.82

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో న భవతి య ఇవర్ణః, తదన్తో యో ధాతుః తదన్తస్యానేకాచోఽఙ్గస్య యణ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే. ప్రధ్యౌ. ప్రధ్యమ్, ప్రధ్యః. ప్రధ్యి, శేషం పపీవత్. ఏవంగ్రామణీః. జ్యౌతు-గ్రామణ్యామ్, అనేకాచః కిమ్? నీః, నియౌ, నియః, జేరామ్-నియామ్, అసంయోగపూర్వస్య కిమ్? సుశ్రియౌ,యవక్రియౌ.

'ఇకోయణచి'నుండి 'యణ్', పూర్వసూత్రమునుండి 'ధాతు' 'అచి', 'అఙ్గస్య'అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ధాత్వవయవ మగు సంయోగము పూర్వమునందు లేని ఇవర్ణము అంతమున గల ధాతువు అంతమందు కలదియు, అనేకాచ్చును అగు అంగమునకు అజాదిప్రత్యయము పరమగునపుడు యణ్ వచ్చును.

పూర్వసూత్రమును బాధించి ఈ సూత్రముచే యణ్ చేయగా 'ప్రధ్యౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

అజాదిప్రత్యయము లగు జస్, అమ్. శస్, టా, ఙే, ఙసి, ఙస్ ఓస్, ఆమ్, ఙి, ఓస్,లు పర మగునపుడు 'ఇయఙ్'ను బాధించి యణాదేశము చేయుటచే "ప్రధ్యః, ప్రధ్యమ్. ప్రధ్యః, ప్రధ్యా, ప్రధ్యే, ప్రధ్యః, ప్రధ్యః,

ప్రధ్యోః, ప్రధ్యామ్, ప్రధ్యి, ప్రధ్యోః" అను రూపము లగును. ఇతర రూపములు పపీశబ్దమునందు వలె ఉండును.

'ప్రధ్యౌ' 'ప్రధ్యా' మొదలగు నుదాహరణములందు 'ఇకో యణచి' అను సూత్రముచేతనే (15) యణాదేశము రావచ్చును. కాని 'అచిశ్ను'-అను సూత్రము (199) దానిని బాధించును దానిని కూడ బాధించి 'ఏరనేకాచః-'అను సూత్రము (200) ప్రవర్తించును.

గ్రామణీశబ్దము కూడ నిట్లే యుండును. కాని సప్తమ్యేకవచనమున 'గ్రామణీ + ఙి' అని యుండగా ఈ ఙిప్రత్యయము 'నీ'శబ్దమునకు పర మగుటచే 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' అను సూత్రముచే (198) ఆమ్ వచ్చి 'గ్రామణ్యామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

అనేకాచః అననేల? ఏకాచ్ ఐనచో ఈ యణ్ రాకుండుటకై ఈ పదము చేర్చబడినది. కావుననే 'నీ'శబ్దమున అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఇయఙ్' వచ్చును.

'నీ'శబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'నీ + స్' అని యుండగా సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'నీః' అను రూప మగును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'నీ + ఔ' అని యుండ 'ఇకో యణచి' అను (15) యణ్‌ను బాధించి 'ప్రథమయోః-'అను (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము ప్రాప్తించును. కాని 'దీర్ఘాజ్జసి చ' అను సూత్రము (162) పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును నిషేధించుటచే తిరిగి యణ్ రావలసి యుండ దానిని బాధించి 'అచి శ్ను-'అను సూత్రముచే (199) ఇయఙ్ ఆదేశము (ఙిత్ అగుటచే అంత్యాదేశముగ) వచ్చి 'నియౌ' అను రూప మగును.

'నీ'శబ్దమునకు 'అమ్' 'శస్'లు పర మగునపుడు క్రమముగా 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము, 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును రావలసి యున్నవి. కాని పరశాస్త్ర మగుటచే 'ఇయఙ్' ఆ రెండింటిని బాధించును గాన 'నియమ్' 'నియః' అను రూపము లగును. అజాదిప్రత్యయములు (టా, ఙే మొదలగునవి) పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఇయఙాదేశము వచ్చి 'నియా' 'నియే' 'నియః' 'నియోః' 'నియామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. సప్తమ్యేకవచనమున 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'

అను సూత్రముచే (198) 'ఙి'కి'ఆమ్' రాగా,పిదప అజాదిప్రత్యయము పర మగుటచే ఇయఙాదేశము వచ్చి 'నియామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'అసంయోగపూర్వస్య' అననేల? అట్లనుటచే 'సుశ్రీ' 'యవక్రీ'శబ్దము లందు ఇవర్ణము సంయోగపూర్వ మగుటచే యణ్ రాదు. 'ఇయఙ్'వచ్చుటచే 'నీ'శబ్దమునందు వలె రూపము లగును. కాని సప్తమ్యేకవచనమున 'సుశ్రీ + ఙి' 'యవక్రీ + ఙి'అని యుండగా 'ఙి'కి'ఆమ్'వచ్చు నవకాశము (సూ.198) లేదు గాన 'ఇయఙ్'మాత్రము వచ్చుటచే 'సుశ్రియి''యవక్రియి'అను రూపము లగును.

201. గతిశ్చ 1.4.60

ప్రాదయః క్రియాయోగే గతిసంజ్ఞాః స్యుః. గతికారకేతర పూర్వపదస్య యణ్ నేష్యతే. శుద్ధధియౌ.

'ప్రాదయః' అధికారసూత్రము, 'ఉపసర్గాః క్రియాయోగే'నుండి 'క్రియా యోగే'అనువర్తించును. ప్రాదులు క్రియాయోగ మున్నపుడు గతిసంజ్ఞకములు గూడ అగును.

దేని పూర్వపదము గతిసంజ్ఞము గాని కారకసంజ్ఞము కాని కాదో అట్టి దానికి యణ్ అంగీకరింపబడదు.

'శుద్ధా ధీః యస్య సః'అను నర్థము గల 'శుద్ధధీ'శబ్దమునకు ప్రథమైక వచనమున 'శుద్ధధీః'అను రూప మగును. ప్రథమాద్వివచనమున 'శుద్ధధీ + ఔ' అని యుండగా 'ఇకో యణచి'అను సూత్రముచే (15) యణాదేశము రావలసి యుండ దానిని బాధించి 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణ దీర్ఘము రావలసి యున్నది. దానిని బాధించి 'అచి శ్నుధాతు-'అను సూత్రముచే (199) 'ఇయఙ్' వచ్చుచుండగా దానిని బాధించి 'ఏరనేకాచః-'అను సూత్రముచే (200) యణ్ రావలసి యున్నది. కాని ఈ వార్తికము గతిసంజ్ఞకము కాని, కారకము కాని పూర్వపదము కాకున్నచో యణ్ రాకూడ దని చెప్పుచున్నది. ఇచట 'శుద్ధ'అను పదము గతిసంజ్ఞకము కాని కారకసంజ్ఞకము కాని కాదు. కావున యణ్ రాదు. 'ఇయఙ్' ఆదేశము వచ్చుటచే 'శుద్ధధియౌ'అను రూప మేర్పడును. ఇట్లే ఇతర రూపము లన్నియు 'నీ'శబ్దమునందు వలె నుండును. సప్తమ్యేకవచనమునందు మాత్రము 'ఆమ్'కు అవకాశము లేదు గాన 'శుద్ధధియి' అను రూప మగును,

సుధీశబ్దమునకు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఏరనేకాచః-' అను సూత్రముచే (200) యణాదేశము రావలసి యుండ;-

202. న భూసుధియోః 6.4.85

ఎతయోరచి సుపి యణ్ న. సుధియౌ, సుధియః ఇత్యాది.

'అచిశ్ను-'నుండి 'అచి', 'ఓః సుపి'నుండి 'సుపి' 'ఇకో యణచి' నుండి 'యణ్', అనువర్తించును. భూశబ్దసుధీ శబ్దములకు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'యణ్ రాదు.

ఈ సూత్రముచే యణ్ నిషేధింపబడినది గాన 'అచిశ్ను-'అను సూత్ర ముచే (199) ఇయజాదేశము వచ్చి 'శుద్ధధీ'శబ్దమునందు వలె రూపము లగును.

సుఖమిచ్ఛతీతి సుఖీః, సుతమిచ్ఛతీతి సుతీః, సుఖ్యౌ, సుత్యౌ, సుఖ్యుః, సుత్యుః. శేషం ప్రధీవత్. శమ్భుర్హరివత్. ఏవం భాన్వాదయః.

'సుఖం ఆత్మనః ఇచ్ఛతి' 'సుతం ఆత్మనః ఇచ్ఛతి'అను నర్థమున 'సుఖ''సుత'శబ్దములకు 'సుప ఆత్మనః క్యచ్'అను సూత్రముచే (723) 'క్యచ్' ప్రత్యయము. 'క్యచి చ'అను సూత్రముచే (725) ఈత్వము. పిమ్మట 'క్విప్' చేర్చగా అలోపయలోపములచే సిద్ధించిన 'సుఖీ''సుతీ'శబ్దములకు అజాదిప్రత్య యములు పర మగునపుడు 'ఏరనేకాచః'అను సూత్రముచే (200) యణ్ వచ్చును. సుతీః, సుత్యౌ, సుత్యః, సుఖీః, సుఖ్యౌ, సుఖ్యః, ఇత్యాది రూపములు ప్రధీశబ్దమునందు వలె నిష్పన్న మగును. కాని పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'సుతీ + అస్' 'సుఖీ + అస్'అని యుండ యణాదేశముచే 'సుత్యస్','సుఖ్యస్' అనియు, పిదప 'ఖ్యత్యాత్పరస్య'అను సూత్రముచే (183) 'ఙసి''ఙస్'ల అకార మునకు ఉకారాదేశము సకారమునకు రుత్వవిసర్గలు వచ్చి 'సుత్యుః' 'సుఖ్యుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

శమ్భుశబ్దము హరిశబ్దము వలె నుండును. 'భాను'మొదలగు శబ్దములును ఇటులనే యుండును. 'శంభు'శబ్దము 'ఉ'కారాంత మగుటచే 'శేషోఘ్యసఖి'అను సూత్రముచే (170) ఘిసంజ్ఞ యుండును గాన ఘిసంజ్ఞాప్రయుక్తము లగు కార్యము లన్నియు వచ్చును. 'హరి'శబ్దమున ప్రథమాబహువచనాదులందు అయా దేశము రాగా ఈ శబ్దమునకు అవాదేశము వచ్చును. ఇదియే భేదము.

203. తృజ్వత్ క్రోష్టుః 7.1.95

అసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే పరే క్రోష్టుశబ్దస్య స్థానే క్రోష్టృశబ్దః ప్రయోక్తవ్య ఇత్యర్థః.

'ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే', 'సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ' నుండి 'సర్వనామస్థానే' 'అసమ్బుద్ధౌ' అనువర్తించును. సంబుద్ధి (సంబోధనప్రథమైకవచన) భిన్నమగు సర్వనామస్థానము (స్వాదిపంచవిభక్తులు) పర మగునపుడు క్రోష్టు (అను ఉకారాంత) శబ్దము తృచ్ప్రత్యయాంతము వలె నగును. అనగా క్రోష్టుశబ్ద స్థానమున 'క్రోష్టృ'శబ్దము ప్రయోగింపబడును.

క్రోష్టుశబ్ద' ప్రథమైకవచనమున ఈ సూత్రముచే తృజ్వద్భావము చేసిన పిమ్మట 'క్రోష్టృ+స్ అని యుండగా:-

204. ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః 7.3.110

ఋతోఽఙ్గస్య గుణో ఙౌ సర్వనామస్థానే చ. ఇతి ప్రాప్తే-

'అఙ్గస్య'అధికారము. 'హ్రస్వస్య గుణః' నుండి 'గుణః' అనువర్తించును. ఋకారాంత మగు అంగమునకు ఙిప్రత్యయము గాని, సర్వనామస్థానము గాని పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే నిచట ఋకారమునకు గుణము రావలసి యుండ-

205. ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాఞ్చ 7.1.94

ఋదన్తానాముశనసాదీనాఞ్చాఽనఙ్ స్యాదసమ్బుద్ధౌ సౌ.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'సఖ్యురసమ్బుద్ధౌ' 'అనఙ్ సౌ' నుండి 'అసమ్బుద్ధౌ' 'అనఙ్'అనువర్తించును. ఋకారాంతములకును, 'ఉశనస్' పురుదంసస్, అనేహస్ అను శబ్దములకును సంబుద్ధిభిన్న మగు 'సు' పర మగునపుడు 'అనఙ్' ఆదేశము వచ్చును.

అనఙ్, ఙిత్ గాన అంత్యాదేశముగ వచ్చును. ఇచట అంత్యవర్ణ మగు ఋకారస్థానమున వచ్చుటచే 'క్రోష్టన్+స్' అని యుండగా-

206. అప్-తృన్-తృచ్-స్వసృ-నప్తృ-నేష్టృ-త్వష్టృ-క్షత్తృ హోతృ-పోతృ-ప్రశాస్తౄణామ్ 6.4.11

అబాదీనాముపధాయాః దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే. క్రోష్టా, క్రోష్టారౌ, క్రోష్టారః, క్రోష్టారం, క్రోష్టూన్.

'నోపధాయాః' నుండి 'ఉపధాయాః' 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' నుండి 'సర్వనామస్థానే' 'అసమ్బుద్ధౌ' అనువర్తించును.

సంబుద్ధిభిన్న మగు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు అప్శబ్ద, తృన్నంతశబ్ద, తృజంతశబ్ద స్వసృ,నప్తృ,నేష్టృ,త్వష్టృ,క్షత్తృ,హోతృ,పోతృ ప్రశాస్తృశబ్దముల ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

'క్రోష్టృ'శబ్దము తృజంతము గాన సర్వనామస్థాన మగు 'సు'పర మగునపుడు దాని యుపధకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'క్రోష్టాన్స్'అని యుండ 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః-'అను సూత్రముచే (179) సకారమునకును,'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రముచే(180)నకారమునకును లోపము వచ్చి'క్రోష్టా' అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమాద్వివచనమున 'క్రోష్టృ + ఔ'అని యుండగా 'ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః'అను సూత్రముచే (204) గుణము ('ఉరణ్ రపరః' అనుసూత్రముచే (29) రపరమగు అకారము) వచ్చును. 'క్రోష్టర్ + ఔ'- ఇచట 'అప్ తృన్'-ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపధాదీర్ఘము వచ్చి 'క్రోష్టారౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాబహువచనమున 'క్రోష్టృ + అస్'అని యుండగా వెనుకటి వలెనే గుణోపధాదీర్ఘములును, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును వచ్చి 'క్రోష్టారః' అను రూపము సిద్ధించినది.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున తృజ్వద్భావము లేకుండుటచే 'శమ్భు' శబ్దమునకు వలె 'హే క్రోష్టో' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరవచనములందు ప్రథమయందు వలె రూపము లుండును.

ద్వితీయైకవచనమున 'క్రోష్టృ + అమ్'అని యుండ (204,206 సూత్రములచే) గుణోపధాదీర్ఘములు వచ్చి 'క్రోష్టారమ్'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'శస్'సర్వనామస్థానము కాదు గాన'శమ్భూన్' వలె 'క్రోష్టూన్'అను రూపము సిద్ధించును.

207. విభాషా తృతీయాదిష్వచి. 7.1.97

అజాదిషు తృతీయాదిషు క్రోష్టుర్వా తృజ్వత్. క్రోష్ట్రా, క్రోష్ట్రే.

'తృజ్వత్క్రోష్టుః' నుండి 'తృజ్వత్' అనువర్తించును. అజాదు లగు తృతీయాది విభక్తులు (అనగా టా,ఙే,ఙసి,ఙస్,ఓస్,ఆమ్,ఙి) పర మగునపుడు క్రోష్టుశబ్దము వికల్పముగ తృజంతము వలె నగును.

తృజ్వద్భావపక్షమున:- తృతీయైకవచనమున 'క్రోష్టృ+ఆ'అని యుండగా 'ఇకో యణచి'అను సూత్రముచే (15) ఋకారమునకు, రేఫ యణాదేశముగ వచ్చి 'క్రోష్ట్రా' అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'క్రోష్టృ+ఏ'అనునపుడు వెనుకటి వలె యణాదేశముచే 'క్రోష్ట్రే'అను రూపము సిద్ధించినది.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'క్రోష్టృ+అస్'అని యుండ-

208. ఋత ఉత్ 6.1.111

ఋతో ఙసిఙసోరతి ఉత్ ఏకాదేశః రపరః.

'అఙ్గస్య' 'ఏకఃపూర్వపరయోః' అధికారములు. 'ఏఙః పదాన్తాదతి' 'ఙసిఙసోశ్చ' నుండి 'అతి''ఙసిఙసోః' అనువర్తించును. ఋదన్తాంగమునకు ఙసిఙస్ప్రత్యయముల'అత్'పర మగునపుడు హ్రస్వ మగు ఉకార మేకాదేశ మగును.

ఈ ఉకారము ఋకారస్థానమున వచ్చుచున్నది. గాన 'ఉరణ్ రపరః' అను సూత్రముచే (29) రేఫపరకమై వచ్చును. క్రోష్ట్ + ఉర్ + స్ = 'క్రోష్టుర్స్'అని యుండగా :-

209. రాత్సస్య 8.2.24

రేఫాత్సంయోగాన్తస్య సస్యైవ లోపః నాన్యస్య. రస్య విసర్గః, క్రోష్టుః, క్రోష్ట్రోః.

ఇదినియమ సూత్రము. 'సంయోగాన్తస్య లోపః' అను సూత్రము అనువర్తించును.

రేఫకంటె పర మగు సంయోగాంత సకారమునకు మాత్రమే లోపము వచ్చును. మరి యేవర్ణమునకు రాదు. అనగా రేఫకంటె పర మగు వర్ణమునకు సంయోగాంతలోపము చేయవలసి యున్నచో అట్టి లోపము సకారమునకు మాత్రమే వచ్చును.

ఇచట 'క్రోష్టుర్స్' అనునపుడు రేఫకంటె పర మగు సంయోగాంతవర్ణ

ము సకారమే కావున ఈ సూత్రముచే లోపము చేసి,పిదప రేఫకు విసర్గము చేయుటచే 'క్రోష్టుః'అను రూపము సిద్ధించినది.

షష్ఠీద్వివచనమున 'క్రోష్టృ + ఓస్'అని యుండ ఋకారమునకు యణా దేశముచే రేఫయు,సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును జేయ 'క్రోష్ట్రోః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'క్రోష్టు + ఆమ్'అని యుండగా 'ఆమ్'అనునది అజాదివిభక్తి యగుటచే 'విభాషా తృతీయాదిష్వచి'అను సూత్రముచే (207) తృజ్వద్భావము రావలసి యున్నది. అట్లే 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148)నుడాగమము రావలసి యున్నది. ఈ రెండును తుల్యబలము లగు శాస్త్రములు. అనగా 'ఆమ్'భిన్నము లగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు చరితార్థ మగు తృజ్వద్భావమునకును, క్రోష్టుశబ్దభిన్నము లగు శంభ్వాదిశబ్దము లందు చరితార్థ మగు 'నుట్'కును ఈలక్ష్యమునందు సమావేశ మేర్పడినది. కావున 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' అను సూత్రముచే (113) పరశాస్త్ర మగు తృజ్వద్భావశాస్త్రము ప్రవర్తింప వలసి యున్నది. ఇట్లు పూర్వశాస్త్రమును బాధించి పరశాస్త్రమును చేయుటకు పరవిప్రతిషేధ మని పేరు. కాని ఇచట పూర్వవిప్రతిషేధముచే-అనగా పరశాస్త్రమును బాధించి పూర్వశాస్త్రమును ప్రవర్తింపచేయుటచే నుడాగమమే వచ్చు నని ఈ క్రింది వార్తికము చెప్పుచున్నది.

వా. నుమచిరతృజ్వద్భావేభ్యో నుట్ పూర్వవిప్రతిషేధేన.

'ఇకోఽచి విభక్తౌ'అను సూత్రముచే (245)విధింపబడిన 'నుమ్' కంటెను, 'అచి ర ఋతః'అను సూత్రముచే (225)విహిత మగు రభావము కంటెను,'విభాషా తృతీయాదిష్వచి'అను సూత్రముచే (207) విహిత మగు తృజ్వద్భావముకంటెను, ముందుగ పూర్వవిప్రతిషేధముచే 'ఆమ్'కు నుడాగమము వచ్చును.

ఈ వార్తికము ననుసరించి 'ఆమ్'కు నుడాగమమును, 'నామి' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘమును వచ్చుటచే 'క్రోష్టూనామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'క్రోష్టృ + ఇ'అని యుండగా 'ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః'అను సూత్రముచే (204) ఋకారమునకు గుణము 'అర్'వచ్చి 'క్రోష్టర్ + ఇ' 'క్రోష్టరి'అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాద్యజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు తృజ్వద్భావము వైకల్పికము గాన తృజ్వద్భావము లేని పక్షమునను,హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడును 'శమ్భు'శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

హూహూః, హూహౌ, హూహ్వః, హూహూన్ ఇత్యాది.

హూహూశబ్దము ఊకారాంతము. (ఒకగంధర్వునిపేరు). ఈ శబ్దమునకు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఇకో యణచి'అను సూత్రముచే (15) యణా దేశము వచ్చును. 'అమ్''శస్'లు పర మగునపుడు మాత్రము 'అమి పూర్వః' అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా 'హూహూమ్'అను రూపము, 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః' (126) 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి' (137) అను సూత్రములచే 'హూహూన్'అను రూపమును నిష్పన్న మగును.హలాదివిభక్తు లందు విశేషకార్య మేదియు లేదు. సకార మున్నచోట్ల రుత్వవిసర్గములు వచ్చును. సప్తమీబహువచనమున 'సు'కు 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్ర ముచే (150) మూర్ధన్యాదేశము వచ్చి 'హూహూషు' అను రూప మగును.

అతిచమూశబ్దే తు నదీకార్యం విశేషః. హే అతిచము, అతి చమ్వై, అతిచమ్వాః. అతిచమూనామ్. అతిచమ్వామ్. ఖలపూః.

'అతి'యను నవ్యయమునకు ఊకారాంత స్త్రీలింగశబ్ద మగు చమూశబ్ద ముతో 'అతిక్రాన్తః చమూమ్'అను నర్థమున సమాసము చేయ 'అతిచమూ' శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇచటి చమూశబ్దము స్త్రీలింగము కాకున్నను 'ప్రథమ లింగగ్రహణం చ'అను వార్తికమును (సూ.194) అనుసరించి నదీసంజ్ఞ లభించును. కావున సంబుద్ధియందు హ్రస్వము, 'ఙే','ఙసి','ఙస్'లకు ఆడాగ మము, ఆమ్‌కు నుడాగమము, ఙికి 'ఆమ్'ఆదేశము అను నాలు నదీసంజ్ఞా ప్రయుక్తకార్యములు వచ్చును. ఇతర విభక్తులందు 'హూహూ'శబ్దమునందువలె రూపము లుండును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హే అతి చమూ+స్'అని యుండ 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః' (195) అను సూత్రముచే హ్రస్వము, 'ఏఙ్ హ్రస్వాత్ సమ్బుద్ధేః' అను సూత్రముచే (134) 'స్' లోపము - 'హేఅతిచము',

చతుర్థ్యేకవచనమున 'అతిచమూ + ఙే'అని యుండగా 'ఆణ్నద్యాః'అను సూత్రముచే (196) ఆడాగమము. 'ఆటశ్చ'అను సూత్రముచే (197) వృద్ధియు, యణాదేశమును, వచ్చుటచే 'అతిచమ్వై' అను రూప మగును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'అతిచమూ + ఙసి' 'అతిచమూ + ఙస్' అని యుండ వెనుకటి వలెనే ఆడాగమవృద్ధి యణాదేశములును, సకారమునకు రుత్వ విసర్గములును వచ్చి 'అతిచమ్వాః' అను రూపము సిద్ధించినది.

షష్ఠీబహువచనమున 'అతిచమూ + ఆమ్'అని యుండ 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము-'అతిచమూనామ్'.

సప్తమ్యేకవచనమున 'అతిచమూ + ఙి'అని యుండగా 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'అను సూత్రముచే (198) 'ఙి'కి'ఆమ్' వచ్చిన పిదప యణాదేశము చేయుటచే 'అతిచమ్వామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఖలం పునాతి ఇతి ఖలపూః'- కళ్లమును ఊడ్చువాడు. ప్రథమైకవచనమున సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'ఖలపూః'అని యగును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'ఖలపూ + ఔ'అని యుండగా 'అచి శ్నుధాతు' ఇత్యాది సూత్రముచే (199) ఉవఙాదేశము రావలసి యుండ:-

210. ఓః సుపి 6.4.83

ధాత్వవయవసంయోగపూర్వో న భవతి య ఉవర్ణః, తదన్తో యో ధాతుః, తదన్తస్యానేకాచోఽఙ్గస్య యణ్ స్యాదచి సుపి. ఖలప్వౌ, ఖలప్వః, ఏవం 'సులూః' ఆదయః. స్వభూః, స్వభువౌ, స్వభువః, వర్షాభూః.

'ఓః'అను పదముతక్క-'ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య' అను సూత్రము, 'అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ' 'ఇకో యణచి' నుండి 'అచి' 'యణ్' అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య'అధికారము. ధాత్వవయవ మగు సంయోగము పూర్వమందుగలది కాని ఉవర్ణము అంతమున గల ధాతువు అంతమందు గలదియు, అనేకాచ్కమును నగు అంగమునకు అజాదిసుప్ పర మగునపుడు యణ్ వచ్చును.

'ఉవఙ్'ను బాధించి ఈ సూత్రముచే యణాదేశము వచ్చుటచే 'ఖలప్వౌ' అను రూప మేర్పడినది. అజాదివిభక్తులు పర మగునపు డీ సూత్రముచే యణా

దేశము వచ్చి ఖలప్వః, ఖలప్వం, ఖలప్వౌ, ఖలప్వః, ఖలప్వా, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. 'సుష్ఠు లునాతీతి సులూః'ఇత్యాదిశబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

స్వభూశబ్దప్రథమైకవచనమున 'స్వభూ + స్'అని యుండ—సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'స్వభూః' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'స్వభూ + ఔ'అని యుండగా'ఇకో యణచి' (15) అను సూత్రముచే వచ్చు 'యణ్'ను బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః" అను సూత్రముచే (126) రావలసియున్న పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును 'దీర్ఘాజ్జసిచ' అను సూత్రము (162) నిషేధించును. ఇపుడు యణ్ రావలసి యుండగా 'అచి శ్ను'-అను (199) ఉవజాదేశము దానిని బాధించును. ఉవజాదేశమును గూడ బాధించి 'ఓః సుపి'అను సూత్రముచే (210) రావలసి యున్న యణాదేశము 'న భూసుధియోః'అను సూత్రముచే (202) బాధింపబడినది. కావున 'అచిశ్ను'-అను సూత్రముచే ఉవజాదేశము వచ్చి 'స్వభువౌ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉవజాదేశము వచ్చుటచే 'స్వభువః, స్వభువం, స్వభువౌ, స్వభువః, స్వభువా' ఇత్యాదిరూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు కాన 'స్వభూభ్యామ్, స్వభూభిః, స్వభూభ్యః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'వర్షాభూ'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున వర్షాభూః అను రూప మగును. 'ఔ'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఓః సుపి'అను సూత్రము (210)చే రావలసి యున్న యణాదేశమును 'నభూసుధియోః అను సూత్రము (202) నిషేధించుచున్నది గాన స్వభూశబ్దమునందు వలె ఉవజాదేశము రావలసి యుండగా:-

211 వర్షాభ్వశ్చ 6.4.84

అస్య యణ్ స్యాదచి సుపి. వర్షాభ్వౌ ఇత్యాది.

'ఓః సుపి' అను సూత్రము,'అచి శ్ను'ఇత్యాది సూత్రము నుండి 'అచి;' 'ఇకో యణచి' నుండి 'యణ్' అనువర్తించును. 'వర్షాభూ'శబ్దమునందలి ఊకారమునకు అజాదిసుప్రత్యయము పర మగునపుడు యణాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే యణాదేశము వచ్చి 'వర్షాభ్వౌ'ఇత్యాది రూపములు 'ఖలపూ'శబ్దమునందు వలె నగును.

దృన్భూ,కరభూ,పునర్భూశబ్దములందు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఓః సుపి'అను సూత్రముచే (210) రావలసి యున్న యణాదేశము 'న భూసుధియోః'అను సూత్రముచే (202) నిషేధింపబడి యుండగా-

వా. దృన్, కర, పునఃపూర్వస్య భువో యణ్ వక్తవ్యః.

దృన్భ్వౌ. ఏవం కరభూః. ధాతా, హేధాతః. ధాతారౌ, ధాతారః.

దృన్,కర,పునఃశబ్దములు పూర్వమునందు గల భూశబ్దమునకు అజాది సుప్పులు పర మగునపుడు యణాదేశము వచ్చును.

ఈ వార్త్తికముచే యణాదేశము వచ్చుటచే ఈ మూడు శబ్దములందును వర్షాభూశబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

ధాధాతువునకు'తృచ్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే ధాతృశబ్దము నిష్పన్నమైనది. ప్రథమైకవచనమున 'ధాతృ + స్'అని యుండగా'ఋదుశనస్'-ఇత్యాది సూత్రముచే (205) అనజాదేశము-'ధాతన్ + స్;''అప్తృన్' ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపధాదీర్ఘము-'ధాతాన్స్;''హల్ఙ్యాబ్భ్యః'-ఇత్యాది సూత్రముచే (179) సకారమునకును,'నలోపః'-ఇత్యాది సూత్రముచే (180) నకారమునకును లోపము-'ధాతా'అను రూపము సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హేధాతృ + స్'అని యుండగా 'ఋతో ఙి'-ఇత్యాది సూత్రముచే (204) ఋకారమునకు గుణము ('అర్') వచ్చి 'హేధాతర్స్' అని యుండ 'హల్ఙ్యాబ్భ్యో దీర్ఘాత్'-ఇత్యాది సూత్రముచే (179) సులోపము,రేఫకు విసర్గము-ఉ'హే ధాతః' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ','జస్''అమ్',లు పర మగునపుడు 'ఋతోఙి'-ఇత్యాది సూత్రముచే (204) గుణము, 'అప్తృన్'-ఇత్యాది సూత్రముచే (206) ఉపధాదీర్ఘమును వచ్చి 'ధాతారౌ, ధాతారః, ధాతారం'అను రూపము లగును.

'శస్ పర మగునపుడు'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము,'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి'అను సూత్రముచే (137) నకారము, వచ్చుటచే'ధాతౄన్' అను రూపము నిష్పన్న మగును.

'టా', 'ఙే', ఓస్'ప్రత్యయములు పర మగునపుడు యణాదేశముచే ధాత్రా, ధాత్రే, ధాత్రోః, అను రూపము లగును. 'ఙసి','ఙస్',ప్రత్యయములు

పర మగునపుడు 'ఋత ఉత్' అను సూత్రముచే (208) ఋకారమునకు 'ఉర్' ఆదేశమును పిదప 'రాత్సస్య' అను సూత్రముచే (209) రేఫోత్తరవర్తి సకారమునకు లోపము, రేఫకు విసర్గము వచ్చి 'ధాతుః' అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'ధాతృ + ఆమ్' అని యుండగా 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్' అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము, 'నామి' అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘమును వచ్చి 'ధాతౄనామ్' అని యుండ:-

వా. ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్.

ధాతౄణామ్. ఏవం నప్త్రాదయః.

ఋవర్ణముకంటె పర మగు నకారమునకు ణత్వము చెప్పదగినది. ఈ వార్తికముచే నకారమునకు ణత్వము వచ్చి 'ధాతౄణామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'ధాతృ + ఙి' అని యుండగా 'ఋతో ఙిసర్వనామస్థానయోః' అను సూత్రముచే (204) గుణము వచ్చి 'ధాతరి' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు మూర్ధన్యాదేశము—'ధాతృషు' అను రూపము సిద్ధించును.

హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన "ధాతృభ్యామ్, ధాతృభిః" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

నప్త్రాదిశబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును. అనగా 'అప్తృన్తృచ్' అను సూత్రమున (206) నిర్దిష్టము లగు నప్తృ, నేష్టృ, త్వష్టృ, క్షత్తృ, హోతృ, పోతృ, ప్రశాస్తృశబ్దములు గూడ ధాతృశబ్దమువలెనేయుండును.

అష్టాధ్యాయిలో "తృన్" "ణ్వుల్తృచౌ" అను సూత్రములచే కర్త్రర్థము నందు 'తృన్' 'తృచ్' ప్రత్యయములు విధింపబడినవి. ఉణాదులలో "తృన్తృచౌ శంసిక్షదాదిభ్యః సంజ్ఞాయాం చానిటౌ" 'బహులమన్యత్రాపి' అను సూత్రముచే 'తృన్' 'తృచ్' ప్రత్యయములను విధించి "నప్తృనేష్టృత్వష్టృహోతృపోతృభ్రాతృజామాతృమాతృపితృదుహితృ" అను సూత్రముచే నప్త్రాదిశబ్దములు నిపతింపబడినవి. కావున సంజ్ఞాశబ్దము లన్నియు ఔణాదికతృన్తృజంతము లని తెలియుచున్నది. ఇపుడు "అప్తృన్తృచ్"-ఇత్యాదిసూత్రమునందు (206) 'తృన్తృచ్' గ్రహణముచేతనే 'నప్తృ' మొదలగునవి గ్రహింపబడుచుండ మరల వాటిని చెప్ప నేల? యను ప్రశ్నకు సమాధానము చెప్పబడుచున్నది:-

నప్త్రాదిగ్రహణం వ్యుత్పత్తిపక్షే నియమార్థమ్. తేనేహ న. పితా, పితరౌ, పితరః, పితరమ్. శేషం ధాతృవత్. ఏవం జామాత్రాదయః.

'ఉణాదయో వ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికాని'అను చోట 'వ్యుత్పన్నాని,' అనియు 'అవ్యుత్పన్నాని'అనియు పదచ్ఛేదము చేయుటచే వ్యుత్పత్తిపక్షము, అవ్యుత్పత్తిపక్షము అను రెండు పక్షము లున్నవి. వివిధధాతువులకు ఉణాది వివిధప్రత్యయములను జేర్చుటచే రూపములు సిద్ధించును అనునది వ్యుత్పత్తి పక్షము. ఈ ధాతు ప్రత్యయవిభాగము కాల్పనికమే కాని వాస్తవమైనది కాదు. కావున ఉణాదిశబ్దములకు వ్యుత్పత్తి లేదు అను వాదము రెండవది. ఈ వాదము ననుసరించి 'నప్తృ'మొదలగు శబ్దములు తృన్తృజాద్యంతములు కాదు కావున వాటిని ప్రత్యేకముగ నిర్దేశించుట ఆవశ్యకమే. కావున పై ప్రశ్న వ్యుత్పత్తి పక్షమునందే ఉదయించును. దీనికి సమాధాన మేమనగా—ఈ సూత్రమునందలి 'తృన్','తృచ్'పదములచే ఉణాదితృన్నంతతృజంతము లన్నియు గ్రహింపబడవు—ఈ నప్తృ,నేష్టృ,త్వష్టృ,క్షత్తృ,హోతృ, పోతృ,పశాస్తృఅను ఏడు తృన్నంతతృజంతశబ్దములు మాత్రమే గ్రహింపబడును—అను నియమమునకై యీ పదములు నిర్దిష్టము లైనవి. ఈ నియమ ముండుటచే తృన్నంతతృజంతము లైనను (ఔణాదికము లగు) పితృ,భ్రాతృ,జామాతృమొదలగు శబ్దములకు ఉపధాదీర్ఘము రాదు.

పితృశబ్దము ఋకారాంత మగుటచే అనజాదులు వచ్చినను పైన జూపిన నియమముచే సర్వనామస్థానములు పర మైనను ఉపధాదీర్ఘము రాదు గాన'పితా, పితరౌ,పితరః,హే పితః,పితరమ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ద్వితీయాబహువచనమునుండి ధాతృశబ్దమునకు వలె రూపము లుండును. 'జామాతృ'మొదలగు ఔణాదికశబ్దములు ఇట్లే యుండును.

'నృ'శబ్దము పితృశబ్దమువలె నుండును. కాని షష్ఠీబహువచనమున 'నృ + ఆమ్'అని యుండ నుడాగమము-'నృ + నామ్'-ఇచట 'నామి'అను సూత్రముచే (149) ఋకారమునకు దీర్ఘము నిత్యముగ రావలసి యుండ:-

212. నృ చ. 6.4.6

అస్య నామి వా దీర్ఘః. నౄణామ్,నృణామ్.

'ఛన్దస్యుభయథా' 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'ఉభయథా' 'దీర్ఘః'అను పదములును. 'నామి'అను సూత్రమును అనువర్తించును. నృశబ్ద మునకు'నామ్'పర మగునపుడు దీర్ఘము వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము వికల్పముగ వచ్చును. 'ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్'అను వార్తికముచే ణత్వము చేయగా-'నౄణామ్,నృణామ్'అను రెండు రూపము లుండును.

ఓకారాంత మగు గోశబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'గో+స్'అని యుండగా-

213. గోతో ణిత్. 7.1.90

ఓకారాద్విహితం సర్వనామస్థానం ణిద్వత్.గౌః, గావౌ, గావః.

'ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే' నుండి 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. ఓకారాంతశబ్దముకంటె విహిత మగు సర్వనామస్థానము'ణిత్'వంటిది యగును.

ఇచట 'గోతః'అని యుండుటచే 'గోశబ్దముకంటె పర మగు'అను నర్థము చెప్పవలెను. కాని 'ఓతో ణిదితి వాచ్యమ్','విహితవిశేషణఞ్చ'అను వార్తి కము ననుసరించి 'సుద్యో'శబ్దాదులందు గూడ ఈ కార్యము ప్రవర్తించుటకై వృత్తికారుడు'ఓకారాద్విహితమ్'అని వ్యాఖ్యానించెను.

ఈ సూత్రము ననుసరించి ఓకారాంత మగు గోశబ్దముకంటె పరముగ విహిత మగు 'సు'ప్రత్యయమునకు ణిద్వద్భావము వచ్చుటచే 'అచో ఞ్ణితి' అను సూత్రముచే (182) గోశబ్దమునందలి ఓకారమునకు వృద్ధి'గౌ+స్'అని యుండగా-సకారమునకురుత్వవిసర్గములువచ్చి,'గౌః'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ''జస్'లు పర మగునపుడు ణిద్వద్భావముచే వృద్ధియు,ఆవాదేశాదు లును వచ్చుటచే'గావౌ' 'గావః'అను రూపము లగును.

ద్వితీయైకవచనబహువచనములందు 'గో+అమ్''గో+(శ)అస్'అని యుండగా:-

214. ఔతోఽమ్శసోః 6.1.93

ఓతోఽమ్శసోరచి పరే ఆకార ఏకాదేశః.గామ్,గావౌ,గాః,గవా, గవే.గోః-2ఇత్యాది.

ఆ, ఓతః, అమ్శసోః. 'ఇకో యణచి'నుండి'అచి', ఏకః పూర్వపరయోః'

అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ఓకారమునకు 'అమ్''శస్'ల అచ్ పర మగునపుడు 'ఆ'కార మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే పై లక్ష్యములందలి ఓకారఅకారములకు ఆకార మేకాదేశ మగుటచే 'గామ్''గాః'అను రూపములు సిద్ధించినవి.

అజాదు లగు టా,ఙే,ఙస్,ఙి,ప్రత్యయములు పర మగునపుడు అవాదేశముచే గవా,గవే గవోః,గవి,అను రూపము లగును. 'ఙసి','ఙస్'లు పర మగునపుడు 'ఙసిఙసోశ్చ'అను సూత్రముచే (173) పూర్వరూపము వచ్చి 'గోః'అను రూపము సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగు నపుడు విశేషకార్యము లేవియును లేకపోవుటచే 'గోభ్యామ్','గోభిః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

215. రాయో హలి 7.2.85

అస్యాకారాదేశో హలి విభక్తౌ. రాః, రాయౌ, రాయః, రాభ్యామ్. గ్లౌః, గ్లావౌ, గ్లావః, గ్లౌభ్యామ్ ఇత్యాది.

ఇతి అజన్తపుంల్లిఙ్గప్రకరణం సమాప్తమ్.

'అష్టన' 'ఆ విభక్తౌ' నుండి 'ఆవిభక్తౌ' అనువర్తించును. రై శబ్దమునకు హలాదివిభక్తిప్రత్యయము పర మగునపుడు ఆకార మాదేశ మగును.

ప్రథమైకవచనమున 'రై + సు'అని యుండ ఈ సూత్రముచే ఆకార మాదేశ మగును. 'రా + స్' అని యుండ సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'రాః'అనురూప మగును.

ద్వివచనమున 'రై + ఔ'అని యుండగా 'ఆయ్'ఆదేశము వచ్చుటచే 'రాయౌ'అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ఆయాదేశము వచ్చి రాయః,రాయా,రాయే, మొదలగు రూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాయో హలి'అను సూత్రముచే (215) ఆకారము వచ్చుటచే 'రాభ్యామ్' 'రాభిః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గ్లౌశబ్దము ఔకారాంతము. ఈ శబ్దమున విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ప్రథమైకవచనమున సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు వచ్చుటచే 'గ్లౌః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే హలాదివిభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు ప్రాతిపదికరూపమున నెట్టి మార్పును ఉండదు గాన గ్లౌభ్యామ్,గ్లౌభిః, ఇత్యాది

రూపము లగును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు మాత్రము 'ఏచోఽయవాయావః' అను సూత్రముచే(22) 'ఆవా' దేశమువచ్చి 'గ్లావౌ' 'గ్లావః' 'గ్లావా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

అజంతపుంలింగప్రకరణము సమాప్తము.

అథ అజన్తస్త్రీలిఙ్గ ప్రకరణమ్

రమా.

'రమ్'ధాతువునకు 'రమతే' అను నర్థమున 'అచ్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మగు 'రమ'శబ్దమునకు స్త్రీత్వవివక్షయందు 'అజాద్యతష్టాప్'అను సూత్రముచే (1248) టాప్ ప్రత్యయము చేయగా 'రమా'అని యగును. ఇపుడిది ఆబంతము గాన'జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' అను సూత్రముచే(119)స్వాదిప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున 'రమా + స్'అని యుండ 'హల్‌జ్యాబ్భ్యః' అను సూత్రముచే (179) ఆబన్తముకంటె పర మగు 'స్'లోపింప 'రమా' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమునందు 'రమా + ఔ'అని యుండగా:-

216. ఔఙ ఆపః 7.1.18

ఆబన్తాదఙ్గాత్పరస్యౌఙః శీ స్యాత్. 'ఔఙ' ఇతి ఔకారవిభక్తేః సంజ్ఞా. రమే, రమాః.

'అఙ్గస్య'అధికారము, 'జసః శీ' నుండి 'శీ'అనువర్తించును. ఆబన్త మగు అంగముకంటె పర మగు 'ఔఙ్'కు 'శీ'ఆదేశ మగును.

'ఔఙ్'అనునది ఔ కారవిభక్తికి-అనగా 'ఔ' 'ఔట్'లకు సంజ్ఞ.

ఈ సూత్రముచే 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశ మగును. 'శీ'లోని శకారము 'లశక్వతద్ధితే'అను సూత్రముచే (136) ఇత్సంజ్ఞకము, 'రమా + ఈ'అని యుండ గుణ మేకాదేశ మగుటచే 'రమే'అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'రమా + అస్'అని యుండ 'అకస్సవర్ణే దీర్ఘః'అను సూత్రముచే (42) సవర్ణదీర్ఘము, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును వచ్చుటచే **రమాః**'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున 'హే రమా + సు'అని యుండగా:-

217. సమ్బుద్ధౌ చ 7.3.106

ఆప ఏకారః స్యాత్ సమ్బుద్ధౌ. 'ఏఙ్హ్రస్వాత్'ఇతి సమ్బుద్ధి లోపః, హేరమే, హేరమే, హేరమాః, రమామ్, రమే, రమాః.

'ఆఙి చాపః' 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రములనుండి 'ఆపః' 'ఏత్'అను పదములు అనువర్తించును. 'ఆప్'కు సంబుద్ధి పర మగునపుడు ఏకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే ఆకారమునకు ఏకార మాదేశ మగుటచే 'హేరమే + స్' అని యుండగా'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అనుసూత్రముచే(134)సంబుద్ధిలోపము- 'హేరమే'అను రూపము సిద్ధించును. దాని ద్వివచనబహువచనములు ప్రథమ యందు వలె నుండును. ద్వితీయైకవచనమున 'రమా + అమ్'అని యుండ 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము చేయగా 'రమామ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనరూపములు ప్రథమయందు వలె నుండును. ఇది స్త్రీలింగశబ్దమగుటచే 'శస్'ప్రత్యయసకారమునకు 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి'అను సూత్రముచే (137) నకారము రాదు.

తృతీయైకవచనమున 'రమా + టా'అని యుండగా:-

218. ఆఙి చాపః 7.3.105

ఆఙి ఓసి చాపః ఏకారః, రమయా, రమాభ్యామ్, రమాభిః.

'అఙ్గస్య'అధికారము. 'ఓసి చ'నుండి'ఓసి', 'బహువచనే ఝల్యేత్'నుండి 'ఏత్'అనువర్తించును. 'ఆప్'కు (ఆబంతాంగమునకు) 'ఆఙ్'(టా) లేక 'ఓస్' పర మగునపుడు ఏకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'రమా'యందలి ఆకారమునకు ఏకారము-'రమే + ఆ'- అయాదేశముచే 'రమయా'అను రూపము సిద్ధించును.

'భ్యామ్' 'భిస్' 'భ్యస్'లు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియులేవు. 'రమాభ్యామ్' 'రమాభిః' 'రమాభ్యః' అను రూపము లగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'రమా + ఙే'అని యుండగా:-

219. యాడాపః 7.3.113

ఆపో ఙితో యాట్. వృద్ధిః-రమాయై, రమాభ్యామ్,రమాభ్యః, రమాయాః-2, రమయోః-2, రమాణామ్, రమాయామ్.రమాసు.ఏవం దుర్గాम्బికాదయః.

'ఘేర్ఙితి'నుండి 'ఙితి'అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య' అధికారము. ఆబన్తాంగమునకు పర మగు ఙిత్ అగు సుప్ప్రత్యయమునకు 'యాట్'అను నాగమము వచ్చును.

'యాట్'టిత్ అగుటచే ఆద్యవయవముగ వచ్చి 'రమా + యా + ఏ'అని యుండ ఆకారఏకారములకు వృద్ధిచే ఐకారము వచ్చి 'రమాయై'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు కూడ 'రమా + ఙసి' 'రమా + ఙస్'అని యుండగా యాడాగమసవర్ణదీర్ఘములచే 'రమాయాస్'అని యై సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'రమాయాః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీసప్తమీ ద్వివచనములందు 'రమా + ఓస్'అని యుండగా 'ఆఙి చాపః'అను సూత్రముచే (218) ఆకారమునకు ఏకారము వచ్చి 'రమే + ఓస్'; అయాదేశముచే 'రమయోః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీ బహువచనమున 'రమా + ఆమ్'అని యుండ 'రమా'అనునది ఆబంతము గాన 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (118) నుడాగమము 'రమానామ్', 'అట్కుప్వాఙ్-'అను సూత్రముచే (138) నకారమునకు ణకారము 'రమాణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'రమా + ఙి అని యుండ 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' అను సూత్రముచే (198) 'ఙి'కి ఆమ్, 'రమా + ఆమ్'; 'యాడాపః' అను సూత్రముచే (219) యాడాగమము-'రమాయామ్' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'రమాసు'అను రూపము. 'దుర్గా' 'అమ్బికా' మొదలగు శబ్దములు గూడ ఇటులనే యుండును.

సర్వనామస్త్రీలింగశబ్ద మగు సర్వాశబ్దము చాలవరకు రమాశబ్దము వలెనుండును. కాని ఙే, ఙసి, ఙస్, ఆమ్, ఙి, ప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లగును.

220. సర్వనామ్నః స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ 7.3.114

ఆబన్తాత్సర్వనామ్నో ఙితః స్యాట్ స్యాత్, ఆపశ్చ హ్రస్వః, సర్వస్యై, సర్వస్యాః, సర్వాసామ్, సర్వస్యామ్. శేషం రమావత్, ఏవం విశ్వాదయ ఆబన్తాః.

'యాడాపః' 'ఘేర్ఙితి'నుండి 'ఆపః' 'ఙితి'అనువర్తించును. ఆబంత మగు సర్వనామశబ్దముకంటె పరములగు ఙిత్ ప్రత్యయములకు 'స్యాట్'అను నాగమము వచ్చును. 'ఆప్'కు హ్రస్వము వచ్చును.

'స్యాట్' టిత్ అగుటచే ఆద్యవయవ మగును. చతుర్థ్యేకవచనమున 'సర్వా + ఙే'అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'ఙే'కు స్యాడాగమమును 'ఆప్'కు హ్రస్వమును వచ్చుటచే 'సర్వ + స్యా + ఏ'అని యుండ ఆకారఏకారములకు 'వృద్ధిరేచి' అను సూత్రముచే (33) 'ఐ'ఏకాదేశమై 'సర్వస్యై'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు 'సర్వా + అస్'అని యుండ స్యాడాగమ హ్రస్వ సవర్ణదీర్ఘములచే 'సర్వస్యాః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'సర్వా + ఆమ్'అని యుండగా 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'అను సూత్రముచే (155) సుడాగమము చేయగా 'సర్వాసామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సర్వా + ఙి'అని యుండ 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' అను సూత్రముచే (180) 'ఙి'కి 'ఆమ్'- 'సర్వా + ఆమ్', స్యాడాగమహ్రస్వ ములు 'సర్వస్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును. విశ్వా మొదలగు ఆబన్త సర్వ నామశబ్దము లన్నియు ఇటులనే యుండును.

221. విభాషా దిక్సమాసే బహువ్రీహౌ 1.1.28

సర్వనామతా వా. ఉత్తరపూర్వస్యై, ఉత్తరపూర్వాయై.

'సర్వాదీని సర్వనామాని'నుండి 'సర్వనామాని'అనువర్తించును. బహు వ్రీహి యందలి దిక్సమాసమునందు సర్వనామ సంజ్ఞ వికల్పముగ నుండును.

'ఉత్తరస్యాః పూర్వస్యాశ్చదిశోర్యదన్తరాలం ఉత్తరపూర్వా'అను నర్థ మున 'దిఙ్నామాన్యన్తరాలే'అను సూత్రముచే 'ఉత్తరపూర్వా'అను సమాస మేర్పడినది. ఇట్టి పదములకు సర్వనామత్వము వైకల్పికము. కావున ఙే, ఙసి,

జస్, ఆమ్, ఙి విభక్తులు పర మగునపుడు సర్వనామసంజ్ఞా ప్రయుక్తము లగు కార్యములు వికల్పముగ వచ్చుటచే 'ఉత్తరపూర్వస్యై' మొదలగు రూపములును, సర్వనామసంజ్ఞ లేని పక్షమున 'ఉత్తరపూర్వాయై' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును. ఇతరవిభక్తులందు రమాశబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

తీయస్యేతి వా సర్వనామసంజ్ఞా-ద్వితీయస్యై. ద్వితీయాయై. ఏవం తృతీయా.

'తీయ'ప్రత్యయాంత మగు ద్వితీయాశబ్దమునకు 'ఙిత్' లగు విభక్తులు పర మగునపుడు 'తీయస్య ఙిత్సు వా'అను వార్తికముచే సర్వనామసంజ్ఞ వైకల్పికము గాన చతుర్థీ,పంచమీ, షష్ఠీసప్తమ్యేకవచనములందు సర్వనామకార్యము లగు స్యాడాగమాదులు వచ్చినచో ద్వితీయస్యై, ద్వితీయస్యాః-2, ద్వితీయస్యామ్ అను రూపములు సిద్ధించును. సర్వనామసంజ్ఞ లేని పక్షమునను, ఇతర విభక్తులందును 'రమా'శబ్దమునందువలె రూపములుండును. ఈవైకల్పికసర్వనామసంజ్ఞ ఙిద్విభక్తులు పర మగునపుడే గాని 'ఆమ్' పర మగునపుడు లేదు గాన 'ద్వితీయస్యామ్'అను రూపముండదు. తృతీయాదిశబ్దములు గూడ నిట్లే.

'అమ్బార్థ-'ఇతి హ్రస్వః-హే అమ్బ, హే అక్క, హేఅల్ల.

తల్లి యను నర్థము గల అమ్బా, అక్కా, అల్లా, అను శబ్దములు రమాశబ్దము వలె నుండును. కాని సంబోధనైకవచనమున 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః'అను సూత్రముచే(195)హ్రస్వము వచ్చి,'ఏఙ్ హ్రస్వాత్'-అనుసూత్రముచే (134) సులోపము వచ్చుటచే'హే అమ్బ' 'హే అక్క' 'హే అల్ల' అను రూపము లగును.

జరా, జరసౌ ఇత్యాది. పక్షే హలాదౌ చ రమావత్. గోపా విశ్వపావత్. మతీః. మత్యా.

జరాశబ్దమునకు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'జరాయా జరసన్యతరస్యామ్'అను సూత్రముచే (161) వికల్పముగ 'జరస్'అను నాదేశము వచ్చుటచే జరసౌ, జరసః, జరసా, జరసే, జరసః, జరసామ్, జరసి, అను రూపములును, జరసాదేశము దాని పక్షమునను, హలాది విభక్తులు పర మగునపుడును రమాశబ్దము వలెను రూప ములగును.

'గాం పాతి'అను నర్థమున పాధాతువునకు 'విచ్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'గోపా'శబ్దము నిష్పన్న మైనది. స్త్రీలింగ మగు నీ శబ్దము విశ్వపాశబ్దము వలె నుండును. కాని 'గోపస్య స్త్రీ'అను నర్థమున గోపశబ్దమునకు 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే(1248)టాప్‌ప్రత్యయము చేయుటచే నిష్పన్న మగు 'గోపా' శబ్దము రూపములు 'రమా'శబ్దరూపముల వలె నుండును.

మతిశబ్దరూపములు చాలవరకు హరిశబ్దమునందు వలె నుండును. 'శస్' మొదలగు విభక్తులు పర మగునపుడు కొన్ని విశేషము లుండును.

'మతి + (శ)అస్'అని యుండగా పూర్వసవర్ణదీర్ఘముచే 'మతీస్'అని యుండ సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'మతీః'అను రూపము సిద్ధించును. ఇది స్త్రీలింగశబ్ద మగుటచే 'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి'అను సూత్రముచే (137) నత్వము రాదు.

తృతీయయైకవచనమున 'మతి + (టా) ఆ'అని యుండగా 'అస్త్రియామ్' అను నిషేధ ముండుటచే 'ఆఙో నాఽస్త్రియామ్'అను సూత్రముచే (171) 'నా' ఆదేశము రాదు. యణాదేశముచే 'మత్యా'అను రూపము సిద్ధించును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'మతి + ఙే'అని యుండ:-

222. ఙితి హ్రస్వశ్చ 1.4.6

ఇయఙువఙ్‌స్థానౌ స్త్రీశబ్దభిన్నౌ నిత్యస్త్రీలిఙ్గౌ యీదూతౌ, హ్రస్వౌ చ ఇవర్ణోవర్ణౌ స్త్రియాం వా నదీసంజ్ఞౌ స్తో ఙితి. మత్యై, మతయే, మత్యాః-2. మతేః-2.

'యూ స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ' 'నేయఙువఙ్‌స్థానావస్త్రీ' 'వాఽమి'అను సూత్రముల నుండి 'నదీ' 'ఇయఙువఙ్‌స్థానౌ' 'వా'అనువర్తించును. 'ఇయఙ్''ఉవఙ్' ఆదేశములు వచ్చుటకు యోగ్యములును, స్త్రీశబ్దభిన్నములును, నిత్యస్త్రీలింగములును నగు ఈకారఊకారములును (ఈకారాన్తఊకారాంతములును) హ్రస్వము లగు ఇవర్ణోవర్ణములును (ఇకారాంతఉకారాంతములును) స్త్రీలింగమున 'ఙిత్'అగు విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు వికల్పముగ నదీసంజ్ఞకము లగును.

ఇచట మతిశబ్దము ఇకారాంతస్త్రీలింగశబ్దమగుటచే 'ఙిత్'లగు విభక్తులు పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞ వికల్పముగ లభించును. నదీసంజ్ఞ

యున్న పక్షమున 'ఆణ్నద్యాః'అను సూత్రముచే (196) ఆడాగమము,'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధియు వచ్చుటచే'మతి + ఐ'అని యుండ, యణా దేశముచే 'మత్యై'అను రూపము సిద్ధించును.

ఙసి,ఙస్,లు పర మగునపుడు ఆడాగమ, వృద్ధి,యణాదేశ,రుత్వ,విసర్గ ములు వచ్చి 'మత్యాః'అను రూపము సిద్ధించును. నదీసంజ్ఞ లేని పక్షమున 'మతయే' 'మతేః'అను రూపములు హరిశబ్దమునందు వలె నుండును.

సప్తమ్యేకవచనమున మతి + ఙి అని యుండగా:-

223. ఇదుద్భ్యామ్ 7.3.117

ఇదుద్భ్యాం, నదీసంజ్ఞకాభ్యాం పరస్య ఙేరామ్. **మత్యామ్, మతౌ. శేషం హరివత్. ఏవం బుద్ధ్యాదయః.**

'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' నుండి 'ఙేః''ఆమ్'అనుపదములును,'నదీ అను సమాసైకదేశమును అనువర్తించును. నదీసంజ్ఞకము లగు 'ఇత్''ఉత్'లకంటె పర మగు'ఙి'ప్రత్యయమునకు 'ఆమ్'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఙి'కి'ఆమ్'వచ్చును. 'మతి + ఆమ్'-'ఇకోయణచి' (15) 'మత్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును. నదీసంజ్ఞాభావపక్షమున 'హరౌ' వలె 'మతౌ'అను రూప ముండును. 'బుద్ధి'శబ్దము మొదలగువాటి రూపములు గూడ ఇటులనే యుండును.

224. త్రిచతురోః స్త్రియాం తిసృచతసృ 7.2.99

స్త్రీలిఙ్గయోరేతయోరేతౌ స్తః విభక్తౌ.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. స్త్రీలింగము లగు 'త్రి'శబ్ద'చతుర్'శబ్దములకు విభక్తి పర మగునపుడు 'తిసృ''చతసృ'అను నాదేశము లగును.

త్రిశబ్దము నిత్యబహువచనము. దాని ప్రథమాద్వితీయాబహువచనము లందు 'త్రి + అస్'అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'తిసృ'ఆదేశము. 'తిసృ + అస్'అని యుండ:-

225. అచి ర ఋతః 7.2.100

'తిసృ''చతసృ'ఏతయోః ఋకారస్య రేఫాదేశః స్యాదచి. గుణ దీర్ఘోత్వానామపవాదః. **తిస్రః, తిస్రః, తిసృభిః, తిసృభ్యః, తిసృభ్యః. ఆమి నుట్ :—**

పై సూత్రమునుండి 'తిసృచతసృ'అను వర్తించును. 'తిసృ''చతసృ'ల ఋకారమునకు అచ్ పర మగునపుడు రేఫాదేశము వచ్చును. ఈ రేఫాదేశము 'జస్'పర మగునపుడు రావలసి యున్న 'ఋతో ఙి సర్వనామస్థానయోః'అను (204) గుణమును, 'శస్'పర మగునపుడు 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః'అను సూత్రముచే (126) రావలసి యున్న పూర్వసవర్ణదీర్ఘమును,'ఙసి''ఙస్'లకు 'ఋత ఉత్'అను సూత్రముచే (208) రావలసి యున్న ఉత్వమును బాధించును.

ఈ సూత్రముచే 'తిసృ'నందలి ఋకారమునకు రేఫ ఆదేశ మగుటచే 'తిస్ర్ + అస్;' సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు-'తిస్రః' అను రూపము సిద్ధించును.

హలాదివిభక్తు లగు 'భిస్''భ్యస్'లు పర మగునపుడు 'తిసృ'ఆదేశము వచ్చిన పిమ్మట 'తిసృభిః''తిసృభ్యః' అను రూపము లగును.

షష్ఠీబహువచనమున త్రిశబ్దమునకు తిస్రాదేశము చేసిన పిమ్మట 'తిసృ + ఆమ్'అని యుండగా 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమమును బాధించి పర మగుటచే 'అచి ర ఋతః' అను సూత్రముచే రాదేశము రావలసి యున్నది. కాని 'నుమచిరతృజ్వద్భావేభ్యో నుట్ పూర్వ విప్రతిషేధేన'అను వార్తికముచే ప్రబలము గాన నుడాగమమే వచ్చును. 'తిసృ + నామ్'అని యుండగా 'నామి'అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘము రావలసి యుండగా:-

226. న తిసృ చతసృ 6.4.4

ఏతయోర్నామి దీర్ఘో న. తిసృణామ్.తిసృషు.

"ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోణః'నుండి 'దీర్ఘః'అను పదము, 'నామి'అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'తిసృ''చతసృ'శబ్దములకు నామ్ పర మగునపుడు దీర్ఘము రాదు. ఈ సూత్రముచే దీర్ఘము నిషేధింపబడినది గాన 'తిసృనామ్'అని యుండగా 'ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్'అను వార్తికముచే (సూ.211) ణత్వము-'తిసృణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'ఆదేశప్రత్యయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చి 'తిసృషు'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వే, ద్వే, ద్వాభ్యామ్, ద్వాభ్యామ్, ద్వాభ్యామ్, ద్వయోః, ద్వయోః.

నిత్యద్వివచనాంత మగు ద్విశబ్దమునకు విభక్తి ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) అకార మాదేశమై 'ద్వ'అని యుండ స్త్రీత్వవివక్షయందు 'అజాద్యతష్టాప్'అను సూత్రముచే (1247) 'టాప్' (ఆ)ప్రత్యయమును చేర్చి సవర్ణదీర్ఘ సంధి చేయుటచే 'ద్వా'అని యుండును. పిమ్మట 'ఔ'మొదలగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'శీ'మొదలగు కార్యములు వచ్చుటచే రమాశబ్దమునందు వలె రూపము లగును.

గౌరీ, గౌర్యౌ, గౌర్యః, హేగౌరి, గౌర్యై, ఇత్యాది. ఏవం నద్యాదయః.

గౌరశబ్దమునకు స్త్రీత్వవివక్షయందు 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ'అను సూత్రముచే (1251) 'ఙీష్'ప్రత్యయము చేయగా గౌరీశబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున 'గౌరీ + స్'అని యుండగా, 'గౌరీ'అనునది ఙ్యంతము గాన 'హల్ఙ్యాది'సూత్రముచే (179) సకారమునకు లోపము-'గౌరీ' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనబహువచనములందు 'గౌరీ + ఔ' 'గౌరీ + అస్'అని యుండగా 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126) ప్రాప్తించుచున్న పూర్వసవర్ణదీర్ఘము 'దీర్ఘాజ్జసి చ'అను సూత్రముచే (162) నిషేధింపబడినది గాన యణాదేశముచే 'గౌర్యౌ' 'గౌర్యః'అను రూపములు సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః'అను సూత్రముచే (195) హ్రస్వము, 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) సమ్బుద్ధి సకారమునకు లోపము-'హేగౌరి'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వితీయైకవచనమున 'గౌరీ + అమ్'అని యుండ 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135)పూర్వ రూపము'గౌరీమ్.'బహువచనమున'గౌరీ + అస్'అని యుండ 'ప్రథమయోః-'అను సూత్రముచే (126)పూర్వసవర్ణదీర్ఘము-'గౌరీః'. తృతీయైకవచనమున యణాదేశముచే 'గౌరీ + ఆ'= 'గౌర్యా'అను రూపము.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'గౌరీ + ఙే'అని యుండ 'ఆణ్నద్యాః'అను సూత్రముచే (196) ఆడాగమము, 'ఆటశ్చ'అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి, యణాదేశము వచ్చుటచే 'గౌర్యై'అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే 'ఙసి''ఙస్'లు పర మగునపుడు ఆడాగమ, వృద్ధి యణాదేశములచే 'గౌర్యాః'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఆమ్'పర మగునపుడు నద్యంతముకంటె పరముగ నుండుటచే నుడాగ మాదేశము-'గౌరీణామ్'.

సప్తమ్యేకవచనమున 'జేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'అను సూత్రముచే (198) 'జి'కి ఆమ్-'గౌరీ + ఆమ్', యణాదేశము-'గౌర్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'నదీ'మొదలగు ఈకారాంతశబ్దము లన్నియు నిట్లే యుండును.

లక్ష్మీః. శేషం గౌరీవత్, ఏవం తరీతన్త్ర్యాదయః, స్త్రీ, హే సి.

లక్ష్మీశబ్దము ఈకారాంతస్త్రీలింగశబ్ద మైనను 'జీ'ప్రత్యయాంతము కాదు కావున ప్రథమైకవచనమున 'హల్జ్యాబ్భ్యోదీర్ఘాత్'-అను సూత్రముచే (179) సకారలోపము రాదు. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'లక్ష్మీః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపము లన్నియు గౌరీశబ్దమునందు వలె నుండును. తరీ, తన్త్రీ, మొదలగు (జీబంతములు కాని) శబ్దములకు గూడ సులోపము రాదని ఈ క్రింది కారిక చెప్పుచున్నది.

"అవీతన్త్రీతరీలక్ష్మీధీహ్రీశ్రీణా ముణాదిషు
సప్తస్త్రీలింగశబ్దానాం న సులోపః కదాచన".

స్త్రీశబ్దము 'జీప్' ప్రత్యయాంతము. ప్రథమైకవచనమున సులోపముచే (సూ.179) 'స్త్రీ'అను రూపము సిద్ధించును. సంబోధనైకవచనమున 'హేస్త్రీ + స్'అని యుండగా 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః'అను సూత్రముచే (195)హ్రస్వము 'ఏఙ్హ్రస్వాత్'అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము వచ్చుటచే 'హేస్త్రి' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'స్త్రీ + ఔ'అని యుండగా:-

227. స్త్రియాః 6.4.79

అస్యేయఙ్ స్యాదజాదౌ ప్రత్యయే పరే. స్త్రియౌ, స్త్రియః.

'అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ'నుండి 'అచి' 'ఇయఙ్' అనువర్తించును. స్త్రీశబ్దమునకు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇయఙ్' ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఇయఙ్'స్త్రీశబ్దమున కంతాదేశముగ వచ్చుటచే 'స్త్రియౌ'అను రూపము సిద్ధించును. 'జస్'పర మగునపుడు గూడ ఇయఙా దేశము వచ్చుటచే 'స్త్రియః'అను రూపము సిద్ధించును.

'అమ్''శస్'లు పర మగునపుడు గూడ ఈ సూత్రముచే ఇయజాదేశము నిత్యముగ రావలసి యుండగా:-

228. వామ్శసోః 6.4.80

అమి శసి చ స్త్రియా ఇయఙ్ వా స్యాత్, స్త్రియమ్, స్త్రీమ్, స్త్రియః, స్త్రీః, స్త్రియా, స్త్రియై, పరత్వాన్నుట్-స్త్రీణామ్, స్త్రీషు,శ్రీః, శ్రియౌ, శ్రియః.

పై సూత్రము, 'అచిశ్నుధాతుభ్రువాంయ్వోరియఙువఙౌ'నుండి 'ఇయఙ్' అనువర్తించును. స్త్రీశబ్దమునకు 'అమ్''శస్'లు పర మగునపుడు 'ఇయఙ్' ఆదేశము వికల్పముగా వచ్చును.

'అమ్'పర మగునపుడు 'ఇయఙ్'వచ్చిన పక్షమున 'స్త్రియమ్'అనియు, రాని పక్షమున 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము వచ్చి 'స్త్రీమ్'అనియు రూపము లగును. ఇట్లే 'శస్'పర మగునపుడు ఇయజా దేశముచే 'స్త్రియః'అనియు, ఇయఙ్ రాని పక్షమున 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము వచ్చి 'స్త్రీః'అనియు రూపము లగును.

'టా'పర మగునపుడు 'స్త్రియాః'అను సూత్రముచే (227) ఇయజా దేశము చేయ 'స్త్రియా'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఙే'పర మగునపుడు 'స్త్రీ + ఏ'అని యుండగా 'ఆణ్నద్యాః'అను సూత్రముచే (196) ఆడాగమము, 'ఆటశ్చ'అను సూత్రముచే (197) వృద్ధియు వచ్చి'స్త్రీ + ఐ'అని యుండును. ఇపుడు 'స్త్రియాః'అను సూత్రముచే (227) ఇయజాదేశము వచ్చి 'స్త్రియై'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఙసి''ఙస్'లు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధముగ ఆడాగమ, వృద్ధి ఇయజాదేశములచే 'స్త్రియాః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'స్త్రీ + ఆమ్'అని యుండగా 'ఇయఙ్' 'నుట్' ఈ రెండింటికిని అవకాశ మున్నది. కాని నుడాగమము పర మగుటచే 'ఇయఙ్'ను బాధించును. 'స్త్రీ + నామ్'అని యుండగా 'అట్కుప్వాఙ్-'అను సూత్రముచే (138) ణత్వము-'స్త్రీణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఙి'పర మగునపుడు 'ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః'అను సూత్రముచే (198) 'ఙి'కి 'ఆమ్'వచ్చిన పిదప ఇయఙాదేశము చేయగా 'స్త్రియామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'సుప్'పర మగునపుడు 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము చేయగా 'స్త్రీషు'అను రూపము సిద్ధించును.

శ్రిధాతువునకు 'క్విబ్వచి ప్రచ్ఛ్యాయతస్తు కటప్రుజుశ్రీణాందీర్ఘోఽసంప్రసారణఞ్చ'అను వార్తికముచే క్విప్రత్యయమును జేర్చి దీర్ఘము చేయుటచే 'శ్రీ'అను శబ్ద మేర్పడినది. 'శ్రయతి హరిమ్'అని యర్థము. ఇది ఙీప్రత్యయాంతము కాదు కావున ప్రథమైకవచనప్రత్యయ మగు 'స్'కు 'హల్ఙ్యాభ్యః-' అను సూత్రముచే (179) లోపము రాదు. 'శ్రీః'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ''జస్''శస్'లు పర మగునపుడు 'అచిశ్నుధాతు-'అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశము వచ్చి 'శ్రియౌ' 'శ్రియః'అను రూపములు సిద్ధించును.

229. నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ 1.4.4

ఇయఙువఙోః స్థితిః యయోస్తావీదూతౌ నదీసంజ్ఞౌ న స్తః,న తు స్త్రీ. హే శ్రీః, శ్రియై, శ్రియే, శ్రియాః-2, శ్రియః-2ః

'యూస్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ'నుండి 'యూ''నదీ'అనువర్తించును. 'ఇయఙ్' 'ఉవఙ్'ఆదేశములు వచ్చుటకు యోగ్యము లగు ఈకారఊకారములు నదీసంజ్ఞకములు కావు. స్త్రీశబ్దమునకు మాత్ర మీ నిషేధము వర్తింపదు.

శ్రీశబ్దము అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఇయఙ్'వచ్చుటకు యోగ్య మైనది గాన నిది ఇయఙ్స్థానము కావున నీ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞ నిషేధింపబడినది. అందుచే సంబుద్ధియందు 'అమ్బార్థనద్యోర్హ్రస్వః'అను సూత్రముచే (195) హ్రస్వము రాదు. హ్రస్వము లేకుండుటచే 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము రాదు. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'హే శ్రీః'అను రూపము సిద్ధించును.

'టా'పర మగునపుడు ఇయఙాదేశముచే 'శ్రియా'అను రూప మగును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'శ్రీ + ఙే'అని యుండగా 'ఙితి హ్రస్వశ్చ'అను సూత్రముచే (222) వికల్పముగ నదీసంజ్ఞ వచ్చును. నదీసంజ్ఞాపక్షమున

ఆ డా గ మ, వృద్ధి, ఇయజాదేశములచే 'శ్రియై'అనియు నదీసంజ్ఞాభావ పక్షమున ఇయజాదేశమాత్రము వచ్చి 'శ్రియే'అనియు రూపములు సిద్ధించును. ఇట్లే 'ఙసి','ఙస్','ఙి'లు పర మగునపుడు నదీసంజ్ఞాపక్షమున స్త్రీశబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. తదభావపక్షమున ఇయఙ్మాత్రముచే 'శ్రియః. 'శ్రియి'అను రూపములును సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'శ్రీ + ఆమ్'అని యుండగా:-

230. వాఽఽమి 1.4.5

ఇయఙువఙ్స్థానౌ స్త్ర్యాఖ్యౌ యూ ఆమి వా నదీసంజ్ఞౌ స్తః,న తు స్త్రీ. శ్రీణామ్, శ్రియామ్. శ్రియామ్, శ్రియి. ధేనుర్మతివత్.

'యూ స్త్ర్యాఖ్యౌ నదీ'అను సూత్రము 'నేయఙువఙ్స్థానావస్త్రీ'నుండి 'న' తక్క మిగిలిన పదములును అనువర్తించును. 'ఇయఙ్''ఉవఙ్'లు వచ్చుటకు యోగ్యములును,నిత్యస్త్రీలింగములును, స్త్రీశబ్దభిన్నములును అగు ఈకారఊకార ములు'ఆమ్'పర మగునపుడు వికల్పముగ నదీసంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే నదీసంజ్ఞ వైకల్పికము గాన నదీసంజ్ఞాపక్షమున 'హ్రస్వనద్యాపోనుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము, 'అట్కుప్వాఙ్-' అను సూత్రముచే (128) ణత్వమును వచ్చుటచే 'శ్రీణామ్'అనియు నదీ సంజ్ఞాభావపక్షమున 'ఇయఙ్'చే 'శ్రియామ్'అను రూపమును సిద్ధించును.

ఉకారాంతస్త్రీలింగశబ్ద మగు ధేనుశబ్దము ప్రక్రియ మతిశబ్దమునందు వలె నుండును.

231. స్త్రియాం చ 7.1.96

స్త్రీవాచీ క్రోష్టుశబ్దస్తృజన్తవద్రూపం లభతే.

'తృజ్వత్క్రోష్టుః'అను సూత్రము అనువర్తించును. స్త్రీవాచి యగు క్రోష్టుశబ్దము తృజన్తము వలె రూపములను పొందును. అనగా 'క్రోష్టు' శబ్దము స్త్రీలింగమున తృజ్వద్భావమును పొంది 'క్రోష్టృ'అని యగును.

232. ఋన్నేభ్యో ఙీప్ 4.1.5

ఋదన్తేభ్యో నాన్తేభ్యశ్చ స్త్రియాం ఙీప్. క్రోష్ట్రీ గౌరీవత్. భ్రూః శ్రీవత్. స్వయమ్భూః పుంవత్.

'స్త్రియామ్'అధికార సూత్రము. 'జ్యాప్ప్రాతిపదికాత్' నుండి 'ప్రాతిపదికాత్'అనువర్తించును. స్త్రీలింగమున ఋకారనకారాంతము లగు ప్రాతిపదికలకంటె 'ఙీప్'వచ్చును.

'ఙీప్'నందలి ఙకారపకారములకు 'లశక్వతద్ధితే' (136) 'హలన్త్యమ్' (1) సూత్రములచే ఇత్సంజ్ఞ యుండుటచే 'ఈ'అనునది శేషించును. 'క్రోష్టృ + ఈ'అని యుండ యణాదేశముచే 'క్రోష్ట్రీ' అను శబ్దము ఏర్పడును. ఈ శబ్దము ప్రక్రియ గౌరీశబ్దప్రక్రియవలె నుండును.

భ్రూ (కనుబొమ్మ) శబ్దప్రక్రియ శ్రీశబ్దప్రక్రియవలె నుండును స్వయంభూశబ్దము స్త్రీలింగమునందు గూడ పుంలింగమునందు వలె నుండును.

233. న షట్స్వస్రాదిభ్యః 4.1.10

ఙీప్టాపౌ న స్తః.

స్వసా తిస్రశ్చతస్రశ్చ ననాన్దా దుహితా తథా
యాతా మాతేతి సప్తైతే స్వస్రాదయ ఉదాహృతాః.

స్వసా, స్వసారౌ. మాతా పితృవత్. శసి మాతౄః.ఇతి ఋదన్తాః. ద్యౌర్గోవత్ రాః పుంవత్. నౌర్గ్లౌవత్.

ఇతి అజన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణమ్.

'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' నుండి 'ఙీప్' 'టాబృచి'నుండి 'టాప్'అనువర్తించును. 'షట్'సంజ్ఞకము లగు శబ్దములకంటెను, స్వసృ'మొదలగు ఋకారాంత శబ్దములకంటెను 'ఙీప్','టాప్'ప్రత్యయములు రావు.

'పఞ్చన్''సప్తన్'మొదలగు షట్సంజ్ఞకశబ్దములు నకారాంతములగుటచేతను, 'స్వసృ'మొదలగునవి ఋకారాంతము లగుటచేతను 'ఋన్నేభ్యో ఙీప్' అను సూత్రముచే రావలసి యున్న 'ఙీప్' ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది. కావున స్వసృ(సోదరి)శబ్దమునకు 'ఙీప్'రాదు. 'అప్తృన్తృచ్స్వసృ-'అను సూత్రమున (206) 'స్వసృ'శబ్దము గూడ పఠింపబడినది గాన ఉపధాదీర్ఘము వచ్చుటచే స్వసృశబ్దరూపములు ధాతృశబ్దరూపముల వలె నుండును. 'శస్' పర మగునపుడు మాత్రము ఇది స్త్రీలింగశబ్ద మగుటచే 'తస్మాచ్ఛసోనఃపుంసి'అను సూత్రముచే (137) సకారమునకు నకారము రాదు గాన, రుత్వవిసర్గములచే 'స్వసౄః'అను రూపము సిద్ధించును.

స్వస్రాదిగణమున స్వసృ, తిసృ, చతసృ, ననాన్దృ (ఆడపడచు), దుహితృ (పుత్రిక), యాతృ (తోటికోడలు) మాతృ అను ఏడుశబ్దములు పఠింప బడినవి.

మాతృశబ్దము పితృశబ్దము వలె నుండును. 'శస్'పర మగునపుడు మాత్రము పుంస్త్వప్రయుక్తనకారము లేకుండుటచే 'మాతౄః'అను రూప ముండును. ఓకారాంత మగు ద్యో (అకాశము,స్వర్గము) శబ్దము గోశబ్దము వలె నుండును.

ఐకారాంత మగు 'రై'శబ్దము (ధనము), పుంలింగమునందు వలెనే యుండును. ఔకారాంతమగు 'నౌ'(నావ)శబ్దము 'గ్లౌ'(చంద్రుడు)శబ్దము వలె నుండును.

అజంత స్త్రీలింగ ప్రకరణము సమాప్తము

అథ అజన్తనపుంసకలిఙ్గ ప్రకరణమ్

234. అతోఽమ్ 7.1.24

అతోఽఙ్గాత్ క్లీబాత్ స్వమోరమ్. 'అమి పూర్వః-'జ్ఞానమ్. 'ఏఙ్హ్రస్వాదితి'హల్లోపః-హేజ్ఞాన.

'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్రము,'అఙ్గస్య'అను నధికార సూత్ర మును.అనువర్తించును. నపుంసకలింగ మగు అదంతాంగముకంటె పరము లగు 'సు''అమ్'అను ప్రత్యయములకు 'అమ్'వచ్చును.

అకారాంతనపుంసకలింగ మగు జ్ఞానశబ్దము ప్రథమైకవచనమున 'జ్ఞాన+సు'అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'అమ్'వచ్చుటచే'జ్ఞాన+అమ్'అని యగును. పిదప 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము-'జ్ఞానమ్'అను రూపము సిద్ధించును.

సమ్బుద్ధియందు వెనుక చూపిన విధముగ 'హేజ్ఞానమ్'అని యైన పిమ్మట 'ఏఙ్హ్రస్వాత్సమ్బుద్ధేః'అను సూత్రముచే (134) హ్రస్వమగు అకా

రముకంటె పరమగు సంబుద్ధ్యవయవ మైన మకారమునకు లోపము చేయ 'హేజ్ఞాన'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'జ్ఞాన + ఔ'అని యుండగా:-

235. నపుంసకాచ్చ 7.1.19

క్లీబాదౌజః శీ స్యాత్. భసంజ్ఞాయామ్:-

'జసః శీ''ఔఙ ఆపః'అను సూత్రములనుండి 'శీ''ఔజః' అనువర్తించును. నపుంసకలింగశబ్దముకంటె పర మగు ఔజ్'కు (ఔకారవిభక్తికి) 'శీ' వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఔ'కు (శీ) 'ఈ'ఆదేశము చేయగా 'జ్ఞాన + ఈ'అని యుండును. ఇచట అజాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'జ్ఞాన'అనునది భసంజ్ఞకము. (నపుంసకలింగమున సర్వనామసంజ్ఞయుండదు. సూ. 163) ఇపుడు:-

236. యస్యేతి చ 6.4.148

ఈకారే తద్ధితే చ పరే భస్యేవర్ణావర్ణయోర్లోపః. ఇత్యల్లోపే ప్రాప్తే.

యస్య,ఈతి,చ. ఇశ్చ అశ్చ తయోః సమాహారః యమ్. అనగా-'ఇ' వర్ణ'అ'వర్ణము లని యర్థము 'భస్య''అఙ్గస్య'అధికార సూత్రములు.'న స్తద్ధితే' నుండి 'తద్ధితే'అనువర్తించును. ఈకారము, తద్ధితప్రత్యయము పర మగు నపుడు భసంజ్ఞక మగు అంగముయొక్క ఇవర్ణావర్ణములకు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జ్ఞాన'శబ్దమునందలి అకారమునకు లోపము చేయవలసి యుండ-

వా. ఔఙః శ్యాం ప్రతిషేధో వాచ్యః.

జ్ఞానే.

'ఔఙ్'స్థానమున ఆదేశముగ వచ్చిన 'శీ'ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఈ లోపమునకు నిషేధము చెప్పదగినది. ఈ వార్తికముచే అకారలోపము నిషిద్ధము గాన 'అద్గుణః'అను సూత్రముచే (27) గుణము చేయ 'జ్ఞానే'అను రూపము.

237. జశ్శసోః శిః 7.1.20.

క్లీబాదనయోః శిః స్యాత్.

'స్వమోర్నపుంసకాత్'నుండి'నపుంసకాత్'అనువర్తించును. నపుంసకలింగ శబ్దముకంటె పర మగు 'జస్','శస్'లకు 'శి'అను నాదేశము వచ్చును. ప్రథమా ద్వితీయాబహువచనములందు జస్,శస్లకు పైసూత్రముచే 'శి'అను నాదేశము చేయ 'జ్ఞాన + శి'అని యుండగా-

238. శి సర్వనామస్థానమ్ 1.1.42

శి ఇత్యేతత్ ఉక్తసంజ్ఞం స్యాత్.

'శి'అనునది సర్వనామస్థానసంజ్ఞ మగును.

239. నపుంసకస్య ఝలచః 7.1.72

ఝలన్తస్యాఽజన్తస్య చ క్లీబస్య నుమ్ స్యాత్ సర్వనామస్థానే.

'అఙ్గస్య'అధికారసూత్రము. 'ఇదితోనుమ్ధాతోః''ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః'అను సూత్రములనుండి 'నుమ్''సర్వనామస్థానే'అనువర్తించును. ఝలంతమును,అజంతమును అగు నపుంసకలింగశబ్దాంగమునకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్'అను నాదేశము వచ్చును.

240. మిదచోఽన్త్యాత్పరః 1.1.47

అచాం మధ్యే యోఽన్త్యః, తస్మాత్ పరస్తస్యైవాన్తావయవో మిత్ స్యాత్. ఉపధాదీర్ఘః-జ్ఞానాని, పునస్తద్వత్. శేషం పుంవత్.ఏవం ధనవనఫలాదయః.

'ఆద్యన్తవదేకస్మిన్'నుండి 'అంత' అనువర్తించును. మకారేత్సంజ్ఞక మగు ఆగమము,అచ్చులలో నేది అంత్యమో దానికంటె పరమై దానికి అంతావయవమై వచ్చును.

ఇచట అజన్తాంగ మగు 'జ్ఞాన' అనుదానికి సర్వనామస్థాన మగు 'శి' (ఇ) పర మగుటచే వచ్చిన'నుమ్' ఆదేశము ('ఉ','మ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు)పై సూత్రముచే అంత్యాచ్ అగు అకారమునకు అన్తావయవముగ వచ్చుటచే 'జ్ఞానన్ + ఇ'అని యుండును. ఇపుడు 'సర్వనామస్థానే చాఽసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే(177)'జ్ఞానన్'అను నకారాంతాంగమునందలి ఉపధ యగు 'అ'కారమునకు దీర్ఘము వచ్చి'జ్ఞానాని' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయవిభక్తియందు కూడ ప్రథమవిభక్తియందు వలెనే రూపములు సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తిరూపములు రామశబ్దమునందు వలె నుండును. ధన,వన,ఫలాదులగు అకారాంతనపుంసకలింగశబ్దము లన్నియు ఇటులనే యుండును.

241. అద్డ్ డతరాదిభ్యః పఞ్చభ్యః 7.1.25

ఏభ్యః క్లీబేభ్యః స్వమోరదడ్ ఆదేశః స్యాత్.

'స్వమోర్నపుంసకాత్'అనుసూత్రము అనువర్తించును. నపుంసకము లగు డతరాదిపంచశబ్దములకంటె (డతరడతమప్రత్యయాంతములు,అన్య,అన్యతర,ఇతర శబ్దములకంటె) పర ములగు 'సు' అమ్'లకు'అద్డ్'ఆదేశము వచ్చును.

కతరశబ్దప్రథమాద్వితీయైకవచనములందు 'కతర + సు' 'కతర + అమ్' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'అద్డ్'ఆదేశము చేయుటచే(డకారము ఇత్) 'కతర + అద్'అని యుండును. ఇచట-

242. టేః 6.4.143

డితి భస్య టేర్లోపః.కతరత్.కతరద్,కతరే,కతరాణి. హేకతరత్. శేషంపుంవత్,ఏవమ్-కతమత్,ఇతరత్,అన్యత్,అన్యతరత్,అన్యతమస్య తు అన్యతమమిత్యేవ.

'అల్లోపోనః''తివింశతేర్డితి'అను సూత్రములనుండి 'లోపః' 'డితి'అను వర్తించును.'భస్య'అధికారసూత్రము. 'డిత్'పర మేగునపుడు భసంజ్ఞక మగు దాని 'టి'కి లోపము వచ్చును. ఇచట'డిత్ అగు 'అద్'అనునది పర మగుటచే భసంజ్ఞక మగు 'కతర'అను శబ్దమునందలి 'టి' (అ) లోపించును. కతర్ + అద్ = కతరద్.'వావసానే'అను సూత్రముచే (146) దకారమునకు చర్త్వ వికల్పముచే తకారము-'కతరత్'. తదభావపక్షమున'కతరద్'.

ద్వివచనబహువచనములందు సర్వశబ్దమునకు వలె 'కతరే','కతరాణి' అను రూపములు సిద్ధించును.

సంబోధనప్రథమైకవచనమున ప్రథమయందు వలె అద్డాదేశటిలోపము లచే 'కతర్ + అద్'అని యుండగా 'కతర్'అను అంగము హ్రస్వాంతము కాదు కావునను,'అద్'లోని 'అ'కారము ఆదేశమునకు సంబంధించినదే కాని

అంగమునను సంబంధించినది కాదు కావునను 'ఏఙ్ హ్రస్వాత్-'అను సూత్రముచే (134) సంబుద్ధిలోపము రాదు. ప్రథమయందు వలెనే 'హేకతరత్' 'హే కతరద్'అను రెండు రూపము లుండును. మిగిలిన రూపము లన్నియు పుంలింగమునందు వలెనే యుండును. కతమత్, ఇతరత్, అన్యత్,అన్యతరత్ అను శబ్దములు గూడ కతరశబ్దము వలె ఉండును. 'అన్యతమ'శబ్దము డతరాదిపంచశబ్దములలో చేరినది కాదు. అవ్యుత్పన్నప్రాతిపదిక మగుటచే డతమప్రత్యయాంతము కాదు. కావున ఇది పూర్తిగ సర్వశబ్దము వలెనే యుండును.

'ఏకతర'శబ్దము 'డతర'ప్రత్యయాంత మగుటచే అద్డాదేశము రావలసి యుండగా—

వా. ఏకతరాత్ ప్రతిషేధో వక్తవ్యః.

ఏకతరమ్

ఏకతరశబ్దముకంటె పర మగు 'సు''అమ్'లకు 'అద్డ్'ఆదేశనిషేధము చెప్ప తగినది.

ఈ వార్తికముచే అద్డాదేశము నిషిద్ధము గాన సర్వశబ్దమునందు వలె 'ఏకతరమ్' ఇత్యాదిరూపము లుండును.

243. హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య 1.2.47

అజన్తస్యేత్యేవ. శ్రీపం జ్ఞానవత్.

ఇచట హ్రస్వము విధింపబడుచున్నదిగాన 'అచశ్చ'అను పరిభాష ననుసరించి 'అచః' అను పదము అనువర్తించును. నపుంసకలింగమున అజన్తప్రాతిపదికకు హ్రస్వము వచ్చును.

'శ్రియం పాతి'అను నర్థమున 'విచ్'లేక 'క్విప్'ప్రత్యయమును జేర్చుటచే 'శ్రీపా'శబ్దము నిష్పన్న మైనది. నపుంసకలింగమున పై సూత్రముచే దీని దీర్ఘాకారమునకు హ్రస్వము వచ్చుటచే 'శ్రీప'అని యగును. ఇపు డిది అకారాంతము గాన జ్ఞానశబ్దము వలె నుండును. తృతీయాబహువచనాదులందు నకారమునకు ణత్వము 'అట్కుప్వాఙ్-'అను సూత్రముచే (138) కాక (ఏలనన 'శ్రీప' అనునది ఏకపదము కాదు) 'ఏకాజుత్తరపదేణః'అను రాబోవు సూత్రముచే(287) వచ్చును.

244. స్వమోర్నపుంసకాత్ 7.1.23

లుక్ స్యాత్. వారి.

'షడ్భ్యో లుక్' నుండి 'లుక్' అనువర్తించును. నపుంసకలింగశబ్దము కంటె పర మగు 'సు' 'అమ్'లకు లుక్ వచ్చును.

వారిశబ్దప్రథమైకవచనమున 'వారి + సు'అని యుండగా ఈ సూత్రముచే 'సు'కు లోపము వచ్చి 'వారి'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'వారి + ఔ'అని యుండ 'నపుంసకాచ్చ'అను సూత్రముచే (235) 'ఔ'కు'శీ'-వారి + (శీ) 'ఈ'అని యుండ —

245. ఇకోఽచి విభక్తౌ 7.1.73

ఇగన్తస్య నుమ్ అచి విభక్తౌ. వారిణీ, వారీణి. 'నలుమతా' ఇత్యస్య అనిత్యత్వాత్ పక్షే సమ్బుద్ధినిమిత్తో గుణః-హేవారే, హేవారి, ఆఙో నా - వారిణా, 'ఘేర్ఙితి'ఇతి గుణే ప్రాప్తే:-

'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' 'నపుంసకస్యఝలచః' అను సూత్రముల నుండి 'నుమ్' 'నపుంసకస్య'అను పదములును, 'అఙ్గస్య'అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. ఇగన్తాంగమునకు అజాది విభక్తి పర మగునపుడు 'నుమ్' ఆగమము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇగన్తాంగ మగు 'వారి'అనుదానికి 'నుమ్' ('ఉ''మ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు) 'మిదచోఽన్త్యాత్పరః'అను నియమముచే(240) అంతాదేశమై వచ్చును-'వారిన్ + ఈ' 'అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేపి' అనుసూత్రముచే (138) ణత్వము-'వారిణీ'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వితీయాబహువచనములందు 'వారి + జస్' 'వారి + శస్' అని యుండ 'జశ్శసోఃశిః'అను సూత్రముచే (237) 'శి'ఆదేశము. 'శిసర్వనామస్థానమ్' అను సూత్రముచే (238) సర్వనామస్థానసంజ్ఞ యున్నది గాన 'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము-'వారిన్ + ఇ'; 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) నాన్తోపధకు దీర్ఘము. 'అట్కుప్-'అను సూత్రముచే (138) ణత్వము-'వారీణి'అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'హేవారి + సు'అని యుండ 'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్రముచే (244) 'సు'కు లోపము. ఇచట సుప్రత్యయము లోపించినను 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్'అను పరిభాష ననుసరించి 'సమ్బుద్ధౌ చ'అను సూత్రముచే(217) గుణము రావచ్చును. కాని 'న లుమతాఙ్గస్య'అను సూత్రముచే (191) లుక్, శ్లు, లుప్ శబ్దములచే ప్రత్యయము లోపించినపుడు తత్ప్రయుక్త మగు అంగకార్యము నిషిద్ధమైనది గాన సంబుద్ధిప్రయుక్త మగు గుణము కూడ రాదు. అందుచే 'హేవారి'అనియే రూపము నిష్పన్నము కావలసి యున్నది. కాని 'న లుమతాఙ్గస్య'అను నిషేధము అనిత్యము గాన ఆ నిషేధము లేని పక్షమున గుణము చేయగా 'హేవారే'అను రూపము గూడ ఉండును.

'న లుమతా-'అను నిషేధము అనిత్య మని చెప్పుటకు ప్రకృతసూత్రము నందు 'అచి'అను పదమును ప్రయోగించుట జ్ఞాపకము. 'భ్యామ్'మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు నుమాగమము రాకుండుట 'అచి' యని చెప్పుటకు ప్రయోజన మని చెప్పవలెను. కాని హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'నుమ్' వచ్చినను "న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య"అను సూత్రముచే (180) ఆ నకారము లోపించును గాన 'నుమ్' వచ్చినను దోషము లేదు. ఇక సంబోధన ప్రథమైకవచనమున సంబుద్ధి లోపించిన పిమ్మట 'నుమ్' చేయగా 'న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః'అను సూత్రముచే (281) నిషిద్ధ మగుటచే "నలోపః-" అను సూత్ర ముచే (180) నకారలోపము వచ్చు నవకాశము లేదు గాన అచట 'నుమ్' రాకుండుటకై 'అచి' అను పదము ప్రయుక్త మైన దని చెప్పవలసి యుండును. కాని అచట గూడ 'నలుమతాఙ్గస్య' అను సూత్రముచే (191) నిషిద్ధము గాన లుప్త సంబుద్ధిని నిమిత్తముగ చేసికొని నుమ్ వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. ఈ విధముగ హలాదివిభక్తిప్రత్యయములు పరముగ నుండగ 'నుమ్' రాకుండ చేయ నుద్దిష్ట మగు, 'అచి' అను పదము వ్యర్థము కావలసి వచ్చుచున్నది. కావున 'న లుమతా-' అనునది అనిత్య మని అంగీకరింపబడినది. అది అనిత్య మైనచో ఇపుడు లుప్తసంబుద్ధినిమిత్తక మగు 'నుమ్' వచ్చుటకు వీలున్నది గాన తన్నివారణార్థమై 'అచి' పదగ్రహణము సార్థక మగును.

తృతీయైకవచనమున 'ఆఙో నాఽస్త్రియామ్'అను సూత్రముచే(171)'టా'కు 'నా'ఆదేశము, ణత్వము చేయ 'వారిణా'అను రూపము సిద్ధించును.

ఙిత్ప్రత్యయము లగు 'ఙే','ఙసి','ఙస్'ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఘేర్ఙితి'అను సూత్రముచే (172) గుణము రావలసి యుండగా-

వా. వృద్ధ్యౌత్వతృజ్వద్భావగుణేభ్యో నుమ్ పూర్వవిప్రతిషేధేన.

వారిణే. వారిణః, వారిణః. వారిణోః. 'నుమచిర-'ఇతినుట్-వారీణామ్, వారిణి. హలాదౌ హరివత్.

వృద్ధి, ఔత్వ, తృజ్వద్భావ, గుణములకంటె ముందుగ పూర్వవిప్రతిషేధముచే 'నుమ్'వచ్చును. అనగా తుల్యబలవిరోధమ్ము కలిగి నపుడు పరము లైనను వృద్ధ్యాదులను పూర్వవిప్రతిషేదముచే 'నుమ్' బాధించును.

ఈ వార్తికము ననుసరించి గుణముకంటె ముందుగనే 'నుమ్' ఆగమము వచ్చుటచే 'వారిణే' 'వారిణః' 'వారిణః'అను రూపములు సిద్ధించినవి. షష్ఠీద్వివచనమునందు కూడ నుమాగమముచే 'వారిణోః'అను రూపము. బహువచనమున 'వారి + ఆమ్'అని యుండగా 'ఇకోఽచి-'అను సూత్రముచే (245) నుమాగమము వచ్చుటకును, 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్'అను సూత్రముచే (148) నుడాగమము వచ్చుటకును గూడ అవకాశ మున్నది. కాని ఇచట 'నుమచిర తృజ్వద్భావేభ్యోనుట్పూర్వవిప్రతిషేధేన' అనువార్తికము ననుసరించి నుమ్ను బాధించి 'నుట్'వచ్చును. పిమ్మట 'నామి'అను సూత్రముచే (149) దీర్ఘము, ణత్వము చేయగా 'వారీణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట 'నుమ్ వచ్చినను, 'నుట్ వచ్చినను ప్రకృతిప్రత్యయముల నడుమ నకారమే వచ్చును. కాని 'నుమ్' చేసినచో అది 'మిత్'గాన (సూ.240) అంగావయవమై వచ్చును. అపుడు 'నామ్'లేదు గాన 'నామి'అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చుటకు అవకాశ ముండదు. 'నుట్' ఐనచో అది టిత్ గాన 'ఆమ్'కు ఆద్యవయవముగ వచ్చుటచే (సూ 88) 'నామ్' ఉండును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'వారి + ఙి'అని యుండ 'అచ్చ ఘేః' అను సూత్రముచే (174) ఔత్వాదులు రావలసి యుండ పై వార్తికముచే ఔత్వమును 'నుమ్' బాధించును. కావున 'వారిణి'అను రూపము సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు హరిశబ్దరూపములవలె నుండును.

దధి శబ్దరూపములు ప్రథమా, సంబోధనప్రథమా, ద్వితీయల యందు 'వారి'శబ్దమునందు వలె నుండును. తృతీయాద్యజాది విభక్తులు పర మగునపుడు

246. అస్థిదధిసక్థ్యక్ష్ణామనఙుదాత్తః 7.1.75

ఏషామనఙ్ స్యాత్ టాదావచి.

'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కంపుంవద్గాలవస్య' "ఇకోఽచి విభక్తౌ"అను సూత్రములనుండి 'తృతీయాదిషు' 'అచి'అనువర్తించును. అస్థి, దధి, సక్థి,అక్షి అను శబ్దములకు 'టా'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అనఙ్' ఆదేశము వచ్చును. అది యుదాత్త మగును.

'దధి + (టా)ఆ', 'దధి + (ఙే)ఏ' 'దధి + (ఙ)అస్', 'దధి + ఓస్' అని యుండగా పై సూత్రముచే అనఙాదేశము 'ఙిత్' గాన అంతాదేశముగ వచ్చి 'దధన్ + ఆ' ఇత్యాది విధముల నుండగా:-

247. అల్లోపోఽనః 6.4.134

అఙ్గావయవోఽసర్వనామస్థాన యజాదిస్వాదిపరో యోఽన్ తస్యాకారస్య లోపః. దధ్నా, దధ్నే, దధ్నః-2. దధ్నోః-2.

అత్, లోపః, అనః. 'అఙ్గస్య''భస్య' అధికారసూత్రములు 'అసర్వనామ స్థాన యజాదిస్వాదిపరః'అనునది. 'భస్య' అనుదాని వివరణము. అంగావయవ మును, సర్వనామస్థానభిన్నయకారాజాది స్వాదిప్రత్యయపరకమును అగు 'అన్' లోని అకారము లోపించును.

ఈ సూత్రముచే 'దధన్'లోని అకారము లోపింప 'దధ్నా', దధ్నే' 'దధ్నః', 'దధ్నోః' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

248. విభాషా ఙిశ్యోః 6.4.136

అఙ్గావయవోఽసర్వనామస్థానపరో యోఽన్ తస్యాఽకారస్య లోపో వా స్యాత్, ఙిశ్యోః పరయోః. దధ్ని, దధని. శేషం వారిత్ ఏవమస్థి, సక్థి, అక్షి.

అల్లోపోఽనః' 'అఙ్గస్య' 'భస్య'అను సూత్రములు అనువర్తించును. అంగావయవమును, సర్వనామస్థానభిన్నప్రత్యయపరకమును నగు 'అన్'లోని అకారమునకు 'ఙి','శి'లు పర మగునపుడు లోపము వికల్పముగ వచ్చును.

'దధి + ఙి' అనునపుడు అనాదేశముచే 'దదన్ + ఙి'అని యుండగా పై సూత్రముచే అకారలోపము వైకల్పికముగాన 'దధ్ని' 'దధని' అను రెండు

రూపములు సిద్ధించును. మిగిలిన రూపము లన్నియు వారి శబ్దమునందు వలె నుండును. 'అస్థి', 'సక్థి', 'అక్షి'శబ్దములు గూడ ఇట్లే యుండును.

249. తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్ గాలవస్య 7.1.74

ప్రవృత్తినిమిత్తైక్యే భాషితపుంస్కమిగన్తం క్లీబం పుంవద్ వా టాదావచి. సుధియా, సుధినా ఇత్యాది. మధు, మధునీ, మధూని, హేమధు. సులు, సులునీ, సులూని, సులునేత్యాది. ధాతృ, ధాతృణీ, ధాతౄణి, హే ధాతః, హేధాతృ, ధాత్రా, ధాతృణా, ధాతౄణామ్. ఏవం 'జ్ఞాతృ'ఆదయః.

'ఇకోఽచి విభక్తౌ' 'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రములనుండి 'ఇకః' 'అచి' 'నపుంసకస్య'అనువర్తించును ఒకే అర్థము కలిగి యుండి పుంవాచకముగా గూడ నున్న నపుంసకలింగ మగు ఇగన్తశబ్దము అజాదు లగు తృతీయాదివిభక్తులందు) వికల్పముగ పుంవద్భావము కలిగి యుండును. ('గాలవ' అనునది ఒక ఆచార్యుని పేరు).

పుంలింగ నపుంసకలింగములు రెండింటియందును ఒకే అర్థమును బోధించు శబ్దమునకు భాషితపుంస్క మని పేరు. "భాషితః పుమాన్ యేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన తత్ భాషితపుంస్కమ్-ప్రవృత్తి నిమిత్తమ్; భాషితపుంస్కం అస్యాస్తీతి భాషితపుంస్కం - శబ్దస్వరూపమ్"శబ్దముల ప్రవృత్తికి-ప్రయోగమునకు కారణభూత మైనది అర్థము గాన దానికి ప్రవృత్తినిమిత్త మని పేరు. అట్టి ప్రవృత్తినిమిత్తము ఒక్కటి మాత్రమే కలిగి యుండి పుంలింగ నపుంసకలింగములం దున్న శబ్దము భాషితపుంస్కము. ఉదాహరణకు-సుధీ శబ్దము పుంనపుంసకలింగములందు రెండిటియందును నుండును. రెండు లింగములందును ఈ పదమునకు 'మంచిబుద్ధి గల' అను నొకే యర్థ ముండును. కావున నిది భాషితపుంస్కము. ఇట్లే 'మృదు'శబ్దాదులు. పీలు శబ్దము రెండు లింగములందును నుండును. కాని పుంలింగమున దాని యర్థము పీలువృక్షము. నపుంసకలింగమున పీలుఫలము.కావున నర్థభేద మున్నది గాన నిది అభాషితపుంస్కము. 'మధు'శబ్దమునకు పుంలింగమున వసంత ఋతు వనియు, నపుంసకమున 'తేనె' యనియు అర్థములు.కావున నిట్టి పదములు అభాషితపుంస్కములు.

పుంలింగమున ఈకారాంతమగు 'సుధీ'శబ్దము నపుంసకలింగమున 'హ్రస్వో నపుంసకే'అను సూత్రముచే (243) హ్రస్వము చేయ 'సుధి'యగును.

పైన చూపబడిన విధముగ సుధిశబ్దము భాషితపుంస్కముకావున తృతీయాద్య జాది విభక్తులందు పై సూత్రముచే వికల్పముగ పుంవద్భావము వచ్చుటచే 'అచి శ్నుధాతు-'అను సూత్రముచే (199) 'ఇయఙ్' చేయగా 'సుధియా' ఇత్యాదిరూపములును, పుంవద్భావము రాని పక్షమున వారిశబ్దమునందు వలె 'సుధినా'ఇత్యాదిరూపములును నిష్పన్నము లగును. ప్రథమాసంబోధనప్రథమా ద్వితీయలందు వారిశబ్దము వలె నుండును.

మధుశబ్దము అభాషితపుంస్కము. ప్రథమద్వితీయైకవచనములందు 'మధు + సు' 'మధు + అమ్'అని యుండగా 'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్ర ముచే (244) 'సు''అమ్'లకు లోపము. 'మధు'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ'పర మగునపుడు 'నపుంసకాచ్చ'అను సూత్రముచే (235) 'శీ'. 'ఇకోచి విభక్తౌ' అను సూత్రముచే (245) నుమాగమము రాగా 'మధునీ' అను రూపము సిద్ధించును.

'జస్','శస్'లు పర మగునపుడు 'జశ్శసోః శిః'అను సూత్రముచే(237)'శి', 'నపుంసకస్య ఝలచః'అనుసూత్రముచే(239)'నుమ్','సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము చేయగా 'మధూని'అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు వారిశబ్దమునందు వలె గుణవికల్పముచే 'హేమధో' 'హేమధు'అను రూపములు సిద్ధించును. తృతీయాదులందు గూడ వారిశబ్దము నందు వలె ప్రక్రియ యుండును. ఇది భాషితపుంస్కము కాదు కావున పుంవ ద్భావము లేదు.

'సుష్ఠు లునాతి'అను నర్థము గల 'సులూ'శబ్దమునకు నపుంసకలింగమున 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య'అను సూత్రముచే (243)హ్రస్వము-'సులు'- మధుశబ్దమునందు వలె ప్రక్రియ యుండును. ఇది భాషితపుంస్కము గాన వైకల్పికపుంవద్భావముచే తృతీయాది అజాది విభక్తులందు 'ఓః సుపి'అను సూత్రముచే (210) 'యణ్'చేయగా పుంలింగమునందు వలె 'సుల్వా'ఇత్యాది రూపములు గూడ సిద్ధించును.

ఋకారాంతనపుంసకలింగశబ్ద మగు 'ధాతృ'శబ్దమునకు పుంలింగనపుంసక లింగములందు 'పోషించువాడు' 'పోషించునది'అను ఒకే యర్థ మున్నది గాన నిది భాషితపుంస్కము.

ప్రథమాద్వితీయైకవచనములందు 'సు''అమ్'లకు లోపము చేయ 'ధాతృ' అను రూప మగును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము, నుమ్, ణత్వములు వచ్చుటచే 'ధాతృణీ'అను రూప మగును. బహువచనమునందు 'జస్ 'శస్'లకు 'శి'ఆదేశము, నుమ్, సర్వనామస్థానసంజ్ఞాప్రయుక్త మగు ఉపధాదీర్ఘము ణత్వము వచ్చుటచే 'ధాతౄణి'అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'హేధాతృ + సు'అని యుండగా 'స్వమోర్నపుంసకాత్' అను సూత్రముచే (241) 'సు'కు లుక్ చేసిన పిదప 'నలుమతా-'అనునిషేధము (191) అనిత్య మను పక్షమున సంబుద్ధినిమిత్తకగుణాదులచే పుంలింగమునందు వలె 'హేధాతః'అను రూపము సిద్ధించును. నిషేధము ప్రవర్తించు పక్షమున 'హేధాతృ'అను రూప మగును.

తృతీయాది అజాదివిభక్తులందు పుంవద్భావపక్షమున పుంలింగమునందు వలె 'ధాత్రా'ఇత్యాదిరూపములును, తదభావపక్షమున 'ఇకోఽచి విభక్తౌ'అను సూత్రముచే (24ˉ) నుమాగమము వచ్చి 'ధాతృణా'ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున పుంవద్భావము లేని పక్షమునందు కూడ 'నుమచిర' అను వార్తికముచే (సూ.209) 'నుట్', 'నుమ్'ను బాధించును గాన 'ధాతౄణామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

250. ఏచ ఇగ్ఘ్రస్వాదేశే 1.1.48

ఆదిశ్యమానేషు హ్రస్వేషు మధ్యే ఏచః ఇగేవ స్యాత్. ప్రద్యు. ప్రద్యునీ, ప్రద్యూని, ప్రద్యునేత్యాది. ప్రరి. ప్రరిణీ, ప్రరీణి, ప్రరిణా. ఏకదేశవికృతమనన్యవత్- ప్రరాభ్యామ్. సును, సునునీ, సునూని, సునునా ఇత్యాది.

ఇతి అజన్తనపుంసకలిఙ్గప్రకరణమ్.

ఏచః, ఇక్, హ్రస్వాదేశే.

హ్రస్వాదేశము విధింపబడినపుడు 'ఏచ్'స్థానమున 'ఇక్' వచ్చును. 'ప్రకృష్టా ద్యౌః యస్మిన్ దినే'అను సర్థమున నిష్పన్న మగు 'ప్రద్యో'శబ్దమునకు నపుంసకలింగమున 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య'అను సూత్రముచే (243) హ్రస్వము రావలసి యున్నది. కాని 'ఏ ఓ ఐ ఔ'లకు హ్రస్వము

లేదు గాన ఈ సూత్రము చెప్పబడినది ఈ సూత్రము ననుసరించి ఓకారస్థాన మున 'ఇక్'అగు ఉకారము (ఆంతరతమత్వముచే) వచ్చి'ప్రద్యు'అని యగును. దీని రూపము లిపుడు మధుశబ్దరూపముల వలె నుండును.

'ప్రకృష్టః రాః యస్య తత్'అను నర్థమున ఐకారాంతనపుంసకలింగశబ్ద మగు 'ప్రరై'శబ్దమునకు హ్రస్వము చేయగా ఇకారము వచ్చి 'ప్రరి'యని యగును. ఇపుడు దీని రూపములు వారిశబ్ద రూపములవలె నుండును. కాని 'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాయో హలి'అను సూత్రముచే (215) ఆత్వము వచ్చి 'ప్రరాభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'రై' యందలి ఐకారము 'ఇ'కారముగ మారుటచే నిది 'రి'శబ్దము కాని 'రై'శబ్దము కాదు గాన ఈ సూత్ర మెట్లు ప్రవర్తించును? అను సందేహము కలుగవచ్చును. కాని ఒక ప్రదేశమున వికారము వచ్చినను ఒక వస్తువు మరి యొక వస్తువుగ మార జాలదు. తోక తెగిన కుక్క, కుక్కయే గాని గార్దభము కాజాలదు కదా? కావున నిది గూడ "రై"శబ్దముగనే పరిగణింపబడును. అందుచే సూత్రము నిర్బాధముగ ప్రవర్తించును.

'శోభనా నౌః యస్య తత్'అను నర్థమున ఔకారాంతనపుంసకలింగశబ్ద మగు 'సునౌ'శబ్దమునకు హ్రస్వము చేయ 'సును'అగును. ఇపు డీ శబ్దరూపములు మధుశబ్దరూపముల వలె ఉండును.

అజంతనపుంసకలింగ ప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హలన్తపుంలింగప్రకరణమ్

హకారాంత మగు 'లిహ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'లిహ్ + స్' అని యుండ 'హల్ఙ్యాప్-'అను సూత్రముచే (179) సకారము లోపించి'లిహ్' అని యుండగా:-

251. హో ఢః 8.2.31

హస్య ఢః స్యాద్ ఝలి పదాన్తే చ. లిట్, లిడ్, లిహౌ, లిహః, లిడ్భ్యామ్, లిట్త్సు-లిట్సు.

'పదస్య' అధికారము. 'ఝలో ఝలి సవర్ణే' 'స్కోః సంయోగాద్యోర న్తే చ'అను సూత్రములనుండి 'ఝలి''అన్తే' అనువర్తించును. హకారమునకు 'ఝల్'పర మగునపుడును, పదాంతమునందును (పదాంతమున నున్న హకారమునకు) ఢకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే పదాంతమునం దున్న హకారమునకు ఢకారము చేయగా 'లిఢ్'అని యుండును. 'ఝలాం జశోఽన్తే అను సూత్రముచే (67) ఢకారమునకు డకారము-'లిడ్'. డకారమునకు 'వాఽవసానే అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పముచే టకారము; తదభావపక్షమున డకారము 'లిట్''లిడ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

'ఔ, జస్, అమ్, ఔ, శస్, టా'లు పర మగునపుడు విశేషకార్యమేదియును లేదు-'లిహౌ, లిహః, లిహమ్, లిహౌ, లిహః, లిహా'అను రూపములగును.

తృతీయాద్వివచనమున 'లిహ్ + భ్యామ్'అని యుండ ఝల్పరముగ నుండుటచే హకారమునకు ఢకారము-'లిఢ్ + భ్యామ్'. 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (164) 'లిఢ్'అనునది పదసంజ్ఞకము గాన 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము-'లిడ్భ్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును. 'లిడ్భిః' 'లిడ్భ్యః' అను రూపములందు గూడ నిదియే ప్రక్రియ. 'ఙసి','ఙస్','ఓస్','ఙి'లు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవి యును లేవు. 'లిహః','లిహోః','లిహి' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'లిహ్ + సు'అని యుండగా ఢత్వ,జశ్త్వములచే 'లిడ్ + సు' అని యుండ 'డః సి ధుట్'అను సూత్రముచే (84) ధుడాగమము-'లిడ్ + ధ్సు'-'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము-'లిడ్ + త్సు', డకారమునకు మరల చర్త్వముచే టకారము 'లిట్త్సు' అను రూపము. ధుడాగమము రాని పక్షమున 'లిడ్ + సు' అని యుండ 'ఖరి చ' అను (74) చర్త్వముచే టకారము చేయ 'లిట్సు' అను రూపము సిద్ధించును.

హలంతశబ్దములందు అజాదివిభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు రుత్వవిసర్గాదిసాధారణకార్యములు తక్క విశేషకార్యము లేవియు సాధారణముగ నుండవు. 'భ్యామ్', 'భిస్', 'భ్యస్'లు పర మగునపుడు గూడ జస్త్వ,చర్త్వ, విసర్గసంధ్యాదికార్యములు వచ్చుచుండును. ఈ మూడుప్రత్యయములు పర మగునపుడు ప్రక్రియ ఒకే విధముగ నుండును.

హకారాంతపుంలింగశబ్ద మగు 'దుహ్'శబ్దము (పిదుకువాడు) ప్రథమైకవచనమున హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) 'స్'లోపింప 'దుహ్'అని యుండగా-

252. దాదేర్ధాతోర్ఘః 8.2.32

ఝలి పదాన్తే చోపదేశే దాదేర్ధాతోర్హస్య ఘః.

'ఝలో ఝలి సవర్ణే' 'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' 'హో ఢః'అను సూత్రములనుండి 'ఝలి' 'అన్తే' 'హః' అనువర్తించును. 'పదస్య' అధికారము. ఉపదేశమునందు దకారాదిగ నుండు ధాతువు హకారమునకు 'ఝల్'పర మగునపుడును, పదాంతమునందును ఘకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఘ'కారాదేశము చేయగా 'దుఘ్'అని యుండగా-

253. ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః 8.2.37

ధాత్వవయవస్యైకాచో ఝషన్తస్య బశో భష్, సే, ధ్వే పదాన్తే చ.

'పదస్య'అధికారము.పై సూత్రము నుండి 'ధాతోః'అను పదము,'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' నుండి 'అన్తే' అనువర్తించును. ధాత్వవయవమును, ఏకాచ్కమును,ఝషంతమును అగు శబ్దముయొక్క 'బశ్'కు సకార'ధ్వ'శబ్దములు పర మగునపుడును, పదాంతమునందును 'భష్'ఆదేశ మగును.

ఇచట 'దుఘ్'అనునది ధాతువు. ఐనను 'రాహోః శిరః'ఇత్యాది స్థలము లందు వలె వ్యపదేశివద్భావముచే ఇదియే ధాత్వవయవము. ఇది ఏకాచ్కము, ఝషంతము. కావున 'దీని' 'బశ్'అగు 'ద'కారమునకు ఆంతరతమ్యముచే 'ధ' కారరూప మగు 'భష్'ఆదేశముగ వచ్చినది. 'ధుఘ్'అని యుండ అంత్యఘ కారమునకు 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము,'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) వికల్పముగ చర్త్వమును చేయుటచే 'ధుక్''ధుగ్' అను రూపములు నిష్పన్న మైనవి. అజాదివిభక్తులు పరమగునపుడు విశేష కార్యములు లేవు 'భ్యామ్', 'భిస్', 'భ్యస్'లు పర మగునపుడు 'ఝల్'పర మగుటచే హకారమునకు ఘకారము (సూ. 252), దకారమునకు భష్భావము, (సూ. 253), జశ్త్వముచే ఘకారమునకు గకారమును చేయగా 'ధుగ్భ్యామ్' 'ధుగ్భిః''ధుగ్భ్యః'అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'దుహ్ + సు'అని యుండగా ఘత్వభష్భావము లచే 'ధుఘ్ + సు'అని యుండును. ఘకారమునకు జశ్త్వముచే గకారము-'ధుగ్ + సు','ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) గకారమునకు చర్త్వముచే కకారము, 'ధుక్ + సు', 'సు'కవర్గీయవర్ణముకంటె పరముగ నుండుటచే 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము. కకారషకారములు కలసినపుడు క్షకార మగును గాన 'ధుక్షు'అను రూపము సిద్ధించును.

254. వా ద్రుహ,ముహ,ష్ణుహ్ష్ణిహామ్. 8.2.33

ఏషాం హస్య వా ఘో ఝలి పదాన్తే చ. ధ్రుక్, ధ్రుగ్; ధ్రుట్, ధ్రుడ్ ద్రుహౌ, ద్రుహః, ధ్రుగ్భ్యామ్, ధ్రుడ్భ్యామ్, ధ్రుక్షు, ధ్రుట్త్సు, ధ్రుట్సు. ఏవం ముక్, ముగ్ ఇత్యాది.

'దాదేర్ధాతోర్ఘః'అను సూత్రమునుండి 'ఘః'అను పదము,ఆ సూత్రము నందు వలె'ఝలి', 'పదస్య' 'అన్తే'అను పదములును అనువర్తించును. ద్రుహ్, ముహ్, ష్ణుహ్, ష్ణిహ్శబ్దముల హకారమునకు ఝల్ పర మగునపుడును, పదాంతమునందును వికల్పముగ ఘకార మాదేశ మగును.

ప్రథమైకవచనమున 'ద్రుహ్ + సు'అని యుండగా హల్ఙ్యాదిలోపము (సూ. 179) 'ద్రుహ్',ఇప్పు డీ సూత్రముచే ఘకారము చేయగా-'ద్రుఘ్',దకారమునకు భష్భావముచే (253) ధకారము-'ధ్రుఘ్'.ఇచట జశ్త్వ-వైకల్పిక చర్త్వములచే 'ధ్రుక్' 'ధ్రుగ్'అను రూపములు సిద్ధించును. ఘత్వాభావపక్ష

మున ఢత్వము చేసిన (251) పిమ్మట ఝషంతము గాన భష్భావముచే ధకా రము;ఢకారమునకు జశ్త్వ,వైకల్పికచర్త్వములచే 'ధ్రుట్', 'ధ్రుడ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధమున 'లిహ్' 'దుహ్'శబ్దములందు వలె రూపములు సిద్ధించుటచే (ఘకార ఢకారవిక ల్పము) రెండేసి రూపము లుండును. ఇట్లే 'ముహ్'శబ్దాదులకు గూడ 'ముక్' 'ముగ్''ముట్''ముడ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

255 ధాత్వాదేః షః సః 6.1.64

స్నుక్, స్నుగ్, స్నుట్, స్నుడ్. ఏవం స్నిక్, స్నిగ్, స్నిట్, స్నిడ్ ఇత్యాది. విశ్వవాట్-విశ్వవాడ్. విశ్వవాహౌ, విశ్వవాహః; విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహౌ.

ధాత్వాదియం దున్న షకారమునకు సకార మాదేశ మగును.

'ష్ణుహ్' 'ష్ణిహ్'ధాతువుల ఆదియం దున్న షకారమునకు ఈః సూత్రముచే సకార మాదేశ మగును. షకార మున్నపుడు 'రషాభ్యాంనో ణః సమానపదే' అను సూత్రముచే (267) నకారమునకు ణత్వము వచ్చినది. ఆ షకారము పోయినతోడనే "నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః" (నిమిత్తము తొలగ గనే దాని నాధారముగ చేసికొని వచ్చిన కార్యము కూడ తొలగును) అను న్యాయము ననుసరించి ణత్వము గూడ పోవును. 'స్నుహ్', 'స్నిహ్'అను రూప ములు శేషించును. ఇవు డీశబ్దములు ఘత్వఢత్వవికల్పముచే 'ధ్రుహ్'శబ్దము వలె నుండును.

విశ్వం వహతిఅను నర్థము గల 'విశ్వవాహ్'శబ్దము ప్రథమైకవచనమున లిట్శబ్దమునందు వలె 'విశ్వవాట్, విశ్వవాడ్,అను రూపములు సిద్ధించును. 'ఔ', జస్', 'అమ్', 'ఔట్'లు పర మగునపుడు 'విశ్వవాహౌ, విశ్వవాహః, విశ్వవాహమ్, విశ్వవాహౌ'అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'విశ్వవాహ్ + శస్'అని యుండ:-

256. ఇగ్యణః సంప్రసారణమ్ 1.1.45

యణః స్థానే ప్రయుజ్యమానః య ఇక్ స సంప్రసారణసంజ్ఞః స్యాత్.

'యణ్'స్థానమున ప్రయోగింపబడు 'ఇక్'సంప్రసారణ సంజ్ఞక మగును.

257 వాహ ఊఠ్ 6.4.32

భస్య వాహః సంప్రసారణం ఊఠ్.

'భస్య'అధికారము. 'వసోస్సంప్రసారణమ్' నుండి 'సంప్రసారణం'అను వర్తించును. భసంజ్ఞక మగు 'వాహ్'కు సంప్రసారణముగ ఊఠ్, వచ్చును.

'ఊఠ్'లోని 'ఠ్'ఇత్సంజ్ఞకము. 'వాహ్'కు 'ఊఠ్' అని మాత్రము చెప్పినచో అలోన్త్యపరిభాషచే (సూ. 21) హకారమునకు రావలసి యుండును. కావున సంప్రసారణమగు విధమున (అనగా 'యణ్'స్థానమున) వచ్చునని చెప్పుటచే ఈ 'ఊఠ్' 'వాహ్'నందలి వకారస్థానమున వచ్చును. ఇట్లు 'ఊఠ్' చేయగా 'విశ్వఊఅహ్ + శస్'అని యుండును. ఇపుడు-

258 సమ్ప్రసారణాచ్చ 6.1.108

సంప్రసారణాదచి పూర్వరూపమేకాదేశః. వృద్ధిః-'విశ్వౌహః'-ఇత్యాది.

'ఇకో యణచి' 'అమి పూర్వః'అను సూత్రములనుండి'అచి' 'పూర్వః' అను పదములును 'ఏకః పూర్వపరయోః'అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. సంప్రసారణముకంటె అచ్చు పర మగునపుడు పూర్వరూపము ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఊ' 'అ'లకు పూర్వరూపముచే 'విశ్వఊహ్ + అస్' అని యుండ 'ఏత్యేధత్యూఠ్సు'అను సూత్రముచే (34) అకార ఊకారములకు వృద్ధియు,సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును చేయ 'విశ్వౌహః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు పై విధముగనే ఊఠ్,పూర్వరూప,వృద్ధులచే 'విశ్వౌహా' 'విశ్వౌహే'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులందు లిట్బ్రహ్మునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

'అనడుహ్' (ఎద్దు) శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'అనడుహ్ + స్' అని యుండగా:-

259 చతురనడుహోరాముదాత్తః 7.1.98

అనయోరామ్ స్యాత్ సర్వనామస్థానే పరే;స చోదాత్తః

ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే' నుండి 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును.

'చతుర్'శబ్ద'అనడుహ్'శబ్దములకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'ఆమ్' ఆగమము వచ్చును;అది యుదాత్త మగును.

'ఆమ్' మిత్ గాన 'మిదచో౽న్త్యాత్పరః'అను పరిభాషాసూత్రము (240) ననుసరించి 'అనడుహ్'లోని అంత్యాచ్ అగు ఉకారమునకు పరముగ వచ్చును- 'అనడు + ఆహ్ + స్',యణాదేశము- 'అనడ్వాహ్ + స్'అని యుండగా:-

260 సావనడుహః 7.1.82

అస్య నుమ్ స్యాత్ సౌ పరే. అనడ్వాన్.

'ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్' నుండి 'నుమ్'అనువర్తించును. అనడుహ్ శబ్దమునకు 'సు'పర మగునపుడు 'నుమ్'ఆగమము వచ్చును.

'నుమ్'(న్)మిత్ గాన 'అనడ్వాహ్'అను శబ్దమునందలి అంత్యాచ్ అగు 'ఆ'కు పరముగ వచ్చుటచే 'అనడ్వాన్హ్ + స్'అని యుండును. 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః' అను సూత్రముచే (179) 'స్'లోపించును. 'సంయోగాన్తస్య లోపః' అను సూత్రముచే (20) హకారము లోపించును. 'అనడ్వాన్'అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు 'హే అనడుహ్ + సు'అని యుండగా-

261 అమ్ సమ్బుద్ధౌ 7.1.99

హే అనడ్వన్; అనడ్వాహౌ, అనడ్వాహః. అనడుహః. అనడుహో.

'చతురనడుహోరాముదాత్తః' నుండి 'చతురనడుహోః' అనువర్తించును. 'చతుర్' 'అనడుహ్'శబ్దములకు సంబుద్ధి పర మగునపుడు 'అమ్' ఆగమము వచ్చును.

'అమ్'మిత్ గాన వెనుకటి వలెనే అంత్యాచ్కంటె పరముగ వచ్చి యణాదేశముచే 'హే అనడ్వహ్ + స్ అని యుండ నుమాగమము (సూ. 260)- 'హేఅనడ్వన్హ్ + స్',సకారహకారములకు పూర్వమునందు వలె లోపము 'హేఅనడ్వన్'అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట 'నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రముచే (180) నలోపమును శంకింప రాదు. నలోపశాస్త్రదృష్టిలో 'సంయోగాన్తస్య లోపః'అను శాస్త్రము (20) అసిద్ధము గాన హకార మచట ఉన్నటులనే గోచరించుచు నుండును.

సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము లగు మిగిలిన నాలుగు విభక్తులందును (ఔ, జస్, అమ్, ఔట్) ఆమాగమము వచ్చుటచే 'అనడ్వాహౌ' అనడ్వాహః, అనడ్వాహమ్, అనడ్వాహౌ'అను రూపములు సిద్ధించును. 'శస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్య మేమియు లేదు గాన-'అనడుహ్ + అస్'- 'అనడుహః'ఇత్యాదిరూపము లగును.

'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు—

262 వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః 8.2.72

సాన్తవస్వన్తస్య స్రంసాదేశ్చ దః స్యాత్ పదాన్తే. అనడుద్భ్యామ్ ఇత్యాది. సాన్తేతి కిమ్? విద్వాన్. పదాన్తే కిమ్? స్రస్తమ్. ధ్వస్తమ్.

'ససజుషోరుః' నుండి 'స'అను లుప్తషష్ఠీకపదము, 'పదస్య'అను నధికారసూత్రమును అనువర్తించును. 'వసు'అనునది ప్రత్యయము గాన 'ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తా గ్రాహ్యాః'అను నియమముచే వసుప్రత్యయాన్త మను నర్థము వచ్చును. సకారాంత మగు వసుప్రత్యయాంతశబ్దమునకును, స్రంస్, ధ్వంస్,అనడుహ్ అను శబ్దములకును పదాంతమున దకార మాదేశ మగును. (స్రంస్,ధ్వంస్లు ధాతువులు).

'అనడుహ్ + భ్యామ్'ఇత్యాదిస్థలములందు హలాదివిభక్తులు పర మగుటచే 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే'అను సూత్రముచే (164) 'అనడుహ్'అను దానికి పదసంజ్ఞ యున్నది గాన ఈ సూత్రముచే హకారమునకు దకార మాదేశముగవచ్చి 'అనడుద్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. సప్తమీబహువచనమున 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే చర్త్వము (74) చేయగా 'అనడుత్సు'అను రూపము సిద్ధించును.

వసుప్రత్యయాంతము సకారాంతముగనే యుండునుకదా? 'సాన్తస్య' అను విశేషణ మెందులకు? 'విద్వాన్'అనునపుడు ఈ సూత్రము ప్రవర్తించకుండుటకు. 'వసు' ప్రత్యయాంత మగు 'విద్వస్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'విద్వాన్' అని యుండును. ఇది వసుప్రత్యయాంతమే కాని సకారాంతము కాదు. కావుననే ఈ సూత్రముచే ఇచట దకారాదేశము రాలేదు. 'పదాన్తే' అననేల?- 'స్రస్తమ్', 'ధ్వస్తమ్'అను స్రంస్' 'ధ్వంస్' ధాతువుల క్తప్రత్యయాంతరూప

ములందు సకారమునకు దకారము రాకుండుట దీని ప్రయోజనము. ఇందలి సకారము పదాంతగతము కాదు గాన దకారాదేశము రాదు.

'తురాసాహ్' (దేవేంద్రుడు) శబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'తురాసాహ్ + స్'అనునపుడు సులోప, ఢత్వ, జశ్త్వములచే 'తురాసాడ్'అని యుండ-

263 సహేస్సాడః సః 8.3.56

సాడ్రూపస్య సహేః సస్య మూర్ధన్యాదేశః. తురాషాట్, తురాషాడ్. తురాసాహౌ, తురాసాహః. తురాషాడ్భ్యామ్ ఇత్యాది.

'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః'నుండి 'మూర్ధన్యః'అను వర్తించును. 'సాట్' అను రూపమున నున్న సహధాతువు సకారమునకు మూర్ధన్య మగు షకారమాదేశ మగును.

ఇచట 'సహ్'ధాతువు 'సాట్'అను రూపమున నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే షకారము. 'తురాషాట్', 'తురాషాడ్.' అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'సాహ్'అను రూపమే కాని 'సాట్'అను రూపము లేదు గాన షత్వము రాదు. ఢత్వమున కవకాశ మున్న ఝలాదివిభక్తులు ('భ్యామ్'మొదలగునవి) పర మగునపుడు షత్వము వచ్చుటచే 'తురాషాడ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపము లగును. ప్రక్రియ లిట్చబ్దమునందు వలె ఉండును.

వకారాన్త మగు 'సుదివ్'శబ్దము (శోభనా ద్యౌః యస్య సః) ప్రథమైకవచనమున 'సుదివ్ + స్'అని యుండగా :-

264 దివ ఔత్ 7.2.84

దివ ఇతి ప్రాతిపదికస్య 'ఔత్'స్యాత్ సౌ. సుద్యౌః, సుదివౌ.

'సావనడుహః' నుండి 'సౌ'అనువర్తించును. దివ్ అను ప్రాతిపదికకు 'సు'పర మగునడు 'ఔత్' ఆదేశముగ వచ్చును.

'ఔత్' నందలి 'త'కార ముచ్చారణార్థము అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఔకారము అన్త్యవర్ణ మగు వకారస్థానమున వచ్చును-'సుది + ఔ + స్', యణాదేశము; సకారమునకురుత్వవిసర్గముఌ-'సుద్యౌః'. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియును లేవు. 'భ్యామ్' మొదలగు హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పదసంజ్ఞ యున్నది గాన:-

265 దివ ఉత్ 6.1.131

దివోఽన్తాదేశః ఉకారః స్యాత్ పదాన్తే. సుద్యుభ్యామ్-ఇత్యాది. చత్వారః;చతురః,చతుర్భిః, చతుర్భ్యః 2.

'ఏఙః పదాన్తాదతి' నుండి పదాన్తాత్'అను పద మనువర్తించును. 'దివ్' శబ్దమునకు పదాంతమున ఉకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వకారమునకు ఉకార మాదేశమై యణాదేశము చేయుటచే-'సుద్యుభ్యామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

నిత్యబహువచనాంత మగు 'చతుర్'శబ్దప్రథమాబహువచనమున 'చతుర్ + జస్'అని యుండగా 'చతురనడుహో రాముదాత్తః'అను సూత్రముచే (259) 'ఆమ్'ఆగమము. మిత్ కావున 'మిదచోఽన్త్యాత్పరః' అనుసూత్రముచే (240) అంత్యాచ్చునకు పరముగ వచ్చి చతు + ఆ + ర్ + అస్'అని యుండును. యణాదేశమును,సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును చేయ 'చత్వారః' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయాబహువచనమున 'చతుర్ + అస్' = చతురస్, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు-చతురః. 'శస్'కు సర్వనామస్థానసంజ్ఞ లేదు గాన 'ఆమ్' ఆగమము రాదు. తృతీయా, చతుర్థీ, పంచమీబహువచనములందు విశేషకార్యము లేవియును లేవు. షష్ఠీబహువచనమున 'చతుర్ + ఆమ్'అని యుండగా-

266 షట్చతుర్భ్యశ్చ 7.1.55

ఏభ్య ఆమో నుడాగమః.

'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్' 'హ్రస్వనద్యాపో నుట్' అను సూత్రముల నుండి 'ఆమి' 'నుట్' అనువర్తించును. షట్సంజ్ఞకములకంటెను 'చతుర్' శబ్దముకంటెను బర మగు 'ఆమ్'కు నుడాగమము వచ్చును.

'చతుర్ + నామ్' అని యుండగా:-

267 రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే 8.4.1

అచో రహాభ్యాం ద్వే (60)-చతుర్ణ్ణామ్, చతుర్ణా .

ఏకపదమునం దున్న రేఫషకారములకంటె పర మగు నకారమునకు ణకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే నకారమునకు ణకారము. 'చతుర్ + ణామ్'అని యుండగా 'అచో రహాభ్యాం ద్వే'అను సూత్రముచే (60) ద్విత్వవికల్పము 'చతుర్ణ్ణామ్''చతుర్ణామ్'అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమీబహువచనమున 'చతుర్ + సు'అని యుండగా 'ఖరవసాన యోర్విసర్జనీయః'అను సూత్రముచే రేఫకు ఖర్ పర మగుటచే విసర్గము రావలసియుండ-

268. రోః సుపి 8.3.16

రోరేవ విసర్గః సుపి. షత్వమ్. షస్య ద్విత్వే ప్రాప్తే.

'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' నుండి 'విసర్జనీయః' అనువర్తించును. 'సుప్' (సప్తమీబహువచనప్రత్యయము) పర మగునపుడు 'రు'కు మాత్రమే విసర్గము వచ్చును (అన్యరేఫకు కాదు).

ఇచట 'చతుర్'లోని రేఫ సహజము గాన(రుసంబంధమైనది కాదు గాన) ఈ నియమముచే విసర్గము రాదు. 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము-'చతుర్షు'. ఇచట 'అచో రహాభ్యాం ద్వే' అను సూత్రముచే (60) తకారోత్తరవర్తి యగు 'అచ్'కంటె పర మగు రేఫకంటె పర మైన షకారమునకు ద్విత్వము రావలసి యుండగా:-

269. శరోఽచి 8.4.49

అచి పరే శరో న ద్వే స్తః. చతుర్షు.

'అచో రహాభ్యాం ద్వే' "నాదిన్యాక్రోశేపుత్రస్య" అను సూత్రముల నుండి 'ద్వే''న'అనువర్తించును. అచ్ పర మగునపుడు 'శర్'కు ద్విత్వము రాదు.

ఇచట షకారమునకు ఉకారరూప మగు అచ్ పరముగ నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే ద్విత్వము నిషిద్ధ మైనది. 'చతుర్షు'అను రూపము సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'ప్రశామ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'ప్రశామ్ + స్'అని యుండ 'హల్ఙ్యాదిలోపము (సూ.179)-'ప్రశామ్'అని యుండగా:-

270 మో నో ధాతోః 8.2.64

ధాతోర్మస్య నః స్యాత్ పదాన్తే. ప్రశాన్.

పదాంతమునందు ధాతువు మకారమునకు నకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే మకారమునకు నకారాదేశము రాగా 'ప్రశాన్'అను రూపము సిద్ధించును.అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ప్రశామౌ''ప్రశామః'ఇత్యాది రూపము లగును. 'భ్యామ్'మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే'అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ యున్నది గాన మకారమునకు నకారాదేశము వచ్చి 'ప్రశాన్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'కిమ్'శబ్దమునకు స్వాదిప్రత్యయములను చేర్చగా:-

271. కిమః కః 7.2.103

కిమః కః స్యాద్విభక్తౌ. కః కౌ, కే, ఇత్యాది. శేషం సర్వవత్,

'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'విభక్తౌ'అనువర్తించును. 'కిమ్'శబ్దమునకు విభక్తిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'క'అను నాదేశము వచ్చును.

ఇట్లు 'క' ఆదేశము వచ్చుటచే 'కిమ్'శబ్దము అకారాంత మైనది గాన దీనికి సర్వశబ్దమునందు వలె 'కః,కౌ,కే,' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

మకారాంత మగు 'ఇదమ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'ఇదమ్ + సు' అని యుండ 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే (193) మకారమునకు అకారము రావలసి యుండగా:-

272. ఇదమో మః 7.2.108

సౌ. త్యదాద్యత్వాపవాదః.

'తదోః సః సావనన్త్యయోః' నుండి 'సౌ'అనువర్తించును. 'ఇదమ్' శబ్దమునకు 'సు'పర మగునపుడు మకారము వచ్చును. అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈ మకారము అంత్యవర్ణ మగు మకారము స్థానమున వచ్చును. అనగా మకారము మకారముగనే యుండును గాని 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) అకారము రాదని యర్థము.

273. ఇదోఽయ్ పుంసి 7.2.111

ఇదమ ఇదోఽయ్ సౌ పుంసి. అయమ్. త్యదాద్యత్వే-

'యః సౌ'నుండి 'సౌ', వెనుకటి సూత్రమునుండి 'ఇదమః'అనువర్తించును. 'సు'పర మగునపుడు 'ఇదమ్'నందలి 'ఇద్'అనుదానికి 'అయ్'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఇద్'కు'అయ్'ఆదేశము వచ్చి అయ్ + అమ్ + స్ = 'అయమ్స్'అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపముచే (179) 'అయమ్'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'ఇదమ్' + ఔ'అని యుండ 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే (193) మకారమునకు అత్వము-'ఇద + అ + ఔ' అని యుండ:-

274. అతో *గుణే* 6.1.97

అపదాన్తాదతో గుణే పరరూపమేకాదేశః.

'ఉస్యపదాన్తాత్' 'ఏఙి పరరూపమ్'అను సూత్రములనుండి 'అపదాన్తాత్' 'పరరూపమ్'అను పదములును, 'ఏకః పూర్వపరయోః'అను అధికారసూత్రమును అనువర్తించును. అపదాంత మగు 'అత్'కు (హ్రస్వ'అ'కారమునకు) గుణము (అ,ఏ,ఓ లు) పర మగునపుడు పరరూప మేకాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే దకారోత్తరవర్తి యగు 'అ'కారమునకును దానికి పర మగు అకారమునకును పరరూపమగు అకార మేకాదేశమై వచ్చి 'ఇద + ఔ' అని యుండ:-

275. *దశ్చ* 7.2.109

ఇదమో దస్య మః స్యాద్విభక్తౌ.ఇమౌ,ఇమే. త్యదాదేః సమ్బోధనం నాస్తీత్యుత్సర్గః.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి మండూకప్లుతిచే 'విభక్తౌ'అను పదము, 'ఇదమో మః'అను సూత్రమును అనువర్తించును. విభక్తి ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'ఇదమ్'లోని దకారమునకు మకార మాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకారమునకు మకారాదేశము,పిదప వృద్ధియు, వచ్చుటచే 'ఇమౌ'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాబహువచనమున 'ఇదమ్ + జస్'అని యుండ పైన చూపిన విధముగ అత్వ,పరరూప,మకారాదేశములు చేయ 'ఇమ + జస్'అని యుండును. 'జసః శీ'అను సూత్రముచే (152) 'జస్'కు 'శీ'(ఈ) ఆదేశము. గుణసంధి- 'ఇమే'అను రూపము సిద్ధించును.

త్యదాదిశబ్దములకు సంబోధనప్రథమ యుండ దని సామాన్య నియమము. ఓపీడా! ఓవాడా!అని పిలచుట యుండదు కదా?

ద్వితీయవిభక్తియందు అత్వ, పరరూప,మకారాదేశములు చేసిన పిదప 'ఇమ'అని యుండుటచే సర్వశబ్దమునందు వలె 'ఇమమ్, ఇమౌ, ఇమాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

276. అనాప్యకః 7.2.112

అకకారస్యేదమః ఇదోఽన్ ఆపి విభక్తౌ. ఆబితి ప్రత్యాహారః. అనేన.

అన్, ఆపి, అకః. 'ఇదమో మః' 'ఇదోఽయ్ పుంసి' 'అష్టన ఆ విభక్తౌ'అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'ఇదః' 'విభక్తౌ'అనువర్తించును. కకారము లేని 'ఇదమ్'శబ్దమునందలి 'ఇద్'కు 'ఆప్'విభక్తి పర మగునపుడు 'అన్'అను నాదేశము వచ్చును.

'ఆప్'అనునది తృతీయైకవచన విభక్తి యగు 'టా'లోని 'ఆ'మొదలు 'సుప్'లోని పకారము వరకును ప్రత్యాహారము. కావున తృతీయాదివిభక్తు లని యర్థము.

అనేన:- 'ఇదమ్ + టా'అని యుండ 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే (193) అత్వము, 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (274) పరరూపము చేయగా 'ఇద + టా'అని యుండును. ఇపుడు 'దశ్చ'అను సూత్రమును (275) బాధించి ఈ సూత్రముచే 'ఇద్'అనుదానికి 'అన్'అను నాదేశము-'అన + టా','టాఙసి-' అను సూత్రముచే (140) 'టా'కు 'ఇన'ఆదేశము-'అన + ఇన'- గుణము- 'అనేన'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున అత్వ,పరరూపములచే 'ఇద + భ్యామ్'అని యుండగా 'దశ్చ'అను సూత్రముచే (275) మకారాదేశమును బాధించి 'అనాప్యకః'అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్'కు 'అన్' రావలసి యుండగా:-

277. హలి లోపః 7.2.113

అకకారస్యేదమ ఇదో లోప ఆపి హలాదౌ.

'ఇదమో మః' 'ఇదోఽయ్ పుంసి' 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' 'అనాప్యకః' అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'ఇదః' 'విభక్తౌ' 'ఆపి' 'అకః' అనువర్తించును. హలాది లగు 'ఆప్' విభక్తులు పర మగునపుడు కకారరహిత మగు 'ఇదమ్'లోని 'ఇద్'కు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇచట హలాది విభక్తిప్రత్యయము పరముగ నున్నదిగాన 'ఇద్'కు లోపము వచ్చును.కాని అలోన్త్యపరిభాషచే (21) 'ఇద్'లో అంత్యవర్ణమగు 'ద్'కు మాత్రము లోపము రావలసి యుండగా:-

(పరిభాష) నానర్థకేఽలోన్త్యవిధిరనభ్యాసవికారే.

అభ్యాసవికారవిషయమున తక్క ఇతరస్థలములందు అర్థశూన్య మగు వర్ణసంఘాతవిషయమున అలోన్త్యవిధి ప్రవర్తించదు.

'ఇదమ్'అనునది అర్థవంతము కాని 'ఇదమ్'లోని 'ఇద్'అర్థశూన్యము గాన దాని విషయమున పై పరిభాషచే అలోన్త్యపరిభాషాప్రవృత్తి నిషిద్ధమైనది. కావున పై సూత్రముచే 'ఇద్ అను వర్ణసంఘాతమున కంతకును లోపము. (ధాత్వాదులను అవృత్తి చేసినపుడు మొదటి రూపమునకు అభ్యాస మని పేరు. దానికి విధించు కార్యముల విషయమున నీ పరిభాష ప్రవర్తించదు).

'అ + భ్యామ్'అని యుండగా 'సుపి చ'అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘము 'ఆభ్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును.కాని ఇచట 'అ + భ్యామ్'అని యుండగా 'అ'అనునది అకారమే గాని అదన్తాంగము కాదు గాన అదంతాంగమునకు విహిత మగు దీర్ఘ మెట్లు వచ్చును? అను సందేహము కలుగును. అందులకై ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

278. ఆద్యన్తవదేకస్మిన్ 1.1.21

ఏకస్మిన్ క్రియమాణం కార్యమాదావివాన్త ఇవ స్యాత్. 'సుపి చ' ఇతి దీర్ఘః-ఆభ్యామ్-3.

ఒకదాని విషయమున చేయబడు కార్యము తదాదియందు వలె తదంతమునందు వలె అగును.అనగా తదాదితదంతములకు (ఏదైన అక్షరము మొదలగునది ఆదియందు కలదానికి గాని అంతమందు కలదానికి గాని) చేయబడు కార్యము తదాదితదంతములకు వలె అవి (అక్షరాదికము) ఆద్యంతములందు గాక స్వతంత్రముగ నున్నపుడు గూడ ప్రవర్తించును అని యర్థము.

ఇచట 'అ'అనునది ఏ అంగమునకును అంతమునందు లేక ఏకవర్ణ రూపముననే ఉన్నను అవర్ణాంతముగ పరిగణింపబడును.కావున 'సుపి చ'అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చుటకు అవకాశ మున్నది గాన 'ఆభ్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును. ఈ సూత్రముచే ప్రతిపాదిత మగు కార్యమునకు వ్యపదేశ

వద్భావ మని పేరు. 'దేవదత్తస్య ఏకః పుత్రః-స ఏవ జ్యేష్ఠః,స ఏవ కనిష్ఠః' అను లౌకికన్యాయము ననుసరించి ఆవశ్యకతానుసారముగ అకారమే అకారాంతముగను అకారాదిగను, కేవలఅకారముగను పరిగణింపబడును.

తృతీయాబహువచనమున 'ఇదమ్ + భిస్'అని యుండగా త్యదాద్యత్వ, పరరూపములును 'హలి లోపః'అను సూత్రముచే (278) 'ఇద్'కు లోపమును చేయగా 'అ + భ్యామ్'అని యుండును. ఇచట 'అ'అనునది వ్యపదేశివద్భావముచే అదన్తాంగము గాన 'అతో భిస ఐస్'అను సూత్రముచే (142) 'భిస్'కు 'ఐస్' రావలసి యుండగా:-

279. నేదమదసోరకోః 7.1.11

అకకారయోరిదమదసోర్భిస ఐస్ న. ఏభిః, అస్మై. ఏభ్యః-2, అస్మాత్, అస్య, అనయోః-2, ఏషామ్, అస్మిన్, ఏషు.

'అతో భిస ఐస్' నుండి 'భిసః''ఐస్' అనువర్తించును. కకారరహితము లగు 'ఇదమ్' 'అదస్' శబ్దములకంటె పర మగు 'భిస్'కు 'ఐస్' అను నాదేశము రాదు.

ఈ సూత్రముచే 'ఐస్'నిషిద్ధ మైనది గాన 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) అకారమునకు ఏకారాదేశము, సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు చేయ 'ఏభిః'అను రూపము సిద్ధించును.

అస్మై:- 'ఇదమ్ + ఙే'అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములచే 'ఇద + ఙే'అని యుండును. ఇపుడు అదంతాంగముకంటె పరముగా నుండుటచే 'ఙే'కు 'సర్వనామ్నః స్మై' అను సూత్రముచే (153) స్మై ఆదేశము. పిమ్మట 'హలి లోపః'అను సూత్రముచే (278) 'ఇద్'అను భాగము లోపింప 'అస్మై' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏభ్యః:- 'ఇదమ్ + భ్యస్'అని యుండ 'ఏభిః'అను రూపమునందు వలె ప్రక్రియ చూచుకొనవలెను.

అస్మాత్:- 'ఇదమ్ + ఙసి'- త్యదాద్యత్వపరరూపములు, 'ఙసి'కి 'స్మాత్'అను నాదేశము, 'ఇద్'కు లోపము వచ్చుటచే 'అస్మాత్'అను రూపము సిద్ధించును.

అస్య:- 'ఇదమ్ + ఙస్'అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములు, 'ఙస్'కు 'స్య'ఆదేశము, 'ఇద్'కు లోపము చేయగా 'అస్య'అను రూపము సిద్ధించినది.

అనయోః:- 'ఇదమ్ + ఓస్'అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములు 'ఇద + ఓస్'అని యుండ 'అనాప్యకః'అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్'కు 'అన్' ఆదేశము చేయ 'అన + ఓస్'అని యుండగా 'ఓసి చ'అను సూత్రముచే (147) అకారమునకు ఏకారాదేశము,పిదప అయాదేశము-'అనయోః'అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏషామ్:- 'ఇదమ్ + ఆమ్'అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములు- 'ఇద + ఆమ్';ఇపుడు అద న్తాంగముకంటె పర మగుటచే 'ఆమ్'కు 'ఆమి సర్వనామ్నఃసుట్'అను సూత్రముచే (155) సుడాగమము, 'ఇద + సామ్'అని యుండ హలాదివిభక్తి పర మగుటచే 'హలి లోపః'అను సూత్రముచే (278) 'ఇద్'కు లోపము, 'అ + సామ్'అని యుండ 'బహువచనేఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) ఏకారాదేశము-'ఏ + సామ్', 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము-'ఏషామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

అస్మిన్:- 'ఇదమ్ + ఙి'అని యుండ త్యదాద్యత్వపరరూపములు. 'ఙి'కి 'స్మిన్'ఆదేశము,'ఇద్'కు లోపము-'అస్మిన్'అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏషు:- 'ఇదమ్ + సు'అని యుండగా త్యదాద్యత్వ,పరరూప,ఇద్లోపః ఏత్వ, షత్వములచే 'ఏషు'అను రూపము సిద్ధించినది.

280. ద్వితీయాటౌస్స్వేనః 2.4.34

ఇదమేతదో రన్వాదేశే.కిఞ్చిత్ కార్యం విధాతుముపాత్తస్య కార్యాన్తరం విధాతుం పునరుపాదానం అన్వాదేశః. యథా-అనేన వ్యాకరణమధీతమ్, ఏనం ఛన్దోఽధ్యాపయ; అనయోః పవిత్రం కులమ్, ఏనయోః ప్రభూతం స్వమ్-ఇతి. ఏనమ్, ఏనౌ, ఏనాన్, ఏనేన, ఏనయోః-2. రాజా.

ద్వితీయాటౌస్సు(టా + ఓస్సు), ఏనః. 'ఇదమోఽన్వాదేశేఽశనుదాత్తస్తృతీయాదౌ' నుండి 'ఇదమః' 'అన్వాదేశే'అను పదములు, 'ఏతదస్త్రతసోః' నుండి 'ఏతదః'అను పదమును అనువర్తించును. అన్వాదేశమునందు 'ఇదమ్'

'ఏతద్'శబ్దములకు ద్వితీయ యందును 'టా''ఓస్'లు పర మగునపుడును. 'ఏన' అను నాదేశము వచ్చును.

ఏదైన నొక విషయమును చెప్పుటకు గ్రహింపబడినదానిని మరల మరి యొక విషయమును చెప్పుటకు పరిగ్రహించుటకు అన్వాదేశ మని పేరు. 'ఈతనిచే వ్యాకరణశాస్త్రము పఠింపబడినది, ఈతనిని చందశ్శాస్త్రము ఛదవింపుము. వీరి కులము పవిత్ర మైనది, వీరికి అధిక మగు ధనము గలదు. ఈ యుదాహరణములందు వ్యాకరణము పఠించి నట్లు చెప్పుటకై ఎవ్వడు గ్రహింపబడెనో యాతనికే ఛందశ్శాస్త్రము బోధింపవలె నని పునర్గ్రహణ మున్నది గాన దానికి అన్వాదేశ మని పేరు. ఇట్లే రెండవ యుదాహరణము. ఈవిధముగ రెండవసారి పరిగ్రహింపబడిన ఇదమ్ శబ్దమునకు పై యాదేశములు వచ్చును. ఈ సూత్రముచే అన్వాదేశమున 'ఏన'అను నాదేశము జేయ'అమ్, ఔ, శస్,టా, ఓస్' విభక్తిప్రత్యయములు పర మగునపుడు రామశబ్దమునందు వలె 'ఏనమ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

నకారాంత మగు 'రాజన్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'రాజన్ + స్'అని యుండగా, 'స్'కు హల్ఙ్యాదిలోపము (179) 'రాజన్'. 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము, నకారమునకు 'నలోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రముచే (180) లోపము. 'రాజా' అను రూపము సిద్ధించును.

281. న ఙిసమ్బుద్ధ్యోః. 8.2.8

నస్య లోపో న ఙౌ సమ్బుద్ధౌ చ. హే రాజన్.

'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య'నుండి 'న', 'లోపః' అనువర్తించును. ఙి, సంబుద్ధులు పర మగునపుడు నకారమునకు లోపము రాదు సంబుద్ధియందు 'హే రాజన్ + స్' అని యుండ హల్ఙ్యాదిసూత్రముచే (179) సకారలోపము చేసిన పిదప 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము రావలసి యుండ నీ సూత్రముచే నది నిషిద్ధ మైనది. కావున 'హే రాజన్' అను రూపము సిద్ధించును.

వా. ఙావుత్తరపదే ప్రతిషేధో వక్తవ్యః.

బ్రహ్మనిష్ఠః. రాజానౌ, రాజానః, రాజ్ఞః.

ఉత్తరపదము పరముగా గల 'ఙి'పర మగునపుడు ఈ నిషేధమునకు-

నకారలోపనిషేధమునకు— నిషేధము చెప్పవలెను. అనగా నకారలోపము వచ్చును. సమాసమునందలి రెండవ పదమునకు ఉత్తరపద మనియు మొదటి పదమునకు పూర్వపద మనియు పేర్లు. 'బ్రహ్మనిష్ఠః' అనునది వ్యధికరణపదబహువ్రీహి సమాసము. అలౌకికవిగ్రహవాక్యమున 'బ్రహ్మన్ + ఙి + నిష్ఠా + సు' అని యుండగా నిది సమాసము గాన 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ'యను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికసంజ్ఞకము. కావున 'సుపోధాతుప్రాతిపదికయోః' అను సూత్రముచే (724) ప్రాతిపదికావయవము లగు 'ఙి' 'సు' అను 'సుప్' లకు లోపము- 'బ్రహ్మన్ + నిష్ఠా' అని యుండును. ఇచట 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' అను సూత్రము (190) ననుసరించి 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను (180) లోపము చేయవలసి యుండ 'న ఙి సమ్బుద్ధ్యోః' అను సూత్రము (281) ఈ నలోపమును నిషేధించుచున్నది. కావున ఈ వార్తికము చెప్పబడినది. దీని ననుసరించి ఇచట 'ఙి'అనుదానికి 'నిష్ఠా' అను నుత్తరపదము పరముగా నున్నది గాన నకారలోపనిషేధమునకు (281) నిషేధము. కావున నకారలోపము వచ్చుటచే 'బ్రహ్మనిష్ఠః' అను రూపము సిద్ధించినది.

'ఔ,జస్,అమ్,ఔట్'లు పర మగునపుడు 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177)'రాజన్'అను శబ్దమునందలి ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'రాజానౌ' 'రాజానః' 'రాజానమ్' 'రాజానౌ' అను రూపములు సిద్ధించును.

శస్ పర మగునపుడు 'రాజన్ + అస్'అని యుండ 'అల్లోపోఽనః'అను సూత్రముచే (247)'అన్'లోని అకారమునకు లోపము- 'రాజ్న్ + అస్';నకారమునకు శ్చుత్వముచే 'ఞ'కారము. 'జ'కార 'ఞ'కారములు కలసినపుడు 'జ్ఞ' యగును గాన 'రాజ్ఞః' అను రూపము సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున 'రాజన్ + ఆ'అని యుండ వెనుకటి వలె అల్లోప శ్చుత్వములచే 'రాజ్ఞా' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తు లగు 'ఙే' 'ఙసి''ఙస్''ఓస్''ఆమ్'లు పర మగునపుడు ప్రక్రియ నిట్లే యెరుంగునది.

'భ్యామ్','భిస్','భ్యస్','సు'లు పర మగునపుడు 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (161) పదసంజ్ఞ యున్నది గాన 'రాజన్'లోని నకారమునకు 'న లోపః ప్రాతిపదికాంతస్య' అను సూత్రముచే (180) లోపము. పిదప 'రాజ + భ్యామ్' 'రాజ + భిస్' 'రాజ + భ్యస్' 'రాజ + సు'అని యుండగా మొదటి లక్ష్యమున 'సుపి చ' అను సూత్రముచే (141) అకారమునకు దీర్ఘము;

రెండవ లక్ష్యమున 'అతో భిస ఐస్' అను సూత్రముచే (142) 'ఐస్' ఆదేశము; మూడు నాలుగు లక్ష్యములందు 'బహువచనేఝల్యేత్' అను సూత్రముచే (145) అకారమునకు ఏకారము రావలసి యుండగా-

282. నలోపః సుప్స్వరసంజ్ఞాతుగ్విధిషు కృతి. 8.2.2

సుబ్విధౌ, సర్వవిధౌ, సంజ్ఞావిధౌ, కృతి, తుగ్విధౌ చ నలోపోఽసిద్ధః; నాఽన్యత్ర రాజాశ్వ ఇత్యాదౌ. ఇత్యసిద్ధత్వాత్ ఆత్వం, ఏత్వం, ఐస్త్వం చ న. రాజభ్యామ్. రాజభిః, రాజభ్యః—2. రాజ్ఞి-రాజని-రాజసు. యజ్వా, యజ్వానౌ, యజ్వానః.

'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' నుండి 'అసిద్ధమ్' అనువర్తించును. సుప్రత్యయవిధి, స్వరవిధి, సంజ్ఞావిధి తుగ్విధులందును, కృత్ప్రత్యయము పర మగునపుడును మాత్రమే నలోప మసిద్ధ మగును; 'రాజాశ్వః' మొదలగు నితరస్థలములందు అసిద్ధము కాదు.

'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' అను సూత్రముచేతనే (31) నలోపమున కసిద్ధత్వము సిద్ధించుచుండ మరల ఈ సూత్రము 'సిద్ధే సత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి' అను న్యాయముచే 'నకారలోపము అసిద్ధ మగుచో వెనుక చూపిన స్థలములందే యగును గాని ఇతరస్థలములందు కాదు' అను నియమమునకై చెప్పబడినది. కావుననే 'రాజాశ్వః' అను షష్ఠీసమాసమున 'రాజన్ + అశ్వ' అను నపుడు వచ్చిన నకారలోపము 'అకః సవర్ణే దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (22) సవర్ణదీర్ఘము చేయవలసి నపుడు 'పూర్వత్రాసిద్ధమ్' అను సామాన్యశాస్త్రముచే (31) అసిద్ధము కావలసి యున్నది. అట్లసిద్ధ మైనచో సవర్ణదీర్ఘశాస్త్రదృష్టికి నకారము కనబడుచుండుటచే దీర్ఘము రాకుండును. కాని ఈ సూత్రముచే పూర్వోక్తనియమము సిద్ధించినది గాన నిచట నకారలోపము అసిద్ధము కాదు. కావున సవర్ణదీర్ఘముచే 'రాజాశ్వః' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రకృతమున (ఆత్వ) దీర్ఘ, ఐస్త్వ. ఏత్వములు సుబ్విధులు గాన (సుబాశ్రితవిధి గాని సుప్స్థానికవిధి గాని సుబ్విధి యనబడును) నలోపము అసిద్ధ మైనది. అదంతాంగము లేక పోవుటచే ఆత్వాదులు రావు. 'రాజభ్యామ్' రాజభిః' 'రాజభ్యః' 'రాజసు' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'రాజన్ + ఙి'అని యుండ 'విభాషా ఙిశ్యోః'అను సూత్రముచే (248) 'అ'లోపము వైకల్పికము గాన లోపపక్షమున 'రాజ్ఞి' అనియు, తదభావపక్షమున 'రాజని' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

యజ్వన్‌శబ్దమున (యాగముచేసినవాడు) మొదటి ఐదు రూపములను రాజన్ శబ్దమునందు వలె నుండును. సంబోధన ప్రథమైకవచనమునగూడ 'హేరాజన్'వలె 'హేయజ్వన్'అని యగును. 'శస్'పర మగునపుడు 'యజ్వన్ + శస్' అని యుండగా 'అల్లోపోఽనః' అను సూత్రముచే అల్లోపము రావలసి యుండ-

284. న సంయోగాద్వమన్తాత్. 6.4.137

వమన్తసంయోగాద్ అనోఽకారస్య లోపో న. యజ్వనః, యజ్వనా, యజ్వభ్యామ్. బ్రహ్మణః, బ్రహ్మణా.

'అల్లోపోఽనః' అను సూత్రము అనువర్తించును. "వకారమకారాంత సంయోగముకంటె బర మగు 'అన్'లోని అకారమునకు లోపము రాదు."

'యజ్వన్'లోని 'అన్' వకారాంతసంయోగముకంటె పరముగా నున్నది గాన దీని అకారమునకు లోపము రాదు. 'యజ్వనః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర విభక్తులందు గూడ రాజన్‌శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును. 'అన్' లోని అకారము లోపించ కుండుట మాత్రమే విశేషము. యజ్వనా, యజ్వభ్యామ్, యజ్వనే, ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'బ్రహ్మన్' శబ్దమునందలి 'అన్' మకారాంతసంయోగముకంటె పరముగా నున్నది గాన ఈ సూత్రముచే అకారలోపనిషేధము. యజ్వన్‌శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

'వృత్రహన్'శబ్ద (దేవేంద్రుడు) ప్రథమైకవచనమున 'వృత్రహన్ + స్' అని యుండగా 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) ఉపధా దీర్ఘము రావలసి యుండ-

285. ఇన్ హన్ పూషార్యమ్ణాం శౌ. 6.4.12

ఏషాం శావేవోపధాయా దీర్ఘో నాన్యత్ర. ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే.

'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' 'నోపధాయాః'అను సూత్రములనుండి 'దీర్ఘః' 'ఉపధాయాః' అనువర్తించును. "ఇన్, హన్, పూషణ్, అర్యమన్

శబ్దముల ఉపధకు 'శి'పర మగునపుడు మాత్రమే దీర్ఘము వచ్చును, ఇతర విభక్తులు పర మగునపుడు రాదు."

'శిసర్వనామస్థానమ్' అను సూత్రముచే (238) సర్వనామస్థానసంజ్ఞక మగు 'శి'పర మగునపుడు 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచేతనే (177) ఉపధాదీర్ఘమున కవకాశ ముండగా ఈ సూత్రము 'సిద్ధే సత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి' అను న్యాయమున నియమార్థమై చెప్పబడినది. కావున 'శి'పర మగునపుడు మాత్రమే దీర్ఘము వచ్చు నను నర్థము లభించినది. ఈ సూత్రముచే నిచట ఉపధాదీర్ఘము నిషిద్ధమై యుండ:-

286. సౌ చ 6.4.13

ఇన్హన్పూషార్యమ్ణామ్ ఇత్యాదీనాముపధాయా దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సౌ. వృత్రహా, హేవృత్రహన్.

'నోపధాయాః' 'ఢ్రలోపే' 'పూర్వస్యదీర్ఘోఽణః' 'సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ'అను సూత్రములనుండి 'ఉపధాయాః' 'దీర్ఘః' 'అసమ్బుద్ధౌ'అను పదములను,పై సూత్రమునుండి 'ఇన్హన్పూషార్యమ్ణాం'అను పదములును అనువర్తించును."ఇన్,హన్,పూషన్,అర్యమన్ శబ్దముల ఉపధకు సమ్బుద్ధిభిన్న మగు 'సు'పర మగునపుడు దీర్ఘము వచ్చును".

ఈ సూత్రముచే ఉపధాదీర్ఘము, హల్ఙ్యాది లోప (179)న లోపములు (180) చేయ 'వృత్రహా'అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు ఉపధాదీర్ఘము లేకుండుటచేతను, 'నఙిసమ్బుద్ధ్యోః'అను సూత్రముచే (281) నకారలోపము నిషిద్ధ మగుటచేతను 'హే వృత్రహన్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ'పర మగునపుడు 'ఇన్హన్'అను సూత్రముచే (285) ఉపధా దీర్ఘము నిషిద్ధ మైనది గాన 'వృత్రహనౌ'అని యుండగా:-

287. ఏకాజుత్తరపదే ణః 8.4 12

ఏకాజుత్తరపదం యస్య,తస్మిన్ సమాసే పూర్వపదస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిస్థస్య నస్య ణః. వృత్రహణౌ.

'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామ్' నుండి 'పూర్వపదాత్', 'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే','ప్రాతిపదికాన్తనుమ్విభక్తిషు చ'అను సూత్రములును అనువర్తిం

చును. "ఏకాచ్క మగు ఉత్తరపదము గల సమాసమునందు పూర్వపదస్థ మగు నిమిత్తము (రషల) కంటె పరమును ప్రాతిపదికాన్త,నుమ్, విభక్తులందున్న దియు నగు నకారమునకు ణకార మాదేశ మగును".

'వృత్రహన్'అనునపుడు 'హన్'అనునది ఏకాచ్క మగు ఉత్తరపదము. ణకారమునకు నిమిత్త మగు రేఫ పూర్వపద మగు 'వృత్ర'అను పదమునం దున్నది.కావున దానికంటె పర మగు (అవ్యవహితపరమగుట ఆవశ్యకముకాదు) ప్రాతిపదికాంత నకారమునకు ణకారము.'వృత్రహణౌ'అను రూపము సిద్ధించును.ఇట్లే ణత్వము చేయ 'జస్''అమ్'లు పర మగునపుడు 'వృత్రహణః' 'వృత్రహణమ్'అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'వృత్రహన్ + శస్'అని యుండగా 'అల్లోపో౽నః'అను సూత్రముచే (247) అకారలోపము-'వృత్రహ్న్ + అస్' అని యుండ—

288. హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు 7.3.54

ఞితి,ణితి ప్రత్యయే నకారే చ పరే హన్తేర్హకారస్య కుత్వమ్. వృత్రఘ్నః, ఏవమ్—శార్ఙ్గిన్; యశస్విన్, అర్యమన్, పూషన్.

'చజోఃకు ఘిణ్యతోః'నుండి 'కు'అనువర్తించును. "ఞకారేత్సంజ్ఞకము, ణకారేత్సంజ్ఞకము నగు ప్రత్యయము,నకారమును, పర మగునపుడు 'హన' ధాతువు హకారమునకు కుత్వము వచ్చును."

ఇచట నకారము పర మగుటచే సంవార, నాద, అఘోష, మహాప్రాణ యత్న మగు హకారమునకు ఆ యత్నములు గల ఘకార మాదేశ మై 'వృత్రఘ్నః'అను రూపము సిద్ధించును.అజాది ప్రత్యయములు పర మగు నపుడు అల్లోపము కుత్వము చేయ పై విధముగనే 'వృత్రఘ్నా' 'వృత్రఘ్నే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య'అను సూత్రముచే (180) నలోపము చేయ 'వృత్రహభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'ఙి' పర మగునపుడు 'విభాషా ఙిశ్యోః'అను సూత్ర ముచే (248) అల్లోపము వైకల్పికము గాన 'వృత్రఘ్ని' 'వృత్రహణి' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

శార్ఙ్గిన్,యశస్విన్. అర్యమన్, పూషన్,ఇత్యాదిశబ్దముల ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును.

289. మఘవా బహులమ్ 6.4.128

మఘవన్శబ్దస్య వా తృ ఇత్యన్తాదేశః. ఋ ఇత్.

'అర్వణస్త్రసావనఞః' నుండి 'తృ'అను పద మనువర్తించును. "మఘవన్శబ్దమునకు వికల్పముగ 'తృ'అనునది అంతాదేశ మగును". 'తృ'లోని ఋకారము ఇత్సంజ్ఞము.

మహ్యతే-పూజ్యతే,అను నర్థమున 'కని'ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'మఘవన్'శబ్దము (ఇంద్రుడు) నిష్పన్న మైనది.అందలి నకారమునకు పై సూత్రముచే వికల్పముగ తకారాదేశము-'మఘవత్'అని యై ప్రథమైకవచనమున 'మఘవత్ + సు'అని యుండగా—

290. ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః 7.1.70

అధాతోరుగితః నలోపినోఽఞ్చతేశ్చ 'నుమ్' స్యాత్ సర్వనామస్థానే పరే. మఘవాన్, మఘవన్తౌ, మఘవన్తః, హే మఘవన్, మఘవద్భ్యామ్. తృత్వాభావే-మఘవా. సుటి రాజవత్.

'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' నుండి 'నుమ్'అనువర్తించును. ధాతుభిన్న మగు ఉగిత్తునకును (ఉక్-ఉ,ఋ,ఌ-ఇత్సంజ్ఞకముగా గలది) లుప్తనకార మగు అఞ్చ ధాతువునకును సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్'ఆగమము వచ్చును.

'తృ లోని ఋకారము ఇత్సంజ్ఞక మగుటచే 'మఘవత్' అనునది ఉగిత్. దీనికి సర్వనామస్థాన మగు 'స్'పరముగ నున్నది గాన 'నుమ్'ఆగమము ('ఉ' 'మ్'లు ఇత్‌లు). 'మిదచోన్త్యాత్పరః'అను పరిభాష (240) ననుసరించి 'అంత్యాచ్'అగు వకరోత్తరవర్తి అకారమునకు పరముగ వచ్చి 'మఘవన్త్స్' అని యగును.సకారమునకు హల్ఙ్యాదిలోపము (179). 'సంయోగాన్తస్యలోపః' అను సూత్రముచే (20) తకారమునకు లోపము. 'సర్వనామాస్థానే-'అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము. సంయోగాన్తలోప మసిద్ధ మగుటచే 'నలోపః-'అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము రాదు. 'మఘవాన్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ'మొదలగు సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు పై సూత్రముచే నుమాగమము చేయ 'మఘవన్తౌ','మఘవన్తః','మఘవన్తమ్','మఘవన్తౌ' అను రూపములు నిష్పన్న మగును. సంబుద్ధి యందు సులోప, సంయోగాన్త

(తకార)లోపములు చేసిన పిమ్మట 'హే మఘవన్'అను రూప మగును. సంబుద్ధియందు నిషిద్ధముగాన (281) ఉపధాదీర్ఘము రాదు. 'మఘవన్తౌ' ఇత్యాది రూపములందు నకారమునకు మొదట 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము. పిదప 'అనుస్వారస్య యయిపరసవర్ణః'అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణము చేయ మరల నకారము వచ్చును.

'శస్' మొదలగు విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన 'మఘవతః' 'మఘవద్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపము లగును.ఇవి 'తృ' అను నాదేశము వచ్చిన పక్షమున నుండు రూపములు. తృత్వము చేయని పక్షమున సర్వనామస్థానములు (స్వాదిపంచప్రత్యయములు) పర మగునపుడు రాజన్‌శబ్దమునందు వలె మఘవా, మఘవానౌ, మఘవానః, మఘవానమ్, మఘవానౌ,అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'మఘవన్ + అస్'అని యుండగా 'అల్లోపోఽనః'అను సూత్రముచే (247) అల్లోపము రావలసి యుండ—

291. శ్వయువమఘోనామతద్ధితే 6.4.163

అన్నన్తానాం భానామేషామతద్ధితే సమ్ప్రసారణమ్. మఘోనః, మఘవభ్యామ్, ఏవమ్-శ్వన్, యువన్.

'భస్య'అధికారము. 'వసోఃసమ్ప్రసారణమ్' నుండి 'సమ్ప్రసారణమ్' అనువర్తించును 'అల్లోపోఽనః' నుండి 'అనః' అపకర్షింపబడును 'అన్'అను నది అంతముగలవియు. భసంజ్ఞకములును అగు శ్వన్, యువన్, మఘవన్ శబ్దములకు తద్ధితభిన్న మగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును. (ఇగ్యణఃసమ్ప్రసారణమ్ 256)

ఈ సూత్రముచే వకారమునకు సంప్రసారణము చేయ (ఉకారము)- 'మఘఉఅన్ + అస్'అని యుండ 'న్'కు వెనుక నున్న అకారమునకు 'సమ్ప్రసారణాచ్చ'అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము చేయ, 'మఘఉన్ + అస్'అనియై గుణరుత్వవిసర్గలచే 'మఘోనః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఇటులనే 'మఘోనా''మఘోనే'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు రాజన్‌శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

శ్వన్, యువన్‌శబ్దరూపములు గూడ ఇటులనే సిద్ధించును. 'శ్వన్'శబ్దమునకు సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడును, హలాదివిభక్తులందును రాజన్ శబ్దమునకు వలె రూపము లుండును. శసాద్యజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంప్రసారణపూర్వరూపములచే 'శునః' 'శునా' 'శునే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

స్వాదిపంచవిభక్తులందును 'యువన్'శబ్దరూపములు 'రాజన్'శబ్దమునందు వలె నుండును. 'శస్'పర మగునపుడు 'యువన్ + అస్'అని యుండగా పై సూత్రముచే (291) వకారమునకు సంప్రసారణముచే ఉకారము-'యుఉఅన్ + అస్' అని యుండును. 'సంప్రసారణాచ్చ'అను (258) పూర్వరూపముచే 'యుఉన్ + అస్'. ఉకారములకు సవర్ణదీర్ఘముచే 'యూనస్'అని యై సకారమునకు రుత్వవిసర్గలచే 'యూనః'అను రూపము సిద్ధించును కాని ఇచట వకారమునకు సంప్రసారణము చేసిన పిదప యకారము కూడ సంప్రసారణము వచ్చుటకు అర్హత కలది గాన దానికి గూడ సంప్రసారణము వచ్చునా అను సందేహ ముదయించును. తన్నివృత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

292. న సమ్ప్రసారణే సమ్ప్రసారణమ్ 6.1.37

సమ్ప్రసారణే పరతః పూర్వస్య యణః సంప్రసారణం న స్యాత్. ఇతి యకారస్య నేత్వమ్. అత ఏవ జ్ఞాపకాదన్త్యస్య యణః పూర్వం సమ్ప్రసారణమ్. యూనః, యూనా, యువభ్యామ్. ఇత్యాది. అర్వా, హేఅర్వన్.

సంప్రసారణము పర మగునపుడు పూర్వ'యణ్'కు సంప్రసారణము రాదు.

ఈ సూత్రముచే నిషిద్ధము గాన యకారమునకు సంప్రసారణముచే ఇకారాదేశము రాదు.

'శ్వయువ'- అను సూత్రముచే (291) 'యువన్' శబ్దమునకు సంప్రసారణము విధింపబడినది. కాని మొదటనే ('యువ' శబ్దమునందలి వకారమునకు సంప్రసారణము చేయుటకు పూర్వమే) యకారమునకు సంప్రసారణ మేల చేయరాదు? అను సందేహమునకు అవకాశము లేదు. ఏల యన ఈ సూత్రము సంప్రసారణము పర మగునపుడు మరి యొక సంప్రసారణము చేయరాదని చెప్పుచున్నది. మొదట యకారమునకే సంప్రసారణము చేసి యున్నచో ఈ

సూత్రమునకు అవకాశమే యుండదు గదా। కావున ఏతత్సూత్రారంభసామర్థ్యముచే మొదట వకారమునకే సంప్రసారణము చేయవలె నని సూచిత మగుచున్నది. వకారమునకు మొదట సంప్రసారణము చేయ సంప్రసారణ పరక మగు వెనుక నున్న 'యణ్'కు సంప్రసారణము చేయరాదు అను నిషేధము సార్థక మగును.

పై విధముగనే అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'యూనా'. 'యూనే' 'యూనః' ఇత్యాదిరూపములును, హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు పదసంజ్ఞ యుండుటచే నకారలోపము చేయ 'యువభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

నకారాంత మగు 'అర్వన్' శబ్దమునకు (గుఱ్ఱము) 'సు'పర మగునపుడును, సంబుద్ధి పర మగునపుడును రాజన్‌శబ్దమునందు వలె 'అర్వా' 'హే అర్వన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

293. అర్వణస్త్రసావనఞః. 6.4.127

నఞా రహితస్య 'అర్వన్' ఇత్యస్యాఙ్గస్య 'తృ' ఇత్యన్తాదేశో, న తు సౌ. అర్వన్తౌ. అర్వద్భ్యామ్ ఇత్యాది.

అర్వణః, తృ, అసౌ, అనఞః. 'అంగస్య' అధికారము. 'నఞ్'రహిత మగు 'అర్వన్'అను అంగమునకు 'తృ'అనునది అంతాదేశముగ వచ్చును. 'సు'పర మగునపుడు మాత్రము రాదు. 'తృ'లోని 'ఋ'కారము ఇత్సంజ్ఞకము. నకారస్థానమున 'త్' వచ్చుటచే 'అర్వత్' శబ్ద మగును. ఇపు డిది 'ఉగిత్' (ఋకారేత్సంజ్ఞకము) గాన సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము చేయగా 'అర్వన్తౌ', 'అర్వన్తః', 'అర్వన్తమ్', 'అర్వన్తౌ', అను రూపము లగును. శసాదులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియును లేవు- 'అర్వతః', 'అర్వతా', 'అర్వద్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

294. పథిమథ్యృభుక్షామాత్. 7.1.85

ఏషామాకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సౌ పరే.

'సావనడుహః' నుండి 'సౌ' అనువర్తించును. పథిన్ (మార్గము), మథిన్ (కవ్వము), ఋభుక్షిన్ (ఇంద్రుడు). అను పదములకు 'సు'పర మగునపుడు ఆకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

'పథిన్ + సు' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే నకారమునకు ఆకారాదేశము చేయ 'పథిఆ + సు' అని యుండగా:-

295. ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే. 7.1.86

పథ్యాదేరికారస్యాఽకారః సర్వనామస్థానే పరే.

వెనుకసూత్రము నుండి 'పథిమథ్యృభుక్షామ్'అను పద మనువర్తించును. సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'పథిన్', 'మథిన్', 'ఋభుక్షిన్' శబ్దముల ఇకారమునకు అకారాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఇకారమునకు అకారాదేశము వచ్చుటచే 'పథఆ + స్' అని యుండగా:-

296. థో న్థః. 7.1.87

పథిమథోస్థస్య న్థాదేశః సర్వనామస్థానే. పన్థాః, పన్థానౌ, పన్థానః.

'పథి...'అను సూత్రము (294) నుండి 'పథిమథి' అను సమాసైకదేశమును పై సూత్రమునుండి 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'పథిన్' 'మథిన్' శబ్దముల థకారమునకు 'న్థ'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే న్థాదేశము- సవర్ణదీర్ఘసంధి,- సకారమునకు రుత్వవిసర్గములును చేయ 'పన్థాః' అను రూపము సిద్ధించును.

పన్థానౌ:- 'పథిన్ + ఔ'అని యుండ ఇకారమునకు అకారాదేశము (295), థకారమునకు 'న్థ'ఆదేశము (296) చేయ 'పన్థన్ + ఔ' అని యుండ 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ' అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము— 'పన్థానౌ'అను రూపము సిద్ధించును. 'పన్థానః' 'పన్థానమ్' అను రూపముల నిష్పత్తి కూడ ఈ విధముగనే యుండును. 'శస్'పర మగునపుడు 'పథిన్ + అస్' అని యుండగా:-

297. భస్య టేర్లోపః. 7.1.88

భస్య పథ్యాదేష్టేర్లోపః. పథః, పథా, పథిభ్యామ్. ఏవం మథిన్. ఋభుక్షిన్.

'పథిమథ్యృభుక్షామాత్' నుండి 'పథిమథ్యృభుక్షామ్' అనువర్తించును. భసంజ్ఞకము లగు పథిన్, మథిన్, ఋభుక్షిన్ శబ్దముల 'టి'కి లోపమువచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'టి'యగు 'ఇన్' లోపింప 'పథః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'టి'లోపముచే పై విధముగనే 'పథా' 'పథే' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'భ్యామ్' మొదలగు హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'న లోపః-' అను సూత్రముచే (180) నలోపము చేయ 'పథిభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

'మథిన్', 'ఋభుక్షిన్' శబ్దములందు కూడ ప్రక్రియ ఈ విధముగనే యుండును.

298. ష్ణాన్తాః షట్. 1.1.24

షాన్తా నాన్తా చ సఙ్ఖ్యా షట్సంజ్ఞా స్యాత్. పఞ్చన్శబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః. పఞ్చ, పఞ్చ, పఞ్చభిః, పఞ్చభ్యః, పఞ్చభ్యః. నుట్-

'బహుగణవతుడతిసఙ్ఖ్యా'నుండి 'సఙ్ఖ్యా' అనువర్తించును. షకారాంత నకారాంత మగు సంఖ్యావాచకపదము షట్సంజ్ఞక మగును.

'పఞ్చన్' శబ్దము నిత్యబహువచనాంతము. ఇది నకారాంతసంఖ్యావాచక మగుటచే షట్సంజ్ఞకము. 'జస్','శస్'లు పర మగునపుడు 'పఞ్చన్ + జస్' 'పఞ్చన్ + శస్' అని యుండ 'షడ్భ్యో లుక్'అను సూత్రముచే (188) 'జస్', 'శస్'లకు లోపము. 'న లోపః...'అను సూత్రముచే (180) నకార లోపము— 'పఞ్చ','పఞ్చ' అను రూపములు సిద్ధించును. 'భిస్' 'భ్యస్'లు పర మగునపుడు నలోపము (సూ.180). 'పఞ్చభిః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'పఞ్చన్ + ఆమ్'అని యుండ 'షట్చతుర్భ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (266) నుడాగమము చేయ 'పఞ్చన్ + నామ్'అని యుండగా-

299. నోపధాయాః. 6.4.7

నాన్తస్యోపధాయా దీర్ఘో నామి. పఞ్చానామ్. పఞ్చసు.

'ఢ్రలోపేపూర్వస్యదీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః'అను పదము, 'నామి'అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య' అధికారసూత్రము. 'నామ్'పర మగునపుడు నకారాన్త మగు అంగము (యొక్క) ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఉపధాదీర్ఘము చేయ 'పఞ్చాన్ + నామ్'అని యుండును. 'నామ్'అను హలాదిప్రత్యయము పర మగుటచే 'పఞ్చాన్'అనుదానికి 'స్వాదిష్వ

సర్వనామసానే అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ కలదు గాన 'న లోపః—' అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము— 'పఞ్చానామ్' అను రూపము సిద్ధించును.

పఞ్చసు:- నకారలోపముచే (సూ.180) ఈ రూపము సిద్ధించినది.

300. అష్టన ఆ విభక్తౌ. 7.2.84

హలాదౌ వా స్యాత్.

'రాయో హలి' నుండి 'హలి' అపకర్షింపబడును. 'అష్టన్' శబ్దమునకు హలాదివిభక్తి పర మగునపుడు ఆకారము వికల్పముగ వచ్చును.

301. అష్టాభ్య ఔశ్. 7.1.21

కృతాకారాదష్టనః జశ్శసోః ఔశ్. 'అష్టభ్యః' ఇతి వక్తవ్యే కృతాత్వనిర్దేశో జశ్శసోర్విషయే ఆత్వం జ్ఞాపయతి. అష్టౌ, అష్టౌ, అష్టాభిః, అష్టాభ్యః, అష్టాభ్యః, అష్టానామ్, అష్టాసు. ఆత్వాభావే 'అష్ట' పఞ్చవత్. ఇతి నకారాన్తాః.

'జశ్శసోః శిః' నుండి 'జశ్శసోః' అనువర్తించును. చేయబడిన ఆకారము గల 'అష్టన్' శబ్దముకంటె పర మగు 'జశ్' 'శస్'లకు 'ఔశ్' అను నాదేశము వచ్చును.

నిత్యబహువచన మగు అష్టన్శబ్దమునకు 'జస్''శస్'లు పర మగు నపుడు 'అష్టన్ + అస్' అని యుండ ఇచట పర మగు విభక్తి హలాది కాదు కావున 'అష్టన ఆ విభక్తౌ' అను సూత్రముచే (300) ఆకారము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కాని 'అష్టాభ్య ఔశ్' అను సూత్రమున 'అష్టభ్యః' అనియే చెప్పుటకు అవకాశ ముండ 'అష్టాభ్యః'అని సదీర్ఘనిర్దేశము చేయుటచే 'జస్', 'శస్'లు పర మగునపుడు గూడ ఆత్వము వచ్చుననియు, అట్లు ఆత్వము చేయగా 'అష్టా'అని యైన పిమ్మట ఇపుడు 'జస్', 'శస్'లకు 'ఔశ్' వచ్చు ననియు, సూచింపబడుచున్నది. అనగా 'అష్టాభ్యః' అనునది కృతాత్వ మగు అష్టన్ శబ్దమునకు అనుకరణము కావున 'అష్టనః-' అను సూత్రముచే (300) అలోఽన్త్య పరిభాష (21) ననుసరించి నకారమునకు ఆకారాదేశము, సవర్ణదీర్ఘము చేయ 'అష్టా + అస్'అని యుండ 'అష్టాభ్య ఔశ్'అను సూత్రముచే 'జస్', 'శస్'లకు 'ఔశ్' ఆదేశము శిత్ కావున "అనేకాల్ శిత్సర్వస్య" అను సూత్రముచే (45)

సర్వాదేశమై వచ్చును- 'అష్టా + ఔ' వృద్ధి చేయ 'అష్టౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

'భిస్','భ్యస్','సు'లు పర మగునపుడు ఇవి హలాదివిభక్తులు గాన ఆత్వము చేయ 'అష్టాభిః' 'అష్టాభ్యః' 'అష్టాసు' అను రూపములు సిద్ధించును. 'ఆమ్'పర మగునపుడు గూడ మొదట 'షట్చతుర్భ్యః'అను సూత్రముచే (266) నుడాగమము చేసిన పిమ్మట 'నామ్' అనునది హలాదివిభక్తి యగుటచే ఆత్వము చేయగా 'అష్టానామ్'అను రూపము సిద్ధించినది. 'అష్టన ఆవిభక్తౌ'అను సూత్రముచే (300) ఆత్వము వైకల్పికము గాన ఆత్వము రాని పక్షమున 'పఞ్చన్' శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

302. *ఋత్విగ్-దధృక్-స్రగ్-దిగ్-ఉష్ణిగఞ్చు-యుజి-క్రుఞ్చాం చ.* 3.2.59

ఏభ్యః క్విన్. అఞ్చేః సుప్యుపపదే, యుజిక్రుఞ్చోః కేవలయోః క్రుఞ్చేర్నలోపాభావశ్చ నిపాత్యతే. కనావితౌ.

'స్పృశోఽనుదకే క్విన్' నుండి 'క్విన్' అనువర్తించును. ఋత్విక్ (ఋతుపూర్వక యజ్ధాతువు), ధృష్. (దధృష్), సృజ్ (స్రగ్). దిశ్ (దిగ్), ఉత్పూర్వకష్ణిహ్ (ఉష్ణిగ్). అఞ్చ్, యుజ్, క్రుఞ్చ్. ధాతువులకంటె పరముగ 'క్విన్'ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ 'క్విన్' ప్రత్యయము 'అఞ్చ్'ధాతువునకు సుబంతము ఉపపద మగునపుడు- అనగా దీని వెనుక సుబంత మున్నపుడు మాత్రమే వచ్చును. 'ప్రాఙ్' 'ప్రత్యఙ్' ఇత్యాదు లుదాహరణము. 'యుజ్','క్రుంచ' ధాతువులకు కేవలములకే- అనగా ఉపపదాదిరహితములకు- వచ్చును. 'క్రుఞ్చ్' ధాతువిషయమున 'అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి' అను సూత్రముచే (335) ప్రాప్త మగు నకారలోపమున కభావము గూడ నిపతింపబడుచున్నది. (కార్యవిధాయక శాస్త్ర మేదియు లేకుండగనే కార్యమును జూపి లక్ష్యమును నిర్దేశించుటకు నిపాతన మని పేరు. ప్రకృతమున 'క్రుఞ్చ్'ధాతువులోని నకారమునకు 'అనిదితాం—'అను సూత్రముచే రావలసి యున్న నకారలోపమును నిషేధించు శాస్త్ర మేదియును లేదు. ఐనను నకారలోపమును జేయక 'క్రుఞ్చ్' అని నిర్దేశింపబడినది గాన నిది నకారలోపాభావనిపాతనము.)

'క్విన్' ప్రత్యయమునందు చివరకు ఏ అక్షరమును శేషించదు. కకారము 'లశక్వతద్ధితే' అను సూత్రము (136) చేతను, నకారము 'హలన్త్యమ్' అను సూత్రముచేతను (1) ఇత్సంజ్ఞకము. ఇకారము ఉచ్చారణార్థము. రాబోవు సూత్రముచే వకారము లోపించును.

303. కృదతిఙ్. 3.2.93

అత్ర ధాత్వధికారే 'తిఙ్'భిన్నః ప్రత్యయః కృత్సంజ్ఞః స్యాత్.

'ధాతోః' అని యధికారసూత్రము. ధాత్వధికారమున తిఙ్భిన్న మగు ప్రత్యయము కృత్సంజ్ఞక మగును.

'క్విన్' ప్రత్యయము ధాత్వధికారమునందు విహిత మగు ప్రత్యయము గావున దీనికి కృత్ప్రత్యయమని పేరు. ఈ పదములు కృత్ప్రత్యయాంతములు గాన 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అను సూత్రముచే (117) ప్రాతిపదికత్వము లభించినది.

304. వేరపృక్తస్య. 6.1.67

అపృక్తస్య వస్య లోపః.

'లోపో వ్యోర్వలి' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. '(క్విప్' 'క్విన్' ప్రత్యయాదులకు చెందిన) అపృక్త మగు వకారమునకు లోపము వచ్చును.

ఇచట 'క్విన్' ప్రత్యయమునందు శేషించిన వకారము 'అపృక్త ఏకాల్ ప్రత్యయః' అను సూత్రముచే (178) అపృక్తసంజ్ఞకము గాన ఈ సూత్రముచే అది లోపించును. ఈ విధముగా 'క్విన్' ప్రత్యయము పూర్తిగా లోపించినది. పూర్వోక్త విధమున ప్రాతిపదికసంజ్ఞ యున్నది గాన స్వాదివిభక్తులు చేర్చ బడును.

ఋతుశబ్దపూర్వక మగు యజధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము చేర్చగా 'ఋతు + యజ్ + క్విన్' అని యుండ 'వచిస్వపియజాదీనాం కితి' అను సూత్రముచే (449) యకారమునకు సంప్రసారణము; 'సంప్రసారణాచ్చ' అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము చేయ 'ఋతు + ఇజ్' 'ఋత్విజ్' (క్విన్ సర్వలోపి) యగును. పిదప ప్రథమైకవచనమున 'ఋత్విజ్ + సు' అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపముచే (179) 'ఋత్విజ్' అని యుండగా:-

305. క్విన్ ప్రత్యయస్య కుః 8.2.62

క్విన్ప్రత్యయో యస్మాత్, తస్య కవర్గోఽన్తాదేశః పదాన్తే.

'పదస్య' అధికారసూత్రము. 'ఝలాం జశోఽన్తే' నుండి 'అన్తే' అను వర్తించును. క్విన్ప్రత్యయము దేనికంటె పరముగ విధింపబడినదో దానికి పదాన్తమున కవర్గ మంతాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే జకారమునకు కుత్వము రావలసి యున్నది.కాని త్రిపాదిలోని సూత్రములలో గూడ పూర్వసూత్రము దృష్టియందు పరసూత్రము అసిద్ధ మగును గాన ఈ సూత్రముకంటె పూర్వసూత్ర మగు 'చోః కుః' అను సూత్రము (307) దృష్టియందు ఈ సూత్ర మసిద్ధము. కావున 'చోః కుః' అను సూత్రముచే కుత్వము వచ్చును.జకారస్థానమున గకారము చేయ 'ఋత్విగ్' అనియు, 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) వికల్పముగ చర్త్వము చేయ 'ఋత్విక్' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.ఈ స్థలమున 'చోః కుః' అను సూత్రముచే కుత్వము చేసినను,పై సూత్రముచే కుత్వము చేసినను విశేష మేదియు లేదు గాని 'చోః కుః' అను సూత్రమునకు అవకాశము లేని యుఙ్ (యున్) ప్రాఙ్ (ప్రాన్) ఇత్యాదిస్థలములందు కుత్వము విధించుటకై పై సూత్రము చరితార్థ మగును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. 'ఋత్విజౌ' 'ఋత్విజః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'స్వాదిష్వసర్వనామస్థానే' అను సూత్రముచే (164) పదసంజ్ఞ యుండును గాన 'చోఃకుః' అను సూత్రముచే (307) కుత్వము చేయగా 'ఋత్విగ్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.సప్తమీబహువచనమున 'ఋత్విజ్ + సు' అని యుండగా కుత్వము, 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము, 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షత్వము చేయ 'ఋత్విక్షు' అను రూపము సిద్ధించును.

'యుజ్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'యుజ్ + సు' అని యుండ హల్ఙ్యాది లోపముచే (179) 'యుజ్' అని యుండగా:-

306. యుజేరసమాసే 7.1.71

యుజేః సర్వనామస్థానే నుమ్ స్యాద్ అసమాసే.సంయోగాన్త

లోపః, కుత్వేన నస్య జః-యుఙ్. అనుస్వారపరసవర్ణౌ-యుఞ్జౌ. యుజా, యుగ్భ్యామ్.

'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' 'ఇదితో నుమ్ ధాతోః'అను సూత్రములనుండి 'సర్వనామస్థానే' 'నుమ్'అనువర్తించును. యుజ్ధాతువునకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్'అను ఆగమము వచ్చును;సమాసమునందు మాత్రము రాదు.

'నుమ్'లోని ఉకారమకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.ఇది 'మిత్'గాన అంత్యాచ్చునకు పరముగ వచ్చును. 'యున్జ్ + స్'అని యుండగా 'స్'కు హల్ఙ్యాది లోపము (179) జకారమునకు 'సంయోగాన్తస్య లోపః'అను సూత్రముచే (20) లోపము-'యున్'అని యుండగా "క్విన్ప్రత్యయస్యకుః"అను సూత్రముచే (305) కుత్వము చేయగా అనునాసికత్వసామ్యముచే నకారస్థానమున 'ఙ'కారము వచ్చి 'యుఙ్' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'యుజ్ + ఔ' అని యుండ 'యుజేరసమాసే'అను సూత్రముచే నుమాగమము-యున్జ్ + ఔ', 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము.పిదప అనుస్వారమునకు "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః"అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు ఞకారమాదేశముగ వచ్చి 'యుఞ్జౌ' అను రూపము సిద్ధించును. 'జస్''అమ్'లు పర మగునపుడు గూడ రూపము లిట్లే సిద్ధించును.శసాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఋత్విక్'శబ్దమునందు వలె రూపము లగును.

'సుయుక్'శబ్దము సమాసరూపము గాన'యుజేరసమాసే'అను సూత్రముచే (306) నుమాగమము రాదు కావున ప్రథమైకవచనమున 'సుయుజ్ + స్'అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపముచే (179) 'సుయజ్' అని యుండగా—

307. చోః కుః 8.2.30

చవర్గస్య కవర్గః స్యాద్ ఝలి,పదాన్తే చ. సుయుక్,సుయుగ్, సుయుజౌ. సుయుగ్భ్యామ్, ఖన్, ఖఞ్జౌ, ఖన్భ్యామ్.

చవర్గమునకు 'ఝల్'పర మగునపుడును, పదాంతమునందును కవర్గము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే కవర్గము చేయ 'సుయుక్'అను రూపముసిద్ధించును.

ఈ విధముగ 'సుయుజ్'శబ్దరూపములు 'ఋత్విజ్'శబ్దరూపములవలె నిష్పన్న మగును.

ఖజ్ (జి)ధాతువునకు 'క్విప్'ప్రత్యయము (సర్వలోపి) చేర్చిన పిదప 'ఇదితో నుమ్ ధాతోః'అను సూత్రముచే (465) నుమాగమము,నకారమునకు ఝల్ అగు జకారము పరముగ నుండుటచే అనుస్వారము,అనుస్వారమునకు పర సవర్ణమగు ఞకారమునువచ్చుటచే 'ఖఞ్జ్'శబ్దము నిష్పన్న మైనది.దాని ప్రథమైక వచనమున 'ఖఞ్జ్ + స్'అనియుండ సకారమునకు హల్ఙ్యాదిలోపము (179), జకారమునకు సంయోగాన్తలోపము (20). ఇచట నకారమునకు అనుస్వారాదేశము వచ్చుటకు జకారము కారణము.అట్టి జకారము లోపించగనే 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః'అను న్యాయముచే (కారణము పోయినవెంటనే దాని కార్యము గూడ పోవును) అనుస్వారాదికము పోయి 'ఖన్'అను రూపము సిద్ధించును.ఇట్లే హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంయోగాన్తలోపముచే జకారము లోపింప మరల నకారమే యుండుటచే 'ఖన్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపము లగును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేకుండుటచే 'ఖఞ్జౌ' 'ఖఞ్జః'ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

'రాజ్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'రాజ్ + స్' అని యుండగా హల్ఙ్యాది లోపము (179) 'రాజ్'అని యుండగా:-

308. వ్రశ్చ, భ్రస్జ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ, చ్ఛశాం షః 8.2.36

ఝలి పదాన్తే చ. జశ్త్వచర్త్వే-రాట్, రాడ్, రాజౌ, రాజః. రాడ్భ్యామ్. ఏవమ్-విభ్రాట్, దేవేట్, విశ్వసృట్.

ఝల్ పర మగునపుడును, పదాంతమునందును వ్రశ్చ, భ్రస్జ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజధాతువులకును ఛకారశకారాంతపదములకును షకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే జకారమునకు షత్వము-'రాష్'అని యుండగా 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు జశ్త్వము చేయ మూర్ధస్థాన సామ్యముచే డకారము వచ్చును-'రాడ్',పిదప 'వాఽవసానే'అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పముచే 'రాట్' 'రాడ్'అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

ఇట్లే హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు షత్వజశ్త్వములు చేయ 'రాడ్భ్యామ్' 'రాడ్భిః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'ప్రత్యయము పర మగునపుడు మాత్రము 'రాజ్ + సు'అని యుండ షత్వజశ్త్వములు-'రాడ్ + సు'అని యుండగా 'డః సి ధుట్' అను సూత్రముచే (86) వైకల్పికధుడాగమము. 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) ధకారమునకును డకారమునకును చర్త్వము చేయ 'రాట్త్సు' అను రూపమును, ధుడాగమము రాని పక్షమున చర్త్వముచే 'రాట్సు' అను రూపమును సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేవియును లేవు. 'రాజౌ''రాజః'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'విభ్రాట్' 'దేవేట్' 'విశ్వసృట్' ఇత్యాదిశబ్దముల రూపము లిట్లే సిద్ధించును.

వా. పరౌ వ్రజేః షః పదాన్తే.

పరావుపపదే వ్రజేః క్విప్ స్యాత్ దీర్ఘశ్చ, పదాన్తే షత్వమపి. పరివ్రాట్-డ్, పరివ్రాజౌ.

వ్రజధాతువునకు 'పరి'అనునది ఉపపదముగ నున్నపుడు అనగా 'పరి' యను నుపసర్గ పూర్వమునందు చేర్చినపుడు-'క్విప్'ప్రత్యయము వచ్చును; దీర్ఘము, పదాంతమున షత్వము గూడ వచ్చును.

పరిపూర్వకవ్రజధాతువున కీ వార్తికముచే 'క్విప్' ప్రత్యయము చేయ ('క్విప్' సర్వలోపి) దీర్ఘము గూడ వచ్చుటచే 'పరివ్రాజ్'అని యుండును. ఇపు డిది కృత్ప్రత్యయాంతము గాన ప్రాతిపదికసంజ్ఞక మగుటచే స్వాది విభక్తులు చేర్చబడును. రాట్చబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

309. విశ్వస్య వసురాటోః. 6.3.128

విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘోఽన్తాదేశః స్యాద్ వసౌ రాట్శబ్దే చ పరే. విశ్వారాట్. విశ్వారాడ్, విశ్వరాజౌ. విశ్వారాడ్భ్యామ్.

'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః'నుండి 'దీర్ఘః' అనువర్తించును. విశ్వ శబ్దమునకు 'వసు, రాట్' అనునవి పరముగ నున్నపుడు దీర్ఘ మంతాదేశముగ వచ్చును.

'రాజ్'శబ్దము పదాంతమునందు మాత్రమే—అనగా 'సు'ప్రత్యయ మును ఇతర హలాదివిభక్తిప్రత్యయములును పర మగునపుడు- వెనుక చూపిన

విధమున షత్వ, జశ్త్వ, చర్త్వములచే 'రాట్'అని యగును. అట్టి 'రాట్'అను నది పర మగునపుడు- అనగా పైన చెప్పిన ప్రత్యయములు పర మగునపుడు- మాత్రమే విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘము వచ్చు నని సూచించుటకై సూత్రమున 'రాట్'అను రూపము నిర్దిష్ట మైనది. కావున అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు దీర్ఘము రాదు. విశ్వారాట్ - విశ్వరాజౌ - విశ్వరాజః - విశ్వరాజమ్ - విశ్వరాజౌ - విశ్వరాజః - విశ్వరాజా - విశ్వారాడ్భ్యామ్ - విశ్వారాడ్భిః- ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'భ్రస్జ్'శబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'భ్రస్జ్ + స్'అని యుండ హల్ఙ్యాది లోపము (179) 'భ్రస్జ్'. ఇచట 'సంయోగాన్తస్యలోపః' అను సూత్రముచే (20) జకారమునకు లోపము రావలసి యుండ తదపవాదముగ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

310. స్కోః సంయోగాద్యోరన్తేచ. 8.2.29

పదాన్తే ఝలి చ యః సంయోగః తదాద్యోః స్కోర్లోపః. భృట్; భృడ్. సస్య శ్చుత్వేన శః, 'ఝలాం జశ్ ఝశి' ఇతి శస్య జః- భృజ్జౌ, భృడ్భ్యామ్. ఇతి జకారాన్తాః.

'పదస్య' అధికారసూత్రము. 'ఝలో ఝలి' 'సంయోగాన్తస్య లోపః' అను సూత్రములనుండి 'ఝలి' 'లోపః' అనువర్తించును. పదాంతమునందలి లేక 'ఝల్'పరముగా గల, సంయోగమున శాదియందున్న సకారకకారములకు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పదాంత గతమగు 'స్జ'అను సంయోగమునందలి ఆదివర్ణ మగు సకారమునకు లోపము చేయ 'భృజ్'అని యగును. 'వ్రశ్చభ్రస్జ-' అను సూత్రముచే (308) జకారమునకు షత్వము. 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్ర ముచే (67) జశ్త్వము - డత్వము. 'వావసానే'అను (146) చర్త్వవికల్పముచే 'భృట్', 'భృడ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'రాట్'శబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

'ఔ', అస్ మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సకారమునకు శ్చుత్వముచే శకారము; పిదప 'ఝలాం జశ్ ఝశి'అను సూత్రముచే (19) శకారమునకు తాలుస్థానసామ్యముచే జకారము. 'భృజ్జౌ' 'భృజ్జః' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

311. తదోః సః సావనన్త్యయోః. 7.2.106

త్యదాదీనాం తకారదకారయోరనన్త్యయోః సః స్యాత్ సౌ. స్యః, త్యౌ, త్యే; సః, తౌ, తే; యః, యౌ, యే. ఏషః, ఏతౌ, ఏతే, ఏతమ్. అన్వాదేశే— ఏనమ్, ఏనౌ, ఏనాన్, ఏనేన, ఏనయోః.

తదోః, సః, సౌ, అనన్త్యయోః. 'త్యదాదీనామః'నుండి 'త్యదాదీనాం' అనువర్తించును. 'సు'పర మగునపుడు త్యదాదిశబ్దముల అంత్యభిన్న మగు తకారదకారములకు సకార మాదేశముగ వచ్చును.

'త్యద్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'త్యద్ + స్'అని యుండగా 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే (193) దకారమునకు అకారము. 'అతోగుణే' అను సూత్రముచే (275) పరరూపము చేయ 'త్య + స్'అని యుండ ఈ సూత్రముచే సకారము చేయగా 'స్య + స్'అని యుండును. సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'స్యః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే 'తద్' 'ఏతద్'శబ్దములందు ప్రక్రియ ఉండును. 'ఏతద్'శబ్దమున సకారము చేసిన పిమ్మట 'ఏస'అని యుండ 'ఆదేశప్రత్యయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చుట విశేషము. 'యద్'శబ్దమున గూడ త్యదాద్యత్వపరరూపములచే 'యః' మొదలగు రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'త్యద్''తద్''యద్''ఏతద్'శబ్దములు సహజముగ దకారాంతము లైనను 'త్యదాదీనామః'అను సూత్రముచే అత్వము చేయుటచే అకారాంతము లగును గాన 'సర్వ'శబ్దమునందు వలె వీటి రూపము లుండును. ఏతచ్ఛబ్దమునందు అన్వాదేశమున 'అమ్',ఔట్,శస్,టా,ఓస్,ఓస్,లు పర మగునపుడు 'ద్వితీయాటౌస్స్వేనః'అను సూత్రముచే (280) ఏనాదేశము వచ్చుటచే 'ఇదమ్'శబ్దమునందు వలె 'ఏనమ్', 'ఏనౌ', 'ఏనాన్'. 'ఏనేన', 'ఏనయోః' 'ఏనయోః'అను రూపములు గూడ నిష్పన్న మగును.

'యుష్మద్' 'అస్మద్' శబ్దముల ప్రథమైకవచనమున 'యుష్మద్ + సు' 'అస్మద్ + సు'అని యుండగా:-

312. ఙే ప్రథమయోరమ్. 7.1.28

యుష్మదస్మద్భ్యాం పరస్య 'ఙే'ఇత్యేతస్య ప్రథమాద్వితీయయోశ్చాఽమాదేశః.

'యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్'నుండి 'యుష్మదస్మద్భ్యామ్' అనువర్తిం

చును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'జే'ప్రత్యయమునకును, ప్రథమ ద్వితీయవిభక్తిప్రత్యయములకును 'అమ్'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'సు'కు 'అమ్'అను నాదేశము వచ్చుటచే 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండగా:-

313. త్వాఽహౌసౌ. 7.2.94

అనయోర్మపర్యన్తస్య త్వాహౌ ఆదేశౌ స్తః.

'మపర్యన్తస్య' అధికారము. 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే'నుండి 'యుష్మదస్మదోః' అనువర్తించును. 'సు'పర మగునపుడు 'యుష్మద్''అస్మద్'శబ్దముల మకారపర్యంతమును ఉన్న భాగమునకు వరుసగా 'త్వ''అహ' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఇట్లు 'త్వ''అహ' ఆదేశములు చేయగా 'త్వఅద్ + అమ్' 'అహఅద్ + అమ్'అని యుండును. 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'త్వద్ + అమ్''అహద్ + అమ్'అని యుండగా:-

314. శేషే లోపః. 7.2.90

ఏతయోష్టిలోపః. త్వమ్, అహమ్.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'విభక్తౌ' అనువర్తించును. (ఆత్వయత్వములకునిమిత్త మగు విభక్తులకంటె భిన్న మగు విభక్తి పర మగునపుడు) ఈశబ్దముల 'టి' లోపించును.[1]

ఈ సూత్రముచే 'అద్'అను 'టి'లోపింప త్వ్ + అమ్ = 'త్వమ్' అహ్ + అమ్ = 'అహమ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'త్వద్ + ఔ' 'అస్మద్ + ఔ'అని యుండ 'జేప్రథమయోరమ్'అను సూత్రముచే (312) 'అమ్'చేయగా 'త్వద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండగా-

---

1. ఈ ప్రక్రియ సిద్ధాంతకౌముదీప్రక్రియకంటె భిన్నముగా నున్నది. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు లోపము అలోన్త్యపరిభాషచే అంత్యవర్ణ మగు దకారమునకు వచ్చు ననియు, పిదప 'అమిపూర్వః'అను పూర్వ రూపముచే 'త్వమ్' 'అహమ్'అను రూపములు సిద్ధించు ననియు సిద్ధాంతకౌముది మతము.

315. యువావౌ ద్వివచనే. 7.2.92

ద్వయోరుక్తౌ అనయోర్మపర్యన్తస్య యువావౌ స్తో విభక్తౌ.

ద్విత్వసంఖ్యావిశిష్ట మగు అర్థమును బోధించు ఈ శబ్దముల మపర్యంత భాగములకు విభక్తి పర మగు నపుడు వరుసగా 'యువ''ఆవ'అను ఆదేశములు వచ్చును. (ఈ యాదేశములు ఏడు విభక్తుల ద్వివచనమునందును వచ్చును.)

ఈ సూత్రముచే 'యువ''ఆవ'ఆదేశములు చేయుటచే 'యువఅద్ + అమ్' 'ఆవఅద్ + అమ్'అనియు, పిమ్మట 'అతో గుణే'అను (274) పరరూపముచే 'యువద్ + అమ్' 'ఆవద్ + అమ్' అనియు ఉండగా-

316. ప్రథమాయాశ్చ ద్వివచనే భాషాయామ్. 7.2.88

ఔజ్యేతయోరాత్వం లోకే. యువామ్. ఆవామ్,

'అష్టన ఆ విభక్తౌ'నుండి 'ఆ'అనువర్తించును. ప్రథమాద్వివచనప్రత్యయము పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు లౌకికభాషయందు ఆత్వము వచ్చును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) నీఆత్వము అంత్య మగు దకారమునకు రాగా 'యువ ఆ + అమ్' 'ఆవ ఆ + అమ్'అని యుండ మొదట వకారోత్తరవర్తి అకారఆకారములకును, పిదప ఆకారఅకారములకును సవర్ణదీర్ఘము చేయ 'యువామ్' 'ఆవామ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

ప్రథమాబహువచనమున 'యుష్మద్ + జస్' 'అస్మద్ + జస్' అని యుండ 'జేప్రథమయోరమ్' అను సూత్రముచే (312) 'అమ్'ఆదేశము చేయగా 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్'అని యుండును. ఇచట-

317. యూయవయౌ జసి. 7.2.93

అనయోర్మపర్యన్తస్య. యూయమ్. వయమ్.

'జస్'పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యన్తభాగమునకు 'యూయ' 'వయ'అను ఆదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే మపర్యంతభాగమునకు యూయవయాదేశములు చేయ 'యూయద్ + అమ్' 'వయద్ + అమ్'అని యుండ 'శేషే లోపః'అను సూత్రముచే (314) టిలోపము- 'యూయమ్' 'వయమ్'అను రూపములు నిష్పన్నమగును.

318. త్వమావేకవచనే. 7.2.97

ఏకస్యోక్తౌ అనయోర్మపర్యన్తస్య త్వమౌ స్తః విభక్తౌ.

ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టార్థమును బోధించు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యంత భాగమునకు విభక్తి పర మగునపుడు 'త్వ' 'మ' అను నాదేశములు వచ్చును.

ద్వితీయైకవచనమున 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'త్వ' 'మ' ఆదేశములు. 'త్వఅద్ + అమ్' 'మఅద్ + అమ్'- 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము. 'త్వద్ + అమ్' 'మద్ + అమ్' అని యుండగా:-

319. ద్వితీయాయాం చ. 7.2.87

అనయోరాత్ స్యాత్. త్వామ్. మామ్.

ద్వితీయవిభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు ఆకార మంతాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకారస్థానమున ఆత్వము చేయగా 'త్వఅ + అమ్' 'మఅ + అమ్' అని యై సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'త్వామ్' 'మామ్' అను రూపములు సిద్ధించును. ద్వితీయాద్వివచనరూపములు గూడ ప్రథమాద్వివచనమునందు వలె నుండును. బహువచనమున 'యుష్మద్ + శస్' 'అస్మద్ + శస్' అని యుండగా 'జే ప్రథమయో రమ్' అను సూత్రముచే (312) 'శస్'కు 'అమ్' ఆదేశము రావలసి యుండ.

320. శసో న. 7.1.28

ఆభ్యాం శసో న స్యాత్. అమోఽపవాదః. 'ఆదేః పరస్య'- సంయోగాన్తలోపః- యుష్మాన్, అస్మాన్.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'శస్'కు నకార మాదేశమగును. ఇది 'అమ్'కు అపవాదము. ఈ నకారము పర మగుదానికి విధింపబడినది గాన 'ఆదేః పరస్య' అను పరిభాషచే (72) పరమైనదాని ఆద్యక్షరమున కాదేశముగ వచ్చును దీనిచే 'అస్'లోని అకారమునకు నకారాదేశము రాగా 'యుష్మద్ + న్స్' 'అస్మద్ + న్స్' అని యగును. పిదప 'ద్వితీయాయాం చ' అను సూత్రముచే (219) దకారమున కాత్వము చేయ సవర్ణదీర్ఘముచే 'యుష్మాన్స్' 'అస్మాన్స్'

అని యై, సంయోగాన్తలోపముచే సకారము లోపింప 'యుష్మాన్' 'అస్మాన్' అను రూపములు సిద్ధించును.

తృతీయైకవచనమున 'యుష్మద్ + ఆ' 'అస్మద్ + ఆ'అని యుండ 'త్వమావేకవచనే'అను సూత్రముచే (318) మపర్యంతభాగమునకు 'త్వ''మ' ఆదేశములును, 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (274) పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + ఆ' 'మద్ + ఆ'అని యుండగా:-

321. యోఽచి 7.2.89

అనయోర్యకారాదేశః స్యాత్,అనాదేశేఽజాదౌ పరతః. త్వయా. మయా.

'యుష్మదస్మదోరనాదేశే'అను సూత్రము, అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'విభక్తౌ'అనువర్తించును. ఆదేశము కాని అజాదివిభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు యకారాదేశ మగును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈ యకారము దకారమున కాదేశ మగును. 'త్వయా' 'మయా'అను రూపములు సిద్ధించును.

'భ్యామ్'పర మగునపుడు 'యువావౌ ద్వివచనే'అను సూత్రముచే(314) మపర్యంతభాగమునకు 'యువ''ఆవ'ఆదేశములు చేసి పిదప 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (274) పరరూపము చేయ 'యువద్ + భ్యామ్' 'ఆవద్ + భ్యామ్' అని యుండగా:-

322. యుష్మదస్మదోరనాదేశే 7.2.86

అనయోరాత్ స్యాత్ అనాదేశే హలాదౌ విభక్తౌ. యువాభ్యామ్ ఆవాభ్యామ్, యుష్మాభిః, అస్మాభిః.

'అష్టన ఆ విభక్తౌ' నుండి 'ఆ' 'విభక్తౌ'అను పదములును, 'రాయో హలి' నుండి 'హలి'అను పదమును అనువర్తించును. ఆదేశము కాని హలాది విభక్తి పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు అకార మాదేశ మగును.

అలోంత్యపరిభాషచే దకారమున కాదేశముగ ఆకారము వచ్చిన పిదప సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'యువాభ్యామ్' 'ఆవాభ్యామ్'అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున 'యుష్మద్ + భిస్' 'అస్మద్ + భిస్'అని యుండగా 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే'అను సూత్రముచే (322) దకారమునకు ఆకారాదేశ

మును,సవర్ణదీర్ఘసంధియు చేయ 'యుష్మాభిః''అస్మాభిః'అను రూపములు సిద్ధించును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + ఙే' 'అస్మద్ + ఙే'అని యుండగా 'ఙేప్రథమయోరమ్'అను సూత్రముచే (312) 'ఙే'కు 'అమ్'ఆదేశము చేయ 'యుష్మద్ + అమ్' 'అస్మద్ + అమ్'అని యుండగా-

323. తుభ్యమహ్యౌ ఙయి 7.2.95

అనయోర్మపర్యన్తస్య టిలోపః. తుభ్యమ్, మహ్యమ్.

'ఙే'పర మగునపుడు 'యుష్మద్''అస్మద్'శబ్దముల మపర్యంతభాగమునకు 'తుభ్య''మహ్య'అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'తుభ్య''మహ్య'ఆదేశములు చేసిన పిదప 'తుభ్యఅద్ + అమ్' 'మహ్య అద్ + అమ్'అని యుండ 'అతోగుణే'అనుసూత్రముచే (274) పరరూపము, 'శేషే లోపః'అను సూత్రముచే (314) టిలోపము చేయ 'తుభ్యమ్''మహ్యమ్'అను రూపములు సిద్ధించును. చతుర్థీపంచమీద్వివచనములందు తృతీయయందు వలె 'యువాభ్యామ్' 'ఆవాభ్యామ్'అను రూపములేర్పడును.

బహువచనమున 'యుష్మద్ + భ్యస్' 'అస్మద్ + భ్యస్'అన యుండగా-

324, భ్యసోఽభ్యమ్ 7.1.30

ఆభ్యాం పరస్య. యుష్మభ్యమ్. అస్మభ్యమ్.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'భ్యస్'కు 'అభ్యమ్'అను నాదేశము వచ్చును.

'యుష్మద్ + అభ్యమ్' 'అస్మద్ + అభ్యమ్'అని యుండ, 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) 'టి'కి (అద్‌కు) లోపము చేయ 'యుష్మ + అభ్యమ్- 'అస్మ + అభ్యమ్' 'యుష్మభ్యమ్''అస్మభ్యమ్'అను రూపము లేర్పడును.

పంచమ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + ఙసి' 'అస్మద్ + ఙసి'అని యుండ 'త్వమావేకవచనే' అను సూత్రముచే (318) మపర్యంతభాగమునకు 'త్వ''మ' ఆదేశములును 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (274) పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + ఙసి' 'మద్ + ఙసి'అని యుండగా-

325. ఏకవచనస్య చ 7.1.32

ఆభ్యాం ఙసేరత్. త్వత్. మత్.

'పంచమ్యా అత్'అను సూత్ర మనువర్తించును. "యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల పంచమ్యేకవచనప్రత్యయమునకు 'అత్'అను నాదేశము వచ్చును".

'త్వద్ + అత్' 'మద్ + అత్ అని యుండగా 'శేషే లోపః'అను సూత్రముచే (314) 'టి'కి లోపము చేయగా 'త్వ్ + అత్ = 'త్వత్' 'మ్ + అత్—'మత్'అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున 'యుష్మద్ + భ్యస్' 'అస్మద్ + భ్యస్'అని యుండ:-

326. పఞ్చమ్యా అత్ 7.1.31

ఆభ్యాం పఞ్చమ్యా భ్యసోఽత్ స్యాత్. యుష్మత్, అస్మత్.

'భ్యసోఽభ్యమ్' నుండి 'భ్యసః'అనువర్తించును. యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల కంటె పర మగు పంచమీబహువచనప్రత్యయ మగు 'భ్యస్'కు 'అత్'అను నాదేశము వచ్చును.

'యుష్మద్ + అత్' 'అస్మద్' + అత్'అని యుండ 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) టిలోపము-'యుష్మ్ + అత్ = 'యుష్మత్'' అస్మ్ + అత్ = అస్మత్'అను రూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + ఙస్ 'అస్మద్ + ఙస్ అని యుండగా-

327. తవమమౌ ఙసి 7.2.96

అనయోర్మపర్యన్తస్య తవమమౌ స్తో ఙసి.

'ఙస్' పర మగునపుడు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దముల మపర్యంతభాగమునకు 'తవ' 'మమ'అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ యాదేశములు చేసిన పిదప పరరూపముచే 'తవద్ + ఙస్' 'మమద్ + ఙస్'అని యుండగా-

328. యుష్మదస్మద్భ్యాం ఙసోఽశ్ 7.2.97

తవ, మమ, యువయోః, ఆవయోః.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'ఙస్'కు 'అశ్'ఆదేశము వచ్చును.

'అశ్'శిత్ గాన 'అనేకాల్ శిత్సర్వస్య'అను సూత్రము (45) ననుసరించి 'జస్'స్థానమున సర్వాదేశముగ వచ్చును. 'తవద్ + అ' మమద్ + అ' అని యుండ 'శేషే లోపః' అను సూత్రముచే (314) టిలోపము- 'తవ్ + అ = తవ' 'మమ్ + అ = మమ'అను రూపములు సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'యుష్మద్ + ఓస్' 'అస్మద్ + ఓస్'అని యుండగా 'యువావౌద్వివచనే'అను సూత్రముచే (315) మపర్యంతభాగమునకు 'యువ' 'ఆవ' ఆదేశములును 'అతో గుణే'అను సూత్రము (274) చే పరరూపమును చేయ 'యువద్ + ఓస్' 'ఆవద్ + ఓస్'అని యుండ 'యోఽచి'అను సూత్రముచే (321) దకారమునకు యకారాదేశము-'యువయ్ + ఓస్ = యువయోస్' 'ఆవయ్ + ఓస్ = ఆవయోస్';సకారమునకురుత్వవిసర్గములుచేయ'యువయోః' 'ఆవయోః'అను రూపము లగును.

షష్ఠిబహువచనమున 'యుష్మద్ + ఆమ్' 'అస్మద్ + ఆమ్' అని యుండ-

329 సామ ఆకమ్ 7.1.33

ఆభ్యాం పరస్య సామః 'ఆకమ్' స్యాత్. త్వయి, మయి, యువయోః, ఆవయోః, యుష్మాసు, అస్మాసు.

యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకంటె పర మగు 'సామ్'అనుదానికి (షష్ఠిబహువచనప్రత్యయమునకు) 'ఆకమ్'అను నాదేశము వచ్చును.

'ఆమ్'అనుదానికి 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'అను సూత్రముచే (155) సుడాగమము జేయగా 'సామ్' అని యగును.అట్టి 'సామ్'కు 'ఆకమ్' వచ్చునని ఈ సూత్రము చెప్పుచున్నది వాస్తవమున 'యుష్మద్' 'అస్మద్'శబ్దములు హలంతములు గాన - అకారాంతములు కావుగాన - 'ఆమ్'కు 'సుట్'వచ్చు నవకాశమే లేదు కాని 'శేషే లోపః' అను సూత్రమునకు (314) రెండు విధములగువ్యాఖ్యానము గలదు.మొదటి వ్యాఖ్యానము ప్రకారము 'టి'కి - 'అద్'అను భాగమునకు- లోపము వచ్చును. రెండవ వ్యాఖ్యానము ప్రకారము అంత్యవర్ణము (ద్)కు లోపము వచ్చును.రెండవ వ్యాఖ్యానము ప్రకారము దకారమునకులోపము చేసిన పిమ్మట అకారాంతశబ్దము లగును గాన 'ఆమ్'కు, లేదా దాని స్థానమున వచ్చిన 'ఆకమ్'అను దానికి సుడాగమము వచ్చు నవకాశ మున్నది గాన భావి

సుడాగమనివృత్తికై సుడాగమసహిత మగు 'ఆమ్' నిర్దేశింపబడినది ప్రథమ వ్యాఖ్యానపక్షమున సుడాగమసహితనిర్దేశమునకు ప్రయోజన ముండదు.

ఈ సూత్రముచే 'ఆకమ్'ఆదేశము చేయ 'యుష్మద్ + ఆకమ్' 'అస్మద్ + ఆకమ్'అని యుండ 'శేషే లోపః'అను సూత్రముచే (314)టిలోపము చేయగా 'యుష్మ + ఆకమ్ = 'యుష్మాకమ్' 'అస్మ + ఆకమ్ 'అస్మాకమ్' అను రూపము లగును. అంత్యవర్ణలోపపక్షమున యుష్మ + ఆకమ్' 'అస్మ + ఆకమ్'అని యుండ సవర్ణదీర్ఘ సంధిచే 'యుష్మాకమ్' 'అస్మాకమ్' అను రూపములు సిద్ధించును.

సప్తమ్యేకవచనమున 'యుష్మద్ + (ఙి)ఇ' 'అస్మద్ + (ఙి)ఇ'అని యుండగా 'త్వమావేకవచనే' అను సూత్రముచే (318) మపర్యంతభాగమునకు 'త్వ' 'మ'ఆదేశములును పరరూపమును జేయ 'త్వద్ + ఇ' 'మద్ + ఇ' అని యుండగా 'యోఽచి'అను సూత్రముచే (321) దకారమునకు యకారము. 'త్వయ్ + ఇ = త్వయి' 'మయ్ + ఇ = మయి'అను రూపము లగును. ద్వివచనమున షష్ఠియందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును

బహువచనమున 'యుష్మద్ + సు' 'అస్మద్ + సు'అని యుండగా 'యుష్మదస్మదోరనాదేశే'అను సూత్రముచే (322) దకారమునకు ఆకారాదేశమును, సవర్ణదీర్ఘమును చేయ 'యుష్మాసు' 'అస్మాసు'అను రూపములు సిద్ధించును.

330. *యుష్మదస్మదోః షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాంనావౌ* 8.1.20

పదాత్పరయోః అపాదాదౌ స్థితయోః షష్ఠ్యాదివిశిష్టయోః యుష్మదస్మదోః 'వామ్' 'నౌ' ఇత్యాదేశౌ స్తః.

'పదస్య' 'పదాత్' 'అనుదాత్తంసర్వమపాదాదౌ'అను అధికార సూత్రముల క్రింద 330-333 సూత్రములు చెప్పబడినవి.

పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియందు ఉండనివియు, షష్ఠ, చతుర్థ, ద్వితీయ విభక్తి ప్రత్యయములతో కూడినవియు అగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'వామ్' నౌ'అను ఆదేశములు వచ్చును.అవి యనుదాత్తములుగ కూడ నుండును.

ఈ సూత్రముచే 'వామ్''నౌ'అను నాదేశములు షష్ఠ్యాదివిభక్తుల మూడు వచనములందును, రావలసి యున్నను ఏకవచనబహువచనములందు ఏతదపవాద ముగ 'వస్''నస్'మొదలగు రూపములు విధింపబడనున్నవి గాన ద్వివచనము నందు మాత్రమే వచ్చును. ఈ విధముగ ద్వితీయాద్వివచనమున 'యువామ్' 'వామ్' 'ఆవామ్' 'నౌ' అను రెండేసి రూపములును, చతుర్థీద్వివచనమున 'యువాభ్యామ్' 'వామ్' 'ఆవాభ్యామ్' 'నౌ'అను రెండేసి రూపములును, షష్ఠీద్వివచనమున 'యువయోః' 'వామ్' 'ఆవయోః' 'నౌ'అను రెండేసి రూపములును ఉండును.

331. బహువచనస్య వస్నసౌ 8.1.21

ఉక్తవిధయోరనయోః షష్ఠ్యాదిబహువచనాన్తయోర్వస్నసౌ స్తః.

పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియందు ఉండనివియు, షష్ఠీ, చతుర్థీద్వితీయాబహువచనప్రత్యయములతో కూడిన వియు అగు యుష్మదస్మ చ్ఛబ్దములకు 'వస్' 'నస్' అను నాదేశములు వచ్చును.

సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు చేయుటచే 'వః' 'నః' అను రూపము లగును. ఈ సూత్రముచే వెనుక జూపిన రూపములే కాక షష్ఠీ, చతుర్థీ,ద్వితీయా బహువచనములందు 'వః' 'నః'అను రూపములుగూడ ఉండును.

332. తే మయావేకవచనస్య 8.1.22

ఉక్తవిధయోరనయోః షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనాన్తయో స్తేమేఏతౌ స్తః.

రాబోవు సూత్రముచే ద్వితీయవిభక్తి విషయమున విశేషకార్యము విధింప బడ నున్నది గాన 'యుష్మదస్మదోః...'అను సూత్రము (330) నుండి 'షష్ఠీ చతుర్థీ'అను సమాసైకదేశ మనువర్తించును. 'పదముకంటె పరములును, శ్లోక పాదాదియం దుండనివియు షష్ఠీచతుర్థ్యేకవచనప్రత్యయములతో కూడిన వియు నగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'తే' 'మే'అను నాదేశములు వచ్చును.

333. త్వామౌ ద్వితీయాయాః 8.1.23

ద్వితీయైకవచనాన్తయోస్త్వా మా ఇత్యాదేశౌ స్తః.

పదముకంటె పరములును, శ్లోకపాదాదియం దుండనివియు, ద్వితీయైక వచన ప్రత్యయాంతములును అగు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు 'త్వా' 'మా' అను నాదేశములు వచ్చును.

ఈ విధముగ ద్వితీయాచతుర్థీ షష్ఠులందు యుష్మదస్మచ్ఛబ్దములకు రెండేసి రూపము లుండును. ఈ 'త్వా' 'మా' ఇత్యాదిద్వితీయరూపములను ఏదైన ఒక పదమునకు తరువాతనే ప్రయోగించవలెను–అనగా వాక్యప్రారంభమున ఉపయోగింపరాదు. శ్లోకపాదప్రారంభమున గూడ నుపయోగింప రాదు. ఈ క్రింది శ్లోకములలో నీద్వితీయరూపముల కుదాహరణములు చూపబడుచున్నవి:-

శ్రీశస్త్వాఽవతు మా పీహ దత్తాత్ తే మేఽపి శర్మ సః
స్వామీ తే మేఽపి స హరిః, పాతు వామపి నౌ విభుః.
సుఖం వాం నౌ దదాత్వీశః, పతిర్వామపి నౌ హరిః
సోఽవ్యాత్ వో నః శివం వో నో దద్యాత్సేవ్యోఽత్ర వః స నః.

పై శ్లోకములలో రేఖాచిహ్నితపదములు ద్వితీయరూపముల కుదాహరణములు. అర్థము ననుసరించి వాటి విభక్తులను గుర్తింపవచ్చును.

వా. ఏకవాక్యే యుష్మదస్మదాదేశా వక్తవ్యాః.

ఏకతిఙ్ వాక్యమ్. తేనేహ న–ఓదనం పచ; తవ భవిష్యతి. ఇహ తు స్యాదేవ, శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామి.

(ద్వితీయైకవచనాదులందు విహితము లగు) ఈ యుష్మదస్మదాదేశములు ఏకవాక్యమునందే వచ్చును. (రెండువాక్యముల నుపయోగించినపుడు రావు) ఒకే తిఙన్తము గల దానికి వాక్య మని పేరు. కావున 'ఓదనం పచతవ భవిష్యతి' అనునపుడు 'పచ' 'భవిష్యతి' అను రెండు తిఙంతము లున్నవి గాన 'ఓదనం పచ' అనునది ఒక వాక్యము: 'తవ భవిష్యతి' అనునది రెండవ వాక్యము. కావున 'తవ' అనుదానికి బదులుగా 'తే' అని ఉపయోగింపరాదు. 'శాలీనాం తే ఓదనం దాస్యామి' అనునపుడు ఒకే తిఙన్త మున్నది గాన నిది యొక వాక్యము. కావున ఇచట 'తే' అనుదానిని ప్రయోగించ వచ్చును.

వా. ఏతే వాంనావాదయోఽనన్వాదేశే వా వక్తవ్యాః.

అన్వాదేశే తు నిత్యం స్యుః. (అనన్వాదేశే) ధాతా తే భక్తోఽస్తి, ధాతా తవ భక్తోఽస్తి వా. (అన్వాదేశే) తస్మై తే నమః. సుపాత్, సుపాద్, సుపాదౌ.

'వామ్' 'నౌ' మొదలగు ఈ ఆదేశములు అన్వాదేశము లేనపుడు వికల్పముగ వచ్చును. అన్వాదేశ మున్నపుడు మాత్రము నిత్యముగ వచ్చును. కావున

అన్వాదేశము లేని 'ధాతా తే భక్తోఽస్తి'ఇత్యాదిస్థలములందు వివక్షానుసారముగ 'తవ'అని గాని 'తే'అని గాని ప్రయోగింపవచ్చును.కాని అన్వాదేశమున 'తస్మై తే నమః'ఇత్యాదిస్థలములందు తచ్ఛబ్దప్రతిపాదితుడే మరల యుష్మచ్ఛబ్దముచే నిర్దేశింపబడుచున్నాడు గాన 'తే'అనియే యుండవలయును గాని 'తుభ్యం'యని ప్రయోగింపరాదు.

'సుపాద్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సుపాద్ + స్' అని యుండగా హల్జ్యాదిసూత్రముచే (179) 'స్'లోపించును. దకారమునకు 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పము_'సుపాత్' 'సుపాద్' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.ద్వివచనబహువచనములందును, ద్వితీయైకవచన ద్వివచనము లందును విశేషకార్య మేదియు లేదు కావున 'సుపాదౌ,సుపాదః,సుపాదమ్, సుపాదౌ' అను రూపములు సిద్ధించును.ద్వితీయాబహువచనమున 'సుపాద్ + అస్' అని యుండ—

334. పాదః పత్ 6.4.130

పాచ్ఛబ్దాన్తం యదఙ్గం భం తదవయవస్య పాచ్ఛబ్దస్యపదాదేశః. సుపదా, సుపాద్భ్యామ్. ఇతి దకారాన్తాః.

'భస్య' 'అఙ్గస్య' అని యధికృతములు. "పాచ్ఛబ్దాంతమును భసంజ్ఞక మును నగు అంగమున కవయవ మగు పాద్‌శబ్దమునకు 'పద్'అను నాదేశము వచ్చును.

అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు భసంజ్ఞ యుండును గాన ఈ సూత్రముచే 'పద్'అను నాదేశము చేయ 'సుపద్ + అస్'- రుత్వవిసర్గములచే 'సుపదః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు ఈ విధముగనే 'సుపదా', 'సుపదే'ఇత్యాదిరూపములును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పదాదేశము రాదు గాన 'సుపాద్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

అగ్నిమత్,అగ్నిమథ్,అగ్నిమథౌ,అగ్నిమథః.ఇతి థకారాన్తాః.

థకారాన్త మగు 'అగ్నిమథ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున సులోపము చేసిన పిమ్మట 'వావసానే'అను సూత్రముచే (146) థకారమునకు చర్త్వ వికల్పముచే తకారము చేయ 'అగ్నిమత్' 'అగ్నిమథ్' అను రూపద్వయ ముండును. అజాది విభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు గాన 'అగ్నిమథౌ' 'అగ్నిమథః'ఇత్యాదిరూపము లగును. 'భ్యామ్'మొదలగు

హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే(67) జశ్త్వముచే దకారము వచ్చి 'అగ్నిమద్భ్యామ్'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. 'సు'పర మగునపుడు మాత్రము 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) ధకారమునకు చర్త్వముచే తకార మాదేశమై 'అగ్నిమత్సు'అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రపూర్వక 'అన్చ్'ధాతువునకు 'ఋత్విగ్దధృక్' ఇత్యాదిసూత్రముచే (303) 'క్విన్'ప్రత్యయము చేయ 'ప్రాన్చ్' (ప్రాఞ్చ్)అను శబ్ద మేర్పడినది.

335. *అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి* 6.4 24

హలన్తానామనిదితామఙ్గానాముపధాయా నస్య లోపః కితి ఙితి. నుమ్, సంయోగాన్తలోపః. నస్య కుత్వేన ఙః, ప్రాఙ్. ప్రాఞ్చౌ, ప్రాఞ్చః.

'అఙ్గస్య'అధికారము. 'శ్నాన్నలోపః' నుండి 'న' 'లోపః' అను పదములు అనువర్తించును. హ్రస్వేకారేత్సంజ్ఞకములు కానివియు,హలన్తములును అగు అంగముల ఉపధాభూతమగు నకారమునకు 'కిత్',' ఙిత్',అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

'క్విన్'ప్రత్యయము 'కిత్' గాన 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్' అను సూత్రము (190) ననుసరించి 'ప్రాన్చ్' అనుదాని ఉపధానకారమునకు లోపము చేయ 'ప్రాచ్'అని యుండును.ప్రథమైకవచనమున 'సు' పర మగునపుడు 'ప్రాచ్ + స్'అని యుండ 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (290) (అఞ్చుధాతువు ఉగిత్ గాన) నుమాగమము. ఇది 'మిత్' గాన అంత్యాచ్ కంటె పరముగ ('మిదచోన్త్యాత్పరః' 240) వచ్చును. 'ప్రాన్చ్ + స్'.సకారమునకుహల్ఙ్యాదిలోపము-(179)'ప్రాన్చ్'. 'సంయోగాన్తస్య లోపః'అను సూత్రముచే (20) చకారలోపము-'ప్రాన్'. 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః'అను సూత్రముచే (305)నకారమునకు కుత్వముచే ఙకారాదేశము-'ప్రాఙ్' అను రూపము సిద్ధించును.

'ఔ','జస్','అమ్','ఔట్'లు గూడ సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము లగుటచే లుప్తనకార మగు 'ప్రాచ్'అనుదానికి 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః'అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము; ఆ నకారమునకు 'స్తోశ్చునా శ్చుః'అను

సూత్రముచే (62) స్తుత్వముచే ఞకారమును జేయ 'ప్రాఙ్ఞౌ' 'ప్రాఞ్చః' 'ప్రాఞ్చమ్' 'ప్రాఞ్చౌ' అను రూపము లగును.

'శస్'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పరముగా నుండగా:-

336. అచః 6.4.138

లుప్తనకారస్యాఞ్చతేర్భస్యాఽకారస్య లోపః.

'భస్య' అధికారము. 'అల్లోపో నః' నుండి 'అల్లోపః' అనువర్తించును. 'అచః' అనునది 'అనిదితాం...' అను సూత్రముచే (335) లుప్తనకార మగు 'అఞ్చ్' ధాతువు షష్ఠీరూపము. "లుప్తనకారమును, భసంజ్ఞకమును అగు 'అఞ్చ్' ధాతువు అకారమునకు లోపము వచ్చును."

'ప్రఅచ్ + అస్' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'అచ్' లోని అకారము నకు లోపము. 'ప్రచ్ + అస్' అని యుండగా-

337. చౌ 6.3.139

లుప్తాకారనకారేఽఞ్చతౌ పరే పూర్వస్యాణో దీర్ఘః. ప్రాచః, ప్రాచా, ప్రాగ్భ్యామ్.

'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'పూర్వస్య' 'దీర్ఘః' 'అణః' అనువర్తించును. అఞ్చ్ధాతువునందలి నకార అకారములు లోపింపగా మిగిలిన చకారమునకు 'చౌ' అనునది సప్తమ్యేకవచననిర్దేశము. "నకార అకారములు లోపించిన 'అఞ్చ్' ధాతువు పర మగునపుడు పూర్వమగు 'అణ్'కు దీర్ఘము వచ్చును."

ఈ సూత్రముచే 'ప్ర' యందలి అకారమునకు దీర్ఘము చేయ 'ప్రాచః' 'ప్రాచా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు భసంజ్ఞాభావముచే అకారలోపాణ్దీర్ఘములు లేకపోయినను సవర్ణదీర్ఘముచే 'ప్రాచ్' అని యై 'ఝలాంజశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) చకారమునకు జకారము, పిదప 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) గకారమును జేయ 'ప్రాగ్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపము లగును. 'సు' పర మగునపుడు గకారమునకు చర్త్వముచే కకారము చేసిన పిదప 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయ 'ప్రాక్షు' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రతిపూర్వక 'అఞ్చ్'ధాతువునకు 'క్విన్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడిన ప్రత్యక్ఛబ్దమునకు 'సు','ఔ','జస్','అమ్','ఔట్',లందు ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. 'శస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ప్రతిఅచ్ + అస్'అని యుండ మొదట 'అచః'అను సూత్రముచే(336) అకారలోపమును, పిమ్మట 'చౌ' అను సూత్రముచే (337) ఇకారరూప మగు 'అణ్'కు దీర్ఘమును చేయ 'ప్రతీచః' 'ప్రతీచా'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును.

'ఉద్'పూర్వక మగు 'అఞ్చ్'ధాతువునకు 'క్విన్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడిన ఉదక్ఛబ్దమునకు 'సు','ఔ','జస్','అమ్','ఔట్'లు పర మగునపుడు ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. 'శస్'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు:-

338. ఉద ఈత్. 6.4.139

ఉచ్ఛబ్దాత్పరస్య లుప్తనకారస్యాఞ్చతేర్భస్యాకారస్య **ఈత్.** ఉదీచః, ఉదీచా, ఉదగ్భ్యామ్.

'భస్య'అధికారము. 'అల్లోపోఽనః'నుండి 'అత్' అనువర్తించును. 'ఉద్' కంటె పరమును, లుప్తనకారమును, భసంజ్ఞకమును అగు 'అఞ్చ్'ధాతువు అకారమునకు ఈకార మాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అచ్'లోని అకారమునకు ఈకారాదేశము వచ్చుటచే 'ఉదీచః' 'ఉదీచా'ఇత్యాదిరూపము లగును.హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

'సమ్'పూర్వక మగు 'అఞ్చ్'ధాతువునకు 'క్విన్' చేర్చుటచే నేర్పడిన 'సమ్అఞ్చ్'అను శబ్దమునకు విశేషకార్యము విధింపబడుచున్నది.

339. సమః సమి 6.3.93

వప్రత్యయాన్తే అఞ్చతౌ. సమ్యఙ్; సమ్యఞ్చౌ. సమీచః. సమ్యగ్భ్యామ్.

'విష్వగ్దేవయోశ్చటేరద్ర్యఞ్చతావప్రత్యయే' నుండి 'అఞ్చతావప్రత్యయే' అనువర్తించును. వప్రత్యయాంత మగు అఞ్చ్,ధాతువు పర మగునపుడు 'సమ్' అను ఉపసర్గకు 'సమి'అను నాదేశము వచ్చును.

('అఞ్చతావప్రత్యయే' అనునపుడు 'అఞ్చతౌ + అప్రత్యయే' అని పదచ్ఛేదము చేసి 'అవిద్యమానః ప్రత్యయః యస్మాత్ సః'అను విగ్రహముచే 'అప్రత్యయే'అనుదానికి ఎన్నడును వినబడని (సర్వలోపి యగు) 'క్విన్' మొదలగు ప్రత్యయములు పరమగునపుడు అనునర్థము చెప్పవలెను. కావున మూలము ఫలితార్థకథనపరము.)

ఇచట 'సమ్అఞ్చ్'అనునపుడు 'అఞ్చ్'అనునది 'క్విన్'ప్రత్యయాంతము గాన అది పర మగునపుడు 'సమ్'కు 'సమి'అనునది ఆదేశముగ వచ్చి 'సమ్యఞ్చ్' (యణాదేశముచే) అను శబ్దము సిద్ధించును. 'సు','ఔ','జస్', 'అమ్','ఔట్'లు పర మగునపుడు రూపనిష్పత్తి ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె నుండును. 'శస్'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అచః'అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము. 'చౌ' అను సూత్రముచే (337) 'సమి' యందలి ఇకారమునకు దీర్ఘము వచ్చుటచే 'సమీచః' 'సమీచా'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులందు ప్రాక్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

'సహ అఞ్చతి,గచ్ఛతి'అను నర్థమున 'అఞ్చ్'ధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'సహ అఞ్చ్' అని యుండ-

340. సహస్య సధ్రిః 6.3.95

తథా. సధ్ర్యఙ్.

అస్లే. అనగా-వప్రత్యయాంత మగు 'అఞ్చ్'ధాతువు పర మగునపుడు 'సహ'అనుదానికి 'సధ్రి'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'సహ'అనుదానికి 'సధ్రి'ఆదేశమువచ్చుటచే'సధ్ర్యఙ్' 'సధ్ర్యఞ్చౌ'ఇత్యాదిరూపములు సమ్యఛ్ఛబ్దమునందు వలె నిష్పన్న మగును.

'తిరస్అఞ్చ్' (క్విన్ప్రత్యయకరణానన్తరము) అని యుండ-

341. తిరసస్తిర్యలోపే 6.3.94

అలుప్తాకారేఽఞ్చతౌ వప్రత్యయాన్తే తిరసస్తిర్యాదేశః.తిర్యఙ్ తిర్యఞ్చౌ, తిరశ్చః. తిర్యగ్భ్యామ్.

తిరసః, తిరి; అలోపే. అకారము లోపింపనిదియు,వప్రత్యయాంతమును నగు 'అఞ్చ్'ధాతువు పర మగునపుడు 'తిరస్'అనుదానికి 'తిరి'అను నాదేశము వచ్చును.

'శస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అచః'అను సూత్ర మచే (336) 'అఞ్చ్'లోని అకారమునకు లోపము విధింపబడినది గాన ఈ 'తిరి' అను నాదేశము సర్వనామస్థానములందును, హలాదివిభక్తులు పర మగు నపుడును మాత్రమే వచ్చును. తిర్యఙ్, తిర్యఞ్చౌ, తిర్యగ్భ్యామ్,ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. రూపనిష్పత్తి 'ప్రాఙ్'ఇత్యాదులందు వలె నుండును. శసాదులు పర మగునపుడు అకారము లోపించుటచే తిర్యాదేశము రాదు. తిరశ్చః [తిరస్ + చ్ + అస్-శ్చుత్వ, రుత్వవిసర్గాదులచే] ఇత్యాదిరూపము లగును.

342. నాఞ్చేః పూజాయామ్ 6.4.30

పూజార్థస్యాఞ్చతేరుపధాయా నస్యలోపో న. ప్రాఙ్, ప్రాఞ్చౌ. నలోపాభావాత్ అలోపో న. ప్రాఞ్చః. ప్రాఙ్క్షు. ఏవం ప్రత్యఙ్ఙాదయః.

'అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి' నుండి 'ఉపధాయాః','క్ఙితి'అను పదములు, 'శ్నాన్నలోపః' నుండి 'నలోపః' అనియు అనువర్తించును. పూజార్థక మగు 'అఞ్చ'ధాతువు ఉపధానకారమునకు లోపము రాదు.

'అఞ్చు'ధాతువునకు గతి,పూజ అను రెండర్థములు గలవు. అందు 'అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి'అను సూత్రముచే [335] నకారలోపము గత్యర్థమునందే కాని పూజార్థమున రాదు అని భావము.

ప్రాఙ్:- ప్రథమైకవచనమున 'ప్రాఞ్చ్ + స్'అని యుండ 'హల్ఙ్యాది [179] లోపము. 'సంయోగాన్తస్యలోపః'అను సూత్రముచే [20] చకారమునకు లోపము రాగా 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః'అను న్యాయముచే చకారమునకు వెనుక నున్న 'ఞ'కారము తన పూర్వరూప మగు నకారత్వమును పొందుటచే 'ప్రాన్'అని యుండును. 'ప్రాన్చ్'అనునపుడు సహజముగ నున్న నకారము 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః'అను సూత్రములచే [78,79] 'ఞ'కారముగ మారినది. 'క్విన్ప్రత్యయస్యకుః' అను సూత్రముచే [05] నకారమునకు కుత్వము వచ్చి 'ప్రాఙ్' అను రూపము సిద్ధించును.అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. శసాది విభక్తులు పర మగునపుడు కూడ పై సూత్రముచే [342] నలోపము నిషిద్ధము గాన 'ప్రాఞ్చః' 'ప్రాఞ్చా'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు మాత్రము పదసంజ్ఞ యుండుటచే చకారమునకు

సంయోగాంతలోపము, నకారమునకు కుత్వముచే ఙకారము, చేయ 'ప్రాఙ్భ్యామ్' 'ప్రాఙ్భిః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

ప్రాఙ్క్షు:- 'సుప్'పర మగునపుడు 'ప్రాఙ్చ్ + సు'అని యుండ పైన జూపిన విధమున చకారలోపము, నకారమునకు ఙకారము చేయ ప్రాఙ్ + సు' అని యుండును. ఇచట 'ఙ్ణోః కుక్ టుక్ శరి'అను సూత్రముచే [116] కుగాగమము, 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు షకారము చేయ 'ప్రాఙ్క్షు'అను రూపము సిద్ధించును. 'చయోర్ద్వితీయాః శరి పౌష్కరసాదే రితి వాచ్యమ్'అను వార్తికముచే [సూ.85] కకారస్థానమున వికల్పముగ ఖకారము వచ్చి 'ప్రాఙ్ఖ్షు'అను రూపము కూడ సిద్ధించును. కుగాగమము వైకల్పికము గాన తదభావపక్షమున 'ప్రాఙ్షు'అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు సప్తమీబహువచనమున మూడు రూపము లుండును.

పూజార్థకము లగు 'ప్రత్యఙ్'మొదలగు శబ్దముల రూపములు కూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

క్రుఙ్, క్రుఞ్చౌ. క్రుఙ్భ్యామ్.

"ఋత్విగ్"ఇత్యాదిసూత్రముచే [302] 'క్రుఞ్చ్'శబ్దము [క్రౌంచపక్షి] 'క్విన్'ప్రత్యయాన్తముగ నిపతింపబడినది. నిపాతబలముచే ఇందలి నకారమునకు 'అనిదితాం' అను సూత్రముచే [335] లోపము రాదు. కావున 'క్రుఞ్చ్ శబ్దరూపములు పూజార్థక'ప్రాఞ్చ్'శబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

పయోముక్, పయోముగ్, పయోముచౌ. పయోముగ్భ్యామ్.

మేఘార్థక మగు 'పయోముచ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'పయోముచ్ + సు'అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపము [179]. 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే [67] చకారమునకు జకారము. 'చోః కుః' అను సూత్రముచే [307] జకారమునకు గకారము, పిమ్మట 'వావసానే' అను సూత్రముచే [146] చర్త్వ [కకార] వికల్పము. 'పయోముక్''పయోముగ్'అను రూపములు సిద్ధించును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యములు లేకుండుటచే 'పయోముచౌ' 'పయోముచా'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'ఝలాం జశోఽన్తే' [67] 'చోః కుః' [307] అను సూత్ర

ములచే జ_శ్త్వకుత్వములు చేయ 'పయోముగ్భ్యామ్' 'పయోముగ్భిః'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.సప్తమీబహువచనమున 'పయోముచ్ + సు'అని యుండ 'ఝలాంజశోఽన్తే' [67] 'చోః కుః' [307], 'ఖరి చ' (74)అను సూత్రములచే జశ్త్వ. కుత్వ,చర్త్వములును, సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వమును చేయ 'పయోముక్షు'అను రూపము సిద్ధించును,

ఉగిత్త్వాన్నుమ్-

343. సాన్తమహతః సంయోగస్య 6.4.10

సాన్తసంయోగస్య మహతశ్చ యో నకారః తస్యోపధాయా దీర్ఘోఽసమ్బుద్ధౌ సర్వనామస్థానే. మహాన్, మహాన్తౌ, మహాన్తః, హే మహన్. మహద్భ్యామ్.

'సర్వనామస్థానే చాఽసమ్బుద్ధౌ' 'నోపధాయాః'అను సూత్రములును, 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః'అనువర్తించును.

'వర్తమానే పృషన్మహద్బృహచ్ఛతృవచ్చ'అను ఉణాదిసూత్రముచే నిపాతిత మగు మహచ్ఛబ్దమునకు శతృవద్భావము కూడ విధింపబడినది.అనగా 'మహత్'శబ్దము 'శతృ'ప్రత్యయాన్తశబ్దమువంటి దగును. 'శతృ'లోని 'ఋ' ఇత్సంజ్ఞకము గాన అది ఉగిత్తు.కావున సర్వనామ స్థానములందు 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః'అను సూత్రముచే (270) నుమాగమము వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున నుమాగమము చేసిన పిమ్మట 'మహన్త్ + సు' అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపము (179). 'మహన్త్' అని యుండగా సంయోగాంత లోపముచే (20) 'మహన్'అని యుండును. ఇపుడు-

'సంబుద్ధిభిన్న మగు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు సకారాంత సంయోగము, మహచ్ఛబ్దనకారము-వీటి ఉపధకు దీర్ఘము వచ్చును.' ఈ సూత్రముచే నకారపూర్వవర్తి యగు అకారమునకు దీర్ఘము చేయగా 'మహాన్' అను రూపము సిద్ధించును.ఇట్లే 'ఔ','జస్','అమ్','ఔట్'లు పర మగునపుడు నుమాగమోపధాదీర్ఘములచే 'మహాన్తౌ,' 'మహాన్తః,' 'మహాన్తమ్' 'మహాన్తౌ'అను రూపములు సిద్ధించును.సంబుద్ధియందు ఉపధాదీర్ఘము రాదుగాన 'హేమహన్'అని యుండును 'శస్' మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు నుమాగమోపధాదీర్ఘముల ప్రసక్తి లేదు గాన 'మహతః', 'మహతా'ఇత్యాది

రూపములుండును హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము వచ్చి 'మహద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపము సిద్ధించును. 'సుప్' పర మగునపుడు జశ్త్వము చేసినను 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) మరల చర్త్వముచే తకారమే యుండును గాన 'మహత్సు' అను రూపము సిద్ధించును.

ధీశబ్దమునకు 'తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్' అను సూత్రముచే (1181) 'మతుప్' ప్రత్యయము-'ధీమత్' అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది ('మతుప్'లోని ఉకారపకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు) దానికి ప్రథమైకవచనమున 'ధీమత్ + సుప్' అని యుండ 'ఉగిదచాం ..' (270) 'హల్ఙ్యాబ్భ్యః' (179) 'సంయోగాన్తస్య లోపః (20) అను సూత్రములచే నుమ్, సులోప, తకారలోపములచే 'ధీమన్' అని యుండును-ఇచట సంయోగాన్తలోపము అసిద్ధము గాన 'సర్వనామస్థానే...' (177) అను సూత్రముచే దీర్ఘ ప్రసక్తి లేదు.

344. అత్వసన్తస్య చాఽధాతోః 6.4.14

అత్వన్తస్యోపధాయా దీర్ఘో ధాతుభిన్నాసన్తస్య చాఽసమ్బుద్ధౌ సౌ పరే. ఉగిత్వాన్నుమ్. ధీమాన్, ధీమన్తౌ, ధీమన్తః, హే ధీమన్, శసాదౌ మహద్వత్.

అతు;అసన్తస్య;చ;అధాతోః.'నోపధాయాః' 'సర్వనామస్థానేచాసంబుద్ధౌ' 'సౌ చ' 'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' అను సూత్రములనుండి 'ఉపధాయాః' 'అసంబుద్ధౌ' 'సౌ','దీర్ఘః'అను పదములు అనువర్తించును. సంబుద్ధిభిన్న మగు 'సు'పర మగునపుడు 'అతు'అనునది అంతమందు కలదాని ఉపధకును,ధాతుభిన్న మగు 'అస్'అనునది అంతమందు కలదాని ఉపధకును దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట 'అతు'అనుదానిచే 'మతుప్','వతుప్','డవతు' మొదలగు 'అతు' యుక్తము లగు ప్రత్యయములు నిర్దేశింపబడుచున్నవి. 'ధీమన్' అనునపుడు సుప్రత్యయము లోపించినను "ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్'అను పరిభాషచే (190)'సు' పరముగ నున్నట్లే భావింపబడును గాన ఉపధాదీర్ఘమువచ్చి'ధీమాన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరసర్వనామస్థానములందు నుమాగమము మాత్రము వచ్చి 'ధీమన్తౌ' 'ధీమన్తః' 'ధీమన్తమ్',అనురూపము లగును.

సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'హేధీమన్' అని యుండును. శసాది విభక్తులందు మహచ్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

భాతేర్డవతుః. డిత్త్వసామర్థ్యాదభస్యాపి టేర్లోపః. భవాన్; భవన్తౌ, భవన్తః. శత్రన్తస్య-భవన్.

'భా దీప్తౌ' అను ధాతువునకు 'భాతేర్డవతుః' అను ఉణాదిసూత్రముచే డవతు ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'భా + అవత్' అని యుండును. 'డవతు' లోని డకారమునకు 'చుటూ' అను సూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞ. ఉకారము కూడ ఇత్సంజ్ఞకము. ఈ ప్రత్యయము తృతీయాధ్యాయములోనిది. చతుర్థపంచమాధ్యాయప్రత్యయములు పర మగునపుడు మాత్రమే, 'యచి భమ్' అను సూత్రముచే (165) భసంజ్ఞ యుండును. కావున ఇచట 'టేః' అను సూత్రముచే (242) భసంజ్ఞక మగుదానికి విధింపబడిన టిలోపము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కాని టిలోపము రాని పక్షమున 'డవతు' లో ఇత్సంజ్ఞక డకారమును జేర్చుట వ్యర్థము కావలసి వచ్చును. కావున డిత్త్వసామర్థ్యముచే, ఇచట మాత్రము, భసంజ్ఞ లేకున్నను టిలోప మంగీకరింపబడినది. ఇట్లు 'టి' యగు 'ఆ' లోపించుటచే 'భ్ + అవత్' = 'భవత్' అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇపు డీ శబ్దమునందు రూపములు ధీమచ్ఛబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

భూధాతువునకు 'శతృ' (అత్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మగు 'భవత్' శబ్దము అత్వంతము ('అతు' అనునది అంతమున గలది) కాదు కావున 'అత్వసన్తస్య'-ఇత్యాది సూత్రముచే (344) ప్రథమైకవచనమున దీర్ఘము రాదు. "సంయోగాన్తస్య లోపః" అను (20) తకారలోపము అసిద్ధము గాన 'సర్వనామస్థానే చాసంబుద్ధౌ (177) అను దీర్ఘము కూడ రాదు. 'భవన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతర రూపములలో భేదము లేదు.

345. ఉభే అభ్యస్తమ్ 6.1.5

షాష్ఠద్విత్వప్రకరణే యే ద్వే విహితే తే ఉభే సముదితే అభ్యస్తసంజ్ఞే స్తః.

'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' నుండి 'ద్వే' అనువర్తించును. ఆరవ అధ్యాయమునందలి ద్విత్వప్రకరణమున విహితము లగు రెండు రూపములును కలిసి అభ్యస్తసంజ్ఞకము లగును.

346 నాభ్యస్తాచ్ఛతుః 7.1.78

అభ్యస్తాత్పరస్య శతుర్నుమ్ న. దదత్, దదద్, దదతౌ, దదతః.

'ఇదితో నుమ్ ధాతోః' నుండి 'నుమ్' అనువర్తించును. అభ్యస్తము కంటె పర మగు శతృప్రత్యయమునకు 'నుమ్' రాదు.

'దాఞ్'ధాతువుకంటె పర మగు 'లట్'కు శతృప్రత్యయము చేర్చిన పిదప 'శప్'వచ్చును. దానికి 'జుహోత్యాదిభ్యః శ్లుః'అను సూత్రముచే (607) శ్లు-అనగా లోపము. 'శ్లౌ'అను సూత్రముచే (608) ద్విత్వము, అభ్యాసహ్రస్వాదులు చేయుటచే 'దదత్'అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ఇపుడు 'సుప్'లు చేర్చిన పిదప 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానే ఽధాతోః'అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము రావలసి యున్నది. కాని ఈ ద్విత్వము షష్ఠాధ్యాయగత మగుటచే అభ్యస్తసంజ్ఞ యుండును గాన ఈ సూత్రముచే నుమాగమనిషేధము. కావున 'దదత్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాది సూత్రముచే (179) 'సు' లోపించిన పిదప 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే(67) జశ్త్వము,'వాఽవసానే'అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పము చేయ 'దదత్' 'దదద్'అను రెండు రూపము లుండును. ఇతర విభక్తులందు ప్రత్యేక విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

347 జక్షిత్యాదయః షట్ 6.1.6

షట్ ధాతవోఽన్యే జక్షితిశ్చ సప్తమః; ఏతే అభ్యస్తసంజ్ఞాః స్యుః. జక్షత్, జక్షతౌ, జక్షతః. ఏవం జాగ్రత్, దరిద్రత్, శాసత్, చకాసత్. గుప్, గుబ్; గుపౌ. గుబ్భ్యామ్.

'ఉభే అభ్యస్తమ్' నుండి 'అభ్యస్తమ్' అనువర్తించును. 'జక్ష్'ధాతువు, దాని అనంతరమున నున్న ఆరుధాతువులు, ఈ ఏడు ధాతువులును అభ్యస్త సంజ్ఞకములు."

ఈ ధాతువులకు అభ్యస్తసంజ్ఞ యుండుటచే 'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః'అను సూత్రముచే (346) 'నుమ్'నిషిద్ధము గాన దదచ్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

'జక్షి, జాగృ, దరిద్రా, శాస్, దీధీఙ్, వేవీఙ్, చకాసృ చ
అభ్యస్తసంజ్ఞంవిజ్ఞేయం మున్యుక్తం ధాతుసప్తకమ్'

అను కారికలో చెప్పబడినవి జక్షిత్యాదులు. ఇందు దీధీఙ్, వేవీఙ్ ధాతువులు వేదమందు మాత్ర ముపయుక్తములు.

రక్షకుడు అను నర్థము గల పకారాన్త 'గుప్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాదిలోపము, (179), 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము,'వావసానే'అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పము చేయుటచే 'గుప్','గుబ్'అను రెండు రూపములు సిద్ధించినవి. హలాదివిభక్తులు పరమగునపుడు పదసంజ్ఞ యుండును గాన 'ఝలాం జశోన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వముచేయ 'గుబ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

368 త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్చ 3.2.60

త్యదాదిషూపపదేషు అజ్ఞానార్థాత్ దృశేః కఞ్,చాత్ క్విన్.

త్యదాదిపదములు ఉపపదములుగ నున్నపుడు జ్ఞానార్థకము కాని 'దృశ్' ధాతువునకు 'కఞ్' ప్రత్యయము కూడ వచ్చును. 'కూడ'అనుటచే 'క్విన్'ప్రత్యయమును వచ్చును.

తద్ + దృశ్అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'క్విన్'ప్రత్యయము. ఈ ప్రత్యయము సర్వలోపి. 'తద్' 'దృశ్'లకు ఉపపదసమాసము చేసిన పిమ్మట.

349 ఆ సర్వనామ్నః 6.3.91

సర్వనామ్నః ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాద్ దృగ్దృశ్వతుషు.తాదృక్, తాదృగ్, తాదృశౌ, తాదృశః, తాదృగ్భ్యామ్.

'దృగ్దృశవతుషు'అను సూత్ర మనువర్తించును. "సర్వనామశబ్దమునకు దృగ్,దృశ్,వత్,అనునవి పర మగునపుడు ఆకారము అన్తాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే దకార స్థానమునఆకారము వచ్చి 'త + ఆ + దృశ్' అని యుండ సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'తాదృశ్'అను శబ్ద మేర్పడును. దీని ప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాది సూత్రముచే (179) సులోపము. 'వ్రశ్చ'ఇత్యాది సూత్రముచే (308) పదాన్తశకారమునకు షత్వము. 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు మూర్ధస్థానసామ్యముచే డకారము. డకారమునకు 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' అను సూత్రముచే (306) కుత్వము చేయగా గకారము. గానికి "వాఽవసానే"అను(146)చర్త్వవికల్పముచే'తాదృక్','తాదృగ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. అజాది విభక్తులు పర మగునపుడు విశేష

కార్యములు లేవు. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు పైన చూపిన విధమున షత్వ,జశ్త్వ,కుత్వములచే 'తాదృగ్భ్యామ్' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు మాత్రము జశ్త్వగకారమునకు 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) చర్త్వకకారము, సకారమునకు "ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) షకారమును వచ్చుటచే 'తాదృక్షు' అను రూపము సిద్ధించును. యాదృశ్, ఏతాదృశ్,త్వాదృశ్,యుష్మాదృశ్,మాదృశ్, అస్మాదృశ్, భవాదృశ్, కీదృశ్,ఈదృశ్,ఇత్యాది 'దృశ్'శబ్దాన్త శబ్దములును, 'ఘృతస్పృశ్' మొదలగు 'క్విన్'ప్రత్యయాంతశబ్దములను ఈ విధముగనే సిద్ధించును.

'వ్రశ్చ' ఇతి షః, జశ్త్వచర్త్వే — విట్, విడ్, విశౌ, విశః, విడ్భ్యామ్.

'విశ్'శబ్దమున'వ్రశ్చ'-ఇత్యాది సూత్రముచే (308) శకారమునకు షకారము. 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు డకారము. 'వాఽవసానే'అను సూత్రముచే (146)డకారమునకు చర్త్వవికల్పము. కావున ప్రథమైకవచనమున విట్,విడ్, అను రెండు రూపములుండును. 'విశ్'శబ్దము 'క్విప్'ప్రత్యయాంతము కాని క్విన్ ప్రత్యయాంతము కాదు. కావున 'క్విన్ ప్రత్యయస్య కుః'అను సూత్రముచే (305) డకారమునకు కుత్వప్రసక్తి లేదు ఇదియే 'తాదృశ్' 'విశ్'శబ్దముల భేదము. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్య మేమియు లేదు. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు షత్వజశ్త్వములచే 'విడ్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'డః సి ధుట్'అను సూత్రముచే (86) వికల్పముగ ధుడాగమము చేసిన పిమ్మట డకారధకారములకు 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము చేయగా 'విట్త్సు' అనియు, ధుడాగమాభావపక్షమున 'విట్సు' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.

350 నశేర్వా 8.2.63

నశేః కవర్గోఽన్తాదేశో వా పదాన్తే. నక్,నగ్,నట్,నడ్,నశౌ, నశః, నగ్భ్యామ్. నడ్భ్యామ్.

'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' 'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' అను సూత్రములనుండి 'కుః' 'అన్తే' అనువర్తించును. 'పదస్య'అని అధికార సూత్రము.

"నశ్ధాతువునకు పదాన్తమునందు వికల్పముగ కవర్గము అన్తాదేశముగ వచ్చును."

'నశ్'శబ్దమునకు ఈ సూత్రముచే కుత్వము వచ్చిన పక్షమున 'తాదృశ్' శబ్దమునందు వలెను, కుత్వాభావపక్షమున 'విశ్'శబ్దమునందు వలెను రూప నిష్పత్తి యుండును.

351 స్పృశోఽనుదకే క్విన్ 3.2.58

అనుదకే సుప్యుపపదే స్పృశేః క్విన్. ఘృతస్పృక్,ఘృతస్పృగ్, ఘృతస్పృశౌ, ఘృతస్పృశః, దధృక్, దధృగ్, దధృషౌ, దధృగ్భ్యామ్, రత్నముట్,రత్నముడ్,రత్నముషౌ;రత్నముడ్భ్యామ్. షట్,షడ్,షడ్భిః, షడ్భ్యః2. షణ్ణామ్. షట్సు.

'సుపి స్థః' నుండి 'సుపి'అను పదము అనువర్తించును. 'ఉదక'భిన్న మగు సుబన్తము ఉపపదముగా నుండ 'స్పృశ్'ధాతువునకు 'క్విన్' ప్రత్యయము వచ్చును.

'ఘృతం స్పృశతి'అను నర్థమున ఈ సూత్రముచే 'క్విన్' ప్రత్యయము. పిదప 'ఉపపదమతిఙ్'అను సూత్రముచే (957) ఉపపదసమాసము. ఈ 'ఘృత స్పృశ్'శబ్దరూపముల నిష్పత్తి 'తాదృశ్'శబ్దమునందు వలె నుండును.

'దధృష్'శబ్దము (తిరస్కరించువాడు) "ఋత్విగ్దధృక్...' ఇత్యాది సూత్రముచే (302) 'క్విన్'ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్నమైనది. 'క్విన్' ప్రత్యయాంతముగాన హలాదివిభక్తులందు 'తాదృశ్'శబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములేవియు లేక పోవుటచే 'దధృషౌ' 'దధృషా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'రత్నముష్'శబ్దప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాది సూత్రముచే (179) 'సు' లోపించిన పిమ్మట జశ్త్వముచే డకారము, చర్త్వముచే టకారవికల్పము. రత్నముట్-రత్నముడ్అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'రత్నముష్' శబ్దము క్విప్ప్రత్యయాంతము. 'క్విన్'ప్రత్యయాన్తము కాదు. కావున 'క్విన్ ప్రత్యయస్య కుః'అను సూత్రముచే (305) కుత్వప్రసక్తి లేదు. అజాదివిభక్తు లందు విశేషకార్య మేమియు లేదు- 'రత్నముషౌ' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులందు 'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వము

చేయగా 'రత్నముడ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్నమగును. 'సుప్'పర మగునపుడు వైకల్పిక ధుడాగమము, 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము వచ్చుటచే 'రత్నముట్త్సు' 'రత్నముట్సు'అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

షకారాంత మగు'షష్'శబ్దము నిత్యబహువచనాంతము. "ష్ణాన్తాః షట్' అను సూత్రముచే (298) షట్సంజ్ఞ. 'షడ్భ్యో లుక్' (188) అను సూత్రముచే 'జస్', 'శస్'లకు లోపము. 'ఝలాం జశోఽన్తే' (67) 'వావసానే' (146) అను సూత్రములచే జశ్త్వ,వైకల్పికచర్త్వములచే 'షట్' 'షడ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

షష్ఠీబహువచనమున 'షష్ + ఆమ్'అని యుండగా'షట్చతుర్భ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (266) నుడాగమము-షష్ + నామ్, 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) షకారమునకు జశ్త్వముచే డకారము. 'ష్టునాష్టుః' అను సూత్రముచే (64) 'నామ్' లోని నకారమునకు 'ణ'కారము:- 'షడ్ + ణామ్' ఇపుడు 'ప్రత్యయే భాషాయాం నిత్యమ్'అను వార్తికముచే (సూ.68) డకారమునకు ణకారము. 'షణ్ణామ్'అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరవిభక్తులందు రూపములు రత్నముట్ఛబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

షకారాన్త మగు 'పిపఠిష్'శబ్దముప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాది సూత్రముచే (179) 'సు'లోపించిన పిదప:-

రుత్వం ప్రతి షత్వస్యాఽసిద్ధత్వాత్ 'స సజుషో రుః'ఇతి రుత్వమ్.

'పిపఠిష్'అను పదమునందలి షకారము సకారస్థానమున 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే వచ్చినది. 'స సజుషో రుః'అను సూత్ర (105) దృష్టికి'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రము (150) అసిద్ధము. దాని కచట సకారమే గోచరించుచుండును. కావున ష(స)కారమునకు రుత్వము, వచ్చి 'పిపఠిర్'అని యుండగా:-

352 ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః 8.2.76

రేఫవాన్తయోరుపధాయా ఇకో దీర్ఘః పదాన్తే. పిపఠీః,పిపఠిషౌ, పిపఠీర్భ్యామ్. చికీః; చికీర్షౌ; చికీర్భ్యామ్. చికీర్షు.

'సిపిధాతోరుర్వా' నుండి 'ధాతోః'; 'స్కోః సంయోగాద్యోర న్తే చ" నుండి 'అన్తే' అనువర్తించును. 'పదస్య' అధికారము. "పదాన్తమునందు రేఫ వకారాంత ధాతువుల ఉపధ యగు 'ఇక్'కు దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే రేఫకు వెనుక నున్న ఇకారరూప మగు'ఇక్'కు దీర్ఘము,'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః" అను సూత్రముచే (93) రేఫకు విసర్గము చేయగా 'పిపఠీః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములు లేకుండుటచే 'పిపఠిషౌ'ఇత్యాది రూపములును, హలాదివిభక్తులందు ఉపధాదీర్ఘముచే 'పిపఠీర్భ్యామ్'ఇత్యాది రూపములును సిద్ధించును.

'సుప్'ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'పిపఠిష్ + సు'అని యుండ వెనుక చూపిన విధముగ రుత్వవిసర్గములచే 'పిపఠీః + సు'అని యగును. 'వా శరి' అను సూత్రముచే (104) విసర్గమునకు వైకల్పికవిసర్గము, తదభావపక్షమున "విసర్జనీయస్య సః'అను సూత్రముచే (203) విసర్గస్థానమున సకారమును చేయుటచే 'పిపఠీఃసు' 'పిపఠీస్సు'అను రెండు రూపము లుండగా:-

353 నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి 8.3.58

ఏతైః ప్రత్యేకం వ్యవధానేఽపి ఇణ్కుభ్యాం పరస్య సస్య మూర్ధన్యాదేశః, ష్టుత్వేన పూర్వస్య షః. పిపఠీష్షు, పిపఠీఃషు.

'ఇణ్కోః' 'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః'అను సూత్రము లనువర్తించును. "'ఇణ్'కవర్గములకంటె పర మగు సకారమునకు 'నుమ్'.విసర్గ,'శర్'లలో ఏ ఒక్కదానితో నైన వ్యవధాన మున్నను షత్వము వచ్చును."

ఈ సూత్రముచే 'సు'లోని సకారమునకు షత్వము. వెనుక నున్న సకారమునకు ష్టుత్వముచే షత్వము. 'పిపఠీష్షు' పిపఠీఃషు' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

'చికీర్ష్'ప్రథమైకవచనమున 'చికీర్ష్ + స్'అని యుండగా హల్జ్యాదిలోపము (179). షత్వ మసిద్ధమగుటచే (అచట సకారమే అగుపడుచుండును గాన) 'రాత్సస్య'అను సూత్రముచే (209) సకారలోపము. 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' అను సూత్రముచే (93) రేఫకు విసర్గము. 'చికీః'అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులందు విశేషకార్యములు లేవు. హలాదివిభక్తులందు'రాత్సస్య'అను సూత్రముచే (209) ష (స) కారలోపముచే "చికీర్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'సుప్'పర మగునపుడు 'చికీర్ష్ + సు' అని యుండగా వెనుకటి వలె షకారలోపము-చికీర్ + సు,'రోః సుపి'అను నియమ సూత్రముచే (268) 'ఖర వసానయోర్విసర్జనీయః' (93)అను విసర్గ నిరుద్ధము. అనగా ఇచటి 'రేఫ', 'రు'కు సంబంధించినది కాదుకావున విసర్గము రాదు. "ఆదేశప్రత్యయయోః"అను సూత్రముచే (150) (రేఫ 'ఇణ్' కావున) సకారమునకు షత్వముచే 'చికీర్షు' అను రూపము సిద్ధించును.

విద్వాన్. విద్వాంసౌ, హే విద్వన్.

'విద'ధాతువుకు చేర్చిన కర్త్రర్థక 'శతృ'ప్రత్యయమునకు 'విదేఃశతు ర్వసుః'అను సూత్రముచే (836)'వసు' అను నాదేశము చేయుటచే 'విద్వస్'అను సకారాన్తశబ్దము నిష్పన్న మైనది. 'వసు'లోని ఉకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన సర్వనామస్థానములు పర మగునపుడు 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః' అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము వచ్చును.

ప్రథమైకవచనమున 'విద్వస్ + స్'అని యుండ నుమాగమము 'విద్వన్స్ + స్'.హల్ఙ్యాదిలోపము (179)-విద్వన్స్. 'సాన్తమహతః సంయోగస్య' అను సూత్రముచే (343) నకారోపధ యగు అకారమునకు దీర్ఘము. పిదప సకారమునకు 'సంయోగాన్తస్య లోపః'అను సూత్రముచే(20) లోపము. 'విద్వాన్'అను రూపముసిద్ధించును. సంయోగాన్తలోప మసిద్ధ మగుటచే 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) దీర్ఘప్రసక్తి లేదు గాన 'సాన్తమహతః-' అను సూత్రముచే (343) దీర్ఘము చేయబడినది.

సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'విద్వన్'అను రూపము సిద్ధించును. 'ఔ'పర మగునపుడు వెనుకటి వలెనే నుమ్-దీర్ఘములు వచ్చును. 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (81) నకారమునకు అనుస్వారము 'విద్వాంసౌ'అను రూపము సిద్ధించును. 'జస్','అమ్'. 'ఔట్'లు పర మగునపుడు గూడ రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

ద్వితీయాబహువచనమున 'విద్వస్ + శస్'అని యుండగా:-

354. వసోః సంప్రసారణమ్ 6.4.131

వస్వన్తస్య భస్య సంప్రసారణం స్యాత్. విదుషః.'వసుస్రంసు' ఇతి దః-విద్వద్భ్యామ్.

'భస్య' అధికారము. "భసంజ్ఞకమును 'వసు' అనునది అంతమున గలదియు నగు శబ్దమునకు సంప్రసారణము వచ్చును."

అజాదివిభక్తి పర మగునపుడు పూర్వశబ్దము భసంజ్ఞకము గాన 'విద్వస్' లోని రెండవ వకారమునకు సంప్రసారణముచే ఉకారము. 'విద్ + ఉ + అస్ + అస్' అని యుండును. 'సంప్రసారణాచ్చ' అను సూత్రముచే (258) అకారమునకు పూర్వరూపము-'విదుస్ + అస్'. ఇందలి మొదటి సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. రెండవ సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. 'విదుషః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రూపసిద్ది ఇట్లే ఉండును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః' అను సూత్రముచే (262) సకారమునకు దకారమాదేశ మగుటచే 'విద్వద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

355. పుంసోఽసుఙ్ 7.1.89

సర్వనామస్థానే వివక్షితేఽసుఙ్ స్యాత్. పుమాన్, హే పుమన్. పుమాంసౌ, పుంసః, పుమ్భ్యామ్, పుంసు, 'ఋదుశనస్'-ఇత్యనఙ్-ఉశనా, ఉశనసౌ.

'ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే' నుండి 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. "సర్వనామస్థానము వివక్షిత మగునపుడు 'పుంస్' అను శబ్దమునకు 'అసుఙ్' అను నాదేశము వచ్చును."

'పుంస్' శబ్దము 'పూఞో డుమ్సున్' అను సూత్రముచే 'పూఞ్' ధాతువునకు 'డుమ్సున్' ప్రత్యయము చేర్చుటచే ఏర్పడినది. 'డుమ్సున్' ఉదిత్ కాన ఉదిత్కార్యము లభించును దీని ప్రథమైకవచనమున 'పుంస్ + సు' అని యుండ ఈ సూత్రముచే 'అసుఙ్' ఆదేశము. ఇందలి ఉకార ముచ్చారణార్థము. ఙకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'ఙిత్' కావున 'ఙిచ్చ' అను సూత్రముచే (46) అంత్యవర్ణ మగు సకారముస్థానమున వచ్చును. 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః' అను న్యాయముచే అనుస్వారనిమిత్త మగుసకారము పోవుటచే అనుస్వారము తన పూర్వరూప మగు మకారత్వమును పొంది 'పుమ్ + అస్ + సు' అని యుండును. 'ఉగిదచాం-' అను సూత్రముచే (290) నుమాగమము-'పుమన్స్ + స్'. హల్ఙ్యాది లోపము (179) పుమన్స్. 'సాన్తమహతః సంయోగస్య' అను సూత్రముచే (343) అకారదీర్ఘము-'పుమాన్స్' సకారమునకు సంయోగాన్తలోపము (20)-

'పుమాన్'అను రూపము సిద్ధించును.సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'హేపుమన్'అను రూపము. ఇతరసర్వనామస్థానములందు కూడ అసుఙాదేశ, నుమాగమోపధాదీర్ఘములును,'నశ్చాపదాన్తస్యఝలి'అనుసూత్రముచే(78)నకార మునకు అనుస్వారమును వచ్చుటచే 'పుమాంసౌ','పుమాంసః,''పుమాంసమ్' అను రూపములు సిద్ధించును. 'శస్'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేక పోవుటచే 'పుంసః','పుంసా'ఇత్యాదిరూపము లగును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు సంయోగాన్తలోపముచే (20) సకారము లోపించిన పిదప 'నిమిత్తాపాయే–'అను న్యాయమున అనుస్వారము మకారముగ మార్పు చెందిన పిదప దానికి 'మోనుస్వారః'అను సూత్రముచే (77) అను స్వారము, 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః'అను సూత్రముచే (79) దానికి పరసవర్ణ మగు మకారమును,వచ్చి 'పుమ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్' పర మగునపుడు 'పుంస్ + సు'అని యుండ మొదటి సకారమునకు సంయోగాన్తలోపము (20). అనుస్వారము మకారముగ మారిన పిదప దానికి మరల 'మోఽనుస్వారః'అనుసూత్రముచే (77) అనుస్వారమువచ్చుటచే 'పుంసు'అను రూపము సిద్ధించును.

'ఉశనస్' (శుక్రుడు)శబ్దప్రథమైకవచనమున 'ఉశనస్ + సు'అని యుండ 'ఋదుశనస్పురుదంసోఽనేహసాఞ్చ'అను సూత్రముచే (204) అనఙాదేశము. 'ఙిచ్చ' అను సూత్రముచే (46) అన్త్యసకారమున కాదేశముగ వచ్చును– ఉశన + అన్ + స్. 'సర్వనామస్థానేచాఽసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) దీర్ఘము; పిదప సవర్ణదీర్ఘము–'ఉశనాన్ + స్'అని యుండ హల్ఙ్యాదిసూత్ర ముచే (179) అపృక్తసకారలోపము. 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య'అను సూత్ర ముచే (180) నకారలోపము. 'ఉశనా'అను రూపము సిద్ధించును. 'ఔ'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యములు లేవు. 'ఉశనసౌ'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

సంబుద్ధి పర మగునపుడు 'హే ఉశనస్ + సు'అని యుండగా:–

వా. అస్య సమ్బుద్ధౌ వాఽనఙ్,నలోపశ్చ వాచ్యః.

హే ఉశన, హేఉశనన్, హేఉశనః, హేఉశనసౌ, ఉశనోభ్యామ్, ఉశనస్సు. అనేహా, అనేహసౌ, హేఅనేహః. వేధాః,వేధసౌ, హేవేధః, వేధోభ్యామ్.

ఈ ఉశనశ్శబ్దమునకు సంబుద్ధి పర మగునపుడు 'అనఙ్' వికల్పముగ వచ్చును నకారలోపము గూడ వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ వార్తికముచే 'అనఙ్' వైకల్పికము గాన 'అనఙ్'వచ్చిన పక్షమున 'హేఉశన + అన్ + స్'అని యుండగా సంబుద్ధియందు దీర్ఘము నిషిద్ధమగుటచే 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (275) పరరూపము సకారమునకు హల్ఙ్యాది లోపము. నకారలోపము కూడ వైకల్పికము గాన లోపపక్షమున 'హే ఉశన' అనియు,లోపాభావపక్షమున 'హేఉశనన్'అనియు, అనఙాదేశము కూడ రాని పక్షమున హల్ఙ్యాదిలోపానంతరము ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'హేఉశనః'అనియు మూడు రూపములు సిద్ధించును.హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు ప్రాతి పదికాన్త్యసకారమునకు రుత్వము, 'హశి చ'అను సూత్రముచే(107)'రు'కు ఉత్వము; పిమ్మట గుణము చేయుటచే 'ఉశనోభ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

'సుప్'పర మగునపుడు 'ఉశనస్ + సు' అని యుండ రుత్వవిసర్గములు. పిదప 'విసర్జనీయస్య సః'అను సూత్రముచే (103) రానున్న సకారమును బాధించి 'వా శరి'అను సూత్రముచే (104) విసర్గకు వికల్పముగ విసర్గయే వచ్చుటచే 'ఉశనఃసు'అనియు, తదభావపక్షమున సకారము వచ్చి (103) 'ఉశనస్సు'అనియు రెండు రూపము లుండును.

'అనేహస్'(కాలము) శబ్దప్రథమైకవచనమున 'ఋదుశనస్'-అనుసూత్రముచే (205) 'అనఙ్' వచ్చును గాన ఉశనశ్శబ్దప్రథమైకవచనమునందువలె రూపనిష్పత్తి యుండును.సంబుద్ధి పర మగునపుడు అనఙాదేశము నిషిద్ధము గాన హల్ఙ్యాదిలోపానన్తరము ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'హేఅనేహః'అను రూపము సిద్ధించును.మిగిలిన రూపము లన్నియు ఉశనశ్శబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

'వేధస్' (బ్రహ్మ)శబ్దప్రథమైకవచనమున 'వేధస్ + స్'అని యుండగా 'వేధస్' అనునది ధాతుభిన్నాసంతముగాన 'అత్వసన్తస్యచాఽధాతోః' అను సూత్రముచే (344)ఉపధాదీర్ఘము-'వేధాస్ + స్'.హల్ఙ్యాదిలోపము చేసినపిమ్మట ప్రాతిపదికావయవసకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'వేధాః'అను రూపము సిద్ధించును. సంబుద్ధియందు ఉపదాదీర్ఘము నిషిద్ధము గాన 'హే వేధః' అని యుండును.ఇతరరూపము లన్నియు ఉశనశ్శబ్దమునందు వలె నుండును.

356. అదస ఔ సులోపశ్చ 7.2.107

అదస ఔత్ స్యాత్ సౌ పరే,సులోపశ్చ. 'తదోః సః-' ఇతి సః, అసౌ, త్యదాద్యత్వమ్. పరరూపత్వమ్, వృద్ధిః.

'తదోః స సావనన్త్యయోః'నుండి 'సౌ' అనువర్తించును.

'అదస్'శబ్దమునకు 'సు'పర మగునపుడు ఔకారము ఆదేశముగ వచ్చును. మరియు 'సు' లోపించును.

ప్రథమైకవచనమున 'అదస్ + సు' అని యుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) రానున్న అకారాదేశమును బాధించి ఈ సూత్రముచే సకార స్థానమున (అలోన్త్యపరిభాషచే 21) ఔకారము వచ్చును. 'సు' లోపించును. 'అద + ఔ' అని యుండగా వృద్ధిచే 'అదౌ'అని యగును.పిమ్మట 'తదోః సః సావనన్త్యయోః'అను సూత్రముచే (311) దకారమునకు సకారాదేశము చేయ 'అసౌ' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'అదస్ + ఔ'అని యుండగా 'త్యదాదీనామః' అను సూత్రముచే (193) సకారమునకు అకారము. 'అద + అ + ఔ'అని యుండగా 'అతో గుణే'అను సూత్రముచే (275) పరరూపము. 'అద + ఔ', ఇచట 'వృద్ధిరేచి'అను సూత్రముచే (33) రావలసి యున్న వృద్ధిని బాధించి 'ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః'అను సూత్రముచే (126) పూర్వసవర్ణదీర్ఘము రావలసి యున్నది కాని 'నాదిచి'అను సూత్రముచే (117) అది నిషిద్ధము గాన వృద్ధి వచ్చి 'అదౌ'అని యుండగా:-

357. అదసోఽసేర్దాదు దోమః 8.2.80

అదసోఽసాన్తస్య దాత్పరస్య ఉదూతౌ, దస్య మశ్చ. ఆన్తరతమ్యాత్ హ్రస్వస్య ఉః, దీర్ఘస్య ఊః. అమూ. జసః శీ.గుణః.

అదసః, అసేః, దాత్,ఉ, దః, మః. 'ఉ''ఊ'లకు సమాహారద్వంద్వము చేయుటచే 'ఉ'అని యైనది. "సకారాన్తము కాని అదశ్శబ్దమున దకారముకంటె పర మగు వర్ణమునకు ఉకారమును, ఊకారమును వచ్చును;దకారమునకుమకారమాదేశమగును. మాత్రా (ప్రమాణ) సామ్యము ననుసరించి దకారోత్తరవర్తి వర్ణము హ్రస్వ మగుచో హ్రస్వోకారమును,దీర్ఘమగుచో దీర్ఘోకారమును వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'అదౌ'అను చోట దకారోత్తరవర్తి యగు ఔకారము నకు ఊకారమును, దకారమునకు మకారమును ఆదేశము లగుటచే 'అమూ' అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమాబహువచనమున 'అదస్ + జస్'అని యుండగా త్యదాద్యత్వపర రూపములచే 'అద + జస్'అని యగును. 'జసః శీ'అను సూత్రముచే (152) 'జస్'కు 'శీ'ఆదేశము-'అద + ఈ'; గుణము-'అదే'అని యుండగా:-

358. ఏత ఈద్ బహువచనే 8.1.81

అదసో దాత్పరస్యైత ఈద్,దస్య చ మో బహ్వర్థోక్తౌ. అమీ.

వెనుకటి సూత్రమునుండి 'అదసః', 'దాత్', 'దః', 'మః',అను పదము లనువర్తించును. "బహువచనమున అదశ్శబ్దదకారముకంటె పర మగు ఏకారము నకు ఈకారమును, దకారమునకు మకారమును ఆదేశ మగును."

ఈ సూత్రముచే 'అదే'అనునది 'అమీ' యగును.

'పూర్వత్రాసిద్ధమ్;'ఇతి విభక్తికార్యం ప్రాక్, పశ్చాదుత్వ మత్వే.అముమ్, అమూ అమూన్. ముత్వే కృతే ఘిసంజ్ఞాయాం నాభావః.

'అదసోఽసేర్దాదు దోమః'అను సూత్రము త్రిపాదీస్థము గాన సపాద సప్తాధ్యాయీస్థము లగు విభక్తికార్యములు చేయనున్నపుడు అది అసిద్ధమగును. కావున ముందుగ విభక్తికార్యములు చేసిన పిదప ఉత్వమత్వములు వచ్చును. ద్వితీయైకవచనమున 'అదస్ + అమ్'అని యుండ త్యదాద్యత్వపరరూపములు అద + అమ్. 'అమి పూర్వః'అను సూత్రముచే (135) పూర్వరూపము-'అదమ్'. ఇపుడు 'అదసో సేర్దాదు దోమః'అను సూత్రముచే (357) ఉత్వమత్వములు చేయ 'అముమ్'అను రూపము సిద్ధించును.బహువచనమున 'అదస్ + శస్' అని యుండగా త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'అద + అస్'. 'ప్రథమయోః పూర్వ సవర్ణః'అను సూత్రముచే పూర్వసవర్ణదీర్ఘము.పిదప సకారమునకు'తస్మాచ్ఛసో నః పుంసి'అను సూత్రముచే (137) నత్వము-'అదాన్' ఇపుడు ఊత్వమత్వము లచే 'అమూన్' అను రూపము సిద్ధించినది.

తృతీయైకవచనమున 'అదస్ + టా'అని యుండగా త్యదాద్యత్వ పర రూపములచే 'అద + టా'అని యుండును.పిదప ఉత్వమత్వముల (ముత్వము)చే 'అము + టా'అని యుండును. 'అము'అనునది హ్రస్వోకారాంతము గాన

'శేషో ఘ్యసఖి'అను సూత్రముచే (170) ఘిసంజ్ఞయు, తత్ప్రయుక్తమై 'ఆఙో నాఽస్త్రియామ్'అను సూత్రముచే (171) 'టా'కు 'నా'ఆదేశమును వచ్చుటచే 'అమునా'అను రూపము సిద్ధించును.

కాని 'ఆఙో నా-'అను సూత్రము (171) దృష్టిలో 'అదసో సేః-'అను సూత్రము (357) అసిద్ధ మగుటచే ఉకారాంతత్వప్రయుక్త మగు ఘిసంజ్ఞ యుండదు గాన 'నా'భావమెట్లు వచ్చును?వచ్చినను మత్వము అసిద్ధ మగుటచే 'అద'అను అకారాంతాంగము కనబడుచుండుటచే 'సుపి చ'అను సూత్రముచే (141) దీర్ఘ మేల రాకూడదు?అను సందేహములు కలుగ వచ్చును.తన్నివృత్తికై క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

359. న ము నే 8.2.3

నాభావే కర్తవ్యే కృతే చ ముభావో నాఽసిద్ధః. అమునా,అమూభ్యామ్, అమీభిః, అముష్మై, అమూభ్యామ్, అమీభ్యః, అముష్మాత్, అముష్య, అముయోః, అమీషామ్, అముష్మిన్, అమీషు.

అతి హలన్తపుంలిఙ్గప్రకరణమ్.

'పూర్వత్రాఽసిద్ధమ్' నుండి'అసిద్ధమ్' అనువర్తించును.'నా'త్వము చేయవలసి యున్నను, చేసిన పిమ్మటను గూడ 'ము'భావము అసిద్ధము కాదు.

ఈ సూత్రముచే ముత్వము అసిద్ధము కాదు కావున పై యాశంకలకు అవకాశము లేదు.

'భ్యామ్ పర మగునపుడు త్యదాద్యత్వపరరూపములచే 'అదభ్యామ్'అని యుండగా 'సుపి చ'అను సూత్రముచే (141) అదన్తాంగమునకు దీర్ఘము-'అదాభ్యామ్.అకారము దీర్ఘము గాన దాని స్థానమున ఊకారము,దకారస్థానమున మకారము-'అమూభ్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

'భిస్'పర మగునపుడు త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'అదభిస్'. అదన్తాంగముకంటె పర మగు 'భిస్'కు 'అతో భిస ఐస్'అను సూత్రముచే(142)రావలసి యున్న ఐస్త్వము 'నేదమదసోరకోః'అను సూత్రముచే (280) నిషిద్ధము గాన 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) ఏకారాదేశము వచ్చి 'అదేభిః' అని యగును.పిమ్మట 'ఏత ఈద్బహువచనే' అను సూత్రముచే (358) ఈత్వ మత్వములచే 'అమీభిః'అను రూపము సిద్ధించినది. 'భ్యస్ పర మగునపుడు గూడ రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

చతుర్థ్యేకవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట 'అద + ఙే'అని యుండ 'సర్వనామ్నః స్మై'అను సూత్రముచే 'ఙే'కు 'స్మై' ఆదేశము. పిదప 'అదసో సేః-' అను సూత్రముచే (357) ముత్వము. 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) 'స్మై'యందలి సకారమునకు (స్థానివద్భావముచే ప్రత్యయము గాన) షత్వము-'అముష్మై'అను రూపము సిద్ధించును.

పంచమ్యేకవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'అద + ఙసి'అని యుండగా 'ఙసిఙ్యోః స్మాత్స్మినౌ'అను సూత్రముచే (154) 'ఙసి'కి 'స్మాత్' ఆదేశము; 'ద'కు ముత్వము.సకారమునకు షత్వము-'అముష్మాత్' అను రూపము సిద్ధించినది.

షష్ఠ్యేకవచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపానంతరము 'అద + ఙస్'అని యుండగా 'టాఙసిఙసామినాత్స్యాః'అను సూత్రముచే (140) 'ఙస్'కు స్యాదేశము,ముత్వము;సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అనుసూత్రముచే (150) షత్వము. 'అముష్య'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట 'అద + ఓస్' అని యుండగా 'ఓసి చ'అను సూత్రముచే (147) అంత్యాకారమునకు ఏకారాదేశము;పిదప అయాదేశము-'అదయోస్'అని యుండగా ముత్వముచే 'అముయోః'అను రూపము నిష్పన్నమైనది.

బహువచనమున అత్వపరరూపానంతరము 'అద + ఆమ్'అని యుండ 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'అను సూత్రముచే (155) 'ఆమ్'కు'సుట్'ఆగమము. 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) అకారమునకు ఏకారాదేశము-'అదేసామ్'. 'ఏత ఈద్బహువచనే'అను సూత్రముచే (358) ఏకారదకారములకు ఈకారమకారము లాదేశములగును.సకారమునకుషత్వము-'అమీషామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

సప్తమ్యేకవచనమున 'ఙసిఙ్యోఃస్మాత్స్మినౌ'అను సూత్రముచే (154) 'ఙి'కి 'స్మిన్' ఆదేశము.శేషప్రక్రియ పంచమ్యేకవచనమునందు వలె నుండును.

బహువచనమున త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'అద + సు', 'బహువచనే ఝల్యేత్'అను సూత్రముచే (145) ఏత్వము-'అదేసు'. 'ఏత ఈద్ బహువచనే' అను సూత్రముచే (358) మీత్వము,సకారమునకు షత్వము-'అమీషు' అను రూపము సిద్ధించును.

హలన్తపుంలింగప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హలన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణమ్

360 నహో ధః 8.2.34

నహో హస్య ధః స్యాద్ ఝలి పదాన్తే చ.

'హో ఢః', 'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' 'ఝలో ఝలి' అను సూత్రములనుండి 'హః' 'అన్తే' 'ఝలి' అను పదములును, 'పదస్య' అను అధికార సూత్రమును అనువర్తించును. "'ఝల్' పర మగునపుడును, పదాంతమునందును 'నహ్' ధాతుహకారమునకు ధకార మాదేశముగ వచ్చును."

361 నహి, వృతి, వృషి, వ్యధి, రుచి, సహి, తనిషు క్వౌ 6.3.116

క్విబన్తేషు పూర్వపదస్య దీర్ఘః. ఉపానద్, ఉపానహౌ. ఉపానత్సు.

'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః' నుండి 'దీర్ఘః' అనువర్తించును. "'క్విప్' ప్రత్యయాంతము లగు నహ్, వృత్, వృష్, వ్యధ్, రుచ్, సహ్, తన్ ధాతువులు పర మగునపుడు పూర్వపదమునకు దీర్ఘము వచ్చును."

'ఉప' పూర్వక మగు నహధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ఈ సూత్రముచే 'ఉప'యందలి అకారమునకు దీర్ఘము-'ఉపానహ్' (పాదుక) అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున 'ఉపానహ్ + సు' అని యుండగా హల్ఙ్యాదిలోపము (79)- 'ఉపానహ్', ఇపుడు హకారము పదాన్తగతము గాన పూర్వ సూత్రముచే ధకారము-'ఉపానధ్'. 'ఝలాం జశోఽన్తే' అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వమున దకారము. 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పము—'ఉపానత్', 'ఉపానద్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేమియు లేదు కావున "ఉపానహౌ", 'ఉపానహః' ఇత్యాదిరూపములును, హలాదివిభక్తులందు ధత్వ జశ్త్వములచే 'ఉపానద్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపములును, 'సుప్' పర మగునపుడు 'ఖరి చ' యను సూత్రమున (74) చర్త్వముచే 'ఉపానత్సు' అను రూపమును సిద్ధించును.

క్విన్ప్రత్యయాన్తత్వాత్ కుత్వేన ఘః-ఉష్ణిక్, ఉష్ణిహౌ, ఉష్ణిగ్భ్యామ్.

'ఉష్ణిహ్'శబ్దము (ఒకవైదికఛందస్సు) 'ఋత్విగ్దధృక్'ఇత్యాది సూత్రముచే (302) నిపాతిత మగు క్విన్ప్రత్యయాన్తము. కావున హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః' (305) అను సూత్రముచే కుత్వము వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున 'ఉష్ణిహ్ + సు'అని యుండ హల్ఙ్యాదిలోపము (179). కుత్వముచే హకారమునకు ఘకారము-'ఉష్ణిఘ్';జశ్త్వముచే ఘకారమునకు గకారము. చర్త్వవికల్పముచే 'ఉష్ణిక్' 'ఉష్ణిగ్'అను రెండు రూపము లుండును. హలాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు కుత్వజశ్త్వములచే 'ఉష్ణిగ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) గకారమునకు నిత్యముగ చర్త్వము (క్), సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రమున (150) షత్వము చేయ 'ఉష్ణిక్షు' అను రూపము సిద్ధించును.

ద్యౌః, దివౌ, దివః, ద్యుభ్యామ్, గీః, గిరౌ, గిరః. ఏవం పూః. చతస్రః, చతసృణామ్. కా; కే; కాః. సర్వావత్.

వకారాన్త'దివ్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'దివ్ + సు'అని యుండగా 'దివ ఔత్'అను సూత్రముచే (264) ఔకార మంతాదేశముగ వచ్చును-'ది + ఔ + స్'. యణాదేశము; సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు-'ద్యౌః'అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ దివ్‌శబ్దరూపము లన్నియు పుంలింగ 'సుదివ్'శబ్దరూపముల వలెనే సిద్ధించును.

రేఫాన్త మగు'గిర్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'గిర్ + సు'అని యుండగా 'ర్వోరుపధాయాదీర్ఘ ఇకః' అను సూత్రముచే (352) ఉపధ యగు ఇకారమునకు దీర్ఘము. హల్ఙ్యాదిలోపము (179); రేఫకు విసర్గము-'గీః' అను రూపము సిద్ధించును. అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లేదు. 'గిరౌ' 'గిరః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులందు మాత్రము ఉపధాదీర్ఘముచే 'గీర్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపము లగును. సప్తమీబహువచనమున ఉపధాదీర్ఘము, సకారమునకు షత్వము. 'రోః సుపి'అను (168) నియమసూత్రముండుటచే ప్రకృత్యవయవ మగు రేఫకు విసర్గము రాదు. 'పుర్'మొదలగు ఇతర రేఫాంతశబ్దముల సిద్ధి గూడ ఇటులనే యుండును.

రేఫాన్త మగు 'చతుర్'శబ్దమునకు 'త్రిచతురోః స్త్రియాం తిసృ చతసృ'అను సూత్రముచే (224) 'చతసృ'అను నాదేశము వచ్చును. కావున ఈ శబ్దమున రూపనిష్పత్తి స్త్రీలింగ'త్రి'శబ్దమునందు వలె నుండును.

మకారాన్త మగు 'కిమ్' శబ్దమునకు 'కిమః కః'అను సూత్రముచే(271) కాదేశము విధింపబడినది గాన ఇది అకారాంత మైనది. స్త్రీత్వమున 'అజాద్యత ష్టాప్'అను సూత్రముచే (1248)'టాప్' చేయుటచే 'కా'అనియైనది. కావున దీని రూపములు 'సర్వా'శబ్దరూపముల వలె సిద్ధించును.

362 యః సౌ 7.2.110

ఇదయో దస్య యః. ఇయమ్, త్యదాద్యత్వమ్, పరరూపత్వమ్. టాప్; 'దశ్చ'ఇతి మః-ఇమే. ఇమాః. ఇమామ్, అనయా, హలి లోపః ఆభ్యామ్. ఆభిః, అస్యై.అస్యాః, అనయోః, ఆసామ్. అస్యామ్. ఆసు. త్యదాద్యత్వమ్;టాప్-స్యా, త్యే, త్యాః.ఏవమ్-తద్, ఏతద్.వాక్, వాగ్, వాచౌ,వాగ్భ్యామ్,వాక్షు.అప్ శబ్దో నిత్యం బహువచనాన్తః. "అప్తృన్"-ఇతి దీర్ఘః-ఆపః,అపః.

'ఇదమో మః' 'దశ్చ'అను సూత్రములనుండి 'ఇదమః' 'దః' అనువర్తించును. "'సు' పర మగునపుడు 'ఇదమ్'శబ్దదకారమునకు యకార మాదేశ మగును".

స్త్రీలింగమున ఇదమ్శబ్దప్రథమైకవచనమున ఈ సూత్రముచే దకారమునకు యకారాదేశము-'ఇయమ్ + సు'.'సు'కు హల్ఙ్యాదిలోపము(179)-'ఇయమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇచట త్యదాద్యత్వము రావలసి యున్నను దానిని బాధించి 'ఇదమో మః'అను సూత్రముచే మకారమునకు మకారమే ఆదేశముగ వచ్చును.

ద్వివచనమున 'ఇదమ్ + ఔ'అని యుండ త్యదాద్యత్వపరరూపములు-'ఇద + ఔ'. స్త్రీలింగ మగుటచే 'అజాద్యతష్టాప్'అను సూత్రముచే (1248) 'టాప్'ప్రత్యయము. సవర్ణదీర్ఘముచే'ఇదా + ఔ','దశ్చ'అనుసూత్రముచే(275) దకారమునకు మకారము-'ఇమా + ఔ','ఔఙ ఆపః'అను సూత్రముచే (216) 'ఔ'కు శీ (ఈ) ఆదేశము. గుణముచే 'ఇమే'అను రూపము నిష్పన్న మగును. 'జస్', 'అమ్', 'ఔట్', 'శస్'లు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే 'ఇమాః'

'ఇమామ్', 'ఇమే', 'ఇమాః'అను రూపములు నిష్పన్న మగును. త్యదాద్యత్వ పరరూప'టాప్'ప్రత్యయములు చేసిన పిదప సర్వాశబ్దమువలె 'ఇదా'యని యగును గాన ప్రక్రియ సర్వాశబ్దమునందు వలె నుండును.'టా','ఓస్'లు పరమగు నపుడు 'అనాప్యకః'అను సూత్రముచే (276) 'ఇద్'అనుదానికి 'అన్'అను నాదేశము వచ్చి 'అనయా', 'అనయోః'అను రూపములు సిద్ధించును. హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు 'హలి లోపః'అను సూత్రముచే (277) 'ఇద్' లోపింప 'అ'అనునది మాత్రము శేషించుటచే 'ఆభ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'ఙే', 'ఙసి' 'ఙస్','ఙి'లకు 'సర్వనామ్నః స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ' (220) అను సూత్రముచే స్యాడాగమము,'ఆమ్'కు 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'అను సూత్రముచే సుడాగమము వచ్చి అవి హలాదివిభక్తు లగును గాన 'హలి లోపః' అను సూత్రముచే (277) 'ఇద్'లోపింపగా 'అస్యై' ఇత్యాదిరూపము లగును.

త్యద్, తద్, ఏతద్, శబ్దములకు త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట స్త్రీత్వవివక్షయందు 'టాప్'చేర్చుటచే 'త్యా'.'తా','ఏతా',అను ఆకారాన్త శబ్దములు నిష్పన్న మగును గాన సర్వాశబ్దమునందు వలె రూపనిష్పత్తి యగును. 'సు'పర మగునపుడు 'తదోః సః సావనన్త్యయోః'అను సూత్రముచే (311) తకారమునకు 'స'కారాదేశము మాత్రము విశేషము. 'ఏసా'అనునపుడు సకారము 'ఇణ్'కంటె పర మగుటచే 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చి 'ఏషా'అను రూపము సిద్ధించును.

చకారాన్త మగు 'వాచ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'వాచ్సు'అని యుండ 'సు'కు హల్ఙ్యాదిలోపము (179). చకారమునకు జశ్త్వముచే జకారము. 'చోః కుః'అను సూత్రముచే (307) కుత్వముచే జకారమునకు గకారము. 'వావసానే'అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పముచే 'వాక్','వాగ్'అను రూపద్వయము సిద్ధించును.అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేదు; 'వాచౌ','వాచః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు జశ్త్వకుత్వములచే 'వాగ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు జశ్త్వకుత్వములు చేసిన పిమ్మట గకారమునకు 'ఖరి చ' అనుసూత్రముచే (74) చర్త్వము (కకారము); సకారమునకు షత్వము (సూ.150) చేయ 'వాక్షు'అను రూపము సిద్ధించును.

పకారా న్త మగు 'అప్'శబ్దము (ఉదకము) నిత్యబహువచనా న్తము.

ప్రథమాబహువచనమున 'అప్ + జస్'అని యుండగా 'జస్' సర్వనామ స్థాన మగుటచే 'అ ప్తృన్తృచ్-'అను సూత్రముచే (206) ఉపధ యగు అకారమునకు దీర్ఘము. ప్రత్యయా న్త సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు. 'ఆపః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయాబహువచనప్రత్యయ మగు 'శస్'కు సర్వ నామస్థానసంజ్ఞ లేకుండుటచే ఉపధాదీర్ఘము లేదు-'అపః'అను రూపము సిద్ధించును. తృతీయాబహువచనమున 'అప్ + భిస్'అని యుండగా:-

363. అపో భి 7.4.48

అప స్తకారో భాదౌ ప్రత్యయే. అద్భిః; అద్భ్యః-2అపామ్. అప్సు, దిక్, దిగ్, దిశః దిగ్భ్యామ్. 'తదాదిషు-' ఇతి దృశేః 'క్విన్' విధానాత్ అన్యత్రాపి కుత్వమ్-దృక్, దృగ్, దృశౌ, దృగ్భ్యామ్. త్విట్, త్విడ్, త్విషౌ, త్విడ్భ్యామ్.

"అచ ఉపసర్గా త్తః' నుండి 'తః' అనువర్తించును. 'అప్'శబ్దమునకు భకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు తకారాదేశము వచ్చును."

అలో న్త్యపరిభాషచే (21) అంత్యాదేశముగ వచ్చును. తకారమునకు జశ్త్వముచే దకారము-అద్భిఃఅను రూపము సిద్ధించును. 'భ్యస్' పర మగు నపుడు 'అద్భ్యః'అని యగును. 'అపామ్''అప్సు'అనునపుడు విశేషకార్య మేదియు లేదు.

'దిశ్'శబ్దము 'ఋత్విగ్దధృక్'-ఇత్యాదిసూత్రముచే (302) 'క్విన్'ప్రత్య యా న్తము.కావున దీని రూపములు పుంలింగ 'తాదృక్'శబ్దమునందు వలె సిద్ధించును.

'దృశ్'ధాతువునకు క్విప్ప్రత్యయము చేర్చుటచే 'దృశ్'శబ్దము నిష్పన్న మైనది ఇది 'క్విన్'ప్రత్యయా న్తము కాదు గాన 'క్విన్ప్రత్యయస్యకుః' అను సూత్రముచే (305) కత్వమున కవకాశము లేదు.కాని త్యదాదులు ఉపపదముగ నున్నపుడు దృశ్ధాతువునకు 'త్యదాదిషు దృశోనాలోచనే కఞ్చ'అను సూత్ర ముచే (368) 'క్విన్'ప్రత్యయము విధింపబడినది. ఇచట 'క్విన్ప్రత్యయః యస్మాత్ సః'అను బహువ్రీహిసమాసము నాశ్రయించుటచే కేవల'దృశ్'శబ్దము కూడ 'క్విన్ప్రత్యయము'అగును గాన కుత్వము అంగీకరింపబడినది.కావున స్త్రీలింగ'దృశ్'శబ్దరూపములు పుంలింగ 'తాదృశ్'శబ్దమునందు వలె నుండును.

షకారాన్త 'త్విష్'శబ్దప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాదిలోపము (179)చేసిన పిమ్మట పదాన్త్యషకారమునకు 'ఝలాం జశోఽన్తే' 'వావసానే' అను సూత్రములచే (76.146) జశ్త్వ, వైకల్పిక చర్త్వములచే 'త్విట్','త్విడ్'అను రూపద్వయము సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'త్విష్'శబ్దరూపములు పుంలింగ 'రత్నముష్'శబ్దరూపముల వలె ఉండును.

'ససజుషోరుః'ఇతిరుత్వమ్ - సజూః, సజుషౌ, సజూర్భ్యామ్. సజూఃషు, సజూష్షు. ఆశీః, ఆశిషౌ, ఆశీర్భ్యామ్.

'సజుష్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సజుష్ + సు'అని యుండగా హల్ఙ్యాది లోపము (179) షకారమునకు 'ససజుషోరుః'అను సూత్రముచే (105)రుత్వము పిమ్మట 'ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః'అను సూత్రముచే (352) ఉపధాదీర్ఘము. రేఫకు విసర్గము-'సజూః'అను రూపము సిద్ధించినది.అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేషకార్యములు లేవు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రుత్వోపధాదీర్ఘములచే 'సజూర్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'సుప్' పర మగునపుడు రుత్వోపధాదీర్ఘములు-'సజూర్సు', 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః'అను సూత్రముచే (3) విసర్గము చేసిన పిదప 'విసర్జనీయస్య సః'అను సూత్రముచే (96) విసర్గము రావలసి యుండగా దానిని బాధించి 'వా శరి'అను సూత్రముచే (104) వైకల్పికవిసర్గము. 'సజూఃసు' తదభావపక్షమున పై సూత్రముచే సకారము-'సజూస్సు' 'నుమ్ విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి'అను సూత్రముచే (353) రూపద్వయమునందును ప్రత్యయావయవసకారమునకు షకారము.రెండవరూపమున ష్టుత్వముచే మొదటి సకారస్థానమున గూడ షకారము-'సజూఃషుసజూష్షు'అను రెండు రూపములుండును.

ఆజ్పూర్వక 'క్విప్'ప్రత్యయాన్త 'శాస్'ధాతువునందలి సకారమునకు 'శాసివసిఘసీనాం చ'అను సూత్రముచే (557) షకారాదేశము చేయగా(ఉపదేత్వముచే) 'ఆశిష్' శబ్దము సిద్ధించినది. దీని ప్రథమైకవచనమున హల్ఙ్యాదిలోపము (179) చేసినపిమ్మట 'ఆశిష్'అని యుండగా షత్వము అసిద్ధము గాన (సకారముంకటచే) 'ససజుషోరుః'అను సూత్రముచే (105) రుత్వము."ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః' అను సూత్రముచే (352) ఉపధాదీర్ఘము. రేఫకు విసర్గము- 'ఆశీః' అను రూపము సిద్ధించినది. హలాదివిభక్తులందీవిధముగనే రుత్వోపధాదీర్ఘములచే

ఆశీర్భ్యామ్' ఇత్యాదిరూపమును, అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేదు గాన 'ఆశిషా' ఇత్యాదిరూపములును ఉండును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'సజుష్'శబ్దమునందు వలె 'ఆశీఃషు' 'ఆశీష్షు' అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

అసౌ, ఉత్వమత్వే- అమూ, అమూః, అముయా, అమూభిః, అముష్యై, అమూభ్యః, అముష్యాః, అముయోః, అమూషామ్, అముష్యామ్, అమూషు.

ఇతి హలన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణమ్.

స్త్రీలింగాదశ్శబ్దప్రథమైకవచనమున పుంలింగమునందు వలె 'అసౌ' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరవిభక్తులందు త్యదాద్యత్వపరరూపములు, స్త్రీత్వప్రయుక్త మగు 'టాప్'ప్రత్యయము, సవర్ణదీర్ఘమును వచ్చుటచే 'అదా' అని యుండును గాన 'సర్వా'శబ్దమునందు వలె విభక్తికార్యములు వచ్చును.

ప్రథమాద్వివచనమున 'అదా + ఔ'అని యుండ వృద్ధి- 'అదౌ', పిమ్మట 'అదసోఽసేర్దాదు దో మః' అను సూత్రముచే (357)(ఔకారము దీర్ఘము గాన) ఊత్వమత్వములచే 'అమూ'అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున 'అదా + అస్'అని యుండగా "ప్రథమయోః పూర్వసవర్ణః'అను సూత్రముచే (126)పూర్వసవర్ణదీర్ఘము-సకారమునకు విసర్గము- 'అదాః'. ఊత్వమత్వములచే 'అమూః'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయవిభక్తియందు గూడ రూపనిష్పత్తి యిటులనే యుండును.

తృతీయైకవచనమున 'అదా + టా'అని యుండగా 'ఆఙి చాపః' అను సూత్రముచే (218) అకారమునకు ఏకారాదేశము, అయాదేశము చేసిన పిమ్మట ముత్వముచే 'అముయా' అను రూపము సిద్ధించును.

'అదా + భిః' 'అదా + భ్యః' అని యుండగా ఊత్వమత్వములచే 'అమూభిః' 'అమూభ్యః' అను రూపములు సిద్ధించును.

చతుర్థ్యేకవచనమున 'అదా + ఙే(ఏ) అని యుండగా "సర్వనామ్నఃస్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ"అను సూత్రముచే (220) స్యాడాగమహ్రస్వములు; 'అదస్యా + ఏ' వృద్ధి—అదస్యై. ముత్వ, షత్వ ("ఆదేశప్రత్యయయోః" 150)ములు— 'అముష్యై' అను రూపము సిద్ధించినది.

పంచమీషష్ఠ్యేకవచనములందు గూడ స్యాడాగమ, ముత్వ.షత్వములచే 'అముష్యాః'అను రూపము సిద్ధించును.

షష్ఠీసప్తమీద్వివచనములందు 'అదా + ఓస్' అని యుండగా 'ఆఙిచాపః' అను సూత్రముచే (218) అకారమునకు ఏకారాదేశము, అయాదేశము వచ్చుటచే 'అదయోః'అని యుండగా ముత్వముచే 'అముయోః'అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'ఆమి సర్వనామ్నః సుట్'అను సూత్రముచే (155) 'ఆమ్'కు సుడాగమము చేయగా 'అదాసామ్'అని యుండ ఊత్వమత్వషత్వములచే 'అమూషామ్'అను రూపము సిద్ధించినది.

సప్తమ్యేకవచనమున 'సర్వనామ్నః స్యాడ్ఢ్రస్వశ్చ'(220) "ఙేరామ్నద్యామ్నీభ్యః' (198) అను సూత్రములచే 'అదస్యామ్'అని సిద్ధించిన పిదప ముత్వషత్వములచే 'అముష్యామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

ఇట్లే 'సుప్'పర మగునపుడు 'అదాసు'అని యుండగా మూత్వషత్వములచే 'అమూషు'అను రూపము సిద్ధించును.

హలన్తస్త్రీలిఙ్గప్రకరణము సమాప్తము.

అథ హలన్త నపుంసకలిఙ్గ ప్రకరణమ్

స్వమోర్లుక్, దత్వమ్-స్వనడుత్, స్వనడుద్, స్వనడుహీ, "చతురనడుహోః—" ఇత్యాత్వమ్ - స్వనడ్వాంహి, పునస్తద్వత్, శేషం పుంవత్.

"శోభనాః అనడ్వాహః యస్య తత్ (కులం)" అను నర్థము గల నపుంసకలింగ 'స్వనడుహ్' శబ్దప్రథమైకవచనమున 'స్వనడుహ్ + సు'అని యుండ 'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్రముచే (244) 'సు'కులోపము; హకారమునకు 'వసుస్రంసుధ్వంస్వనడుహాం దః'అను సూత్రముచే (262) దకారము; దానికి 'వాఽవసానే'అను సూత్రముచే (146) చర్త్వవికల్పముచే 'స్వనడుత్' 'స్వనడుద్' అను రూపద్వయ ముండును.

ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'నపుంసకాచ్చ' అను సూత్రముచే (235) 'శీ' (ఈః) ఆదేశముచే 'స్వనడుహీ'అను రూపము సిద్ధించును.

బహువచనమున 'జశ్శసోః శిః'అను సూత్రముచే (237) 'శి'(ఇ) ఆదేశము "శి సర్వనామస్థానమ్"అను సూత్రముచే (238) ఇది సర్వనామ స్థాన సంజ్ఞకము గాన 'చతురనడుహోరాముదాత్తః'అను సూత్రముచే (259) 'మిదచోన్త్యాత్పరః'అను పరిభాష (240) ననుసరించి ఉకారమునకు పరముగ 'ఆ'కారము; యణాదేశము- 'అనడ్వాహ్ + ఇ' "నపుంసకస్య ఝలచః" అను సూత్రముచే (239) 'అంత్యాచ్'అగు ఆకారమునకు పరముగ నుమాగమము. నకారమునకు 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము- 'స్వనడ్వాంహి' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వితీయవిభక్తియందు 'అమ్''శస్'లకు గూడ లోప 'శి'ఆదేశములు వచ్చును గాన ప్రథమయందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును. ఇతరవిభక్తులందు పుంలింగ మగు 'అనడుహ్'శబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

వాః, వార్రీ, వారి. వార్భ్యామ్. చత్వారి. కిమ్, కే. కాని. ఇదమ్, ఇమే. ఇమాని.

రేఫాన్తవార్‌శబ్దప్రథమైకవచనమున 'స్వమోర్నపుంసకాత్'అను సూత్రముచే (214) 'సు'కు లోపము. రేఫకు విసర్గము- 'వాః'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశముచే 'వార్రీ'అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'జస్'కు'శి' ఆదేశముచే 'వారి' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ నపుంసకలింగమున సాధారణముగ 'సు' 'అమ్' లకు లోపము, 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము, 'జస్''శస్'లకు 'శి'ఆదేశమును వచ్చి రూపములు సిద్ధించుచుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు నపుంసకలింగత్వకృత మగు విశేషకార్య మేదియు లేదు.

నిత్యబహువచనాంత మగు రేఫాన్త 'చతుర్'శబ్దమున 'జస్''శస్'లకు 'శి'ఆదేశము వచ్చిన పిదప అది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన (238) 'చతురనడుహోరాముదాత్తః' అను సూత్రముచే (259) ఆకారాదేశముచే 'చత్వారి' అను రూపము సిద్ధించినది. తృతీయాదివిభక్తిరూపములు పుంలింగమునందు వలె నుండును.

మకారాన్తనపుంసకలింగ 'కిమ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'కిమ్ + సు'అని యుండగా 'సు'కు లోపము. 'ప్రత్యయలోపే ప్రత్యయలక్షణమ్'అను సూత్రము (190) ననుసరించి విభక్తిప్రత్యయము పరముగా నున్నది గాన 'కిమః

కః'అను సూత్రముచే (271) కాదేశము రావలసి యున్నది గాని 'నలుమతాఙ్గస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన రాదు. 'కిమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము చేసిన పిదప 'కిమః కః' అను సూత్రముచే (271) 'కిమ్'కు కాదేశము; గుణము- 'కే'అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'ఆదేశము. 'కిమ్'కు కాదేశము. "నపుంసకస్య ఝలచః"అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము. "సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ" అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము- 'కాని' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయవిభక్తియందు గూడ రూపము లిట్లే యుండును. తృతీయాదివిభక్తిరూపములు పుంలింగమునందు వలె నుండును.

వా. అన్వాదేశే నపుంసకే ఏనద్వక్తవ్యః.

ఏనత్, ఏనద్, ఏనే. ఏనాని. ఏనేన, ఏనయోః. అహః. 'విభాషాఙిశ్యోః—అహ్నీ, అహనీ, అహాని.

'ఇదమ్' ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'ఇదమ్' అను రూపము సిద్ధించును. 'న లుమతాఙ్గస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన విభక్తి పరముగ లేకుండుటచే త్యదాద్యత్వము రాదు. ద్వివచన బహువచనములందు త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట నపుంసకసర్వ శబ్దమునందు వలె 'ఇమే' 'ఇమాని' అను రూపములు సిద్ధించును. 'దశ్చ'అను సూత్రముచే (275) దకారమునకు మకారాదేశము గూడ వచ్చినది- ద్వితీయా రూపములు గూడ ఇట్లే యుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలెనే యుండును.

'ద్వితీయాటౌస్స్వేనః'అను సూత్రముచే (280) ఏనాదేశము రావలసి యుండగా వార్తికము చెప్పబడుచున్నది: "ఇదమ్శబ్దైతచ్ఛబ్దములకు నపుంసక లింగమున (ఏకవచనమున) 'ఏనత్'అను నాదేశము వక్తవ్యము." ఈ వార్తికమున ఏనాదేశము వచ్చు నని సామాన్యరూపమున చెప్పబడినది. కాని భాష్యమున 'ఏనదితి నపుంసకైకవచనే వక్తవ్యమ్'అని చెప్పి, "కుణ్డమానయ ప్రక్షాలయైనత్'అను నుదాహరణము నిచ్చుటచే ఏనదాదేశము ద్వితీయైకవచనమునందు మాత్రమే వచ్చు నని సూచింపబడినది.

'అమ్'లోపానన్తరము 'ఇదమ్'కు ఏనదాదేశము. చర్త్వవికల్పముచే

'ఏనత్' 'ఏనద్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. ఇతరస్థలములందు 'ఏన'ఆదేశము వచ్చుటచే 'ఏనే, ఏనాని, ఏనేన, ఏనయోః'అను రూపములు సిద్ధించినవి. రూపనిష్పత్తి నపుంసకసర్వశబ్దమునందు వలె నెరుంగునది.

నకారాన్త 'అహన్'శబ్ద ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపించిన పిమ్మట 'రోఽసుపి'అను సూత్రముచే (110) నకారమునకు రేఫాదేశము; విసర్గము- 'అహః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము. 'విభాషా ఙిశ్యోః'అను సూత్రముచే (248) 'అన్'లోని అకారమునకు లోపవికల్పముచే 'అహ్నీ' 'అహనీ' అను రూపద్వయము సిద్ధించును. బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'ఆదేశము. ఇది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన ఉపధాదీర్ఘము 'అహాని' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయారూపము లిట్లే యుండును.

'టా'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అల్లోపోఽనః' అను సూత్రముచే (247) అకారలోపము- 'అహ్నా' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'భ్యామ్' మొదలగు హలాది విభక్తులు పర మగునపుడు:-

364. అహన్. 8.2.68

'అహన్'ఇత్యస్య రుః పదాన్తే. అహోభ్యామ్. దణ్డీ.

'పదస్య'అధికారము. 'ససజుషోరుః' 'స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ' అను సూత్రములనుండి 'రుః' 'అన్తే' అనువర్తించును. పదాన్తమున 'అహన్' అనుదానికి 'రు'అను నాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే నకారమునకు రుత్వము. 'హశి చ'అను సూత్రముచే (107) ఉత్వము- 'అహోభ్యామ్'ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'ఙి'పర మగునపుడు 'విభాషా ఙిశ్యోః'అను సూత్రముచే (248) అల్లోపము వైకల్పికము గాన 'అహ్ని' 'అహని' అను రూపద్వయ ముండును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'వా శరి' అను సూత్రముచే (104) 'అహఃసు' 'అహస్సు' అను రూపద్వయ ముండును.

'దణ్డిన్'ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపము. 'న లోపః ప్రాతిపదికాన్తస్య' అను సూత్రముచే (180) నకారలోపము- 'దణ్డీ' అను రూపము సిద్ధించును.

సంబుద్ధియందు 'హే దణ్డిన్ + సు'అని యుండగా సులోపము, నలోపము (180) నిత్యముగ రావలసి యుండ:-

వా. సమ్బుద్ధౌ నపుంసకానాం నలోపో వా వాచ్యః.

హే దణ్డిన్; హేదణ్డి, దణ్డినీ, దణ్డీని, దణ్డినా, దణ్డిభ్యామ్.

"నపుంసకలింగశబ్దములకు సంబుద్ధి పర మగునపుడు నకారలోపము వికల్పముగ చెప్పవలెను". కావున 'హేదణ్డిన్' 'హేదణ్డి'అను రూపద్వయ ముండును. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము- 'దణ్డినీ'అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'శి' సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన 'సర్వనామస్థానే చాసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము- 'దణ్డీని'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయారూపములు కూడ ఇట్లే. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

సుపథి, భస్య టేర్లోపః— సుపథీ. సుపన్థాని. ఊర్క్, ఊర్జీ. ఊన్ర్జి. నరజానాం సంయోగః. తత్, తే, తాని. యత్, యే, యాని. ఏతత్, ఏతే, ఏతాని.

'సుపథిన్'శబ్దప్రథమైకవచనమున 'సు'లోప, ప్రాతిపదికాన్తనకారలోపములచే 'సుపథి'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ' (ఈ) ఆదేశము. నపుంసకలింగ మగుటచే సర్వనామసంజ్ఞ లేదు. 'యచి భమ్' అను సూత్రముచే (165) భసంజ్ఞ. కావున 'భస్య టేర్లోపః'అను సూత్రముచే (297) టిలోపము- 'సుపథీ'అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'ఆదేశము. ఇది సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన "ఇతోఽత్సర్వనామస్థానే"అను సూత్రముచే (295) ఇకారమునకు అకారాదేశము- 'సుపథన్ + శి'. 'థో న్థః'అను సూత్రముచే (296) 'న్థ'ఆదేశము- "సుపన్థన్ + ఇ" 'సర్వనామస్థానేచాసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము. 'సుపన్థాని'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయవిభక్తి రూపములుకూడ ఈ విధముగనే సిద్ధించును. "సమ్బుద్ధౌ నపుంసకానాం నలోపో వా వాచ్యః" అను వార్తికముచే (సూ. 364) నకారలోపము వైకల్పికము గాన 'హేసుపథిన్', 'హే సుపథి అను రూపద్వయ ముండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

జకారాన్త మగు 'ఊర్జ్'శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'ఊర్జ్ + సు' అని యుండగా సులోపము. 'చోః కుః'అను సూత్రముచే (307) కుత్వముచే

జకారమునకు గకారాదేశము. చర్త్వవికల్పముచే 'ఊర్క్' 'ఊర్గ్' అను రెండు రూపములు సిద్ధించును.

'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము చేయగా 'ఊర్జీ'అను రూపము. బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'ఆదేశము. 'శి'సర్వనామసంజ్ఞకము గాన '"నపుంసకస్య ఝలచః' అను సూత్రముచే (239) వచ్చు నుమాగమము 'మిత్'గాన అన్త్యాచ్ అగు (వ్యపదేశివద్భావముచే) ఉకారమునకు పరముగ వచ్చును. 'ఊన్ర్జి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట నకారరేఫజకారములకు సంయోగము.

'తద్', 'యద్', 'ఏతద్'శబ్దముల ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'తత్', 'యత్', 'ఏతత్' (చర్త్వవికల్పముచే) 'తద్', 'యద్', 'ఏతద్' అను రూపములు సిద్ధించును. విభక్తిలోపాన న్తరము 'న లుమతాఙ్గస్య' అను సూత్రముచే (191) ప్రత్యయలక్షణము నిషిద్ధము గాన త్యదాద్యత్వ, సత్వాదులు రావు. 'తే', 'తాని'; 'యే', 'యాని'. 'ఏతే', 'ఏతాని' అను రూపములు త్యదాద్యత్వపరరూపములు చేసిన పిమ్మట ఈ శబ్దములు అకారాంతము లగును. గాన 'సర్వే', 'సర్వాణి'వలె నిష్పన్న మగును. ఇతరవిభక్తులందు గూడ పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

గవాక్, గోచీ, గవాఞ్చి. పునస్తద్వత్. గోచా. గవాగ్భ్యామ్. శకృత్, శకృతీ, శకృన్తి. దదత్, దదతీ.

'అఞ్చ్'ధాతువునకు 'గో'శబ్దము ఉపపదముగ నున్నపుడు 'ఋత్విక్— ఇత్యాదిసూత్రముచే (302) 'క్విన్'ప్రత్యయము చేర్చగా 'గోఅఞ్చ్'అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. ప్రథమైకవచనమున 'గోఅఞ్చ్+సు'అని యుండ "అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి"అను సూత్రముచే (335) (ఞకారరూపములో నున్న) నకారమునకు లోపము. 'సు'కు లోపము. 'అవఙ్ స్ఫోటాయనస్య'అను సూత్రముచే (47) అవఙాదేశము- 'గవ + అచ్', సవర్ణదీర్ఘముచే 'గవాచ్' అని యుండ —'ఝలాం జశోఽన్తే'అను సూత్రముచే (67) జశ్త్వముచే జకారము. జకారమునకు 'క్విన్ప్రత్యయస్య కుః'అను సూత్రముచే (305)కుత్వమున గకారము.'వాఽవసానే'అను సూత్రముచే(146)చర్త్వవికల్పము-గవాక్, గవాగ్ అను రెండు రూపములు సిద్ధించును. అవఙాదేశము వైకల్పికము గాన 'సర్వత్ర విభాషా గోః' అను సూత్రముచే (44) వైకల్పికప్రకృతిభావముచే 'గోఅక్'

'గోఅగ్'అను రూపములును. ప్రకృతిభావము లేని పక్షమున 'ఏఙః పదాన్తాదతి' అను సూత్రముచే (43) పూర్వరూపముచే 'గోక్' 'గోగ్'అను రూపములును గూడ ఉండును.

ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము—'గోఅఞ్చ్ఈ', 'అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి'అను సూత్రముచే (335)నకారలోపము. 'అచః'అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము— 'గోచీ' అను రూపము.

బహువచనమున 'గోఅఞ్చ్ + శి'అని యుండ నకారలోపము. 'శి'సర్వనామస్థానము గాన 'అచః'అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము రాదు. ఓకారమునకు అవజాదేశము. సవర్ణదీర్ఘము. 'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము. నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములచే 'గవాఞ్చి'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వితీయయందు గూడ ఇటులనే రూపసిద్ధి యగును. 'టా'మొదలగు అజాదివిభక్తులు పర మగునపుడు 'అచః'అను సూత్రముచే (336) అకారలోపము వచ్చి 'గోచా' 'గోచే' ఇత్యాదిరూపములును 'భ్యామ్' మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు అవజాదేశసవర్ణదీర్ఘములును, చకారమునకు జశ్త్వ (జకార)కుత్వము (గకారము)లును చేయ 'గవాగ్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు జశ్త్వ, కుత్వ చర్త్వషత్వములచే 'గవాక్షు'అను రూపము సిద్ధించును.

తకారాన్త మగు 'శకృత్'శబ్దము ప్రథమైకవచనమున సులోపము చేసిన పిమ్మట,జశ్త్వ,వైకల్పికచర్త్వములచే 'శకృత్''శకృద్'అను రూపద్వయము సిద్ధించును ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశముచే 'శకృతీ'అను రూపము సిద్ధించును.బహువచనమున 'జస్'కు 'శి'ఆదేశము-'శకృత్ + ఇ','నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము.'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' (78) 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' (79) అను సూత్రములచే నకారమునకు అనుస్వారపరసవర్ణములు చేయగా 'శకృన్తి'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వితీయ యందు గూడ ఇట్లే రూపనిష్పత్తి యుండును. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమహచ్ఛబ్దమునందు వలె రూపము లుండును.

దాధాతువునకు శతృప్రత్యయము చేయుటచే నేర్పడిన తకారాన్తదదచ్ఛబ్దమున 'దదత్','దదతీ'అను రూపములు వెనుకటి వలె సిద్ధించును.బహువచన

మున 'శి' చేసిన పిదప వెనుకటి వలె నిత్యముగ నుమాగమము రావలసి యుండ:-

365. వా నపుంసకస్య 7.1.79

అభ్యస్తాత్పరః యః శతా,తదన్తస్య క్లీబస్య వా నుమ్ సర్వనామస్థానే. దదన్తి, దదతి. తుదత్.

'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' 'ఇదితో నుమ్ ధాతోః 'ఉగిదచాం సర్వనామస్థానేఽధాతోః'అను సూత్రముల నుండి 'అభ్యస్తాత్' 'శతుః' 'నుమ్' 'సర్వనామస్థానే' అనువర్తించును. "అభ్యస్తముకంటె పర మగు శతృప్రత్యయము అంతమున గల నపుంసకలింగశబ్దమునకు సర్వనామస్థానము పర మగునపుడు 'నుమ్'వికల్పముగ వచ్చును."

ఇచట 'దా'ధాతువును ఆవృత్తి చేయుటచే (ద్విత్వముచే) నేర్పడిన 'దద'అనునది 'ఉభే అభ్యస్తమ్'అను సూత్రముచే (345) అభ్యస్తసంజ్ఞము గాన ఇచటి నుమాగమవికల్పముచే 'దదన్తి''దదతి'అను రూపద్వయము సిద్ధించును.ద్వితీయయందు కూడ రూపము లిట్లే యుండును.తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమహచ్ఛబ్దమునందు వలె రూపములు సిద్ధించును.

తుదాదిగణములోని 'తుద'ధాతువునకు 'లట్'పరముగా నుండగా 'తుదాదిభ్యఃశః'అను సూత్రముచే(634)'శ' (అ)ప్రత్యయము. 'లట్'స్థానమున శతృ (అత్)ప్రత్యయము. 'తుద్ + అ + అత్'అనియుండ 'అతో గుణే'యని(274) పరరూపముచే రెండు అకారముల స్థానమున 'అ'కార మాదేశముగ వచ్చి 'తుదత్ అను శబ్దము నిష్పన్న మైనది. దీని ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'తుదత్'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున 'ఔ'కు 'శీ' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'తుదత్ + ఈ'అని యుండ:-

366. ఆచ్ఛీనద్యోర్నుమ్ 7.1.80

అవర్ణాన్తాదఙ్గాత్ పరో యః శతురవయవః, తదన్తస్య అఙ్గస్య నుమ్ వా శీనద్యోః. తుదన్తీ, తుదతీ, తుదన్తి.

'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' 'వా నపుంసకస్య'అను సూత్రముల నుండి 'శతుః' 'వా' అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య'అధికారము. 'పరస్య'అని అధ్యాహారము. "అవర్ణాంత మగు అంగముకంటె పర మగు శతృప్రత్యయావయవము అంత

మున గల అంగమునకు 'శీ'పర మగునపుడును నదీసంజ్ఞకవర్ణము పర మగునపుడును 'నుమ్' వికల్పముగ వచ్చును.

'తుదత్'అనునపుడు 'తుద'అనునది అవర్ణాన్తాంగము.దానికంటె పరముగ నున్న తకారము శతృప్రత్యయావయవము.తదన్తాంగ మగు 'తుదత్' అను దానికి 'శీ' పరముగ నున్నది గాన వికల్పముగ నుమాగమము వచ్చిన పక్షమున 'తుదన్తీ'అనియు, తదభావపక్షమున 'తుదతీ'అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును.బహువచనమున 'శకృన్తి' వలె 'తుదన్తి' యను రూప మగును. ఇట్లే ద్వితీయవిభక్తి రూపములు. తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

'పచ్'ధాతువు భ్వాదులలోనిది గాన శతృప్రత్యయము చేర్చిన పిదప ధాతువునకు 'కర్తరిశప్'అను సూత్రముచే (389) 'శప్'(అ)ప్రత్యయము వచ్చి 'పచత్'అను శబ్దము సిద్ధించును. దాని ప్రథమైకవచనమున 'సు' లోపముచే 'పచత్'అను రూపము సిద్ధించును.ద్వివచనమున 'పచత్ + శీ'అనియుండ—

367. శప్శ్యనోర్నిత్యమ్ 7.1.81

శప్శ్యనోరాత్పరో యః శతురవయవః, తదన్తస్య నిత్యం 'నుమ్'శీనద్యోః. పచన్తీ, పచన్తి. దీవ్యన్తీ, దీవ్యన్తి. ధనుః, ధనుషీ. 'సాన్త-'ఇతి దీర్ఘః, 'నుమ్విసర్జనీయ-'ఇతి షః-ధనూంషి, ధనుషా, ధనుర్భ్యామ్. ఏవమ్-చక్షుర్హవిరాదయః.

వెనుకటిసూత్రము (366). 'నాభ్యస్తాచ్ఛతుః' నుండి 'శతుః'అనువర్తించును. 'శప్','శ్యన్'ప్రత్యయముల అకారముకంటె పర మగు 'శతృ' ప్రత్యయావయవము అంతమున గల అంగమునకు 'శీ'నదులు పర మగునపుడు నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చును."

ఇచట శతృప్రత్యయావయవ మగు తకారము శప్ప్రత్యయాకారముకంటె పరముగ నున్నది గాన తదంత మగు 'పచత్'అను దానికి నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చి 'పచన్తీ' అను రూపము సిద్ధించినది.'జస్','శస్'లు పర మగునపుడు 'శి'ఆదేశము,'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే(239)నుమాగమము చేయ 'పచన్తి' అను రూప మగును.తృతీయాదులందు పుంలింగమునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

'దివ్'ధాతువునకు 'దివాదిభ్యః శ్యన్' అను సూత్రముచే (632) 'శ్యన్'ప్రత్యయము,'లట్'కు శతృప్రత్యయము చేర్చగా నిష్పన్న మగు'దీవ్యత్' శబ్దమునకు ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపముచే 'దీవ్యత్'అను రూపము సిద్ధించును.'ఔ'పర మగునపుడు ఇచట శతృప్రత్యయావయవతకారము శ్యన్ ప్రత్యయాకారముకంటె పరముగ నున్నదిగాన నిత్యముగ నుమాగమము వచ్చి 'దీవ్యన్తీ' అను రూప మగును బహువచనమున 'పచన్తి' వలె 'దీవ్యన్తి' అను రూపముండును. ద్వితీయయందును ఇట్లే.తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపములు ఉండును.

'అర్తిపృవపి'ఇత్యాద్యుణాదిసూత్రముచే 'ధన్'ధాతువునకు 'ఉస్'ప్రత్యయము చేర్చి సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయ 'ధనుష్'శబ్ద మేర్పడినది. ప్రథమైకవచనమున 'సు'లోపము. షత్వము అసిద్ధ మగుటచే 'ససజుషోరుః'అను సూత్రముచే(105)రుత్వము. పిదప 'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః'అను సూత్రముచే (93) విసర్గము-'ధనుః' అను రూపము సిద్ధించినది. 'ధనుర్'అను నపుడు రేఫ ధాత్వవయవము కాదు గాన 'ర్వోరుపధాయా దీర్ఘ ఇకః'అను సూత్రముచే (352) దీర్ఘప్రసక్తి లేదు. ద్వివచనమున 'శీ'ఆదేశముచే 'ధనుషీ'అను రూపము.

బహువచనమున 'జస్'కు 'శి' ఆదేశము-'ధనుష్ + ఇ','నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము-'ధనున్ స్ + ఇ'.'సాన్త మహతః సంయోగస్య'అను సూత్రముచే (343) ఉకారమునకు దీర్ఘము. నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' అను సూత్రముచే(78)నకారమునకు అనుస్వారము.'ధనూంసి' అని యుండగా-'నుమ్విసర్జనీయశర్వ్యవాయేఽపి'అను సూత్రముచే (353) షత్వము-'ధనూంషి'అను రూపము సిద్ధించినది.ద్వితీయయందు గూడ ఇట్లే రూపములు సిద్ధించును 'భ్యామ్'మొదలగు హలాదివిభక్తులు పర మగునపుడు రుత్వముచే 'ధనుర్భ్యామ్'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'సుప్'పర మగునపుడు 'వా శరి'యను సూత్రముచే(104)విసర్గము వైకల్పికము గాన 'ధనుఃషు' 'ధనుష్షు'అను రూపద్వయము. చక్షుష్', 'హవిష్'ఇత్యాదిశబ్దములు గూడ ఇటులనే యుండును.

పయః, పయసీ, పయాంసి, పయసా, పయోభ్యామ్. సుపుమ్, సుపుంసీ, సుపుమాంసి,

సకారాన్తపయశ్శబ్దప్రథమద్వితీయైకవచనములందు 'సు''అమ్'లు లోపించిన పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు' పయః'అను రూపము సిద్ధించినది. 'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశముచే ద్వివచనమున 'పయసీ'అను రూపము. బహువచనమున 'జస్','శస్'లకు 'శి'ఆదేశము. 'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము. 'సాన్తమహతః సంయోగస్య'అను సూత్రముచే (343) నకారోపధకు దీర్ఘము. 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము-'పయాంసి'అను రూపము సిద్ధించును. తృతీయాదివిభక్తులందు వేధశ్శబ్దమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును

'సుపుంస్'శబ్దప్రథమాద్వితీయైకవచనములందు 'సు''అమ్'లు లోపించిన పిదప సంయోగాన్తలోపముచే (20) సకారమునకు లోపము.ఇచట సకారము వెనుక నున్నది అనుస్వారమే యైనను అది మకారస్థానమున 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) వచ్చిన దగుటచే 'సంయోగాన్తస్యలోపః'అను సూత్రము (20) దృష్టిలో అసిద్ధము గాన దానికి మకారమే కనబడుచుండును. కావున లోపము వచ్చును. సకారము లోపించిన పిదప 'నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః'అను న్యాయముచే అనుస్వారము పోయి మకారమే వచ్చును గాన 'సుపుమ్'అను రూపము సిద్ధించినది.'ఔ'కు 'శీ'ఆదేశము చేయ 'సుపుంసీ'యను రూపము. 'జస్''శస్'లకు వచ్చిన 'శి'ఆదేశము సర్వనామస్థానసంజ్ఞకము గాన 'పుంసోఽసుఙ్ అను సూత్రముచే (355) అసుఙాదేశము. ఙిత్ గాన సకారస్థానమున వచ్చును-'సుపుమస్ + ఇ','నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము-'సుపుమన్స్ఇ','సాన్తమహతఃసంయోగస్య'అను సూత్రముచే (343) ఉపధాదీర్ఘము-నకారమునకు 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము.'సుపుమాంసి'అను రూపము సిద్ధించును.తృతీయాది విభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపము లుండును.

అదః, విభక్తికార్యమ్, ఉత్వమత్వే-అమూ, అమూని. శేషం పుంవత్.

ఇతి హలన్తనపుంసకలిఙ్గప్రకరణమ్.

ఇతి షడ్లిఙ్గప్రకరణమ్

'అదస్'శబ్దమున 'సు','అమ్'లు లోపించిన పిదప సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు-'అదః'అను రూపము సిద్ధించును ఇది సాన్త మగుటచే 'అదసోసేర్దాదు దో మః అను సూత్రముచే (357) ముత్వము రాదు.

'ఔ'కు 'శీ' ఆదేశము చేసిన పిదప త్యదాద్యత్వ,పరరూపగుణములచే 'అదే'అని యుండ 'అదసోఒసేః-'అను సూత్రముచే ఊత్వమత్వములు. 'అమూ'అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'జస్''శస్'లకు 'శి'ఆదేశము.త్యదాద్యత్వపరరూపములు. 'నపుంసకస్య ఝలచః'అను సూత్రముచే (239) నుమాగమము 'సర్వనామస్థానేచాసమ్బుద్ధౌ'అను సూత్రముచే (177) ఉపధాదీర్ఘము-'అదాని'అని యుండగా ఊత్వమత్వములు-'అమూని'అను రూపము సిద్ధించును.తృతీయాదివిభక్తులందు పుంలింగమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును.

హలంతనపుంసకలింగప్రకరణము సమాప్తము.

షడ్లింగప్రకరణము సమాప్తము

అథ అవ్యయ ప్రకరణమ్

368 స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్ 1.1.37

స్వరాదయో నిపాతాశ్చావ్యయసంజ్ఞాః స్యుః.

'స్వర్'మొదలగు శబ్దములును, నిపాతములును అవ్యయసంజ్ఞకములు. లింగవచనవిభక్త్యాదికృత మగు మార్పు ఏదియు లేని పదమునకు అవ్యయ మని పేరు. 'నవ్యేతి ఇతి అవ్యయమ్-'అనగా మార్పు చెందనిది అని అవ్యయనామధేయము సార్థకము ఈక్రింద స్వరాదులు పఠింపబడుచున్నవి వాటి తెలుగు అర్థములు కుండలికలలో చూపబడుచున్నవి.

స్వర్[1](స్వర్గము); అన్తర్ (లోపల ; ప్రాతర్(ప్రాతఃకాలము);పునర్ (మరల); సనుతర్(అంతర్ధానముచెందుట); ఉచ్చైస్(ఎత్తైన); నీచైస్(క్రిందిదైన); శనైస్(మెల్లిగా); ఋధక్ సత్యముగా;వియోగ,శైఘ్ర్య,సామీప్య, లాఘవార్థములు గూడ నని కొందరు); ఋతే(మినహాయించి;లేకుండగా); యుగ

1. 'స్వర్' మొదలగు ఐదు అవ్యయములను రేఫాన్తములు.కావున 'స్వర్యాతి' ఇత్యాదులందు 'హశి చ'అనుసూత్రముచే [107] 'రు'కు విహిత మగు ఉత్వము రాదు.

పత్(ఒక్క మారుగా); ఆరాత్(దూరముగా.లేక)దగ్గరగా; వృథక్(వేరుగా): హ్యస్(నిన్న); శ్వస్(రేపు): దివా(పగటియందు): రాత్రౌ(రాత్రియందు): సాయమ్(సాయంకాలమున); చిరమ్(చాలకాలము); మనాక్(కొంచెము): ఈషత్ (కొంచెము);జోషమ్(సుఖముగా;మౌనముగా): తూష్ణీమ్(మౌనముగా); బహిస్ (వెలుపల);అవస(వెలుపల);అధస్(క్రింద); సమయా(దగ్గర); నికషా(దగ్గర): స్వయమ్(తనంతతాను): వృథా (వ్యర్థముగా): నక్తమ్ (రాత్రియందు) న(లేదు, కాదు): నఞ్ (నిషేధము); [1]హేతౌ(కారణమున); ఇద్ధా(స్పష్టముగా): అద్ధా (స్ఫుటముగా;నిశ్చితముగా;తత్త్వము,అతిశయము అని కొందరు);సామి(సగము: జుగుప్సితము);(గ.సూ)[2]వత్(వలె); బ్రాహ్మణవత్;(బ్రాహ్మణునివలె);క్షత్రియ వత్(క్షత్రియునివలె);సనా(నిత్యము);సనత్(నిత్యము):సనాత్(నిత్యము); ఉపధా (భేదము); తిరస్[2] (దాగికొనుట; పరాభవము;అడ్డముగా); అన్తరా(మధ్యయందు: లేకుండగా)అన్తరేణ(మినహాయించి; లేకుండగా);జ్యోక్(చాలకాలము; ప్రశ్నార్థ కము శీఘ్రముగా; ఇప్పుడు(;కమ్)జల,శిరో,నిందాసుఖార్థకము); శమ్(సుఖము): సహసా(హఠాత్తుగా;ఆలోచించకుండగా);వినా(లేకుండగా);నానా(అనేకము;లేకుం డగా); స్వస్తి (మంగలము); స్వధా(పితృహవిర్దానము); అలమ్ (భూషణము. చాలును:సామర్థ్యము:నిషేధము:నివారణము) ;వషట్;వౌషట్;శ్రౌషట్; (దేవతా హవిర్దానము): అన్యత్(వేరైన); అస్తి(ఉన్నది); ఉపాంశు(అస్పష్టోచ్చారణము: రహస్యము): క్షమా(ఓర్పు); విహాయసా (ఆకాశము): దోషా(రాత్రి): మృషా (అసత్యము); మిథ్యా(అసత్యము): ముధా (వ్యర్థముగా); పురా (పూర్వమున: అసమాప్తము: ఆసన్నభవిష్యత్తు); మిథో; మిథస్ (పరస్పరము; రహస్యమున): ప్రాయస్(బహుశా:తరుచుగా)ముహుస్(మాటిమాటికి); ప్రవాహుకమ్;ప్రవాహికా: (ఒక్కుమ్మడిగా;పైకి): ఆర్యహలమ్ (బలాత్కారముగా); అభీక్ష్ణమ్ (మాటి మాటికి): సాకమ్;సార్ధమ్(కూడా): నమస్(నమస్కారము); హిరుక్(విడచి.

1. "తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా
అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ నఞర్థాః షట్ ప్రకీర్తితాః"
అను కారిక ననుసరించి ఇది ఆరు అర్థములం దుపయోగింపబడును.సాధా రణముగ సమాసమునందే వచ్చును గాని స్వతంత్రముగ ప్రయోగింపబడదు.

2. ఇది స్వతంత్రముగ ప్రయోగింపబడదు. 'బ్రాహ్మణవత్','క్షత్రియవత్'అను నవి ఉదాహరణములు

3. ఇది స్వతంత్రముగ గాక 'కృ','ధా'ధాతువులతోడనే ప్రయోగింపబడును.

మినహాయించి): ధిక్(ఛీ); అథ(ప్రారంభము;అటుపిమ్మట); అమ్ (శీఘ్రము; అల్పము); ఆమ్(ఔను); ప్రతామ్(వాడిపోవుట); ప్రశామ్(సమానము); మా; మాఙ్(నిషేధము); ఆకృతిగణోఽయమ్.

ఈ స్వరాదిగణము ఆకృతిగణము.కావున నిట్టి పదములు ప్రయోగములో నున్న యెడల ఈ గణమున జేర్చవచ్చును. ఉదాహరణకు ఈ క్రింది శబ్దము లను ఈ గణమున చేర్చవచ్చును:-

కామమ్(స్వేచ్ఛగా); ప్రకామమ్ (అధికముగా); భూయస్ (మరల); సాంప్రతమ్(యుక్తము:న్యాయ్యము); పరమ్(కాని); సాక్షాత్(ప్రత్యక్షముగా); సాచి(అడ్డముగా); సత్యమ్ (అర్ధాంగీకారము); మఙ్క్షు;ఆశు;ఝటితి;ఝగితి (శీఘ్రముగా); సంవత్(సంవత్సరము);అవశ్యమ్(తప్పకుండగ);సపది(వెంటనే) బలవత్(అధికముగా); ప్రాదుస్;ఆవిస్(ప్రకాశమగుట); అనిశమ్;నిత్యమ్;సదా; అజస్రమ్;సన్తతమ్(ఎల్లప్పుడు); సుష్ఠు(బాగుగా); వది(కృష్ణపక్షము); సుది (శుక్లపక్షము); ఉషా(రాత్రి); రోదసి(భూమ్యాకాశములు); ఓమ్(అంగీకారార్థకము;బ్రహ్మ); ద్రాక్;తరసా(శీఘ్రముగా); దుష్టు(చెడ్డ); సు(పూజార్థకము); ఆః (ఆశ్చర్యార్థకము); కు (కుత్సితము;అల్పము); అఞ్జసా (తత్త్వము;శీఘ్రముగా); మిథు(ద్వయము); అస్తమ్(వినాశము); స్థానే(యుక్తము); తాజక్ (శీఘ్రముగా); చిరాయ;చిరరాత్రాయ;చిరస్య;చిరమ్;చిరేణ;చిరాత్(చిరకాలము); వటమ్(కొంచెముమంచిది); అనుషక్(ఆనుపూర్వ్యము; క్రమానుసారము). అనుషక్ (ఊహించుట); అమేనః(శీఘ్రముగా;ఇప్పుడే); ఇత్యాదులు. ఈ క్రింద చూపబడిన చాదులు నిపాతములు:-

చ(మరియు); వా(లేక-సందేహార్థకము); హ (ప్రసిద్ధ్యర్థకము); అహ (ఆశ్చర్యము;ఖేదము); ఏవ(ఏ-అవధారణము); ఏవమ్(ఇట్లు); నూనమ్(నిశ్చయముగా); శశ్వత్(ఎల్లప్పుడును); యుగపత్(ఒక్కమారుగా); భూయస్(మరల; ఆధిక్యము); కూపత్(ప్రశ్న,ప్రశంస); కువిత్(చాలా;ప్రశంస); నేత్(శంకా, ప్రతిషేధ-విచారసముచ్చయములు;అట్లుకాకపోయినచో); చేత్(అట్లైతే); చణ్ (అట్లైతే); యత్ర (ఎక్కడైతే; నింద;అమర్షము); కచ్చిత్ (ఇష్టప్రశ్న); నహ (నిషేధపూర్వకప్రారంభము)హన్త(హర్షము;విషాదము;అహా!);మాకిః;మాకిమ్; నకిః;నకిమ్(విడచి;మినహాయించి); మాఙ్;నఞ్(నిషేధము);యావత్(ఎంతైతే) తావత్(అంత); త్వై;న్వై;ద్వై (వితర్కము); రై(దానము;అనాదరము);

[1]శ్రౌషట్;వౌషట్;స్వాహా (దేవతాహవిర్దానము); స్వధా (పితృహవిర్దానము); వషట్(దేవతాహవిర్దానము); తుమ్(నీవు); తథాహి(అది యుక్తమే కదా); ఖలు (నిషేధవాక్యాలంకార,నిశ్చయములు);కిల(అట-ప్రసిద్ధి;ఇవార్థము,వృత్తాంతము): అథో: అథ (మంగలానన్తరారంభ, ప్రశ్న, కార్త్స్న్యాధికార, ప్రతిజ్ఞా, సముచ్చయార్థకము); సుష్ఠు(బాగుగనున్న); స్మ(భూతకాలము); ఆదహ(ప్రారంభము; హింస; కుత్సనము)।

గ.సూ. ఉపసర్గవిభక్తిస్వరప్రతిరూపకాశ్చ.

ఉపసర్గలవలె నుండునవియు,తిఙ్సుబ్విభక్త్యంతముల వలె నుండునవియు స్వరముల వలె నుండునవియు నగు శబ్దములు చాదిగణాంతర్గతములు. కావున అవి కూడ నిపాతసంజ్ఞకములై అవ్యయము లగును.

అవదత్తమ్, అహంయుః, అస్తిక్షీరా.

'అవదత్తమ్'-దీనియందలి 'అవ'అనునది ఉపసర్గసదృశమే గాని ఉపసర్గము కాదు.కావుననే 'అచ ఉపసర్గాత్తః'అను సూత్రముచే తాదేశము రాదు. తాదేశము వచ్చినచో 'అవత్తమ్'అను రూపము సిద్ధించియుండెడిది.

'అహంయుః'లోని 'అహం'అనునది అహంకారార్థక మగు సుబన్తప్రతిరూపకావ్యయము కాని సుబన్తము కాదు.సుబన్తమై యున్నచో "అహంశుభమోర్యుస్"అను సూత్రముచే (1195) విహిత మగు 'యుస్'ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ప్రత్యయోత్తరపదయోశ్చ'అను సూత్రముచే (1082)మపర్యంతభాగమునకు మదాదేశము వచ్చి 'మద్యుః'అను రూపము సిద్ధించెడిది.

అస్తిక్షీరా'అనునపుడు 'అస్తి'అనునది తిఙన్తప్రతిరూపకావ్యయము కావుననే 'అస్తి క్షీరం యస్యాస్సా'అను నర్థమున క్షీరశబ్దముతో సమసించినది. తిఙన్తమైనచో సమాసము అసంభవ మయ్యెడిది.

అ, ఆ, ఇ, ఈ, ఉ, ఊ, ఏ, ఐ, ఓ, ఔ,

ఇవి స్వరప్రతిరూపకావ్యయములు—నిపాతములు. వీటికి ప్రత్యేకార్థములు గలవు. 'అ'సంబోధన, నిషేధతిరస్కారార్థకము, 'ఆ'వాక్యస్మరణార్థకము.

---

1 స్వరాదిగణమున పఠింపబడిన కొన్ని పదములు మరల ఈ చాదినిపాతలలో స్వరభేదము నిమిత్తము పఠింపబడినవి. స్వరాదిగణమునందలి యవ్యయములు అర్థవాచకములు.చాదినిపాతములు విభిన్నార్థసూచకములు.

'ఇ'సంబోధనజుగుప్సావిస్మయార్థకము. మిగిలిన ఏడును సంబోధనార్థసూచకములు.

పశు(బాగుగా); శుకమ్(శీఘ్రముగా); యథాకథాచ (ఏదియో విధముగా, అనాదరము); పాట్; ప్యాట్; అఙ్గ; హై; హే; భోః; అయే (సంబోధనసూచకములు); ద్య (హింస; ప్రాతికూల్యము); విషు(అనేకవిధమైన); ఏకపదే(ఒక్కమారు: అకస్మాత్తుగా); యుత్(కుత్స-నింద); ఆతః(ఇందువలన);

చాదిరప్యాకృతిగణః.

చాదిగణము కూడ ఆకృతిగణమే. కావున ఇట్టి పోలిక గల శబ్దములు ప్రయోగమున నున్నచో ఇందు చేర్చవచ్చును. ఉదాహరణకు:-

యత్ (ఏకారణమువలన); తత్ (ఆకారణమువలన); ఆహోస్విత్(లేక-అట్లుకాక); వ (సమానత్వము); అద్యత్వే (ఈరోజులలో); సకృత్ (ఒకపర్యాయము); అసకృత్ (మాటిమాటికి); ప్రేత్య (పరలోకము); అముత్ర (పరలోకమున); అహ్నాయ(శీఘ్రముగా); సత్వరం(శీఘ్రముగా); జాతు(ఎప్పుడైనను); అహో(ఆశ్చర్యము); ఉతాహో(వికల్పము); కిముత(వికల్పము; చెప్పనేల?); ప్రసహ్య(బలాత్కారముగా); కించ(మరియు);ఇతి(సమాప్తి); పశ్చాత్(వెనుక); భృశమ్(అత్యంతము); ఉరరీ, ఊరీ(అంగీకారము); అతః(ఈకారణమువలన); పూర్వేద్యుః(నిన్న); అద్య(నేడు); పరశ్వః(ఎల్లుండి); పరేద్యవి(మరునాడు); పరుత్(నిరుడు); పరారి(ముందటేడు); ఐషమః(ఈసంవత్సరమున); సమ్(అంతటను); సుకమ్(అతిశయము); చటు. చాటు(ప్రియవాక్యము); హుమ్(జడిపించుట); ఇవ(సాదృశ్యము);

స్వరాదిచాదులు రెండును ఆకృతిగణములే యైనను నిపాతస్వరము కావలసిన పదములను చాదిగణమునందును, ఇతరశబ్దములను స్వరాదిగణమునందును చేర్చవలెను.

369. తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిః 1.1.38

యస్మాత్సర్వా విభక్తిర్నోత్పద్యతే స తద్ధితాన్తోఽవ్యయం స్యాత్.

'స్వరాదినిపాతమవ్యయమ్'నుండి 'అవ్యయమ్' అనువర్తించును. "దేనికంటె సంపూర్ణ విభక్తి-అనగా వచనక్రియాత్మక మగు విభక్తిపుట్టదో (రాదో) అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతము కూడ అవ్యయ మగును".

'అసర్వవిభక్తిః'అనుదానికి 'సర్వవిభక్తులుపుట్టని'అను అర్థము చెప్ప వలసి యున్నది. కాని అవ్యయములకంటె గూడ అన్ని విభక్తులును అంగీకరింప బడియున్నవి కావున ఆ యర్థము యుక్తము కాదు. కాని అవ్యయములకంటె కేవలము ఏకవచనవిభక్తిప్రత్యయములు మాత్రమే చేర్చబడు నని భాష్యము నందు సూచింపబడుటచే 'సంపూర్ణ విభక్తి పుట్టని'అను నర్థము చెప్పబడినది.

పరిగణనం కర్తవ్యమ్-తసిలాదయః ప్రాక్పాశపః, శస్ప్రభృతయః ప్రాక్సమాసాన్తేభ్యః, అమ్, ఆమ్, కృత్వోర్థాః; తసివతీ, నానాఞౌ. ఏతదన్తమవ్యయమ్: అత ఇత్యాది.

ఇట్టి తద్ధితప్రత్యయాంతశబ్దములలో గూడ కొన్ని 'పచతి రూపమ్', 'పచతి కల్పమ్'ఇత్యాదులకు అవ్యయత్వము సమ్మతము కాదు గాన అవ్యయత్వ సంపాదకము లగు ప్రత్యయముల పరిగణనము చేయవలెను. 'పఞ్చమ్యాస్తసిల్' 5-3-7 అను సూత్రము (1199) మొదలు 'యాప్యేపాశప్' 5-3-47అను సూత్ర మునకు ముందు విధింపబడిన ప్రత్యయములు, ''బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్యతరస్యామ్'' 5-4-42 సూత్రము (1238) మొదలు 'సమాసాన్తాః' 5-4-68 సూత్రమునకు ముందు విధింపబడినప్రత్యయములు, 'అముచ ఛన్దసి' 5-4-11 అను సూత్రముచే విహిత మగు 'అమ్'ప్రత్యయము; "కిమేత్తిఙవ్యయఘాదామ్వద్రవ్యప్రకర్షే' 4-4-11 అను సూత్రముచే విధింపబడిన 'ఆమ్'ప్రత్యయము-, 'సఙ్ఖ్యాయాః క్రియాభ్యావృత్తిగణనే కృత్వసుచ్' 'ద్విత్రిచతుర్భ్యస్సుచ్' 'విభాషా బహోర్ధా'అను సూత్రత్రయముచే విహితము లగు 'కృత్వసుచ్' 'సుచ్', 'ధా' ప్రత్యయములు, 'తసిశ్చ'అను సూత్రముచే విధింపబడిన 'తసి'ప్రత్యయము 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతిః' (1149) 'తత్ర తస్యేవ'(1150)అను సూత్రములచే విహితమగు 'వతి'ప్రత్యయము; 'వినఞ్భ్యాం నానాఞౌ న సహ'అను సూత్రముచే విహితము లగు 'నా' 'నాఞ్'ప్రత్యయములు- ఈ తద్ధిత పత్యయములంతమందు గల 'అతః'ఇత్యాదిపదములు అవ్యయము లగును.

370. కృన్మేజన్తః 1.1.39

కృద్యో మాన్త ఏజన్తశ్చ తదన్తమవ్యయం స్యాత్. స్మారం స్మారం. జీవసే. పిబధ్యై.

కృత్, మేజన్తః (మ్ + ఏజన్తః). మకారాన్తమును ఏజంతమును (ఏ, ఓ, ఐ, ఔలు అంతమున గలది) అగు కృత్ ప్రత్యయము అంతమున గల పదము అవ్యయసంజ్ఞక మగును.

'స్మారంస్మారమ్' అనునది 'ఆభీక్ష్ణ్యే ణముల్' అను సూత్రముచే (888) విహిత మగు ణముల్ (అమ్) ప్రత్యయమును చేర్చుటచే సిద్ధించినది. ఇది మాన్తకృత్ప్రత్యయాంతము గాన అవ్యయము. 'జీవసే' 'పిబధ్యై' అనునవి 'జీవ్' 'పా' ధాతువులకు 'తుమర్థే సేసేన్-' ఇత్యాదిసూత్రముచే విధింపబడిన 'సే' 'శధ్యై' ప్రత్యయములను చేర్చుటచే నేర్పడినవి. ఈ కృత్ప్రత్యయములు ఏజన్తములు గాన ఈ పదములకు అవ్యయత్వము, ఇట్లే మాన్త మగు తుమున్ (తుమ్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్నము లగు 'కర్తుమ్' 'గన్తుమ్' ఇత్యాది శబ్దముల కవ్యయత్వము సిద్ధించును.

371. క్త్వాతోసున్కసునః 1.1.40

ఏతదన్తమవ్యయమ్. కృత్వా, ఉదేతోః, విసృపః.

'క్త్వా' ప్రత్యయాన్త, 'తోసున్' ప్రత్యయాన్త 'కసున్' ప్రత్యయాన్తశబ్దములు అవ్యయసంజ్ఞక లగును.

'కృత్వా' అనునది 'క్త్వా' ప్రత్యయాంతము గాన అవ్యయ మైనది. క్త్వా ప్రత్యయము 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' (882) 'అలంఖల్వోః ప్రతిషేధయోః ప్రాచాం క్త్వా' (881) అను సూత్రములచే విధింపబడినది.

తుమున్నర్థకము లగు 'తోసున్' 'కసున్' అను వైదిక ప్రత్యయములు 'ఈశ్వరే తోసున్కసునౌ' అను సూత్రముచే విధింపబడినవి. 'ఉదేతోః' అనునది ఉత్పూర్వక మగు 'ఇణ్' ధాతువునకు తోసున్ (తోస్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నిష్పన్న మైన రూపము. 'విసృపః' అనునది విపూర్వకసృప్ధాతువునకు 'కసున్' (అస్) ప్రత్యయము చేర్చుటచే నేర్పడినది. ఈ సూత్రముచే ఈ రెంటికిని అవ్యయత్వము సిద్ధించినది.

371. అవ్యయీభావశ్చ 1.1.41

అధిహరి.

అవ్యయీభావసమాసము కూడ అవ్యయ మగును.

'అవ్యయం విభక్తి'-ఇత్యాదిసూత్రముచే (911) 'అధి', 'హరి' అను పదములకు అవ్యయీభావసమాసము. కావున 'అధిహరి' అనునది ఈ సూత్రముచే అవ్యయ మైనది.

373. అవ్యయాదాప్సుపః 1.4.81

అవ్యయాద్విహితస్య ఆపః సుపశ్చ లుక్. తత్ర శాలాయామ్.

'ణ్యక్షత్రియార్ష ఞితో యూని లుగణిఞోః'నుండి 'లుక్'అనువర్తించును. "అవ్యయముకంటె విహిత మగు 'ఆప్'కు 'సుప్'కు లోపము వచ్చును."

'సప్తమ్యాస్త్రల్'అను సూత్రముచే (1203) సప్తమీవిభక్తికి 'త్రల్' ప్రత్యయము చేయగా 'తత్ర'అనునది సిద్ధించినది. ఇచట 'శాలాయామ్' అను విశేష్యపదము స్త్రీలింగము గాన 'తత్ర'అనుదానికి స్త్రీత్వమున 'అజాద్యతష్టాప్' అను సూత్రముచే చేర్చబడిన 'టాప్'కు ఈ సూత్రముచే లోపము. అవ్యయములు కూడ సుబన్తములే యను విషయమును ఈ సూత్రము తెలుపుచున్నది.

సదృశం త్రిషు లిఙ్గేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు
వచనేషు చ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్యయమ్.

ఈ శ్లోకమున అవ్యయలక్షణము చెప్పబడుచున్నది:-

ఏది మూడు లింగములందును, అన్ని విభక్తులందును, అన్ని వచనములందును, ఒకే విధముగ నుండునో, మార్పును చెందదో అది యవ్యయము.

లింగబోధక మగు 'టాప్'ప్రత్యయము, 'సుప్'ప్రత్యయములును చేరినను అవి 'అవ్యయాదాప్సుపః'అను సూత్రముచే లోపించిపోవును గాన తత్కృతవికార మేదియు అవ్యయమున కానరాదని భావము.

వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోః
ఆపం చైవ హలన్తానాం యథా వాచా నిశా దిశా.

ఇతి అవ్యయ ప్రకరణమ్. ఇతి సుబన్తమ్.

ఇ తి పూ ర్వా ర్ధ మ్.

'అవ' 'అపి'అను ఉపసర్గలయందలి మొదటి అకారమునకు లోపము వచ్చుననియు, కొన్ని హలన్తశబ్దములకు గూడ 'ఆప్'చేర్చుటచే 'వాచా' 'నిశా' 'దిశా'వంటి శబ్దములు సిద్ధించుననియు భాగురి యను వైయాకరణుడు అంగీకరించుచున్నాడు. ఇట్లు అల్లోపముచే 'వగాహః', 'అవగాహః', 'పిధానమ్', 'అపిధానమ్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

అవ్యయప్రకరణము సమాప్తము. సుబన్తప్రకరణము మాప్తము
పూర్వార్ధము సమాప్తము.

అథ ఉత్తరార్ధమ్

అథ తిఙన్తే భ్వాదిప్రకరణమ్

సంస్కృతమున ధాతువు లన్నియు భ్వాదులు, అదాదులు, జుహోత్యాదులు, దివాదులు, స్వాదులు, తుదాదులు, రుధాదులు, తన్వాదులు, క్ర్యాదులు, చురాదులు అని పదిగణములుగ విభజింపబడి యున్నవి :-

భ్వాద్యదాదిర్జుహోత్యాదిర్దివాదిః స్వాదిరేవ చ
తుదాదిశ్చ రుధాదిశ్చ తనుక్ర్యాదిచురాదయః.

ఈ ప్రకరణమున భ్వాదిధాతువుల ప్రక్రియ చూపబడుచున్నది.

లట్, లిట్, లుట్, లృట్, లేట్, లోట్, లఙ్, లిఙ్, లుఙ్, లృఙ్, ఏషు పఞ్చమో లకారశ్ఛన్దోమాత్రగోచరః.

'లట్'మొదలగు పదింటియందును లకార ముండుటచే వీటికి లకారము లని పేరు. ఈ లకారములు కాలాదిబోధనము నిమిత్తము ధాతువునకు చివర చేర్చ బడును. ఇందు ఐదవ లకార మగు 'లేట్' వేదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింప బడును. లౌకికభాషలో దాని ప్రయోగము లేదు.

375. లః కర్మణి చ భావే చాऽకర్మకేభ్యః 1.4.69

లకారాః సకర్మకేభ్యః కర్మణి కర్తరి చ స్యురకర్మకేభ్యో భావే కర్తరి చ.

చకారముచే 'కర్తరి కృత్' నుండి 'కర్తరి'అను పదము అనుకర్షింప బడును. 'ధాతోః'అధికారము. లకారములు సకర్మకధాతువులకు కర్మార్థకర్త్రర్థములందును, అకర్మకధాతువులకు భావకర్మార్థములందును (చేర్చబడును) వచ్చును.

'ఫలవ్యాపారయోర్ధాతుః' అను న్యాయముచే ధాతువు ఫలమును వ్యాపారమును బోధించును. ఉదాహరణకు:-'పచ్'ధాతువునకు విక్లిత్తి-అనగా బియ్యము మొదలగునది ఉడికి ఉబుకుటకు-అనుకూల మగు వ్యాపారము (పని), అని యర్థము. అందు విక్లిత్తి ఫలము. ఈ ఫలమునకు ఆశ్రయ మగుదానికి కర్మ యనియు, వ్యాపారమునకు ఆశ్రయ మగుదానికి కర్త యనియు, వ్యాపారమునకు భావ మనియు పేర్లు. పై యుదాహరణమున విక్లిత్తిరూపఫలము అన్నమునందున్నది గాన అది కర్మ. దాని కనుకూల మగు వ్యాపారము దేవదత్తునియందున్నది గాన దేవదత్తుడు కర్త. ఆ వ్యాపారము (వండుట) భావము.

ఫలము వ్యాపారము రెండును వేరు వేరు స్థలములం దున్నచో నాధాతువు సకర్మకము. 'పచ్'ధాత్వర్థ మగు ఫలము అన్నమునందును, వ్యాపారము దేవదత్తుని యందును ఉన్నది గాన నిది సకర్మకము. ఫలవ్యాపారములు రెండును ఒకే వ్యక్తియం దున్నచో నది అకర్మకము. 'స్వప్'ధాతువునకు నిద్రించుట యని యర్థము. నిద్రవలన కలుగు సుఖరూప మగు ఫలము, తదనుకూలవ్యాపారము ఈ రెండును దేవదత్తునియందే యున్నవి గాన ఈ ధాతువు అకర్మకము.

ధాతువునకు కర్త్రర్థమున లకారమును జేర్చినచో-అనగా లకారము కర్తను బోధించినచో-కర్తృవాచ్యము(కర్తరి ప్రయోగము)అనియు, కర్మార్థమున జేర్చినచో-అనగా లకారము కర్మను బోధించుచో-కర్మవాచ్యము (కర్మణిప్రయోగము) అనియు, భావార్థమున జేర్చినచో-అనగా లకారము వ్యాపారమును మాత్రము బోధించినచో- భావవాచ్యము (భావే ప్రయోగము) అనియు పేర్లు. 'పచతి' (వండుచున్నాడు) అనునపుడు లకారము వండుచున్న కర్త యగు దేవదత్తుని చెప్పుచున్నది. 'పచ్యతే' (వండబడుచున్నది) అనునపుడు వండబడుచున్న (కర్మ యగు) అన్నాదికమును చెప్పుచున్నది. కావున పై రెండు క్రియలకు వరుసగా కర్తృవాచ్య, కర్మవాచ్యము లని పేర్లు. 'రామేణసుప్యతే' (రామునిచే-రాముడు-నిద్రపోవుట) అనునపుడు లకారము నిద్రించుట యను వ్యాపారమును మాత్రము బోధించుచున్నది గాన నీ క్రియ భావవాచ్యము. ఈ విధముగ లకారములు కర్తృ, కర్మ, భావములను బోధించుచుండును. సకర్మకధాతువులు కర్తృ, కర్మవాచ్యములందును. అకర్మకధాతువులు కర్తృభావవాచ్యములందును ప్రయోగింపబడును.

376. వర్తమానే లట్ 3.2.123

వర్తమానక్రియావృత్తేర్ధాతోర్లట్ స్యాత్. అటావితౌ, ఉచ్చారణ సామర్థ్యాత్ లస్య నేత్త్వమ్. 'భూ' సత్తాయామ్. కర్తృవివక్షాయాం 'భూల్' ఇతి స్థితే-

'ధాతోః' అనునది తృతీయాధ్యాయ సమాప్తివరకు అధికారముగ వచ్చును.

వర్తమానకాలమునకు సంబంధించిన క్రియను (పని) బోధించు ధాతువు కంటె (పరముగ) 'లట్' వచ్చును.

'లట్' లోని అకారటకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. లకారమునకు 'లశక్వతద్ధితే' అను సూత్రముచే (136) ఇత్సంజ్ఞ రాదు. ఏల యన ఇత్సంజ్ఞ చేసిన పక్షమున లకారోచ్చారణమే వ్యర్థ మగును. ఇత్సంజ్ఞాప్రయుక్త మగు విశేష కార్యము కూడ ఏదియును లేదు.

'భూ' ధాతువునకు 'ఉండుట' యని యర్థము. దీనికి కర్తృ వివక్షలో కర్తృ వాచ్యమున పై సూత్రముచే 'లట్' చేసిన పిమ్మట 'భూల్' అని యుండగా-

377. తిప్, తస్, ఝి, సిప్, తస్, థ, మిప్, వస్, మస్, తాఽఽతాం, ఝ, థాసాఽఽథాం, ధ్వమిడ్వహి, మహిఙ్ 3.4.99

ఏతేఽష్టాదశ లాఽఽదేశాః స్యుః.

తిప్, తస్, ఝి, సిప్, తస్. థ, మిప్, వస్, మస్, త, ఆతామ్, ఝ, థాస్, ఆథామ్, ధ్వమ్, ఇట్, వహి, మహిఙ్, అను నీ పదునెనిమిదియు లకారమున కాదేశముగ వచ్చును.

'తిప్' లోని 'తి' మొదలు 'మహిఙ్' లోని 'ఙ్' వరకు ప్రత్యాహారము చేయుటచే ఈ పదునెనిమిది ప్రత్యయములకు 'తిఙ్' లని పేరు. అట్లే పదవ దగు 'త' మొదలు చివరి 'ఙ్' వరకు ప్రత్యాహారము చేయుటచే నా తొమ్మిది ప్రత్యయములకును 'తఙ్' లని పేరు.

378. లః పరస్మైపదమ్ 1.4.99

లాదేశాః పరస్మైపదసంజ్ఞాః స్యుః.

లకారస్థానమున వచ్చిన ఆదేశములు పరస్మైపదసంజ్ఞకము లగును. ఈ సూత్రముచే లకారస్థాన వచ్చిన పదునెనిమిది ప్రత్యయములకును పరస్మైపద సంజ్ఞ రావలసి యుండగా:-

379. తఙానావాత్మనేపదమ్ 1.4.100

'తఙ్'ప్రత్యాహారః, శానచ్ కానచౌ చ ఏతత్సంజ్ఞాః స్యుః. పూర్వసంజ్ఞాపవాదః.

'తఙ్'అనునది ప్రత్యాహారము. 'తఙ్'లు 'శానచ్''కానచ్'ప్రత్యయములును ఆత్మనేపదసంజ్ఞకము లగును. ఈ సూత్రము 'లః పరస్మైపదమ్'అను సూత్రమునకు అపవాదము.కావున పరస్మైపదసంజ్ఞను బాధించి తఙాదులకు ఆత్మనేపదసంజ్ఞ మాత్రము లభించును.

లకారములస్థానమున ఈ 'తిఙ్'ప్రత్యయములే కాక 'లిటః కానజ్వా', (831) 'క్వసుశ్చ', (832) 'లటః శతృశానచావప్రథమాసమానాధికరణే'(834) 'లృటః సద్వా', (838) 'తాచ్ఛీల్యవయోవచనేషు చానశ్',అను సూత్రములచే 'కానచ్' 'క్వసు' 'శతృ' 'శానచ్' 'చానశ్'అను ప్రత్యయములు గూడ విధింపబడినవి. ఇవి యన్నియు లాదేశములే.అందు 'తఙ్''కానచ్''శానచ్'లకు ఈ సూత్రముచే ఆత్మనేపదసంజ్ఞ విధింపబడినది.'శానచ్''కానచ్''చానశ్'లలో 'ఆన' అనునది మాత్రమే శేషించును. ఐనను మొదటి రెండిటికే ఈ సూత్రమున 'ఆన' అను పదముచే గ్రహణము,

380. అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్ 1.3.12

అనుదాత్తేతో ఙితశ్చ ధాతోరాత్మనేపదం స్యాత్.

అనుదాత్త మగు 'అచ్'ఇత్సంజ్ఞకముగా గలదియు,ఙకారేత్సంజ్ఞకమును అగు ధాతువునకు ఆత్మనేపదములు (తఙ్,శానచ్,కానచ్‌లు) వచ్చును.

'ఏధవృద్ధౌ'మొదలగు ధాతువులు అనుదాత్తేత్కములుగ ధాతుపాఠమున చూపబడినవి 'శీఙ్'మొదలగు కొన్నిధాతువులకు ఙకారానుబంధము చేర్చబడినది. ఈ రెండు విధములగు ధాతువులకును ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును.

381. స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే 1.3.72

స్వరితేతో ఞితశ్చ ధాతోరాత్మనేపదం స్యాత్.కర్తృగామిని క్రియాఫలే.

ఇత్సంజ్ఞకమగు స్వరితము కలదియు, ఇత్సంజ్ఞకమగు ఞకారము కలదియు నగు ధాతువునకు క్రియాఫలము కర్తను చెందునపుడు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చును.

'యజ దేవపూజాసఙ్గతికరణదానేషు' అను ధాతువునందలి జకారోత్తరవర్తి యగు అకారము స్వరితము, ఇత్సంజ్ఞకము. 'డుకృఞ్ కరణే' అను ధాతువునందలి ఞకారము ఇత్సంజ్ఞకము. కావున నిట్టి ధాతువులు క్రియాఫలము కర్తకు చెందునపుడు ఆత్మనేపదమున ప్రయోగింపబడును. పరునకు చెందినచో పరస్మైపదమున ప్రయోగింపబడును.

'ఆత్మనేపదము' 'పరస్మైపదము' అను పేర్లు సార్థకములు. ధాతుబోధిత మగు ఫలము కర్తకు చెందినచో ఆత్మనేపదము, పరునకు చెందినచో పరస్మైపదము. సంస్కృతమున కొన్ని ధాతువులు నియతముగ ఆత్మనేపదులు, కొన్ని పరస్మైపదులు. అట్టి ధాతువుల విషయమున ఈ నియమమును పూర్తిగ పాటించుట శక్యము కాదు ఉదాహరణమునకు:-'ఖాదృ భక్షణే' అను ధాతువు నిత్యము పరస్మైపదమునందు ప్రయోగింపబడును. కాని భుజించుటవలన కలుగు తృప్తి రూప మగు ఫలము కర్తకే చెందుచున్నది కాని పరునకు కాదు. కాని 'స్వరితేత్'లు 'ఞిత్'లు నగు ధాతువులు మాత్రము ఉభయపదులు గాన వీటిని అర్థానుసారముగా ఆత్మనేపద పరస్మైపదములందు ప్రయోగింపవచ్చును.

382. *శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్* 1.3.78

ఆత్మనేపదనిమిత్తహీనాద్ధాతోః కర్తరి పరస్మైపదం స్యాత్.

ఇతరవిధమగు-అనగా ఆత్మనేపదప్రత్యయములు వచ్చుటకు నిమిత్తములు లేని-ధాతువునకు కర్త్రర్థమున పరస్మైపదప్రత్యయములు వచ్చును.

పై సూత్రములందు ఆత్మనేపదనిమిత్తములు చూపబడియున్నవి. ధాతువు 'అనుదాత్తేత్'గాని 'ఙిత్'గాని యైనను, ధాతువు 'స్వరితేత్'గాని 'ఞిత్' గాని యై యుండి ఫలము కర్తృగామి యైనను ఆత్మనేపదము వచ్చును. ఈ నాల్గును ఆత్మనేపదనిమిత్తములు. ఈ నాల్గు నిమిత్తములలో నే యొక్కటియులేని ధాతువునకు కర్తృవాచ్యమునందు మాత్రమే, పరస్మైపదప్రత్యయములు వచ్చును. అనగా ఏధాతువునకైనను కర్మవాచ్య,భావవాచ్యములందు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు మాత్రమే వచ్చును. భూధాతువునకు ఆత్మనేపదనిమిత్తములలో ఏ నిమిత్తమును లేదు గాన నిది పరస్మైపది.

383. *తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రథమమధ్యమోత్తమాః* 1.4.101

తిఙః ఉభయోః పదయోః త్రయస్త్రికాః క్రమాదేతత్సంజ్ఞాః స్యుః.

'లః పరస్మైపదమ్', 'తఙానావాత్మనేపదమ్' నుండి 'పరస్మైపదమ్' "ఆత్మనేపదమ్" అనువర్తించును పరస్మైపదాత్మనేపద తిఙ్ ప్రత్యయముల మూదేసి ప్రత్యయములకు వరుసగా ప్రథమపురుషమధ్యమపురుషోత్తమపురుషము లని పేరు.

తిఙ్ ప్రత్యయములలో మొదటి తొమ్మిది ప్రత్యయములును పరస్మైపదములు, చివరి తొమ్మిది ప్రత్యయములును ఆత్మనేపదములు. ఈ ప్రత్యయములను మూడు మూడు చొప్పున విభజింపగా పరస్మైపదములు మూడు గణములును, ఆత్మనేపదములు మూడు గణములును అగును. ఈ మూడు త్రికములకును వరుసగా ప్రథమపురుషము మధ్యమపురుషము, ఉత్తమపురుషము అని పేర్లు.

384. తాన్యేకవచనద్వివచనబహువచనాన్యేకశః 1.4.102

లబ్ధప్రథమాదిసంజ్ఞాని తిఙస్త్రీణి త్రీణి ప్రత్యేకమేకవచనాది సంజ్ఞాని స్యుః,

పైసూత్రమునుండి 'తిఙః', 'త్రీణి', త్రీణి'అనువర్తించును. అట్టి—అనగా ప్రథమపురుషాదిసంజ్ఞలు గల ఆ మూడు 'తిఙ్'ప్రత్యయములు ప్రత్యేకము (ఒక్కొక్కటి) ఏకవచనము, ద్వివచనము, బహువచనము అను సంజ్ఞ కలవై యగును.

	పరస్మైపదములు.			ఆత్మనేపదములు.		
	ఏ.	ద్వి.	బ.	ఏ.	ద్వి.	బ.
ప్రథమపురుషము.	తిప్	తస్	ఝి	త	అతామ్	ఝ
మధ్యమపురుషము.	సిప్	థస్	థ	థాస్	ఆథామ్	ధ్వమ్
ఉత్తమపురుషము.	మిప్	వస్	మస్	ఇట్	వహి	మహిఙ్.

ఎప్పుడే యే పురుషము వచ్చునో నియమము చెప్పబడుచున్నది:-

385. యుష్మద్యుపపదే సమానాధికరణే
స్థానిన్యపి మధ్యమః 1.4.105

తిఙ్వాచ్యకారకవాచిని యుష్మది ప్రయుజ్యమానేఽప్రయుజ్యమానే చ మధ్యమః.

'లః పరస్మైపదమ్' నుండి 'లః'అనువర్తించును. ఒకే అర్థమును బోధించు పదములకు సమానాధికరణము లని పేరు. ఇచట సమానాధికరణము

అనగా 'యుష్మచ్ఛబ్దము' 'తిఙ్'ప్రత్యయము గూడ ఒకే యర్థమును బోధింప వలె నని యర్థము. 'స్థానిని' యనగా 'ప్రసక్తే'అని యర్థము. ప్రయోగింప కున్నను అర్థమును బోధించునది- అనగా 'అప్రయుక్తము'అని యర్థము.

తిఙ్ చే బోధింపబడుచున్న కారకమును బోధించు యుష్మచ్ఛబ్దము ప్రయో గింపబడినను ప్రయోగింపబడకున్నను మధ్యమపురుషము వచ్చును.

లకారము దాని స్థానమున వచ్చిన 'తిఙ్'ప్రత్యయము కర్తృకారకమును గాని కర్మకారకమును గాని బోధించును. యుష్మచ్ఛబ్దము కూడ ఆ కారకమునే బోధించినచో మధ్యమపురుషప్రత్యయములు- 'సిప్,థస్,థ;థాస్,ఆథామ్.ధ్వమ్' అనునవి- లకారస్థానమున వచ్చును. యుష్మచ్ఛబ్దమును తప్పక ప్రయోగింప వలె నను నియమము లేదు; దాని యర్థము గమ్యమైన చాలును. కావున 'హే రామ ! రక్ష'ఇత్యాదులలో అవ్యాప్తిలేదు.

386. అస్మద్యుత్తమః 1.4.107

తథాభూతేఽస్మది ఉత్తమః.

పై సూత్రమునుండి 'సమానాధికరణే', 'ఉపపదే', 'స్థానిని', 'అపి' అనువర్తించును. అట్టి- అనగా 'తిఙ్'చే బోధింపబడుచున్న కారకమును బోధించు అస్మచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపబడినను, ప్రయోగింపబడకున్నను లకారస్థానమున ఉత్తమ పురుషము వచ్చును.

387. శేషే ప్రథమః 1.4.108

మధ్యమోత్తమయోరవిషయే ప్రథమః స్యాత్.

మధ్యమోత్తమపురుషముల కవకాశము లేని ఇతరస్థలములందు ప్రథమ పురుషము వచ్చును.

'భూ'ధాతువునకు కర్తృవివక్షయందు వర్తమానమున (భూలట్) 'భూ + ల్'అని యుండగా ప్రథమపురుషైకవచనమున లకారస్థానమున 'తిప్' అను పరస్మైపద 'తిఙ్'ప్రత్యయము వచ్చినది. 'తిప్'లోని పకారమునకు హలన్త్య సూత్రముచే (1) ఇత్సంజ్ఞ- 'భూ తి'అని యుండగా:-

388. తిఙ్ శిత్ సార్వధాతుకమ్ 3.4.113

తిఙః శితశ్చ ధాత్వధికారోక్తాః ఏతత్సంజ్ఞాః స్యుః.

'ధాతోః'అధికారమున విధింపబడిన 'తిఙ్'లును, శకారేత్సంజ్ఞకప్రత్య యములును సార్వధాతుకసంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే ధాత్వధికారోక్త మగు 'తి'అనునది సార్వధాతుక మైనది.

389. *కర్తరి శప్ 3.1.68*

కర్త్రర్థే సార్వధాతుకే పరే **ధాతోః** శప్.

'సార్వధాతుకే యక్'నుండి 'సార్వధాతుకే'అనియు, 'ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్'నుండి 'ధాతోః'అనియు అనువర్తించును. కర్త్రర్థక మగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు ధాతువు కంటె (పరముగ) 'శప్'ప్రత్యయము వచ్చును.

'తిఙ్'లు పర మగునపుడు విహితము లగు శబాదులకు వికరణ మను పేరు ప్రాచీనాచార్యప్రోక్తము.

కర్త్రర్థక మగు లకారము స్థానమున వచ్చిన 'తిఙ్'ప్రత్యయములు గూడ కర్త్రర్థకములే గాన 'భూ + తి' యనునపుడు కర్త్రర్థక మగు సార్వధాతుకము పరముగ నున్నది. కావున ధాతువునకు పరముగ 'శప్'ప్రత్యయము వచ్చినది. 'శప్'లోని శకారము 'లశక్వతద్ధితే'అను సూత్రముచేతను (136) పకారము హలన్త్యసూత్రముచేతను (1) ఇత్సంజ్ఞకములు. 'అ'మిగులును. 'భూ + అ + తి'అని యుండ 'యస్మాత్ప్రత్యయవిధిస్తదాదిప్రత్యయే జ్గమ్' అను సూత్రముచే (133) 'శప్'పరముగనున్నపుడు 'భూ'అనుదానికి అఙ్గసంజ్ఞయున్నది గాన:—

390. *సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః 7.3.84*

అనయోఃపరయోరిగన్తాఙ్గస్యగుణః. అవాదేశః- భవతి, భవతః.

'మిదేర్గుణః'నుండి 'గుణః' అనువర్తించును. 'ఇకోగుణవృద్ధీ' అను పరిభాషచే 'ఇకః' లభించినది. ('గుణ' 'వృద్ధి' పదములచే గుణవృద్ధులను విధించినపుడు స్థాన్యుపస్థాపక మగు 'ఇకః'అను పదము లభించును' అని ఈ సూత్రమున కర్థము). సార్వధాతుకార్ధధాతుకములు పర మగునపుడు 'ఇక్'అంత మున గల అంగమునకు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'భూ'అనుదాని 'ఊ'స్థానమున అలోన్త్యపరిభాషచే[21] గుణము వచ్చి 'భో + అ + తి'అని యున్నది. అవాదేశము-'భవతి' సిద్ధించినది.

ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'భూ + తస్'అని యుండగా 'శప్'ప్రత్య

యము-'భూ + అ + తస్'; వెనుకటి వలె గుణావాదేశములు, సకారమునకు రుత్వ విసర్గములు- 'భవతః' సిద్ధించును.

బహువచనమున 'భూ + ఝి'అని యుండగా వెనుకటి వలె శప్, గుణ, అవాదేశములు- 'భవ + ఝి'అని యుండగా:-

391. ఝోऽన్తః 7.1.3

ప్రత్యయావయవస్య ఝస్యాऽన్తాదేశః, 'అతోగుణే'-భవన్తి. భవసి, భవథః. భవథ.

'ఆయనేయీనీయియః ఫఢఖఛఘాం ప్రత్యయాదీనామ్'నుండి 'ప్రత్యయ' అనువర్తించును. ప్రత్యయావయవ మగు ఝకారమునకు 'అన్త్'అను నాదేశము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే అన్తాదేశము చేయగా భవ + అన్త్ + ఇ = 'భవ అన్తి'అని యుండగా వకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకును, 'అన్తి'లోని అకారమునకును 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము— 'భవన్తి' సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషప్రత్యయము లగు 'సి','థస్'.'థ'లు పర మగునపుడు 'భవతి'యందు వలె 'శప్'గుణావాదేశములచే 'భవసి' 'భవథః' 'భవథ' అను రూపములు సిద్ధించును.

బహువచనమున 'మి', 'వస్', 'మస్', ప్రత్యయములను జేర్చిన పిదప వెనుకటి వలె శప్, గుణావాదేశములచే 'భవమి', 'భవవస్', 'భవమస్' అని యుండగా:-

392. అతోదీర్ఘోయఞి 7.3.101

అతోऽఙ్గస్య దీర్ఘో యఞాదౌ సార్వధాతుకే. భవామి, భవావః. భవామః,

స భవతి, తౌ భవతః, తే భవన్తి.

త్వం భవసి, యువాంభవథః, యూయంభవథ,

అహం భవామి, ఆవాం భవావః, వయం భవామః.

'తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే'నుండి 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును

'యఞ్' ఆదియందు గల సార్వధాతుకము పర మగునపుడు అదన్తాంగమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ఇచట 'మిప్' మొదలగు యఞ్ మొదట గల సార్వధాతుకములు పర మగునపుడు 'భవ'అను దానికి అంగసంజ్ఞకలదు గాన ఈ సూత్రముచే, అలో న్త్య పరిభాషచే (21) వకారో త్తరవ ర్తి యగు అకారమునకు దీర్ఘము- 'భవామి', 'భవావః,' 'భవామః' అను రూపములు సిద్ధించును.

తచ్ఛబ్దయుష్మచ్ఛబ్దాస్మచ్ఛబ్దములు ఉపపదములుగ నున్నను లేకున్నను ఈ ప్రథమపురుషాదిప్రత్యయములు వచ్చు నను విషయమును సూచించుటకును, అర్థస్పష్టత్వార్థమును 'స భవతి' ఇత్యాదిరూపములు మూలమున చూపబడినవి.

393. పరోక్షే లిట్ 3.2 115

భూతానద్యతనపరోక్షార్థవృ త్తేర్ధాతోర్లి ట్ స్యాత్. లస్య తిబాదయః

'భూతే'అని యధికారము. 'అనద్యతనే' లఙ్' నుండి 'అనద్యతనే' అనువ ర్తించును. భూతము, అనద్యతనము, పరోక్షము నగు అర్థమును బోధించు ధాతువుకంటె 'లిట్' వచ్చును.

గడచిన రాత్రియందలి చివరి యామము (జాము) తోడను, రాబోవు రాత్రియందలి మొదటి యామముతోడను కలసిన దివసమునకు అద్యతన మని పేరు.తద్భిన్నము అనద్యతనము.కావున అనద్యతనభూత మనగా గడచిన రాత్రి యందలి నాల్గవ యామమునకు పూర్వమున నున్నది వందసంవత్సరముల వ్యవ ధాన మున్నచో పరోక్ష మని కొందరును, వేయి సంవత్సరము లుండవలె నని కొందరును, రెండు రోజు లుండవలె నని కొందరును, మూడు రోజు లుండవలె నని మరికొందరును, గోడ,చాప మొదలగువాటిచే వ్యవహిత మైనను పరోక్ష మని కొందరును చెప్పి నట్లు భాష్యమున గలదు.ప్రయో క్తకు ఇంద్రియగోచరము కాకుండ నుండవలె ననునది మాత్రము సర్వసమ్మతము.

ఈ సూత్రముచే భూధాతువునకు 'లిట్'చేర్చగా 'భూలిట్'అని యుండ 'లిట్'స్థానమున ఆ యా పురుషవచనాదుల ననుసరించి 'తిప్'మొదలగు ప్రత్యయ ములు వచ్చును. 'లిట్చ'అను రాబోవు సూత్రముచే (402) లిడాదేశము లగు 'తిఙ్'లకు ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ యుండుటచే 'శప్'రాదు. 'భూ + తిప్'ఇత్యాదివిధ మున నుండగా:-

394. పరస్మైపదానాం ణలతుసుస్ థలథుసణల్వమాః 3.4.82

లిట స్తిబాదీనాంనవానాం ణలాదయఃస్యుః. భూ అ ఇతి స్థితౌ.

'లిట స్తఝయోరేశిరేచ్' నుండి 'లిటః'అనువర్తించును. 'లిట్'కు ఆదేశముగ వచ్చిన 'తిప్' మొదలగు తొమ్మిది పరస్మైపదప్రత్యయములకును వరుసగా 'ణల్','అతుస్','ఉస్','థల్','అథుస్','అ','ణల్','వ', 'మ', అను తొమ్మిది ఆదేశములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'తిప్'స్థానమున 'ణల్'అనునది సర్వాదేశముగవచ్చును. అందు ణకారలకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'భూ + అ'అని యుండగా:-

395. భువో వుగ్లుఙ్ లిటోః 6.4.88

భువో వుగాగమః స్యాత్ లుఙ్లిటోరచి.

"అచిశ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" నుండి 'అచి'అనువర్తించును. 'లిఙ్','లిట్'లకు సంబంధించిన అచ్చు పర మగునపుడు 'భూ'ధాతువునకు'వుక్' అను నాగమము వచ్చును.

ఇచట 'అ'పర మగుటచే వుగామము వచ్చినది. 'వుక్'లోని ఉకారకకార ములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'కిత్'అగుటచే 'ఆద్యన్తౌటకితౌ'అను పరిభాషచే (81) 'భూ'అనుదానికి అంత్యావయవముగ వచ్చును. 'భూవ్ + అ' అని యుండగా:-

396. లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య 6.1.8

లిటి పరే అనభ్యాసధాత్వవయవస్య ఏకాచః ప్రథమస్య ద్వే స్తః; ఆదిభూతాదచః పరస్య తు ద్వితీయస్య. 'భూవ్ భూవ్ అ' ఇతి స్థితే-

"ఏకాచోద్వే ప్రథమస్య" "అజాదేర్ద్వితీయస్య"అను అధికారసూత్రము లు అనువర్తించును. 'లిట్' పర మగునపుడు అభ్యాసభిన్నమును, ధాత్వవయవ మును, ఏకాచ్కమును అగు మొదటి భాగమునకు ద్విత్వము వచ్చును; ఆద్య మగు 'అచ్'కంటె పర మైనయడల (ధాతువు అజాది యైనపుడు) రెండవ ఏకా చ్కభాగమునకు ద్విత్వము వచ్చును. అనగా హలాదిధాతువు లైనచో మొదటి ఏకాచ్క (ఒక'అచ్'తో సహితముగా నున్న) భాగమునకును అజాదిధాతువు లైనచో రెండవ ఏకాచ్కభాగమునకును ద్విత్వము వచ్చు నని యర్థము. ధాతువు సహజముగ ఏకాచ్కమే యైనచో వ్యపదేశివద్భావముచే దానినే ప్రథమభాగముగను ద్వితీయభాగముగను గ్రహించి ద్విత్వము చేయవలెను. ఉదాహరణకు:-హలాది యగు 'చకాస్' ధాతువునందు 'చ''కాస్'అను రెండు ఏకాచ్కభాగము లున్నవి గాన ఇచట 'చ' అనుదానికి ద్విత్వము వచ్చును. 'నీ' యను హలాదిధాతువు

నందు ఏకాచ్కభాగము ఒక్కటే యుండుటచే దానినే వ్యపదేశివద్భావముచే ప్రథమైకాచ్కముగ పరిగణించి ద్విత్వము చేయవలెను. అజాది యగు 'ఊర్ణు' ధాతువునందు 'ణు'అనునది రెండవ ఏకాచ్కభాగము గాన దానికి ద్విత్వము చేయవలెను. 'అట్'ధాతువునందు 'అట్' అనునదియే ద్వితీయైకాచ్క మని భావించి దానికి ద్విత్వము చేయవలెను.

ప్రస్తుతోదాహరణమున 'భూవ్'అనునది ప్రథమైకాచ్కభాగము గాన దానికి ద్విత్వము- 'భూవ్భూవ్' అని యుండును. వకారము 'భూ' అనుదానికి ఆగమముగ వచ్చినది గాన "యదాగమాస్తద్గుణీభూతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే" (ఏది దేనికి ఆగమముగ వచ్చినదో అది దాని యంగమై దానితో పాటు గ్రహింపబడును) అను పరిభాష ననుసరించి వకారసహిత మగు 'భూ'అనుదానికే ఇచట ద్విత్వము వచ్చును.

397. పూర్వోఽభ్యాసః. 6.1.4

అత్ర యే ద్వే విహితే, తయోః పూర్వోఽభ్యాససంజ్ఞః స్యాత్.

'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య'నుండి అనువర్తించిన 'ద్వే'అనునది షష్ఠ్యంతముగ (ద్వయోః) మారును. ఇచట విధింపబడిన రెండింటిలో మొదటిదానికి అభ్యాస మని పేరు.

ఈ సూత్రముచే 'భూవ్ భూవ్'అనుదానిలోని మొదటి 'భూవ్'అనుదానికి అభ్యాససంజ్ఞ.

398. హలాదిః శేషః 7.4.60

అభ్యాసస్యాదిర్హల్ శిష్యతే; అన్యే హలోలుప్యన్తే. ఇతి వలోపే-

'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య'నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. అభ్యాస సంబంధి యగు మొదటి హల్లు మాత్రము శేషించును (అనగా) ఇతర హల్లులు లోపించును.

ఈ సూత్రముచే వకారము లోపింపగా 'భూ భూవ్ + అ'అని యుండ:-

399. హ్రస్వః 7.4.59

అభ్యాసస్యాఽచో హ్రస్వః స్యాత్.

'అత్ర లోపోభ్యాసస్య'నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. అభ్యాస సంబంధి యగు 'అచ్చు'నకు హ్రస్వము వచ్చును.

'భుభూవ్ + అ'అని యుండగా:-

400. భవతే రః 7.4.73

భవతే రభ్యాసస్యోకారస్య అః స్యాల్లిటి.

'అత్ర లోపో౽భ్యాసస్య''వ్యథోలిటి'నుండి 'అభ్యాసస్య''లిటి'అనువర్తించును. 'లిట్'పర మగునపుడు భూధాతుసంబంధి యగు అభ్యాసమునందలి ఉకారమునకు అకార మాదేశమగును.

'అలోన్త్యస్య'అను పరిభాషచే (21) ఈ అకారము అభ్యాసాన్త్యవర్ణ మగు ఉకారమునకు వచ్చు నని చెప్పబడినది. ఈ సూత్రముచే అత్వము చేయగా 'భ + భూవ్ + అ'అని యుండగా:-

401. అభ్యాసే చర్చ 8.4.54

అభ్యాసే ఝలాం చరః స్యుః, జశశ్చ.

ఝశాం జశః, ఖయాం చరః ఇతి వివేకః. బభూవ,బభూవతుః, బభూవుః.

'ఝలాం జశ్ ఝశి'నుండి 'ఝలాం' అనువర్తించును. పై సూత్రము నందలి 'చ'అను పదముచే 'జశ్'లు కూడ గ్రహింపబడును. అభ్యాసమునందలి 'ఝల్'లకు 'చర్'లును 'జశ్'లును గూడ ఆదేశముగ వచ్చును.

'ఝల్'లు మొత్తము ఇరువదినాలుగు. అందు 'శర్' లగు 'శషస'లకు 'శర్పూర్వాః ఖయః'అను సూత్రముచే (651) లోపము, హకారమునకు 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (456) చుత్వము విధింపబడ నున్నది. ఇక మిగిలిన ఇరువది ''ఝల్''లలో 'ఝశ్'లకు (వర్గతృతీయ చతుర్థవర్ణములకు) 'జశ్'లు (జబగడదలు)ను 'ఖయ్'లకు (ప్రథమద్వితీయవర్ణములకు) 'చర్'లు(చటతపలు) ను, వాటి వర్గముల ననుసరించి ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'భ'కారమునకు 'బ'కార మాదేశ మగుటచే 'బ + భూవ్ + అ' = 'బభూవ' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున 'తస్' ప్రత్యయమునకు 'అతుస్'ఆదేశము. పిమ్మట ప్రక్రియ యంతయు ఏకవచనము నందు వలెనే యుండును- భూ + అతుస్; భూవ్ + అతుస్; భూవ్ + భూవ్ + అతుస్; భూ + భూవ్ + అతుస్; భు + భూవ్ + అతుస్; భ + భూవ్ + అతుస్; బ + భూవ్ + అతుస్ = 'బభూవతుః' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే బహువచనమున 'ఝి'కి 'ఉస్'అను నాదేశము చేసిన పిమ్మట భూ + ఉస్;

భూవ్ + ఉస్; భూవ్ + భూవ్ + ఉస్; భూ + భూవ్ + ఉస్; భు + భూవ్ + ఉస్; భ + భూవ్ + ఉస్; బ + భూవ్ + ఉస్ = 'బభూవుః' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భూ + సిప్' అని యుండగా 'పరస్మై పదానాం'......'అను సూత్రముచే (394) 'థ(ల్)'ఆదేశముచే 'భూ + థ'అని **యుండ.**

402. లిట్ చ 3.4.115

లిడాదేశస్తిఙార్ధధాతుకసంజ్ఞః.

'తిఙ్ శిత్సార్వధాతుకం' 'ఆర్ధధాతుకం శేషః'నుండి 'తిఙ్' 'ఆర్ధధాతుకం' అనువర్తించును. 'లిట్'కు ఆదేశముగ వచ్చిన 'తిఙ్'ప్రత్యయము ఆర్ధధాతుక మను పేరుకలది యగును. ఈ సూత్రము 'తిఙ్ శిత్సార్వధాతుకం'అను సూత్ర ముచే రావలసి యున్న సార్వధాతుకసంజ్ఞను బాధించును. 'భూ + థ'అను చోట 'థ'అనునది 'సిప్'అను 'తిఙ్'ప్రత్యయస్థానమున వచ్చి యుండుటచే స్థానివద్భా వమున తిఙ్ప్రత్యయ మగును గాన దీనికి పై సూత్రముచే ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ లభించును.

403. ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః 7.2.35

వలాదేరార్ధధాతుకస్య ఇడాగమః స్యాత్.

బభూవిథ, బభూవథుః, బభూవ, బభూవ, బభూవివ, బభూవిమ.

వలాది యగు ('వల్'మొదట గల) ఆర్ధధాతుకమునకు 'ఇట్' అను ఆగమము వచ్చును.

'ఇట్'అనునది 'టిత్'అగుటచే ఆద్యవయవముగ వచ్చును. 'భూ + ఇథ' అని యుండగా 'భువో వుగ్లుఙ్లిటోః' (395) అను సూత్రముచే 'వుక్'(వ్) ఆగమము- భూవ్ + ఇథ. 'భూవ్'అనదానికి 'లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య' అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వము. 'హలాదిః శేషః'అను సూత్రముచే (398)అభ్యా సవకారమునకు లోపము. 'హ్రస్వః'అను సూత్రముచే (399) అభ్యాసమునందలి ఊకారమునకు హ్రస్వము. 'భవతేరః' అను సూత్రముచే (400) ఆ ఉకారము నకు అకారము. అభ్యాసభకారమునకు 'అభ్యాసేచర్చ'అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వబకారము. 'బభూవిథ' అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషద్వివ

చన మగు 'థస్'కు 'అథుస్'ఆదేశము, బహువచనప్రత్యయ మగు 'థ'కు 'అ' అను నాదేశము, ఉత్తమపురుషైకవచన మగు 'మిప్'కు 'ణల్'(అ) అను నాదేశము వచ్చుటచే క్రమముగా 'బభూవథుః; బభూవ. బభూవ'అను రూపములు సిద్ధించును. ప్రక్రియ పైన చూపిన విధముగనే యుండును. ఉత్తమపురుష ద్వివచన బహువచనప్రత్యయము లగు 'వస్''మస్'లకు ఆదేశముగ వచ్చిన 'వ' 'మ'లు వలాద్యార్ధధాతుకము లగుటచే ఇడాగమము (సూ. 403) వచ్చును గాన 'బభూవివ' 'బభూవిమ' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.

404. అనద్యతనే లుట్ 3.3.15

భవిష్యత్యనద్యతనేఽర్థేధాతోర్లుట్.

'ధాతోః'అధికారము. 'భవిష్యతి గమ్యాదయః' నుండి 'భవిష్యతి' అను వర్తించును. అనద్యతనభవిష్యత్కాలిక మగు అర్థమును బోధింపవలసి యున్నపుడు ధాతువుకంటె పరముగ 'లుట్' వచ్చును. ఉకారటకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. 'తిప్తస్ఝి'అను సూత్రముచే (377) 'తిఙ్'లు ఆదేశముగ వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'భూ + తి'అని యుండగా:-

405. స్యతాసీ లృలుటోః 3.1.33

ధాతోః స్యతాసీ ఏతౌ ప్రత్యయౌ స్తః లృలుటోః పరతః. శబాద్యపవాదః. 'లృ'ఇతిలృఙ్లృటోర్గ్రహణమ్.

'తాసి'లోని ఇకారము ఉచ్చారణార్థము. అనగా 'తాస్' మాత్రము మిగులును. 'ధాతోః కర్మణః సమానకర్తృకాదిచ్ఛాయాం వా' నుండి 'ధాతోః' అను వర్తించును 'లృ','లుట్'లు పర మగునపుడు ధాతువుకంటె పరముగ వరుసగా 'స్య' 'తాస్' అను ప్రత్యయములు వచ్చును.

ఈ సూత్రము 'కర్తరి శప్'ఇత్యాది సూత్రములచే రావలసి యున్న 'శప్' మొదలగు వాటిని బాధించును. 'లృఙ్' 'లృట్'అను రెండు లకారములందును 'లృ'అనునది ఉన్నది గాన ఈసూత్రమునందలి 'లృ'అనుదానిచే 'లృఙ్''లృట్' ఈ రెండును గ్రహింపబడును. అనగా 'లృఙ్'పర మగునపుడును 'లృట్'పర మగునపుడును గూడ 'స్య'ప్రత్యయము వచ్చు నని యర్థము.

ఈ సూత్రముచే 'తాస్'ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మట 'భూ + తాస్ + తి' అని యుండగా:-

406. ఆర్ధధాతుకం శేషః 3.4.114

తిఙ్‌శిద్భ్యోఽన్యః 'ధాతోః'ఇతి విహితః ప్రత్యయః ఏతత్సంజ్ఞః స్యాత్. ఇట్.

ఇది 'తిఙ్ శిత్సార్వధాతుకం'అను సూత్రము (388)నకు తరువాత వచ్చు సూత్రము. ఆ సూత్రముచే ధాత్వధికారోక్తము లగు 'తిఙ్'లకు 'శిత్'లకు సార్వధాతుకసంజ్ఞ విహితమై యున్నది. ఇక శేషమనగా 'తిఙ్' శిత్‌లకంటె భిన్నము లగు ధాత్వధికారోక్తప్రత్యయము లని యర్థము లభించును.

'తిఙ్'లకంటెను 'శిత్'లకంటెను భిన్నమైనదియు, 'ధాతోః'అను పదము నుచ్చరించి విధింపబడినదియు నగు ప్రత్యయము ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ కలది యగును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి 'తాస్'అనునది ఆర్ధధాతుకము గాన 'ఆర్ధ ధాతుకస్యేడ్వలాదేః'అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము. 'భూ + ఇతాస్ + తి'అని యుండగా 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (930) 'భూ' లోని ఊకారమునకు గుణముచే ఓకారము, పిమ్మట అవాదేశము వచ్చి 'భవితాస్ + తి'అని యుండగా,-

407. లుటః ప్రథమస్య డారౌరసః 2.4.85

లుటః ప్రథమస్య డా, రౌ. రస్ ఏతే క్రమాత్ స్యుః. డిత్వసామర్థ్యాత్ అభస్యాపి టేర్లోపః. భవితా.

లుట్టుప్రథమపురుషప్రత్యయము లగు 'తిప్, తస్, ఝి'లకు వరుసగా 'డా','రౌ','రస్'అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

'డా'లోని డకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'ఆ'మాత్రము మిగులును. 'తి'కి 'డా'ఆదేశము చేయగా 'భవితాస్ + ఆ'అని యుండును. ఇచట 'డా'ప్రత్యయము స్వాదికప్రత్యయాంతప్రక్రియములలో చేరకుండుటచే 'యచి భమ్'అను సూత్రముచే (165) 'భవితాస్' అనుదానికి భసంజ్ఞ వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. భసంజ్ఞ లేదు గాన 'టేః'అను సూత్రమునే (242) టిలోపము వచ్చు నవకాశము లేదు. కాని టిలోపము చేయని పక్షమున ఈ ప్రత్యయమును 'డిత్'గా చెప్పుటకు ఏమియు ప్రయోజనము లేదు. 'ఆ'అనియే చెప్పి యుండవచ్చును. టిలోపము

చేసిననే డిత్త్వము సార్థక మగును. కావున 'భవితాస్' అనుదానికి భసంజ్ఞ లేకున్నను డాప్రత్యయమును 'డిత్'గా చెప్పి యుండుటచే తత్సామర్థ్యమున టిలోప మంగీకరింపబడును. ఇట్లు టిలోపముచే 'భవితాస్'లోని 'ఆస్'అనునది లోపింప 'భవిత్ + ఆ' = భవితా'అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

ద్వివచనప్రత్యయ మగు 'తస్' పర మగునపుడు 'భూ + తస్' అని యుండగా 'స్యతాసీల్రులుటోః'అను సూత్రముచే (405) 'తాస్'ప్రత్యయము— భూ + తాస్ + తస్, ఇడాగమగుణావాదేశములు—'భవితాస్ + తస్' 'తస్'కు 'రౌ' (సూ. 407) ఆదేశము చేయ 'భవితాస్ + రౌ' అని యుండగా-

408. తాసస్త్యోర్లోపః 7.4.50

తాసేర స్తేశ్చ లోపః స్యాత్ సాదౌ ప్రత్యయే పరే.

'సః స్యార్ధధాతుకే'నుండి 'స'అనువర్తించును. ఈ సూత్రము అంగాధికారమున నున్నది. ప్రత్యయము లేనిచో అంగసంజ్ఞ యసంభావ్యము గాన 'ప్రత్యయే' అనునది ఆక్షిప్త మగుచున్నది.

సకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'తాస్'కును, 'అస్'ధాతువునకును లోపము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే విహిత మగు లోపము 'అలోన్త్యస్య'అను పరిభాషచే (21) అంత్యవర్ణమునకు కలుగును.

409. రి చ 7.4.51

రాదౌ ప్రత్యయే తథా. భవితారౌ, భవితారః; భవితాసి, భవితాస్థః, భవితాస్థ; భవితాస్మి, భవితాస్వః, భవితాస్మః.

వెనుకటి సూత్రము అనువర్తించును. వెనుకటిసూత్రవ్యాఖ్యానమున చెప్పిన విధముగ 'ప్రత్యయే' అను పద మాక్షిప్త మగును. రేఫ ఆదియందు గల ప్రత్యయము పర మగునపుడు అటులనే యగును- అనగా 'తాస్'కును 'అస్' ధాతువునకును లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'భవితాస్'లోని సకారము లోపింప 'భవితారౌ' అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనప్రత్యయ మగు 'ఝి'కి 'రస్'ఆదేశము చేయగా (సూ. 407) 'భవితారః' అను రూపము నిష్పన్న మగును. ద్వివచనమునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'తాస్'ప్రత్యయేడాగమ గుణావాదేశములచే 'భవితాస్ + సి'అని యుండగా 'తాసస్త్యోర్లోపః'అను సూత్ర

ముచే (408) 'తాస్'లోని సకారము లోపింప 'భవితాసి' అను రూపము సిద్ధించును. 'థస్','థ','మి(ప్)','వస్','మస్'లు పర మగునపుడు' తాస్‌ప్రత్యయేడాగమగుణావాదేశములచే వరుసగా 'భవితాస్థః', 'భవితాస్థ', 'భవితాస్మి', 'భవితాస్వః', 'భవితాస్మః' అను రూపములు సిద్ధించును.

410. లృట్ శేషే చ. 3.3.13

భవిష్యదర్థాద్ధాతోః లృట్, క్రియార్థాయాం క్రియాయాం సత్యాం అసత్యాం చ. స్యః, ఇట్- భవిష్యతి, భవిష్యతః, భవిష్యన్తి, భవిష్యసి, భవిష్యథః, భవిష్యథ, భవిష్యామి, భవిష్యావః, భవిష్యామః.

'ధాతోః'అధికారము. 'భవిష్యతి గమ్యాదయః'నుండి 'భవిష్యతి' అనువర్తించును. 'తుమున్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్' అను వెనుకటి సూత్రమున క్రియార్థక క్రియ ఉపపదముగా నున్నపుడు భవిష్యదర్థకధాతువునకు 'తుమున్''ణ్వుల్' ప్రత్యయములు విధింపబడినవి. ఒక క్రియను ప్రయోజనముగ నుద్దేశించి చేసిన మరి యొక క్రియకు క్రియార్థక క్రియ యని పేరు. ఉదా:- 'పఠితుం యాతి' (చదువుకొనుటకు వెళ్ళుచున్నాడు) అనునపుడు యానక్రియకు ప్రయోజనము పఠనక్రియ కావున యానక్రియ క్రియార్థక క్రియ. ఈ సూత్రమున 'శేషే చ' అనగా 'ఇట్టి క్రియార్థక క్రియ లేని స్థలమునందు కూడా'అని యర్థము. అనగా క్రియార్థక క్రియ ఉన్నను లేకున్నను అని యర్థము సిద్ధించును. క్రియార్థక క్రియ ఉపయుక్తమైనను కాకున్నను భవిష్యదర్థవాచక మగు ధాతువుకంటె పరముగ 'లృట్' వచ్చును.

ఇందలి ఋకారటకారము లిత్సంజ్ఞకములు. లకారస్థానమున తిబాది ప్రత్యయములు వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'భూ + తి'అని యుండగా 'స్యతాసీలృలుటోః'అను సూత్రముచే (405) ధాతువునకు పరముగ 'స్య' ప్రత్యయము, 'ఆర్ధధాతుకం శేషః'అను సూత్రముచే (406) నిది ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞము గాన 'ఆర్ధధాతుకాస్యేడ్వలాదేః'అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము- 'భూ + ఇస్య + తి'. 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (390) ఊకారమునకు గుణము. పిమ్మట అవాదేశము. 'ఆదేశప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) 'స్య'యందలి సకారమునకు మూర్ధన్యా (షకారా) దేశము. 'భవిష్యతి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు గూడ 'భవిష్య'అను నంతవరకు ప్రక్రియ ఇటులనే యుండును. ఇతరప్రక్రియ లట్టునందు వలె ఉండును.

భవిష్యదర్థమున 'లుట్','లృట్'అను రెండు లకారములు చెప్పబడినవి. అందు 'లృట్'సామాన్యముగ భవిష్యదర్థమును బోధించునపుడు ఉపయోగింప బడును. 'లుట్' అనద్యతనభవిష్యదర్థమునందు (రాబోవు అర్ధరాత్రివరకును గల కాలము అద్యతనభవిష్యత్తు. దాని పిమ్మట వచ్చు భవిష్యత్తు అనద్యతనభవిష్యత్తు) ఉపయోగింపబడును. ఉదాహరణకు 'రాముడు రేపు సాయంకాలము వెళ్ళ గలడు' అనునపుడు ఇది అనద్యతన భవిష్యత్తు గాన 'రామః శ్వః సాయం గన్తా'అని లుట్టును మాత్రమే ఉపయోగింపవలెను. అట్లే "రాముడు నేడు సాయంకాలము వెళ్ళగలడు'అను నపుడు ఇది అద్యతనభవిష్యత్తు గాన లుట్టు నుపయోగింపరాదు. భవిష్యత్సామాన్యబోధక మగు లృట్టునే ప్రయోగింపవలెను. 'రాముడు రాగలడు'అను నపుడు ఎపుడు వచ్చునో నిశ్చితము కాదు కావున ఇట్టి స్థలములందు కూడ 'రామః ఆగమిష్యతి'అని లృట్టునే ప్రయోగించవలెను.

411. లోట్చ 3.3.162

విధ్యాద్యర్థేషు ధాతోర్లోట్.

'విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్' అను దీనివెనుక సూత్రముచే (427) విధ్యాద్యర్థములందు 'లిఙ్'విహితమై యున్నది. ఈ సూత్ర మున "లోట్టుకూడ వచ్చును"అని చెప్పుటచే 'విధి' మొదలగు నర్థములను బోధింపవలసి నపుడు ధాతువుకంటె పరముగ 'లోట్వచ్చును' అను నర్థము సిద్ధించినది.

విధి, నిమంత్రణము, ఆమంత్రణము, అధీష్టము, సంప్రశ్నము, ప్రార్థన అను నీ యారింటియందును అంతర్గతముగ ప్రేరణ మున్నది. భృత్యాదులను ఏదైన కార్యమును చేయుటకు ఆజ్ఞాపించుట విధి. దీనిని భృత్యాదులు అతిక్రమింప జాలరు. అవశ్యకర్తవ్య మగు కార్యమున (పరీక్షాలిఖనాది కార్యమున) శిష్యాదు లను నియోగించుట నిమంత్రణము. నిమంత్రణము అధికారపూర్వకముగ చేయ బడకున్నను ఇందు కూడ అనివార్యత్వము కలదు. 'నీ వీలువెంబడిని చేయ వచ్చును'అనునట్లు సూచించుచు ప్రేరేపించుట ఆమంత్రణము. వివాహాదిశుభకార్య ములకై ఆహ్వానించు నపుడు ఆ యాహూతుడు రావచ్చును, రాక పోవచ్చును. ఇది ఆమంత్రణము. గౌరవార్హు లగు వారిని సత్కారపూర్వకముగ ప్రేరేపించుట అధీష్టము. 'భవాన్ మమ పుత్రం అధ్యాపయతు' ఇత్యాదులు ఇందుల కుదాహర ణము ఈ కార్యము చేయుదునా లేక ఆకార్యము చేయుదునా అని ఆలోచించి

నిర్ధారణ చేయుట సంప్రశ్న. 'కిం భోః వ్యాకరణం భవానధీయీత' ఇత్యాదు లుదాహరణము. ప్రార్థన మనగా సవినయముగా యాచించుట. ఈ ఆరు అర్థము లందును 'లోట్'ను గాని 'విధిలిఙ్'ను గాని ప్రయోగింపవచ్చును.

412. ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ 3.3.173

(ఆశిష్యపి లిఙ్లోటౌ స్తః. ఆశీః అప్రాప్తప్రాప్తేచ్ఛా)

'లిఙ్','లోట్'లు ఆశీరర్థమునందు గూడ వచ్చును. లేనిది కావలె నని కోరుటకు ఆశీస్సు అని పేరు.

ఈ యాశీరర్థమున లోట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమధ్యమపురుషైక వచనములందు మాత్రము విశేషరూపము లుండును. 'లిఙ్'నందు అన్ని రూప ములును మార్పు చెందును. దీనికి 'ఆశీర్లిఙ్' అను ప్రత్యేకనామధేయము ప్రసిద్ధము.

భూధాతువునకు విధ్యాద్యర్థములందు 'లోట్' చేర్చిన పిదప (ఓకారటకా రములిత్సంజ్ఞకములు) లకారస్థానమున తిఙాదులు వచ్చును. ప్రథమైకవచనమున 'భూ + తి'అని యుండగా 'తి'సార్వధాతుకము గాన ధాతుప్రత్యయములకు నడుమ 'శప్'వచ్చును (సూ 389). పిమ్మట గుణము (సూ.390) అవాదేశము చేయ 'భవ + తి'అని యుండగా:-

413. ఏరుః 3.4.86

లోట ఇకారస్య ఉః. భవతు.

ఏః, ఉః. 'లోటో లఙ్వత్'నుండి 'లోటః'అనువర్తించును. 'ఏః'అనునది 'ఇ'అనుదాని షష్ఠ్యేకవచనము. "లోట్ యొక్క ఇకారమునకు ఉకారమాదేశ మగును."

స్థానివద్భావముచే 'తి'అనునది 'లోట్'గాన దీని 'ఇ'కారమునకు ఉకారా దేశము చేయ 'భవతు'అను రూపము సిద్ధించినది.

414. తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామ్ 7.1.35

ఆశిషి తుహ్యోః 'తాతఙ్' వా. పరత్వాత్ సర్వాదేశః. భవతాత్,

ఆశీరర్థమున 'తు' 'హి'అను వాటికి 'తాతఙ్' అను నాదేశము వికల్ప ముగ వచ్చును.

'తాతఙ్'లో చివర నున్న ఙకారము దాని వెనుకనున్న అకారము ఇత్సంజ్ఞకము లగుటచే 'తాత్' అనునది మాత్రము మిగిలి యుండును. ఇది ఙిత్తు గాన 'ఙిచ్చ'అను సూత్రముచే (46) అంతాదేశముగా రావలసి యున్నది. కాని ఈ ఆదేశమున అనేకవర్ణము లున్నవి గాన 'అనేకాల్ శిత్సర్వస్య' అను సూత్రము (45) ననుసరించి సర్వాదేశముగ వచ్చును. 'అనేకాల్ శిత్సర్వస్య' అనునది 'ఙిచ్చ'కంటె పరము గాన 'విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్' (113)అను పరిభాషచే దానిని బాధించును.

ఇట్లు 'తు' అనుదానికి 'తాత్' అనునది సర్వాదేశముగ వచ్చుటచే 'భవతాత్' అను రూపము ఆశీరర్థమున వైకల్పికముగ వచ్చును. తాతఙాదేశము రాని పక్షమున ఆశీరర్థమున గూడ 'భవతు'అనియే ప్రయోగింపవచ్చును.

415. లోటో లఙ్వత్ 3.4.85

లోటస్తామాదయః సలోపశ్చ.

'లోట్'కు 'లఙ్'కు వలె కార్యములు వచ్చును. అనగా 'లఙ్'కు వలె లోట్టునకు గూడ (రాబోవు సూత్రములచే చెప్పబడు) తామాద్యాదేశములు, సకారలోపమును వచ్చును.

416. తస్థస్థమిపాం తాంతంతామః 3.4.101

ఙితశ్చతుర్ణాం తామాదయః క్రమాత్ స్యుః. భవతామ్, భవన్తు.

'నిత్యం ఙితః'నుండి 'ఙితః'అనువర్తించును. "ఙిత్తులగు లకారముల (లఙ్,లిఙ్,లుఙ్,లృఙ్ల) 'తస్','థస్','థ','మిప్' ప్రత్యయములకు 'తాం', 'తం','త''అమ్',అను నాదేశములు క్రమముగా వచ్చును".

ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'శప్'గుణావాదేశములు చేసిన పిమ్మట 'భవ + తస్'అని యుండగా 'లోట్'కు లఙ్కార్యములు అతిదిష్టమైనవి గాన పై సూత్రముచే 'తస్'కు 'తామ్' అను నాదేశము చేయుటచే 'భవతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున లట్ ప్రథమపురుషబహువచనమునందు వలె 'భవన్తి' అను రూపము నిష్పన్నమైన పిమ్మట 'ఏరుః' అను సూత్రముచే (413) ఇకారమునకు ఉత్వము చేయ 'భవన్తు' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భవ + సి' అని యుండగా:-

417. సేర్హ్యపిచ్చ 3.4.101

లోటః సేర్హిః,సోఽపిచ్చ.

సేః,హి,అపిత్,చ. 'లోటో లజ్వత్' నుండి 'లోటః'అనువర్తించును. "లోట్ యొక్క 'సి'అనుదానికి 'హి' అను నాదేశము వచ్చును. ఈ 'హి'అనునది పకారేత్సంజ్ఞకము కాదు."

ఇచట 'సిప్'అనునది పకారేత్సంజ్ఞకము.దాని స్థానమున నాదేశముగ వచ్చు 'హి' అనునది గూడ స్థానివద్భావముచే పకారేత్కము కావలసి యుండ 'అపిచ్చ' అనుటచే ఈ పిత్త్వము నిషేధింపబడినది.ఇట్లు నిషేధించుటచే 'సార్వధాతుకమపిత్' (పకారేత్కము కాని సార్వధాతుకము జిత్తువంటి దగును) అను సూత్రముచే (503) 'హి'కి జిద్వద్భావ ముండును.కావున జిత్త్వప్రయుక్తమగు గుణనిషేధాదికార్యములు లభించును గాన 'స్తుహి' ఇత్యాదులందు 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' (390) అను గుణము రాదు.ఇదియే అపిత్త్వ విధాన ప్రయోజనము.

ఇచట 'సి'అనుదానికి 'హి'ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'భవ + హి'అని యుండగా:-

418. అతో హేః 6.4.105

అతః పరస్య హేర్లుక్. భవ, భవతాత్, భవతమ్, భవత.

'చిణో లుక్' నుండి 'లుక్'అనువర్తించును. "హ్రస్వాకారముకంటె పర మగు 'హి'కి లోపము వచ్చును." ఈ సూత్రముచే 'హి'లోపింపగా 'భవ' అను రూపము సిద్ధించినది. ఈ సూత్రమును బాధించి 'తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామ్'అను సూత్రముచే (413) వైకల్పికముగ తాతఙ్ఙాదేశము వచ్చిన పక్షమున 'భవతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనబహువచనములందు 'థస్', 'థ'లకు వరుసగా 'తమ్' 'త'లు ఆదేశముగ వచ్చుటచే(సూ.416) 'భవతమ్''భవత'అను రూపములు నిష్పన్నమైనవి.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'భవ + మి'అని యున్నపుడు 'మిప్'కు 'అమ్'ఆదేశము రావలసి యుండగా(సూ.416)-

419. మేర్నిః 3.4.89

లోటో మేర్నిఃస్యాత్.

'లోటోలఙ్వత్' నుండి 'లోటః' అనువర్తించినది. " 'లోట్'యొక్క 'మి' అనుదానికి 'ని'వచ్చును".

ఈ సూత్రముచే 'ని'ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'భవ+ని' అని యున్నది.

420. ఆడుత్తమస్య పిచ్చ 3.4.92

లోడుత్తమస్య ఆట్ స్యాత్, పిచ్చ. భవాని. హిన్యోరుత్వంన; ఇత్వోచ్చారణసామర్థ్యాత్.

"లోట్టుయొక్క ఉత్తమపురుషమునకు **'ఆట్'** అను నాగమము వచ్చును, **ఈ** యాగమము పకారేత్క మగును."

'ఆట్'అనునది 'టిత్' అగుటచే ప్రత్యయమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును.పిత్త్వమును అతిదేశించుటచే గుణాదులు వచ్చుటకు అభ్యంతర ముండదు ఈ సూత్రముచే 'ఆట్' చేర్చిన పిమ్మట 'భవ+ఆని' అని యుండగా సవర్ణదీర్ఘముచే 'భవాని'**అను** రూపము సిద్ధించును.

'హి''ని'అనువాటి ఇకారమునకు 'ఏరుః'**అను** సూత్రముచే (413) ఉత్వము రావలసి యున్నది.కాని ఉత్వము చేయు పక్షమున 'హి','ని'అని ఇకారాంతాదేశములను చెప్పుటలో ప్రయోజనమే యుండదు 'హు''ను' **అను** ఉకారాంతాదేశములనే చెప్పి యుండవచ్చును.కావున ఇకారోచ్చారణ సామర్థ్యముచే **ఉత్వము** రాదు.

421. తే ప్రాగ్ధాతోః 1.4.80

తే గత్యుపసర్గసంజ్ఞకాః ధాతోః ప్రాగేవ ప్రయోక్తవ్యాః.

'ఉపసర్గాః క్రియాయోగే','గతిశ్చ'**అను** సూత్రములను చెప్పిన ప్రసంగమున నీ సూత్రము పఠింపబడినది గాన 'తే'అనగా 'గత్యుపసర్గములు'అని యర్థము. "ఆ గతిసంజ్ఞకములును,ఉపసర్గసంజ్ఞకములును ధాతువునకు మొదట ప్రయోగింపబడవలెను."

ఈ సూత్రము ననుసరించి 'ప్ర'అను **నుపసర్గను** 'భవాని'అనుదానికి మొదట చేర్చుటచే 'ప్ర+భవాని'అని యుండును.

422. అని లోట్ 8.4.16

ఉపసర్గస్థాన్నిమిత్తాత్పరస్య లోడాదేశస్య 'అని'ఇత్యస్య నస్య ణః స్యాత్.

'ఉపసర్గాదసమాసేపి' నుండి 'ఉపసర్గాత్' 'రషాభ్యాంనోణఃసమానపదే' అను సూత్రమును అనువర్తించును. 'అని''లోట్'అనునవిలు ప్రథమాంత పదములు. "ఉపసర్గయందున్న నిమిత్తము (రేఫషకారముల) కంటె పరమును 'లోట్'స్థానీయమును అగు 'అని'యందలి నకారమునకు 'ణ'కార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రముచే ణత్వము చేయగా 'ప్రభవాణి' అను రూపము సిద్ధించును. 'ప్రభవాని' అనునది ఏకపదము కాదు గాన "అట్కుప్వాఙ్నుమ్ వ్యవాయేపి'అను సూత్రము (138) ప్రవర్తింపకుండుటచే ఈ సూత్రము చెప్పవలసి వచ్చినది.

వా. దురః షత్వణత్వయోరుపసర్గత్వప్రతిషేధో వక్తవ్యః.

దుస్థితిః, దుర్భవాని.

షత్వణత్వములు చేయవలసి యున్నపుడు 'దుర్' అను దాని ఉపసర్గత్వమునకు నిషేధము చెప్పవలెను;అనగా 'దుర్'అనునది ఉపసర్గగా పరిగణింపబడదు.

'దుర్ + స్థితిః'అనునపుడు స్థాధాతుసకారమునకు 'ఉపసర్గాత్సునోతి, సువతి, స్యతి, స్తౌతి, స్తోభతి, స్థా, సేనయ, సేధ, సిచ, సఞ్జ, స్వఞ్జామ్' అను సూత్రముచే షత్వము రావలసి యున్నది.ఇట్లే 'దుర్ + భవాని' అనునపుడు 'ని'అనుదాని నకారమునకు 'అని లోట్'అను సూత్రముచే (422) ణత్వము రావలసి యున్నది.ఈ షత్వణత్వములు రెండును 'దుర్'అను ఉపసర్గను నిమిత్తముగ చేసికొని వచ్చుచున్నవి. కాని ఈ వార్తికము షత్వణత్వములు చేయ మన్నపుడు 'దుర్'అనునది ఉపసర్గగా పరిగణింపబడదు అని చెప్పుచున్నది. 'దుర్'కు ఉపసర్గత్వము లేనిచో ఉపసర్గత్వప్రయుక్త మగు షత్వణత్వములు రావు గాన 'దుఃస్థితిః' (రేఫకు'ఖరవసానయోర్విసర్జనీయః' (సూ.93) అని విసర్గము) 'దుర్భవాని'అను రూపములు సిద్ధించును.

వా. అన్తశ్శబ్దస్యాఙ్కివిధిణత్వేషూపసర్గత్వం వాచ్యమ్.

అన్తర్భవాణి.

అఙ్,కివిధి. ణత్వముల విషయమున 'అన్తర్'అను శబ్దమునకు ఉపసర్గత్వము చెప్పవలెను.

'అంతర్' అనునది ప్రాదులలో పఠింపబడలేదు కావున దీనికి 'ఉపసర్గాః క్రియాయోగే'అను సూత్రముచే (35) ఉపసర్గసంజ్ఞ లభింప కుండుటచే ఈ వార్తికము దానికీ పై మూడు సందర్భములందును ఉపసర్గసంజ్ఞను విధించు చున్నది.

'అంతర్ + భవాని'అనునపుడు 'అంతర్' అనుదానికి ఈ వార్తికముచే ఉపసర్గసంజ్ఞ లభించినది గాన 'ఆని లోట్'అను సూత్రముచే (422) ణత్వము వచ్చి 'అన్తర్భవాణి'అను రూపము సిద్ధించును.

'అఙ్ కు ఉదాహరణము:- 'ధా'ధాతువునకు 'అంతర్' అను ఉపసర్గము ఉపపదముగా నుండుటచే 'ఆతశ్చోపసర్గే'అను సూత్రముచే (3.3.106) 'అఙ్' ప్రత్యయము వచ్చి 'అన్తర్ధా'అను రూపము సిద్ధించును. (అష్టాధ్యాయిలో 'ఆతశ్చోపసర్గే'అను రెండు సూత్రములున్నవి. మొదటిది (3.1.36) 'క'ప్రత్యయ విధాయకము. రెండవది (3.3.106) 'అఙ్'విధాయకము.)

'కి'కి ఉదాహరణము;- పై ధాతువునకే 'ఉపసర్గే ఘోః కిః' అను సూత్రముచే (865) 'కి'ప్రత్యయము చేయ 'అన్తర్ధిః' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనబహువచనములందు 'భవ + వస్' 'భవ + మస్'అని యుండగా 'అదుత్తమస్య పిచ్చ'అను సూత్రముచే (420) ఆడాగమము,సవర్ణదీర్ఘముచేయ 'భవావస్''భవామస్'అని యుండును.

423. నిత్యం ఙితః 3.4.99

సకారాన్తస్య ఙిదుత్తమస్య నిత్యం లోపః

'అలోన్త్యస్య' ఇతి సలోపః- భవావ, భవామ.

'స ఉత్తమస్య'అను సూత్రము, 'ఇతశ్చ లోపః'నుండి 'లోపః' అను పదము అనువర్తించును "ఙిత్తుల సకారాన్త మగు ఉత్తమపురుషమునకు నిత్యముగ లోపము వచ్చును".

'వైతో౽న్యత్ర' అను వెనుకటి సూత్రమునుండి 'వా' అనునది అనువర్తింపకుండుటకై 'నిత్యం' అని చెప్పబడినది.

'అలో౽న్త్యస్య' అను పరిభాషచే (21) ఈ లోపము అంత్య మగు సకారమునకు వచ్చును 'లోట్' కూడ 'లోటో లఙ్వత్' అను అతిదేశముచే (416) 'ఙిత్' గాన సకారము లోపించి 'భవావ' 'భవామ' అను రూపములు నిష్పన్నమైనవి.

424. అనద్యతనే లఙ్ 3.2.111

అనద్యతన భూతార్థవృత్తేర్ధాతో ర్లఙ్ స్యాత్.

'ధాతోః' 'భూతే' అని అధికారములు. అనద్యతనభూత కాలమునకు సంబంధించిన అర్థమును బోధించు ధాతువుకంటె 'లఙ్' వచ్చును. అనగా గడచిన అర్ధరాత్రికి పూర్వమున నున్న భూతము అనద్యతనభూతము. ఈ అనద్యతనత్వము స్పష్టముగ తెలియునపుడు 'లఙ్'ను ప్రయోగింపవలెను. సామాన్య భూతార్థమున 'లుఙ్'ను ప్రయోగింపవలెను. ఉదాహరణమునకు:- 'హ్యః అహం భాగ్యనగరీం అగచ్ఛమ్' (నేను నిన్న భాగ్యనగరమునకు వెళ్ళితిని) ఇత్యాదిస్థలములందు అనద్యతనభూతకాలము గావున 'లఙ్'నే ప్రయోగింపవలెను కాని 'లుఙ్'ను ప్రయోగింపరాదు.

భూధాతువునకు అనద్యతనభూతార్థమున 'లఙ్' చేర్చిన పిదప 'భూ + లఙ్' అని యుండ:-

425. లుఙ్ లఙ్ లృఙ్ క్ష్వడుదాత్తః 6.4.71

ఏష్వఙ్గస్యాట్.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'లుఙ్' 'లఙ్' 'లృఙ్'లు పరమగునపుడు అంగమునకు 'అట్' అను ఉదాత్త మగు ఆగమము వచ్చును.

'అట్' టిత్తు గాన 'ఆద్యన్తౌ టకితౌ' అను సూత్రముచే (84) 'భూ' అను అంగమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చును. 'అభూ + లఙ్' అని యుండగా లకార స్థానమున తిబాది ప్రత్యయము లాదేశములుగ వచ్చును. ('ఙ' 'ఙ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు). ప్రథమైకవచనమున 'తి(ప్)' ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట లట్టునందు వలె శప్, గుణావాదేశములచే 'అభవతి' అని యుండగా:-

426. ఇతశ్చ 3.4.100

జితో లస్య పరస్మైపదమికారాన్తం యత్, తదన్తస్య లోపః.

అభవత్,	అభవతామ్,	అభవన్,
అభవః,	అభవతమ్,	అభవత,
అభవమ్,	అభవావ,	అభవామ.

'లస్య' అధికారము. 'ఇతశ్చ లోపః పరస్మైపదేషు' నుండి 'లోపః' 'పరస్మైపదేషు' అను పదము లనువర్తించును. 'నిత్యం జితః'నుండి 'జితః' అనువర్తించును. " 'జిత్'అగు లకారముయొక్క స్థానమున ఆదేశముగ వచ్చిన ఏ ఇకారాంత పరస్మైపదప్రత్యయము కలదో దాని అంతమునకు (ఇకారమునకు) లోపము వచ్చును"

ఈ సూత్రముచే 'తి'యందలి ఇకారము లోపించుటచే 'అభవత్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున అడాగమము చేసిన పిమ్మట వెనుకటి వలెనే 'తస్'ప్రత్యయ, శప్, గుణావాదేశములు వచ్చుటచే 'అభవతస్'అని యుండ 'తస్థస్ థమిపాం తాంతంతామః'అను సూత్రముచే (416) 'తస్'కు 'తామ్' ఆదేశము-'అభవతామ్'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే అన్ని రూపము లందును అడాగమ, శప్, గుణావాదేశములు వచ్చును.

బహువచనమున లట్టునందువలె ప్రక్రియ చేయుటచే 'అభవన్తి'అని యుండ 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము-'అభవన్త్'-'సంయోగాన్తస్యలోపః'అను సూత్రముచే (20) తకారలోపము-'అభవన్' అనురూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అభవ + సి' అని యుండ 'సి'యందలి ఇకారమునకు లోపము (సూ.426), సకారమునకు రుత్వవిసర్గములు- 'అభవః' అను రూప మేర్పడినది. ద్వివచనమున 'అభవ + థస్' అని యుండగా 'థస్'కు 'తమ్'ఆదేశము (సూ.416)-'అభవతమ్' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'అభవ + థ'అని యుండగా 'థ'కు 'త'ఆదేశము (సూ416) 'అభవత'అని యగును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'అభవ + మి'అని యుండగా 'మి'కి 'అమ్' ఆదేశము (416)-'అభవ + అమ్' అని యుండ 'అతోగుణే' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము-'అభవమ్'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచన

ములందు 'అభవ + వస్' 'అభవ + మస్' అని యుండగా 'అతోదీర్ఘో యఞి' అను సూత్రముచే (392) దీర్ఘము, 'నిత్యంఙితః' అను సూత్రముచే (423) సకారలోపము చేయ 'అభవావ' 'అభవామ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

427. విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్ 3.3.161

ఏష్వర్థేషు ధాతోర్లిఙ్.

"విధిమొదలగు నర్థములందు ధాతువుకంటె 'లిఙ్' వచ్చును". విధ్యాది పదముల యర్థము 411వ సూత్రము వ్యాఖ్యానమున చెప్పబడినది.

428. యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ 3.4.103

లిఙః పరస్మైపదానాం యాసుట్ ఆగమః, ఉదాత్తః. ఙిచ్చ.

'లిఙః సీయుట్' నుండి 'లిఙః' అనువర్తించును."లిఙ్ యొక్క పరస్మైపదప్రత్యయములకు 'యాసుట్' అను నాగమము వచ్చును.అది ఉదాత్తముగను 'ఙిత్' గను ఉండును."

భూధాతువునకు విధ్యాద్యర్థములందు 'లిఙ్' ('ఇ''ఙ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు) చేర్చిన పిదప తిఙ్ప్రత్యయములు ఆదేశ మగును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శప్'గుణావాదేశములచే 'భవతి' అని యుండగా 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము-'భవత్'అని యుండును.ఇపుడు పై సూత్రముచే 'త్' అను దానికి యాసుడాగమము. 'యాసుట్'లోని ఉకారటకారము లిత్సంజ్ఞకము లగుటచే 'యాస్'అనునది మాత్రము మిగులును.టిత్తుగాన ఆద్యవయవముగ వచ్చును-'భవ + యాస్త్'అని యుండగా:-

429. లిఙః స లోపోఽనన్త్యస్య 7.2.79

సార్వధాతుకలిఙోఽనన్త్యస్య సస్య లోపః.ఇతి ప్రాప్తే-

'స'అనునది లుప్తషష్ఠీక మగు పదము. 'రుదాదిభ్యః సార్వధాతుకే' నుండి అనువృత్త మగు 'సార్వధాతుకే'అనునది షష్ఠ్యంతముగ మారును. "సార్వధాతుక మగు 'లిఙ్'యొక్క అంత్యము కాని సకారము లోపించును "

ఇచట 'తి అనునది 'లిఙ్స్థానమున వచ్చినది గాన స్థానివద్భావముచే 'లిఙ్'గా పరిగణింపబడును. 'యాస్'అనునది అట్టి 'త్'అనుదానికి అవయవముగ చేరినది గాన 'యదాగమాస్తద్గుణీభూతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే' (ఏవి

వేటికి ఆగమములుగ వచ్చినవో అవి వాటితో (గ్రహింపబడును) అను పరిభాషచే 'లిఙ్'అను పేరుచే గ్రహింపబడును. అనగా ఇచట 'యాస్త్' అనునది 'లిఙ్' అని యర్థము ఇందలి సకారము అనంత్యము కాన దానికి సూత్రముచే లోపము రావలసి యుండ:-

430. అతో యేయః 7.2.80

అతః పరస్య సార్వధాతుకావయవస్య 'యాస్'ఇత్యస్య ఇయ్. గుణః.

అతః, యా, ఇయః. 'రుదాదిభ్యస్సార్వధాతుకే' నుండి 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. 'పరస్య'అనునది అధ్యాహారము. హ్రస్వాకారముకంటె పరమును సార్వధాతుకావయవమును అగు 'యాస్ (యా) అనుదానికి 'ఇయ్'అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'యాస్'కు 'ఇయ్'అను నాదేశము చేసిన పిమ్మట 'భవ + ఇయ్త్'అని యుండగా గుణముచే 'భవేయ్త్'అని యగును. ఇపుడు-

431. లోపో వ్యోర్వలి 6.1.66

వలి వకారయకారయోర్లోపః. భవేత్, భవేతామ్.

'వల్'పర మగునపుడు వకారయకారములకు లోపము వచ్చును. దానిచే యకారలోపము చేయగా 'భవేత్'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనమున గూడ ప్రక్రియ ఇట్లే యుండును. 'తస్'కు 'తామ్' ఆదేశము వచ్చుట (సూ.416) విశేషము. 'భవేతామ్'అను రూప మగును. బహువచనమున వెనుకటి వలెనే ప్రక్రియ చేయుటచే 'భవేయ్ + ఝి'అని యుండగా-

432. ఝేర్జుస్ 3.4.180

లిఙో ఝేర్జుస్ స్యాత్. భవేయుః, భవేః, భవేతమ్, భవేత; భవేయమ్, భవేవ, భవేమ.

'లిఙస్సీయుట్' నుండి 'లిఙః' అనువర్తించును. "'లిఙ్'యొక్క 'ఝి'కి 'జుస్' అను నాదేశము వచ్చును." 'జుస్'లోని జకారమునకు 'చుటూ'అను సూత్రముచే (129) ఇత్సంజ్ఞ. 'ఉస్'మిగులును. 'భవేయ్ + ఉస్'-'భవేయుః' అను రూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'భవేయ్ + సి'అని యుండగా 'లోపో వ్యో ర్వలి'అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము. 'ఇతశ్చ'అను సూత్రముచే (426) 'సి'లోని ఇకారమునకు లోపము.సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'భవేః'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు 'థస్' 'థ'లకు 'తమ్' 'త' ఆదేశములు (416). యకారలోపము (431) చేయగా 'భవేతమ్' 'భవేత'అను రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమైకవచనమున 'మి'కి 'అమ్'ఆదేశము (416)-భవేయ్ + అమ్'- 'భవేయమ్'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనబహువచనములందు 'భవేయ్ + వస్' 'భవేయ్ + మస్'అని యుండగా యకారలోప (సూ.431) సకార లోపములచే (సూ.423) 'భవేవ' 'భవేమ'అను రూపములు సిదించినవి.

433. లిఙాశిషి 3.4.116

ఆశిషి లిఙస్తిఙ్ ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞః స్యాత్.

'తిఙ్శిత్సార్వధాతుకమ్' నుండి 'తిఙ్' 'ఆర్ధధాతుకం శేషః' నుండి 'ఆర్ధ ధాతుకం'అనువర్తించును.

ఆశీరర్థక మగు 'లిఙ్'యొక్క స్థానమున వచ్చిన 'తిఙ్' ప్రత్యయము సార్వధాతుకసంజ్ఞక మగును.

'ఆశిషి లిఙ్లోటౌ'అను సూత్రముచే (412) 'లిఙ్' ఆశీరర్థమున గూడ వచ్చు నని చెప్పబడినది. అట్టి 'లిఙ్' కు 'ఆశీర్లిఙ్' అనియు వెనుక చెప్పిన 'లిఙ్'కు 'విధిలిఙ్'అనియు పేర్లు. ఈ ఆశీర్లిఙ్స్థానమున వచ్చిన 'తిఙ్'లకు 'తిఙ్ శిత్ సార్వధాతుకమ్' అను సామాన్యశాస్త్రముచే (388) వచ్చుచున్న సార్వ ధాతుక సంజ్ఞను బాధించి ఈ సూత్రముచే ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞ విధింపబడుచున్నది.

భూధాతువునకు ఆశీరర్థకలిఙ్ చేర్చిన పిదప దాని స్థానమున తిఙాదులు. ప్రథమైకవచనమున 'భూ + తి'అని యుండగా 'తి'అనునది పై సూత్రముచే ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞము గాన 'కర్తరిశప్'అను (389) 'శప్' పత్యయము రాదు. "యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ' అను సూత్రముచే (428) 'యాసుట్' ఆదేశము. 'ఇతశ్చ'అను సూత్రముచే (426) ఇకారలోపము. 'భూ + యాస్ + త్'అని యుండగా;-

434. కిదాశిషి 3.4.104

ఆశిషి లిఙో యాసుట్ కిత్. 'స్కోః సంయోగాద్యోః' ఇతి సలోపః.

'లిఙస్సీయుట్' 'యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ' అను సూత్రముల నుండి 'లిఙః' 'యాసుట్' అనుపదములనువర్తించును. "ఆశీర్లిఙ్కు సంబంధించిన 'యాసుట్' కిత్తు అగును". ఈ సూత్రముచే 'యాసుట్'కు అతిదేశించిన కిత్త్వమునకు రాబోవు సూత్రమునే గుణాదినిషేధము ప్రయోజనము. 'స్కోస్సంయోగాద్యోరన్తే చ' అను సూత్రముచే (310) సకారము లోపించును.

'యాసుట్' పరముగా నుండగా 'భూ'అను దాని ఊకారమునకు 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (390) గుణము రావలసి యుండగా:-

435. క్క్ఙితి చ. 1.1.5

గిత్ కిత్ ఙిత్ నిమిత్తే ఇగ్లక్షణే గుణవృద్ధీ న స్తః.

భూయాత్,	భూయాస్తామ్,	భూయాసుః.
భూయాః,	భూయాస్తమ్,	భూయాస్త.
భూయాసమ్,	భూయాస్వ,	భూయాస్మ.

'క్క్ఙితి అనునది నిమిత్తసప్తమి. 'ఇకో గుణవృద్ధీ'అను సూత్రము, 'నధాతులోప ఆర్ధధాతుకే' అను సూత్రమునుండి 'న' అనుపదమును అనువర్తించును. "గిత్తును కిత్తును లేక ఙిత్తును నిమిత్తముగ చేసి కొనునట్టి ఇగ్లక్షణము లగు గుణవృద్ధులు — అనగా 'ఇకః అను పదము నుచ్చరించి విహితము లగు గుణవృద్ధులు- రావు".

'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' 'పుగన్తలఘూపదస్య చ' ఇత్యాదిగుణాది విధాయక సూత్రములందు 'ఇకో గుణవృద్ధీ' అను పరిభాష ననుసరించి 'ఇకః' అనుపదము ఉపస్థిత మగును గాన ఇట్టి గుణాదులు ఇగ్లక్షణములు. ఇట్టి గుణవృద్ధులు 'ఙిత్' మొదలగు ప్రత్యయములను నిమిత్తముగ చేసికొని రావు; అని యర్థము

ప్రస్తుతమున 'యాసుట్'అనునది పై సూత్రముచే (434) కిత్తుగాన దానిని నిమిత్తముగ గొని ఇచట ఊకారమునకు గుణము రాదు. కావున 'భూయాత్' అను రూపము నిష్పన్న మైనది.

ద్వివచనాదులందు గూడ 'భూయాస్' వరకు వెనుకటి వలెనే ప్రక్రియ యుండును. ద్వివచనమున 'తస్'కు 'తామ్' అను నాదేశముచే (సూ. 416) 'భూయాస్తామ్' అను రూప మగును. ఇది ఆర్ధధాతుక మగుటచే "లిఙః స లోపోఽనన్త్యస్య' అను సూత్రముచే (429) సకారలోపము రాదు బహువచనమున 'ఝి'కి జుస్' ఆదేశము వచ్చుటచే (432) 'భూయాసుః' అను రూప మగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి'యందలి ఇకారము 'ఇతశ్చ' అను సూత్రముచే (426) లోపింప 'భూయాః' అను రూప మగును. ద్వివచనబహువచనములందు 'తమ్' 'త' ఆదేశములచే (సూ. 416) 'భూయాస్తమ్' 'భూయాస్త' అను రూపములు సిద్ధించినవి. ఉత్తమైకవచనమున 'మి'కి 'అమ్' అను నాదేశము (416), ద్వివచనబహువచనములందు 'నిత్యం ఙితః' అను సూత్రముచే (423) సకారలోపము ను వచ్చుటచే 'భూయాసమ్' 'భూయాస్వ' 'భూయాస్మ' అను రూపములు సిద్ధించినవి

436. లుఙ్ 3.2.110

భూతార్థే ధాతోర్లుఙ్ స్యాత్.

'ధాతోః', 'భూతే'అని యధికారములు. "సామాన్యభూతార్థమున ధాతువుకంటె 'లుఙ్' వచ్చును". 'ఉ' 'ఙ్'లు ఇత్సంజ్ఞకములు.

437. మాఙి లుఙ్ 3.3.175

సర్వలకారాపవాదః.

'మాఙ్'అనునది ఉపపదముగా నున్నపుడు ధాతువుకంటె 'లుఙ్' వచ్చును.

'మాఙ్' అనునది నిషేధార్థక మగు అవ్యయము. ఙకారము ఇత్సంజ్ఞకము. ఉపపద మనగా సమీపమున నున్న పదము. ఇది ఉపపదముగా నున్నపుడు ఇతరలకారము లన్నిటిని బాధించి లుఙ్ మాత్రమే వచ్చును. 'మాఙ్'వలె నిషేధార్థక మగు 'మా' అను మరియొక అవ్యయము గూడ ఉన్నది. కాన ఎచటనైన 'లుఙ్'కంటె భిన్న మగు లకారము 'మా'తో ప్రయోగింపబడినయెడల అది 'మాఙ్'కాక 'మా'అను రెండవ అవ్యయ మని గ్రహింపవలెను.

438. స్మోత్తరే లఙ్ చ 3.3.176

స్మోత్తరే మాఙి లఙ్స్యాత్; చాత్ లుఙ్.

వెనుకటి సూత్రమునుండి 'మాఙి' అను పద మనువర్తించును. 'స్మ' అనునది ఉత్తరమున (పరముగా) గల 'మాఙ్' ఉపపద మగునపుడు 'లఙ్' వచ్చును. 'చ' అనుటచే 'లుఙ్' కూడ వచ్చు నని యర్థము.

భూధాతువునకు భూతసామాన్యార్థమున లుఙ్ వచ్చిన పిమ్మట అడాగమము (సూ. 425) 'లుఙ్' స్థానమున 'తిఙ్'ప్రత్యయములు. ప్రథమైకవచనమున "అభూ + తి' అని యుండగా 'శప్'ప్రత్యయము రావలసి యుండ:-

439. చ్లి లుఙి 3.1.43

శబాద్యపవాదః.

"'లుఙ్' పర మగునపుడు ధాతువుకంటె పరముగ 'చ్లి' వచ్చును."

ఈ 'చ్లి' ప్రత్యయము శప్, శ్యన్, మొదలగు వికరణప్రత్యయముల కపవాదము- 'అభూ + చ్లి + తి'

440. చ్లేః సిచ్ 3.1.44

ఇచావితౌ.

'చ్లి, కి 'సిచ్' ఆదేశముగ వచ్చును. 'సిచ్'లోని ఇకారచకారము లిత్సంజ్ఞకము లగుటచే సకారము మాత్రము మిగులును. 'అభూ + స్తి' అని యుండగా:-

441. గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు 2.4.77

ఏభ్యస్సిచో లుక్ స్యాత్.

గాపౌ ఇహ ఇణాదేశపిబతీ గృహ్యేతే.

'ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః' నుండి 'లుక్' అనువర్తించును. పరస్మైపద ప్రత్యయములు పరముగా నున్నపుడు 'గా, స్థా, ఘుసంజ్ఞక, పా, భూ,' ధాతువులకంటె పరముగా నున్న 'సిచ్'కు లోపము వచ్చును.

'గా'అనుదానిచే 'ఇణో గా లుఙి' అను సూత్రముచే (585) 'ఇణ్'ధాతువున కాదేశముగ విహిత మగు 'గా'అను రూపము, 'పా'అనుదానిచే 'పా పానే' అను ధాతువును (దీనికి 'పిబ్'అను నాదేశము సార్వధాతుకములందు వచ్చును) గ్రహింపబడును. 'డు దాఞ్ దానే', 'దాణ్ దానే', 'దో అవఖండనే', 'దేఙ్ రక్షణే', 'డు ధాఞ్ ధారణపోషణయోః', 'ధేట్ పానే' అను ధాతువులకు 'దాధా ఘ్వదాప్'అను సూత్రముచే (626) ఘుసంజ్ఞ విధింపబడినది.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింపగా 'అభూ + తి' అని యుండును. 'తి'లోని ఇకారమునకు 'ఇతశ్చ'అను సూత్రముచే (426) లోపము. 'అభూత్' అను రూపము సిద్ధించును.

ఇచట 'తి'ప్రత్యయావయవ మగు 'త్' సార్వధాతుక మగుటచే అది పరముగా నున్నపుడు 'భూ'లోని ఊకారమునకు 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము రావలసి యుండ దానికి నిషేధము చెప్ప బడుచున్నది.

442. భూసువో స్తిఙి 7.3.88

భూసూఏతయోఃసార్వధాతుకే తిఙిపరేగుణోన.

అభూత్, అభూతామ్, అభూవన్;
అభూః, అభూతమ్, అభూత;
అభూవమ్, అభూవ, అభూమ.

'మిదేర్గుణః' 'నాభ్య స్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే'అను సూత్రములనుండి 'గుణః' 'న' 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. "భూ,సూధాతువులకు సార్వ ధాతుక మగు 'తిఙ్'పర మగునపుడు గుణము రాదు."

ఈ సూత్రముచే గుణము నిషేధింపబడినది గాన 'అభూత్'ఇత్యాది గుణరహితరూపములే యుండును.

ద్వివచనాదులందు గూడ ఇట్లే అడాగమ 'చ్లి'ప్రత్యయ, సిజాదేశ. 'సిజ్' లోప,గుణనిషేధములు వచ్చును.ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'తస్'కు 'తామ్' అను నాదేశము (సూ.416)-'అభూతామ్'అను రూపము సిద్ధించినది.బహువచ నమున 'అభూ + ఝి'అని యుండగా 'ఝోన్తః'అను సూత్రముచే (391) 'అన్త్'ఆదేశము-'అభూ + అన్తి'. 'భువో వుగ్లుఙ్లిటోః'అను సూత్రముచే (395) నిచట 'లుఙ్' సంబంధ మైన అచ్చు పరముగా నున్నది గాన ధాతువు నకు 'వుక్'ఆదేశము. కిత్తుగాన అంతావయవముగ వచ్చును. 'అభూవ్ + అన్తి'. ఇకారమునకు 'ఇతశ్చ'అను సూత్రముచేతను (426), తకారమునకు 'సంయో గాన్తస్యలోపః'అను సూత్రముచేతను (20) లోపము చేయగా 'అభూవన్' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి' ప్రత్యయోకారము లోపించి (సూ.426) సకారమునకు రుత్వవిసర్గములచే 'అభూః' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'తమ్' ఆదేశము చేయ(సూ.416) 'అభూతమ్' అను రూపము బహువచనమున 'థ'కు 'త' అను నాదేశము చేయ 'అభూత' అనియు రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మి'కి 'అమ్' ఆదేశము(416) 'భువో వుగ్లుఙ్ లిటోః' అను సూత్రముచే (395) వుగాగమము చేయ 'అభూవమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు 'వస్' 'మస్'లందలి సకారము 'నిత్యం ఙితః' అను సూత్రముచే (423) లోపింప 'అభూవ' 'అభూమ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

443. న మాఙ్యోగే 6.4.74

అడాటౌ న స్తః. మా భవాన్ భూత్. మా స్మ భవత్. మా స్మ భూత్.

'లుఙ్ లఙ్ ల్ఋఙ్ క్ష్వడుదాత్తః' 'ఆడజాదీనామ్' అను సూత్రములనుండి 'అట్' 'ఆట్' అను పదము లనువర్తించును. "'మాఙ్'తో సంబంధ మున్నపుడు అడాగమము ఆడాగమమును రావు."

'మా భవాన్ భూత్' అను నుదాహరణమున 'మాఙి లుఙ్' అను సూత్రముచే 'లుఙ్' (437) వచ్చినది. ఇచట 'మాఙ్' ఉన్నది గాన అడాగమము(425) రాలేదు. 'భూత్' అనియే యున్నది. రెండవ ఉదాహరణమున 'స్మ'తో కలసిన 'మాఙ్' ఉత్తరపద మగుటచే 'స్మోత్తరే లఙ్ చ' అను సూత్రముచే (438) 'లఙ్' 'లుఙ్'లు వైకల్పికముగ వచ్చినవి. ఈ సూత్రము ననుసరించి అడాగమము రాకుండుటచే 'మా స్మ భవత్' అని 'లఙ్' రూపము, 'మా స్మ భూత్' అను 'లుఙ్' రూపమును ఉండును. 'ఆట్' ఆగమము 'ఆడజాదీనామ్' అను సూత్రముచే (446) అజాది ధాతువులకు విధింపబడినది.

444. లిఙ్ నిమిత్తే ల్ఋఙ్ క్రియాతిపత్తౌ 3.3.139

హేతుహేతుమద్భావాది లిఙ్ నిమిత్తమ్. తత్ర భవిష్యత్యర్థే ల్ఋఙ్ స్యాత్, క్రియాయాః అనిష్పత్తౌ గమ్యమానాయామ్.

అభవిష్యత్, అభవిష్యతామ్, అభవిష్యన్;

అభవిష్యః, అభవిష్యతమ్, అభవిష్యత;
అభవిష్యమ్. అభవిష్యావ, అభవిష్యామ.

సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్, తదా సుభిక్షమభవిష్యత్ ఇత్యాది జ్ఞేయమ్.

'భవిష్యతి మర్యాదావచనే' నుండి 'భవిష్యతి' అనువర్తించును. 'హేతుహేతుమతోర్లిఙ్' ఇత్యాదిసూత్రములచే హేతుహేతుమద్భావాద్యర్థమున 'లిఙ్' విధింపబడినది గాన హేతుహేతుమద్భావాదికము లిఙ్కు నిమిత్తము. 'యది విద్యార్థినః సమ్యక్ పఠేయుః పరీక్షాయాం ఉత్తీర్ణా భవేయుః' (విద్యార్థులు బాగుగ చదివినచో పరీక్షలలో నుత్తీర్ణు లగుదురు) ఇత్యాదివాక్యములందు 'బాగుగా చదువుట' అను క్రియ 'ఉత్తీర్ణులగుట అను క్రియకు హేతువు. 'ఉత్తీర్ణు లగుట అనునది 'హేతుమత్. ఇట్లు ఒక క్రియ హేతువుగను మరియొక క్రియ హేతుమత్‌గను ఉండుటను 'హేతుహేతుమద్భావము' అందురు.

లిఙ్‌నిమిత్త మగు హేతుహేతుమద్భావాదికము గమ్య మగునపుడు భవిష్యదర్థమున ధాతువుకంటె 'లృఙ్' వచ్చును. ఇందు క్రియ జరుగ కుండుట కూడ సూచిత మగును.

'సువృష్టిశ్చేదభవిష్యత్ తదా సుభిక్షమభవిష్యత్' ఇత్యాదిక ముదాహరణము. 'మంచి వర్షము వచ్చినచో సుభిక్షముగ నుండెడిది' అని యర్థము. సుభిక్షభవమునకు సువృష్టిభవనము హేతువు గాన నిచట హేతుహేతుమద్భావమున్నది. 'సువృష్టియును లేదు సుభిక్షమును లేదు' అనునది కూడ సూచిత మగుచున్నది. కావున హేతుహేతుమత్క్రియలు రెంటికిని 'లృఙ్' చేర్చబడినది.

భూధాతువునకు పై యర్థమున లృఙ్ చేర్చిన పిమ్మట 'అట్' ఆగమము (సూ. 425). లకారమునకు 'తిఙ్' ప్రత్యయములు. ప్రథమైకవచనమున 'అభూ + తి' అని యుండగా ఇకారలోపము (సూ. 426) 'శప్'ను బాధించి 'స్యతాసీ లృలుటోః' అను సూత్రముచే (405) 'స్య' ప్రత్యయము. 'అభూ + స్య + త్'. 'స్య' అనునది వలాద్యార్ధధాతుకము గాన 'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః' అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము. 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (190) గుణము, పిమ్మట అవాదేశము, 'అభవిస్య + త్' అని యుండగా 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) సకారమునకు మూర్ధన్యషకారము. 'అభవిష్యత్' అను రూపము సిద్ధించును

ఇతరరూపములందు గూడ 'అభవిష్య'వరకును రూపనిష్పత్తి ఇటులనే యుండును. ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'తస్'కు 'తామ్'ఆదేశము (సూ.416) చేయ 'అభవిష్యతామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున 'అభవిష్యన్తి' అని యుండగా ఇకారలోప (426) సంయోగాంతలోప (తకారలోప) ములచే 'అభవిష్యన్'అను రూపము నిష్పన్న మగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అభవిష్య + సి'అని యుండగా ఇకార లోప (సూ.426) రుత్వవిసర్గములచే 'అభవిష్యః'అని యగును. ద్వివచన బహువచనములందు 'అభవిష్య + థస్' 'అభవిష్య + థ'అని యుండగా 'తమ్' 'త'ఆదేశములు వచ్చుటచే (సూ.416) 'అభవిష్యతమ్' 'అభవిష్యత' అను రూపము లేర్పడును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మి'కి 'అమ్' ఆదేశము చేయుటచే (సూ.416) 'అభవిష్యమ్'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనము లందు 'అభవిష్య + వస్' 'అభవిష్య + మస్'అని యుండగా 'అతో దీర్ఘో యఞి'అను సూత్రముచే (392) దీర్ఘము, 'నిత్యం ఙితః'అను సూత్రముచే (423) సకారలోపము వచ్చుటచే 'అభవిష్యావ' 'అభవిష్యామ'అను రూపము లేర్పడినవి.

అత సాతత్యగమనే (2). అతతి.

అతధాతువునకు అవిచ్ఛిన్నముగా నడచుట అని యర్థము లట్టు చేర్చిన పిదప శప్ప్రత్యయాదులు చేరి ప్రక్రియ యంతయు భూధాతువునందు వలెనే యుండును.

అతతి,	అతతః,	అతన్తి;
అతసి,	అతథః,	అతథ;
అతామి,	అతావః,	అతామః.

445. అత ఆదేః 7.4.70

అభ్యాసస్యాదేరతో దీర్ఘః స్యాత్.

ఆత,	ఆతతుః,	ఆతుః,
ఆతిథ,	ఆతథుః,	ఆత,
ఆత,	ఆతివ,	ఆతిమ,
అతితా.	అతిష్యతి.	అతతు.

'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' 'దీర్ఘ ఇణః'అను సూత్రములనుండి 'అభ్యా సస్య' 'దీర్ఘః' అనువర్తించును. "అభ్యాసాదియందలి 'అ'కారమునకు దీర్ఘము వచ్చును."

'అత'ధాతువు లిట్టునందు తిబాదులు-తిబాదులకు 'పరస్మైపదానాం ణలతుసు స్థలథుసణల్వమాః'అను సూత్రముచే (394) 'ణల్'మొదలగు ఆదేశములు. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అత్ + అ'అని యుండగా 'అత్'కు 'లిటిధాతోరన భ్యాసస్య'అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వము (అత్ అత్ + అ.) 'హలాది శ్శేషః'అను సూత్రముచే (398) హలాదిశేషము చేసిన పిదప 'అఅత్ + అ' అని యుండగా 'అతో గుణే' అను సూత్రముచే (274) రెండు అకారముల స్థానమున 'అ'కారము రావలసి యుండ దానిని బాధించుటకై పై సూత్రము చెప్పబడినది. ఇచట మొదటి 'అ', అభ్యాసాది యందలి (వ్యపదేశివద్భావముచే) అకారము. కావున దీనికి దీర్ఘము చేసిన పిమ్మట ఆకారఅకారములకు సవర్ణ దీర్ఘము చేయగా (ఆ + అత్ + అ = ఆత్ + అ) 'ఆత' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు గూడ ఇట్లే ప్రక్రియ ఎరుగవలెను. మధ్యమ పురుషైకవచన, ఉత్తమపురుషద్వివచనబహువచనములందు 'థ'మొదలగునవి వలాద్యార్ధధాతుకము లగుటచే 'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః'అను సూత్రముచే(403) ఇడాగమము వచ్చుట విశేషము-'ఆతిథ', 'ఆతివ'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించినవి.

లుట్, ల్బట్ లోట్టులందు భూధాతువునందు వలె ప్రక్రియ యుండును. ఈ క్రింది రూపము లేర్పడును-

లుట్:-	అతితా,	అతితారౌ,	అతితారః;
	అతితాసి,	అతితాస్థః,	అతితాస్థ;
	అతితాస్మి,	అతితాస్వః,	అతితాస్మః;
ల్బట్:-	అతిష్యతి,	అతిష్యతః,	అతిష్యన్తి;
	అతిష్యసి,	అతిష్యథః,	అతిష్యథ;
	అతిష్యామి,	అతిష్యావః,	అతిష్యామః;
లోట్:-	అతతు-అతతాత్,	అతతామ్,	అతన్తు
	అత-అతతాత్,	అతతమ్,	అతత,
	అతాని,	అతావ,	అతామ.

446. ఆడజాదీనామ్ 6.4.72

అజాదేరఙ్గస్యాట్ లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షు. ఆతత్. అతేత్. అత్యాత్. అత్యాస్తామ్.

'లుఙ్లఙ్లృఙ్క్ష్వడుదాత్తః'నుండి 'లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షు' అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య'అధికారము. "లుఙ్లఙ్లృఙ్క్షులు పర మగునపుడు అజాది యగు అంగ గమునకు 'ఆట్' ఆగమము వచ్చును." ఈ సూత్రము 'లుఙ్లఙ్...'ఇత్యాది సూత్రమునకు (425) అపవాదము.

అతధాతువునకు లఙ్నందు ఈ సూత్రముచే ఆడాగమము 'ఆ + అత్ + లఙ్' 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి -'ఆత్ + లఙ్'అవి యుండ భూధాతువునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును.

లఙ్:-	ఆతత్	ఆతతామ్	ఆతన్
	ఆతః	ఆతతమ్	ఆతత
	ఆతమ్	ఆతావ	ఆతామ.

విధ్యాశీర్లిఙ్లులందు గూడ భూధాతువునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును.

విధిలిఙ్:-	అతేత్,	అతేతామ్	అతేయుః
	అతేః	అతేతమ్	అతేత
	అతేయమ్	అతేవ	అతేమ.
ఆశీర్లిఙ్:-	అత్యాత్	అత్యాస్తామ్	అత్యాసుః
	అత్యాః	అత్యాస్తమ్	అత్యాస్త
	అత్యాసమ్	అత్యాస్వ	అత్యాస్మ.

లుఙి సిచి ఇడాగమే కృతే-

'లుఙ్'నందు ఆడాగమము (సూ.446); 'చ్లి'ప్రత్యయము (సూ.439), 'చ్లి'కి 'సిచ్'ప్రత్యయము (స్); 'సిచ్'వలాద్యార్ధధాతుకమగుటచే ఇడాగమము (403);-'తి'యందలి ఇకారమునకు లోపము (సూ. 426)-'ఆత్ఇస్త్'అని యుండగా-

447. అస్తిసిచోఽపృక్తే 7.3.96

విద్యమానాత్ సిచః అస్తేశ్చ పరస్యాపృక్తస్య హలః ఈడాగమః.

'బ్రువ ఈట్' నుండి 'ఈట్' అనువర్తించును. "ఉన్న (లోపించకుండ గానున్న) 'సిచ్'కంటెను 'అస్' ధాతువుకంటెను పర మగు అపృక్తహల్లుకు, 'ఈట్' అను ఆగమము వచ్చును." ఈ సూత్రముచే 'సిచ్' (స్) కంటె పర మగు తకారరూపాపృక్తహల్లునకు ఈడాగమము చేయ 'అత్ ఇస్ ఈత్' అని యుండగా:-

448. ఇట ఈటి 8.2.28

ఇటః పరస్య సస్య లోపః స్యాద్ ఈటి పరే.

'రాత్సస్య' 'సంయోగాన్తస్య లోపః' అనుసూత్రములనుండి 'సస్య' 'లోపః' అనువర్తించును. "'ఇట్'కంటె పర మగు సకారమునకు 'ఈట్' పర మగునపుడు లోపము వచ్చును."

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపించిన పిదప 'అత్ ఇ + ఈత్' అని యుండగా ఇకారమునకును ఈకారమునకును సవర్ణదీర్ఘము రావలసి యున్నది. కాని 'అకస్సవర్ణేదీర్ఘః' (6.1.101) అను సూత్రము దృష్టిలో 'ఇట ఈటి' (8.2.28) అను సూత్రము అసిద్ధము గాన మధ్య సకార ముండుటచే సవర్ణ దీర్ఘము వచ్చుట కవకాశము లేకున్నది. అందులకై ఈ క్రింది వార్తికము చెప్ప బడుచున్నది.

వా. సిజ్లోప ఏకాదేశే సిద్ధో వాచ్యః.

ఆతీత్, ఆతిష్టామ్.

ఏకాదేశము చేయవలసి యున్నపుడు 'సిచ్' యొక్క లోపము సిద్ధమని చెప్పవలెను.

ఈ వార్తికము ననుసరించి 'ఇట ఈటి' అను సిజ్లోపము అసిద్ధము కాదు కావున సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'ఆతీత్' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఆతిష్టామ్:- ద్వివచనమున 'తస్'కు 'తామ్' ఆదేశము (సూ. 416); సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) మూర్ధన్యష కారము, ష్టుత్వముచే తకారమునకు టకారము-పై రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున 'అత్ ఇస్ + ఝి' అని యుండగా:-

449. సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ 3.4.109

సిచః అభ్యస్తాద్ విదేశ్చ పరస్య ఙిత్సంబన్ధినో ఝేః జుస్.

అతిషుః, అతీః, అతిష్టమ్, అతిష్ట; అతిషమ్. అతిష్వ, అతిష్మ. అతి ష్యత్. షిధ గత్యామ్ (3).

'ఝేర్జుస్'అను సూత్రము, 'నిత్యంజితః' నుండి 'జితః'అను పదము అనువర్తించును. "సిచ్కంటెను, అభ్యస్తముకంటెను 'విద్'ధాతువుకంటెను పరమును జిత్సంబంధియు నగు 'ఝి'కి 'జుస్' అను నాదేశము వచ్చును." ఇచట 'ఝి', 'సిచ్'కంటె పర మగుటచే జుసాదేశము. వెనుకటి వలె షత్వము-'అతిషుః'అను రూపము సిద్ధించినది.మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అత్ఇస్ + సి(స్)'అని యుండ ఈడాగమ (సూ 447), సలోప (సూ.448), సవర్ణదీర్ఘ, రుత్వవిసర్గములచే 'అతీః'అను రూపము. 'అతిష్టమ్'ఇత్యాదులందు గూడ ప్రక్రియ భూధాతువునందు వలెనే యుండును.సకారమునకు షత్వము,ష్టుత్వము విశేషకార్యములు.

'లృఙ్'రూపనిష్పత్తి భూధాతువునందు వలె ఉండును.

లృఙ్.	అతిష్యత్	అతిష్యతామ్	అతిష్యన్
	అతిష్యః	అతిష్యతమ్	అతిష్యత
	అతిష్యమ్	అతిష్యావ	అతిష్యామ.

షిధధాతువునకు 'గమనము' అని యర్థము. 'ధాత్వాదేః షః సః'అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకార మాదేశ మగుటచే ప్రయోగమున సకారమే కనబడును. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'తిప్' ప్రత్యయము. 'కర్తరి శప్' అను సూత్రముచే (389) ధాతువుకంటె పరముగ 'శప్'ప్రత్యయము. 'సిధ్ + అ + తి' అని యుండగా 'సిధ్' అనునది ఇగన్తాంగము కాకుండుటచే 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను (390) గుణము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన గుణవిధాయకమగు సూత్రాంతరమును (453) చెప్పుటకు మొదట లఘ్వాది సంజ్ఞలను చెప్పుచున్నాడు.

450. హ్రస్వం లఘు 1.4.10

హ్రస్వము లఘుసంజ్ఞ కలది యగును.

451. సంయోగే గురు 1,4.11

సంయోగే పరే హ్రస్వం గురుసంజ్ఞం స్యాత్.

పై సూత్రమునుండి 'హ్రస్వం' అను పద మనువర్తించును. సంయోగము పర మగునపుడు హ్రస్వము గురుసంజ్ఞక మగును.

452. దీర్ఘం చ 1.4.12

గురు స్యాత్.

పై సూత్రమునుండి 'గురు' అను పద మనువర్తించును.
దీర్ఘము కూడ గురుసంజ్ఞ కలది యగును.

453. పుగన్తలఘూపధస్య చ 7.3.86

పుగన్తస్యలఘూపధస్య చ అఙ్గస్యేకో గుణః సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః. 'ధాత్వాదేః'-ఇతి సః-సేధతి. షత్వమ్. సిషేధ.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'మిదేర్గుణః' నుండి 'గుణః' అను పదము, 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రము, అనువర్తించును. 'ఇకో గుణవృద్ధీ' అను పరిభాషచే 'ఇకః' అను పదము లభించును. "'పుక్' అను ఆగమము అంతమున గలదియు, లఘు వగు ఉపధ కలదియు వగు అంగముయొక్క- 'ఇక్'కు సార్వధాతుకార్ధధాతుకములు పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే లఘూపద మగు 'సిధ్' అనుదాని ఇకారమునకు గుణము చేయగా 'సేధతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములు గూడ భూధాతువు నందు వలె సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్'కు ణలాదేశము (సూ.394) ; ధాతువుకు ద్విత్వము (సూ. 396) హలాదిశేషము (సూ.398): గుణము (453)- 'సిసేధ' అని యుండగా ఇకారరూప మగు ఇణ్ కంటె పర మగు 'సే' యందలి సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) మూర్ధన్యాదేశము- 'సిషేధ' అను రూపము సిద్ధించినది.

454. అసంయోగాల్లిట్ కిత్ 1.2.5

అసంయోగాత్పరోఽపిత్ లిట్ కిత్ స్యాత్.

సిషిధతుః, సిషిధుః, సిషేధిథ, సిషిధథుః. సిషిధ, సిషేధ, సిషిధివ. సిషిధిమ. సేధితా, సేధిష్యతి, సేధతు, అసేధత్, సేధేత్, సిధ్యాత్, అసేధీత్, అసేధిష్యత్. ఏవం 'చితీ సంజ్ఞానే' (4) 'శుచ. శోచనే' (5) గద వ్యక్తాయాం వాచి (6)

'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రమునుండి 'అపిత్' అను పద మను

వ_ర్తించును. సంయోగముకంటె పరము కానిదియు, పకారేత్ కానిదియు నగు లిట్ 'కిత్' అగును.

మూడు ఏకవచనప్రత్యయములును ('తిప్', 'సిప్', 'మిప్') పకారేత్సంజ్ఞకములు. ఇవి కాక మిగిలిన లిడాదేశప్రత్యయము లన్నియు సంయోగము కంటె పరము కానిచో ఈ సూత్రము ననుసరించి కిత్తులుగ భావింపబడును. కావున 'క్క్ఙితి చ' అను సూత్రముచే (435) నిషేధింపబడుటచే గుణము రాదు. ద్వివచన బహువచనములందు 'సిషిధతుః' 'సిషిధుః' ఇత్యాది గుణరహిత రూపము లుండును. ఇతరరూపముల నిష్పత్తి కూడ భూధాతువునందు వలె ఉండును. లుట్-'సేధితా' ఇత్యాదిరూపములు-ౡట్-'సేధిష్యతి' ఇత్యాదిరూపములు. లోట్-'సేధతు' ఇత్యాదిరూపములు. లఙ్-'అసేధత్' ఇత్యాదిరూపములు. విధిలిఙ్-'సేధేత్' ఇత్యాదిరూపములు. ఆశీర్లిఙ్-యాసుట్ కిత్తు గాన (సూ.434) గుణము లేకుండుటచే 'సిధ్యాత్' ఇత్యాదిరూపములు. లుఙ్-'అసేధీత్', 'అసేధిష్టాం' ఇత్యాదిరూపములు. అతధాతువునందు వలె సిద్ధించును. ౡఙ్-'అసేధిష్యత్' ఇత్యాదిరూపములు.

'చితీ' (త్) అనుధాతువునకు 'తెలివితెచ్చుకొనుట' అని యర్థము. 'శుచ్' ధాతువుకు శోకించుట అనియర్థము. ఈ ధాతువుల రూపములు గూడ 'షిధ' ధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

చిత్-చేతతి, చిచేత, చేతితా, చేతిష్యతి, చేతతు, అచేతత్.

చేతేత్. చిత్యాత్, అచేతీత్, అచేతిష్యత్.

శుచ్:- శోచతి. శుశోచ. శోచితా. శోచిష్యతి. శోచతు. అశోచత్.

శోచేత్. శుచ్యాత్. అశోచీత్. అశోచిష్యత్.

గదధాతువునకు 'స్పష్టముగ మాటలాడుట' అని యర్థము. లట్టునందు 'గదతి' ఇత్యాదిరూపములు పూర్వోక్తవిధముగ సిద్ధించును.

455. నేర్గద, నద, పత, పద, ఘు, మా, స్యతి, హన్తి, యాతి, వాతి, ద్రాతి, ప్సాతి, వపతి, వహతి, శామ్యతి, చినోతి, దేగ్ధిషు చ 8.4.17

ఉపసర్గస్థాత్ నిమిత్తాత్ పరస్య నేర్ణో గదాదిషు పరేషు. ప్రణిగదతి.

'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే'అను సూత్రము, 'ఉపసర్గాదసమాసేపి' నుండి 'ఉపసర్గాత్'అనువర్తించును. ఉపసర్గమునం దున్న నిమిత్తముకంటె (రేఫషకారములకంటె) పర మగు 'ని'యందలి నకారమునకు గద్,నద్,పత్ పద్, ఘుసంజ్ఞక,మా,షో (దైవాదికము),హన్,యా,వా,ద్రా, ప్సా,వప్,వహ్,శమ్,చి. దిహ్ ధాతువులు పర మగునపుడు ణత్వము వచ్చును.

'ప్ర + ని + గదతి'అని యుండగా రేఫనకారములు ఏకపదస్థములు కాకుండుటచే 'అట్కుప్వాఙ్నుమ్వ్యవాయేఽపి'అను సూత్రమునకు (138) అవకాశము లేదుగాన ఈ సూత్రముచే 'ని'యందలి నకారమునకు ణత్వము. 'ని' అనునది 'ప్ర'అను ఉపసర్గలో నున్న రేఫకంటె పరముగా నున్నది.దీనికి పరముగ 'గద్'ధాతు వున్నది.

'లిట్'ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వ, ఆదిహల్ శేషములు చేసిన పిమ్మట (సూ.396.398) 'గగద్ + అ'అని యుండగా-

456. కుహోశ్చుః 7.4.62

అభ్యాసకవర్గహకారయోశ్చవర్గాదేశః.

'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' నుండి 'అభ్యాసస్య' అనువర్తించును. "అభ్యాసకు సంబంధించిన కవర్గహకారములకు చవర్గ మాదేశముగ వచ్చును."

కవర్గాక్షరము లైదింటికిని వరుసగా చవర్గాక్షరములు వచ్చును. హకారమునకు అంతరతమము గాన ఝకార మాదేశముగ వచ్చును. ఈ సూత్రముచే కవర్గతృతీయాక్షర మగు 'గ'కారమునకు చవర్గతృతీయాక్షర మగు జకార మాదేశ మగుటచే 'జగద్ + అ' అని యుండగా.

457. అత ఉపధాయాః 7.2.116

ఉపధాయా అతో వృద్ధిః స్యాత్ ఞితి ణితి చ ప్రత్యయే పరే. జగాద, జగదతుః, జగదుః, జగదిథ, జగదథుః, జగద.

'మృజేర్వృద్ధిః' 'అచోఞ్ణితి'అను సూత్రములనుండి 'వృద్ధిః' 'ఞ్ణితి' అనువర్తించును. "'ఞిత్'లేక 'ణిత్'అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఉపధయగు అకారమునకు వృద్ధి వచ్చును."

'ణల్' 'ణిత్'గాన ఈ సూత్రముచే ఉపధావృద్ధి చేయ 'జగాద్ + అ' 'జగాద'అను రూపము సిద్ధించినది. 'జగదతుః'ఇత్యాదులందు గూడ ప్రక్రియ పై విధముగనే యుండును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమునందు 'ణల్' ప్రత్యయము 'ణిత్' గాన పై సూత్రముచే (457) వృద్ధి నిత్యముగ రావలసి యుండ:-

458. ణలుత్తమో వా. 7.1.91

ఉత్తమో ణల్ వా ణిత్ స్యాత్.

జగాద, జగద, జగదివ, జగదిమ. గదితా. గదిష్యతి. గదతు. **అగదత్. గదేత్. గద్యాత్.**

'గోతో ణిత్' నుండి 'ణిత్' అనువర్తించును. ఉత్తమపురుష యగు 'ణల్' వికల్పముగ 'ణిత్' అగును.

ఈ సూత్రముచే ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన ణిత్త్వపక్షమున ఉపధా వృద్ధిచే 'జగాద' అనియు, లేని పక్షమున 'జగద' అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. లుట్ మొదలగు లకారములందు పూర్వమునందు వలె రూపసిద్ధి యుండును.

లుఙ్నందు ఏకవచనమున అడాగమము, (సూ.425). తి(ప్), ఇకార లోపము (సూ.426) 'చ్లి' ప్రత్యయము (సూ.439), సిజాదేశము (సూ.440), 'సిచ్'కు ఇడాగమము (సూ.403), తకారమునకు ఈడాగమము (సూ.447) చేసిన పిమ్మట 'అగద్ + ఇస్ + ఈత్' అని యుండగా-

459. అతో హలాదేర్లఘోః. 7.2.7

హలాదేర్లఘోరకారస్య వృద్ధిర్వా ఇడాదౌ పరస్మైపదే సిచి. **అగాదీత్, అగదీత్. అగదిష్యత్.** ణద అవ్యక్తే శబ్దే (7)

'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రము, 'నేటి' 'ఊర్ణోతేర్విభాషా' అను సూత్రముల నుండి 'ఇటి' 'విభాషా' అనువర్తించును. 'ఇట్' ఆదియందు గల పరస్మైపద'సిచ్' పర మగునపుడు హలాద్యంగావయవమగు లఘువైన అకారమునకు వికల్పముగ వృద్ధి వచ్చును.

ఇచట 'గద్'అనునది హలాద్యంగము. దానికి ఇడాదిపరస్మైపద'సిచ్' పరముగ నున్నది కాన వృద్ధి వికల్పము. సకారమునకు లోపము (సూ.448) సవర్ణదీర్ఘము 'అగాదీత్' అని యగును.

లుఙ్:- అగాదీత్ అగాదిష్టామ్ అగాదిషుః

అగాదీః	అగాదిష్టమ్	అగాదిష్ట
అగాదిషమ్	అగాదిష్వ	అగాదిష్మ

అను రూపములు వృద్ధి వచ్చిన పక్షమున ఉండును.

వృద్ధి రాని పక్షమున:-

అగదీత్,	అగదిష్టామ్	అగదిషుః
అగదీః,	అగదిష్టమ్	అగదిష్ట
అగదిషమ్	అగదిష్వ	అగదిష్మ

అను రూపము లగును.

లృఙ్‌నందు భూధాతువునందు వలె 'అగదిష్యత్' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'ణద'ధాతువునకు అవ్యక్తశబ్ద మని యర్థము.

460. ణో నః 6.1.65

ధాత్వాదేః ణస్య నః. "ణోపదేశా స్త్వనర్ద్నాటినాథ్ నాధ్ నన్ద్ నక్క నౄనృతః".

"ధాత్వాదేః షః సః"నుండి 'ధాత్వాదేః' అనువర్తించును. "ధాత్వాదియం దున్న ణకారమునకు నకార మాదేశ మగును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి ణకారాదిధాతువు లన్నియు నకారాదు లగును. కావున ఏ ధాతువులు ణకారాదులో ఏ ధాతువులు నకారాదులో తెలియుటకై పై శ్లోకార్థము చెప్పబడినది. అనగా 'నర్ద శబ్దే', 'నట అవస్కన్దే', 'నాథృ నాధృ యాచ్ఞోపతాపైశ్వర్యాశీష్షు', 'టునది సమృద్ధౌ', 'నక్క నాశనే', 'నౄ నయే', 'నృతీగాత్రవిక్షేపే' అను ధాతువులు తక్క ప్రయోగమున నకారాదిగ కనబడు ధాతువులన్నియు ణోపదేశములు. ఈ సూత్రము ననుసరించి ణకారమునకు నకారాదేశము వచ్చుటచే 'నదతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

461. ఉపసర్గాదసమాసేఽపి ణోపదేశస్య 7.4.14

ఉపసర్గస్థాత్ నిమిత్తాత్ పరస్య ణోపదేశస్య ధాతోర్నస్య ణః, ప్రణదతి. ప్రణినదతి. నదతి. ననాద.

'రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే'నుండి 'రషాభ్యామ్', 'నః', 'ణః'అను వర్తించును. 'సమాసేఽఙ్గులేఃసఙ్గః' నుండి 'సమాసే'అనువర్తించి సమాసము

నందు మాత్రమే ఈ ణత్వము వచ్చు నను సంశయమును వారించుటకై 'అస మాసేఽపి'అని చెప్పబడినది. ఉపసర్గమునం దున్న నిమిత్తము (రేఫషకార ముల) కంటె పర మగు ణోపదేశధాతువుయొక్క నకారమునకు సమాసము కాకున్నను (సమాస మైనను గూడ) ణత్వము వచ్చును.

నదధాతువు ణోపదేశము గాన దీని నకారము 'ప్ర'అను ఉపసర్గయందలి రేఫ కంటె పర మగునపుడు ణత్వము వచ్చుటచే 'ప్రణదతి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'ప్రణినదతి' అనునపుడు 'నేర్గదనద' ఇత్యాది సూత్రముచే (455) నియందలి నకారమునకు ణత్వము. ధాత్వాదినకారము ఉపసర్గస్థరేఫషకారముల కంటె పరముగ లేదు గాన (మధ్యయందు ని ఉండుటచే) దానికి ణత్వము రాలేదు. లట్టునందు భూధాతువునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ణలాదేశము (సూ. 394) ద్విత్వా (సూ-396) భ్యాసకార్య (సూ-398) ఉపధావృద్ధులచే (సూ-457) 'ననాద' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'నద్‌నద్ అతుస్' అని యుండగా:-

462. అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి 6.4.120

లిణ్నిమిత్తాదేశాదికం న భవతి యదఙ్గం, తదవయవస్యా సంయుక్తహల్మధ్యస్థస్యాత ఏత్వమ్, అభ్యాసలోపశ్చ కితి లిటి. నేదతుః, నేదుః.

'ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' 'గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి' అను సూత్రములనుండి 'ఏత్' 'అభ్యాసలోపః' 'కితి' అను పదము లనువర్తిం నుచు. లిట్టునందు ఙిత్వము అసంభావ్యము గాన 'క్ఙితి'లో భాగమైన 'కితి' అనునది మాత్రమే అనువర్తించినది. 'అఙ్గస్య' అధికారము. కిత్తగు లిట్టు పర మగునపుడు లిట్టు నిమిత్తముగా గల ఆదేశము ఆదియందు కలది కాని అంగము నకు అవయవమును, అసంయుక్తము లగు హల్లుల మధ్యయం దున్నదియు నగు హ్రస్వాకారమునకు ఏకారమాదేశముగ వచ్చును; అభ్యాసము కూడ లోపించును.

ఇచట 'అతుస్' అనునది పకారేత్కము కాదు కావున 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్తు ఐనది. రెండవ 'నద్'అను అంగమునందలి అకారము నకారదకారరూపము లగు రెండు అసంయుక్త హల్లులకు మధ్య నున్నది. దీని యాదియందు లిట్టును నిమిత్తముగ చేసికొని ఆదేశ మేదియు

రాలేదు. 'ణో నః'అను (సూ-460) నకారాదేశము లిట్టును నిమిత్తముగ చేసి కొని వచ్చినది కాదు. కావున ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును. అభ్యాస మగు మొదటి 'నద్' లోపించును. రెండవ 'నద్'లోని అకారమునకు ఏకారము- 'నేదతుః' అను రూపము సిద్ధించును. 'పిపిఠతుః' ఇత్యాదులందు అకారము లేదు. 'రరాస' ఇత్యాదులందు దీర్ఘాకార మున్నది కాని హ్రస్వము లేదు. 'తత్స రతుః' ఇత్యాదులందలి అకారము సంయుక్తాసంయుక్తహల్లుల మధ్య నున్నది. 'జగాద' ఇత్యాదులందు లిట్‌ను నిమిత్తముగ జేసికొని చుత్వాదేశము వచ్చినది. కావున పై నాల్గు ఉదాహరణములందును ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. బహు వచనమున 'నేదుః'అను రూపము కూడ వెనుకటివలెనే ఏత్వాభ్యాసలోపాదులచే సిద్ధించును మధ్యపురుషైకవచనమున 'నద్‌నద్‌థ' అని యుండగా 'థ'అనునది 'సిప్' స్థానమున వచ్చినది గాన పకారేత్క మగుటచే 'కిత్' అగుటకు (సూ. 454) అవకాశము లేదు. కిత్త్వము లేకపోవుటచే ఏత్వాదులు పై సూత్ర ముచే రాజాలవు కాన క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

463. థలి చ సేటి 6.4.121

ప్రాగుక్తం స్యాత్. నేదిథ, నేదథుః, నేద; ననాద-ననద, నేదివ, నేదిమ. నదితా, నదిష్యతి. నదతు. అనదత్. నదేత్. నద్యాత్. అనాదీత్. అనదీత్, అనదిష్యత్. టునది సమృద్ధౌ. (8)

సేట్ ('ఇట్'తో కూడినది) అగు థల్ పర మగునపుడు గూడ పై సూత్రమున చెప్పిన కార్యములు వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు చేయగా 'నేదిథ' అను రూపము సిద్ధించినది. 'నేదథుః' ఇత్యాదులందు వెనుకటి సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాస లోపములు వచ్చును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ణల్' మిప్ స్థానమున వచ్చి నది గాన పకారేత్క మగుటచే 'కిత్' (సూ-454) కాజాలదు. కావున ఏత్వాదులు లేవు. 'ణలుత్తమో వా' అను సూత్రముచే (458) ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన 'అత ఉపధాయాః' అను (457) ఉపధావృద్ధి వచ్చిన పక్షమున 'ననాద' అనియు, రాని పక్షమున 'ననద' అనియు రూపద్వయ ముండును. 'నదితా' ఇత్యాదులప్రక్రియ వెనుకటివలెనే యుండును. లుఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అతో హలాదేర్లఘోః' అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి- 'అనా

దీత్', 'అనదీత్' అను రూపద్వయ ముండును. ఇట్లే (గదధాతువునందువలె) ద్వివచనాదులందు గూడ వృద్ధిసహితవృద్ధిరహిత రూపములు రెండేసి ఉండును.

'టునది' ధాతువునకు సమృద్ధి యని యర్థము. ఇచట సమృద్ధి యనగా ప్రజాపశ్వాదిసంపత్తి యని యర్థము. ఇట్టి సమృద్ధిచే ఆనందము కలుగును గాన ఈ ధాతువు ఆనందార్థమున ప్రసిద్ధము.

464. ఆదిర్ఞిటుడవః 1.3.5

ఉపదేశే ధాతోరాద్యా ఏతే ఇతః స్యుః.

'భూవాదయో ధాతవః' అను సూత్రమునుండి అనువర్తించిన 'ధాతవః' అనునది షష్ఠ్యంతముగ మారును. 'ఉపదేశేఽజనునాసిక ఇత్'నుండి 'ఉపదేశే' 'ఇత్' అనువర్తించును. "ఉపదేశమున ధాత్వాదియందున్న ఞి, టు, డు, అనునవి ఇత్సంజ్ఞకము లగును.

ఈ సూత్రముచే 'టు'అనునది ఇత్సంజ్ఞకము. ఈ ఇత్సంజ్ఞకు 'ట్వితోఽథుచ్'అను సూత్రముచే (862) అథుచ్ ప్రత్యయము వచ్చుట ప్రయోజనము. 'నది'యందలి ఇకారము గూడ ఇత్సంజ్ఞకము. 'నద్' అనునది మిగిలినది.

465. ఇదితో నుమ్ ధాతోః 7.1.58

నన్దతి. ననన్ద. నన్దితా. నన్దిష్యతి. నన్దతు. అనన్దత్. నన్దేత్. నన్ద్యాత్. అనన్దీత్. అనన్దిష్యత్. అర్చ పూజాయామ్ (9) అర్చతి.

ఇకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువునకు 'నుమ్' అను నాగమము వచ్చును.

'నుమ్'లోని ఉకారమకారము లిత్సంజ్ఞకములు. 'మిత్' గాన ఇది 'మిదచోఽన్త్యాత్పరః' (240) అనుపరిభాష ననుసరించి అంత్యాచ్చగు అకారముకంటె పరముగ (ఇతరకార్యములన్నింటికంటె ముందుగ) వచ్చును. 'నన్ద్'అనియుండగా 'తిప్'శబాదులచే లట్టునందు 'నన్దతి' 'నన్దతః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. లిట్టునందు నుమాగమము చేసిన పిమ్మట 'న్ద్' అనునది సంయుక్తహల్లు గాన 'అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి'అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపాదులు వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. కావున 'ననన్ద' 'ననన్దతుః'. 'ననన్దుః', 'ననన్దిథ', 'ననన్దథుః' 'ననన్ద', 'ననన్ద', 'ననన్దివ', 'ననన్దిమ', అను రూపములు సిద్ధించును. దీని ప్రథమోత్తమపురుషైకవచనములందు రెండవ నకారముపై నున్న అకారము ఉపధ కాదు కావున ఉపధావృద్ధి (సూ-457) రాలేదు.

'లుజ్'నందు నకారోత్తరవర్తి యగు అకారము సంయోగపరక మగు టచే గురువు గాన 'అతో హలాదేర్లఘోః'అను సూత్రముచే (459) వైకల్పిక వృద్ధి వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. 'అనన్దీత్' ఇత్యాదివృద్ధిరహితరూపములు మాత్రమే యుండును. ఇతరరూపముల నిష్పత్తి వెనుకటి వలెనే యుండును.

అర్చ ధాతువుకు పూజించుట యని యర్థము. 'లట్' రూపములు వెనుకటి వలెనే సిద్ధించును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్'కు 'ణల్' చేసిన పిమ్మట (సూ-394) ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు (సూ-396, 398) వచ్చి 'అఅర్చ్అ' అని యుండగా "అత ఆదేః" అను సూత్రముచే (445) అభ్యాసమునందలి అకారమునకు దీర్ఘము- 'ఆఅర్చ్అ' అని యుండగా:-

466, తస్మాన్నుడ్ ద్విహలః 7.4.71

ద్విహలో దీర్ఘీభూతాద్ అకారాత్ పరస్య నుట్ స్యాత్.ఆనర్చ. ఆనర్చతుః. అర్చితా. అర్చిష్యతి. అర్చతు. ఆర్చత్. అర్చేత్. అర్చ్యాత్. ఆర్చీత్. ఆర్చిష్యత్.

"రెండు హల్లులు గల ధాతువుయొక్క అట్టి (అనగా 'అత ఆదేః' అను సూత్రముచే దీర్ఘము వచ్చి యున్న) అకారముకంటె పర మగుదానికి 'నుట్' అను నాగమము వచ్చును."

ఇచట 'అర్చ' ధాతువు రెండు హల్లులు కలది గాన (ఇచట రెండు అనగా 'ఒకటికంటె ఎక్కువ' అని యర్థము.) ఈ సూత్రముచే ఆకారముకంటె పర మగు అకారమునకు 'నుట్'(న్) ఆగమము 'టిత్' అగుటచే ఆద్యవయవముగ వచ్చును- 'ఆనర్చ' అను రూపము సిద్ధించును. లిట్లోని ఇతర రూపము లందు గూడ నుడాగమము వచ్చుటచే 'ఆనర్చతుః, ఆనర్చుః' ఇత్యాదిరూపములు వెనుకటివలెనే సిద్ధించును. లుడాదులందు ప్రత్యేకవిశేష మేమియు లేదు. జిత్తులందు మాత్రము ఈ ధాతువు అజాది యగుటచే 'ఆడజాదీనామ్ అను సూత్రము (446) ననుసరించి ఆడాగమము, 'ఆటశ్చ'అను సూత్రముచే (197) వృద్ధియు వచ్చును. 'ఆర్చత్ (లఙ్)' 'ఆర్చీత్' (లుఙ్) ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

వ్రజ గతౌ 10. వ్రజతి. వవ్రాజ. వ్రజితా. వ్రజిష్యతి. వ్రజతు. అవ్రజత్. వ్రజేత్. వ్రజ్యాత్.

వ్రజధాతువునకు వెళ్ళుట యని యర్థము. లుఙ్‌నందు తక్క ఇతర లకారములందు రూపనిష్పత్తి వెనుకటి వలెనే యుండును. లిట్‌నందు అకారము అసంయుక్తహల్మధ్యస్థము కాదు కావున ఏత్వాభ్యాసములోపములు (సూ-462) రావు. ప్రథమపురుషైకవచనమున ఉపధావృద్ధి (సూ-457) ఉత్తమపురుషైకవచనమున వైకల్పికవృద్ధి (458) వచ్చును. వవ్రాజ, వవ్రజతుః, వవ్రజుః, వవ్రజిథ. వవ్రజథుః, వవ్రజ; వవ్రాజ - వవ్రజ, వవ్రజివ, వవ్రజిమ; అను రూపము లుండును.

లుఙ్‌నందు ప్రథమపురుషైకవచనమున అడాగమము (సూ-425); తిప్; ఇకారలోపము (సూ-426); చ్లి ప్రత్యయము (సూ-429); సిజాదేశము (సూ-440); సకారమునకు ఇడాగమము (403); తకారమునకు ఈడాగమము (సూ-447); 'అవ్రజ్ ఇస్ ఈత్' అని యుండగా:-

467. వదవ్రజహలన్తస్యాచః 7.2.3

ఏషామచో వృద్ధిః సిచి పరస్మైపదేషు. అవ్రాజీత్. అవ్రజిష్యత్.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రము అనువర్తించును. పరస్మైపదధాతువులందు 'సిచ్' పర మగునపుడు వద, వ్రజ, ధాతువులయొక్కయు హలన్తాంగముయొక్కయు అచ్చుయొక్క స్థానమున వృద్ధి వచ్చును.

'వద్' 'వ్రజ్' ధాతువులు కూడ హలన్తధాతువులే కాన వాటిని ప్రత్యేకముగ చెప్ప నవసరము లేదు. కాని 'అతో హలాదేర్లఘోః'అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యున్నది. దానిని బాధించుటకై ఈ ధాతువులీ సూత్రమున ప్రత్యేకముగ నిర్దేశింపబడినవి.

ఈ సూత్రముచే రేఫోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు వృద్ధి చేసిన పిమ్మట 'అవ్రాజ్ఇస్ఈత్'అని యుండగా సకారలోప (సూ-448) సవర్ణదీర్ఘములచే 'అవ్రాజీత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే ఇతరరూపములు గూడ సిద్ధించును.

కటేవర్షావరణయోః. 11. కటతి, చకాట. చకటతుః. కటితా. కటిష్యతి. కటతు, అకటత్, కటేత్, కట్యాత్.

'కటే'ధాతువునకు వర్షించుట, కప్పుట అను రెండర్థములు. ఇందలి ఏకారము ఇత్సంజ్ఞకము. రూపనిష్పత్తి వెనుకటి దాతువులందు వలెనే ఉండును.

లిట్టునందు "కుహోశ్చుః" అను సూత్రముచే (456) అభ్యాసకకారమునకు చకారము. ఈ విధముగ లిణ్ణిమిత్తకాదేశము వచ్చి యున్నది గాన కిద్వచనములందును, 'థల్'పర మగునపుడును ఏత్వాభ్యాసలోపములు (సూ-462) రాకుండుటచే— "చకాట, చకటతుః —చకటుః. చకటిథ,చకటథుః. చకట: చకాట — చకట, చకటివ. చకటిమ". అను రూపములు సిద్ధించును. కటితా, కటిష్యతి, అకటిష్యత్, ఇత్యాదిరూపముల ప్రక్రియ వెనుకటివలెనే ఉండును.

'లుఙ్'నందు 'అతో హలాదేర్లఘోః'అను సూత్రముచే (459) వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యుండగా:-

468. హ్మ్యన్త, క్షణ, శ్వస, జాగృణి, శ్వ్యేదితామ్ 7.2.5

హమయాన్తస్య క్షణాదేర్ణ్యన్తస్య శ్వయతేరేదితశ్చ వృద్ధిర్నేడాదౌ సిచి. అకటీత్. అకటిష్యత్. గుపూ రక్షణే (12)

"సిచివృద్ధిః పరస్మైపదేషు"నుండి 'సిచి' 'వృద్ధిః' 'నేటి' అను సూత్రము అనువర్తించును. 'ణి'అనుటచే 'ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తాగ్రాహ్యాః' —ఏదైన ప్రత్యయమును గ్రహించి నపుడు 'ఆ ప్రత్యయము అంతమునందు గలది'అను నర్థము గ్రహింపవలెను—అనెడు పరిభాష ననుసరించి ణ్యన్తధాతువులు అని అర్థము. 'హ్మ్యన్తము'అనగా హకారమకారయకారములలో నేదైన అంతమునందు గల ధాతు వని అర్థము.

"హకారాంతమకారాంతయకారాంతధాతువులకును, క్షణ, శ్వస. జాగృ ధాతువులకును, ణిజంతధాతువులకును, శ్విధాతువునకును, ఏకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకును, ఇట్ ఆదియందు గల 'సిచ్'పర మగునపుడు వృద్ధి రాదు".

ఈ 'కటే'ధాతువు ఏకారేత్కము గాన ఈ సూత్రముచే వృద్ధి నిషేధింపబడుటచే 'అకటీత్', 'అకటిష్టామ్', 'అకటిషుః', ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గుపూధాతువునకు రక్షించుట అని అర్థము. ఇందు ఊకారము ఇత్సంజ్ఞకము.

469. గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః 3 1.28

ఏభ్య ఆయప్రత్యయః స్యాత్ స్వార్థే.

గుపూ, ధూప, పణి, పనిధాతువులకంటె పరముగ, స్వార్థము నందు 'ఆయ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఈ ప్రత్యయము ప్రత్యేకముగ ఏదియో ఒక అర్థమున వచ్చు నని చెప్ప కుండుటచే, ఇది స్వార్థమున వచ్చు నని చెప్పబడుచున్నది. అనగా ఈ ప్రత్య యము చేర్చునను (ప్రకృత్యర్థము) ధాత్వర్థ మేమియు మార్పు చెంద దని అర్థము. స్వార్థిక ప్రత్యయము నిర్నిమిత్తము గాన సర్వప్రథమముగ ధాతువునకు చేర్చ బడును. 'గుప్ + ఆయ' అని యుండగా "ఆర్ధధాతుకం శేషః" అను సూత్రము (406) ననుసరించి 'ఆయ' అనునది ఆర్ధధాతుకము గాన, అది పరముగ నున్నపుడు, 'పుగన్తలఘూపధస్య చ' అను సూ(453) చే గుణము. 'గోపాయ' అని యుండును. 'గుప్' అనునది ధాతు వైనను 'గోపాయ' అనునది ధాతువు కాకుండుటచే లడా దులు వచ్చుటకు అవకాశము లేనందున ఈ క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

470. సనాద్యన్తా ధాతవః 3.1.32

సనాదయః కమేర్ణిఙన్తాః ప్రత్యయాః అన్తే యేషాం తే ధాతు సంజ్ఞకాః, ధాతుత్వాల్లడాదయః. గోపాయతి,

'గుప్తిజ్కిద్భ్యః సన్' అను సూత్రము మొదలు 'కమేర్ణిఙ్' అను సూత్ర మువరకును కొన్ని ప్రత్యయములను విధించిన పిమ్మట ఈ సూత్రము చెప్ప బడినది. 'సన్' మొదలగు ప్రత్యయములు అంతమునందు కలవి ధాతుసంజ్ఞకము లగును.

సనాదిప్రత్యయములు పండ్రెండును—

సన్క్యచ్కామ్యచ్క్యఙ్క్యషోఽథాచారక్విబ్ణిజ్యఙౌ తథా,

యగాయ ఈయఙ్ ణిఙ్ చేతి ద్వాదశామీ సనాదయః॥

అను శ్లోకమునందు సంగ్రహింపబడినవి. ఇచట 'గోపాయ' అనునది ఆయప్రత్య యాంతము గాన ఈ సూత్రముచే ధాతుసంజ్ఞ. పిమ్మట "లః కర్మణి చ భావే చాకర్మకేభ్యః" అను సూత్రముచే (375) లకారములు చేర్చబడును.

వర్తమానమున వచ్చిన లట్టు స్థానమున తిబాద్యాదేశములు. "కర్తరి శప్" అను సూత్రముచే (389) 'శప్' ప్రత్యయము. 'గోపాయ + అ + తి' అని యుండగా "అతో గుణే" అను సూత్రముచే (274) యకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకును 'శప్' లోని అకారమునకును పరరూపము చేయగా 'గోపాయతి, గోపాయతః, గోపాయన్తి' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

గుపూధాతువునకు అపరోక్షభూతార్థమున లిట్టు చేర్చవలసి యున్నది. అపుడు అయాదేశము నిత్యముగ రావలసి యుండగా (469)

471. ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా 3.1.31

ఆర్ధధాతుకవివక్షాయామాయాదయో వా స్యుః.

'ఆర్ధధాతుకే' అనునది విషయసప్తమి. ఆర్ధధాతుకప్రత్యయము విషయ మగునపుడు; అనగా ఆర్ధధాతుకప్రత్యయము చేర్చ వలసి యున్నపుడు అని అర్థము. ఆర్ధధాతుకప్రత్యయము వివక్షిత మగునపుడు 'ఆయ' మొదలగు ప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును."

'గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయః' 'ఋతేరీయఙ్' 'కమేర్ణిఙ్' అను సూత్రములచే ఆయ, ఈయఙ్, ణిఙ్ ప్రత్యయములు క్రమముగ విధింపబడినవి గాన ఈ మూడు ప్రత్యయములకును ఆయాదు లని పేరు. 'లిట్ చ' అను సూత్రముచే (402) లిట్టు ఆర్ధధాతుకము గాన, అది చేర్చనున్నపుడు గుపూధాతువునకు ఇచట ఆయాదేశము వికల్పముగ వచ్చును. ఆయాదేశపక్షమున గుణముచే 'గోపాయ' అని యుండగా' సనాద్యన్తా ధాతవః' అను సూత్రముచే (470) ధాతుసంజ్ఞ.పిమ్మట లిట్ చేర్చబడును. 'గోపాయ + లిట్' అని యుండగా:-

వా. కాస్యనేకాచ ఆమ్ వక్తవ్యః

ఆస్కాసోరామ్విధానాత్ మస్య నేత్వమ్

"కాస్ ధాతువునకును అనేకాచ్కమగు ధాతువునకును లిట్టు పర మగునపుడు 'ఆమ్' ప్రత్యయము చెప్పదగినది".

వాస్తవమున పై వార్తికము "కాస్యనేకాజ్గ్రహణం కర్తవ్యమ్" అను వార్తికమునకు అర్థతోనువాదము. "కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి" అను సూత్రముచే (3-1-35) కాస్ధాతువునకును ప్రత్యయాంతములకును లిట్టు పర మగునపుడు 'ఆమ్' విధింపబడి యుండగా 'కాస్యనేకాజ్గ్రహణం కర్తవ్యమ్' అను వార్తికము కాస్ధాతువునకును అనేకాచ్కధాతువులకును 'ఆమ్' వచ్చునని చెప్పవలె నని మార్పును సూచించినది. పై సూత్రమును "కాస్యనేకాచ ఆమమన్త్రే లిటి" అని మార్చవలె నని దీని యర్థము. ఈ యర్థమునే లఘుకౌముదీకారుడు "కాస్యనేకాచ ఆమ్ వక్తవ్యః" అను వార్తికరూపవాక్యమున ప్రతిపాదించి యున్నాడు.

'గోపాయ' అనునది అనేకాచ్క మగు ధాతువు గాన ఈ వార్తికముచే 'ఆమ్' వచ్చును. ఈ 'ఆమ్‌లోనున్న మకారము ఇత్సంజ్ఞకమా కాదా యని సందేహము. కాని 'ఆస్' 'కాస్' ధాతువులకు 'ఆమ్'ను విధించిన సామర్థ్యముచే మకారమునకు ఇత్సంజ్ఞ లేదు

'ఆమ్'లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞక మైన పక్షమున "మిదచోన్త్యాత్పరః" అను సూత్రముచే(240)అంత్యాచ్చుకు పరముగ రావలసి యుండును. పైన చూపిన సూత్రముచే (3-1-35) 'కాస్' ధాతువునకును, 'దయాయాసశ్చ'అను సూత్రముచే (539) 'ఆస్'ధాతువునకును, 'ఆమ్'విధింపబడి యున్నది. 'ఆమ్'లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞక మైన పక్షమున మిగిలిన ఆకారము 'కాస్' 'ఆస్'లలోని సకారమునకు వెనుక నున్న ఆకారమునకు పరముగ చేర్చవలసి యుండును. అపుడు 'కా + ఆ + స్' 'ఆ + ఆ + స్'అని యుండగా సవర్ణదీర్ఘ సంధిచే మరల 'కాస్' 'ఆస్' అనియే యుండును. అట్లైనచో 'ఆమ్' విధించుట వ్యర్థమే కదా? ఇది వ్యర్థము కాకుండవలె నన్నచో మకారము ఇత్సంజ్ఞము కాకూడదు. ఇపుడు 'ఆమ్' అనునది ధాతువునకును లిట్టునకు నడుమ వచ్చును. "గోపాయ + ఆమ్ + లిట్" అని యుండగా:-

472. అతో లోపః 6.4.48

ఆర్ధధాతుకోపదేశకాలే యదదన్తం తస్యాతో లోప ఆర్ధధాతుకే.

"అనుదాత్తోపదేశవనతి........."అను సూత్రమునుండి (6-4-37) 'ఉపదేశ'పదము అనువర్తించును. 'ఆర్ధధాతుకే'అనునది అధికారసూత్రము, ఇది అవర్తింపబడును. ఆర్ధధాతుకోపదేశకాలమునందు ఏది అదంతమో దాని హ్రస్వ అకారమునకు ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

"ఆర్ధధాతుకం శేషః" అను సూత్రముచే(406) 'ఆమ్'అనునది కూడ ఆర్ధధాతుక సంజ్ఞకము. అందుచే ఇచట'ఆమ్'ను కాని 'లిట్'ను కాని ఆర్ధధాతుకముగ గ్రహించ వచ్చును. ఈ ఆర్ధధాతుకోపదేశకాలమున 'గోపాయ' అనునది అదంతముగ నున్నది. కావున అందలి అకారమునకు లోపము. "గోపాయ్ + ఆమ్ + లిట్" అని యుండగా:-

473. ఆమః 2.1.81

ఆమః పరస్య లుక్.

"మన్త్రేఘసహ్వరణశవృదహాద్వృచ్కృగమిజనిభ్యోలేః" నుండి

(2-4-80) 'లేః'. (లిట్‌నకు అని అర్థము) "ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః" నుండి 'లుక్' అనువర్తించును. ఆమ్‌కంటె పర మగు లిట్‌కు లుక్ (లోపము) వచ్చును. దీనిచే లిట్ లోపించిన పిమ్మట 'గోపాయ్+ఆమ్' అని యుండగా।-

474. కృఞ్ చానుప్రయుజ్యతే లిటి 3.1.40

ఆమన్తాత్ లిట్‌పరాః కృభ్వస్తయోఽనుప్రయుజ్యన్తే. తేషాంద్విత్వాది.

'కృభ్వస్తియోగే సమ్పద్యకర్తరి చ్విః' అను సూత్రమునందలి (5-4-50) 'కృ' అనుదానికి "కృఞో ద్వితీయతృతీయశమ్బబీజాత్కృషౌ" అను సూత్రము (5-4-58) నందలి 'ఞ్' అనుదానితో ప్రత్యాహారము చేయుటచే ఇచట 'కృఞ్' అనుదానికి 'కృ', 'భూ', 'అస్' ధాతువు లని అర్థము. 'కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి" అను సూత్రమునుండి 'ఆమ్' అను పదము అనువర్తించి పంచమ్యంతముగ మార్చబడును. "ప్రత్యయగ్రహణే తదన్తాగ్రాహ్యాః" అను పరిభాషచే 'ఆమంతముకంటె' అను నర్థము వచ్చును. ఆమంతముకంటె లిట్టు పరముగా గల 'కృ' 'భూ' 'అస్' ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును—అనగా ఆమంతముతో కలిపి ప్రయోగింపబడును.

ఈ సూత్రమును అనుసరించి 'గోపాయాం' అను ఆమంతమునకు పరముగ లిట్పరక మగు కృధాతువును ప్రయోగించినపుడు 'గోపాయామ్ + కృలిట్' అని యుండగా "లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య" అను సూత్రముచే (396) కృధాతువునకు ద్విత్వము. గోపాయామ్ + కృకృలిట్ "అని యగును. లిట్టునకు యథాక్రమముగ. 'తిప్' ప్రత్యయములు, వీటికి 'ణ' లాదులు.

475. ఉరత్ 7.4.66

అభ్యాసఋవర్ణస్యాఽత్ స్యాత్.

వృద్ధిః, గోపాయాఞ్చకార. ద్విత్వాత్ పరత్వాద్ యణి ప్రాప్తే.

ఉః, అత్. 'ఉః' అనునది 'ఋ' అనుదాని షష్ఠ్యేకవచనరూపము. 'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య' నుండి 'అభ్యాసస్య' అనుపదము 'అఙ్గస్య' అను అధికారసూత్రము అనువర్తించును. "అంగసంజ్ఞ ప్రత్యయము పరముగా నున్ననే వచ్చును గాన "ప్రత్యయము పరముగా నుండగా" అను నర్థము వచ్చును. అభ్యాసఋవర్ణ

మునకు ప్రత్యయము పర మగునపుడు హ్రస్వ మగు అకారము ఆదేశముగ వచ్చును. ('ప్రత్యయే పరే' అని సిద్ధాంతకౌముదీవృత్తి).

"ఉరణ్ రపరః" అను సూత్రముచే (29) ఈ అకారము రేఫపరకముగ (అర్) వచ్చును. "గోపాయామ్ + కర్ + కృ + అ" అని యుండగా 'హలాదిశ్శేషః' అను సూత్రముచే (398) రేఫకు లోపము. "గోపాయామ్ + క + కృ + అ". "అత ఉపధాయాః" అను సూత్రముచే (427) ఋకారమునకువృద్ధి. 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (426) కకారమునకు చకారాదేశము "గోపాయామ్ + చ + కార్ + అ". "నశ్చాపదాన్తస్యఝలి" అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అనుస్వారము. అనుస్వారమునకు "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః" అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు ఞకారము 'గోపాయాఞ్చకార' అను రూపము ప్రథమపురుషైకవచనమున సిద్ధించును.

ప్రథమపురుషద్వివచనమున లిట్టునకు 'అతుస్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'గోపాయామ్కృ + అతుస్ అని యుండగా "లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య" అను సూత్రముచే (196) 'కృ' అనుదానికి ద్విత్వము వచ్చుటకును, 'కృ'లోని ఋకారమునకు "ఇకో యణచి" అను సూత్రముచే (15) యణాదేశము వచ్చుటకును అవకాశ మున్నది. కాని "విప్రతిషేధే పరం కార్యమ్" అను సూత్రము ననుసరించి ద్విత్వమును బాధించి, పర మగుటచే ముందుగ యణాదేశము రావలసి యుండగా:-

476. ద్వోర్వచనేఽచి 1.1 59

ద్విత్వనిమిత్తేఽచి అచ ఆదేశో న ద్విత్వే కర్తవ్యే.

గోపాయాఞ్చక్రతుః, గోపాయాఞ్చక్రుః.

'అచః పరస్మిన్పూర్వవిధౌ' 'స్థానివదాదేశోనల్విధౌ' "నపదాన్తద్విర్వచనవరేయలోపస్వరదీర్ఘజశ్చర్విధిషు" అను సూత్రములనుండి 'అచః', 'ఆదేశః', 'న' అనువర్తించును. "ద్విర్వచనే" అను పదము ఆవర్తింపబడును. ఒక "ద్విర్వచనే" అనుదానికి 'ద్విరుచ్యతే అనేన (పరనిమిత్తేన)' అను విగ్రహముచే ద్విత్వమునకు కారణభూత మగునది అని అర్థము. రెండవదానికి ద్విత్వము చేయవలసి యున్నపుడు అని యర్థము. ద్విత్వము చేయవలసి యున్నప్పుడు, ద్విత్వమునకు నిమిత్త మగు అచ్చు పరమగుటచే వచ్చు అజాదేశము రాదు.

ఇచట 'అతుస్' అనునది లిట్టుస్థానమున వచ్చి యున్నది గాన స్థానివద్భావముచే లిట్టుగ పరిగణింపబడి 'లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య' (396) అను ద్విత్వమునకు నిమిత్తమైనది. ఈ 'అతుస్'లో నున్న అకారమును నిమిత్తముగ గొని ఋకారమునకు యణాదేశము రావలసి యున్నది. అట్టి యణాదేశము ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడుచున్నది. ఈ సూత్రముచే యణాదేశమును నిషేధింపకున్నచో మొదటనే యణాదేశము వచ్చి 'గోపాయాంకృఅతుస్'అనునది "గోపాయాం క్ర్ + అతుస్" (ఋకారమునకు యణాదేశమురేఫ) అని యగుటచే అపుడు 'క్ర్' అనునది ఏకాచ్కము కాదు గాన "లిటిధాతోరనభ్యాసస్య"అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వమున కవకాశ ముండెడిది కాదు. ఇపుడు యణాదేశము నిషేధింపబడుటచే ద్విత్వము వచ్చుటకు అవకాశ ముండును. ఏకవచనమునందు వలె అత్త్వము త్త్వాదులచే 'గోపాఞ్చకృ + అతుస్' అని యుండగా ఇపుడు యణాదేశము వచ్చి 'గోపాయాఞ్చక్రతుః' అను రూపము సిద్ధించును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున లిట్టునకు 'ఉస్'ఆదేశము. 'గోపాయాఞ్చక్రుః' అను రూపము పూర్వమునందు వలెనే నిష్పన్న మగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున లిట్టునకు థ (ల్)ఆదేశము. అభ్యాసాది కార్యములు వెనుకటి వలెనే యుండును. "గోపాయాఞ్చకృ + థ"అని యుండగా 'థ'అనునది 'వలాద్యార్ధధాతుకము' గాన "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః"అను సూత్రముచే (403) ఇడాగమము రావలసి యుండగా:-

477. ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్ 7.2.10

ఉపదేశే యో ధాతురేకాచ్ అనుదాత్తశ్చ తత ఆర్ధధాతుకస్యేట్ న.

"ఋత ఇద్ధాతోః" 'నేడ్వశికృతి'అను సూత్రములనుండి 'ధాతోః' 'న' 'ఇట్'అను పదములు అనువర్తించును. ఇడాగమము ఆర్ధధాతుకమునకుమాత్రమే విధింపబడినదిగాన 'ఆర్ధధాతుకస్య'అనునది అర్థాత్సిద్ధము. ఉపదేశమునందు ఏకాచ్కము అనుదాత్తము నగు ధాతువుకంటె పర మగు ఆర్ధధాతుకమునకు ఇడాగమము రాదు.

ఇచట 'కృ'ధాతువు ఉపదేశమున (ఉపదేశ మనగా ఆద్యోచ్చారణము– ఇచట పాణినికృత మగు ధాతుపాఠము అని యర్థము) ఏకాచ్కము—ఒక్క అచ్చు మాత్రమే కలిగి యున్నది; మరియు అనుదాత్తము. అందుచే దీనికంటె పర మగు 'థ'కు ఇడాగమము ఈ సూత్రముచే నిషేధింపబడినది,

ధాతుపాఠోపదిష్టము లగు ధాతువులలో ఏవి ఏకాచ్కములో సులభముగ తెలిసికొనవచ్చును గాని ఏవి అనుదాత్తములో తెలిసికొనుటకు తగు ఆధారము లేవియు లేవు. ప్రస్తుతము మనకు లభ్య మగు ధాతుపాఠమున ఈ ధాతువులు అనుదాత్తము లనెడు వచనములుగాని, అట్టి చిహ్నాదికములు గాని ఏవియు లేవు. కావున ఏ ధాతువులు అనుదాత్తములో తెలిసికొనవలె నన్నచో భాష్య కారాదివచనములపై ఆధారపడవలసి యున్నది. అందుచే అనుదాత్తధాతువులు ఈ క్రింద పఠింపబడుచున్నవి.

అనుదాత్తము లనగా అనుదాత్తేత్తు లని అర్థము కాదు. అనుదాత్తములు వేరు అనుదాత్తేత్తులు వేరు. వాటి ప్రయోజనము కూడ వేరు. ధాతువు అనుదాత్త మైనచో ఇడాగమము రాకుండుట ప్రయోజనము. అనుదాత్తేత్క మైనచో "అను దాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్"అను సూత్రముచే (381) ఆత్మనేపదిత్వము ప్రయో జనము. ఉదాహరణమునకు 'శక్ఌ'ధాతువు అనుదాత్తము. కాని అనుదాత్తేత్తు కాదు. అందుచే దీనికి ఇడాగమ నిషేధము వర్తించును గాని ఆత్మనేపదము రాదు. 'ఏధ్'ధాతువు అనుదాత్తేత్కము; కాని ఇది అనుదాత్తము కాదు. కావున ఇడాగమ నిషేధము వర్తింపదు.

ఊదృదన్తై ర్యౌతిరుక్ష్ణుశీఙ్స్నునుక్షుశ్విడీఙ్శ్రిభిః,
వృఙ్వృఞ్భ్యాం చవినై కాచోఽజన్తేషునిహతాఃస్మృతాః.

అజంతము లగు ఏకాచ్కధాతువులలో ఊకారాంతఋకారాంతధాతువు లును, యు, రు, క్ష్ణు, శీఙ్. స్ను, ను, (టు) క్షు, (టుఓ) శ్వి, డీఙ్, శ్రిఞ్, వృఙ్, వృఞ్ ధాతువులును తక్క ఇతరధాతువు లన్నియు అనుదాత్తములు.

ఇక హలంతధాతువులలో కకారాంతాదిక్రమమున అనుదాత్తధాతువులు ఈ దిగువ చూపబడుచున్నవి.

కాన్తేషు శక్ఌ ఏకః, చాన్తేషు పచ్, ముచ్, రిచ్, వచ్, విచ్,సిచః షట్. ఛాన్తేషు ప్రచ్ఛిః ఏకః. జాన్తేషు త్యజ, నిజిర్, భజ, భఞ్జ్. భుజ్, భ్రస్జ్, మస్జ్, యజ్, యుజ్, రుజ్, రఞ్జ్, విజిర్, స్వఞ్జ్, సఞ్జ్, సృజః, పఞ్చదశ. దాన్తేషు అద్, క్షుద్. ఖిద్, ఛిద్, తుద్, నుద్, పద్య, భిద్, విద్యతి, వినద్, విన్ద్, శద్, సద్, స్విద్య, స్కన్ద్, హదః షోడశ ధాన్తేషు క్రుధ్, క్షుధ్, బుధ్, బన్ధ్, యుధ్, రుధ్, రాధ్,

వ్యధ్, శుధ్, సాధ్, సిధ్యా ఏకాదశ. నాన్తేషుమన్య, హనౌ, ద్వౌ. పాన్తేషు, ఆప్, క్షుప్, క్షిప్, తప్, తిప్, తృప్య్, దృప్య, లిప్, లుప్, వప్, శప్, స్వప్, సృపః త్రయోదశ. భాన్తేషు యభ్, రభ్, లభః, త్రయః. మాన్తేషు గమ్, నమ్, యమ్, రమః చత్వారః. శాన్తేషు క్రుశ్, దంశ్, దిశ్, దృశ్, మృశ్, రిశ్, రుశ్, లిశ్, విశ్, స్పృశః దశ. షాన్తేషు కృష్, త్విష్, తుష్, ద్విష్, దుష్, పుష్య, పిష్, విష్, శిష్, శుష్, శ్లిషః ఏకాదశ. సాన్తేషు ఘస్ వసతీ ద్వౌ. హాన్తేషు దహ్, దిహ్, దుహ్, నహ్, మిహ్, రుహ్, లిహ్, వహః అష్టౌ.

అనుదాత్తా హలన్తేషు ధాతవస్త్ర్యధికం శతమ్.

కకారాంతధాతువులలో 'శక్' అను ఒక ధాతువు, చకారాంతధాతువులలో 'పచ్ మొదలగు ఆరు ధాతువులు ఈ విధముగ హలంతధాతువులలో మొత్తము నూటమూడు అనుదాత్తధాతువులు గలవు. ఈ ధాతువుల అర్థాదికము ఈ దిగువ చూపబడుచున్నది:- అజంతధాతువులలో:-

1. యు మిశ్రణే అమిశ్రణే చ (అదాది) కలుపుట వేరుచేయుట. 2. రు శబ్దే (అదాది) శబ్దము చేయుట. 3. క్ష్ణు తేజనే (అదాది) వాడి కలదానినిగ చేయుట. 4. శీఙ్ స్వప్నే (అదాది)-నిద్రించుట. 5. స్ను ప్రస్రవణే (అదాది) పాలు చేపుట. 6 ను స్తుతౌ (అదాది)- స్తోత్రముచేయుట. 7. టు క్షు శబ్దే (అదాది) తుమ్ముట. 8. టు ఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః— (భ్వాది) వెళ్ళుట, వృద్ధి పొందుట. 9. డీఙ్ విహాయసాగతౌ (దివాది) ఎగురుట. 10. శ్రిఞ్ సేవాయాం (భ్వాది) సేవచేయుట. 11. వృఙ్ సంభక్తౌ (క్ర్యాది) సేవచేయుట. 12. వృఞ్ వరణే (స్వాది; చురాది) వరించుట. హలంతధాతువులలో:- 1. శకశక్తౌ(స్వాది) సమర్థుడగుట. 2. పచ్ పాకే (భ్వాది) వండుట. 3. ముచ్ మోక్షణే (తుదాది) విడచుట. 4. రిచ్ విరేచనే (రుధాది) శూన్య మగుట. 5. వచ్ పరిభాణే(అదాది) వినిపించుట. 6. విచ్ పృథగ్భావే (రుధాది) వేరగుట. 7. సిచ్ క్షరణే (తుదాది) తడుపుట 8. ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్సాయాం (తుదాది) ప్రశ్నించుట. 9. త్యజహానౌ (భ్వాది) విడచుట. 10. నిజిర్ శౌచపోషణయోః (జుహోత్యాది) శుద్ధముచేయుట, పెంచుట. 11. భజ సేవాయామ్ (భ్వాది) సేవించుట 12. భఞ్జ ఆమర్దనే (రుధాది) విరచుట. 13. భుజ్ పాలనాభ్యవహారయోః (రుధాది) పాలించుట,

భుజించుట. 14. భ్రస్జ పాకే (తుదాది) వేచుట. 15 మస్జ శుద్ధౌ (తుదాది) పరిశుద్ధముచేయుట, మునుగుట 16. యజ దేవపూజాదిషు (భ్వాది) యజ్ఞము చేయుట. 17. యుజ యోగే (రుధాది) కలుపుట. యుజ సమాధౌ (దివాది) ధ్యానము చేయుట. 18. రుజ భంగే (తుదాది) విరచుట; రోగినిగా చేయుట. 19. రంజ్ రాగే (దివాది, భ్వాది) రంగు వేయుట, అనురక్తుడగుట. 20. విజిర్ పృథగ్భావే (జుహోత్యాది) వేరగుట. 21. ష్వజ్ఞ్ పరిష్వజ్గే (భ్వాది) కౌగలించుకొనుట. 22 సజ్ఞ సజ్గే (భ్వాది) కలియుట. 23. సృజ్ విసర్గే (దివాది, తుదాది) విడచుట. 24. అద భక్షణే (అదాది) తినుట. 25 క్షుద్ సంపేషణే (రుధాది) నలిపివేయుట. 26 ఖిద్ దైన్యే (దివాది) ఖేదమును పొందుట. 27 ఛిదీ ద్వైధీభావే (రుధాది) ఖండించుట. 28. తుద్ వ్యథనే (తుదాది) పీడించుట. 29. నుద్ ప్రేరణే (తుదాది) ప్రేరేపించుట. 30. పద గతౌ (దివాది) నడచుట 31. భిద్ విదారణే (రుధాది) భేదించుట. 32. విద్ సత్తాయాం (దివాది) ఉండుట. 33. వినద్ విచారణే (తుదాది) విచారణము చేయుట. 34. విన్ద్ లాభే (తుదాది) పొందుట. 35. శద్ శాతనే (భ్వాది) నశించుట. 36. సద్ విశరణాదిషు(భ్వాది) నశించుట, వెళ్లుట మొ. 37. స్విద్ గాత్రప్రక్షరణే (దివాది) చెమటపట్టుట. 38. స్కన్ద్ గతిశోషణయోః (భ్వాది) నడచుట, ఎండబెట్టుట. 39. హద పురీషోత్సర్గే (భ్వాది) మలత్యాగము చేయుట. 40. క్రుధ్ క్రోధే (దివా[illegible]) కోపించుట. 41. క్షుద్ బుభుక్షాయామ్ (దివాది) ఆకలికొనుట. 42. బుధ్ అవగమనే (దివాది) తెలిసికొనుట. 43. బన్ధ్ బన్ధనే (క్ర్యాది) బంధించుట. 44. యుధ్ సంప్రహారే (దివాది) యుద్ధము చేయుట. 45. రుధ్ ఆవరణే (రుధాది) అడ్డగించుట. 46. రాధ్ సంసిద్ధౌ (దివాది) సిద్ధము చేయుట. 47. వ్యధ తాడనే (తుదాది) కొట్టుట. 48. శుధ్ శౌచే (దివాది) శుద్ధ మగుట. 49. సాధ్ సంసిద్ధౌ (దివాది) సిద్ధము చేయుట. 50. సిద్ధ సంరాద్ధౌ (దివాది) సిద్ధ మగుట. 51. మన జ్ఞానే (దివాది) తెలిసికొనుట; అంగీకరించుట. 52. హన హింసాగత్యోః (అదాది) చంపుట; నడచుట. 53. ఆప్ వ్యాప్తౌ (స్వాది) పొందుట. 54. క్షుప స్పర్శే (తుదాది) స్పృశించుట. 55. క్షిప్ ప్రేరణే (తుదాది) విసరివేయుట. 56. తప్ సన్తాపే (భ్వాది) తపించుట. 57. తిప్ క్షరణార్థే (భ్వాది) బొట్లు బొట్లుగ కారుట. 58. తృప్ ప్రీణనే (దివాది) తృప్తి చెందుట లేక తృప్తిపరచుట. 59. దృప్ దృప్తౌ (దివాది) గర్వపడుట. 60. లిప్ ఉపదేహే (తుదాది)

పూయుట. 61. లుప్ ఛేదనే (తుదాది) ఛేదించుట. లోపమును చేయుట. 62. వప్ బీజసన్తానే (భ్వాది) విత్తులు చల్లుట. 63. శప్ ఉపాలమ్భే (భ్వాది) శపించుట, ఒట్టు బెట్టుట. 64. స్వప్ శయే (అదాది) నిద్రించుట. 65. సృప్ గతౌ (భ్వాది) నడచుట. 66. యభ మైథునే (భ్వాది) మైథునము చేయుట. 67. రభ్ రాభస్యే (భ్వాది) ప్రారంభించుట, 68. లభ ప్రాప్తౌ (భ్వాది) పొందుట. 69. గమ్ గతౌ (భ్వాది) నడచుట, వెళ్ళుట. 70. నమ్ ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ (భ్వాది) వంగుట; శబ్దము చేయుట. 71. యమ ఉపరమే (భ్వాది) శాంతించుట. 72. రము క్రీడాయామ్ (భ్వాది) క్రీడించుట. 73. క్రుశ్ ఆక్రోశే (భ్వాది) బిగ్గరగ ఏడ్చుట; అరచుట. 74. దంశ్ దశనే (భ్వాది) కరచుట. 75. దిశ్ అతిసర్జనే (తుదాది) దానము చేయుట. 76. దృశిర్ ప్రేక్షణే (భ్వాది) చూచుట. 77. మృశ్ ఆమర్శనే (తుదాది) స్పృశించుట; తెలిసికొనుట. 78; 79. రిశ్, రుశ్ హింసాయామ్ (తుదాది) హింస చేయుట. 80. లిశ్ అల్పీభావే (తుదాది) తరిగి పోవుట. 81. విశ్ ప్రవేశనే (తుదాది; దివాది) ప్రవేశించుట. 82. స్పృశ్ సంస్పర్శే (తుదాది) స్పృశించుట. 83. కృష్విలేఖనే (భ్వాది, తుదాది) దున్నుట, లాగుట. 84. త్విష కాన్తౌ (భ్వాది) ప్రకాశించుట. 85. తుష్ తృప్తౌ (దివాది) సంతోషించుట. 86. ద్విష అప్రీతౌ (దివాది) ద్వేషించుట. 87. దుష్ వైకృత్యే (దివాది) వికృత మగుట. 88. పుష్ పుష్టౌ (దివాది) పుష్టి చెందుట. 89. పిష్ సంచూర్ణనే (రుధాది) చూర్ణముచేయుట. 90. విష సేచనే (భ్వాది) తడుపుట. విష విప్రయోగే (క్ర్యాది) వేరుపడుట. విష వ్యాప్తౌ (జుహోత్యాది) వ్యాపించుట. 91. శిష్ అసర్వోపయోగే (రుధాది) మిగులుట. 92. శుష్ శోషణే (దివాది) ఎండుట. 93. శ్లిష్ ఆలిఙ్గనే (దివాది) కౌగలించుకొనుట. 94. ఘస అదనే (భ్వాది) తినుట. 95. వస్ నివాసే (భ్వాది) నివసించుట. 96. దహ్ భస్మీకరణే (భ్వాది) కాల్చుట. 97. దిహ్ ఉపచయే (అదాది) వృద్ధి పొందుట. 98. దుహ్ ప్రపూరణే (అదాది) పిదుకుట. 99. నహ్ బన్ధనే (దివాది) బంధించుట. 100. మిహ సేచనే (భ్వాది) తడుపుట. 101. రుహ్ బీజప్రాదుర్భావే (భ్వాది) మొలుచుట. 102. లిహ్ ఆస్వాదనే (అదాది) నాకుట. 103. వహ్ ప్రాపణే (భ్వాది) పొందించుట.

ఈ విధముగ హలంతధాతువులలో నూటమూడు ధాతువులు అనుదాత్తములు. కావున వీటికి ఇడాగమము రాదు. ఈ ధాతువులు కంఠస్థము చేయుటకు అనువగు శ్లోకముల రూపమున సిద్ధాంతకౌముదిలో ఈయబడినవి:-

శక్ల్ పచ్ ముచ్ రిచ్ వచ్ విచ్ సిచ్ ప్రచ్ఛి త్యజి నిజి ర్భజః,
భఞ్జ భుజ్ భ్రస్జ మస్జి యజ్ యుజ్ రుజ్ రఞ్జ్ విజిర్ స్వఞ్జి
సఞ్జ్ సృజః॥
అద్ క్షుద్ ఖిద్ ఛిద్ తుది నుదః పద్య భిద్విద్యతి ర్వినద్
శద్ సదీ స్విద్యతి స్కన్ది హదీ క్రుధ్ క్షుధి బుధ్యతీ॥
బన్ధి ర్యుధి రుధీ రాధి వ్యధ్ శుధః సాధి సిధ్యతీ,
మన్య హన్నాప్ క్షిప్ ఛుపి తప్ తిప స్తృప్యతి దృప్యతీ॥
లిప్ లుప్ వప్ శప్ స్వప్ సృపి యభ్ రభ్ లభ్ గమ్ నమ్ యమో రమిః
క్రుశి ర్దంశి దిశి దృశ్ మృశ్ రిశ్ రుశ్ లిశ్ విశ్ స్పృశః కృషిః॥
త్విష్ తుష్ ద్విష్ దుష్ పుష్య పిష్ విష్ శిష్ శుష్ శ్లిష్యతయో ఘసిః,
వసతిర్దహ్ దిహి దుహో నహ్ మిహ్ రుహ్ లిహ్ వహి స్తథా॥
అనుదాత్తా హలన్తేషు ధాతవో ద్వ్యధికం శతమ్.

లఘుకౌముదీకారుడు 'వింద్'ధాతువును కూడ చేర్చి యుండుటచే వీటి సంఖ్య నూటమూడు అయినది.

గోపాయాఞ్చకర్థ, గోపాయాఞ్చక్రథుః, గోపాయాఞ్చక్ర:
గోపాయాఞ్చకార- గోపాయాఞ్చకర, గోపాయాఞ్చకృవ,
గోపాయాఞ్చకృమ. గోపాయామ్బభూవ. గోపాయామాస.
జుగోప, జుగుపతుః, జుగుపుః.

గోపాయాఞ్చకర్థ:- ఇచట అజన్తము ఏకాచ్కము నగు కృధాతువు 'ఊదౄదన్తైః'అను పూర్వోదాహృతశ్లోకమున పరిగణితము లగు ధాతువులలో చేరి యుండలేదు గాన ఇది అనుదాత్తధాతువగుచున్నది. కావున" ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్"అను సూత్రము (477) ప్రవర్తించి ఇడాగమము నిషేధింపబడినది గాన 'గోపాయాఞ్చకృ + థ' అని యుండగా గుణము వచ్చుటచే (సూ-390) 'గోపాయాఞ్చకర్థ' అను రూపము సిద్ధించినది.

గోపాయాఞ్చక్రథుః:- 'గోపాయాఞ్చకృ + అథుస్'అని యుండగా- 'అథుస్'అనునది 'అపిత్'అగు లిట్ అగుటచే "అసంయోగాల్లిట్కిత్" అను సూత్రముచే (454) కిత్తు గాన ఋకారమునకు గుణము రాదు- "క్ఙితి చ" అను సూత్రముచే (135) గుణము నిషేధింపబడినది. ఇక యణాదేశముచే ఋకారమునకు రేఫాదేశము- 'గోపాయాఞ్చక్రథుః' అను రూపము సిద్ధించును.

గోపాయాఞ్చక్ర:- మధ్యమపురుషబహువచనమున 'గోపాయాఞ్చకృ + అ' అని యుండగా పైన చూపిన విధముగ కిత్వగుణనిషేధాదులు ప్రవర్తించును. యణాదేశముచే పై రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'గోపాయాఞ్చకృణల్(అ)' అని యుండగా "ణలుత్తమో వా" అను సూత్రముచే (458) వైకల్పికణిత్త్వమువచ్చినపక్షమున "అచోఞ్ణితి" అను సూత్రముచే (182) వృద్ధిచేయగా 'గోపాయాఞ్చకార' అనియు, ణిత్త్వాభావపక్షమున గుణముచే (సూ-390) 'గోపాయాఞ్చకర' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. 'ణల్' 'పకారేత్'గాన కిత్త్వగుణాదినిషేధ ప్రసక్తి లేదు. ద్వివచనబహువచనములందు 'వ', 'మ'లు అపిత్తులు గానకిత్త్వ గుణనిషేధాదులు ప్రవర్తించును. 'గోపాయాఞ్చకృవ' 'గోపాయాఞ్చకృమ' అను రూపములు సిద్ధించును.

"కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి"అను సూత్రముచే (474) 'భూ' 'అస్' ధాతువులు కూడ అనుప్రయుక్తములగును గాన "గోపాయాం" అనుదానికి భూ ధాతులిడ్రూపములను చేర్చుటచే "గోపాయామ్బభూవ" "గోపాయామ్బభూవతుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. అసధాతులిడ్రూపములు అతధాతులిడ్రూపముల వలె నుండును. వాటిని చేర్చినపుడు:-

గోపాయామాస	గోపాయామాసతుః	గోపాయామాసుః
గోపాయామాసిథ	గోపాయామాసథుః	గోపాయామాస
గోపాయామాస	గోపాయామాసివ	గోపాయామాసిమ

అను రూపములు సిద్ధించును.

ఆర్ధధాతుకవివక్షయందు ఆయాదేశము వైకల్పికముగాన (సూ-471) పైన చూపిన లిడ్రూపము లన్నియు ఆయాదేశము చేసిన పక్షమున సిద్ధించినవి. ఆయాదేశము రాని పక్షమున 'జుగోప'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

జుగోప:- 'గుప్ + అ'అని యుండగా ద్విత్వము (సూ-396); అభ్యాస కార్యము (సూ-398) చుత్వము (సూ-456), లఘూపధగుణము (సూ-463) వచ్చుటచే ప్రథమపురుషైకవచనమున పై రూపములు సిద్ధించినవి.

ప్రథమపురుషద్వివచనబహువచనములందు 'అసంయోగాల్లిట్కిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్త్వము వచ్చును గాన గుణము నిషిద్ధ మగును. 'జుగుపతుః' 'జుగుపుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

'థల్' (మధ్యమపురుషైకవచనము) 'వ' 'మ'లు (ఉత్తమపురుషద్వివచన బహువచనములు) పర మగునపుడు "ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః" అను సూత్రముచే (403) నిత్యముగ ఇడాగమము రావలసి యుండ:-

478. స్వరతి, సూతి, సూయతి, ధూఞూదితో వా. 7.2.44

స్వరత్యాదేరూదితశ్చ పరస్య వలాదేరార్ధధాతుకస్యేడ్వా. జుగోపిథ—జగోప్థ.

'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః' అను సూత్రము అనువర్తించును. 'ఇక్శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే'అను పరిభాష ననుసరించి ఇచట 'స్వృ' మొదలగు ధాతువులు 'తి'ప్రత్యయముతో నిర్దేశింపబడుచున్నవి. 'స్వృ' 'షూఙ్' (అదాది), 'షూఙ్' (దివాది) 'ధూఞ్'ధాతువులకంటెను ఊకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకంటెను పర మగు వలాద్యార్ధధాతుకమునకు ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును.

'గుపూ'ధాతువు ఊదిత్తు గాన ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము వైకల్పికము. ఇడాగమపక్షమున 'జుగోపిథ' అనియు, తదభావపక్షమున 'జుగోప్థ' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. అట్లే 'వ' 'మ' లు పర మగునపుడు గూడ 'జుగుపివ' 'జుగుప్వ' 'జుగుపిమ' జుగుప్మ' అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ 'ఆమ్ లేని పక్షమున. జుగోప, జుగుపతుః, జుగుపుః; జుగోపిథ- జుగోప్థ, జుగుపథుః, జుగుప, జుగోప, జుగుపివ- జుగుప్వ, జుగుపిమ, జుగుప్మ అను రూపములు సిద్ధించును.

గోపాయితా, గోపితా, గోప్తా! గోపాయిష్యతి, గోపిష్యతి, గోప్స్యతి; గోపాయతు, అగోపాయత్, గోపాయేత్, గోపాయ్యాత్, గుప్యాత్, అగోపాయీత్.

లుట్ లృట్టులు పర మగునపుడు "స్యతాసీ లృలుటోః"అను సూత్రముచే (405) క్రమముగ 'తాస్' 'స్య'ప్రత్యయములు వచ్చును. ఇవి ఆర్ధధాతుకములు. కావున ఆయాదేశము వైకల్పికము (సూ. 471) ఆయాదేశము వచ్చిన పక్షమున 'గోపాయ'అనునది ధాతు వగును. ఇపుడిది అనేకాచ్కము గాన "ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్"(477)అను ఇడాగమనిషేధము దానికి వర్తింపదు. లట్టునందు ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చిన పిమ్మట యకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు

'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) లోపము:- "గోపాయితా - గోపాయితారౌ - గోపాయితారః; గోపాయితాసి - గోపాయితాస్థః - గోపాయితాస్థ; గోపాయితాస్మి - గోపాయితాస్వః - గోపాయితాస్మఃఅను రూపములు సిద్ధించును. అట్లే లృట్టునందు "గోపాయిష్యతి - గోపాయిష్యతః - గోపాయిష్యన్తి; గోపాయిష్యసి- గోపాయిష్యథః- గోపాయిష్యథ; గోపాయిష్యామి- గోపాయిష్యావః -గోపాయిష్యామః" అను రూపము లుండును.

ఆయాదేశము రాని పక్షమున 'గుపూ'అనునదియే ధాతువు. ఇది ఊకారేత్కము గాన ఇడాగమవికల్పము (సూ-478). ఇడాగమపక్షమున 'భవితా' 'భవిష్యతి' ఇత్యాదిరూపముల వలె "గోపితా" "గోపిష్యతి" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ఇడాగమము రాని పక్షమున లుట్టునందు "గోప్తా - గోప్తారౌ-గోప్తారః; గోప్తాసి- గోప్తాస్థః- గోప్తాస్థ; గోప్తాస్మి- గోప్తాస్వః- గోప్తాస్మః" అను రూపములును, లృట్టునందు గోప్స్యతి- గోప్స్యతః- గోప్స్యన్తి; గోప్స్యసి - గోప్స్యథః - గోప్స్యథ; గోప్స్యామి - గోప్స్యావః - గోప్స్యామః" అను రూపములును సిద్ధించును.

లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్లలందు ఆయాదేశము నిత్యము. భూధాతువునందు వలె "గోపాయతు-తాత్, గోపాయతాం, గోపాయన్తు" (లోట్), అగోపాయత్, అగోపాయతాం, అగోపాయన్" (లఙ్) "గోపాయేత్, గోపాయేతాం, గోపాయేయుః" (విధిలిఙ్) ఇత్యాదిరూపము లుండును.

ఆశీర్లిఙ్ ఆర్ధధాతుకము (సూ-433) గాన ఆయాదేశము వికల్పముగ వచ్చును. 'యాసుట్' వలాది కాదు గాన ఇడాగమప్రసక్తి లేదు. ఆయాదేశపక్షమున యకారోత్తరవర్తి యగు అకారము "అతోలోపః" అను సూత్రముచే (472) లోపింపగా "గోపాయ్యాత్- గోపాయ్యాస్తాం- గోపాయాసుః" (భూధాతువునందు వలె) అను రూపములు సిద్ధించును. ఆయాదేశము రాని పక్షమున "గుప్యాత్, గుప్యాస్తాం, గుప్యాసుః" ఇత్యాదిరూపము లుండును. "కిదాశిషి"అను సూత్రముచే (434) ఆశీర్లిఙ్ణనందలి 'యాసుట్' కిత్తు గాన గుణము రాదు. ఆయప్రత్యయము వచ్చినపుడు అది ఆర్ధధాతుకము గాన తన్నిమిత్తక మగు గుణము వచ్చుటకు అభ్యంతర ముండదు.

లుఙ్లునందు గూడ ఆయప్రత్యయము వైకల్పికము. ఆయప్రత్యయము వచ్చిన పక్షమున 'అతోలోపః' అను సూత్రముచే (472) యకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు లోపము. ఇతరప్రక్రియ యంతయు అతధాతులుఙ్లునందు వలె ఉండును. ''అగోపాయీత్, అగోపాయిష్టామ్, అగోపాయిషుః''ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

ఆయాదేశము రాని పక్షమున ''అగుప్ + స్ + త్'' అని యుండగా ఆర్ధధాతుక మగు సిచ్చునకు (స్) వికల్పముగ ఇడాగమము. 'అగుప్ + ఇస్' అని యుండగా ''వదవ్రజహలన్తస్యాచః''అను సూత్రముచే(467) ఉకారమునకు వృద్ధి రావలసి యుండగా అది నిషేధింపబడుచున్నది:-

479. నేటి 7.2.4

ఇడాదౌ సిచి హలన్తస్య వృద్ధిర్న. అగోపీత్, అగౌప్సీత్.

ఈ సూత్రము 'వదవ్రజహలన్తస్యాచః' (7-2-3) అను సూత్రమునకు సమనంతరముననే పఠింపబడినది. కావున 'ఇడాది యగు సిచ్ పర మగునపుడు హలన్తధాతువునకు వృద్ధి రాదు'' అను అర్థము సిద్ధ మగుచున్నది. (పై సూత్రమున వదవ్రజధాతువులను ప్రత్యేకముగ చెప్పి యుండుటచే ఈ నిషేధము హలంతధాతువులకు మాత్రమే వర్తించును).

ఈ సూత్రముచే వృద్ధి నిషిద్ధము గాన లఘూపధలక్షణ మగు గుణము వచ్చుటచే ''అగోపీత్- అగోపిష్టాం- అగోపిషుః; అగోపీః- అగోపిష్టం- అగోపిష్ట; అగోపిషం- అగోపిష్వ- అగోపిష్మ'' అను రూపములు సిద్ధించును. ప్రక్రియ అతధాతువులుఙ్లునందు వలెనే యుండును. ఇడాగమము రాని పక్షమున 'ఇట ఈటి' అను సూత్రముచే (448) 'సిచ్'కు లోపము వచ్చు నవకాశము లేదు. ఇచట ఇడాది 'సిచ్' లేకుండుటచే 'నేటి' (సూ-479)అను వృద్ధి నిషేధము కూడ ప్రవర్తింపదు. వృద్ధి వచ్చి లుఙ్ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అగౌప్సీత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరప్రక్రియ యంతయు వెనుకటి వలెనే ఉండును.

ద్వివచనమున 'అగౌప్స్తామ్' అని యుండగా:-

480. ఝలో ఝలి 8.2.26

ఝలః పరస్య సస్య లోపో ఝలి.

అగౌప్తామ్, అగౌప్సుః; అగౌప్సీః, అగౌప్తమ్, అగౌప్త; అగౌప్సమ్, అగౌప్స్వ, అగౌప్స్మ. అగోపాయిష్యత్, అగోపిష్యత్, అగోప్స్యత్.

'సంయోగాన్తస్య లోపః' 'రాత్సస్య' అను సూత్రములనుండి 'లోపః' 'సస్య' అనుసరించును. "ఝల్‌కంటె పర మగు సకారమునకు ఝల్ పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పకారోత్తరవర్తి సకారము లోపింప "అగౌప్తామ్" అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషద్వివచనబహువచనములందు గూడ ఈ విధముగనే సకారము లోపించును. ఇతర రూపము లన్నియు అతధాతువునందు వలె సిద్ధించును;

లృఙ్‌నందు 'స్య'అనునది ఆర్ధధాతుకము గాన ఆయాదేశవికల్పము. ఆయాదేశపక్షమున 'గోపాయ'అనునదియే ధాతువు (సూ-470). ఇది ఉకారాంతము కాదు గాన ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చును. 'అభవిష్యత్' ఇత్యాదిరూపముల వలె "అగోపాయిష్యత్" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. ఆయాదేశము రాని పక్షమున నిది ఊకారాంతధాతువు గాన ఇడాగమము వైకల్పికము (సూ. 478). ఇడాగమ పక్షమున "అగోపిష్యత్- అగోపిష్యతామ్- అగోపిష్యన్" ఇత్యాదిరూపములును, తదభావపక్షమున "అగోప్స్యత్- అగోప్స్యతామ్- అగోప్స్యన్"ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

క్షి క్షయే, 13. క్షయతి, చిక్షాయ- చిక్షియతుః-చిక్షియుః,'ఏకాచః' ఇతి నిషేధే ప్రాప్తే—

'క్షి'ధాతువునకు క్షీణించుట అని యర్థము. ఇకారాంతధాతువు గాన దీని ప్రక్రియ లట్టునందు భూధాతువునందు వలె నుండును. భూధాతువునందు అవాదేశము రాగా ఈ ధాతువునందు అయాదేశము వచ్చును. ఇదియే భేదము. క్షయతి- క్షయతః- క్షయన్తి; క్షయసి- క్షయథః- క్షయథ; క్షయామి- క్షయావః క్షయామః' అను రూపము లగును.

లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున లకారమునకు ణలాగమము (సూ-394) ద్విత్వము (సూ-396); 'క్ష'అనునది కకారషకారసంయోగరూపము గాన 'హలాదిశ్శేషః' అను సూత్రముచే (398) కకారము మాత్రము శేషించును. దానికి

చుత్వముచే (సూ-456) చకారము. 'చిక్షిఅ'అని యుండగా అకారపూర్వవర్తి యగు ఇకారమునకు "అచోఞ్ణితి"అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి —'చిక్షై అ'; ఆయాదేశము—'చిక్షాయ'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనము లందు 'అతుస్' 'ఉస్'అనునవి పరముగ నుండునపుడు అవి 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్తులు గాన గుణనిషేధము (సూ-435) 'చిక్షి' అతుస్' 'చిక్షి ఉస్'అని యుండగా "అచిశ్నుధాతుభ్రువాంయ్వోరియఙువఙౌ" అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశము చేయగా 'చిక్షియతుః' 'చిక్షియుః' అను రూపములు సిద్ధించును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'చిక్షి థ'అని యుండగా క్షిధాతువు ఏకాచ్కమగు అనుదాత్తధాతువు గాన "ఏకాచఉపదేశేఽనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477) ఇడాగమనిషేధము ప్రాప్తింప దీనికి గూడ ఇడాగమము వచ్చుటకు వీలగునట్లు నియమసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

481. *కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు శ్రువో లిటి* 7.2.13

క్రాదిభ్య ఏవ లిట ఇట్ న స్యాత్; అన్యస్మాదనిటోపి స్యాత్.

'నేడ్వశికృతి'నుండి 'న' 'ఇట్ అనువర్తించును. సప్తమ్యంతమగు 'లిటి'అనుదానికి షష్ఠ్యంతార్థము చెప్పుకొనవలెను. కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు, శ్రు, ధాతువులకంటె పర మగు లిట్టునకు ఇడాగమము రాదు అని అర్థము. పై ధాతువులన్నియు ఏకాచ్కము లగు అనుదాత్తధాతువులు. అందుచే "ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచేతనే (477) వీటి లిట్టుకు ఇడాగమ నిషేధము సిద్ధించుచుండ మరల ఈ సూత్రముచే నిషేధింప పని లేదు. కావున "సిద్ధే సత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి" (అనగా ఏదైన ఒక శాస్త్రముచే (సూత్రముచే) ఒక కార్యము సిద్ధించుచుండగా మరల ఆకార్యమునే విధించుచు మరి యొక శాస్త్రమును చెప్పినచో అది నియమార్థ మని గ్రహింపవలెను) అను పరిభాష ననుసరించి ఈ సూత్రము నియమసూత్ర మని చెప్పవలెను. అందుచే "ఏకాచ ఉపదేశేనుదాత్తాత్"అను సూత్రముచే (477) లిట్టునందు ప్రాప్తించు ఇడాగమన్నిషేధము కృమొదలగు పై ధాతువులకు మాత్రమే వర్తించును; తద్భిన్నము లగు ధాతువులు అనిట్కము లైనను వాటి లిట్టునకు ఇడాగమము రావచ్చును"అని ఈ సూత్రమునకు అర్థము తేలినది. ప్రస్తుతము క్షిధాతువు 'ఊదృదన్తైః'ఇత్యాదిపూర్వోక్తశ్లోకమునందలి ధాతువులలో చేరని ఏకాచ్క ధాతు వగుటచే అనుదాత్త మగు అనిడ్ధాతువే యైనను ఈ నియమసూత్రము

ననుసరించి దీని లిట్టునందలి వలాద్యార్ధధాతుకములకు (థల్, వ, మ)ఇడాగమము రావలసి యున్నది. కాని 'థల్'విషయమున మూడు సూత్రములు చెప్పబడు చున్నవి.

482. అచస్తాస్వత్ థల్యనిటో నిత్యమ్ 7.2.61

ఉపదేశేఽజన్తో యోధాతుః తాసౌ నిత్యానిట్ తతః పరస్య థల ఇట్ న.

'థల్'అనునది ధాతువునకు మాత్రమే చేర్చబడును గాన 'ధాతోః'అనునది ఆక్షిప్తమగును. 'ఉపదేశేఽత్వతః'అను ఉత్తరసూత్రమునుండి 'ఉపదేశే'అను పదము అపకర్షింపబడును. 'తాసి చ క్లృపః' ''గమేరిట్ పరస్మైపదేషు'' 'న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః'అను సూత్రములనుండి 'తాసి' 'ఇట్' 'న' అనువర్తించును. తాస్‌నందు నిత్యముగ అనిట్ అగునదియు, ఉపదేశమున అజంతము నగు ధాతువు కంటె పర మగు 'థల్'కు 'తాస్' నందు వలెనే (తాస్వత్) ఇడాగమము రాదు.

క్షిధాతువు ఉపదేశమున అజంతము. ఇది అనుదాత్త మగుటచే ''ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్''అను సూత్రముచే (477) 'తాస్'కు ఇడాగమము నిత్యముగ నిషిద్ధ మైనది. కావున ప్రకృతసూత్రముచే 'థల్' పర మగునపుడు ఇడాగమము నిషిద్ధము కావలసి యున్నది. అనగా వెనుకటి నియమసూత్రము ననుసరించి దీనికి రావలసిన ఇడాగమము రాకూడదు. (కాని దీనికి 'థల్'పర మగునపుడు వికల్పముగ ఇడాగమము వచ్చు నని ముందు తెలియగలదు).

483. ఉపదేశేఽత్వతః 7.2.62

ఉపదేశేఽకారవతః తాసౌ నిత్యానిటః పరస్య థల ఇట్ న స్యాత్.

ఇతరపదములు వెనుకటి సూత్రమునందు వలెనే అనువర్తించును. ఉపదేశమునందు (హ్రస్వ) అకారము కలదియు 'తాస్'నందు నిత్యానిట్ అగు ధాతువుకంటె పర మగు 'థల్'కు ఇడాగమము రాదు. ఇది కూడ ఇడాగమనిషేధసూత్రము. దీనికి 'పపక్థ'అనునది ఉదాహరణము. 'పచ్' ధాతువు ఉపదేశమునందు అకారము కలది. దీనికి 'తాస్'నందు ఇడాగమాభావము నిత్యము. కావున దీనికి 'థల్'పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము నిషిద్ధ మగుటచే 'పపక్థ'అను రూపము సిద్ధించినది. పచ్‌ధాతువు అజంతము కాదు గాన వెనుకటిసూత్రము ప్రవర్తింపకుండుటచే ఈ సూత్రము చెప్పవలసి వచ్చినది.

484. ఋతో భారద్వాజస్య 7.2.63

తాసౌ నిత్యానిటః ఋదన్తాదేవ థలో నేడ్ భారద్వాజస్య మతేన. తేన అన్యస్య స్యాదేవ. అయమత్ర సఙ్గ్రహః:—

అజన్తోఽకారవాన్వా యస్తాస్యనిట్ థలి వేడయమ్
ఋదన్త ఈదృఙ్నిత్యానిట్ క్రాద్యన్యో లిటి సేడ్భవేత్.

అను వృత్తు లన్నియు పూర్వసూత్రమునందు వలె చూచుకొనవలెను.

'తాస్'నందు నిత్యానిట్క మగు ఋకారాంతధాతువుకంటె మాత్రమే పర మగు 'థల్'కు భారద్వాజు డనెడు వ్యాకరణాచార్యుని మతమున, ఇడాగమము రాదు. ఋదన్తభిన్నధాతువులకంటె పర మగు 'థల్'కు ఇడాగమము రావచ్చును.

'తాస్'నందు నిత్యానిట్టగు ఏ అజంతధాతువుకంటెను పర మగు 'థల్'కు ఇడాగమము రాదని పాణిని అభిప్రాయము (సూ-482). కాని భారద్వాజు డను ఆచార్యుని మతమున ఈ నిషేధము ఋకారాంతధాతువులకు మాత్రమే వర్తించును. ఈ విధముగ ఋకారాంతధాతువులకంటె పర మగు 'థల్'కు ఇడాగమము రాకుండుట సర్వసమ్మతము. ఇతరఅజంతధాతువులలో కూడ ఇడాగమము రాదని పాణిన్యాదులును, వచ్చు నని భారద్వాజాదులును అభిప్రాయపడుచున్నారు. అనగా వాటి విషయమున ఇడాగమము వైకల్పిక మని తేలినది. ఈ నిషేధము ప్రవర్తించుటకు ఆధాతువు 'తాస్'నందు నిత్యానిట్టుగ నుండ వలెనను విషయము మాత్రము సర్వాంగీకార్యమే. ఈ సూత్రము ప్రతిపాదించు నియమమును భారద్వాజనియమ మందురు. 'కృసృభృ'ఇత్యాదిసూత్రసూచిత మగు నియమమునకు క్రాదినియమ మని పేరు. ఈ నాల్గు సూత్రముల పరినిష్ఠితార్థము పై కారికలో సంగ్రహింపబడినది.

'తాస్'నందు అనిట్ను, అజంతము గాని లేక హ్రస్వాకారము కలది గాని యగు ధాతువునకు 'థల్' పర మగునపుడు ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును ఆట్టి ధాతువు ఋకారాంత మైనచో ('థల్'నందు గూడ) నిత్యానిట్టు అగును. క్రాది (కృ,సృ,మొదలగు ధాతువులు) భిన్న మగు అనిడ్ధాతువు గూడ లిట్టునందు (వ,మ,) సేట్టుగ నుండును.

క్రాదినియమము ననుసరించి, వెనుక సూచించిన విధముగ, 'కృ' 'సృ' మొదలగు ఎనిమిదిధాతువులులు తక్క, అనుదాత్తములును అనిట్టులును అగు అన్ని ధాతువులకును లిట్టునందు వలాద్యార్ధధాతుకము (థల్, వ, మ) పర మగు

నపుడు ఇడాగమము నిత్యముగ రావలసి యున్నది. కాని 'థల్'విషయమున మూడు విశేషసూత్రములు (482-84) చెప్పబడినవి. పాణిని ('తాస్'నందు అనిట్కము లగు) అన్ని అజంతధాతువులకును, హలంతధాతువులలో అకారము గల ధాతువులకును 'థల్' పర మగునపుడు ఇడాగమమును నిషేధింప, భారద్వాజుడు ఋదంతధాతువులకు మాత్రమే ఇడాగమమును నిషేధించెను. ఈ మతభేదము ననుసరించి ఋదంతధాతువులకు 'థల్'నందు, ఇడాగమాభావము నిత్యమనియు, అన్యాజంతధాతువులకును హలంతధాతువులలో అకారవంతము లగు ధాతువులకును ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చుననియు ఫలితార్థము తేలినది. ఈ నిర్ణయము 'థల్'కుమాత్రము సంబంధించినది. ఇక మిగిలినవి వ, మ, అనునవి. ఇచట క్రాదినియమము ప్రవర్తించును. అనగా 'కృ'మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులు తక్క ఇతరము లగు అనిడ్ధాతువుల 'వ' 'మ'లకు ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చును.

ఇడాగమవిషయమున ఈ క్రింది విషయములను జ్ఞప్తియం దుంచుకొనవలెను. ఏ ధాతువైనను అనేకాచ్కమైనచో అది సేట్కము. అనగా 'జాగృ' 'చకాసృ'ఇత్యాదు లగు అనేకాచ్కధాతువులకు నిస్సంశయముగ ఇడాగమము చేయవచ్చును. ఇట్లే 'సన్' 'యఙ్' 'ణిచ్' మొదలగు ప్రత్యయములను చేర్చిన పిమ్మట 'సనాద్యన్తా ధాతవః'అను సూత్రముచే (470) తత్సహిత మగు వాటికే ధాతుసంజ్ఞ గాన అవి యన్నియు అనేకాచ్కములై 'సేట్'లగును ధాతువు ఏకాచ్కమైనచో అది ఉదాత్తమా అనుదాత్తమా అను విషయమును మొదట పరిశీలింపవలెను. 'ఊదృదన్తైః'అను శ్లోకము సహాయముతో ఈ విషయమును తెలిసికొనవచ్చును. అది అనుదాత్తమై 'అనిట్'అను విషయము తేలిన పిమ్మట లిట్టు విషయము పరిశీలింపవలెను. ('సేట్' అయినచో ఇడాగమము చేయుటలో సందేహము లేదు). ఆధాతువు 'కృ' మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులలో చేరినచో దానికి లిట్టునందు (థ, వ, మ) ఇడాగమము పూర్తిగ నిషిద్ధము (సూ-481). ఋకారాంతధాతువైనచో 'థల్'నందు ఇడాగమము పూర్తిగ నిషిద్ధము. ఋకారభిన్నాజన్తము గాని, హలంతమై అకారసహితము (ఉపదేశమున) గాని ఐనచో థల్‌నందు ఇడాగమము వికల్పముగ చేయవలెను. ఏతద్భిన్నమైనచో అనగా హలంతమై యుండి అకారరహితమైనచో—ఇడాగమము (థల్‌నందుగూడ) నిత్యముగ చేయవలెను. 'కృ'మొదలగు ఎనిమిది ధాతువులు కాక మిగిలిన అనిడ్ధాతువులన్నిటికిని 'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు ఇడాగము నిత్యము.

ప్రకృతమున 'క్షి'ధాతువు అజంత మగు అనిడ్ధాతువు. కావున భారద్వాజ నియమము ననుసరించి థల్‌నందు ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'వ', 'మ లు పర మగునపుడు క్రాదినియమానుసారము నిత్యముగ వచ్చును.

చిక్షయిథ - చిక్షేథ, చిక్షియథుః. చిక్షియ
చిక్షాయ - చిక్షయ, చిక్షియివ, చిక్షియిమ
క్షేత్తా, క్షేష్యతి. క్షయతు, అక్షయత్. క్షయేత్.

ఇడాగమపక్షమున 'చిక్షి ఇథ' అని యుండగా గుణఅయాదేశములచే 'చిక్షయిథ'అను రూపము సిద్ధించును. ఇడాగమము రాని పక్షమున కేవలగుణ ముచే 'చిక్షేథ' అను రూపము, ద్వివచనబహువచములందు 'చిక్షి + అథుస్' 'చిక్షి + ఉస్' అని ఉండగా 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్వము వచ్చును గాన గుణము రాదు. "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙు వఙౌ"అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశము. 'చిక్షియథుః' 'చిక్షియుః' అను రూపములు సిద్ధించినవి. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'చిక్షి + అ(ణల్)' అని యుండగా "ణలుత్తమో వా"అను సూత్రముచే (458) 'ణల్'కు ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన "అచోఞ్ణితి"అను సూత్రముచే (182) వృద్ధియు, అయాదే శము చేసిన పక్షమున 'చిక్షాయ' అనియు, ణిత్త్వాభావపక్షమున గుణఅయాదేశ ములచే 'చిక్షయ' అనియు రెండు రూపములు సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచన ములందు నిత్యముగ ఇడాగమము (క్రాదినియమము ననుసరించి). ఇయఙా దేశము (సూ-199) చేయ 'చిక్షియివ' 'చిక్షియిమ'అను రూపములుసిద్ధించినవి.

లుట్టు, లృట్టులందు తాస్', 'స్య'లు పరముగ నుండగ రావలసి యున్న ఇడాగమము ''ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్''అను సూత్రముచే (477) నిషేధింప బడినది. కావున 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (390) గుణము మాత్రము చేయగా "క్షేత్తా- క్షేత్తారౌ- క్షేత్తారః; క్షేత్తాసి-క్షేత్తాస్థః- క్షేత్తాస్థ; క్షేత్తాస్మి- క్షేత్తాస్వః- క్షేత్తాస్మః;" అనియు, ''క్షేష్యతి-క్షేష్యతః-క్షేష్యన్తి; క్షేష్యసి- క్షేష్యథః- క్షేష్యథ; క్షేష్యామి- క్షేష్యావః- క్షేష్యామః'' అను రూపములును సిద్ధించును.

లోట్, లఙ్; విధిలిఙ్‌లందు భూధాతువునందు వలె ''క్షయతు'' 'అక్ష యత్', ''క్షయేత్''ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. భూధాతువుకు అవాదేశము రాగా ఇచట అయాదేశము వచ్చుట ఒక్కటియే విశేషము

ఆశీర్లిఙ్‌నందు 'యాసుట్' చేరిన పిమ్మట 'క్షియాత్'అని యుండగా:-

485. అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః 7.4.25

అజన్తాఙ్గస్య దీర్ఘో యాదౌ ప్రత్యయే; న తు కృత్సార్వధాతుకయోః. క్షీయాత్.

'అఙ్గస్య'అధికారము. ప్రత్యయ మున్ననే గాని అంగసంజ్ఞ యనునది ఉండదు గాన 'ప్రత్యయే'అనునది ఆక్షిప్తము. 'అయఙ్‌యి క్ఙితి'నుండి 'యి' అనువర్తించును. 'అచశ్చ'అను పరిభాషాసూత్రము ననుసరించి 'అచః' అను పదము లభించును. ("హ్రస్వదీర్ఘప్లుతశబ్దములచే ఎచ్చట అచ్ విధింపబడునో అచట 'అచః'అను షష్ఠ్యంతపదము ఉపస్థిత మగును" అని ఈ సూత్రమున కర్థము. దీనిని లఘుకౌముదిలో ఈయలేదు). యకారాది యగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు అజంత మగు అంగమునకు దీర్ఘము వచ్చును. యకారాదిప్రత్యయము కృత్‌ప్రత్యయము గాని సార్వధాతుకసంజ్ఞకము గాని యైనచో దీర్ఘము రాదు.

'లిఙాశిషి'అను సూత్రముచే (433) ఇచట నున్న యాసుట్ (యా)ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞకము. కృత్సార్వధాతుకభిన్న మగు యకారాదిప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'క్షి'యందలి ఇకారమునకు దీర్ఘము 'క్షీయాత్' అను రూపము సిద్ధించును. 'క్షీయాస్తామ్' 'క్షీయాసుః' ఇత్యాదిరూపములందు గూడ ఇట్లే దీర్ఘము వచ్చును.

లుఙ్‌నందు 'క్షి + లుఙ్'; 'లుఙ్‌కు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్'- 'క్షి + తి'. అడాగమము (సూ-425) 'అక్షి + తి', 'ఇతశ్చ'అను సూత్రముచే (426) 'తి'లోని ఇకారమునకు లోపము—'అక్షి + త్', 'చ్లి లుఙి' (సూ-439) "చ్లేః సిచ్" (సూ-440)—'అక్షిస్‌త్'. ఈడాగమము (సూ-447) 'అక్షి స్ ఈత్', షత్వము (సూ-150)–'అక్షి షీత్' ("ఏకాచ ఉపదేశేనుదాత్తాత్"అను సూత్రముచే (477) 'సిచ్'కు ఇడాగమము నిషిద్ధము). ఇపుడు 'క్షి' యందలి ఇకారమునకు గుణము రావలసి యుండగా:-

486. సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు 7.2.1

ఇగన్తాఙ్గస్య వృద్ధిః స్యాత్ పరస్మైపదే సిచి. అక్షైషీత్, అక్షేష్యత్.

'అజ్గస్య' అధికారము. 'ఇకో గుణవృద్ధీ'అను పరిభాషాసూత్రముచే 'ఇకః'అను పదము ఉపస్థిత మగును. ("గుణవృద్ధిశబ్దములను ఉచ్చరించి గుణ వృద్ధులను విధించినపుడు 'ఇకః' అను షష్ఠ్యంతపదము ఉపస్థితమగును' అని యీ పరిభాషాసూత్రమున కర్థము.) పరస్మైపదమునందు 'సిచ్ పర మగునపుడు ఇగంతాంగమునకు వృద్ధి వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే వృద్ధి చేయగా 'అక్షైషీత్' 'అక్షైష్టామ్' 'అక్షైషుః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. లృఙ్నందు గుణము చేయగా' అక్షేష్యత్- అక్షేష్యతాం- అక్షేష్యన్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

తప సన్తాపే. తపతి. తతాప, తేపతుః, తేపుః, తేపిథ. తతప్థ. తప్తా, తప్స్యతి, తపతు, అతపత్, తపేత్, తప్యాత్. అతాప్సీత్, అతప్స్యత్. క్రము పాదవిక్షేపే.

'తప్'ధాతువునకు తపించుట, దహించుట, అని అర్థము. ఇది పకారాన్తానుదాత్తధాతువులలో పఠింపబడినది గాన "ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్" అను సూత్రముచే (477)ఇడాగమనిషేధము. లట్టునందు శబాదులు చేరిన పిమ్మట'అత' ధాతువునందు వలె 'తపతి, తపతః, తపన్తి' ఇత్యాదిరూపము లగును. లిట్టు ప్రథమపురుషైకవచమున 'తిప్'కు ణలాదేశము చేసిన పిమ్మట 'తప్ + అ' అని యుండగా ద్విత్వ (సూ-396), అభ్యాసకార్యములు చేసిన పిమ్మట 'తతప్ + అ' అని యుండగా "అతఉపధాయాః" అను సూత్రముచే (457) ఉత్తరఖండమునందలి అకారమునకు దీర్ఘము చేయుటచే 'తతాప'అను రూపము సిద్ధించినది. లిట్టునందలి ఏకవచనములు తక్క ఇతరవచనము లన్నియు 'అపిత్' అగుటచే వాటికి 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్సంజ్ఞ యుండును. కావున"అతఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి"అను సూత్రముచే(462)అకారమునకు ఏత్వము, అభ్యాసలోపము వచ్చుటచే నదధాతువునందు వలె 'తేపతుః, తేపుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమునందు "తప్ + థ" అని యుండగా భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వైకల్పికము. ఇడాగమము వచ్చిన పక్షమున "థలి చ సేటి"అను సూత్రముచే (463) ఏత్వాభ్యాసలోపములచే "తేపిథ"అను రూప మగును. ఇడాగమము రాని పక్షమున "థలి చ సేటి" అను సూత్రము ప్రవర్తించదు గాన 'తతప్థ'అను రూప మగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ణలుత్తమో వా'అను సూత్రముచే (458) ణిత్వము వైకల్పి

కము గాన "అచో ఞ్ణితి" (182)అను వృద్ధి వచ్చినచో 'తతాప' అనియు, అది రాని పక్షమున 'తతప' అనియు రూపద్వయ ముండును. ఇట్లు ఇతరవచనము లందలి రూపములు గూడ నదధాతువునందు వలె నుండును. ఇట్లు ఆర్ధధాతుకములందు 'తప్తా,' 'తప్స్యతి' మొదలగు ఇడాగమరహితరూపములు సిద్ధించును. విశేషకార్యము లేవియును లేవు. లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్‌లందు గూడ భూధాతువునందు వలె రూపనిష్పత్తి యుండును.

'లుఙ్'నందు 'వదవ్రజహలన్తస్యాచః' అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చుటచే 'అతాప్సీత్- అతాప్తాం- అతాప్సుః; అతాప్సీః- అతాప్తమ్- అతాప్త; అతాప్సమ్- అతాప్స్వ- అతాప్స్మ'అను రూపము లగును. 'అతాప్తామ్'ఇత్యాదులందు "ఝలో ఝలి" అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము ('అగౌప్తామ్' ఇత్యాదులందు వలె వచ్చును.

'క్రమ్'ధాతువునకు పాదములను కదల్చుట—అనగా నడచుట—అని యర్థము. ఇది అనుదాత్తధాతుమధ్యమున పఠింపబడకుండుటచే సేట్కము.

488. వా భ్రాశ,భ్లాశ.భ్రము,క్రము,క్లము.త్రసి,త్రుటి,లషః 3.1.70

ఏభ్యః శ్యన్వా కర్త్రర్థే సార్వధాతుకే పరే. పక్షే శప్.

'దివాదిభ్యః శ్యన్', 'కర్తరి శప్', 'సార్వధాతుకే యక్'అను సూత్రముల నుండి 'శ్యన్' 'కర్తరి' 'సార్వధాతుకే' అను పదములు అనువర్తించును. కర్త్రర్థ మగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు భ్రాశ్, భ్లాశ్, భ్రమ్, క్రమ్, క్లమ్, త్రస్, త్రుట్, లష్, ధాతువులకంటె పరముగ 'శ్యన్' వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ ధాతువు లన్నియు భ్వాదిగణములోనివి గాన ఈ సూత్రముచే 'శ్యన్' రాని పక్షమున 'శప్' వచ్చును. 'శ్యన్' కూడ శిత్ అగుటచే "తిఙ్‌శిత్సార్వధాతుకమ్" అను సూత్రముచే (388) సార్వధాతుకసంజ్ఞకము. లట్టునందు ఈ శ్యన్ చేర్చినపుడు 'క్రమ్ యతి' అని యుండగా:-

489. క్రమః పరస్మైపదేషు 7.3.76

క్రమో దీర్ఘః పరస్మైపదే శితి. క్రామ్యతి, క్రామతి, చక్రామ, క్రమితా, క్రమిష్యతి, క్రామ్యతు, క్రామతు, అక్రామ్యత్, అక్రామత్, క్రామ్యేత్, క్రామేత్, క్రామ్యాత్,అక్రమీత్.అక్రామిష్యత్. పా పానే 16.

'శమామష్టానాం దీర్ఘః శ్యని', 'ష్ఠివు క్లము చమాం శితి' అను సూత్ర ములనుండి 'దీర్ఘః' 'శితి' అనువర్తించును. పరస్మైపదములు పర మగు నపుడు, క్రమ్‌ధాతువునకు 'శిత్'అగు ప్రత్యయము పరమై యుండగా దీర్ఘము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే అకారమునకు దీర్ఘము చేసిన పిమ్మట 'క్రామ్యతి'అను రూప మగును. 'శ్యన్' రాని పక్షమున శప్‌దీర్ఘములచే 'క్రామతి'అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ ఇతర సార్వధాతుకములందు (లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్ లందు) గూడ వైకల్పిక శ్యనాదేశము, దీర్ఘము చేయుటచే "క్రామ్యతు - క్రామతు- అక్రామ్యత్- అక్రామత్, క్రామ్యేత్- క్రామేత్" ఇత్యాదిరూప ద్వయములు సిద్ధించును. ఈ ధాతువు సేట్కము గాన ఆర్ధధాతుకములందు ఇడా గమము వచ్చును. లిట్:- చక్రామ- చక్రమతుః- చక్రముః, చక్రమిథ- చక్రమథుః- చక్రమ, చక్రామ, చక్రమ- చక్రమివ- చక్రమిమ. ఇటే ఇతరలకారములందు గూడ విశేషకార్యమేదియును రాదు. లుఙ్‌నందు మాత్రము 'వద వ్రజ హలన్తస్యాచః' అను సూత్రముచే (467) రావలసి యున్న వృద్ధి, ఈ ధాతువు మకారాంతము గాన "హ్మ్యన్త క్షణ శ్వస జాగృణి శ్వ్యేదితామ్" అను సూత్రముచే (468) నిషేధింపబడుటచే "అక్రమీత్- అక్రమిష్టామ్- అక్రమిషుః" ఇత్యాదిరూపము లుండును.

'పా'ధాతువునకు త్రాగుట యని అర్థము. లిట్ప్రథమపురుషైకవచన మందు 'శప్'చేర్చిన పిమ్మట 'పా + అ + తి' అని యుండగా:-

491. *పా, ఘ్రా, ధ్మా, స్థా, మ్నా, దాణ్, దృశ్యర్తి, సర్తి, శద, సదాం, పిబ, జిఘ్ర, ధమ, తిష్ఠ, మన, యచ్ఛ, పశ్యర్ఛ, ధౌ, శీయ, సీదాః. 7.3.78*

పాదీనాం పిబాదయః స్యుః ఇత్సంజ్ఞః శాదౌ ప్రత్యయే పరే.
పిబాదేశోఽదన్తః, తేన న గుణః. పిబతి.

'ష్ఠివు క్లము చమాం శితి'నుండి 'శితి'అనువర్తించును. ఇత్సంజ్ఞకశకా రము ఆదియందు గల ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'పా'మొదలగు ధాతువులకు యథాక్రమముగ 'పిబ'ఇత్యాద్యాదేశములు వచ్చును.

ఈ యాదేశములు ఈ క్రింద చూపిన విధముగ వచ్చును. పా-పిబ; ఘ్రా-జిఘ్ర; ధ్మా-ధమ; స్థా-తిష్ఠ; మ్నా-మన; దాణ్-యచ్ఛ; దృశ్-పశ్య; ఋ-ఋచ్ఛ; సృ-ధౌ; శద శీయ; సద-సీద.

ఈ సూత్రముచే 'పా'కు పిబాదేశము చేసిన పిమ్మట 'పిబ + అ + తి' అని యుండగా, ఈ 'పిబ' ఆదేశము అకారాంతమగుటచే బకారము ఉపధ గాని ఇకారము కాదు. అందుచే 'పుగన్తలఘూపధస్య చ' అను సూత్రముచే (453) గుణము వచ్చెడు ప్రసక్తి లేదు. ''అతో గుణే'' అను సూత్రముచే (274) పరరూపము వచ్చి 'పిబతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లు సార్వధాతుకములందన్నిటియందును 'శప్' వచ్చును గాన ఈ పిబాదేశము చేయగా ''పిబతు'' (లోట్) ''అపిబత్'' (లఙ్) 'పిబేత్' (విధిలిఙ్) ఇత్యాదిరూపము లగును. 'పిబన్తి'ఇత్యాదులంచు బకారోత్తరవర్తి అకారమునకును 'శప్'అకారమునకును మొదట పరరూపము జేసి పిదప ఆ అకారమునకును ప్రత్యయావయవాకారమునకును మరల పరరూపము చేయవలెను.

లిట్టుప్రథమపురుషైకవచనమున 'పా + ణల్' అని యుండగా:-

491. ఆత ఔ ణలః 7.1.34

ఆదన్తాత్ ధాతోః ణలః ఔకారాదేశః స్యాత. పపౌ.

ఆకారాంతధాతువుకంటె పర మగు 'ణల్'కు ఔకారాదేశము వచ్చును

ఈ సూత్రముచే ఔకారము చేసిన పిమ్మట 'పా + ఔ'అని యుండగా, ద్విత్వ (సూ-396), హ్రస్వములు (సూ-399) చేసిన పిమ్మట 'పపా + ఔ'అని యుండగా వృద్ధిచే 'పపౌ'అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచనబహువచనములందు ద్విత్వహ్రస్వములు చేసిన పిమ్మట 'పపా + అతుస్' ''పపా + ఉస్'' అని యుండగా:-

492. ఆతో లోప ఇటి చ 6.4.64

అజాద్యోరార్ధధాతుకయోః క్ఙిదిటోః పరయోరాతో లోపః.

పపతుః, పపుః, పపిథ- పపాథ, పపథుః, పప, పపౌ, పపివ, పపిమ. పాతా. పాస్యతి. పిబతు. అపిబత్. పిబేత్.

'ఆర్ధధాతుకే'అని అధికారము. ''దీఙో యుడచి క్ఙితి''నుండి 'అచి''క్ఙితి' అనువర్తించును. ఆర్ధధాతుకము లగు అజాది 'కిత్' 'ఙిత్' ప్రత్యయమును (ఆర్ధ

ధాతుక మగు) ఇడాగమమును పరముగ నుండునపుడు దీర్ఘాకారమునకు లోపము వచ్చును.

ఆర్ధధాతుకమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చు ఇడాగమము గూడ ''యదాగమా స్తద్గుణీభూతా స్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే'' ('ఏది దేనికి ఆగమముగ వచ్చునో అది దానికి అంగమై దానిని గ్రహించినపుడు అది కూడ గ్రహింపబడును) అను పరిభాష ననుసరించి ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞమే యగును.

'అసంయోగాల్లిట్ కిత్' అను సూత్రముచే (454) పిద్భిన్నము లగు లిడాదేశప్రత్యయము లన్నియు కిత్తులు గాన, ఈ సూత్రముచే ఆకారము లోపింప 'పపతుః' 'పపుః' అను రూపములు సిద్ధించును. పాధాతువు అజంత మగు ఏకాచ్కధాతువు గాన అనుదాత్త మగుటచే అనిట్. కావున 'థల్' పర మగునపుడు భారద్వాజనియమముచే వికల్పముగను, 'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే నిత్యముగను ఇడాగమము వచ్చును. ఇడాగమము వచ్చినపుడు ఆకారలోపముచే (పై సూ.) 'పపిథ'అనియు, రాని పక్షమున 'పపాథ'అనియు రూపములు. 'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు ఇడాగమము నిత్యము గాన ఆకార లోపముచే 'పపివ' 'పపిమ' అను రూపము లగును.

లుట్, లృట్ మొదలగు ఆర్ధధాతుకములందు (ఇడాగమము రాదు గాన) 'పాతా- పాతారౌ- పాతారః,' ''పాస్యతి- పాస్యతః- పాస్యన్తి'' ఇత్యాది రూపము లగును.

ఆశీర్లిఙ్నందు యాసుడాగమము చేసిన పిమ్మట 'పాయాత్' అని యుండగా:-

493. ఏర్లిఙి 6.4.67

ఘుసంజ్ఞకానాం మాస్థాదీనాం చ ఏత్వం స్యాత్, ఆర్ధధాతుకే కితి లిఙి. 'పేయాత్' 'గాతి-స్థా-'. ఇతి సిచో లుక్- అపాత్; అపాతామ్.

ఏః, లిఙి. 'ఆర్ధధాతుకే' అధికారము. ''ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి'' నుండి 'ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం' ''దాజో యుడచిక్ఙితి'' నుండి 'క్ఙితి' అనువర్తించును. కాని ఆర్ధధాతుకలిఙ్‌కు క్విత్త్వమే కాని (సూ-431) ఙిత్త్వము అసంభావ్యము గాన 'క్ఙితి'లోని 'కితి' అనునది మాత్రమే అనువర్తించును. ఆర్ధధాతుకమును, కిత్తును అగు 'లిఙ్'పర మగునపుడు, ఘుసంజ్ఞకము లగు ధాతువులకును, మా, స్థా- గా, పా, హా ధాతువులకును ఏకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఏకారము చేయగా "పేయాత్ - పేయాస్తామ్ - పేయాసుః" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

'లుఙ్'లో 'చ్లి'కి ఆదేశముగ వచ్చిన 'సిచ్'కు "గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః సిచః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (441) లోపము. 'సిచ్'లోపించుటచే "అస్తి సిచోఽపృక్తే" అను సూత్రముచే (447) 'త్'కు ఈడాగమము వచ్చు ప్రసక్తి లేదు. "అపాత్- అపాతామ్" ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

లుఙ్ ప్రథమపురుషబహువచనమున 'అపాస్‌ఝి 'అని యుండగా సిజ్లోపము- 'అపా ఝి' అని యుండగా స్థానివద్భావముచే 'సిచ్'ఉన్నది గాన దానికంటె పర మగు 'ఝి'కి "సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ"అను సూత్రముచే (449) 'జుస్' ఆదేశము వచ్చును. లుప్త మగు సిచ్‌కు స్థానివద్భావము చేసి 'జుస్' ఆదేశము చేయుట ప్రకృతమున అభీష్టమే కాని 'భూ'మొదలగు ధాతువులలో కూడ నిట్లు స్థానివద్భావము చేసి జుసాదేశము చేయుటకు అవకాశ ముండును. తత్పరిహారార్థమై ఈ క్రింది నియమసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

494. ఆతః 3.4.110

సిజ్లుకి ఆదన్తాదేవ ఝేర్జుస్.

"ఝేర్జుస్'అను సూత్ర మనువర్తించును.". ఆతః సిజ్లుగన్తాదితి వక్తవ్యమ్" అను భాష్యపఠితవార్తికము ననుసరించి 'సిజ్లుకి' అనునది లభించును. 'సిచ్'కు లుక్ వచ్చినపుడు ఆదన్తధాతువుకంటె పర మగు 'ఝి'కి మాత్రమే 'జుస్' వచ్చును.

పైన చూపినట్లు 'సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచేతనే (449) జుసాదేశము వచ్చుచుండ ఈ సూత్రమును చెప్పుటచే ఇది నియమార్థ మని తేలుచున్నది. "సిద్ధే సత్యారభ్యమాణో విధిర్నియమాయ భవతి." సిజ్లుక్ చేసిన పిమ్మట 'ఝి'కి 'జుస్' చేయవలసి యున్నచో ఆదన్తధాతువుకంటె పర మగు దానికి మాత్రమే వచ్చు నని యభిప్రాయము. అందుచే 'భూ'మొదలగు ధాతువుల 'ఝి'కి 'జుస్' రాదు.

ఈ సూత్రముచే జుస్ (ఉస్) చేసిన పిమ్మట 'అపా+ఉస్' అని యుండగా:-

497. ఉస్యపదాన్తాత్ 6.1.96

అపదాన్తాదకారాత్ ఉసి పరరూపమేకాదేశః. అపుః. అపాస్యత్.

'ఏకః పూర్వపరయోః' అని అధికారము. 'అద్ గుణః' 'ఏఙి పర రూపమ్' అను సూత్రములనుండి 'అద్' 'పరరూపమ్' అను పదములు అను వర్తించును. అపదాంత మగు అకారముకంటె 'ఉస్' పర మగునపుడు పర రూపము ఏకాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పరరూపము చేయగా 'అపుః'అను రూపము నిష్పన్న మగును. లృఙ్‌నందు (ఇడాగమము రాదు గాన) 'అపాస్యత్-అపాస్యతామ్-అపాస్యన్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

గ్లై హర్షక్షయే. గ్లాయతి.

'గ్లై'ధాతువునకు హర్షనాశ మని యర్థము. 'లట్'కు తిబాద్యాదేశములు చేసిన పిమ్మట 'శప్' వచ్చును పిమ్మట ఆయాదేశము చేయగా 'గ్లాయతి-గ్లాయతః- గ్లాయన్తి' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మగును.

496. ఆదేచ ఉపదేశేఽశితి 6.4.45

ఉపదేశే ఏజన్తస్య ధాతోరాత్వం, నతు శితి. జగ్లౌ. గ్లాతా. గ్లాస్యతి. గ్లాయతు. అగ్లాయత్. గ్లాయేత్.

'ధాతోః'అధికారము. ఉపదేశమునందు ఏజంత మగు ధాతువునకు ఆత్వము వచ్చును, శిత్ పర మగునపుడు మాత్రము రాదు.

'గ్లై'ధాతువు ఉపదేశమున ఐకారాంతము గాన ధానికి లిడాద్యార్ధధాతుకములందు ఆత్వము వచ్చును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆత్వము చేసిన పిమ్మట 'గ్లా + అ' అని యుండగా 'ణల్'కు ఔత్వము (సూ-191), ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము, గకారమునకు చుత్వముచే జకారము, ఆకారౌకారములకు వృద్ధి చేయగా 'జగ్లౌ'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములు గూడ పాధాతులిడ్రూపముల వలె నుండును. గ్లాధాతువు అనిట్కము గాన 'లుట్' 'లృట్'లందు ఇడాగమము రాకుండుటచే 'గ్లాతా' 'గ్లాస్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్‌లందు ఐకారశప్‌అకారములకు ఆయాదేశము వచ్చి 'గ్లాయతు' 'అగ్లాయత్' 'గ్లాయేత్'ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఆశీర్లిఙ్‌నందు 'గ్లై యాత్' అని యుండగా నిత్యముగ ఆత్వము (సూ-496) వచ్చి 'గ్లాయాత్'అని యుండగా:-

497. వాన్యస్య సంయోగాదేః 6.4.68

ఘుమాస్థాదేరన్యస్య సంయోగాదేరాత ఏత్వం వార్ధధాతుకే కితి లిఙి.

ఈ సూత్రము 'ఘుమాస్థాగాపాజహాతిసాం హలి' అను సూత్రమునకు పిమ్మట వచ్చినది. కావున 'అన్యస్య' అనగా ఘుసంజ్ఞకధాత్వాదిభిన్న మని యర్థము. 'ఆర్ధధాతుకే' అని అధికారము. ఏర్లిఙి'అను సూత్రము, "అతోలోప ఇటిచ" "దీఙోయుడచిక్ఙితి" అను సూత్రములనుండి 'ఆతః' 'కితి' అను పదము లనువర్తించును. సంయోగాది యగు ఘుమాస్థాదిభిన్న ధాతువు ఆకారమునకు 'కిత్'అగు ఆర్ధధాతుకలిఙ్ పర మగునపుడు ఏత్వము వికల్పముగ వచ్చును ప్రకృతమున గ్లైధాతువు సంయోగాది గాన దీని ఆకారమునకు, కిత్ అగు ఆశీర్లిఙ్ పరముగ నుండుటచే, ఏకారము వికల్పముగ వచ్చిన పక్షమున 'గ్లేయాత్ గ్లేయాస్తామ్ గ్లేయాసుః' ఇత్యాదిరూపములును, ఏకారము రాని పక్షమున 'గ్లాయాత్, గ్లాయాస్తామ్, గ్లాయాసుః' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

'లుఙ్'నందు ఆత్వము చేసిన పిమ్మట (సూ-496) "అగ్లాస్ఈత్"అని యుండగా:-

498. యమరమనమాతాంసక్ చ 7.2.73

ఏషాం సక్ స్యాత్, ఏభ్యః సిచ ఇట్ స్యాత్ పరస్మైపదేషు. అగ్లాసీత్, అగ్లాస్యత్. హ్వృ కౌటిల్యే. హ్వరతి.

ఈ సూత్రమునందలి 'చ'కారముచే "ఇడత్యర్తివ్యయతీనామ్" "స్తుసుధూఞ్భ్యః పరస్మైపదేషు" "అఞ్చేః సిచి"అను సూత్రములనుండి 'ఇట్' 'పరస్మైపదేషు" 'సిచి' అను పదములు ఆకృష్టమగును. యమ్, రమ్, నమ్ ధాతువులకును ఆకారాంతధాతువులకును 'సక్'అను నాదేశము వచ్చును. వీటి 'సిచ్'కు ఇడాగమము కూడ వచ్చును. 'సక్'లోని అకారకకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు.

ఈ సూత్రముచే 'సక్' ఆదేశము కిత్తు గాన ధాతువునకు అంతావయవముగ వచ్చును. గ్లాధాతువు అనిడ్ధాతు వైనను ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము విధింపబడినది గాన 'అగ్లాస్ఇస్ఈత్' అని యుండగా 'ఇట ఈటి' అను సూత్ర ముచే (448) 'సిచ్'సకారము కు లోపము,- సవర్ణదీర్ఘము- 'అగ్లాసీత్' అను

రూపము సిద్ధించును. ప్రథమపురుషద్వివచనాదులందు కూడ 'సక్'ఇడాగమాదులు చేయుటచే 'అగ్లాసిష్టామ్' అగ్లాసిషుః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును. 'ఝి'కి 'సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచే (421) జుసాదేశము. లృజ్'నందు 'అగ్లాస్యత్' 'అగ్లాస్యతామ్' 'అగ్లాస్యన్' ఇత్యాదిరూపములు అగును. ప్రక్రియాదివిశేష మేదియును లేదు.

'హ్వౄ'ధాతువునకు కుటిల ప్రవర్తనము చేయుట అని అర్థము. 'లట్' నందు శప్ చేర్చిన పిమ్మట 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (390) గుణముచేయగా ('అర్'వచ్చి) 'హ్వారతి, హ్వారతః, హ్వారన్తి' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

'లిట్'ప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'తిప్'కు ణల్ ఆదేశము. ద్విత్వము (సూ-396); 'హ్వౄహ్వౄఅ', అభ్యాసకార్యము (సూ-398) 'హృ హ్వౄఅ'. 'ఉరత్' అను సూత్రముచే (475) ప్రథమఋవర్ణమునకు రపరమగు అకారము 'హర్ హ్వౄఅ' 'హలాదిః శేషః' (సూ-398)చే రేఫలోపము. మొదటి హకారమునకు "కుహోశ్చుః''అను సూత్రముచే (456) చవర్గాదేశము. ఆంతరతమ్యముచే హకారమునకు మొదట ఝకారము; దానికి 'అభ్యాసే చర్చ' అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వముచే జకారము. 'జహ్వౄ + అ', ఇపుడు ''అచో ఞ్ణితి'' అను సూత్రముచే(182)ఋకారమునకు వృద్ధి రావలసి యుండగా:-

499. *ఋతశ్చసంయోగాదేర్గుణః* 7.4.10

ఋదన్తస్య సంయోగాదేరఙ్గస్య గుణో లిటి. ఉపధాయా వృద్ధిః; జహ్వార, జహ్వరతుః, జహ్వరుః, జహ్వర్థ, జహ్వరథుః, జహ్వర, జహ్వార-జహ్వర, జహ్వరివ, జహ్వరిమ. హ్వర్తా.

'దయతేర్దిగి లిటి'నుండి 'లిటి'అనువర్తించును. ఋదంతమును సంయోగాదియు నగు అంగమునకు లిట్ పర మగునపుడు గుణము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఋకారమునకు గుణము చేయగా 'అర్' వచ్చుటచే 'జహ్వర్ + అ' అని యుండగా ''అత ఉపధాయాః''అను సూత్రముచే (457)ఉపధావృద్ధి వచ్చుటచే 'జహ్వార' అను రూపము సిద్ధించినది. వాస్తవమున ఇచట 'అచో ఞ్ణితి'అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి చేసినను 'జహ్వార' అను రూపము సిద్ధించును గాన మొదట గుణము చేసి, పిమ్మట ఉపధావృద్ధి చేయవలసిన ఆవశ్యకత లేదు కాని'తిప్' 'సిప్''మిప్' భిన్నము లగు ప్రత్యయములు పర

మగునపుడు 'లిట్' కిత్ అగును గాన అచట "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః"(390) అను గుణము రాకుండుటచే ఆ స్థలములందు గుణము వచ్చుటకై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. ఈ సూత్రము 'అచోఞ్ణితి' అను సూత్రమును గూడ బాధించును. అందుచే మొదట దానిచే గుణము చేసి పిమ్మట ఉపధావృద్ధి చేయవలసి వచ్చినది

'థల్'పర మగునపుడు, ఇది ఋదంతధాతువు గాన పాణినిమతమున 'అచస్తాస్వత్థల్యనిటోనిత్యమ్' అను సూత్రముచేతను (482) భారద్వాజమత మున "ఋతోభారద్వాజస్య" అను సూత్రముచేతను (484) ఇడాగమము నిషిద్ధము గాన గుణము మాత్రము (సూ-499) చేయగా 'జహ్వర్థ' అను రూపము సిద్ధించినది. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ణలుత్తమో వా'అను సూత్రముచే(458) ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన ఉపధావృద్ధి వచ్చినపుడు 'జహ్వార' అనియు, గుణము మాత్రమే వచ్చినపుడు 'జహ్వర' అనియు రూపద్వయ ముండును. 'వ','మ'లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము. పై సూత్రముచే గుణము చేయగా 'జహ్వరివ' 'జహ్వరిమ' అను రూపము లగును.

'హ్వౄ'ధాతువు అనుదాత్తధాతువు. ("ఊదౄదన్తైః" అను శ్లోకము నందు పరిగణితము లగు ధాతువులలో చేరలేదు.) అందుచే 'లుట్'నందు 'తా' పర మగునపుడు ఇడాగమము నిషిద్ధము గాన (సూ-477) "సార్వధాతుకార్ధ ధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము మాత్రము వచ్చి 'హ్వర్తా' 'హ్వర్తారౌ' 'హ్వర్తారః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృట్‌నందు గూడ 'స్య' పర మగునపుడు పైన చూపిన విధముగ ఇడా గమనిషేధము ప్రవర్తించుచుండగా:-

500. ఋద్ధనోః స్యే 7.2.70

ఋతో హన్తేశ్చ స్యస్యేట్. హ్వరిష్యతి. హ్వరతు. అహ్వరత్, హ్వరేత్.

'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః'నుండి 'ఇట్'అనువర్తించును. హ్రస్వఋకా రాంతధాతువునకును హనధాతువునకును పర మగు 'స్య' అనుదానికి ఇడాగమము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'స్య'కు ఇడాగమము, ఋకారమునకు గుణము (సూ- 499) చేయగా 'హ్వరిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'లోట్', 'లఙ్', 'విధిలిఙ్'లలో విశేషకార్యము లేవియు లేవు. 'ఆశీ ర్లిఙ్'నందు యాసుడాగమము చేసిన పిమ్మట 'హ్వృయాత్' అని యుండగా, 'కిదాశిషి' (434) అను సూత్రము ననుసరించి 'యాసుట్' 'కిత్' గాన 'క్ఙితి చ' అను సూత్రముచే (435) గుణము నిషేధింపబడినది గాన మరియొక గుణవిధాయకసూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

501. గుణోఽర్తిసంయోగాద్యోః 7.4.29

అర్తేః సంయోగాదేః ఋదన్తస్య చ గుణః స్యాత్; యకి యాదావార్ధధాతుకే లిఙి చ. హ్వార్యాత్, అహ్వార్షీత్, అహ్వారిష్యత్. శ్రు శ్రవణే.19.

'అఙ్గస్య' అధికారము. 'రీఙృతః'నుండి 'ఋతః' అనియు, 'రిఙ్ శగ్లిఙ్క్షు' నుండి 'యకి' 'లిఙి' అనియు, 'అయఙ్ యి క్ఙితి' నుండి 'యి'అనియు అనువర్తించును. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః'నుండి అసార్వధాతుకపదము అనువర్తించును. అనగా 'ఆర్ధధాతుకే' అని అర్థము. ఋధాతువునకును, సంయోగాది యగు ఋకారాంతధాతువునకును, యక్, యకారాదిఆర్ధధాతుకలిఙ్ పరముగ నున్నపుడు గుణము వచ్చును.

'లిఙాశిషి'అను సూత్రముచే (433) ఆశీర్లిఙ్ ఆర్ధధాతుకసంజ్ఞము గాన ఈ సూత్రముచే గుణము చేయగా 'హ్వార్యాత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లుఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున అడాగమము (సూ-425) ఇకారలోపము (సూ-426), చ్లి (సూ-439), సిచ్ (సూ-440), తకారమునకు ఈడాగమము (సూ-447) చేసిన పిమ్మట, 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు' అను సూత్రముచే (486) ఋకారమునకు వృద్ధియు (ఆర్) సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము చేయగా 'అహ్వార్షీత్'అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనాదులందు గూడ వెనుకటి వలెనే 'అహ్వార్ష్టామ్' 'అహ్వార్షుః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృఙ్నందు 'ఋద్ధనోః స్యే' అను సూత్రముచే (500) ఇడాగమము వచ్చి 'అహ్వారిష్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

502. శ్రువః శృ చ 3.1.74

శ్రువః శృ ఇత్యాదేశః స్యాత్; శ్నుప్రత్యయశ్చ. శృణోతి.

శ్రుధాతువునకు వినుట అని అర్థము.

చకారముచే 'స్వాదిభ్యః శ్నుః'అను సూత్రమునందలి 'శ్నుః' అనునది అనువర్తించును. శ్రుధాతువునకు 'శృ'అనునాదేశము 'శ్ను'ప్రత్యయము కూడ వచ్చును.

ఈ శ్నుప్రత్యయము 'శప్'కు అపవాదముగ విధింపబడినది గాన ఈ 'శ్ను'ప్రత్యయ'శృ'ఆదేశములు 'శప్'వచ్చుటకు అవకాశము గల లట్, లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్‌లందు మాత్రమే వచ్చును. శ్నుప్రత్యయమునందలి శకారము ఇత్సంజ్ఞకము గాన ఇది సార్వధాతుకసంజ్ఞకము.'లట్'ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శ్రు + తి' అని యుండగా శప్‌ను బాధించి ఈ సూత్రముచే 'శ్ను'ప్రత్యయము, ధాతువునకు 'శృ'ఆదేశము. 'శృ ను తి'అని యుండగా నకారోత్తరవర్తి యగు ఉకారమునకు 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము- 'శృనోతి'; 'ఋవర్ణాన్నస్య ణత్వం వాచ్యమ్' అను వార్తికముచే నకారమునకు ణకారము- 'శృణోతి'. రాబోవు సూత్రముచే (503) 'శ్ను' ప్రత్యయమునకు ఙిద్వద్భావము చెప్పబడ నున్నది గాన అది 'ఙిత్'వంటి దగుటచే 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (390) 'ఋ'కారమునకు రావలసి యున్న గుణము "క్ఙితి చ" అను సూత్రముచే (435) నిషేధింపబడినది.

503. సార్వధాతుకమపిత్ 1.2.4

అపిత్ సార్వధాతుకం ఙిద్వత్. శృణుతః.

'గాఙ్కుటాదిభ్యో ఞ్ణిన్ఙిత్'నుండి 'ఙిత్'అనువర్తించును. వాస్తవమున ఙకారేత్కము కానిది ఙిత్తు కాజాలదు గాన ఙిత్తు అగును అనగా 'ఙిత్'వంటిది అగు నని అర్థము.

పకారేత్కము కాని సార్వధాతుకము ఙిత్'వంటి దగును. ఇచట 'శ్ను' అనునది సార్వధాతుకము. కాని పకారేత్కము కాదు. అందుచే దానికి ఈ సూత్రముచే ఙిద్వద్భావము వచ్చును గాన ఋకారమునకు గుణము రాదు. ప్రథమపురుషద్వివచనప్రత్యయము లగు 'తస్'మొదలగునవి కూడ అపిత్సార్వధాతుకము లగుటచే ఙిద్వద్భావము వచ్చి నకారోత్తరవర్తి ఉకారమునకు గుణము రాదు. అందుచే గుణరహితము లగు 'శృణుతః'ఇత్యాదిరూపము లగును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'ఝి'కి అన్తాదేశము (సూ-391) చేసిన పిమ్మట 'శృణు అన్తి' అని యుండగా 'అన్తి' అనునది అపిత్సార్వధాతుకము గాన జిద్వద్భావముచే గుణము రాదు. ఇక "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియ జువజౌ" అను సూత్రముచే (199) ఉవజాదేశము రావలసి యుండ:-

504. హుశ్నువోః సార్వధాతుకే 6.4.87

హ్నుశ్నువోరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్యోవర్ణస్య యణ్ స్యాదచి సార్వధాతుకే. శృణ్వన్తి, శృణోషి, శృణుథః, శృణుథ, శృణోమి.

'ఇణో యణ్'నుండి 'యణ్'అనుపదము, "అచిశ్నుధాతుభ్రువాంయ్వోరియజువజౌ"నుండి 'అచి' అను పదము, "ఏరనేకాచోఽసంయోగపూర్వస్య" నుండి 'అనేకాచః' "అసంయోగపూర్వస్య"అను పదములు, 'ఓః సుపి'నుండి 'ఓః'అను పదము అనువర్తించును. హుధాతువుయొక్కయు, అనేకాచ్క మగు 'శ్ను'ప్రత్యయాంతాంగము యొక్కయు అసంయోగపూర్వక మగు ఉవర్ణమునకు అజాదిసార్వధాతుకము పర మగునపుడు 'యణ్'వచ్చును.

ఇచట 'శృణు' అనునది శ్నుప్రత్యయాంత మగు అనేకాచ్కాంగము. దీని వెనుక సంయోగము లేదు. అన్తి అను అజాదిసార్వధాతుకము పరముగ నున్నది. అందుచే యణాదేశము చేయగా 'శృణ్వన్తి' అను రూపము సిద్ధించినది. శృణోషి-'శృణోతి' యందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. 'శృణుథః శృణుథ:- 'థస్', 'థ'లు అపిత్సార్వధాతుకములు గాన జిద్వద్భావముచే ఉకారమునకు గుణము రాలేదు. 'శ్ను'కూడ అపిత్సార్వధాతుక మగుటచే జిద్వద్భావముచే ఋకారమునకు గుణము రాలేదు. 'శృణోమి' యందు కూడ 'శృణోతి' యందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును.

'వస్' 'మస్'లు పర మగునపుడు 'శృ'ఆదేశశ్నుప్రత్యయాదులు చేసిన పిమ్మట 'శృణువస్' 'శృణుమస్'అని యుండగా;-

505. లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్వోః 6.4.107

అసంయోగపూర్వస్య ప్రత్యయోకారస్య లోపో వా మ్వోః పరయోః.

శృణ్వః, శృణువః, శృణ్మః, శృణుమః. శుశ్రావ, శుశ్రువతుః, శుశ్రువుః, శుశ్రోథ, శుశ్రువథుః, శుశ్రువ; శుశ్రావ-శుశ్రవ; శుశ్రువ,

శుశ్రువు. శ్రోతా. శ్రోష్యతి, శృణోతు - శృణుతాత్, శృణుతామ్, శృణ్వన్తు.

ఈ సూత్రము "ఉతశ్చప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్"అను సూత్రము తరువాత వచ్చుచున్నది గాన 'అస్య' అను పదము ఉకారమును పరామర్శించు చున్నది. 'అఙ్గస్య'అధికారము. ప్రత్యయావయవము, అసంయోగపూర్వము నగు ఉకారము అంతమునందు గల అంగమునకు మకారవకారములు పరముగ నున్న పుడు వికల్పముగ లోపము వచ్చును.

'అలోన్త్యస్య'అను సూత్రము(21)ననుసరించి ఈ లోపము అంగమునకు అంతమునం దున్న ఉకారమునకు వచ్చును. ఈ సూత్రముచే లోపము వైకల్పి కము గాన శృణ్వః, శృణువః; శృణ్మః, శృణుమః అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

'శృ'ఆదేశశ్నుప్రత్యయములు సార్వధాతుకములందే వచ్చును గాన లిట్టు నందు రావు. ప్రథమపురుషైకవచనమున తిప్, ణలాదేశ, ద్విత్వ, అభ్యాసకార్య, వృద్ధి, ఆవాదేశములచే 'శుశ్రావ' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహు వచనములందు "అచిశ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియవజువజౌ"అను సూత్రముచే (199) ఉవజాదేశము చేయగా 'శుశ్రువతుః' 'శుశ్రువుః'అను రూపములగును.

"కృసృభృవృస్తుద్రుస్రుశ్రువో లిటి''అను సూత్రముచే (481) శ్రుధాతువు నకు లిట్టునందు ఇడాగమము నిషేధింపబడినది గాన 'థల్' పర మగునపుడు గుణముచే 'శుశ్రోథ' అను రూప మగును. 'థల్'పిత్ గాన ''సార్వధాతుక మపిత్''అను సూత్రముచే (503) జిద్వద్భావము లేదు. ఉత్తమపురుషైకవచన మున ''ణలుత్తమో వా'' అను సూత్రముచే (458) ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన వృద్ధి, గుణ, ఆవాదేశ, అవాదేశములచే 'శుశ్రావ' 'శుశ్రవ'అను రూప ద్వయము సిద్ధించును. ఇతరస్థలములందు ఉవజాదేశము. లుట్, ల్యట్టులందు 'తాస్' 'స్య' ప్రత్యయములు చేర్చిన పిమ్మట 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము. 'శ్రోతా, శ్రోష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'శృణోతు', 'శృణుతాత్':- లోట్టునందు 'శప్'ను బాధించి శ్నుప్ర త్యయము. 'శృ'ఆదేశము వచ్చును ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తిప్', 'పిత్' గాన జిద్వద్భావము లేకుండుటచే, ఉకారమునకు గుణము చేయగా 'శృణోతు'

అనియు 'తాతజ్' జిత్తు గాన గుణము నిషిద్ధమగుటచే 'శృణుతాత్' అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును.

శృణుతామ్:. 'తస్'అపిత్సార్వధాతుకము గాన జిద్వద్భావముచే గుణ నిషేధము. బహువచనమున ఉపజాదేశమును బాధించి 'హుశ్నువోః సార్వ ధాతుకే'అను సూత్రముచే (504) యణ్వచ్చుటచే "శృణ్వన్తు" అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'శ్ను'ప్రత్యయ 'శృ'ఆదేశములు చేసిన పిమ్మట 'శృణుసిప్'అని యుండగా 'సిప్'కు 'హి' ఆదేశము (సూ-417) 'శృణుహి'అని యుండగా:-

506. ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్ 6.4.106

అసంయోగపూర్వాత్ ప్రత్యయాత్ ఉతో హేర్లుక్. శృణు, శృణుతాత్, శృణుతమ్, శృణుత.

'అతో హేః' 'చిణో లుక్'అను సూత్రములనుండి 'హేః' 'లుక్'అను వర్తించును. సంయోగము పూర్వమునందు లేనిదియు ప్రత్యయావయవమును అగు ఉకారముకంటె పరమైన 'హి'కి లుక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'హి'లోపింపగా 'శృణు' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు అపిత్సార్వధాతుకము గాన జిద్వద్భావముచే గుణ విషేధము. 'శృణుతమ్' 'శృణుత'అను రూపములు సిద్ధించును.

గుణావాదేశౌ- శృణవాని, శృణవావ, శృణవామ.

అశృణోత్ - అశృణుతామ్ - అశృణ్వన్

అశృణోః - అశృణుతమ్- అశృణుత

అశృణవమ్ - అశృణ్వ, అశృణువ- అశృణ్మ, అశృణుమ.

శృణుయాత్ - శృణుయాతామ్ - శృణుయుః

శృణుయాః - శృణుయాతమ్ - శృణుయాత

శృణుయామ్ - శృణుయావ - శృణుయామ.

శ్రూయాత్. అశ్రౌషేత్. అశ్రోష్యత్. గమ్లగతౌ 20.

లోట్ ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మేర్నిః' అను సూత్రముచే (419) 'మి'కి 'ని'ఆదేశము. 'ఆడుత్తమస్య పిచ్చ'అను సూత్రముచే (420) ఆడాగమము. ఈ ఆడాగమమునకు పిత్త్వము కూడ అతిదిష్ట మైనది గాన 'వ' 'మ' లకు గూడ "సార్వధాతుకమపిత్"అను సూత్రముచే (503) జిద్వద్భావము లేదు గాన ఉత్తమపురుషరూపములం దన్నిటియందును "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము అవాదేశము చేయుటచే శృణవాని, శృణవావ, శృణవామ'అను రూపములు సిద్ధించును.

అశృణోత్:- లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున గుణము చేయగా 'అశృణోత్'అను రూపము. 'అశృణుతామ్':- ద్వివచనమున జిద్వద్భావ ముండుటచే గుణము నిషిద్ధము. 'అశృణ్వన్':- బహువచనమున 'హుశ్నువోః సార్వధాతుకే'అను సూత్రముచే (504) యణ్ వచ్చినది. అశృణోః. 'సిప్', పకారేత్క మగుటచే జిద్వద్భావము లేదు గాన గుణము. సకారమునకు రుత్వ విసర్గలు. అశృణవమ్:- ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'మిప్'స్థానమున వచ్చిన 'అమ్' పకారేత్కము గాన జిద్వద్భావగుణనిషేధములు లేకుండుటచే గుణావాదేశములు చేయగా 'అశృణవమ్' అను రూపము. ద్వివచనబహువచనములందు "లోపశ్చాస్యాన్యతరస్యాం మ్వోః" అను సూత్రముచే (505) ఉకారలోపము వైకల్పికము గాన "అశృణ్వ, అశృణువ;" 'అశృణ్మ;' అశృణుమ' అను రూపద్వయము.

'విధిలిఙ్'నందు "యాసుట్ పరస్మైపదేషూదాత్తో ఙిచ్చ"అను సూత్రముచే (428) విహిత మగు 'యాసుట్' ఙిత్తు గాన గుణము రాకుండుటచే 'శృణుయాత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

అశీర్లిఙ్నందు "అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః"అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము "శ్రూయాత్, శ్రూయాస్తామ్, శ్రూయాసుః" ఇత్యాదిరూపము లగును

లుఙ్నందు "సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (486) వృద్ధి చేయగా "అశ్రౌషీత్- అశ్రౌష్టామ్- అశ్రౌషుః; అశ్రౌషీః-అశ్రౌష్టమ్- అశ్రౌష్ట, అశ్రౌషమ్- అశ్రౌష్వ- అశ్రౌష్మ" అను రూపము లగును.

'ల్ఌఙ్'నందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. "అశ్రోష్యత్', 'అశ్రోష్యతామ్', 'అశ్రోష్యన్' ఇత్యాదిరూపము లుండును.

గమ్ధాతువునకు నడచుట, వెళ్ళుట అని అర్థము.

507. ఇషు,గమి,యమాం ఛః 7.3.77

ఏషాం ఛః స్యాత్ శితి. గచ్ఛతి. జగామ.

'ష్ఠివుక్లమిచమాం శితి'నుండి 'శితి'అనువర్తించును. 'ఇష్', 'గమ్', 'యమ్'ధాతువులకు 'శిత్'అగు ప్రత్యయము పర మగునపుడు ఛకారము వచ్చును.

గమ్ధాతువునకు 'లట్'నందు 'శప్'చేర్చిన పిదప 'శప్' శిత్తు గాన ఈ సూత్రముచే ఛకారము. 'అలోన్త్యస్య'అను సూత్రముచే (21) అంత్యమగు మకారమునకు ఆదేశముగ వచ్చును. 'గఛ్అతి' అని యుండగా "ఛే చ" అను సూత్రముచే (101) గకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు తుగామము. పిమ్మట ఆ తకారమునకు శ్చుత్వముచే చకారము. 'గచ్ఛతి' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు గూడ ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును. లిట్టునందు ప్రథమ పురుషైకవచనమున ద్విత్వాభ్యాసకార్యచుత్వఉపధావృద్ధులచే 'జగామ' అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనబహువచనములందు "జగమ్అతుస్" 'జగమ్ ఉస్'అని యుండగా:-

508. గమ, హన, జన, ఖన, ఘసాం, లోపః, క్ఙిత్యనఙి 6.4.98

ఏషాముపధాయా లోపోఽజాదౌ క్ఙితి, న త్వఙి. జగ్మతుః, జగ్ముః, జగమిథ-జగన్థ, జగ్మథుః, జగ్మ, జగామ - జగమ, జగ్మివ, జగ్మిమ. గన్తా.

"ఊదుపధాయా గోహః"నుండి 'ఉపధాయాః'అనువర్తించును. 'అఙ్గస్య' అధికారము. 'అచిశ్నుధాతుభ్రువాంయ్వోరియఙువఙౌ'నుండి అనువర్తించిన 'అచి' అనుదానిని అఙ్గాక్షిప్త మగు "ప్రత్యయే" అనుదానికి విశేషణముగ చేయుటచే 'అజాదౌ ప్రత్యయే'అని లభించినది. గమ్, హన్, జన్, ఖన్, ఘస్ ధాతువుల ఉపధకు 'అఙ్'భిన్న మగు 'కిత్' లేక 'ఙిత్' అగు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

'అసంయోగాల్లిట్కిత్' అను సూత్రముచే పిద్భిన్నము లగు లిడాదేశము లన్నియు కిత్తులు గాన ఇచట అజాదులును, కిత్తులును అగు 'అతుస్' 'ఉస్'లు

పరముగ నుండుటచే 'జగమ్'లోని ఉపధ యగు గకారో త్తరవ ర్తి అకారమునకు లోపము. 'జగ్మతుః' 'జగ్ముః'అను రూపములు సిద్ధించినవి. 'థల్'పర మగు నపుడు- 'ఉపదేశేత్వతః'అను సూత్రముచే (483) భారద్వాజనియమము ననుస రించి ఇడ్వికల్పము. 'ఇట్' వచ్చిన పక్షమున 'జగమిథ' అనియు; రాని పక్ష మున 'జగమ్థ' అని యుండగా, "నశ్చాపదా న్తస్య ఝలి"అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అనుస్వారము, దానికి "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః" అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు నకారము వచ్చుటచే 'జగన్థ' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనబహువచనములందు ఉపధాలోపము. ఉ త్తమపురు షైకవచనమునందు 'ణలు త్తమో వా'అను సూత్రముచే (458) ణి త్త్వవికల్పము గాన వృద్ధిభావాభావములచే 'జగామ' 'జగమ'అను రూపద్వయము సిద్ధించును. వ, మ,లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము నిత్యముగ వచ్చును. ఇవి కూడ 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్తులు గాన ఉపధా లోపముచే 'జగ్మివ' 'జగ్మిమ'అను రూపములు సిద్ధించినవి. లుట్‌నందు 'ఇట్' రాదు గాన 'గన్తా' 'గన్తారౌ' 'గన్తారః' ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

509. *గమేరిట్ పరస్మైపదేషు* 7.2.58

గమేః పరస్య సాదేరార్ధధాతుకస్య 'ఇట్' స్యాత్ పరస్మైపదేషు. గమిష్యతి. గచ్ఛతు. అగచ్ఛత్. గచ్ఛేత్. గమ్యాత్.

'సేఽసిచి. కృత, చృత, ఛృద, తృద, నృతః' నుండి 'సే', "ఆర్ధ ధాతుకస్యేడ్వలాదేః"నుండి 'ఆర్ధధాతుకస్య' అనువ ర్తించును. గమ్‌ధాతువుకంటె పరమైన సకారాది యగు ఆర్ధధాతుకమునకు, పరస్మైపదమునందు ఇడాగమము వచ్చును.

లృట్‌నందు 'స్య'అనునది సకారాది యగు ఆర్ధధాతుకము గాన, దానికి ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము చేయగా 'గమిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. సార్వధాతుకము లగు లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్ లందు ఛత్వ, తుగాగమ, శ్చుత్వా దులచే 'గచ్ఛతు' "అగచ్ఛత్" 'గచ్ఛేత్'ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆశీర్లిఙ్ నందు 'శప్' లేదు గాన ఛత్వము రాదు. యాసుడాగమము చేయగా 'గమ్యాత్' 'గమ్యాస్తామ్' 'గమ్యాసుః'ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

510. పుషాదిద్యుతాద్యౢదితః పరస్మైపదేషు 3.1.55

శ్యన్వికరణపుషాదేః, ద్యుతాదేః, ఌదితశ్చ పరస్య చ్లేరఙ్ పరస్మైపదేషు. అగమత్. అగమిష్యత్.

ఇతి పరస్మైపదినః.

'చ్లేః సిచ్'నుండి 'చ్లేః' "అస్యతి, వక్తి, ఖ్యాతిభ్యోఽఙ్"నుండి 'అఙ్' అనువర్తించును. శ్యన్వికరణమునందలి పుషాదిధాతువులకంటెను, ద్యుతాదిధాతువులకంటెను, ఌకారము ఇత్సంజ్ఞకముగా గల ధాతువులకంటెను పర మగు 'చ్లి'కి పరస్మైపదములందు 'అఙ్' ఆదేశముగ వచ్చును.

లుఙ్‌నందు 'చ్లి'ప్రత్యయము చేసిన పిమ్మట 'చ్లేః సిచ్' అను సూత్రముచే (440) సిజాగమము రావలసి యుండగా, 'గమ్'ధాతువు ఌకారేత్కము గాన, 'సిచ్'ను బాధించి 'అఙ్' వచ్చుటచే "అగమ్ + అ + త్" 'అగమత్' 'అగమతామ్,' 'అగమన్' ఇత్యాదిరూపములు నిష్పన్న మైనవి.

'ౡఙ్'నందు "గమేరిట్ పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (509) ఇడాగమము చేయగా "అగమిష్యత్" ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఇంతవరకును భ్వాదిగణములోని కొన్ని పరస్మైపదధాతువులు చెప్పబడినవి.

అథ ఆత్మనేపదినో ధాతవః.

ఏధ వృద్ధౌ. 1.

'ఏధ'ధాతువుకు వృద్ధి పొందుట అని అర్థము. ఏధధాతువునందలి అకారము అనుదాత్తము, ఇత్సంజ్ఞకము. అందుచే "అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదం" అను సూత్రముచే (381) దానికి ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును. 'తిప్, తస్, ఝి—' సూత్రమునందలి (377) 'త'మొదలు 'మహిఙ్' వరకును గల తొమ్మిది ప్రత్యయములను "తఙానావాత్మనేపదమ్"అను సూత్రముచే (379) ఆత్మనేపద సంజ్ఞకములు.

లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున లకారమునకు 'త'ప్రత్యయము. 'శప్' చేర్చిన పిదప 'ఏధ్ అ త' అని యుండగా:-

511. టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే 3.4.79

టితో లస్యాత్మనేపదానాం టేరేత్వమ్. ఏధతే.

టితః, ఆత్మనేపదానాం, టేః. ఏ 'లస్య'అని అధికారము. "ఆదేశానామ్"అని అధ్యాహారము టిత్ అగు లకారమునకు ఆదేశముగ వచ్చిన ఆత్మనేపదప్రత్యయముల 'టి'కి ఏకారము వచ్చును.

ఇచట 'త'టిత్తగు లట్‌స్థానమున వచ్చిన ఆత్మనేపదప్రత్యయము గాన దాని 'టి'అగు అకారమునకు ('అచోన్త్యాది టి'-39). ఏత్వము చేయగా 'ఏధతే' అను రూపము సిద్ధించినది.

ద్వివచనమున 'ఏధ ఆతామ్'అని యుండగా 'ఆమ్'అనునది టిసంజ్ఞకము గాన దానికి ఏత్వము చేయగా 'ఏధ ఆతే' అని యున్నది. 'ఆతామ్'అనుదానికి 'సార్వధాతుకమపిత్'అను సూత్రముచే (503) ఙిద్వద్భావ మున్నది. ఇట్లుండగా-

512. ఆతో ఙితః 7.2.81

అతః పరస్య ఙితామాకారస్య ఇయ్ స్యాత్. ఏధేతే. ఏధన్తే.

"అతోయేయః"నుండి 'అతః' 'ఇయః' అనువర్తించును. హ్రస్వ మగు అకారముకంటె పరమును, ఙిత్ అగు ప్రత్యయమునకు అవయవమును అగు ఆకారమునకు 'ఇయ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'ఆతే'లోని ఆకారమునకు 'ఇయ్'ఆదేశము చేయగా 'ఏధ + ఇయ్తే'—గుణము—ఏధేయ్తే – "లోపోవ్యోర్వలి"అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము—"ఏధేతే"అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'ఝోఽన్తః'అను సూత్రముచే (391) ఝకారమునకు అన్తాదేశము, అకారమునకు ఏత్వము (సూ-511) చేయగా 'ఏధన్తే'అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమునందు 'ఏధథాస్' అని యుండగా:-

513. థాసః సే 3.4.80

టితో లస్య థాసః సే స్యాత్. ఏధసే, ఏధేథే, ఏధధ్వే. 'అతో గుణే'—ఏధే, ఏధావహే. ఏధామహే.

'లస్య'అధికారము. 'టిత ఆత్మనేపదానాం టేరే'నుండి 'టితః'అను వర్తించును. 'టిత్'అగు లకారము స్థానమున వచ్చిన 'థాస్'కు 'సే'ఆదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'సే'ఆదేశము వచ్చి 'ఏధసే'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున 'ఏధ + ఆథామ్' అని యుండగా 'టి'సంజ్ఞక మగు 'ఆమ్'కు

ఏత్వము. ఏధఆథే, ఆకారమునకు ఇమ్, గుణము, యకారలోపము చేయగా ''ఏధేథే'' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున —'ఏధ + ధ్వమ్'. టిసంజ్ఞక మగు 'అమ్'కు ఏత్వము చేయుటచే 'ఏధధ్వే' అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఏధ + ఇ(ట్)'అని యుండగా ఇకారమునకు ఏత్వము (సూ-511)— 'ఏధ + ఏ'అని యుండగా "అతోగుణే" అను సూత్రముచే (274) పరరూపము- 'ఏధే' అను రూపము నిష్పన్న మగును. ద్వివచనబహువచనములందు 'ఏధ + వహి' "ఏధమహి"అని యుండగా ఇకారమునకు ఏత్వము- 'ఏధవహే' "ఏధమహే"- 'అతో దీర్ఘో యఞి' అను సూత్రముచే (392) ధకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు దీర్ఘము. "ఏధావహే" "ఏధామహే" అను రూపములు సిద్ధించినవి.

514. ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽనృచ్ఛః 3.1.36

ఇజాదిర్యో ధాతుర్గురుమాన్ ఋచ్ఛత్యన్యః తతః ఆమ్ స్యాల్లిటి.

"ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్" నుండి 'ధాతోః' అనుసదము, "కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి"నుండి 'ఆమ్' 'లిటి' అను పదములను అనువర్తించును. ఇచ్ ఆదియందు కలదియు, గురువు కలదియు ఋచ్ఛ ధాతుభిన్నమైనదియు ఆగు ధాతువునకు 'లిట్' పర మగునపుడు 'ఆమ్' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇచట 'ఏధ్'ధాతువునకు ఏకారరూప మగు 'ఇచ్'ఆదియం దున్నది. ఏకారము గురువర్ణము గాన ఈ ధాతువు 'గురుమత్'. కావున దీనికి 'లిట్'నందు 'ఆమ్' వచ్చినది. 'ఆమ్' వచ్చిన పిమ్మట 'ఆమః' అను సూత్రముచే (473) ఆమ్‌కంటె పర మగు 'లిట్'కు లోపము. 'ఏధామ్'అని యుండగా "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి"అను సూత్రముచే (474) లిట్‌పరకము లగు కృ, భూ, అస్, ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును. అందు 'కృఞ్' ధాతువు 'ఞిత్'గాన 'స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే"అను సూత్రముచే (381) క్రియాఫలము కర్తకు చెందునపుడు మాత్రమే ఆత్మనేపదము వచ్చును. పరునకు చెందునపుడు పరస్మైపదము వచ్చును. కావున ఈ అనుప్రయుక్తకృఞ్‌ధాతువునకు ఆత్మనేపదమే కాక పరస్మైపదము కూడ రావలసి యుండ నియమవిధాయకసూత్రము చెప్పబడుచున్నది:-

515. ఆమ్ప్రత్యయవత్ కృఞోఽనుప్రయోగస్య 1.3.63

ఆమ్ప్రత్యయో యస్మాదితి అతద్గుణసంవిజ్ఞానో బహుప్రీహిః, ఆమ్ప్రకృత్యా తుల్యమనుప్రయుజ్యమానాత్ కృఞోప్యాత్మనేపదమ్.

"అనుదాత్తజితఆత్మనేపదమ్"నుండి 'ఆత్మనేపదమ్' అనువర్తించును. 'ఆమ్ప్రత్యయవత్' అనుదానికి "ఆమ్ప్రత్యయః యస్మాత్ సః ఆమ్ప్రత్యయః- ఆమ్ప్రత్యయస్యేవ ఆమ్ప్రత్యయవత్" అని విగ్రహము. దేనికంటె పరముగ ఆమ్ప్రత్యయము చేర్చబడినదో దానివలె అని అర్థము.

అనుప్రయుక్తమగు కృఞ్'ధాతువునకు, ఆమ్ప్రత్యయము ఏ ధాతువునకు చేర్చబడినదో ఆ ధాతువునకు వలె ఆత్మనేపదము వచ్చును. అనగా ఆమ్ప్రత్యయము చేర్చిన ప్రకృతిధాతువు ఏ పదమునందు (ఆత్మనేపదము గాని పరస్మైపదము గాని) ఉండునో అనుప్రయుక్తమగు కృధాతువు కూడ ఆ పదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును అను భావార్థమును గ్రహింపవలెను. అందుచేతనే 'గుపూ'ధాతువు పరస్మైపదధాతువు గాన 'గోపాయాఞ్చకార'ఇత్యాది పరస్మైపదరూపములు మాత్రమే ఉన్నవి గాని 'గోపాయాఞ్చక్రే'ఇత్యాదిఆత్మనేపదరూపము లుండవు.

ప్రకృతమున ఆమ్ప్రత్యయము 'ఏధ'ధాతువుకు చేర్చబడినది గాన ఇది ప్రకృతిధాతువు. ఇది ఆత్మనేపదమునం దున్నది కావున అనుప్రయుక్తమగు కృధాతువు కూడ ఆత్మనేపదమునందు మాత్రమే ప్రయోగింపబడును.

తద్గుణసంవిజ్ఞానము, అతద్గుణసంవిజ్ఞానము అని బహుప్రీహి రెండు విధములు. బహుప్రీహియందు సాధారణముగ అన్యపదార్థము ప్రధానముగ నుండును. ప్రయుక్తము లగు పదముల అర్థము దానికి విశేషణముగ నుండును. ప్రధాన మగు అన్యపదార్థముతో పాటు దానికి విశేషణములుగ నున్న ప్రయుక్త పదార్థములకు గూడ క్రియాన్వయ మున్నచో తద్గుణసంవిజ్ఞానబహుప్రీహి యని పేరు. వాటికా విధముగ క్రియాన్వయము లేకున్నచో అతద్గుణసంవిజ్ఞానబహుప్రీహి. "తస్య- ప్రధానీభూతస్య అన్యపదార్థస్య, గుణాః- విశేషణాని, సంవిజ్ఞాయన్తే- క్రియాన్వయితయా జ్ఞాయన్తే, యత్ర సః తద్గుణసంవిజ్ఞానః బహుప్రీహిః, తద్భిన్నః అతద్గుణసంవిజ్ఞానః," ఉదాహరణమునకు:- 'పీతామ్బరం ఆనయ' అనునపుడు "పీతవస్త్రమును ధరించిన వ్యక్తిని తీసికొనిరమ్ము" అని అర్థము. పీతాంబరమును ధరించిన వ్యక్తిని (అన్యపదార్థము) తీసికొని వచ్చు

నపుడు ఆతనికి విశేషణముగ నున్న- అనగా సంబంధించి యున్న- పీతవస్త్రము కూడ, ఆతనితో పాటు తీసికొని రాబడుచున్నది. ఈ విధముగ విశేషణభూత మగు పీతవస్త్రమునకు గూడ ఆనయనక్రియతో సంబంధ మున్నది గాన ఇచట "పీతామ్బరమ్" అనునది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహుర్వ్రీహి. ఇట్లే "చిత్రగుం ఆనయ" -అనగా చిత్రవర్ణములగు గోవులు కలవానిని తీసికొని రమ్ము- అనునపుడు ఆ వ్యక్తియే తీసికొనిరాబడును, గోవులు తీసికొని రాబడవు. అవి వాని ఇంటివద్దనే యుండును. ఈ విధము లగు పురుషవిశేషణభూతము లగు గోవులకు ఆనయ క్రియతో సంబంధము లేదు గాన 'చిత్రగుం' అనునది అతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహుర్వ్రీహి.

ప్రకృతసూత్రమునందలి 'ఆమ్ప్రత్యయ' అనునది అతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహుర్వ్రీహి. ఆమ్ప్రత్యయము దేనికంటె పరముగ వచ్చునో ఆ ధాతువు అన్య పదార్థము. ఆ ధాతువునకు మాత్రమే 'ఆత్మనేపదము వచ్చుట'అను క్రియతో సంబంధ మున్నది గాని దానికి విశేషణభూత మగు 'ఆమ్'ప్రత్యయమునకులేదు. ఏలయనగా, 'ఆమ్'ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప కృఞ్'మొదలగు ధాతువులు అను ప్రయుక్తము లగుటకు అవకాశ మున్నది కాని ఆమ్ప్రత్యయమునకు ఆత్మనే పదపరస్మైపదములను చేర్చు ప్రసక్తి లేదు. ఈ అర్థమే స్పష్టముగ తెలియు టకు వృత్తిలో 'ఆమ్ప్రకృత్యా'- అనగా ఆమ్అను ప్రత్యయమునకు ఏ ధాతువు ప్రకృతియో దానితో- అని అర్థము వ్రాయబడినది. ఈ విధముగ ఇచట కృధా తువు కేవలము ఆత్మనేపదమునందు మాత్రమే ప్రయుక్త మగు నని ఫలితార్థము.

'లిట్'ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ఏధామ్ కృ త' అని యుండగా:-

516. *లిటస్తఝయోరేశిరేచ్* 3.4.81

లిడాదేశయోస్తఝయోః 'ఏశ్' 'ఇరేచ్' ఏతౌ స్తః.

ఏధాఞ్చక్రే, ఏధాఞ్చక్రాతే, ఏధాఞ్చక్రిరే, ఏధాఞ్చకృషే, ఏధాఞ్చక్రాథే.

లిట్టుకు ఆదేశముగ వచ్చిన 'త' 'ఝ'లకు క్రమముగ 'ఏశ్' 'ఇరేచ్' అను ఆదేశములు వచ్చును;

'ఏశ్'లోని శకారము ఇత్సంజ్ఞకము. శిత్తుగాన సర్వాదేశముగ వచ్చును. 'ఏధామ్ కృ ఏ'అని యుండగా ద్విత్వము (సూ-396); ఋకారమునకు అకారము (సూ-475), చుత్వము (సూ-456), యణ్, 'మోనుస్వారః' అను

సూత్రముచే (77) మకారమునకు అనుస్వారము. "అనుస్వారస్య యయి పర సవర్ణః" అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు ఞకారము, 'ఏధాఞ్చక్రే' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమునందు 'ఏధామ్కృఆమ్' అని యుండగా ద్విత్వాదికార్యములు చేసిన పిమ్మట 'టి'యగు 'ఆమ్'కు ఏత్వము వచ్చి 'ఏధా ఞ్చక్రాతే'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే 'ఇరేచ్'అనునది. 'అనేకాల్' గాన 'ఝ'కు సర్వాదేశముగ వచ్చును. 'ఏధాఞ్చక్రిరే' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'ఏధాఞ్చకృథాస్'అని యుండగా 'థాస్'కు 'సే'ఆదేశము (సూ-513). 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. 'కృ, సృ, భృ, వృ, స్తు, ద్రు, స్రు, శ్రువో, లిటి'అను సూత్రముచే (481) ఇడాగమము నిషిద్ధము. "ఏధాఞ్చకృషే"అను రూపము సిద్ధించినది. మధ్యమపురుషద్వివచనమున "ఏధాఞ్చకృఆథామ్"అని యుండగా 'ఆమ్కు' ఏత్వము (సూ-511) "ఏధాఞ్చక్రాథే" అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచ నమున ఏత్వము చేసిన పిమ్మట "ఏధాఞ్చకృధ్వే" అని యుండగా:-

517. ఇణః షీధ్వంలుఙ్లిటాంధోఽఙ్గాత్ 8.3.78

ఇణ్ణన్తాదఙ్గాత్పరేషాం షీధ్వంలుఙ్లిటాం ధస్య ఢః స్యాత్. ఏధాఞ్చకృఢ్వే. ఏధాఞ్చక్రే. ఏధాఞ్చకృవహే. ఏధాఞ్చకృమహే. ఏధా మ్బభూవ. ఏధామాస. ఏధితా, ఏధితారౌ, ఏధితారః, ఏధితాసే, ఏధితాసాథే.

'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః'అని అధికారము. ఇణ్ణంత మగు అంగము కంటె పర మగు షీధ్వమ్, లుఙ్, లిట్టుల ధకారమునకు మూర్ధన్యమగు ఢకారము ఆదేశ మగును.

ఘోషసంవారనాదమహాప్రాణప్రయత్నసామ్యముచే ధకారమునకు ఆదేశ ముగ రావలసిన మూర్ధన్యము ఢకారము. ఈ సూత్రముచే 'ధ్వే'యందలి ధకార మునకు ఢకారము ఆదేశ మగుటచే "ఏధాఞ్చకృఢ్వే"అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఇట్'కు ఏకారము, యణాదేశము. 'ఏధా ఞ్చక్రే'అను రూపము సిద్ధించినది. 'వహి', 'మహి'లకుఏత్వము. 'ఏధాఞ్చ కృవహే' 'ఏధాఞ్చకృమహే' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

'అసంయోగాల్లిట్కిత్'అను సూత్రముచే (454) లిట్ కిత్తు గాన ఎచ్చ టను గుణము రాలేదు.

'భూ' 'అస్'ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లైనపుడు 'ఏధామ్బభూవ' 'ఏధామాస' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'లుట్' ప్రథమపురుషయందు పరస్మైపదధాతువులకు వలెనే 'తాస్'ప్రత్యయము (సూ-405) 'లుటః ప్రథమస్య డారౌరసః' అను సూత్రముచే (407) 'డా', 'రౌ', 'రస్'అను నాదేశములును, 'తాస్'కు ఇడాగమము చేయగా 'ఏధితా, ఏధితారౌ, ఏధితారః' అను రూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'ఏధితాస్థాస్'అని యుండగా 'థాస్'కు 'థాసః సే' అను సూత్రముచే (513) 'సే'ఆదేశము. 'ఏధితాస్సే'- 'తాసస్త్యోర్లోపః' అను సూత్రముచే (408) సకార లోపము- 'ఏధితాసే' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'ఆథామ్'లోని 'ఆమ్'కు ఏత్వము (సూ-511) 'ఏధితాసాథే' అను రూపము. బహువచనమున 'ధ్వమ్'లోని 'అమ్'కు ఏత్వము చేసిన పిమ్మట ఏధితాస్ధ్వే' అని యుండగా:-

518. ధి చ 8.2.25

ధాదౌ ప్రత్యయే పరే సస్యలోపః. ఏధితాధ్వే.

'అఙ్గస్య'అధికారము. 'తాసస్త్యోర్లోపః' "సః స్యార్ధధాతుకే" అను సూత్రములనుండి 'లోపః' 'సః'అను పదములు అనువర్తించును. అఙ్గసంజ్ఞచే 'ప్రత్యయే'అనునది ఆక్షిప్తము. ధకారాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు సకారమునకు లోపము కల్గును.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింప 'ఏధితాధ్వే' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ఏధితాస్ ఇ' అని యుండగా ఇకారమునకు ఏకారము- 'ఏధితాస్ఏ':-

519. హ ఏతి 7.4.52

తాసస్త్యోః సస్య హః స్యాదేతి పరే. ఏధితాహే. ఏధితాస్వహే, ఏధితాస్మహే. ఏధిష్యతే, ఏధిష్యేతే, ఏధిష్యన్తే; ఏధిష్యసే, ఏధిష్యేథే, ఏధిష్యధ్వే; ఏధిష్యే, ఏధిష్యావహే, ఏధిష్యామహే.

'సః స్యార్ధధాతుకే', "తాసస్త్యోర్లోపః" అను సూత్రములనుండి 'సః' "తాసస్త్యోః" అనువర్తించును. ఏకారము పరముగ నున్నపుడు 'తాస్'అస్ధాతువుల సకారమునకు హకార మాదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు హకారము చేయుగా "ఏధితాహే" అను రూప మగును. 'వహి' 'మహి'ల ఇకారమునకు ఏత్వము "ఏధితాస్వహే, ఏధితాస్మహే" అను రూపము లగును.

లృట్‌నందు "స్యతాసీ లృలుటోః"అను సూత్రముచే (405) 'స్య'ప్రత్యయము, దానికి ఇడాగమము. మిగిలిన ప్రక్రియ యంతయు లట్‌నందు వలె ఉండును.

'లోట్'ప్రథమపురుషయందు లట్టునందు వలె ఏత్వాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఏధతే' "ఎధేతే", "ఏధన్తే" అని యుండగా:-

520. ఆమేతః 3.4.90

లోట ఏకారస్య ఆమ్ స్యాత్. ఏధతామ్, ఏధేతామ్, ఏధన్తామ్.

'లోటో లఙ్వత్' నుండి 'లోటః'అనువర్తించును. లోట్టుకు సంబంధించిన ఏకారమునకు 'ఆమ్'వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే పై రూపముల ఏకారమునకు 'ఆమ్'చేయగా "ఏధతామ్ ఏధేతామ్, ఏధన్తామ్" అను రూపము లగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున "ఏధథాస్" అని యుండగా 'థాస్'కు 'సే' ఆదేశము సూ-(513) 'ఏధసే' అని యుండగా:-

521. సవాభ్యాం వామౌ 3.4.91

సవాభ్యాం పరస్య లోడేతః క్రమాత్ వామౌ స్తః. ఏధస్వ. ఏధేథామ్, ఏధధ్వమ్.

'లోటో లఙ్వత్' 'ఆమేతః'అను సూత్రములనుండి 'లోటః', 'ఏతః' అనువర్తించును. సకారవకారములకంటె పర మగు 'లోట్'ఏకారమునకు క్రమముగ 'వ', 'అమ్'అనునవి ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇది 'ఆమేతః'అనుదానికి అపవాదము.

ఈ సూత్రముచే ఏకారమునకు 'వ' అను నాదేశము రాగా 'ఏధస్వ'అను రూప మగును. ద్వివచనమున లట్టునందు వలె ఏత్వాదులచే 'ఏధేథే' అను రూపము నిష్పన్న మైన పిమ్మట 'ఆమేతః' అను సూత్రముచే (520) 'ఆమ్' ఆదేశము రాగా 'ఏధేథామ్' అను రూపము సిద్ధించినది. బహువచనమున

'ఏధధ్వే' అని యుండగా ఇచటి ఏకారము వకారమునకుపరము గాన 'అమ్' ఆదేశముచే 'ఏధధ్వమ్' అను రూపము.

ఉత్తమపురుషలో ఏత్వాదులచే లట్టునందు వలె "ఏధే, ఏధావహే, ఏధామహే" అని యుండగా:-

522. ఏత ఐ 3.4.93

లోడుత్తమస్య ఏతః ఐ స్యాత్.

ఏధై. ఏధావహై, ఏధామహై. 'ఆటశ్చ'—ఐధత, ఐధేతామ్, ఐధన్త; ఐధథాః, ఐధేథామ్, ఐధధ్వమ్; ఐధే, ఐధావహి, ఐధామహి.

'లోటో లజ్వత్' 'ఆడుత్తమస్యపిచ్చ' అను సూత్రములనుండి 'లోటః' "ఉత్తమస్య" అనువర్తించును. లోడుత్తమపురుషకు సంబంధించిన ఏకారమునకు ఐకారము వచ్చును. ఇది 'ఆమేతః'అను సూత్రమునకు అపవాదము.

ఈ సూత్రముచే ఐకారము చేయగా "ఏధై, ఏధావహై, ఏధామహై" అను రూపము లగును.

ఏధధాతువు అజాదిధాతువు గాన లఙ్నందు 'ఆడజాదీనామ్'అను సూత్రముచే (446) 'ఆట్'ఆగమము. 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి—'ఐధత' ఇత్యాదిరూపము లగును. ప్రథమమధ్యమపురుషద్వివచనములందు లట్టునందు వలె 'ఇయ్' గుణ, యకారలోపాదులచే 'ఐధేతామ్' "ఐధేథామ్" అను రూపములు సిద్ధించును. 'వహి', 'మహి'లు పర మగునపుడు "అతో దీర్ఘో యఞి"అను సూత్రముచే (381) అకారమునకు దీర్ఘము. 'ఐధావహి' "ఐధామహి"అను రూపము లగును. ఇతరరూపములందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

523. లిఙః సీయుట్ 3.4.102

లిఙాత్మనేపదస్య సీయుడాగమః స్యాత్.

సలోపః- ఏధేత, ఏధేయాతామ్.

లిఙ్స్థానమున వచ్చిన ఆత్మనేపదప్రత్యయములకు 'సీయుట్'అను ఆగమము వచ్చును.

'సీయుట్'లో 'ఉట్' ఇత్సంజ్ఞకము. 'విధిలిఙ్'ప్రథమపురుషైకవచనమున 'త'కు సీయుడాగమము; 'శప్'ప్రత్యయము వచ్చిన పిమ్మట 'ఏధ సీయ్ త' అని యుండగా 'లిఙస్సలోపోఽనన్త్యస్య' అను సూత్రముచే (429) సకారము

నకు లోపము. అకారఈకారములకు గుణము- 'ఏధేయ్ త' అని యుండగా "లోపో వ్యోర్వలి" అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము- 'ఏధేత' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున 'సీయుట్', సకారలోపగుణములచే 'ఏధేయాతామ్' అను రూపము. బహువచనము సీయుడాగమసలోపగుణాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఏధేయ్ ఝ'అని యుండగా:-

524. ఝస్య రన్ 3.4.105

లిఙో ఝస్య రన్స్యాత్. ఏధేరన్. ఏధేథాః, ఏధేయాథామ్. ఏధేధ్వమ్.

"లిఙః సీయుట్"నుండి 'లిఙః'అనువర్తించును. లిఙ్ యొక్క 'ఝ'కు 'రన్'అను ఆదేశము వచ్చును. 'ఏధేయ్ రన్ అని యుండగా "లోపో వ్యోర్వలి"అను సూత్రముచే (431) యకారమునకు లోపము. 'ఏధేరన్'అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషయందు గూడ సీయుడాగమ, సకారలోప. గుణములు వచ్చును. 'థాస్' 'ధ్వమ్'లు పర మగునపుడు మాత్రము యకారలోపము కూడ వచ్చును. ఏధేథాః, ఏధేయాథామ్, ఏధేధ్వమ్ అను రూపములు సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషైకవచనమున సీయుడాగమాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఏధేయ్ ఇ'అని యుండగా:-

525. ఇటోఽత్ 3.4.106

లిఙాదేశస్య ఇటోఽత్ స్యాత్. ఏధేయ- ఏధేవహి, ఏధేమహి.

'లిఙః సీయుట్'నుండి 'లిఙః'అనువర్తించును. లిఙాదేశ మగు 'ఇట్'కు హ్రస్వ మగు అకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇకారమునకు అకారము ఆదేశ మగుటచే 'ఏధేయ' అను రూపము సిద్ధించును. 'వహి' 'మహి'లు పర మగునపుడు సీయుడాగమ, సకారలోప, గుణ, యకారలోపములచే 'ఏధేవహి' 'ఏధేమహి' అను రూపములుసిద్ధించును.

526. సుట్ తిథోః 3.4.107

లిఙస్తథోః సుట్. యలోపః; ఆర్ధధాతుకత్వాత్ సలోపో న. ఏధిషీష్ట, ఏధిషీయాస్తామ్, ఏధిషీరన్; ఏధిషీష్ఠాః, ఏధిషీయాస్థామ్, ఏధిషీధ్వమ్; ఏధిషీయ, ఏధిషీవహి, ఏధిషీమహి. ఐధిష్ట, ఐధిషాతామ్.

'లిజః సీయుట్'నుండి 'లిజః'అనువర్తించును. లిఙ్ఙుయొక్క తకారథకారములకు 'సుట్' ఆగమము వచ్చును.

ఆశీర్లిఙ్ఙునందు సీయుడాగమ చేసిన పిమ్మట "ఏధ్ సీయ్ త" అని యుండగా ఆర్ధధాతుకము గాన 'సీయుట్'కు ఇడాగమము. 'ఏధ్ ఇసీయ్ త' అని యుండగా, ఈ సూత్రముచే తకారమునకు 'సుట్'(స్) ఆగమము. 'ఏధి సీయ్ స్త' అని యున్నది. ఆశీర్లిఙ్ ఆర్ధధాతుకము గాన 'లిజః సలోపో నన్త్యస్య' అను సూత్రముచే (429) సకారములకు లోపము రాదు. 'లోపో వ్యోర్వలి'అను సూత్రముచే (431) యకారలోపము. ఇచట నున్న రెండు సకారములను 'ఇణ్'కంటె పరముగ నున్న ప్రత్యయావయవసకారములు గాన 'ఆదేశ ప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము. తకారమునకు ష్టుత్వముచే టకారము. 'ఏధిషీష్ట'అను రూపము సిద్ధించును. (పై సూత్రముచే సుడాగమము విధిలిఙ్ఙునందు కూడ ప్రవర్తించును కాని"లిజస్సలోపోనన్త్యస్య"అను సూత్రముచే (429)ఆ సకారము లోపించును గాన విధిలిఙ్ఙునందు చూపబడలేదు). ద్వివచనమున సీయుట్, ఇడాగమ, సుడాగమ, షత్వములచే 'ఏధిషీయాస్తామ్'అనియు, బహువచనమున 'ఝ'కు 'రన్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట (సూ-524) యకారలోపముచే 'ఏధిషీరన్' అను రూపమును అగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'థాస్'నందలి థకారమునకు సుడాగమము, షత్వము, ష్టుత్వముచే థకారమునకు ఠకారము చేయగా 'ఏధిషీష్ఠాః'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమునందు కూడ వెనుకటి వలెనే సీయుట్, ఇడాగమ సుడాగమములు వచ్చి 'ఏధిషీయాస్థామ్'అను రూప మగును. 'ఏధిషీధ్వమ్':- ఇచట "ఇణః షీధ్వం లుఙ్ లిటాం ధోఽఙ్గాత్"అను సూత్రముచే (517) 'ధ్వమ్'లోని ధకారమునకు ఢకారము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు. 'షీధ్వమ్' అనునది 'ఇణ్'కంటె పరముగ నున్నది కాని ఇణ్ణంతాంగముకంటె పరముగ లేదు. ఇచట 'సీయుట్' అనునది ఏధధాతువుకు చేర్చబడినది. కావున ఇచట 'షీధ్వమ్' అనగా "యదాగమాస్తద్గుణీభూతాస్తద్గ్రహణేన గృహ్యన్తే" అను న్యాయముచే 'ఇషీధ్వమ్'అను ఇడాగమసహిత మగునదియే గ్రహింపబడును. 'ఏధ్'అనునది మాత్రమే అంగము. కావున ధకారమునకు ఢత్వము రాదు.

'ఏధిషీయ':- 'ఏధ్ ఇసీయ్ఇ' అని యుండగా సకారమునకు 'ఆదేశ ప్రత్యయయోః'అను సూత్రముచే (150) షత్వము. 'ఇటోఽత్' అను సూత్రముచే (525) చివరి ఇకారమునకు అత్వము.

ఐధిష్ట:- లుఙ్ ప్రథమపురు.షైకవచనమున ఆడాగమము (సూ-446), వృద్ధి (సూ-197) చ్లి, సిచ్, ఇడాగమ, షత్వష్టుత్వములు. ద్వివచనమునందు కూడ షత్వమువరకును గల కార్యములు పై విధముగనే వచ్చును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'ఐధిష్ ఝ' అని యుండగా:-

527. ఆత్మనేపదేష్వనతః 7.1.5

అనకారాత్ పరస్య ఆత్మనేపదేషు ఝస్య 'అత్' ఇత్యాదేశః స్యాత్. ఐధిషత; ఐధిష్ఠాః, ఐధిషాథామ్, ఐధిఢ్వమ్; ఐధిషి, ఐధిష్వహి, ఐధిష్మహి. ఐధిష్యత, ఐధిష్యేతామ్, ఐధిష్యన్త, ఐధిష్యథాః, ఐధిష్యేథామ్, ఐధిష్యధ్వమ్; ఐధిష్యే, ఐధిష్యావహి, ఐధిష్యామహి. కము కాన్తౌ. 2.

'ఝోన్తః'నుండి 'ఝః' 'అదభ్యస్తాత్'నుండి 'అత్', అనువర్తించును. అకారభిన్న మగుదానికంటె పర మగు ఆత్మనేపదావయవ మైన ఝకారమునకు 'అత్'అను ఆదేశము వచ్చును.

ఇచట ఝకారము షకారముకంటె పరముగ నున్నది గాన "అత్"ఆదేశముగ వచ్చుటచే 'ఐధిషత' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఐధిష్ఠాః:- ఇచట 'థాస్' లోని థకారమునకు ష్టుత్వముచే ఠకారము.

ఐధిఢ్వమ్:- ఆడాగమ, వృద్ధి, చ్లి, సిచ్, ఇడాగమములు చేసిన పిమ్మట మధ్యమపురుషబహువచనమున 'ఐధ్ ఇస్ ధ్వమ్'అని యుండగా 'ధి చ' అను సూత్రముచే (518) సకారలోపము. 'ధ్వమ్'అను ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'సిచ్'సహిత మగు ధాతువునకే అంగసంజ్ఞ గాన ఇచట ఏధి అనునది ఇణ్ణంతాంగము లభించినది. దానికంటె పర మగు ధకారమునకు "ఇణః షీధ్వం లుఙ్లిటాం ధోఽఙ్గాత్"అను సూత్రముచే (517) ఢత్వము, 'ఐధిఢ్వమ్'అను రూపము సిద్ధించినది. ఉత్తమపురుషరూపములలో విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

లృఙ్నందు ప్రక్రియ లృట్నందు వలె ఉండును. 'లృఙ్' టిత్తు కాదు గాన 'టి'కి ఏత్వము (సూ-511) రాదు. ఆడాగమవృద్ధులు అధికము.

'కమ్'ధాతువునకు ఇచ్ఛ యని అర్థము.

528. కమేర్ణిఙ్ 3.1.30

స్వార్థే. ణిఙ్ స్యాత్ తఙ్—కామయతే.

కమ్‌ధాతువునకు 'ణిఙ్' ప్రత్యయము వచ్చును. విశేషార్థ మేదియు నిర్దేశింపబడలేదు గాన ఈ ణిఙ్ ప్రత్యయము స్వార్థమునందు వచ్చును.

'ణిఙ్'లోని ణకారఙకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ఇకారము మాత్రము మిగులును. కముధాతువునకు దానిని చేర్చగా 'కమ్ + ఇ'అని యుండును. 'అత ఉపధాయాః' అను సూత్రముచే (457) ఉపధావృద్ధి. ఇపుడు 'కామి' అనునది 'సనాద్యన్తాధాతవః'అను సూత్రముచే (470) ధాతుసంజ్ఞకము. ఇది ఙిత్తు గాన 'అనుదాత్తఙిత ఆత్మనేపదమ్' అను సూత్రముచే (381) ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చబడును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'త' ప్రత్యయ, శప్, లను చేర్చిన పిమ్మట గుణఅయాదేశములు. 'త'యందలి 'టి'కి ఏత్వము (సూ-511). "కామయతే" అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగనే ఇతర రూపములు గూడ ఏధధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

529. అయ్‌అమన్తాల్వాయ్యేత్న్విష్ణుషు 6.4.55

ఆమ్, అన్త, ఆలు, ఆయ్య, ఇత్ను, ఇష్ణు ఏషుణేరయాదేశః స్యాత్. కామయాఞ్చక్రే. 'అయాదయ' ఇతి ణిఙ్ వా. చకమే, చకమాతే, చకమిరే; చకమిషే, చకమాథే, చకమిధ్వే; చకమే, చకమివహే, చకమిమహే. కామయితా - కమితా; కామయితాసే. కామయిష్యతే - కమిష్యతే. కామయతామ్, అకామయత, కామయేత. కామయిషీష్ట.

'ణేరనిటి'నుండి 'ణేః' అనువర్తించును. ఆమ్, అన్త, ఆలు; ఆయ్య, ఇత్ను, ఇష్ణు, అను ప్రత్యయములు పరముగ నున్నపుడు ణికి అయాదేశము వచ్చును.

లిట్టునందు ణిఙ్ప్రత్యయయోపధావృద్ధులు చేసిన పిమ్మట 'కామి లిట్' అని యుండగా "కాస్యనేకాచ ఆమ్వక్తవ్యః" అను వార్తికముచే (సూ-471) 'ఆమ్' ఆదేశము. 'ఆమః' అను సూత్రముచే (473) లిట్‌కు లోపము. పై సూత్రముచే 'ణి'కిఅయాదేశము. 'కామయ్‌ఆమ్'అని యుండగా 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి' అను సూత్రముచే (474). లిట్పరక, కృఞ్, భూ, అస్, ధాతువుల అనుప్రయోగముచే "కామయాఞ్చక్రే" "కామయామ్బభూవ, కామయామాస" ఇత్యాదిరూపములు ఏధధాతువునందు వలె నిష్పన్న మగును.

'ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా' అను సూత్రముచే (471) ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు 'ణిఙ్' వికల్పముగ వచ్చును గాన, అది రాని పక్షమున "చకమే" ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును. 'కమ్' ధాతువు సేట్ గాన ఆర్ధ ధాతుకము లన్నిటియందును ఇడాగమము వచ్చును. లిట్టునందు 'ఏశ్' ఇరేచ్, ఏత్వాదులు కృధాతువునందు వలె వచ్చును.

లుట్, లృట్లందు కూడ 'ణిఙ్' వికల్పముచే "కామయితా"- 'కమితా' - 'కామయిష్యతే'-'కమిషత్యే' ఇత్యాది రూపద్వయములు సిద్ధించును. సార్వ ధాతుకములందు ణిఙ్ నిత్యముగ వచ్చును గాన లోట్, లఙ్. విధి లిఙ్లందు 'కామయతామ్', 'అకామయత', కామయేత' ఇత్యాది రూపము లగును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

అశీర్లిఙ్నందు ణిఙ్వికల్పముచే 'కామయిషీష్ట' "కమిషీష్ట" ఇత్యాది రూపము లగును. ప్రక్రియ ఏధధాతువునందు వలె నుండును. 'ధ్వమ్' పర మగునపుడు మాత్రము విశేషకార్యము చెప్పబడుచున్నది.

530. విభాషేటః 8.3.79

ఇణః పరో య ఇట్ తతః పరేషాం షీధ్వం లుఙ్లిటాం ధస్య వా ఢః. కామయిషీఢ్వమ్ - కామయిషీధ్వమ్. కమిషీష్ట, కమిషీధ్వమ్.

'ఇణః షీధ్వంలుఙ్లిటాం ధోఽఙ్గాత్' నుండి 'ఇణః', 'షీధ్వంలుఙ్ లిటామ్' అను పదములును, 'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః' నుండి 'మూర్ధన్యః' అను పదము అనువర్తించును. ఇణ్కంటె పరమగు 'ఇట్'కంటె పరమైన 'షీధ్వం', 'లుఙ్', 'లిట్'లకు సంబంధించిన ధకారమునకు వికల్పముగ మూర్ధన్యాదేశము (ఢత్వము) వచ్చును. దానిచే వైకల్పిక ఢత్వము చేయగా "కామయిషీఢ్వమ్ - కామయిషీధ్వమ్" అను రూపద్వయ ముండును. 'ణిఙ్' రాని పక్షమున 'ఏధిషీధ్వమ్' వలె 'కమిషీధ్వమ్' అను ఢత్వరహిత రూపము మాత్రమే యుండును,

లుఙ్నందు ణిఙ్ఆదేశము చేసిన పక్షమున 'కామి లుఙ్' అని యుండగా 'చ్లి లుఙ్' అను సూత్రముచే 'చ్లి' ఆదేశము. 'కామి చ్లి లుఙ్' అని యుండగా-

351. ణి శ్రి ద్రు స్రుభ్యః కర్తరి చఙ్. 3.1.48

ణ్యన్తాత్ శ్ర్యాదిభ్యశ్చ చ్లేశ్చఙ్ స్యాత్ కర్త్రర్థే లుఙి పరే. 'కామి అ త' ఇతి స్థితే.

'చ్లిలుఙి' 'చ్లేః సిచ్' అను సూత్రములనుండి 'లుఙి' 'చ్లేః' అనువర్తించును. కర్త్రర్థక మగు 'లుఙ్' పర మగు నపుడు ణ్యంతధాతువుల కంటెను, శ్రి ద్రు, స్రు ధాతువుల కంటెను 'చ్లి'కి 'చఙ్' అను ఆదేశము వచ్చును.

'చఙ్' లోని చకార ఙకారములు ఇత్సంజ్ఞకములు. ప్రథమపురుషైక వచనమున అడాగమము చేసిన పిమ్మట 'అకామి అ త' అని యుండగా :-

532. ణేరనిటి 6.4.51

అనిడాదావార్ధధాతుకే పరే ణేర్లోపః స్యాత్.

'ఆర్ధధాతుకే' అని అధికారము. 'అతో లోపః' నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. 'ఇట్' ఆదియందు లేని ఆర్ధధాతుకము పరముగ నున్నపుడు 'ణి'కి లోపము వచ్చును.

ఇచట ఆర్ధధాతుక మగు 'అ' (చఙ్) పరముగ నున్నది గాన 'ణి'కి (ఇకారమునకు) లోపము ''అకామ్ అ త'' అని యుండగా :-

533. ణౌచఙ్యుపధాయా హ్రస్వః. 7.4. 1.

చఙ్పరే ణౌ యదఙ్గం తస్యోపధాయా హ్రస్వః స్యాత్.

'చఙ్' పరమునందు గల ణి ప్రత్యయమునకు ఏది అంగమో దాని ఉపధకు హ్రస్వము వచ్చును,

ఇచట 'కామ్' అనునది చఙ్పరక మగు 'ణి'కి అంగము గాన దీని ఉపధా ఆకారమునకు హ్రస్వము- 'అకమ్అత' అని యుండగా :-

534. చఙి. 6.1 11

చఙి పరే అనభ్యాసస్య ధాత్వవయవస్యైకాచః ప్రథమస్య ద్వే స్తః, అజాదేర్ద్వితీయస్య.

'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' 'అజాదేర్ద్వితీయస్య' అని అధికారము. 'లిటి ధాతో రనభ్యాసస్య' నుండి 'ధాతోః' ''అనభ్యాసస్య'' అనువర్తించును. 'చఙ్'

పర మగునపుడు అభ్యాసము లేని – అనగా ద్విత్వము చేయని - ధాతువునకు అవయవ మైన ఏకాచ్క మగు మొదటి సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును. అజాదిధాతువైనచో దాని ఏకాచ్క మగు ద్వితీయ సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును.

ఇచట 'కమ్' అనునది వ్యపదేశివద్భావముచే ఏకాచ్క మగు ప్రథమ సముదాయము. దానికి 'చఙ్' పరముగ నున్నది గాన దీనికి ద్విత్వము ''అకమ్ కమ్ అ త'' అని యుండగా 'హలాదిః శేషః' అను సూత్రముచే (398) అభ్యాస మకార లోపము. 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (456) చుత్వము- ''అచకమ్ అ త'' అని యుండగా :-

535. సన్వల్లఘుని చఙ్పరేఽనగ్లోపే 7. 4. 93

చఙ్పరే ణౌ యదఙ్గం తస్య యోఽభ్యాసః లఘుపరః తస్య సనీవ కార్యం స్యాత్, ణౌ వగ్లోపేఽసతి.

'చఙ్' పరముగా గల 'ణి' ప్రత్యయమునకు ఏ అంగము గలదో, దాని లఘుపర మగు ఏ అభ్యాసము ఉన్నదో దానికి, 'సన్' ప్రత్యయము పర ముగ నున్నయెడల ఏ కార్యము వచ్చునో ఆ కార్యము (సన్వద్భావము)వచ్చును, కాని 'ణి' నిమిత్తక మగు అగ్లోపము ('అక్'కు లోపము) వచ్చినచో ఈ సన్వ ద్భావము రాదు.

ఇచట 'అచకమ్ అ త' అనునపుడు స్థానివద్భావముచే చఙ్ పరక మగు ణి ఉన్నది. దాని అంగము 'చకమ్' అనునది. దాని అభ్యాసము 'చ'. ఇదిలఘు పరకము. (దీనికి పరమున నున్న 'క' అనునది లఘువగు అకారముతో కూడి నది గాన లఘువుగ పరిగణింపబడును). ఇచట 'ణి'ని నిమిత్తముగ చేసికొని 'అక్'కు లోప మేమియు చేసి యుండలేదు. అందుచే ఈ సూత్రముచే సన్వ ద్భావము వచ్చును. కావున రాబోవు సూత్రములచే ఇత్వదీర్ఘములు వచ్చును.

536. సన్యతః 7. 4. 79

అభ్యాసస్యాతః ఇత్స్యాత్ సని.

'అత్రలోపోఽభ్యాసస్య' 'భృఞామిత్' అను సూత్రములనుండి 'అభ్యా సస్య' 'ఇత్' అను పదము అనువర్తించును. 'సన్' పరముగా నున్నపుడు హ్రస్వ అకారమునకు హ్రస్వ ఇకారము వచ్చును.

537. దీర్ఘో లఘోః 7.4.94

లఘోరభ్యాసస్య దీర్ఘః స్యాత్ సన్వద్భావవిషయే. అచీకమత.

ణిజభావపక్షే:- అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య నుండి 'అభ్యాసస్య' అనియు "సన్వల్లఘుని చఙ్పరేఽనగ్లోపే" నుండి 'లఘుని' 'చఙ్పరే', 'అనగ్లోపే' అను పదములును అనువర్తించును. దీని ఫలితార్థము-

సన్వద్భావ విషయమున - అనగా, సన్వద్భావము వచ్చెడు స్థలమున- లఘువైన అభ్యాసమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

ప్రకృతమున 'అచకమత' అనునపుడు అభ్యాస అకారమునకు ఇత్వ, దీర్ఘములు వచ్చి 'అచీకమత' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతర రూపము లందు గూడ 'అచీకమ్' వరకు ప్రక్రియ ఇట్లే యుండును. ఏధధాతువునందు వలె అచీకమత, అచీకమేతామ్, అచీకమన్త; అచీకమథాః, అచీకమే థామ్; అచీకమధ్వమ్. అచీకమే, అచీకమావహి, అచీకమామహి" అను రూపము లుండును.

'ఆయాదయ ఆర్ధధాతుకే వా' అను సూత్రము (471) ననుసరించి 'ణిఙ్' వైకల్పికము గాన అది రాని పక్షమున 'ణిశ్రి' సూత్రముచే (531) 'చ్లి' కి 'చఙ్' వచ్చుటకు అవకాశము లేదు గాన వార్తికము చెప్పబడుచున్నది-

(వా।కమేశ్చ్లే) శ్చఙ్ వాచ్యః

అచకమత. అయ గతౌ. 3. అయతే

కమ్‌ధాతువుకు సంబంధించిన 'చ్లి'కి చఙ్ వచ్చు నని చెప్పవలెను. ఈ వార్తికముచే 'చఙ్' వచ్చిన పిమ్మట 'చఙి' అను సూత్రముచే (534) ద్విత్వము. అభ్యాసకార్యచుత్వములచే 'అచకమత' అచకమేతామ్, అచక మన్త" ఇత్యాది రూపము లగును. ఇచట 'ణి' లేకపోవుటచే సన్వద్భావ, ఇత్వ దీర్ఘములు లేవు.

ల్‌ఋఙ్ఞనందు 'ణి' చేర్చిన పక్షమున ఉపధాదీర్ఘ, ఆయాదేశములచే (సూ. 529) 'అకామయిష్యత' ఇత్యాది రూపములును, 'ణి' చేర్చని పక్ష మున 'అకమిష్యత' ఇత్యాధి రూపములును సిద్ధించును.

అయధాతువునకు నడచుట, వెళ్ళుట అని అర్థము. 'శప్' ప్రత్యయము,

'టి'కి ఏత్వము చేయగా 'అయతే' అను రూపము. ఇట్లే ఇతర రూపములు గూడ ఏధధాతువునందు వలె నుండును.

538. ఉపసర్గస్యాఽయతౌ 8.2.19

అయతి పరస్యోపసర్గస్య యో రేఫః తస్య లత్వం స్యాత్. ప్లాయతే, పలాయతే.

ఉపసర్గస్య, అయతౌ. 'కృపో రో లః' నుండి 'రః, లః' అను పదములు అనువర్తించును. అయధాతువు పరమునందు గల ఉపసర్గయొక్క రేఫకు లకారము వచ్చును.

అయధాతువుకు 'ప్ర' 'పర' అను ఉపసర్గలను చేర్చినపుడు ఈ సూత్రముచే రేఫకు లకారము — 'ప్లాయతే, పలాయతే' అని యగును.

539. దయాఽయాఽఽసశ్చ 3.1.37

దయ్, అయ్, ఆస్, ఏభ్యః ఆమ్ స్యాత్ లిటి. అయాఞ్చక్రే, అయితా, అయిష్యతే, అయతామ్, ఆయత. అయేత, అయిషీష్ట. విభాషేటః - అయిషీఢ్వమ్ - అయిషీధ్వమ్, ఆయిష్ట, ఆయిఢ్వమ్- ఆయిధ్వమ్, ఆయిష్యత.

'కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి' నుండి 'అమ్' 'లిటి' అనువర్తించును. దయ, అయ్, ఆస్ ధాతువులకు 'లిట్' పరమగు నపుడు 'ఆమ్' వచ్చును.

లిట్టునందు ఈ 'ఆమ్' ప్రత్యయము చేర్చిన పిమ్మట 'ఆమః' అను సూత్రముచే (473) 'లిట్'కు లోపము. 'కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి' అను సూత్రముచే (474) కృ. భూ. అస్. ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును. "అయాఞ్చక్రే", 'ఆయామ్బభూవ' 'అయామాస' ఇత్యాది రూపము లగును.

'లుట్' 'ల్పట్' మొదలగు వాటియందు కూడ ఏధధాతువునందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును. 'ఆశీర్లిఙ్' 'లుఙ్' లందు 'ధ్వమ్' అనుదాని ధకారమునకు 'విభాషేటః' అను సూత్రముచే (510) ఢత్వము వికల్పముగ వచ్చుటచే 'అయిషీఢ్వమ్' అయిషీధ్వమ్' 'ఆయిఢ్వమ్', 'ఆయిధ్వమ్' అను రూపద్వయ ముండును.

లుట్ :- అయితా, అయితారౌ. అయితారః. అయితాసే. అయితాసాథే, అయితాధ్వే, అయితాహే. అయితాస్వహే, అయితాస్మహే.

ల్భట్ :- అయిష్యతే - అయిష్యేతే - అయిష్యన్తే. మొ. లోట్ అయతామ్ - అయేతామ్ - అయన్తామ్, అయస్వ - అయేథామ్ - అయధ్వమ్. అయై - అయావహై - అయామహై. లఙ్ :- ఆయత - ఆయేతామ్ ఆయన్త, ఆయథాః - ఆయేథామ్ - ఆయధ్వమ్, ఆయే - ఆయావహి - అయామహి. విధిలిఙ్ ;- అయేత - అయేయాతామ్ - అయేరన్. అయేథాః- అయేయాథామ్ - అయేధ్వమ్, అయేయ - అయేవహి - అయేమహి.

ఆశీర్లిఙ్ :- అయిషీష్ట - అయిషీయాస్తామ్ - అయిషీరన్, అయిషీష్ఠాః- అయిషీయాస్థామ్ - అయిషీధ్వమ్ - అయిషీధ్వమ్, అయిషీయ- అయిషీవహి - అయిషీమహి. లుఙ్ :- ఆయిష్ట - ఆయిషాతామ్ - ఆయిషత, ఆయిష్ఠాః- ఆయిషాథామ్ - ఆయిఢ్వమ్, ఆయిధ్వమ్. ఆయిషి - ఆయిష్వహి; ఆయిష్మహి. ల్భఙ్ :- ఆయిష్యత - ఆయిష్యేతామ్ - అయిష్యన్త. మొ.

ద్యుత దీప్తౌ 4. ద్యోతతే.

540. ద్యుతిస్వాప్యోః సంప్రసారణమ్ 7.4.67

అభ్యాసస్య· దిద్యుతే

ద్యుత్ ధాతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము. లట్‌నందు శబాదులచే ఏధధాతువునందు వలె 'ద్యోతతే' ఇత్యాది రూపము లుండును. లిట్‌నందు ద్విర్వచనము అభ్యాసకార్యము చేసిన పిమ్మట "ద్యు ద్యుత్‌లిట్" అని ఉండగా ఈ సూత్రముచే అభ్యాసయకారమునకు సంప్రసారణము విధింపబడుచున్నది.

'అత్ర లోపోఽభ్యాసస్య'' నుండి "అభ్యాసస్య'' అనువర్తింమను; 'ద్యుత్', 'స్వప్' ధాతువుల అభ్యాసమునకు సంప్రసారణము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే సంప్రసారణము (యకారస్థానమున 'ఇ') చేయగా 'ద్ ఇ ఉ ద్యుత్ లిట్' అని యుండును. ''సంప్రసారణాచ్చ'' అను సూత్రముచే (258) ఉకారమునకు పూర్వరూపము చేసిన పిమ్మట 'దిద్యుత్ లిట్' అని యుండగా ప్రథమపురుషైకవచనమున లిడాదేశ మగు 'త'కు 'ఏశ్' ఆదేశముచే (సూ-516) 'దిద్యుతే' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు కూడ వెనుకటి వలె ప్రక్రియ యుండును. సంప్రసారణ పూర్వరూపములు మాత్రమే

విశేషము. లుట్ - ద్యోతితా; లృట్ - ద్యోతిష్యతే; లోట్ - ద్యోతతామ్; లఙ్ - అద్యోతత; విధిలిఙ్ - ద్యోతేత; ఆశీర్లిఙ్ - ద్యోతిషీష్ట.

541. ద్యుద్భ్యో లుఙి 1.3.91

ద్యుతాదిభ్యః లుఙః పరస్మైపదం వా స్యాత్. పుషాది - ఇత్య ఙ్ - అద్యుతత్, అద్యోతిష్ట. అద్యోతిష్యత.

'శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్' నుండి "పరస్మైపదమ్" అనువర్తించును. 'ద్యుత్' మొదలగు ధాతువులకంటె పర మగు 'లుఙ్'కు పరస్మైపదము వికల్పముగ వచ్చును.

'ద్యుత్' ధాతువు మొదలు 'ఘట చేష్టాయామ్' అను ధాతువు వరకును గల ఇరువదిరెండు ధాతువులు ద్యుతాదులు. ఈ సూత్రము ననుసరించి లుఙ్ నందు వైకల్పిక మగు పరస్మైపదము వచ్చునపుడు "పుషాదిద్యుతాద్యృదితః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (510) 'చ్లి'కి 'అఙ్' వచ్చి "అగమత్" ఇత్యాది రూపముల వలె "అద్యుతత్" ఇత్యాది రూపములగును. 'చఙ్' ఙిత్ గాన గుణము రాలేదు.

పరస్మైపదము రాని పక్షమున ఆత్మనేపదమున 'సిచ్' ఇడాగమ, షత్వ, ష్టుత్వాదులచే 'అద్యోతిష్ట' ఇత్యాదిరూపము లగును. లృఙ్ నందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. 'అద్యోతిష్యత' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించును.

ఏవం శ్వితా వర్ణే 5 ఞిమిదా స్నేహనే. 6. ఞిష్విదా స్నేహనమోచనయోః. 7. మోహనయోః ఇత్యేకే. ఞిక్ష్విదా చేత్యేకే. రుచ దీప్తౌ అభిప్రీతౌచ. 8. ఘుట పరివర్తనే. 9. శుభ దీప్తౌ. 10. క్షుభ సంచలనే. 11. ణభ హింసాయామ్ 12. తుభ హింసాయామ్ 13. స్రంసు, భ్రంసు, ధ్వంసు అవస్రంసనే. 14 - 16. ధ్వంసు గతౌ చ 17. స్రమ్భు విశ్వాసే. 18. వృతు వర్తనే 19. వర్తతే; వవృతే, వర్తితా.

'శ్వితా' మొదలు 'వృత్' వరకును గల ధాతువులు ద్యుతాదిగణము లోనివి. అందుచే వీటి ప్రక్రియ చాలవరకు ద్యుతధాతువునందు వలె ఉండును. వీటి అన్ని లకారములకును మొదటి రూపములు ఈ దిగువ చూపబడుచున్నవి ఇతర రూపములను ఊహించుకొనవచ్చును.

5. శ్వితాధాతువునకు తెల్లగ చేయుట అని అర్థము. శ్వేతతే, శిశ్వితే, శ్వేతితా, శ్వేతిష్యతే, శ్వేతతామ్, అశ్వేతత, శ్వేతేత, శ్వేతిషీష్ట, అశ్వితత్- అశ్వేతిష్ట, అశ్వేతిష్యత.

6. ఞి మిదా (మిద్) ధాతువునకు నున్న నగుట లేక నున్నగాచేయుట అని యర్థము. మేదతే, మిమిదే, మేదితా. మేదిష్యతే. మేదతామ్, అమేదత, మేదేత, మేదిషీష్ట, అమిదత్- అమేదిష్ట, అమేదిష్యత. 7. ఞి ష్విదా (స్విద్) (ధాత్వాదేః షః సః 255) ధాతువునకు చెమర్చుట, విడచుట అని యర్థము. దానికి మోహము చెందుట అను నర్థమును గూడ కొందరు చెప్పుచున్నారు. కొందరు 'ఞి ష్విధా' అనుటకు బదులు 'ఞిక్ష్విదా' అను పాఠమును అంగీక రించిరి :- స్వేదతే, సిష్విదే, స్వేదితా, స్వేదిష్యతే, స్వేదతామ్. అస్వేదత, స్వేదేత, స్వేదిషీష్ట, అస్విదత్ - అస్వేదిష్ట. అస్వేదిష్యత, 'క్ష్విద్' ధాతువైనచో "క్ష్వేదతే", "చిక్ష్విదే" ఇత్యాదిరూపము లగును.

8. రుచ్ ధాతువునకు ప్రకాశించుట, ఇష్ట మగుట అని అర్థము. రోచతే, రురుచే, రోచితా, రోచిష్యతే, రోచతామ్, అరోచత. రోచేత, రోచిషీష్ట, అరుచత్ - అరోచిష్ట, అరోచిష్యత.

9. ఘుట ధాతువునకు తిరుగుట అని అర్థము;- ఘోటతే. జుఘుటే. ఘోటితా. ఘోటిష్యతే. ఘోటతామ్. అఘోటత. ఘోటేత. ఘోటిషీష్ట. అఘుటత్- అఘోటిష్ట. అఘోటిష్యత.

10. శుభ ధాతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము. శోభతే, శుశుభే ఇత్యాదిరూపము లుండును.

11. క్షుభ ధాతువునకు చలించుట అని అర్థము. క్షోభతే. చుక్షుభే, అక్షుభత్- అక్షోభిష్ట, ఇత్యాదిరూపము లగును.

12. ణభధాతువునకు హింస యని అర్థము. 'ణో నః' అను సూత్రముచే (460) ణకారమునకు నకారము. నభతే. ఆత్మనేపదమున లిడాదేశములన్నియు 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్'అను సూత్రముచే (454) కిత్తులుగాన 'అతఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి"అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములచే "నేభే, నేభాతే, నేభిరే" ఇత్యాదిరూపము లగును, లుఙ్గనందు 'అనభత - అనభిష్ట' ఇత్యాదిరూప ద్వయము.

13. తుభ ధాతువునకు హింసించుట అని యర్థము. తోభతే, తుతుభే, తోభితా. అతుభత్- అతోభిష్ట ఇత్యాదిరూపము లగును.

14-16. స్రంస్, భ్రంస్, ధ్వంస్‌ధాతువులకు జారిపోవుట అని అర్థము. ఇవి నకారోపధములు. అనగా వీటిస్వరూపము 'స్రన్స్', 'భ్రన్స్', 'ధ్వన్స్' అని యుండును. ఈ నకారమునకు 'నశ్చాపదా న్తస్య ఝలి' అను సూత్రముచే (78) అనుస్వారము చేయబడినది. స్రంసతే, సస్రంసే (లిట్టునందు "హలాదిః శేషః"అను సూత్రముచే అనుస్వారరూపమున నున్న నకారము కూడ లోపించినది). స్రంసితా. స్రంసిష్యతే, స్రంసతామ్. అస్రంసత, స్రంసేత, స్రంసిషీష్ట. అస్రసత్ (ఇచట అఙ్ ఙిత్తు గాన "అనిదితాం హల ఉపధాయాః క్ఙితి" అను సూత్రముచే (335) నకార (అనుస్వార) లోపము. అస్రంసిష్ట, అస్రంసిష్యత. భ్రంసతే, బభ్రంసే. అభ్రసత్- అభ్రంసిష్ట, ఇత్యాదులు. ధ్వంసతే, దధ్వంసే. అధ్వసత్- అధ్వంసిష్ట, ఇత్యాదులు. ధ్వంస్‌ధాతువునకు గమన మని కూడ అర్థము.

17. స్రమ్భు ధాతువునకు విశ్వసించుట అని అర్థము. స్రమ్భతే. సస్రమ్భే, స్రమ్భితా. అస్రభత్-అస్రమ్భిష్ట, 'స్రమ్భు'ధాతువుకూడ నకారోపధము. 'స్రన్ భ్' అని యుండగా "నశ్చాపదా న్తస్యఝలి" (78) "అనుస్వారస్యయయిపరసవర్ణః" (79) అను సూత్రములచే అనుస్వారపరసవర్ణములు చేయగా "స్రమ్భు" అయినది. కావున పరస్మైపదలుఙ్ఙనందు 'అఙ్' చేసినపుడు నకారలోపము వచ్చినది.

19. వృత్‌ధాతువునకు ఉండుట అని అర్థము. లట్టునందు శప్, గుణాదులు చేయగా 'వ ర్తతే- వ ర్తేతే- వ ర్త న్తే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'వృత్ + లిట్ 'అని యుండగా ద్విత్వము (సూ-396) అభ్యాసకార్యము 'వృవృత్ లిట్' అని యుండగా 'ఉరత్' అను సూత్రముచే (475). మొదటి ఋకారమునకు అకారము "లిట స్తఝయోరేశిరేచ్" అనుసూత్రముచే ( ) తకారమునకు ఏకారము. 'వవృతే'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే లిట్టునందలి ఇతరరూపముల ప్రక్రియ యుండును. లిట్టునందు 'అసంయోగాల్లిట్ కిత్' అను సూత్రముచే (454) కిత్త్వము వచ్చును గాన గుణప్రసక్తి లేదు. వాస్తవమున కిత్త్వవిధాయకసూత్రముకంటె 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రము (390) పరము గాన దానిని బాధించి మొదట గుణము రావలసియున్నది. గుణము వచ్చిన పిమ్మట 'వర్త్'అని యగును గాన సంయోగపర

మగుటచే కిత్త్వప్రసక్తి యుండదు. ఐనను "ఋదుపధేభ్యో లిటః కిత్త్వం గుణాత్పూర్వవిప్రతిషేధేన" అను వార్తికము ననుసరించి పూర్వవిప్రతిషేధముచే గుణమును బాధించి కిత్వమే వచ్చును. అపుడు 'క్ఙితి చ'అను సూత్రముచే(435) గుణము నిషేధింపపడును. 'విప్రతిషేధే పరంకార్యమ్'అను సూత్రమునకు కొన్ని స్థలములందు లక్ష్యానుసారముగా 'విప్రతిషేధే అపరం' అని పదచ్ఛేదము చేయుటచే తుల్యబలవిరోధము కలిగినపుడు అపరకార్యము- అనగా పూర్వకార్యము వచ్చునని అర్థము చెప్పబడును. దీనికి పూర్వవిప్రతిషేధ మనిపేరు. ఇచట కిత్వసూత్రము పూర్వము, గుణసూత్రము పరము. "ఋకారము ఉపధగా గల ధాతువులలో పూర్వవిప్రతిషేధముచే గుణమును బాధించి కిత్త్వము వచ్చును" అని పై వార్తికమునకు అర్థము. లుట్టునందు ఇడాగమగుణాదులచే 'వర్తితా' ఇత్యాదిరూపము లగును.

542. వృద్భ్యః స్యసనోః 1.3.92

వృతాదిభ్యః పఞ్చభ్యః వా పరస్మైపదం స్యాత్ స్యే సని చ.

'శేషాత్కర్తరి పరస్మైపదమ్' 'వా క్యషః' అను సూత్రములనుండి 'పరస్మైపదమ్' 'వా, అనువర్తించును. 'స్య' 'సన్'ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'వృత్' మొదలగు ఐదు ధాతువులకును వికల్పముగా పరస్మైపదము వచ్చును.

వృత్, వృధ్, శృధ్, స్యన్ద్, కృప్,ధాతువులు వృతాదులు. లృట్, లృఙ్లందు 'స్య'ప్రత్యయము చేర్చబడును గాన ఇవి పర మగునపుడు పరస్మైపదప్రత్యయములు వికల్పముగ వచ్చును.

543. న వృద్భ్యశ్చతుర్భ్యః 7.2.59

వృతు, వృధు, శృధు, స్యన్దూభ్యః సకారాదేరార్ధధాతుకస్యేణ్ న స్యాత్ తఙానయోరభావే. వర్త్స్యతి- వర్తిష్యతే. వర్తతామ్. అవర్తత. వర్తేత. వర్తిషీష్ట. అవృతత్- అవర్తిష్ట. అవర్త్స్యత్-అవర్తిష్యత. దద దానే. 20. దదతే,

'సేఽసిచికృతచృతఛృదతృదనృతః'నుండి 'సే', 'ఆర్ధధాతుకస్యేడ్వలాదేః'నుండి "ఆర్ధధాతుకస్య" 'ఇట్' అను పదములును అనువర్తించును. 'గమేరిట్ పరస్మైపదేషు'నుండి 'పరస్మైపదేషు'అనువర్తించును. దానికి 'తఙ్' 'ఆన' అనునవి రానప్పుడు అని అర్థము స్వీకరింపబడినది. వృత్,వృధ్,శృధ్,

స్యన్ద్ధాతువుల సకారాద్యార్ధధాతుకమునకు 'తజ్'ప్రత్యయములు గాని 'ఆన'ప్రత్యయము గాని ('శానచ్', 'కానచ్') పరముగ లేనపుడు ఇడాగమము రాదు.

ల్రుట్, ల్రుజ్‌ల పరస్మైపదరూపములందు ఈ సూత్రముచే ఇడాగమము నిషిద్ధము గాన 'వర్త్స్యతి' 'అవర్త్స్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చినపుడు ఈ నిషేధము వర్తించదు గాన ఇడాగమము వచ్చి 'వర్తిష్యతే' 'అవర్తిష్యత' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'లోట్' మొదలగు లకారములందు ప్రక్రియయందు విశేష మేదియును లేదు. లుఙ్నందు 'ద్యుద్భ్యో లుఙి'అను సూత్రముచే (541) పరస్మైపదము వైకల్పికము గాన 'అవృతత్' ఇత్యాదిపరస్మైపదరూపములును, 'అవర్తిష్ట' ఇత్యాదిఆత్మనేపదరూపములు గూడ ఉండును.

544. న శస, దద, వాదిగుణానామ్ 6.4.126

శసేర్దదేర్వకారాదీనాం, గుణశబ్దేన విహితో యోఽకారః తస్య చ ఏత్వాభ్యాసలోపౌ న. దదదే- దదదాతే- దదదిరే. దదితా. దదిష్యతే. దదతామ్. అదదత. దదేత. దదిషీష్ట. అదదిష్ట. అదదిష్యత.

దదధాతువునకు ఇచ్చుట అని అర్థము. లట్‌నందు శబాదులచే దదతే - దదేతే-దదన్తే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లిట్టునందు 'అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి'అను సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు రావలసి యుండ తన్నిషేధార్థమై ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. 'అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటి'నుండి 'అతః' 'ఘసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ' నుండి 'ఏత్' 'అభ్యాసలోపః' అనువర్తించును. శస్, దద్, ధాతువులకును, వకారాదిధాతువులకును, గుణశబ్దముచే విహిత మగు అకారమునకును ఏత్వాభ్యాసలోపములు రావు.

ఈ సూత్రముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు నిషేధింపబడినవి గాన "దదదే- దదదాతే- దదదిరే" ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇతరలకారములందు ప్రక్రియా విశేష మేదియును లేదు.

త్రపూష్ లజ్జాయామ్. 21. త్రపతే.

545. తౄ, ఫల, భజ, త్రపశ్చ 6.4.122

ఏషామత ఏత్వమభ్యాసలోపశ్చ స్యాత్ కితి లిటి సేటి థలి చ.

త్రేపే. త్రపితా- త్రప్తా. త్రపిష్యతే- త్రప్స్యతే. త్రపతామ్. అత్ర
పత. త్రపేత, త్రపిషీష్ట-త్రప్సీష్ట, అత్రపిష్ట- అత్రప్త. అత్రపిష్యత-
అత్రప్స్యత. ఇత్యాత్మనేపదినః.

'త్రప్'ధాతువునకు సిగ్గుపడుట అని అర్థము. ఇందలి ఊకారషకారములు
ఇత్సంజ్ఞకములు. లట్టునందు 'త్రపతే'ఇత్యాది రూపము లగును. ఈ ధాతువు
ఏకహల్ధాతువు కాదు గాన లిట్టునందు "అత ఏకహల్మధ్యేనాదేశాదేర్లిటి" అను
సూత్రముచే (462) ఏత్వాభ్యాసలోపములు వచ్చుటకు అవకాశము లేకపోవుటచే
ఈ సూత్రము చెప్పబడినది. "అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశదేర్లిటి"నుండి 'అతః'
'లిటి'అనుపదములు, "ఘసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ"నుండి 'ఏత్' 'అభ్యాసలోపశ్చ'
అనుపదములు, "గమ హన జన ఖన ఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి" నుండి 'కితి'
అనుపదము, 'థలి చ సేటి' అను సూత్రము అనువర్తించును. కిత్తగు లిట్టు,
సేట్కమగు 'థల్'పర మగునపుడు తౄ, ఫల, భజ, త్రప్ధాతువులకు ఏత్వము
అభ్యాసలోపము వచ్చును.

ఆత్మనేపదమున లిట్టు (అన్ని ప్రత్యయములును) కిత్తు గాన ఈ సూత్ర
ముచే ఏత్వాభ్యాసలోపములు చేయగా "త్రేపే, త్రేపాతే, త్రేపిరే" ఇత్యాది
రూపము లగును.

ఈ ధాతువు 'ఊదిత్'గాన "స్వరతి సూతి సూయతి ధూఞూదితో వా"
అను సూత్రముచే (478) ఇడ్వికల్పము గాన లుట్, లృట్, ఆశీర్లిఙ్, లుఙ్,
లృఙ్లందు రూపద్వయ ముండును. లోడాదిసార్వధాతుకములందు ప్రక్రియ
వెనుకటి వలెనే యుండును. లుఙ్నందు ఇడాగమపక్షమున 'అత్రపిష్ట'ఇత్యాది
రూపము లుండును. ఇడాగమము రాని పక్షమున ఝలాదిప్రత్యయములు పర
మగునపుడు 'ఝలో ఝలి'అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము-'అత్రప్త'
ఇత్యాదిరూపము లగును.

అథ ఉభయపదినః:- శ్రిఞ్ సేవాయామ్. 1. శ్రయతి-శ్రయతే,
శిశ్రాయ-శిశ్రియే, శ్రయితా. శ్రయిష్యతి-శ్రయిష్యతే. శ్రయతు-శ్రయ
తామ్. అశ్రయత్-అశ్రయత. శ్రీయాత్-శ్రయిషీష్ట. చఙ్-అశిశ్రియత్-
అశిశ్రియత, అశ్రయిష్యత్-అశ్రయిష్యత.

'శ్రిఞ్'ధాతువునకు సేవించుట అని అర్థము. ఇది ఞిత్తుగాన "స్వరిత
ఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే"అను సూత్రము (381) ననుసరించి క్రియా

ఫలము కర్తకు చెందిన పక్షమున ఆత్మనేపదము, పరునకు చెందినచో పరస్మై పదము ప్రయోగించవలెను. ఉభయపదిధాతువు లిట్లు సాధారణముగ ఞిత్తులగ గాని స్వరితేత్తులుగ గాని యుండును.

లట్టునందు 'శప్'గుణాయాదేశాదులచే పరస్మైపదమున 'శ్రయతి'ఇత్యాది రూపములును, ఆత్మనేపదమున 'శ్రయతే' ఇత్యాదిరూపములును సిద్ధించును.

'ఊదృూదన్తైః:- అను కారిక ననుసరించి 'శ్రి'ధాతువు ఉదాత్తము కావున వలాద్యార్ధధాతుకములు పర మగునపుడు ఇడాగమము వచ్చును. "ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్" అను (477) నిషేధము ప్రవర్తింపదు. లిట్టు పరస్మై పదరూపములలో ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వాభ్యాసకార్యాదులు చేసిన పిమ్మట 'ణల్' ణిత్తుగాన వృద్ధి అయాదేశములచే 'శిశ్రాయ' అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషైకవచనమున గుణఅయాదేశములచే 'శిశ్రయిథ'అను రూపము, ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ణలుత్తమో వా'అను సూత్రముచే (458) ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన వృద్ధిఅయాదేశములు వచ్చిన పక్షమున 'శిశ్రాయ' అనియు గుణఅయాదేశములు వచ్చిన పక్షమున 'శిశ్రియ' అనియు రూపము లగును పరస్మైపదరూపములందలి ఇతరప్రత్యయములందు లిట్టునకు కిత్త్వము వచ్చును గాన గుణము నిషిద్ధ మగుటచే "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙు వఙౌ" అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశముచే 'శిశ్రియతుః'ఇత్యాదిరూపము లుండును. ఆత్మనేపదమున లిడాదేశము లన్నియు కిత్తులే గాన ఇయఙాదేశముచే 'శిశ్రియే, శిశ్రియాతే, శిశ్రియిరే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లుట్, లృట్, లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్లందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు. ఆశీర్లిఙ్గనందు(క్షి ధాతువునకు వలె) 'అకృత్సార్వధాతుకయోః'అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము చేయగా 'శ్రీయాత్, శ్రీయాస్తామ్, శ్రీయాసుః'ఇత్యాదిపరస్మైపదరూపము లగును. ఆత్మనేపదరూపములలో విశేషము లేదు.

లుఙ్గనందు "ణి శ్రి ద్రు స్రుభ్యః కర్తరి చఙ్"అను సూత్రముచే (531) 'చఙ్' వచ్చును. 'చఙి' అను సూత్రముచే (534) ద్విత్వము. అభ్యాసకార్యము. 'చఙ్' ఙిత్తు గాన గుణనిషేధము. ఇయఙాదేశము వచ్చి పరస్మైపదమున 'అశిశ్రియత్'అనియు, ఆత్మనేపదమున 'అశిశ్రియత'అనియు రూపములు సిద్ధించును.

భృఞ్ భరణే. 2. భరతి-భరతే. బభార, బభ్రతుః, బభ్రుః; బభర్థ, బభృవ, బభృమ. బభ్రే. బభృషే. భర్తాసి- భర్తాసే, భరిష్యతి-భరిష్యతే. భరతు-భరతామ్, అభరత్-అభరత, భరేత్-భరేత.

'భృ'ధాతువునకు మోయుట అని అర్థము. లట్టునందు 'శప్'గుణములచే 'భరతి' 'భరతే' ఇత్యాదిరూపములు.

బభార:- 'లిట్'ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వము- 'భృభృఅ' 'ఉరత్' (475)- 'భభృఅ', 'అచోఞ్ణితి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి— 'భభార్అ' 'అభ్యాసేచర్చ' అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వము- 'బభార'అను రూపము సిద్ధించినది.

బభ్రతుః:-'కృ సృ భృ వృ స్తు ద్రు స్రు శ్రువో లిటి' అను సూత్రముచే (481) ఇడాగమము నిషేధింపబడినది. కిత్త్వముచే గుణము నిషిద్ధము. అభ్యాసమునందలి ఋకారమునకు అకారము. రెండవ ఋకారమునకు యణాదేశముచే రేఫ—'బభ్రతుః'అను రూపము సిద్ధించినది.

బభర్థ:- 'థల్' స్థానివద్భావముచే పిత్త్వముగాన కిత్త్వము లేదు. గుణముచే 'బభర్థ'అను రూపము సిద్ధించినది. ఆత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును కిత్తులే గాన గుణప్రసక్తి లేదు. ఋకారమునకు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు గుణము వచ్చును. హల్ పర మగునపుడు మార్పు లేదు. బభ్రే-బభ్రాతే-బభ్రిరే; బభృషే-బభ్రాథే-బభృఢ్వే, బభ్రే-బభృవహే-బభృమహే. ఇది అనిడ్ధాతువు గాన లుట్టునందు 'భర్తా','భర్తాసి'-'భర్తాసే'ఇత్యాది రూపము లగును.

ఇది ఋదంతధాతువు గాన 'లృట్' లృఙ్'లందు 'ఋద్ధనోః స్యే'అను సూత్రముచే (500) ఇడాగమము. 'భరిష్యతి-భరిష్యత్తే' "అభరిష్యత్-అభరిష్యత"ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్,లఙ్, విధిలిఙ్లందు విశేషకార్య మేదియును లేదు.

'ఆశీర్లిఙ్'పరస్మైపదమున యాసుడాదులు చేసిన పిమ్మట "భృయాత్" అని యుండగా:-

546. రిఙ్ శ యగ్ లిఙ్క్షు 7.4.28

శే యకి యాదావార్ధధాతుకే లిఙి చ ఋతో రిఙ్ ఆదేశః స్యాత్. రీఙి ప్రకృతే రిఙ్విధానసామర్థ్యాత్ దీర్ఘో న. భ్రియాత్.

'అయఙ్ యి క్ఙితి'నుండి 'యి' 'రీఙృతః'నుండి 'ఋతః', "అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః"నుండి 'అసార్వధాతుక' అను భాగము అనువర్తించును.

'అజన్య' అధికారము. 'శ' అనునదియు, 'యక్' అనునదియు, యకారాది యగు ఆర్ధధాతుకలిఙ్ను, పరముగ నున్నపుడు ఋకారాంతాంగమునకు 'రిఙ్' అను నాదేశము వచ్చును.

'రిఙ్' ఙిత్తు గాన అంతాదేశము. ఈ సూత్రముచే 'భృ' యందలి ఋకారమునకు రిఙాదేశము చేయగా 'భ్రియాత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట రేఫోత్తరవర్తి యగు ఇకారమునకు 'అకృత్సార్వధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము రాదు. ఇట్లు దీర్ఘము వచ్చి 'భ్రీయాత్' ఇత్యాదిరూపములు అభీష్టమైనచో 'రీఙృతః' అను వెనుకటి సూత్రమునుండి 'రీఙ్' అను పదము అనువర్తించుచుండగా మరల ఈ సూత్రమున 'రిఙ్' అని చెప్ప పని లేదు. దీర్ఘము వచ్చి ఇది కూడ చివరకు 'రీ'గనే మారును గాన పూర్వసూత్రమునుండి 'రీఙ్' అనుదానినే అనువృత్తి చేసికొని యుండవచ్చును. అట్లు చేయక 'రిఙ్' అని ప్రత్యేకముగ చెప్పుటచే దీనికి దీర్ఘము రాదని సూచింపబడుచున్నది. 'భ్రియాత్-భ్రియాస్తామ్-భ్రియాసుః' ఇత్యాదిరూపము లగును.

ఆశీర్లిఙ్ ఆత్మనేపదరూపములందు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'సీయుట్' (సూ-523) సుట్ (సూ-526) ఆగమములు చేసిన పిమ్మట 'భృ సీ స్ త' అని యుండునపుడు ఋకారమునకు గుణము (సూ-390) రావలసి యుండగా:-

547. ఉశ్చ 1.2.12

ఋవర్ణాత్పరౌ ఝలాదీ లిఙ్ సిచౌ కితౌ స్తస్తఙి. భృషీష్ట-భృషీయాస్తామ్. అభార్షీత్.

'లిఙ్ సిచావాత్మనేపదేషు' అను సూత్రము, 'ఇకోఝల్' నుండి 'ఝల్' అనువర్తించును. "అసంయోగాల్లిట్ కిత్'నుండి 'కిత్' అనువర్తించును. ఋవర్ణముకంటె పరములును, ఝలాదులును అగు 'లిఙ్ సిచ్'లు తఙ్ పర మగునపుడు కిత్తు లగును.

ఇచట 'లిఙ్'కు ఆద్యవయవముగ వచ్చిన 'సీయుట్' లిఙ్‌గా పరిగణింపబడును. అది ఝలాదికము. అందుచే ఈ సూత్రముచే కిత్త్వము వచ్చుటచే గుణము రాదు. 'భృషీష్ట' (షత్వష్టుత్వములచే) అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు ప్రక్రియ ఏధధాతువునందు వలె ఉండును.

'లుఙ్' పరస్మైపదరూపములందు 'చ్లి'కి 'సిచ్' చేసిన పిమ్మట "సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (486) ఋకారమునకు వృద్ధి (ఆర్).

సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షత్వము. "అభా ర్షీత్-అభార్ష్టామ్-అభార్షుః, అభార్షీః-అభార్ష్టమ్-అభార్ష్ట, అభార్షమ్-అభార్ష్వ, అభార్ష్మ' అను రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున ప్రథమపురుషైకవచనమున 'చ్లి'కి 'సిచ్' చేసిన పిమ్మట 'అభృ స్ త' అని యుండగా,-

548. హ్రస్వాదఙ్గాత్ 8.2.27

సిచో లోపో ఝలి. అభృత, అభృషాతామ్, అభరిష్యత్-అభ రిష్యత.

"ఝలో ఝలి" 'సంయోగాన్తస్యలోపః' అను సూత్రములనుండి 'ఝలి' 'లోపః' అనువర్తించును. 'సిచః' అనుపదము భాష్యకారునివ్యాఖ్యానము ననుసరించి గ్రహింపబడినది. హ్రస్వాన్త మగు అంగముకంటె పర మగు 'సిచ్'కు 'ఝల్' పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారము లోపింపగా 'అభృత' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే "అభృషాతామ్-అభృషత, అభృథాః-అభృషాథామ్-అభృఢ్వమ్" ("ఇణః షీధ్వం లుఙ్లిటాం ధోఽఙ్గాత్" అను సూత్రముచే 517ఢత్వము) అభృషి-అభృష్వహి-అభృష్మహి' 'ఉశ్చ' అను సూత్రముచే (547) 'సిచ్' కిత్తు గాన లుఙ్గునం దెచటను గుణము రాలేదు.

హృఞ్ హరణే. 3. హరతి-హరతే, జహార, జహర్థ, జహ్రివ, జహ్రిమ; జహ్రే, జహ్రిషే; హర్తా, హరిష్యతి- హరిష్యతే హరతు- హరతామ్, అహరత్- అహరత, హరేత్- హరేత, హ్రియాత్ - హృషీష్ట, హృషీయాస్తామ్, అహార్షీత్- అహృత, అహ రిష్యత్- అహరిష్యత.

'హృ' ధాతువునందు ప్రక్రియ యంతయు 'భృ' ధాతువునందు వలెనే యుండును. లిట్టునందు 'వహి' 'మహి' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు క్రాది నియమముచే ఇడాగమము వచ్చుట ఒక్కటియే విశేషము. 'జహ్రివ' 'జహ్రిమ' అను రూపము లగును. ఇచట అభ్యాస హకారమునకు 'కుహో శ్చుః' అను సూత్రముచే (456) చుత్వము చేయగా ఆంతరతమ్యముచే మొదట ఝకారము, దానికి 'అభ్యాసే చర్చ' అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వముచే జకారము వచ్చినది.

ధృఞ్ ధారణే 4. ధరతి-ధరతే. ణీఞ్ ప్రాపణే 5. నయతి-నయతే. డుపచష్పాకే 6. పచతి-పచతే, పపాచ. పేచిథ-పపక్థ, పేచే, పక్తా. భజసేవాయామ్ 7. భజతి-భజతే, బభాజ- భేజే, భక్తా, భక్ష్యతి-భక్ష్యతే, అభాక్షీత్- అభక్త అభక్షాతామ్. యజదేవపూజాసంగతికరణ దానేషు, 8. యజతి-యజతే.

4. 'ధృ' ధాతువునకు ధరించుట అని అర్థము దాని రూపము లన్నియు హృధాతురూపముల వలెనే యుండును.

5. 'నీ' ధాతువునకు చేర్చుట, తీసికొని వెళ్ళుట యని అర్థము. లట్టు నందు శప్, గుణ, అయాదేశములచే 'నయతి' 'నయతే' ఇత్యాది రూపము లగును. లిట్టునందు ప్రథమపురుషైక వచనమున ద్విత్వము, హ్రస్వము (సూ 399) 'అచో ఞ్ణితి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి, ఆయాదేశము- 'నినాయ' అను రూపము సిద్ధించును. పిద్భిన్నము లగు ప్రత్యయములందు కిత్త్వము వచ్చును గాన గుణము లేదు. 'అతుస్' మొదలగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు యణాదేశముచే 'నిన్యతుః' ఇత్యాది రూపము లగును. ఇది అజన్త మగు అనిడ్ధాతువు గాన 'థల్' పర మగునపుడు వికల్పముగను, 'వ' 'మ' లు పర మగునపుడు నిత్యముగను ఇడాగమము వచ్చుటచే 'నినయిథ-'నినేథ' 'నిన్యివ', 'నిన్యిమ' అను రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమున ణిత్త్వ వికల్పముచే 'నినాయ', 'నినయ' అను రూపద్వయ ముండును. నినాయ - నిన్యతుః - నిన్యుః, నినయిథ, నినేథ - నిన్యథుః - నిన్య; నినాయ. నినయ - నిన్యివ - నిన్యిమ. ఆత్మనేపదమున క్రాది నియమముచే 'ధ్వమ్' 'వహి' మహి' అనునవి పర మగునపుడు నిత్యముగ ఇడాగమము. నిన్యే-నిన్యాతే-నిన్యిరే; నిన్యిషే-నిన్యాథే-నిన్యిధ్వే; నిన్యే-నిన్యివహే-నిన్యిమహే. లుట్- నేతా, ల్ృట్ నేష్యతి; నేష్యతే. లోట్ - నయతు, నయతామ్. లఙ్ అనయత్ - అనయత. విధిలిఙ్ - నయేత్, నయేత. ఆశీర్లిఙ్- నీయాత్-నేషీష్ట. లుఙ్:- అనైషీత్ - అనైష్ట. ల్ృఙ్ - అనేష్యత్ - అనేష్యత. పై ఐదు ధాతువులును ఞిత్తులు గాన ఉభయ పదు లైనవి. ఇక రాబోవు ధాతువులు స్వరితేత్తు లగుటచే ఉభయ పదులు.

6. 'పచ్' ధాతువునకు వండుట యని యర్థము. లట్టునందు విశేష కార్యము లేవియును లేవు. ''పేచిథ, పపక్థ'' :- 'థల్' నందు 'ఉపదేశేఽ

త్వతః' అను సూత్రమును, (483) భారద్వాజ నియమమును అనుసరించి ఇడా గమ వికల్పము ఇడాగమపక్షమున "థలి చ సేటి" అను సూత్రముచే (463) ఏత్వాభ్యాస లోపములు వచ్చి 'పేచిథ' అను రూపము, ఇడాగమాభావపక్ష మున "చోః కుః" అను సూత్రముచే (307) చకారమునకు కకారము వచ్చు టచే 'పపక్థ' అనియు రూపము లగును. 'వ' 'మ'లకు క్రాదినియమముచే ఇడా గమము నిత్యము. "పపాచ - పేచతుః - పేచుః; పేచిథ, పపక్థ - పేచ థుః - పేచ, పపాచ, పపచ - పేచివ - పేచిమ"

'కిత్'అగు లిట్టునందు "అత ఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి" అను సూత్రముచే(462)ఏత్వాభ్యాస లోపములు,క్రాదినియమముచే యథాస్థానముగా ఇడా గమము వచ్చుటచే "పేచే - పేచాతే - పేచిరే; పేచిషే -పేచాథే-పేచిధ్వే; పేచే - పేచివహే - పేచిమహే" అను రూపము లగును.

లుట్ :- పక్తా, ల్ృట్- పక్ష్యతి. పక్ష్యతే. లోట్- పచతు, పచ తామ్ లఙ్- అపచత్, అపచత. విధిలిఙ్- పచేత్, పచేత. ఆశీర్లిఙ్- పచ్యాత్. పక్షీష్ట, 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) చకారమునకు కకా రము, సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అనుసూత్రముచే (150) షత్వము రాగా కకారషకారముల యోగముచే క్షకార మేర్పడినది.

లుఙ్గనందు - అపాక్షీత్ - అపాక్తామ్ - అపాక్షుః, అపాక్షీః - అపాక్తమ్ - అపాక్త, అపాక్షమ్ - అపాక్ష్వ - అపాక్ష్మ. ఇచట "వద వ్రజ హలన్తస్యాచః" అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చినది. 'అపాక్తామ్' 'అపాక్తమ్' 'అపాక్త' అను రూపములందు 'ఝలో ఝలి' అను సూత్రముచే (480) సకారలోపము వచ్చినది. ఆత్మనేపదిరూపములు :- "అపక్త - అపక్షాతామ్ - అపక్షత, అపక్థాః - అపక్షాథామ్ - అపగ్ధ్వమ్; అపక్షి - అపక్ష్వహి - అపక్ష్మహి"

ఇచట 'త', 'థాస్', 'ధ్వమ్'లు పరముగ నున్నపుడు సకారమునకు "ఝలో ఝలి" అను సూత్రముచే (480) లోపము; ఇతర స్థలములందు "ఆదేశప్రత్యయయోః" అను సూత్రముచే (150) షత్వము వచ్చినది. ల్ృఙ్- అపక్ష్యత్-అపక్ష్యత.

25

7. భజ ధాతువునకు సేవించుట అని అర్థము. దీని రూపములు పూర్తిగ పచధాతురూపముల వలె నుండును. పచధాతు చకారమునకు 'ఝల్' పర మగునపుడు "చోః కుః" అను సూత్రముచే (307) కకారము వచ్చును. భజధాతు జకారమునకు మాత్రము మొదట పై సూత్రముచే గకారము, పిదప దానికి 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) కకారము వచ్చును; ఇదియే భేదము.

8. యజధాతువునకు దేవపూజ చేయుట, కలుపుట, ఇచ్చుట అని అర్థములు. ఇది కూడ అనిడ్ధాతువు. లట్టునందు **'యజతి'** **'యజతే'** ఇత్యాది రూపము లగును.

లిట్ పరస్మైపద ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వాభ్యాస కార్య వృద్ధ్యాదులచే **'యయాజ్ అ'** అని యుండగా :-

549. లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్. 6.1.17

వచ్యాదీనాం గ్రహ్యాదీనాం చాభ్యాసస్య సంప్రసారణం **లిటి.** ఇయాజ

'ష్యఙః సమ్ప్రసారణమ్' నుండి 'సమ్ప్రసారణమ్' అనువర్తించును. **'లిట్'** పర మగునపుడు వచ్యాదులయొక్కయు, గ్రహ్యాదులయొక్కయు అభ్యాసమునకు సంప్రసారణము వచ్చును.

'వచి, స్వపి, యజాదీనాం కితి' అను సూత్రమునందు చెప్పబడిన ధాతువులు వచ్యాదులు. "గ్రహి జ్యా వయి వ్యధి వష్టి విచతి వృశ్చతి పృచ్ఛతి భృజ్జతానాం జీతి చ" అను సూత్రమునందు చెప్పబడిన ధాతువులు గ్రహ్యాదులు. **'యజ దేవపూజా-'** అను ధాతువు మొదలు "టు ఓ శ్వి గతివృద్ధ్యోః" అను ధాతువు వరకును గల తొమ్మిది ధాతువులును యజాదులు.

"యజిర్వపిర్వహిశ్చైవ వసిర్వేఞ్ వ్యేఞ్ ఇత్యపి
హ్వేఞ్ వదీ శ్వయతిశ్చేతి యజాద్యాః స్యురిమే నవ."

ప్రకృతమున ఈ సూత్రముచే యకారమునకు సంప్రసారణము "ఇఅయాజ్ అ" అని యుండగా "సంప్రసారణాచ్చ" అను సూత్రముచే (258) అకారమునకు పూర్వరూపము - 'ఇయాజ' అను రూపము సిద్ధించినది.

550. వచిస్వపియజాదీనాం కితి 6.1.15

వచిస్వప్యోః **యజాదీనాఞ్చ** సమ్ప్రసారణం స్యాత్ **కితి.**

ఈజతుః, ఈజుః ఇయజిథ, ఇయష్ఠ, ఈజే, యష్టా.

'ష్యఙః సమ్ప్రసారణమ్' నుండి 'సమ్ప్రసారణం' అనువర్తించును.

వచ్, స్వప్ ధాతువులకును, యజాదులకును 'కిత్' పర మగునపుడు సంప్రసారణము వచ్చును.

లిట్టునందలి ద్వివచన బహువచన ప్రత్యయము లన్నియు కిత్తులు గాన ప్రథమపురుష ద్వివచనమున 'యజ్ అతుస్' అని యుండగా "లిటి ధాతోర నభ్యాసస్య" అను సూత్రముచే (396) ద్విత్వము రావలసి యున్నది. కాని దానికంటె పర మగుటచే దానిని బాధించి ఈ సూత్రముచే సంప్రసారణము, పిమ్మట పూర్వరూపము. 'ఇజ్ అతుస్' అని యుండగా ఇపుడు ద్విత్వ అభ్యాస కార్యములు- 'ఇఇజ్ + అతుస్'-సవర్ణదీర్ఘముచే 'ఈజతుః' అను రూపము సిద్ధించును. కిత్తులందు ప్రక్రియ ఈ విధముగనే ఉండును. 'థల్' పర మగునపుడు భారద్వాజ నియమముచే ఇడాగము వికల్పము. 'లిట్యభ్యాసస్యో భయేషామ్' అను సూత్రముచే (549) అభ్యాసకు సంప్రసారణము. ఇడాగమ పక్షమున 'ఇయజిథ' అను రూప మగును. ఇడాగమాభావపక్షమున 'వ్రశ్చ, భ్రస్జ, సృజ, మృజ, యజ, రాజ, భ్రాజ, చ్ఛశాం షః" అను సూత్రముచే (308) జకారమునకు షత్వము, పిమ్మట థకారమునకు ష్టుత్వముచే ఠకారము చేయగా 'ఇయష్ఠ' అను రూపము సిద్ధించును. 'వ' 'మ'లకు క్రాది నియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము. ఇయాజ, ఈజతుః, ఈజుః, ఇయజిథ-ఇయష్ఠ ఈజథుః, ఈజ, ఇయాజ-ఇయజ, ఈజివ, ఈజిమ.

ఆత్మనేపదమునందు లిట్ కిత్తు గాన ద్విత్వమును బాధించి మొదట సంప్రసారణము, పిమ్మట ద్విత్వాభ్యాసలోపాదులును చేయగా:-"ఈజే-ఈజాతే-ఈజిరే, ఈజిషే - ఈజాథే-ఈజిధ్వే, ఈజే - ఈజివహే— ఈజిమహే" అను రూపము లగును.

లుట్టునందు "వ్రశ్చ—" అను సూత్రముచే (308) జకారమునకు షత్వము, తకారమునకు ష్టుత్వము చేయగా "యష్టా-యష్టారౌ- యష్టారః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

లృట్‌నందు జకారమునకు షత్వము చేసిన పిమ్మట "యష్స్యతి" "యష్స్యతే" అని యుండగా:-

551. షఢోః కః సి 8.2.41

యక్ష్యతి. యక్ష్యతే. ఇజ్యాత్, యక్షీష్ట. అయాక్షీత్, అయష్ట.

షకారఢకారములకు సకారము పర మగునపుడు కకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే షకారమునకు కకారము. 'స్య'యందలి సకారమునకు 'ఆదేశప్రత్యయయోః' అను సూత్రముచే (150) షకారము; కషయోర్యోగే క్షః- 'యక్ష్యతి—యక్ష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్:- యజతు, యజతామ్. లఙ్:-అయజత్, అయజత. విధిలిఙ్:- యజేత్, యజేత. ఆశీర్లిఙ్:- పరస్మైపదమునందు "కిదాశిషి" అను సూత్రముచే (434) 'యాసుట్' కిత్తు గాన 'వచి, స్వపి, యజాదీనాం కితి' అనుసూత్రముచే(550) సంప్రసారణము చేయగా 'ఇజ్యాత్, ఇజ్యాస్తామ్, ఇజ్యాసుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదమున ప్రథమపురుషైకవచనమున 'సీయుట్' చేర్చిన పిదప 'వ్రశ్చ—'సూత్రముచే (308) జకారమునకు షకారము. దానికి 'షఢోః కః సి'అను సూత్రముచే (551) కకారము. 'సీయుట్'సకారమునకు షత్వము. సుడాగమసకారమునకు షత్వము; తకారమునకు ష్టుత్వము- 'యక్షీష్ట' అను రూపము సిద్ధించును. "యక్షీష్ట, యక్షీయాస్తామ్, యక్షీరన్: యక్షీష్ఠాః, యక్షీయాస్థామ్, యక్షీధ్వమ్; యక్షీయ, యక్షీవహి, యక్షీమహి." లుఙ్:- (పరస్మైపది) అయాక్షీత్-అయాష్టామ్ - అయాక్షుః; అయాక్షీః - అయాష్టమ్—అయాష్ట; అయాక్షమ్-అయాక్ష్వ-అయాక్ష్మ.

అయాక్షీత్:- సిచ్, 'వదవ్రజహలన్తస్యాచః'అను సూత్రముచే(467) వృద్ధి, ఈడాగమము (417), జకారమునకు షకారము, దానికి కకారము, సకారమునకు మూర్ధన్యషకారము. 'అయాష్టామ్'ఇత్యాదులందు ష్టుత్వముచే తకారమునకు టకారము. లుఙ్ ఆత్మనేపదరూపములు:- అయష్ట - అయక్షాతామ్ - అయక్షత; అయష్ఠాః-అయక్షాథామ్-అయడ్ఢ్వమ్: అయక్షి-అయక్ష్వహి— అయక్ష్మహి. లృఙ్:- అయక్ష్యత్-అయక్ష్యత.

వహ ప్రాపణే. 9. వహతి, వహతే. ఉవాహ, ఊహతుః, ఊహుః ఉవహిథ.

'వహ'ధాతువునకు పొందించుట, మోయుట అని అర్థము. లట్టునందు 'వహతి' 'వహతే'ఇత్యాదిరూపము లగును.

లిట్టునందు ప్రక్రియ యజధాతువునందు వలె నుండును. 'ణల్', 'థల్' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు కిత్త్వము లేదు గాన "లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్" అను సూత్రముచే (549) అభ్యాసకు సంప్రసారణము చేయగా వకారస్థానమున

సంప్రసారణము ఉకారము గాన 'ఉవాహ' అను రూపము ప్రథమపురుషైకవచన మునం దగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున ణిత్త్వవికల్పముచే 'ఉవాహ' 'ఉవహ' అను రూపద్వయ మగును. కిత్స్థలమునందు ద్విత్వమును బాధించి ముందుగ ''వచి, స్వపి, యజాదీనాం కితి'' అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారణము వచ్చును. పిమ్మట ద్విత్వపరసవర్ణ దీర్ఘాదులచే 'ఊహతుః', 'ఊహుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'థల్'కు భారద్వాజనియమముచే వైకల్పిక ఇడాగమము చేయగా 'ఉవహిథ' అను రూప మగును ఇడాగమము రాని పక్షమున 'ఉవహ్థ' అని యుండగా 'హో ఢః' అను సూత్రముచే (251) హకారమునకు ఢకారము.

552. ఝష స్తథోర్ధోఽధః 8.2.40

ఝషః పరయోః తథోర్ధః స్యాత్, న తు దధాతేః.

'ఝష్'కంటె పరమైనవియు, ధాధాతుసంబద్ధములు కానివియు అగు తకార థకారములకు ధకారాదేశము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఢకారరూప మగు 'ఝష్'కంటె పర మగు థకారమునకు ధకారము. 'ఉవఢ్ధ' అని యుండగా, ష్టుత్వముచే ధకారమునకు ఢకారము—'ఉవఢ్ఢ' అని యుండగా:-

553. ఢో ఢే లోపః 8.3.13

ఢో లోపః స్యాత్ ఢే పరే.

ఢకారము పరముగ నున్నపుడు ఢకారమునకు లోపము వచ్చును. ఈ సూత్రముచే మొదటి ఢకారము లోపింపగా 'ఉవఢ' అని యున్నది.

554. సహివహోరోదవర్ణస్య 6.3.112

అనయోరవర్ణస్య ఓత్ స్యాత్ ఢలోపే. ఉవోఢ, ఊహే, వోఢా.

అవాక్షీత్	అవోఢామ్	అవాక్షుః
అవాక్షీః	అవోఢమ్	అవోఢ
అవాక్షమ్	అవాక్ష్వ	అవాక్ష్మ.
అవోఢ	అవక్షాతామ్	అవక్షత
అవోఢాః	అవక్షాథామ్	అవోఢ్వమ్
అవక్షి	అవక్ష్వహి	అవక్ష్మహి

అవక్ష్యత్, అవక్ష్యత.

ఇతి భ్వాదయః.

'ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోణః'నుండి 'ఢ్రలోపే'అనువర్తించును. ఢకార లోపము కలిగినపుడు సహవహధాతువుల అవర్ణమునకు ఓకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఓకారము చేయగా 'ఉవోఢ' అను రూపము సిద్ధించినది. ఆత్మనేపదమున లిట్టు కిత్తు గాన ద్విత్వమును బాధించి మొదట సంప్రసారణ పూర్వరూపములు పిదప ద్విత్వసవర్ణదీర్ఘములు రాగా- ఊహే, ఊహాతే, ఊహిరే; ఊహిషే, ఊహాథే, ఊహిఢ్వే; ఊహే, ఊహివహే, ఊహిమహే-అను రూపము లగును. ఇచట 'ధ్వమ్', 'వహి', 'మహి' లకు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము వచ్చినది.

లుట్టు ప్రథమపురుషైకవచనమున'వహ్తా'అని యుండగా'హో ఢః'(251) అను సూత్రముచే హకారమునకు ఢకారము. తకారమునకు ధకారము (సూ-552) ష్టుత్వముచే దానికి ఢకారము. మొదటి ఢకారమునకు లోపము (సూ-553). అకారమునకు ఓత్వము (సూ-554). 'వోఢా' అను రూపము సిద్ధించును. ఇట్లే వోఢారౌ, వోఢారః; వోఢాసి-వోఢాసే, ఇత్యాదిరూపములు సిద్ధించును.

లృట్ నందు హకారమునకు ఢత్వము; ఢకారమునకు కకారము(సూ-551), సకారమునకు షత్వము చేయగా 'వక్ష్యతి,' 'వక్ష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును. లోట్:- 'వహతు-వహతామ్' లఙ్:- 'అవహత్-అవహత' విధిలిఙ్:- 'వహేత్-వహేత' ఆశీర్లిఙ్:- 'ఉహ్యాత్' 'వక్షీష్ట'. ఇచట పరస్మైపదమునందు 'యాసుట్' కిత్తు గాన వకారమునకు సంప్రసారణ వచ్చినది. (సూ-550). ఆత్మనేపదమున సీయుడాగమము చేసిన పిదప ఢత్వ, కత్వ, షత్వములు వచ్చినవి.

లుఙ్నందు అజాదిప్రత్యయము పర మగునపుడు 'సిచ్' లోపింపదు. ఢత్వ, కత్వ, షత్వములు వచ్చును. కషయోర్యోగే క్షః. తకారథకారధకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఝలో ఝలి'అను సూత్రముచే (480) సిచ్ లోపించును. హకారమునకు ఢత్వము, తకారాదులకు ధకారము (సూ-552), ష్టుత్వముచే ఢకారము, ప్రథమఢకారమునకు లోపము, ధాత్వవయవ మగు అకారమునకు ఓకారము వచ్చును. మూలమునందు చూపిన రూపములు సిద్ధించును. పరస్మైపదమున 'వద, వ్రజ, హలన్తస్యాచః' అను సూత్రముచే (467) వృద్ధి వచ్చును.

లృఙ్:- అవక్ష్యత్-అవక్ష్యత.

భ్వాదులు సమాప్తమైనవి.

అథ అదాదిగణః

అద భక్షణే. 1.

555. అదిప్రభృతిభ్యః శపః 2.4.72

లుక్ స్యాత్. అత్తి, అత్తః, అదన్తి; అత్సి, అత్థః, అత్థ; అద్మి, అద్వః, అద్మః.

అదధాతువునకు భక్షించుట అని యర్థము. ఇది సాధారణముగ రాక్షసాదుల విషయమున ప్రయోగింపబడును. ఇది అనిట్కము.

"ణ్యక్షత్రియార్షఞితో యూని లుగణిఞోః"నుండి 'లుక్'అనువర్తించును. అద్ మొదలగు ధాతువులకంటె పర మగు 'శప్'కు లుక్ వచ్చును.

అత్తి:- అదధాతువునకు లట్టునందు 'తిప్'మొదలగు నాదేశములు చేర్చిన పిమ్మట 'కర్తరి శప్'అను సూత్రముచే (389) 'శప్'. దానికి ఈ సూత్రముచే లోపము. 'అద్ + తి'అని యుండగా 'ఖరి చ'అను సూత్రముచే (74) దకారమునకు తకారము. 'అత్తి' అను రూపము సిద్ధించినది. 'ఝోఽన్తః' అను సూత్రముచే (391) ఝకారమునకు 'అన్త్'ఆదేశము చేయగా ప్ర.బ.వ.మున 'అదన్తి'అను రూప మగును. ఉ.పు మున 'ఖర్' పరముగ లేకుండుటచే దకారమునకు చర్త్వము రాదు. 'అద్మి' ఇత్యాదిరూపము లుండును.

556. లిట్యన్యతరస్యామ్ 2.4.40

అదో ఘస్ల వా స్యాత్ లిటి. జఘాస. ఉపధాలోపః.

'అదో జగ్ధిర్ల్యప్తికితి''లుఙ్సనోర్ఘస్ల'అను సూత్రములనుండి'అదః''ఘస్ల' అనువర్తించును. అదధాతువునకు లిట్టు పర మగునపుడు 'ఘస్ల'ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

ఌకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'ఘస్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ద్విత్వము, అభ్యాసకార్యము, 'ఘ ఘస్ అ'అని యుండగా 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (456) ఘకారమునకు ఝకారము. దానికి "అభ్యాసే చర్చ" అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వము చేయగా జకారము. 'అత ఉపధాయాః'అను సూత్రముచే(457) అకారమునకు వృద్ధి 'జఘాస'అను రూపము (ప్ర.పు.ఏ.వ.) సిద్ధించును.

'అతుస్'పరముగ నున్నపుడు 'జఘస్ అతుస్' అని యుండగా, 'అతుస్' కిత్తు గాన "గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి" అను సూత్రముచే (508) ఉపధాఅకారమునకు లోపము. "జఘ్స్ అతుస్" అని యుండగా:-

557. శాసి,వసి,ఘసీనాఞ్చ 8.3.60

ఇణ్కుభ్యాం పరస్యైషాం సస్య షః స్యాత్. ఘస్య చర్త్వమ్- **జక్షతుః. జక్షుః; జఘసిథ, జక్షథుః, జక్ష; జఘాస-జఘస, జక్షివ, జక్షిమ. ఆద, ఆదతుః, ఆదుః.**

'సహేః సాడః సః' "అపదాన్తస్యమూర్ధన్యః" అను సూత్రములనుండి 'సః' 'మూర్ధన్యః' అనుపదములు, 'ఇణ్కోః' అను సూత్రము అనువర్తించును.

ఇణ్ కంటెను కవర్గముకంటెను పరమును, శాస్, వస్, ఘస్ ధాతువుల అవయవమును అగు సకారమునకు షకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే సకారమునకు షత్వము, ఘకారమునకు "ఖరి చ" అను సూత్రమునే (74) చర్త్వము (కకారము). 'జక్షతుః' అను రూపము సిద్ధించినది. 'కిత్' అగు లిట్టు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఉపధాలోప, షత్వ, చర్త్వములు వచ్చును.

జఘసిథ:- అద్ధాతువునకు 'ఘస్'ఆదేశము లిట్,లుఙ్లందు మాత్రమే వచ్చును గాన దానికి 'తాస్'నందు ప్రయోగము లేదు. కావున ఇది 'తాస్'నందు 'నిత్యానిట్' అను ప్రసక్తి లేదు. అందుచే "అజన్తోకారవాన్వాయస్తాస్యనిట్ థలి వేడయమ్"అనునది దీని విషయమున వర్తించదు గాన క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చి 'జఘసిథ' అను రూప మగును. 'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు గూడ ఈ విధముగనే నిత్యేడాగమముచే 'జఘసివ,జఘసిమ' అను రూపము లగును.

'ఘస్' ఆదేశము రాని పక్షమున ద్విత్వ, అభ్యాసకార్య. సవర్ణదీర్ఘాదులచే "ఆద, ఆదతుః, ఆదుః" ఇత్యాదిరూపము లగును. 'థల్'కు భారద్వాజ నియమముచే ఇడాగమము వికల్పముగ రావలసి యుండగా:-

558. ఇడత్త్యర్తివ్యయతీనామ్ 7.2.66

అద్, ఋ, వ్యేఞ్, ఏభ్యస్థలో నిత్యమిట్ స్యాత్. ఆదిథ, అత్తా, **అత్స్యతి, అత్తు-అత్తాత్, అత్తామ్, అదన్తు.**

'అచస్తాస్వత్థల్యనిటోనిత్యమ్'నుండి 'థలి'అనువర్తించును. అద్, ఋ, వ్యేఞ్, ధాతువుల 'థల్'కు నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చును. దీనిచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చి 'ఆదిథ'అను రూప మగును.

అత్తా:- లుట్‌నందు ఇడాగమము రాదు గాన దకారమునకు చర్త్వముచే తకారాదేశము వచ్చి 'అత్తా'అను రూప మైనది. ఇట్లే ల్ఋట్‌నందు 'అత్స్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్టునందు 'శప్'కు 'లుక్' దకారమునకు యథాప్రాప్తముగ చర్త్వము చేయగా "అత్తు-అత్తాత్, అత్తామ్, అదన్తు." ఇత్యాదిరూపము లగును. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అద్ హి' అని యుండగా:-

559. హుఝల్భ్యో హేర్ధిః 6.4.101

హోర్ఝలన్తేభ్యశ్చ హేర్ధిః స్యాత్. అద్ధి-అత్తాత్, అత్తమ్, అత్త. అదాని, అదావ, అదామ.

'హు'ధాతువుకంటెను, ఝలన్తధాతువులకంటెను పర మైన 'హి'కి 'ధి' వచ్చును.

'అద్' అనునది ఝలన్త ధాతువు గాన ఈ సూత్రముచే 'హి'కి 'ధి' ఆదేశము చేయగా 'అద్ధి'అను రూప మైనది. ఉత్తమపురుషమున "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" అను మాత్రముచే (420) ఆడాగమము చేయగా "అదాని అదావ అదామ" అను రూపము లైనవి.

అదధాతువు అజాదిధాతువు గాన లఙ్ లుఙ్ ల్ఋఙ్‌లందు "ఆడజాదీనామ్" అను సూత్రముచే (446) ఆడాదేశము. లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున "ఆద్‌త్" అని యుండగా:-

560. అదః సర్వేషామ్ 7.3.100

అదః పరస్య అపృక్తసార్వధాతుకస్య అట్ స్యాత్ సర్వమతేన. ఆదత్. ఆత్తామ్, ఆదన్; ఆదః, ఆత్తమ్, ఆత్త; ఆదమ్, ఆద్వ, ఆద్మ. అద్యాత్, అద్యాతామ్, అద్యుః. అద్యాత్ - అద్యాస్తామ్ - అద్యాసుః.

'గుణోఽపృక్తే' 'తురుస్తుశమ్యమః సార్వధాతుకే' "అడ్ గార్గ్యగాలవయోః"అను సూత్రమునుండి 'అపృక్తే' 'సార్వధాతుకే' 'అట్' అనువర్తిం

చును. 'గార్గ్యగాలవయోః'అనునది అనువర్తింపకుండుటకై 'సర్వేషామ్' అని చెప్పబడినది. అందరి మతమునందును, 'అద్'కంటె పరమగు అపృక్తసార్వధాతుకమునకు 'అట్'అను నాగమము వచ్చును.

ఇచట 'త్'అనునది అపృక్తసార్వధాతుకము గాన ('అపృక్తఏకాల్ప్రత్యయః' 178) టిత్తగు అడాగమము ఆద్యవయవముగ వచ్చుటచే 'ఆదత్' అను రూపము సిద్ధించినది. ఆదన్:- 'ఝి'కి అన్తాదేశము వచ్చుటచే సిద్ధించినది. ఆదః:- 'సిప్'లోని సకారము మాత్రము శేషించును గాన పై సూత్రముచే అడాగమము చేయగా 'ఆదః' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరస్థలములలో అపృక్తసార్వధాతుకము ఉండదు గాన అడాగమము వచ్చుటకు అవకాశము లేదు.

విధిలిఙ్ఙనందు 'లిఙః స్సలోపోఽనన్త్యస్య' అను సూత్రముచే (429) యాసుట్ లోని సకారమునకు లోపము వచ్చును. 'శప్' లోపించుటచే 'అత్' లేదు గాన 'అతో యేయః' అను సూత్రముచే (430) ఇయాదేశప్రసక్తి లేదు. "అద్యాత్, అద్యాతామ్, అద్యుః; అద్యాః, అద్యాతమ్, అద్యాత; అద్యామ్, అద్యావ, అద్యామ"అను రూపము లగును.

'ఆశీర్లిఙ్' ఆర్ధధాతుకము గాన 'యాసుట్' సకారమునకు 'లిఙః సలోపోనన్త్యస్య" అను సూత్రముచే (429) లోపము రాదు. ప్రథమపురుషైకవచనమునందు మాత్రము "స్కోః సంయోగాద్యోరన్తే చ" అను సూత్రముచే (310) సకారలోపము వచ్చును. ఈ విధముగ "అద్యాత్, అద్యాస్తామ్, అద్యాసుః, అద్యాః, అద్యాస్తమ్, అద్యాస్త! అదాసమ్, అదాస్వ, అద్యాస్మ" అను రూపము లగును.

561. లుఙ్సనోర్ఘస్ౢ 2.4.37

అదో ఘస్ౢ స్యాత్ లుఙి సని చ. ఇదిత్వాదఙ్. అఘసత్.అత్స్యత్. హన హింసాగత్యోః. 2. హన్తి.

'అదో జగ్ధిర్ల్యప్తి కితి'నుండి 'అదః'అనువర్తించును. 'లుఙ్' 'సన్'లు పర మగునపుడు అద ధాతువునకు 'ఘస్ౢ'అను నాదేశము వచ్చును.

దీనియందలి ఇకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'అఘస్ చ్లి త్' అని యుండగా "పుషాదిద్యుతాద్ౢదితః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (510) 'చ్లి'కి అఙా

దేశము. 'అఘసత్' అను రూప మగును. అఘసత్, అఘసతామ్, అఘసన్; అఘసః, అఘసతమ్, అఘసత; అఘసమ్. అఘసావ, అఘసామ.

'లృఙ్'నందు ఆడాగమాదులు వచ్చి 'ఆత్స్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

2. హన ధాతువునకు హింసించుట నడచుట అని అర్థము. ప్రథమపురుషైకవచనమునందు 'శప్'కు లుక్ వచ్చి 'హన్తి' అను రూపము సిద్ధించును.

562. అనుదాత్తోపదేశ, వనతి, తనోత్యాదీనామనునాసిక లోపో ఝలిక్ఙితి 6.4.37

అనునాసికాన్తానామేషాం వనతేశ్చ లోపః స్యాత్; ఝలాదౌ కితి ఙితి పరే.యమి, రమి, నమి, గమి, హని, మన్యతయోఽనుదాత్తోపదేశాః. "తను,క్షణు, క్షిణు, ఋణు,తృణు,ఘృణు, వను, మను' తనోత్యాదయః.హతః, ఘ్నన్తి, హంసి, హథః, హథ; హన్మి, హన్వః, హన్మః. జఘాన, జఘ్నతుః, జఘ్నుః.

'అనునాసిక' అనునది లుప్తషష్ఠ్యంతమగుపదము. అనునాసికాంతము లగు అనుదాత్తోపదేశధాతువులకును, వనధాతువునకును, తనోత్యాదులకును ఝలాది యగు కిత్తు గాని ఙిత్తు గాని యైన ప్రత్యయము పర మగునపుడు లోపము వచ్చును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈలోపము అంత్య మగు అనునాసికవర్ణమునకు వచ్చును. అనుదాత్తోపదేశధాతువులు వెనుక "ఊదృదన్తైః-" ఇత్యాది వాక్యములచే చూపబడినవి. వాటిలో అనునాసికాంతములు యమ్, రమ్, నమ్, గమ్, హన్, మన్ ధాతువులు, తన్,క్షణ్, క్షిణ్, ఋణ్, తృణ్, ఘృణ్, వన్, మన్ అనునవి తనోత్యాదులు. ప్రకృతమున 'హన్'ధాతువు అనునాసికాంతమగు అనుదాత్తోపదేశధాతువు. 'తిప్', 'సిప్', 'మిప్'భిన్నము లగు ప్రత్యయము లన్నియు "సార్వధాతుకమపిత్"అను సూత్రముచే (503) ఙిత్తులు. అందుచే ప్రథమపురుషద్వివచనమున 'హన్ తస్'అని యుండగా నకారమునకు లోపము-'హతః'అను రూపము సిద్ధించినది.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'హన్ అన్తి'అని యుండగా "గమ,హన, జన,ఖన,ఘసాం,లోపః క్ఙిత్యనఙి"అను సూత్రముచే (508) ఉపధా అకారమునకు లోపము-'హ్న్ అన్తి'."హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు"అను సూత్రముచే(288)

ఇచట హకారమునకు నకారము పరముగ నున్నది గాన కవర్గము-ఆంతరతమ్య ముచే ఘకారము-వచ్చి 'ఘ్నన్తి'అను రూపము సిద్ధించును. 'హంసి':- 'హన్ సి'అని యుండగా "నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి"అను సూత్రముచే (78)నకారమునకు అనుస్వారము వచ్చినది. హథః,హథ-ఝలాదిజిత్ప్రత్యయములు పరముగ నున్నవి గాన అనునాసికవర్ణలోపము. జఘాన:-లిట్, తిప్, ణల్, ద్విత్వ, అభ్యాసకార్యములుచేసిన పిదప "హ హన్ అ"అని యుండగా 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (456) అభ్యాసహకారమునకు ఝకారము; దానికి "అభ్యాసే చర్చ" అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వముచే జకారము-'జహన్ అ',ణిత్తు అగు 'ణల్' (అ)పరముగ నున్నది గాన "హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు"అను సూత్ర ముచే (288) హకారమునకు కవర్గీయ ఘకారము;'అత ఉపధాయాః' అను సూత్ర ముచే (457) ఉపధాభూత మగు అకారమునకు వృద్ధి-'జఘాన' అను రూపము సిద్ధించినది.

"జఘ్నతుః", "జఘ్నుః"- అభ్యాసహకారమునకు 'కుహోశ్చుః' అను సూత్రముచే (456)చుత్వము చేయగా ఝకారము. దానికి "అభ్యాసే చర్చ"అను సూత్రముచే (401) జశ్త్వము-జకారము. "గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి"అను సూత్రముచే (508) ఉపధాలోపము- 'జహ్న్ అతుస్' అని యుండగా "హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు"అను సూత్రముచే (288) హకారము నకు కుత్వముచే ఘకారము-"జఘ్నతుః"అను రూప మగును. ఇట్లే'జఘ్నుః' అను దాని ప్రక్రియ కూడ ఉండును.

'థల్'కు భారద్వాజనియమముచే ఇడాగమము వికల్పముగ వచ్చును. 'జహన్ ఇ థ' 'జహన్ థ'అని యుండగా.

563 అభ్యాసాచ్చ 7.3.55

అభ్యాసాత్ పరస్య హన్తేః హస్య కుత్వం స్యాత్. జఘనిథ- జఘన్థ,-జఘ్నథుః, జఘ్న; జఘాన-జఘన, జఘ్నివ, జఘ్నిమ.హన్తా. హనిష్యతి. హన్తు-హతాత్, హతామ్, ఘ్నన్తు.

"హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు", "చజోః కు ఘిణ్యతోః" అను సూత్రముల నుండి 'హః' 'హన్తేః' 'కు' అనువర్తించును. అభ్యాసముకంటె పర మగు హనధాతుహకారమునకు కుత్వము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే హకారమునకు కుత్వముచే ఘకారము- 'జఘనిథ' 'జఘన్థ'అను రూపము లగును.

'జఘాన'-'జఘన':- 'ణలుత్తమో వా'అను సూత్రముచే (458) ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన ణిత్త్వపక్షమున 'అచో ఞ్ణితి'అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి. 'హో హన్తేర్ఞ్ణిన్నేషు'అను సూత్రముచే (288) రెండవ హకారమునకు కుత్త్వముచే ఘకారము. ణిత్త్వాభావపక్షమున పై సూత్రము ప్రవర్తింపదు గాన 'అభ్యాసాచ్చ'అను సూత్రముచే (563) కుత్త్వము.

'వ' 'మ'లు పర మగునపుడు క్రాదినియమముచే ఇడాగమము నిత్యము. హన్తా:- లుట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హన్ తా'అని యుండగా 'నశ్చాప దాన్తస్య ఝలి'అను సూత్రముచే (78) నకారమునకు అనుస్వారము. దానికి మరల "అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః"అను సూత్రముచే (79) పరసవర్ణ మగు నకారము. 'హన్తా'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇచట "ఏకాచ ఉపదేశే నుదాత్తాత్"అను సూత్రముచే (477) ఇడాగమనిషేధము.

లృట్ లృఙ్ లందు "ఋద్ధనోః స్యే"అను సూత్రముచే (500) ఇడాగమము. 'హనిష్యతి' 'అహనిష్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'హన్తు':- లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'హన్తా' అనునపుడువలె అనుస్వారపరసవర్ణములు. 'హతాత్','హతామ్':- 'తాతఙ్' 'తామ్'లు పర మగునపుడు 'హన్ తాత్' "హన్ తామ్"అని యుండగా 'అనుదాత్తోపదేశ-' ఇత్యాది సూత్రముచే (562) నకారలోపము. ఘ్నన్తు:- ఉపధాలోపకుత్వాదులు 'ఘ్నన్తి'యందు వలె నుండును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'హన్ సి'అని యుండగా "సేర్హ్యపిచ్చ" అను సూత్రముచే (417) 'హి'ఆదేశము. 'హన్ హి'అని యుండగా:-

564 హన్తేర్జః 6.4.36

హౌ పరే.

'శాహౌ' నుండి 'హౌ'అనువర్తించును. హన్ ధాతువునకు 'హి'పర మగునపుడు 'జ'అనునది ఆదేశముగ వచ్చును.

దానిచే 'హన్'కు 'జ' ఆదేశము రాగా 'జహి' అను రూపము సిద్ధించినది.

565 అసిద్ధవద(త్రాభాత్ 6.4.22

ఇత ఊర్ధ్వం ఆపాదసమాప్తేరాభీయమ్. సమానాశ్రయే తస్మిన్ కర్తవ్యే తదసిద్ధమ్. ఇతి జస్యాసిద్ధత్వాన్న హేర్లుక్. **జహి-హతాత్, హతమ్,** హత; హనాని, హనావ, హనామ. అహన్, అహతామ్, అఘ్నన్; అహన్, అహతమ్, అహత; అహనమ్, అహన్వ, అహన్మ. **హన్యాత్.**

'భస్య' అను ఖాధికారము షష్ఠాధ్యాయ చతుర్థపాదాంతము వరకు నుం డును. కావున ఈ సూత్రము మొదలు ఈపాదాంతమువరకును ఆభీయ మని పేరు. ఒక కార్యము చేసిన పిమ్మట మరి యొక సమానాశ్రయకార్యము (అత్ర) చేయవలసి యుండ (అ) మొదటి కార్యము అసిద్ధము వంటి దగును.

ఇచట 'హి'పరక మగు 'హన్'ధాతువునకు 'జ'అను నాదేశము చేయ బడినది. ఇపుడు 'జహి' అని యుండగా 'అతో హేః' (6.4.105) అను సూత్రముచే 'హి'కి లోపము రావలసి యున్నది. 'జ'ఆదేశము వచ్చుటకు 'హన్'అను ప్రకృతియు, 'హి' అను ప్రత్యయమును ఆశ్రయము(నిమిత్తము). 'హి'లోపము వచ్చుటకు గూడ ఈ ప్రకృతి ('జ'అను అవన్తాంగము) ప్రత్యయ ములే నిమిత్తము. కావున ఈ సూత్రముచే మొదట వచ్చిన 'జ' ఆదేశము రెండవ దగు 'హి'లోపరూప మైన ఆభీయకార్యము చేయునపుడు అసిద్ధతుల్య మగును. అనగా 'హి'లోపవిధాయక సూత్రమునకు 'హన్'అనునదియే కనబడు చుండును గాన హిలోపము రాదు 'జహి' అనియే యుండును.

'తాత్'మొదలగు ప్రత్యయములు పర మగునపుడు నకారలోపము, (సూ-562) ఉత్తమపురుషమునందు "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే(420) ఆడాగమము-'హనాని' ఇత్యాదిరూపము లగును.

'అహన్':- లఙ్లునకుతిబాదేశము, అడాగమము, 'శప్' ఇకారములకు లోపము- 'అహన్ త్'అని యుండగా "హల్ఙ్యాబ్భ్యోదీర్ఘాత్సుతిస్యపృక్తంహల్" అను సూత్రముచే (179)గాని "సంయోగాన్తస్యలోపః" అను సూత్రముచేగాని (20) తకారమునకు లోపము- 'అహన్' రూపము సిద్ధించినది.

'తామ్'మొదలగు తకారాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు "అనుదాత్తో పదేశ-" ఇత్యాదిసూత్రముచే (562) నకారలోపము. 'అహతామ్' ఇత్యాది రూపము లగును.

'అఘ్నన్':- 'అహన్ అన్త్'అని యుండగా గమహనిత్యాదిసూత్రముచే (508) ఉపధాలోపము. 'అహన్ అన్'. ఇపుడు హకారమునకు నకారము పర ముగ నున్నది గాన "హోహన్తేర్ ణిన్నేషు"అను సూత్రముచే (288) కుత్వము (ఘకారము). తకారమునకు సంయోగాన్తలోపము. 'అఘ్నన్' అను రూపము సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సిప్'పర మగునపుడు గూడ 'తిప్' పరమై నపుడు వలె రూపసిద్ధి యగును. ఉత్తమపురుషమున విశేషకార్య మేదియు లేదు.

విధిలిఙ్:- హన్యాత్, హన్యాతామ్, హన్యుః; హన్యాః, హన్యాతమ్, హన్యాత; హన్యామ్, హన్యావ, హన్యామ.

566. ఆర్ధధాతుకే 2.4.35

ఇత్యధికృత్య.

567. హనో వధ లిఙి 2.4.42

హనో వధ ఇత్యాదేశః స్యాత్ ఆర్ధధాతుకే లిఙి.

568. లుఙి చ 2.4,43

వధాదేశోఽదన్తః. ఆర్ధధాతుకే ఇతి విషయసప్తమీ. తేనార్ధధాతుకోపదేశే అదన్తత్వాత్ అతో లోపః- వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్. అవధీత్, అహనిష్యత్.

'ఆర్ధధాతుకే' అధికారము. హనధాతువునకు ఆర్ధధాతుకలిఙ్ విషయమగు నపుడు అనగా హనధాతువునకు ఆర్ధధాతుకలిఙ్ చేర్చవలసి యున్నపుడు—వధ అను నాదేశము వచ్చును. (568) ఆర్ధధాతుక మగు లుఙ్ చేర్చవలసి యున్న పుడు గూడ వధాదేశము వచ్చును. ఇచట విహిత మగు 'వధ' ఆదేశము అదంతము. అనగా చివరి అకారము ఇత్సంజ్ఞకము కాదు.

'ఆర్ధధాతుకే' అనునపుడు సప్తమి విషయసప్తమి; అధికరణసప్తమి కాదు. అధికరణసప్తమి యైనచో ఆర్ధధాతుకలిఙ్ లేక లుఙ్ పర మగునపుడు వధాదేశము వచ్చును అను నర్థము చెప్పవలసి యుండును. అనగా ఈ ఆర్ధధాతుకము చేర్చిన పిమ్మటనే వధాదేశము వచ్చును గాన అది చేర్చు సమయమునకు అచట 'వధ' అనునది ఉండదు. 'హన్' అనునదియే యుండును, అట్లు కాక విషయసప్తమిని గ్రహించి ఆర్ధధాతుకము విషయమైనపుడు—అనగా ఆర్ధధాతుక

మును చేర్చవలసి యున్నపుడు, దానిని చేర్చుటకు పూర్వమే—వధాదేశము వచ్చు నని అర్థము గ్రహించినచో ఆర్ధధాతుకము చేర్చు సరికి 'వధ' ఆదేశము వచ్చి యుండును. కావున ఇపుడు ఆర్ధధాతుకోపదేశకాలమున అదంత మగు 'వధ'అనునది ఉన్నది గాన దాని అకారమునకు 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) లోపము చేయుటకు వీలగును.

'వధ' ఆదేశము అకారాంత మని అంగీకరించి, దానికి 'అతో లోపః' అను సూత్రముచే (472) లోపము వచ్చుటకై 'ఆర్ధధాతుకే' అనునది విషయ సప్తమి యని వ్యాఖ్యానించునావశ్యకత లేకుండుటకై 'వధ'అనుదానిలోని చివరి అకారము ఇత్సంజ్ఞక మని గ్రహించినను గ్రహింపవచ్చును. అట్లు చేయుటచే ఆశీర్లిఙ్‌నందు దోష మేదియును ఉండదు. కాని 'లుఙ్'నందు చిక్కు వచ్చును. అపుడు 'వధ్'అనునదియే ఆదేశ మగును గాన 'అతో హలాదేర్లఘోః' అను సూత్రముచే (459) ఉపధా అకార మగు వకారోత్తరవర్తి అకారమునకు వైకల్పికవృద్ధి రావలసి యుండును. తన్నివృత్తికై 'వధ' అనుదానిని అకారాంత మని అంగీకరించి దానికి లోపము చేసినచో వృద్ధి సూత్రము ప్రవర్తింపవలసి నపుడు అకారలోపమునకు "అచః పరస్మిన్‌పూర్వవిధౌ"అను సూత్రముచే(699) స్థానివద్భావము చేయుటచే వకారోత్తరవర్తి అకారము ఉపధ కాదు గాన వృద్ధి రాదు. 'వధ' అనునది అకారాంతదేశ మని చెప్పుటకు ఇదియే ప్రయోజనము.

ఆశీర్లిఙ్‌నందు వధాదేశము చేయుటచే "వధ్యాత్, వధ్యాస్తామ్, వధ్యాసుః" ఇత్యాదిరూపము లగును.

లుఙ్ఙనందు వధాదేశము, సిచ్, అకారలోపము—"అవధ్ స్ త్"అని యుండగా 'వధ్'అనునది ఇపుడు ఏకాచ్కమైనను ఉపదేశకాలమున అనేకాచ్కము గాన "ఏకాచ ఉపదేశేఽనుదాత్తాత్"అను, ఇడాగమనిషేధము ప్రవర్తింపదు గాన 'సిచ్'కు ఇడాగమము వచ్చును. పైన చూపిన విధముగ అకారలోపమునకు స్థానివద్భావముచే వృద్ధి రాదు. "అవధీత్, అవధిష్టామ్, అవధిషుః, అవధీః, అవధిష్టమ్, అవధిష్ట; అవధిషమ్, అవధిష్వ, అవధిష్మ" అను రూపము లగును.

యు మిశ్రణామిశ్రణయోః. 3.

569. ఉతో వృద్ధిర్లుకి హలి 7.3.89

లుగ్విషయే ఉతో వృద్ధిః పితి హలాదౌ సార్వధాతుకే, న త్వభ్య

స్తస్య. యౌతి, యుతః, యువన్తి; యౌషి, యుథః, యుథ; యౌమి, యువః, యుమః, యుయావ, యవితా. యవిష్యతి యౌతు-యుతాత్. అయౌత్, అయుతామ్. అయువన్, యుయాత్- ఇహ ఉతో వృద్ధిర్న; భాష్యే "జిచ్చ పిన్న; పిచ్చ జిన్న''. ఇతి వ్యాఖ్యానాత్. యుయాతామ్, యుయుః, యూయాత్, యూయాస్తామ్, యూయాసుః. అయావీత్. అయవిష్యత్.

'యు'ధాతువునకు కలియునట్లు చేయుట, విడదీయుట అని యర్థములు.

"నాభ్యస్తస్యాచి సార్వధాతుకే"నుండి 'అచి' అనునది తప్ప మిగిలిన పదములు అనువర్తించును. 'లుక్' అనునది అభావరూపము గాన, అది పర మగుట అసంభావ్యము గాన, 'లుకి' అనుదానికి 'లుక్' విషయమైనపుడు అను అర్థము. పకారేత్కమును, హలాదియు నగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు, లుగ్విషయమున, (లుక్ వచ్చెడు సందర్భమున) ఉకారమునకు వృద్ధి వచ్చును. అభ్యస్తసంజ్ఞక మగు ధాతువునకు మాత్రము రాదు.

తిప్, సిప్, మిప్,లు పిత్సార్వధాతుకములు గాన యుధాతువునకు ఇవి పర మగునపుడు, గుణమును బాధించి ఈ సూత్రముచే వృద్ధి వచ్చును. ఇతరప్రత్యయములకు ఙిత్త్వద్భావముచే అచట కూడ గుణము రాదు. 'యౌతి' 'యుతః' ఇత్యాదిరూపము లైనవి 'యువన్తి' అనునపుడు "అచి శ్నుధాతుభ్రువాంయ్వో రియఙువఙౌ"అను సూత్రముచే (199) ఉవఙాదేశము.

'లిట్'ప్రథమపురుష 'ణల్' పర మగునపుడు వృద్ధి ఆవాదేశములచే 'యుయావ'అను రూపము, ఉత్తమపురుష 'ణల్'నందు ణిత్త్వము వైకల్పికము గాన తదభావపక్షమున గుణఅవాదేశములు వచ్చుటచే 'యుయావ' 'యుయవ' అను రూపద్వయమును ఉండును. 'కిత్' ప్రత్యయమునందు గుణ నిషేధము ప్రవర్తించుటచే ఉవఙాదేశము వచ్చును. ఈ ధాతువు 'ఊదృదన్తైః' అను శ్లో.మున సంగ్రహింపబడినది గాన ఉదాత్తోపదేశము - సేట్కము. కావున 'థల్', 'వ', 'మ'లయ దు ఇడాగమము వచ్చును. "యుయావ, యుయువతుః, యుయువుః; యుయువిథ, యుయువథుః, యుయువ; యుయావ-యుయవ. యుయువివ, యుయువిమ,''అను రూపము లగును.

లుట్, లృట్' లందు ఇడాగమ, గుణ, అవాదేశాదులచే 'యవితా' 'యవిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్టునందు "యౌతు-యుతాత్, యుతామ్, యువన్తు, యుహి-యుతాత్, యుతమ్, యుత; యవాని, యవావ, యవామ" అను రూపము లగును.

'యౌతు':- ప్రథమపురుషైకవచనమున 'తు' ఉన్నపుడు అది పకారేత్కము గాన వృద్ధి వచ్చినది. 'తాతఙ్' ఆదేశము ఙిత్తు గాన వృద్ధి లేదు. 'యుతాత్'అను రూప మైనది. యుహి:- 'సిప్' స్థానమున వచ్చిన 'హి', 'అపిత్' గాన పై సూత్రముచే వృద్ధి రాలేదు. "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) ఙిద్వద్భావము వచ్చుటచే గుణము కూడ రాదు. ఉత్తమ పురుషమున "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) ఆడాగమము వచ్చినది. దానికి పిత్త్వ మున్నను, అది హలాది కాదు గాన వృద్ధి రాదు. గుణ అవాదేశములచే 'యవాని' ఇత్యాదిరూపములు వచ్చినవి.

'లఙ్'నందు 'తిప్' 'సిప్'లు పర మగునపుడు వృద్ధి వచ్చును. 'మిప్' 'అమ్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట అది అజాది యైనది గాన వృద్ధి రాదు. "అయౌత్, అయుతామ్, అయువన్; అయౌః, అయుతమ్, అయుత; అయవమ్ (గుణావాదేశములు), అయువ, అయుమ".

విధిలిఙ్గునందు యుయాత్, యుయాతామ్, యుయుః; యుయాః, యుయాతమ్, యుయాత; యుయామ్, యుయావ, యుయామ" అను రూపము లగును. యాసుట్ 'తిప్'కు ఆగమముగ వచ్చినను దానికి ఙిత్త్వము విధింపబడుటచే ఆ ఙిత్త్వముపిత్త్వమును బాధించును. అనగా ఇచట తిప్, సిప్, మిప్.లకు ఙిత్త్వమే గాని పిత్త్వ ముండదు. ఈ విషయమునే భాష్యకారులు "ఙిచ్చపిన్న, పిచ్చ ఙిన్న" ('ఙిత్' 'సిత్' కాదు, 'పిత్' 'ఙిత్' కాదు) అని స్పష్టీకరించి యున్నారు. అందుచే తిబాదులందు పై సూత్రముచే వృద్ధి రాదు.

ఆశీర్లిఙ్గునందు 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః' అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చి యూయాత్, యూయాస్తామ్, యూయాసుః, యూయాః, యూయాస్తమ్, యూయాస్త; యూయాసమ్, యూయాస్వ, యూయాస్మ"అను రూపము లగును.

లుఙ్ఙునందు "సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదేషు" అను సూత్రముచే (486) వృద్ధియు, ఆవాదేశము వచ్చి "అయావీత్, అయావిష్టామ్, అయావిషుః, అయావీః, అయావిష్టమ్, అయావిష్ట; అయావిషమ్, అయావిష్వ, అయావిష్మ" అను రూపము లగును.

లృఙ్ఙునందు ఇడాగమ, గుణ, అవాదేశములచే "అయవిష్యత్" ఇత్యాది రూపము లగును.

యా ప్రాపణే. 4. యాతి, యాతః, యాన్తి. యయౌ. యాతా, **యాస్యతి. యాతు. అయాత్, అయాతామ్.**

'**యా**'ధాతువునకు పొందించుట (వెళ్ళుట) అని అర్థము. 'లట్'నందు శబ్లుక్‌చే "యాతి, యాతః, యాన్తి; యాసి, యాథః, యాథ; యామి, యావః, యామః" అను రూపము లగును.

లిట్:- యయౌ, యయతుః యయుః; యయిథ-యయాథ, యయథుః, **యయ;** యయౌ, యయివ, యయిమ.

యయౌ;- ద్విత్వఅభ్యాసకార్యహ్రస్వములు (సూ-339) చేసిన పిమ్మట '**యయా అ**' అని యుండగా 'ఆత ఔ ణలః'అను సూత్రముచే (491) 'ణల్‌కు' ఔకారము. వృద్ధి- 'యయౌ'అను రూపము సిద్ధించినది. '**అతుస్**' మొదలగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు "ఆతో లోప ఇటి చ" అను సూత్రముచే (492) ఆకారలోపము వచ్చును. అనిట్టు అగు అజంతధాతువు గాన భారద్వాజ నియమముచే 'థల్'నందు ఇడ్వికల్పము—'యయిథ-యయాథ' అను రూప ద్వయ మగును. ఇడాగమము వచ్చినపుడు "ఆతో లోప ఇటి చ" అను సూత్రముచే (492) ఆకారలోపము. ఇడభావపక్షమున 'థల్'హలాదిగ నుండును గాన లోపప్రసక్తి లేదు.

ఇది అనిడ్ధాతువు గాన 'లుట్, 'లృట్', లందు 'యాతా' 'యాస్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'లోట్'నందు శబ్లుక్ చేసిన పిమ్మట 'యాతు - యాతాత్, యాతామ్, యాన్తు' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లఙ్ఙునందు అడాగమాదులు చేసిన పిమ్మట "అయాత్, అయాతామ్" ఇత్యాది రూపము లగును. ప్రథమపురుషబహువచనమున 'అయా ఝి' అని యుండగా;-

570. లజః శాకటాయనస్యైవ 3.4.111

ఆదన్తాత్ పరస్య లఙో ఝేర్జుస్ వా స్యాత్. అయుః, అయాన్. యాయాత్, యాయాతామ్, యాయుః, యాయాత్, యాయాస్తామ్. యాయాసుః. అయాసీత్. అయాస్యత్.

'ఝేర్జుస్' 'ఆతః' అను సూత్రములు అనువర్తించును. ఆదంతధాతువు కంటె పర మగు లఙ్ కు ఆదేశ మైన 'ఝి'కి 'జుస్' వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'జుస్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట, "ఉస్యపదాన్తాత్" అను సూత్రముచే (495) పరరూపము చేయగా 'అయుః' అను రూపము. 'జుస్' రాని పక్షమున, అన్తాదేశము, ఇకారలోపము, సంయోగాన్తలోపము చేయుటచే 'అయాన్'అను రూపము సిద్ధించును. మధ్యమపురుషాదులలో విశేషకార్య మేది యును లేదు.

విధిలిఙ్:- యాయాత్, యాయాతామ్, యాయుః: యాయాః, యాయాతమ్. యాయాత; యాయామ్, యాయావ, యాయామ.

ఆశీర్లిఙ్:- యాయాత్, యాయాస్తామ్ యాయాసుః; యాయాః, యాయాస్తమ్, యాయాస్త; యాయాసమ్, యాయాస్వ, యాయాస్మ.

'లుఙ్'నందు 'యమరమనమాతాం సక్చ'అను సూత్రముచే (498) ధాతువునకు 'సక్'ఆగమము, 'సిచ్'కు ఇడాగమము వచ్చి 'సిచ్'లోపాదులచే 'అగ్లాసీత్' ఇత్యాదిరూపముల వలె 'అయాసీత్' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'లృఙ్'నందు 'అయాస్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

వా గతి గన్ధనయోః. 5. భా దీప్తౌ. 6. ష్ణా శౌచే. శ్రా పాకే 8. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. 9. ప్సా భక్షణే 10. రా దానే. 11. లా ఆదానే. 12. దాప్ లవనే. 13. పా రక్షణే. 14. ఖ్యా ప్రకథనే 15. అయం ఆర్ధధాతుక ఏవ ప్రయోక్తవ్యః. విద జ్ఞానే. 16.

'వా'మొదలగు ఆకారాంతధాతువుల రూపములు యాధాతురూపముల వలె నుండును.

5. వా ధాతువునకు నడచుట, సూచించుట అని అర్థములు. వాతి, వవౌ, వాతా. వాస్యతి. వాతు. అవాత్, అవుః-అవాన్. వాయాత్. వేయాత్, అవాసీత్. అవాస్యత్.

6. 'భా'ధాతువునకు ప్రకాశించుట అని అర్థము భాతి. బభౌ. భాతా, భాస్యతి. భాతు. అభాత్. అభుః-అభాన్. భాయాత్. భాయాత్. అభాసీత్, అభాస్యత్.

7. 'ష్ణా' ధాతువునకు స్నానముచేయుట అని అర్థము. "ధాత్వాదేః షః సః" అను సూత్రముచే (255) షకారమునకు సకారము. షకారము పోవుటతో "నిమిత్తాపాయే నైమిత్తికస్యాప్యపాయః"అను న్యాయముచే తన్నిమిత్తక మగు ణత్వము కూడ పోయి 'స్నా' అనునది యుండును. ఇది సంయోగాదిధాతువు గాన ఆశీర్లిఙ్ఞనందు 'వాన్యస్య సంయోగాదేః' అను సూత్రముచే (497) ఏత్వ వికల్పముచే "స్నేయాత్" "స్నాయాత్" అను రూపద్వయము సిద్ధించును. 'శ్రా', 'ద్రా', 'ప్సా' ధాతువులందు కూడ ఇట్లే రూపద్వయ ముండును.— స్నాతి. సస్నౌ. స్నాతా. స్నాస్యతి స్నాతు. అస్నాత్, స్నాయాత్, స్నేయాత్-స్నాయాత్, అస్నాసీత్, అస్నాస్యత్.

8. 'శ్రా'ధాతువునకు వండుట అని అర్థము. శ్రాతి. శశ్రౌ, శ్రాతా, శ్రాస్యతి. శ్రాతు, అశ్రాత్. శ్రాయాత్. శ్రేయాత్ - శ్రాయాత్. అశ్రాసీత్. అశ్రాస్యత్.

9. 'ద్రా' ధాతువునకు చెడ్డగ ప్రవర్తించుట అని యర్థము. ద్రాతి. దద్రౌ, ద్రాతా. దాస్యతి. ద్రాతు. అద్రాత్. ద్రాయాత్. ద్రేయాత్ - ద్రాయాత్. అద్రాసీత్. అద్రాస్యత్.

10. 'ప్సా' ధాతువునకు తినుట అని అర్థము ప్సాతి, పప్సౌ, ప్సాతా. ప్సాస్యతి, ప్సాతు, అప్సాత్, ప్సాయాత్, ప్సేయాత్ - ప్సాయాత్, అప్సాసీత్. అప్సాస్యత్.

11. 'రా' ధాతువునకు ఇచ్చుట అని అర్థము. రాతి, రరౌ, రాతా, రాస్యతి. రాతు, అరాత్, రాయాత్, రాయాత్, అరాసీత్, అరాస్యత్.

12. 'లా' ధాతువునకు దీసికొనుట యని అర్థము. లాతి, లలౌ, లాతా, లాస్యతి, లాతు, అలాత్, లాయాత్, లాయాత్, అలాసీత్, అలాస్యత్.

13. 'దాప్' ధాతువునకు ఖండించుట అని అర్థము. దాతి, దదౌ, దాతా, దాస్యతి, దాతు, అదాత్, దాయాత్, దాయాత్, అదాసీత్, అదాస్యత్

'దాధాఘ్వదాప్' అను సూత్రమున (636) 'దాప్' ధాతువునకు ఘుసంజ్ఞ నిషిద్ధము గాన ఆశీర్లిఙ్నందు 'ఏర్లిఙి' అను సూత్రముచే (493) ఏత్వము రాలేదు.

14. 'పా' ధాతువునకు రక్షించుట అని అర్థము. 'ఏర్లిఙి' అను సూత్రమునందును (493) ''గాతిస్థాఘుపాభూభ్యః పరస్మైపదేషు'' అను సూత్రమునందును (441) భ్వాదిగణమునందలి పాధాతువును మాత్రమే గ్రహించుటచే ఆశీర్లిఙ్నందు ఏత్వము, లుఙ్నందు 'సిచ్'కు లోపము రాదు. పాతి, పపౌ, పాతా, పాస్యతి, పాతు, అపాత్, పాయాత్, పాయాత్, అపాసీత్. అపాస్యత్.

15. 'ఖ్యా' ధాతువునకు చెప్పుట అని అర్థము. ఇది సార్వధాతుకము లందు మాత్రమే (లట్, లోట్, లఙ్, విధిలిఙ్) ప్రయోగింపబడును. ఖ్యాతి, ఖ్యాతు, అఖ్యాత్, ఖ్యాయాత్.

16. 'విద' ధాతువునకు తెలిసికొనుట అని అర్థము. అనిడ్ధాతువులలో గణింపబడిన ధాతువు దివాదిగణమునకు చెందిన దగుటచే ఇది సేట్కము.

571. విదో లటో వా 3.4.83

వేత్తేర్లటః పరస్మైపదానాం ణలాదయో వా స్యుః. వేద, విదతుః, విదుః; వేత్థ, విదథుః, విద; వేద, విద్వ, విద్మ, పక్షే, వేత్తి. విత్తః, విదన్తి.

''పరస్మైపదానాం ణలతుసుస్థలథుసణల్వమాః'' అను సూత్రము అనువర్తించును. విదధాతువుకంటె పరమైన లట్టునకు ఆదేశముగ వచ్చిన పరస్మైపదప్రత్యయములకు 'ణల్'మొదలగు ఆదేశములు వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ణలాద్యాదేశములు చేర్చగా 'వేద' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఇచ్చట తిబాదులకు ణలాదులు వచ్చినను ఇది లిట్టు కాకుండుటచే ద్విత్వాభ్యాసకార్యాదులకు గాని, ఆర్ధధాతుకముకాకుండుటచే ఇడాగమమునకు గాని ప్రసక్తి లేదు. ణలాదులు రాని పక్షమున ''వేత్తి, విత్తః విదన్తి; వేత్సి, విత్థః, విత్థ; వేద్మి, విద్వః, విద్మః'' అను రూపము లగును.

572. ఉషవిదజాగృభ్యోఽన్యతరస్యామ్ 3.1.38

ఏభ్యో లిటి ఆమ్ వా స్యాత్. విదేరదన్తప్రతిజ్ఞానాత్ ఆమి న గుణః. విదాఞ్చకార. వివేద. వేదితా. వేదిష్యతి.

"కాస్ప్రత్యయాదామమన్త్రే లిటి"నుండి 'ఆమ్' 'లిటి' అనువర్తించును. ఉష్, విద్, జాగృధాతువులకంటె లిట్టు పరమైనపుడు 'ఆమ్' వికల్పముగ వచ్చును.

ఈ ఆమ్ప్రత్యయము చేర్చిన పిదప "కృఞ్చానుప్రయుజ్యతే లిటి" అను సూత్రముచే (474) 'కృభ్వస్' ధాతువులు అనుప్రయుక్తము లగును. 'ఆమ్' చేర్చిన పిమ్మట 'పుగన్తలఘూపధస్య చ' అను సూత్రముచే(453)గుణము రావలసి యున్నది. కాని 'విద'ధాతువును అకారాంతముగ అంగీకరించి ఆ అకారమునకు "అతో లోపః"అను సూత్రముచే (472) లోపము చేయుటచే లుప్తమగు ఆ అకారమునకు స్థానివద్భావముచే 'విద్'లోని ఇకారము లఘూపధము కాదు గాన గుణము రాదు. 'విదాఞ్చకార' 'విదామ్బభూవ' 'విదామాస' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'ఆమ్' రాని పక్షమున 'వివేద, వివిదతుః, వివిదుః; వివేదిథ, వివిదథుః, వివిద; వివేద, వివిదివ, వివిదిమ'అను రూపము లగును. లుట్, లృట్టులందు 'వేదితా', 'వేదిష్యతి' ఇత్యాదిరూపము లగును.

573. విదాఙ్కుర్వన్త్విత్యన్యతరస్యామ్ 3.1.41

వేత్తేర్లోటి ఆమ్, గుణాభావో, లోటో లుక్, లోడన్తకరోత్యనుప్రయోగశ్చ వా నిపాత్యతే. పురుషవచనే న వివక్షితే.

ఈ సూత్రము 'విదాఙ్కుర్వన్తు'అను రూపమును వికల్పముగ నిపాతించుచున్నది. 'విదాంకుర్వన్తు' అనునది ప్రథమపురుషబహువచనరూపమైనను ఇట్టి 'ఆమ్'ప్రత్యయాదులతో గూడిన రూపము ప్రథమపురుషబహువచనమునందు మాత్రమే వచ్చునను నియమము లేదు. అనగా లోట్టునందు అన్ని పురుషములందును, అన్ని వచనములందును ఇట్టి రూపము లుండును.

విద్‌ధాతువునకు లోట్టు పరమగునపుడు, 'ఆమ్' గుణమురాకుండుట, 'లోట్'కు లోపము, 'లోట్'అంతమునందు గల 'కృఞ్'ధాతువునకు అనుప్రయోగము ఈ సూత్రముచే నిపతింపబడుచున్నవి.

ఈ విధముగ ప్రథమపురుషైకవచనమున "విదామ్కృ తి"అని యుండునపుడు 'శప్' రావలసి యుండగా:-

574. తనాదికృఞ్భ్య ఉః 3.1.79

తనాదేః కృఞశ్చ ఉః ప్రత్యయః స్యాత్ శపోఽపవాదః. విదాఙ్కరోతు.

తనాదులకును 'కృఞ్'ధాతువునకును 'ఉ' ప్రత్యయము వచ్చును.

ఇది 'శప్'కు అపవాదము గాన దానిని బాధించి వచ్చును. 'విదామ్ కృ ఉ తి'అని యుండగా 'ఉ'అనునది ఆర్ధధాతుకము గాన అది పరముగ నున్నపుడు ఋకారమునకును, 'తి' సార్వధాతుకము గాన అది పరముగా గల ఉకారమునకు 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే(390)గుణము.'ఏరుః'అను సూత్రముచే (413) 'తి'యందలి ఇకారమునకు ఉకారము. ''విదామ్ కరోతు'' అని యుండగా 'నశ్చాపదాన్తస్య ఝలి' అను సూత్రముచే (78) మకారమునకు అనుస్వారము; 'అనుస్వారస్య యయి పరసవర్ణః' అను సూత్రముచే (79) అనుస్వారమునకు పరసవర్ణ మగు ఙకారము వచ్చి 'విదాఙ్కరోతు' అను రూపము సిద్ధించును.

'తు'కు 'తాతఙ్' ఆదేశము చేసిన పక్షమున 'విదాఙ్కరుతాత్' అని యుండగా:-

575. అత ఉత్ సార్వధాతుకే 6.4.10

ఉప్రత్యయాన్తస్య కృఞోఽత ఉత్సార్వధాతుకే క్ఙితి. విదాఙ్కురుతాత్, విదాఙ్కురుతామ్, విదాఙ్కుర్వన్తు; విదాఙ్కురు: విదాఙ్కరవాణి. అవేత్, అవిత్తామ్, అవిదుః.

'ఉతశ్చ ప్రత్యయాదసంయోగపూర్వాత్'నుండి 'ఉతః' 'ప్రత్యయాత్' అనువర్తించును. 'కిత్' గాని 'ఙిత్' గాని అయిన సార్వధాతుకము పరమగు నపుడు ఉప్రత్యయాంత మగు 'కృఞ్'ధాతువునకు సంబంధించిన హ్రస్వఅకారమునకు హ్రస్వఉకారము ఆదేశముగ వచ్చును.

ఇచట 'తాతఙ్' 'ఙిత్' అగు సార్వధాతుకము గాన కకారోత్తరవర్తి యగు అకారమునకు ఉకార మాదేశముగ వచ్చి "విదాఙ్కురుతాత్"అను రూపమగును.'తామ్'మొదలగునవి కూడ"సార్వధాతుకమపిత్"అను సూత్రముచే(503) ఙిత్తులుగాన ఈ సూత్రముచే ఉకారము వచ్చి 'విదాఙ్కురుతామ్' 'విదాఙ్కుర్వన్తు' ఇత్యాదిరూపము లగును. 'విదాఙ్కురు అన్తు' అని యుండగా యణాదేశము వచ్చినది.

'సేర్హ్యపిచ్చ'అను సూత్రముచే (417) 'సిప్' స్థానమున వచ్చిన 'హి' 'అపిత్' గాన 'ఙిత్'అగును. అందుచే ఉకారము వచ్చును. 'ఉతశ్చ ప్రత్యయా

దసంయోగపూర్వాత్" అను సూత్రముచే (506) 'హి'కి లోపము. 'విదాఙ్కుర్వ' అను రూపము సిద్ధించును.

ఉత్తమపురుషమున "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) వచ్చిన ఆడాగమము 'పిత్' గాన దానికి 'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రముచే (503) ఙిత్త్వము లేదు అందుచే అకారమునకు ఉకారము రాదు. 'విదాఙ్కరు ఆని' అని యుండగా ఉకారమునకు గుణము, అవాదేశము చేయ 'విదాఙ్కరవాణి' అను రూప మగును. ఇట్లే ద్వివచనబహువచనములందు ప్రక్రియ యుండును.

'ఆమ్'ప్రత్యయాదులు రాని పక్షమున అదధాతువునందు వలె "వేత్తు - విత్తాత్, విత్తామ్- విదన్తు; విద్ధి-విత్తాత్, విత్తమ్- విత్త; వేదాని, వేదావ, వేదామ" అను రూపము లగును.

ఉత్తమపురుషమునందు 'ఆడుత్తమస్య పిచ్చ' అను సూత్రముచే (420) వచ్చిన ఆడాగమము 'పిత్' గాన (ఙిత్త్వము లేకుండుటచే) "పుగన్తలఘూపధస్య చ" అను సూత్రముచే (463) గుణము వచ్చినది.

అవేత్:- లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అవేద్ త్' అని యుండగా "హల్ఙ్యాది"సూత్రముచే (179) 'త్'కు లోపము. దకారమునకు 'వావసానే' అను సూత్రముచే (146) వైకల్పికచర్త్వము చేయగా 'అవేత్' 'అవేద్'అను రూపద్వయము సిద్ధించును.

అవిత్తామ్:- ద్వివచనమున అపిత్సార్వధాతుకము గాన ఙిద్వద్భావముచే గుణము రాలేదు

అవిదుః:- "సిజభ్యస్తవిదిభ్యశ్చ" అను సూత్రముచే (449) 'ఝి'కి 'జుస్' ఆదేశము చేయగా 'అవిదుః'అను రూపము సిద్ధించినది.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అవేద్ స్'అని యుండగా హల్ఙ్యాదిసూత్రముచే (179) సకారలోపము చేసిన పిమ్మట 'అవేద్' అని యుండగా:-

576. దశ్చ 8.2.75

ధాతోర్దస్య పదాన్తస్య సిపి పరే రుర్వా. అవేః-అవేత్. విద్యాత్. విద్యాతామ్; విద్యాస్తామ్. అవేదీత్, అవేదిష్యత్. అస భువి 17. అస్తి.

'పదస్య'అధికారము. "సిపిధాతోరుర్వా" అను సూత్రము అనువర్తించును. 'సిప్' పర మగునపుడు పదాంతము నందలి ధాత్వవయవదకారమునకు 'రు'వికల్పముగ వచ్చును.

ఇచట లుప్త మగు 'సిప్' స్థానివద్భావముచే పరముగ నున్నది గాన దకారమునకు రుత్వము వికల్పముగ వచ్చి 'అవేః' అను రూపము, అది రాని పక్షమున 'అవేత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ లఙ్ నందు— "అవేత్-ద్, అవిత్తామ్, అవిదుః; అవేః-అవేత్, అవిత్తమ్, అవిత్త: అవేదమ్, అవిద్వ, అవిద్మ" అను రూపము లగును.

విధిలిఙ్ :- విద్యాత్, విద్యాతామ్, విద్యుః; విద్యాః, విద్యాతమ్, విద్యాత; విద్యామ్, విద్యావ, విద్యామ. ఆశీర్లిఙ్ :- విద్యాత్, విద్యాస్తామ్, విద్యాసుః; విద్యాః, విద్యాస్తమ్, విద్యాస్త; విద్యాసమ్, విద్యాస్వ, విద్యాస్మ. లుఙ్ :- అవేదీత్, అవేదిష్టామ్, అవేదిషుః; అవేదీః, అవేదిష్టమ్, అవేదిష్ట; అవేదిషమ్, అవేదిష్వ. అవేదిష్మ. ళృఙ్ఙనందు 'అవేదిష్యత్' ఇత్యాదిరూపము లగును.

17. 'అస్'ధాతువునకు ఉండుట అని అర్థము. లట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'శప్'కు లుక్ చేసిన పిమ్మట 'అస్తి'అను రూపము సిద్ధించును.

577. శ్నసోరల్లోపః 6.4.111

శ్నస్య అస్తేశ్చ అతో లోపః సార్వధాతుకే కితి, ఙితి, స్తః, సన్తి; అసి, స్థః, స్థ; అస్మి, స్వః, స్మః.

'అత ఉత్ సార్వధాతుకే' నుండి "సార్వధాతుకే" "గమహనజనఖనఘసాం లోపః క్ఙిత్యనఙి" నుండి 'క్ఙితి'అనువర్తించును. 'కిత్'గాని 'ఙిత్'గాని యగు సార్వధాతుకము పర మగునపుడు 'శ్నమ్'ప్రత్యయ, 'అస్' ధాతువులకు చెందిన అకారమునకు లోపము వచ్చును.

'శ్నమ్'ప్రత్యయాకారలోపమునకు 'రున్ధః'ఇత్యాదులు ఉదాహరణము. ప్రకృతమున ద్వివచనబహువచనప్రత్యయము లన్నియు "సార్వధాతుకమపిత్" అను సూత్రముచే (503) ఙిత్తులు గాన 'స్తః' 'సన్తి' 'స్థః' 'స్థ' ఇత్యాది రూపములు సిద్ధించినవి. మధ్యమపురుషైకవచనమున 'అస్ సి' అని యుండగా "తాసస్త్యోర్లోపః" అను సూత్రముచే (408) అస్ధాతుసకారమునకు లోపము వచ్చుటచే 'అసి' అను రూపము సిద్ధించినది.

578. ఉపసర్గప్రాదుర్భ్యామస్తిర్యచ్పరః 8.3.87

ఉపసర్గేణః ప్రాదుసశ్చాస్తేః సస్య షో యకారేఽచి చ పరే. నిష్యాత్. ప్రనిషన్తి. ప్రాదుఃషన్తి. యచ్పరః కిమ్? అభిస్తః.

'అపదాన్తస్య మూర్ధన్యః'నుండి 'మూర్ధన్యః', 'ఇణ్కోః'నుండి 'ఇణ్' 'సహేః సాడః సః'నుండి 'సః'అనువర్తించును. ఉపసర్గావయవ మగు ఇణ్ కంటెను, 'ప్రాదుస్' అనుదానికంటెను పరమైన అస్ధాతువుయొక్క సకారము నకు యకారముగాని అచ్చు గాని పరముగ నున్నపుడు షత్వము (మూర్ధన్యము) వచ్చును.

ఉదా:- నిష్యాత్. 'స్యాత్'అనునది అసధాతువిధిలిఙ్రూపము. ఇచట ఉపసర్గేణ్ ఇకారము దీనికంటె పరముగ నున్న సకారమునకు యకారము పరముగ నున్నది గాన షత్వము వచ్చి 'నిష్యాత్' అను రూపము అయినది. 'ప్రనిషన్తి అను రెండవ ఉదాహరణమున సకారమునకు అచ్చగు అకారము పరముగ నున్నది. 'ప్రాదుఃషన్తి'—ఇచట 'ప్రాదుస్' అను అవ్యయమునకు పరముగ నున్న అసధాతు సకారమునకు అచ్చు పరముగ నున్నది గాన షత్వము వచ్చినది.

'యచ్పరః అని చెప్పుటచే—అనగా యకారము గాని 'అచ్' గాని సకా రమునకు పరముగ నుండవలె నని చెప్పుటచే—"అభిస్తః" అనునపుడు సకా రమునకు యకారము గాని, 'అచ్' గాని పరముగ లేదు గాన షత్వము రాలేదు.

579. అస్తేర్భూః 2.4.52

ఆర్ధధాతుకే. బభూవ భవితా. భవిష్యతి. అస్తు-స్తాత్; స్తామ్, సన్తు.

'సః స్యార్ధధాతుకే'నుండి 'ఆర్ధధాతుకే'అనువర్తించును. ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు 'అస్'ధాతువునకు 'భూ'అను ధాతువు ఆదేశముగ వచ్చును.

ఈ సూత్రము ననుసరించి లిట్. లుట్, లృట్, ఆశీర్లిఙ్, లుఙ్, లృఙ్లు లందు అసధాతురూపములు భూధాతురూపముల వలె నుండును. అనగా ఈ లకా రములలో అసధాతువునందు భూధాతురూపములే ప్రయోగింపబడును.

లోట్టునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున శబ్లుక్కుచే 'అస్తు' అను రూపము. తాతఙ్ఆదేశము వచ్చిన పక్షమున, అది ఙిత్తు గాన అకారలోపము (సూ-577) 'స్తాత్' అను రూప మగును. ఇట్లే ప్రథమపురుషద్వివచనబహు వచనములందును, మధ్యమపురుషద్వివచనబహువచనములందును 'సార్వధాతుక మపిత్'అను సూత్రముచే (503) ఙిత్త్వము వచ్చును గాన అకారలోపము. 'స్తాత్' 'సన్తు' 'స్తమ్' 'స్త' ఇత్యాదిరూపము లగును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సిప్'కు 'హి'ఆదేశము చేసిన పిదప 'అస్ హి' అని యుండగా "హుఝల్భ్యోహేర్ధిః" అను సూత్రముచే (559) 'హి'కి 'ధి' రావలసి యున్నది. కాని రాబోవు సూత్రము పర మగుటచే దానిని బాధించి ముందుగ ప్రవర్తించును.

580. ఘ్వసోరేద్ధావభ్యాసలోపశ్చ 6.4.119

ఘోరస్తేశ్చ ఏత్వం స్యాద్ హౌ పరే అభ్యాసలోపశ్చ. ఏత్వస్య అసిద్ధత్వాద్ హేర్ధిః. శ్నసోరిత్యల్లోపః, తాతఙ్పక్షే ఏత్వం న, పరేణ తాతఙా బాధాత్. ఏధి-స్తాత్, స్తమ్. స్త. అసాని, అసావ అసామ. ఆసీత్, ఆస్తామ్, ఆసన్. స్యాత్, స్యాతామ్. స్యుః, భూయాత్. అభూత్, అభవిష్యత్.

ఇణ్ గతౌ 18. ఏతి, ఇతః

ఘు సంజ్ఞ క ధాతువులకును, అసధాతువునకును 'హి' పర మగునపుడు ఏకారము, అభ్యాసలోపము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే ఏత్వము, అలోన్త్య పరిభాషననుసరించి (సూ-21) అంత్య సకారమునకు వచ్చును. 'అ ఏ హి' అని యుండగా ఈ సూత్రముచే విహిత మగు ఏకారము 'అసిద్ధవదత్రాభాత్' అను సూత్రముచే (565) అసిద్ధము గాన 'హి' అనునది సకారరూపఝల్లుకంటె పరముగ నుండును. అందుచే 'హి' కి 'ధి' ఆదేశము. 'హి' అపిత్ గాన, 'సార్వధాతుకమపిత్' అను సూత్రముచే (503) ఙిత్త్వము సిద్ధించును గాన, 'శ్నసోరల్లోపః' అను సూత్రముచే (577) అకారలోపము - 'ఏధి' అనురూపము సిద్ధించును.

ఏత్వవిధాయకసూత్రముకంటె (580) "తుహ్యోస్తాతఙ్ఙాశిష్యన్యతరస్యామ్" అను సూత్రము (414) పరము గాన 'హి'కి ముందుగ తాతఙాదేశము వచ్చును. అది వచ్చిన పిదప 'హి' లేదు గాన ఏత్వము రాదు.'స్తాత్' అను రూపమే యగును.

ఉత్తమపురుషమున "ఆడుత్తమస్య పిచ్చ" అను సూత్రముచే (420) విహితమగు ఆడాగమము 'పిత్' గాన ఙిత్త్వము లేదు. అందుచే అకారలోపము రాదు. 'అసాని, అసావ, అసామ' అను రూపములు సిద్ధించును.

లఙ్ ప్రథమపురుష మధ్యమపురుషైక వచనములందు 'అ అస్ త్'

'ఆ అస్ స్' అని యుండగా 'త్' 'స్' అను నవి అపృక్తహల్లులు గాన "అస్తి సిచో పృక్తే" అను సూత్రముచే (447) ఈడాగమము చేయగా 'ఆసీత్' 'ఆసీః' అను రూపములు సిద్ధించినది. ద్వివచనాదులందు ధాత్వకారము "శ్నసోర ల్లోపః" అను సూత్రముచే (557) లోపించినను అడాగమసంబంధి యగు అకార ముండును. "ఆసీత్, ఆస్తామ్, ఆసన్; ఆసీః, ఆస్తమ్, ఆస్త; ఆసమ్, ఆస్వ, ఆస్మ."

విధిలిఙ్నందు యాసుడాగమము ఙిత్తు గాన అకారలోపము వచ్చి "స్యాత్, స్యాతామ్, స్యుః, స్యాః స్యాతమ్, స్యాత. స్యామ్. స్యావ స్యామ" అను రూపము లగును.

18. 'ఇణ్' ధాతువునకు వెళ్ళుట అని యర్థము. ణకారము ఇత్సంజ్ఞ కము. పిత్త్వము గల తిప్, సిప్, మిప్‌లు పర మగునపుడు శబ్లుక్ చేసినపిమ్మట 'సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః' అను సూత్రముచే (390) గుణము వచ్చి 'ఏతి, 'ఏషి'. 'ఏమి' అను రూపము లగును. ద్వివచనాదులందు ఙిత్త్వముచే గుణము రాదు. 'ఇతః' ఇత్యాది రూపము లగును.

ప్రథమపురుష బహువచనమున 'ఇ అన్తి' అని యుండగా "అచిశ్ను ధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశము రావలసి యుండ :-

581. ఇణో యణ్ 6.4.81

అజాదౌ ప్రత్యయే పరే. యన్తి

'అచిశ్నుధాతుభ్రువాం...' నుండి 'అచి' అనువర్తించును. అజాదిప్రత్య యము పర మగునపుడు 'ఇణ్' ధాతువునకు యణాదేశము వచ్చును.

ఇది ఇయఙాదేశమునకు అపవాదము. దానిచే ఇకారమునకు యకారా దేశము చేయగా 'యన్తి' అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములలో కార్యవిశేష మేదియును లేదు. ఏతి, ఇతః, యన్తి. ఏషి, ఇథః, ఇథ, ఏమి, ఇవః. ఇమః. లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ద్విత్వాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఇ ఇ అ' అని యుండగా రెండవ ఇకారమునకు 'అచో ఞ్ణితి' అను సూత్రముచే (182) వృద్ధి: ఆయాదేశము- 'ఇ ఆయ్అ' అని యుండగా

582 అభ్యాసస్యాసవర్ణే 6.4.78

అభ్యాసస్యేవర్ణోవర్ణ యో రియఙువఙౌస్తోఽసవర్ణేఽచి. ఇయాయ.

"అచి శ్నుధాతు భ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" నుండి 'అచి' 'య్వోః' "ఇయఙువఙౌ" అనువర్తించును. అభ్యాసకు చెందిన ఇవర్ణోవర్ణములకు అసవర్ణమగు 'అచ్' పర మగునపుడు 'ఇయఙ్' 'ఉవఙ్' ఆదేశములు వచ్చును.

ఇచట 'ఇ' అనునది అభ్యాసకు సంబంధించిన ఇకారము, దానికి 'ఆ' అను అసవర్ణమగు అచ్చు పరముగ నున్నది. కావున ఈ సూత్రముచే ఇయఙాదేశము చేయగా 'ఇయాయ' అనురూపము సిద్ధించినది. ప్రథమపురుష ద్వివచనమున ద్విత్వాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఇ ఇ అతుస్' అని యుండగా "అసంయోగాల్లిట్ కిత్" అను సూత్రముచే (454) కిత్త్వము వచ్చును గాన గుణము రాదు. 'ఇణో యణ్' అను సూత్రముచే (581) యణాదేశము. 'ఇయ్ అతుస్' అని యుండగా :-

583 దీర్ఘ ఇణః కితి 7.4.69

ఇణోఽభ్యాసస్య దీర్ఘః స్యాత్ కితి లిటి. ఈయతుః, ఈయుః, ఇయయిథ-ఇయేథ. ఏతా. ఏష్యతి. ఏతు. ఐత్, ఐతామ్. ఆయన్. ఇయాత్. ఈయాత్.

'అత్రలోపోఽభ్యాసస్య' 'వ్యథో లిటి అను సూత్రములనుండి 'అభ్యాసస్య' 'లిటి' అనువర్తించును. కిత్తు అగు లిట్టు పర మగునపుడు ఇణ్ధాత్వభ్యాసమునకు దీర్ఘము వచ్చును.

పైన చూపిన విధముగ ద్వివచనబహువచనములందు లిట్టు కిత్తు గాన దీర్ఘము వచ్చును. 'ఈయతుః' 'ఈయుః' అను రూపములు సిద్ధించును.

మధ్యమపురుషైకవచనమున 'ఇ ఇ థ'అని యుండగా 'థల్' 'పిత్'గాన గుణము వచ్చి 'ఇ ఏథ'అని యున్నది. ఇణ్ధాతువు అజంత మగు అనిడ్ధాతువు గాన భారద్వాజనియమముచే 'థల్'కు వైకల్పిక ఇడాగమము వచ్చును ఇడాగమ పక్షమున 'ఇ ఏ ఇథ' అని యుండగా ఏకారమునకు అయాదేశము—'ఇ అయ్ ఇథ'— అభ్యాసఇకారమునకు ఇయఙాదేశము (సూ-582)- 'ఇయయిథ'అను రూపము సిద్ధించును. 'ఇట్'రానిపక్షమున 'ఇ ఏ థ'అని యుండగా ఇయఙాదేశముచే 'ఇయేథ' అను రూప మగును. ద్వివచనబహువచనములందు 'యణ్'దీర్ఘములచే 'ఈయథుః' 'ఈయుః'అను రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైకవచనమున 'ణల్'కు ణిత్త్వవికల్పముచే వృద్ధిఆయాదేశములు, గుణ అయాదేశములు చేయగా 'ఇయాయ' 'ఇయయ' అను రూపద్వయము సిద్ధిం

చును. 'వ' 'మ'లకు క్రాదినియమముచే నిత్యముగ ఇడాగమము వచ్చి 'ఈయివ' 'ఈయిమ' అను రూపము లగును. లుట్‌లృట్టులందు 'ఏతా' 'ఏష్యతి'ఇత్యాది రూపము లగును. విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

లోట్:- ఏతు-ఇతాత్, ఇతామ్, యన్తు; ఇహి-ఇతాత్, ఇతమ్. ఇత; అయాని, అయావ, అయామ 'తాతఙ్' ఙిత్తు గాన అది పర మగునపుడు గుణము రాలేదు; అట్లే 'హి' 'అపిత్' గాన ఙిద్వద్భావ ముండుటచే గుణము రాలేదు. ఉత్తమపురుషమునందు వచ్చిన ఆడాగమము 'పిత్' గాన గుణనిషేధము వర్తింపదు. గుణము, అయాదేశము చేయగా 'అయాని' 'అయావ' 'అయామ' అను రూపములు సిద్ధించినవి.

ఐత్:- లఙ్ ప్రథమపురుషైకవచనమున ఆడాగమముఇకారలోపాదులు చేసిన పిమ్మట 'ఆ ఇ త్' అని యుండగా 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి—'ఐత్'అను రూపము సిద్ధించినది. ద్వివచనమున పై విధముననే 'ఐతామ్'అను రూపము సిద్ధించును. బహువచనమున 'ఝి'కి 'అన్తి' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'ఇ అన్త్'అని యుండగా 'ఇణో యణ్'అను సూత్రముచే (581) యణాదేశము. 'య్ అన్త్'అని యుండగా 'అసిద్ధవదత్రాభాత్ అను సూత్రముచే (565) ఈ యణాదేశము అసిద్ధము గాన నిది అజాదిధాతు వగుటచే ఆడాగమము వచ్చును. సంయోగాన్తలోపముచే తకారము లోపింప 'ఆయన్' అను రూపము సిద్ధించును. ఉత్తమపురుషైకవచనమునందు గూడ అజాదిప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'ఆయన్'అను దానియందు వలెనే ప్రక్రియ యుండును- 'ఆయమ్' అను రూపము సిద్ధించును. ఇతరరూపములందు గూడ ప్రక్రియ పూర్వోక్తవిధముగనే యుండును. "ఐత్, ఐతామ్ ఆయన్; ఐః, ఐతమ్, ఐత; ఆయమ్, ఐవ, ఐమ

విధిలిఙ్గునందు 'యాసుట్'ఙిత్తు గాన గుణము లేదు "ఇయాత్, ఇయాతామ్, ఇయుః; ఇయాః, ఇయాతమ్, ఇయాత; ఇయామ్, ఇయావ, ఇయామ" అను రూపము లగును.

ఆశీర్లిఙ్గునందు "అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః"అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చి "ఈయాత్, ఈయాస్తామ్, ఈయాసుః; ఈయాః, ఈయాస్తమ్, ఈయాస్త; ఈయాసమ్, ఈయాస్వ, ఈయాస్మ" అను రూపము లగును.

584. ఏతేర్లిజి 7.4.24

ఉపసర్గాత్ పరస్య ఇణోఽణో హ్రస్వ ఆర్ధధాతుకే కితి లిఙి. నిరియాత్. "ఉభయత ఆశ్రయణే నాన్తాదివత్"—అభీయాత్. అణః కిమ్? సమేయాత్.

'ఉపసర్గాద్ధ్రస్వ ఊహతేః'నుండి 'ఉపసర్గాత్' 'హ్రస్వః', 'కేఽణః'నుండి 'అణః'. 'అయఙ్ యికఙ్ితి'నుండి 'కితి'అను పదైకదేశము అనువర్తించును. "ఆర్ధధాతుకే"అను పదము ఈ సూత్రములోనికి అనువర్తించుటకు అవకాశము లేకుండుటచేతను, 'కిత్ లిఙ్'అనుటచేతనే ఆర్ధధాతుకలిఙ్ అను నర్థము వచ్చుచుండుటచేతను వృత్తియందు 'ఆర్ధధాతుకే'అను పాఠము ప్రామాదికమని బాలమనోరమాకారుడు వ్రాసి యున్నాడు. 'కిత్' అగు 'లిఙ్' పర మగునపుడు ఉపసర్గకంటె పరమును 'ఇణ్'ధాతుసంబంధియు అగు 'అణ్'కు హ్రస్వము వచ్చును.

'నిర్ + ఈయాత్'-నిరీయాత్ అని యుండగా, 'కిదాశిషి'అను సూత్రము (434)ననునరించి 'ఆశీర్లిఙ్' కిత్తు గాన, అది పరముగ నున్నపుడు 'నిర్'అను ఉపసర్గకంటె పరముగ నున్న ఈకారమునకు హ్రస్వము వచ్చి 'నిరియాత్' అను రూపము సిద్ధించును.

'అభి + ఈయాత్' అని యుండగా సవర్ణదీర్ఘసంధిచే 'అభీయాత్' అని యగును. అనగా ఉపసర్గకు సంబంధించిన ఇకారమునకును, ఇణ్ధాతువునకు సంబంధించిన ఈకారమునకును ఏకాదేశముగ ఈకారము వచ్చి యున్నది. కావున 'అన్తాదివచ్చ' అను సూత్రము(41)ననుసరించి ఈ ఏకాదేశరూపఈకారమును 'అభి'అను ఉపసర్గకు అంతావయవముగను 'ఇణ్'ధాతువునకు ఆద్యవయవముగను గ్రహించుటకు అవకాశ మున్నది. ఇచట పూర్వాంతవద్భావమును మాత్రము గ్రహించినచో 'అభీ' అనునది ఉపసర్గ యగును. అపుడు ఇణ్ ధాతుసంబంధి యగు 'అణ్' ఉండదు. పరాదివద్భావమును మాత్రము గ్రహించినచో 'ఈయాత్'అనునది ఆశీర్లిఙ్రూప మైనది. మిగిలిన 'అభీ'అనునది ఉపసర్గ కాజాలదు. అందుచే పూర్వాంతవద్భావమును పరాదివద్భావమును రెండింటిని గ్రహించి 'అభీ'అను ఉపసర్గకంటె పర మగు 'ఈయాత్' లోని ఇణ్ధాత్వవయవ ఈకారమునకు హ్రస్వము వచ్చునని చెప్పవలసి యుండును. కాని "పూర్వాన్తవద్భావము పరాదివద్భావము రెండును గ్రహింప వలసి యున్నపుడు అంతాదివద్భావము ప్రవర్తించదు" అను పరిభాష ననుసరించి ఇట్టి స్థలములలో అంతా

దివద్భావసూత్రమును ప్రవర్తింపచేయకూడదు. అందుచే 'అభీయాత్' అను నపుడు హ్రస్వము రాదు.

హ్రస్వము 'అణ్'కు వచ్చు నని చెప్పబడినది. అందుచే "సమ్ + ఆ + ఈయాత్" అనునపుడు ఆకారఈకారములకు గుణముచే 'సమేయాత్' అని యుండగా, ఇచట 'సమ్' అను ఉపసర్గకంటె పర మైన ఏకారము 'అణ్' కాదు గాన దానికి హ్రస్వము (ఇకారము) రాలేదు. గ్రహణకసూత్రము తక్క ఇతరస్థలము లలో అణ్ ప్రత్యాహారము మొదటి ణకారముతోడనే అని వెనుకచెప్పబడినది. అందుచే ఏకారము అణ్ కాదు.

585. *ఇణో గా లుఙి* 2.4.45

'గాతిస్థా'-ఇతి సిచో లుక్ - అగాత్. ఐష్యత్. శీఙ్ స్వప్నే. 18.

'లుఙ్' పర మగునపుడు 'ఇణ్' ధాతువునకు 'గా' అను నాదేశము వచ్చును.

'ఆడజాదీనామ్' అను సూత్రముచే (446) ఆడాగమము చేయుటకు పూర్వమే 'గా' ఆదేశము వచ్చును. అపుడు అజాదిధాతువు లేదు గాన అడాగ మము మాత్రమే వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అగాస్త్' అని యుండగా 'గాతిస్థా' ఇత్యాది సూత్రముచే (441) 'సిచ్'కు లోపము. 'అగాత్' అను రూపము సిద్ధించును. ఈ విధముగ సిజ్లోపముచే "అగాత్, అగాతామ్, అగుః; అగాః, అగాతమ్, అగాత; అగామ్, అగావ, అగామ" అను రూపము లగును.

ప్రథమపురుషబహువచనమున 'ఆతః' అను సూత్రముచే (491) 'ఝి'కి 'జుస్' ఆదేశము; 'ఉస్యపదాన్తాత్' అను సూత్రముచే (495) ఆకారమునకు పర రూపము చేయగా 'అగుః' అను రూపము సిద్ధించినది.

లృఙ్ :- ఐష్యత్, ఐష్యతామ్, ఐష్యన్; ఐష్యః, ఐష్యతమ్. ఐష్యత; ఐష్యమ్, ఐష్యావ, ఐష్యామ

18. 'శీఙ్' ధాతువునకు నిద్రించుట అని అర్థము. ఇది సేట్కము. ఙిత్తు గాన ఆత్మనేపదము. అందుచే 'త' మొదలగు ఆత్మనేపదప్రత్యయములు చేర్చ బడును అవి అపిత్ సార్వధాతుకములు గాన ఙిత్త్వము వచ్చుటచే గుణము వచ్చుటకు అవకాశము లేకుండుటచే క్రింది సూత్రము చెప్పబడుచున్నది.

586. *శీఙః సార్వధాతుకే గుణః 7.4.21*

'క్ఙితి చ' ఇత్యస్యాపవాదః. శేతే, శయాతే.

సార్వధాతుకప్రత్యయములు పర మగునపుడు శీఙ్ధాతువునకు **గుణము** వచ్చును.

ఇది 'క్ఙితి చ'అను సూత్రమునకు అపవాద**ము** గాన దానిని బాధించి **గుణ**ము వచ్చును. ప్రథమపురుషైకవచన**ము**న శప్లుక్ చేసిన పిమ్మట ఈ సూత్రముచే **గుణ**ము చే**యగా 'శే**తే' అను రూపము సిద్ధించినిది.

ద్వివచనమున 'శీ ఆతామ్' **అ**ని యుండగా **ఈ**కారమునకు **గుణము; అయా**దేశము 'శయాతామ్'అని యుండగా 'ఆమ్'రూప మగు టికి "టిత ఆత్మనేపదానాం" ఏరే" **అ**ను సూత్రముచే (511) ఏత్వము— 'శయాతే' అను రూపము సిద్ధించినది.

బహువచనమున 'ఝ'కు 'ఆత్మనేపదేష్వనతః'అను సూత్రముచే(527) **అత్** ఆదేశము. టికి ఏకారము. ధాతువునకు గుణము (సూ-586)- **"శే అతే"** అని యుండగా:-

587. *శీఙో రుట్ 7.1.7*

శీఙః పరస్య ఝాదేశస్య అతో రుడాగమః స్యాత్.

శేరతే; శేషే, శయాధే. శేధ్వే; శయే. శేవహే, శేమహే. శిశ్యే, శిశ్యాతే, శిశ్యిరే. శయితా. శయిష్యతే. శేతామ్, శయాతామ్, శేరతామ్. అశేత, అశయాతామ్, అశేరత. శయీత, శయీయాతామ్, శయీరన్. శయిషీష్ట. అశయిష్ట. అశయిష్యత.

'ఝోన్తః' 'అదభ్యస్తాత్' అను సూత్రములనుండి 'ఝః' 'అత్' అను వర్తించును. 'శీఙ్'ధాతువుకంటె పరమును 'ఝ'కు ఆదేశముగ వచ్చినదియు నగు అకారమునకు రుడాగమ**ము** వచ్చును.

రుడాగమము టిత్తు గాన అకారమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చి 'శేరతే' **అ**ను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు విశేషకార్యము లేవియు లేవు.

శిశ్యే:- 'లిటస్తఝయోరేశిరేచ్' అను సూత్రముచే (516) లిట్టుకు ఏశ్, ధాతువుకు ద్విత్వము. 'శీ శీ ఏ' **అ**ని యుండగా, అభ్యాసకుహ్రస్వ**ము**

(సూ-399); రెండవ ఈకారమునకుయణాదేశము- 'శిశ్యే'అను రూపము సిద్ధించినది. ఇతరరూపములందు గూడ విశేషకార్యము లేవియు లేవు. "శిశ్యే, శిశ్యాతే, శిశ్యిరే. శిశ్యిషే, శిశ్యాథే, శిశ్యిధ్వే—ధ్వే; శిశ్యే, శిశ్యివహే, శిశ్యిమహే".

ఈ ధాతువు సేట్కము గాన లుట్, లృట్టులందు ఇడాగమ, గుణ, అయాదేశాదులు వచ్చి 'శయితా' 'శయిష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్, లఙ్విధిలిఙ్లలందు లట్టునందు వలె గుణము (సూ-586), ఝాదేశాకారమునకు రుడాగమము వచ్చును. "శేతామ్, శయాతామ్, శేరతామ్; శేష్వ, శయాథామ్, శేధ్వమ్, శయై, శయావహై, శయామహై,". లఙ్:- "అశేత, అశయాతామ్, అశేరత: అశేథాః, అశయాథామ్, అశేధ్వమ్. అశయి, అశేవహి, అశేమహి". విధిలిఙ్:- శయీత, శయీయాతామ్, శయీరన్, శయీథాః, శయీయాథామ్, శయీధ్వమ్, శయీయ, శయీవహి, శయీమహి.

ఇట్లే ఆశీర్లిఙ్, లుఙ్, లృఙ్లలందు గూడ విశేషకార్యము లేవియు లేవు. "శయిషీష్ట", 'అశయిష్ట' "అశయిష్యత" ఇత్యాదిరూపము లగును

ఇఙ్ అధ్యయనే. 19. ఇఙికావధ్యుపసర్గతో న వ్యభిచరతః. అధీతే, అధీయాతే, అధీయతే.

19. ఇఙ్ధాతువునకు చదువుట అని అర్థము. 'ఇఙ్' 'ఇక్' ధాతువులు 'అధి' అను ఉపసర్గతోడనే ప్రయోగింపబడును గాని స్వతంత్రముగ ప్రయోగింపబడవు. ఙిత్తు గాన ఆత్మనేపది.

అధీతే:- సవర్ణదీర్ఘ సంధిచే 'అధీతే'అను రూపము సిద్ధించినది. 'ఆతే' 'అతే' మొదలగు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" అను సూత్రముచే (199) ఇయఙాదేశము వచ్చును. అపిత్ సార్వధాతుకమునకు ఙిద్వద్భావము వచ్చును గాన గుణప్రసక్తి లేదు మొదట ప్రక్రియ యంతయు పూర్తియై "ఇతే, ఇయాతే, ఇయతే" అను రూపములు నిష్పన్నమైన పిమ్మటనే 'అధి' ఉపసర్గ చేరును. "అధీతే, అధీయాతే, అధీయతే, అధీషే, అధీయాథే, అధీధ్వే, అధీయే, అధీవహే, అధీమహే,"

588 గాఙ్ లిటి 2.4.49

ఇఙో గాఙ్ స్యాత్ లిటి. అధిజగే, అధిజగాతే, అధిజగిరే. అధ్యేతా, అధ్యేష్యతే, అధీతామ్, అధీయాతామ్, అధీయతామ్, అధీష్వ, అధీయాథామ్, అధీధ్వమ్, అధ్యయై అధ్యయావహై, అధ్యయామహై, అధ్యైత, అధ్యైయాతామ్, అధ్యైయత; అధ్యైథాః; అధ్యైయాథామ్, అధ్యైధ్వమ్, అధ్యైయి. అధ్యైవహి, అధ్యైమహి. అధీయీత, అధీయీయాతామ్, అధీయీరన్, అధ్యేషీష్ట.

'ఇ ణ శ్చ' నుండి 'ఇణః' అను పదము అనువర్తించును. లిట్టు వివక్షిత మగునపుడు-అనగా లిట్టు చేర్చునున్నపుడు- 'ఇఙ్' ధాతువునకు 'గాఙ్' అను ఆదేశము వచ్చును.

అధిజగే :- 'గాఙ్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ద్విత్వము, అభ్యాసకు హ్రస్వము చుత్వము (సూ-456); 'ఆతో లోప ఇటి చ' అను సూత్రముచే (492) ఆకార లోపము. 'త'కు 'ఏశ్' ఆదేశము (సూ-516) 'అధిజగే' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఏశ్, ఇరేచ్, ఆతే ఇత్యాది ప్రత్యయములును, క్రాదినియమము ననుసరించి ఇడాగమము వచ్చుటచే సే, ధ్వమ్ మొదలగునవియు అజాదు లగును. ఈ విధముగ అన్ని ప్రత్యయములను అజాదు లగుటచే ఆకారలోపము వచ్చును. "అధిజగే, అధిజగాతే, అధిజగిరే, అధిజగిషే, అధిజగాథే. అధిజగిధ్వే, అధిజగే, అధిజగివహే, అధిజగిమహే."

ఈ ధాతువు అనిట్కము గాన లుట్ లృట్టులందు 'అధ్యేతా' 'అధ్యేష్యతే' ఇత్యాది రూపము లగును.

లోట్టునందు అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'ఇయఙ్' ఆదేశ మగును. పిమ్మట 'అధి' ఉపసర్గకారముతో సవర్ణదీర్ఘసంధి యగును. 'అధీతామ్' ఇత్యాది రూపము లగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమున 'అధి ఇ ఇ' అని యుండగా 'ఇట్'కు ఏత్వము (సూ-511)- 'అధి ఇ ఏ'- ఆడాగమము (సూ-429). 'అధి ఇ ఆ ఏ'- ఏకారమునకు ఐకారము (సూ-522)- "అధి ఇ ఆ ఐ'-అకారఐకారములకు వృద్ధి-'అధి ఇ ఐ'. ఇకారమునకు గుణము-'అధి ఏ ఐ' అయాదేశము - 'అధి అయై'. యణాదేశము - అధ్యయై అను రూపము సిద్ధించును.

ద్వివచన బహువచనములందు గూడ గుణ, అయాదేశ యణాదేశాదు లచే 'అధ్యయావహై' 'అధ్యయామహై' అను రూపములు నిష్పన్న మగును.

అధ్యైత :- లఙ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున ఆడాగమము చేసిన పిమ్మట ఆడాగమసంబంధి యగు ఆకారమునకును ధాత్వవయవ మగు ఇకారము నకును 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే(197)వృద్ధి. పిమ్మట ఉపసర్గయందలి ఇకారము నకు యణాదేశము. 'అధ్యైత' అను రూపము సిద్ధించినది.

'ఆతామ్' అను అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు పరకార్య మగు టచే మొదట ఇయజాదేశము చేసిన పిమ్మట "అధి ఆ ఇయ్ ఆ తామ్"-ఇపుడు 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి - "అధి ఐయ్ ఆతామ్"- యణా దేశము - 'అధ్యైయాతామ్' అను రూప మగును. అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు రూపసిద్ధి ఇట్లే యుండును.

'అధీయీత' విధిలిఙ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున 'అధి ఇ త' అని యుండగా 'లిఙః సీయుట్' అను సూత్రముచే (523) సీయుడాగమము. 'సుట్ తిథోః' అను సూత్రముచే (526) తకారమునకు సుడాగమము. వీటి సకారములకు లోపము (సూ-429). 'లోపో వ్యోర్వలి' అను సూత్రముచే (431) యకారమునకు లోపము.'అధి ఇ ఈత' అని యుండగా 'సీయుట్' అపిత్సార్వ ధాతుకము గాన ఙిద్వద్భావ ముండుటచే ఇయజాదేశము చేయగా 'అధీయీత' అను రూపము సిద్ధించినది.

అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు మాత్రము 'సీయుట్' యకా రమునకు 'వల్' పరముగ లేకుండుటచే లోపము రాదు. "అధీయీయాతామ్" ఇత్యాది రూపము లగును. "అధీయీత, అధీయీయాతామ్, అధీయీరన్, అధీయీథాః, అధీయీయాథామ్, అధీయీధ్వమ్, అధీయీయ. అధీ యీవహి, అధీయీమహి.

'అధ్యేషీష్ట :- ఆశీర్లిఙ్ ప్రథమపురుషైక వచనమున సీయుట్, సుడాగమ యలోప ఆర్ధధాతుకగుణ, షత్వ, ష్టుత్వ యణాదేశాదులచే "అధ్యే షీష్ట" అను రూప మగును. ఇతరరూపములందు గూడ ఇట్లే ప్రక్రియ యుండును. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు యాసుట్ యకారమునకు లోపము రాదు. "అధ్యేషీష్ట, అధ్యేషీయాస్తామ్, అధ్యేషీరన్, అధ్యేషీష్ఠాః అధ్యేషీయాస్థామ్, అధ్యేషీఢ్వమ్, అధ్యేషీయ, అధ్యేషీవహి, అధ్యేషీ మహి.

589 విభాషా లుఙ్ లృఙోః 2.4.50

ఇఙో గాఙ్ వా స్యాత్.

'ఇఙశ్చ' "గాఙ్ లిటి" అను సూత్రములనుండి 'ఇఙః' 'గాఙ్' అను వర్తించును. లుఙ్, లృఙ్లు చేర్చవలసి యున్నపుడు ఇఙ్ధాతువునకు 'గాఙ్' ఆదేశము వికల్పముగ వచ్చును.

'లుఙ్' చేర్చనున్నపుడు ఈ సూత్రముచే 'గాఙ్' ఆదేశము చేసి పిమ్మట లుఙ్ 'చ్లి' 'సిచ్'లు చేర్చగా 'అగాస్ త' అని యుండగా-

590 గాఙ్కుటాదిభ్యోఽఞ్ణిన్ఙిత్ 1.2.1.

గాఙాదేశాత్ కుటాదిభ్యశ్చ పరేఽఞ్ణితః ప్రత్యయాః ఙితః స్యుః.

గాఙ్కుటాదిభ్యః, అఞ్ణిత్, ఙిత్. 'గాఙ్' ఆదేశము కంటెను. (తుదాది గణమునందలి) కుటాదిధాతువులకంటెను పర మగు ఞిత్ ణిత్ భిన్న మగు ప్రత్యయము ఙిత్ అగును.

ఇచట 'గా' ఆదేశముకంటె పర మగు సిచ్ (స్) ఞిత్ కాని 'ణిత్' కాని కాదు అందుచే ఇది ఙిత్ అగును.

591 ఘు మా స్థా గా పా జహాతిసాం హలి 6.4.66

ఏషామాతః ఈత్ స్యాత్ హలాదౌ క్ఙితి ఆర్ధధాతుకే, అధ్యగీష్ట-అధ్యైష్ట, అధ్యగీష్యత—అధ్యైష్యత.

'ఆర్ధధాతుకే' అని అధికారము. 'ఆతో లోప ఇటి చ', 'ఈద్యతి', "అనుదాత్తోపదేశ వనతి తనోత్యాదీనా మనునాసికలోపో ఝలి క్ఙితి" అను సూత్రములనుండి 'ఆతః' 'ఈత్' 'క్ఙితి' అనువర్తించును. హలాదియు, కిత్తు గాని ఙిత్తుగాని అయిన ఆర్ధధాతుకము పర మగునపుడు ఘుసంజ్ఞకము లగు ధాతువులయొక్కయు, మా స్థా, గా, పా, హా (ఓహాక్) స (షోఽన్తకరణే) ధాతువుల యొక్కయు ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే 'గా' యందలి ఆకారమునకు ఈకారము వచ్చుటచే "అధ్యగీష్ట. అధ్యగీషాతామ్. అధ్యగీషత, అధ్యగీష్ఠాః. అధ్యగీషాథామ్, అధ్యగీఢ్వమ్, అధ్యగీషి, అధ్యగీష్వహి, అధ్యగీష్మహి' అనురూపము లగును.

అధ్యైష్ట :- గాజాదేశము రాని పక్షమున 'అధి ఆ ఇస్ త' అని యుండగా ఇకారమునకు గుణము, పిమ్మట 'ఆటశ్చ' అను సూత్రముచే (197) వృద్ధి, షత్వ ష్టుత్వములు యణాదేశము చేయగా 'అధ్యైష్ట' అను రూపము సిద్ధించినది. "అధ్యైష్ట, అధ్యైషాతామ్, అధ్యైషత, అధ్యైష్ఠాః, అధ్యైషాథామ్, అధ్యైఢ్వమ్, అధ్యైషి, అధ్యైష్వహి-అధ్యైష్మహి.

ల్ఱఙ్ నందు గాజాదేశము చేసిన పక్షమున జిత్త్వ (సూ-590) ఈత్వముల (సూ-591) చే- అధ్యగీష్యత, అధ్యగీష్యేతామ్, అధ్యగీష్యన్త, అధ్యగీష్యథాః, అధ్యగీష్యేథామ్, అధ్యగీష్యధ్వమ్, అధ్యగీష్యే, అధ్యగీష్యావహి, అధ్యగీష్యామహి" అను రూపము లగును.

'గాఙ్' ఆదేశము రాని పక్షమున "అధ్యైష్యత, అధ్యైష్యేతామ్, అధ్యైష్యన్త, అధ్యైష్యథాః, అధ్యైష్యేథామ్, అధ్యైష్యధ్వమ్, అధ్యైష్యే, అధ్యైష్యావహి, అధ్యైష్యామహి" అను రూపము లగును.

దుహ ప్రపూరణే 20. దోగ్ధి, దుగ్ధః దుహన్తి, ధోక్షి. దుగ్ధే, దుహాతే, దుహతే, ధుక్షే, దుహాథే, దుగ్ధ్వే: దుహే, దుహ్వహే, దుహ్మహే. దుదోహ, దుదుహే. దోగ్ధా. ధోక్ష్యతి, ధోక్ష్యతే. దోగ్ధు-దుగ్ధాత్, దుగ్ధామ్, దుహన్తు, దుగ్ధి-దుగ్ధాత్, దుగ్ధమ్ దుగ్ధ; దోహాని, దోహావ, దోహామ .దుగ్ధామ్, దుహాతామ్, దుహతామ్, ధుక్ష్వ, దుహాథామ్, దుగ్ధ్వమ్, దోహై, దోహావహై, దోహామహై. అధోక్, అదుగ్ధామ్, అదుహన్, అదోహమ్, అదుగ్ధ, అదుహాతామ్, అదుహత, అదుగ్ధ్వమ్, దుహ్యాత్, దుహీత.

20. దుహ్ ధాతువునకు పూర్ణత్వమును తగ్గించుట, అనగా నిండుగానున్న పొదుగును తగ్గించుట (పితుకుట) అని యర్థము. ఇది స్వరితేత్కముగాన ఉభయపది. ఈ ధాతువునకు సంబంధించిన వివిధరూపముల సిద్ధికై యథా వకాశముగ "దాదేర్ధాతోర్ఘః" (252) 'ఝలాం జశ్ ఝశి' (19), ఝషస్త థోర్ధోఽధః' (552) 'ఏకాచో బశో భష్ ఝషన్తస్య స్ధ్వోః" (253) అను సూత్రములు ప్రవర్తించును. అనగా తకారధకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు హకారమునకు ఘకారము, దానికి గకారము. తకార థకారములకు ధకా

రము వచ్చును. సకారాది ప్రత్యయము పరమగునపుడు హకారమునకు ఘత్వము, భష్ భావముచే దకారమునకు ధకారము, ఘకారమునకు చర్త్వముచే కకారము, సకారము మూర్ధన్యషకారము వచ్చును. 'ధ్వమ్' పరమగునపుడు హకారమునకు ఘకారము. దానికి గకారము, దకారమునకు భష్భావముచే ధకారము వచ్చుచుండును.

లట్ : పరస్మైపదము :- దోగ్ధి, దుగ్ధః, దుహన్తి, ధోక్షి, దుగ్ధః, దుగ్ధ, దోహ్మి, దుహ్వః, దుహ్మః. ఆత్మనేపదము :- దుగ్ధే ఇత్యాది రూపములు మూలమునందు చూపిన విధముగ నుండును.

లిట్టునందు 'దుదోహ, దుదుహే' ఇత్యాది రూపము లగును.

లుట్టునందు రెండు పదములందును 'తాస్' వచ్చును గాన అది పరమగునపుడు హకారమునకు ఘత్వగత్వములు, తకారమునకు ధకారము వచ్చి 'దోగ్ధా, దోగ్ధారౌ, దోగ్ధారః' ఇత్యాది రూపము లగును.

లృట్టునందు 'స్య' చేర్చిన పిమ్మట సకారాది ప్రత్యయము పరముగనున్నది గాన హకారమునకు ఘత్వము; భష్ భావముచే దకారమునకు ధకారము ఘకారమునకు చర్త్వముచే కకారము, సకారమునకు షత్వము (కషయోర్యోగే క్షః) చేయటచే 'ధోక్ష్యతి, ధోక్ష్యతే' ఇత్యాది రూపము లగును.

రెండు పదముల యందును లోట్రూపములు మూలమున చూపబడినవి. లఙ్; పరస్మైపదమున 'అధోక్, అదుగ్ధామ్, అదుహన్, అధోక్, అదుగ్ధమ్, అదుగ్ధ, అదోహమ్, అదుహ్వ, అదుహ్మ" ప్రథమ మధ్యమపురుషైకవచనములందు తకార సకారములకు హల్ఙ్యాది లోపము (179) వచ్చినది.

అత్మనేపదమున :- "అదుగ్ధ, అదుహాతామ్, అదుహత, అదుగ్ధాః అదుహాథామ్, అదుగ్ధ్వమ్, అదుహి, అదుహ్వహి, అదుహ్మహి.

విధిలిఙ్ పరస్మైపదమున :- "దుహ్యాత్, దుహ్యాతామ్, దుహ్యుః' ఇత్యాది రూపములును, ఆత్మనేపదమున "దుహీత, దుహీయతామ్, దుహీరన్" ఇత్యాది రూపము లగును.

ఆశీర్లిఙ్ పరస్మైపదమున :- 'దుహ్యాత్, దుహ్యాస్తామ్, దుహ్యాసుః" ఇత్యాది రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'సీయుట్' సుడాగమములు చేసిన పిమ్మట ప్రథమపురుషైక వచనమున 'దుహ్ సీ స్ త' అని యుండగా:-

592 లిఙ్సిచావాత్మనేపదేషు 1,2.11

ఇక్సమీపాద్ హలః పరౌ ఝలాదీ లిఙ్సిచౌ కితౌ స్తః, తఙి, ధుక్షీష్ట.

'ఇకో ఝల్' 'హలన్తాచ్చ' అను సూత్రములు అనువర్తించును. "అసంయోగాల్లిట్ కిత్" అను సూత్రమునుండి 'కిత్' అను పదము అనువర్తించును.

ఇక్కునకు సమీపమునందున్న హల్ కంటె పరమైనవియు, 'ఝల్' ఆదియందు కలవియు నగు లిఙ్ సిచ్‌లు 'తఙ్'లు కిత్తులు అగును.

పరమగునపుడు విధిలిఙ్ నందుకూడ సీయుడాగమము వచ్చినను సకారము లోపించుటచే ఝలాదిలిఙ్ లేదు కావునను, పరస్మైపదమున యాసుడాగమము ఝలాది కాకుండుటచేతను ఈ సూత్రము ప్రవర్తింపదు. కేవలము అనిడ్ధాతువుల అత్మనేపద అశీర్లిఙ్ఙులందు మాత్రమే ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును.

ఈ సూత్రముచే కిత్త్వము వచ్చినది గాన గుణము రాదు. హకారమునకు ఘకారము, దానికి చర్త్వముచే కకారము, దకారమునకు భష్ భావముచే ధకారము, సకారములకు షత్వము, ష్టుత్వము చేయగా 'ధుక్షీష్ట' అనురూపమైనది. "ధుక్షీష్ట, ధుక్షీయాస్తామ్, ధుక్షీరన్, ధుక్షీష్ఠాః, ధుక్షీయాస్థాం, ధుక్షీధ్వమ్, ధుక్షీయ, ధుక్షీవహి, ధుక్షీమహి."

593 శల ఇగుపధాదనిటః క్సః 3.1.45

ఇగుపధో యః శలన్తః తస్మాదనిటః చ్లేః క్స ఆదేశః స్యాత్. అధుక్షత్.

"ధాతోరేకాచో హలాదేః క్రియాసమభిహారే యఙ్" నుండి 'ధాతోః', 'చ్లేః సిచ్' నుండి 'చ్లేః' అనువర్తించును. ఇక్ ఉపధగా కలదియు శల్ అంతమునందు కలదియు నగు ధాతువుకంటె పరమైన అనిట్ అగు 'చ్లి'కి 'క్స' అను నాదేశము వచ్చును.

'దుహ్' అనుదానికి ఉకార రూపమగు 'ఇక్' ఉపధగా నున్నది. దీని చివర హకార రూపమగు 'శల్' ఉన్నది. లుఙ్ నందు దీనికంటె పరముగనున్న 'చ్లి' అనిట్ గాన దీనికి 'క్స' అను నాదేశము వచ్చును. 'క్స' యందలి కకారము ఇత్సంజ్ఞకము. పరస్మైపద ప్రథమపురుషైక వచనమున "అదుహ్ చ్లి

త్" అని యుండగా 'క్స' ఆదేశము. 'అదుహ్ స త్' అని యుండగా ఘత్వ, చర్త్వ, భష్ భావ, షత్వాదులచే "అధుక్షత్" అను రూప మగును. అధుక్షత్, అధుక్షతామ్, అధుక్షన్, అధుక్షః, అధుక్షతమ్, అధుక్షత, అధుక్షమ్, అధుక్షావ, అధుక్షామ.

ఆత్మనేపదమునందు ప్రథమపురుషైకవచనమున 'అదుహ్ చ్లి త' అని యుండగా 'చ్లి'కి పై సూత్రముచే 'క్స' ఆదేశము 'అదుహ్ స త'.

594 లుగ్వా దుహదిహలిహగుహామాత్మనేపదే దన్త్యే 7.3.73

ఏషాం క్సస్య లుగ్వా స్యాత్; దన్త్యే తఙి అదుగ్ధ-అధుక్షత.

'క్సస్యాచి' నుండి 'క్సస్య' అనువర్తించును. దంత్య మగు ఆత్మనేపద ప్రత్యయము పర మగునపుడు దుహ్, దిహ్, లిహ్, గుహ్ ధాతువుల క్సప్రత్యయమునకు వికల్పముగ లుక్ వచ్చును.

ఈ సూత్రముచే క్సలోపము వచ్చిన పక్షమున 'అదుగ్ధ' అనియు, లోపాభావపక్షమున 'అధుక్షత' అనియు రూపద్వయ మగును.

ఆత్మనేపద ప్రత్యయములలో 'త' 'థాస్' 'ధ్వమ్' 'వహి' అనునవి దంత్యాదులు. ఇవి పరముగ నున్నపుడు 'క్స' వికల్పముగ లోపించిన పక్షమున లఙ్ నందువలె రూపము లగును.

595 క్సస్యాచి 7.3.72

అజాదౌ తఙి క్సస్య లోపః 'అలోన్త్యస్య' ఇత్యకారలోపః. అధుక్షాతామ్, అధుక్షన్త, అదుగ్ధాః - అధుక్షథాః, అధుక్షాథామ్, అధుగ్ధ్వమ్ - అధుక్షధ్వమ్, అధుక్షి, అదుహ్వహి - అధుక్షావహి, అధుక్షామహి అధోక్ష్యత్, అధోక్ష్యత.

'ఘోర్లోపో లేటి వా'నుండి 'లోపః' అనువర్తించును. "లుగ్వాదుహ-" ఇత్యాదిసూత్రమునుండి (594) 'ఆత్మనేపదే'అపకర్షింపబడును. అజాది యగు ఆత్మనేపదప్రత్యయము పర మగునపుడు 'క్స'కు లోపము వచ్చును.

అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈ లోపము అకారమునకు వచ్చును. ప్రథమ పురుష ద్వివచనమున 'అధుక్ష ఆతామ్'అని యుండగా 'ఆతో ఙితః'అను సూత్రముచే (512) ఇయాదేశము రావలసి యుండగా ఈ సూత్రముచే అకారలోపము. 'అధుక్షాతామ్'అను రూపము సిద్ధించును.

అధుక్ష న్త:- మొదట 'ఝ'కు అన్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఇపుడు అజాదిప్రత్యయము పరముగ నున్నది గాన 'క్స'యందలి అకారమునకు లోపము.

ఈ విధముగ 'త, థాస్, ధ్వమ్, వహి' ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'క్స'లోపలోపాభావములచే రూపద్వయమును, ఇతరప్రత్యయములందు ఒక్కొక రూపమును అగును. ల్ఱఙ్ నందు పరస్మైపదమున 'అధోక్ష్యత్' ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపదమున 'అధోక్ష్యత'ఇత్యాదిరూపములును అగును.

ఏవం దిహ ఉపచయే. 21. లిహ ఆస్వాదనే. 22. లేఢి, లీఢః, లిహన్తి; లేక్షి, లీఢే, లిహాతే, లిహతే; లిక్షే, లిహాథే, లీఢ్వే. లిలేహ-లిలిహే. లేఢాసి-లేఢాసే. లేక్ష్యతి-లేక్ష్యతే. లేఢు, లీఢామ్, లిహన్తు; లీఢి; లేహాని. లీఢామ్. అలేట్-అలేడ్. అలిక్షత్. అలిక్షత-అలీఢ. అలేక్ష్యత్-అలేక్ష్యత. బ్రూఞ్ వ్యక్తాయాంవాచి. 23.

21. దిహ్ ధాతువునకు వృద్ధి పొందుట అని అర్థము. ఉభయపది. దాని ప్రక్రియ యంతయు దుహధాతుప్రక్రియ వలె ఉండును.

22. లిహ్ ధాతువునకు నాకుట అని యర్థము. ఉభయపది.

లేఢి:- ప్రథమపురుషైకవచనమున శబ్లుక్ చేసిన పిమ్మట 'లిహ్ తి' అని యుండగా 'హో ఢః'అను సూత్రముచే (251) హకారమునకు ఢకారము-'లిఢ్ తి'. 'ఝష స్తథోర్ధోఽధః' అను సూత్రముచే (552) తకారమునకు ధకారము. దానికి ష్టుత్వముచే ఢకారము "ఢో ఢే లోపః" అను సూత్రముచే (553) మొదటి ఢకారమునకు లోపము. ఇకారమునకు గుణము. 'లేఢి'అను రూపము సిద్ధించినది.

లీఢః: 'లిహ్తస్' అని యుండగా ఢలోపము వరకును పై వలెనే ప్రక్రియ యుండును. ఇది అపిత్సార్వధాతుకము గాన "ఢ్రలోపే పూర్వస్య దీర్ఘోఽణః" అను సూత్రముచే (112) ఇకారమునకు దీర్ఘము చేయగా 'లీఢః' అను రూపము సిద్ధించును.

ఈ ధాతువునం దంతటను తకారాదిప్రత్యయములు పరముగ నున్నపుడు యథాసంభవముగ గుణదీర్ఘములు వచ్చుచు ప్రక్రియ ఈ విధముగనే యుండును. అజాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేషకార్య మేదియును ఉండదు. ప్రథమ పురుషబహువచనమున 'లిహ్ + అన్తి' 'లిహన్తి'అను రూపము ఉండును.

లేక్షి:- మధ్యమపురుషైకవచనమున 'లిహ్ సి' అని యుండగా హకార మునకు ఢకారము. దానికి 'షఢోః కః సి' అను సూత్రముచే (551) కత్వము. సకారమునకు 'ఇణ్కోః' "ఆదేశప్రత్యయోః" అను సూత్రములచే (150) షత్వము ఇకారమునకు గుణము- 'లేక్షి'అను రూపము సిద్ధించినది. సకారాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఈ విధముగనే ఢత్వకత్వషత్వములు వచ్చు చుండును. మకారవకారాదిప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేషకార్యము లుండవు. పరస్మైపది లట్:-:- లేఢి, లీఢః, లిహన్తి; లేక్షి, లీఢః, లీఢ, లేహ్మి, లిహ్వః లిహ్మః. ఆత్మనేపదమున:- లీఢే, లిహాతే, లిహతే; లిక్షే, లిహాథే, లీఢ్వే; లిహే, లిహ్వహే, లిహ్మహే. 'లీఢ్వే'అనునపుడు 'ధ్వమ్' ధకారమునకు ష్టుత్వముచే ఢత్వము వచ్చినది. ఢలోపదీర్ఘాదులు వెనుకటి వలెనే వచ్చినవి.

లిట్‌నందు పరస్మైపదమున "లిలేహ, లిలిహతుః, లిలిహుః; లిలే హిథ, లిలిహథుః, లిలిహ" ఇత్యాదిరూపములును ఆత్మనేపదమున "లిలిహే, లిలిహాతే, లిలిహిరే" ఇత్యాదిరూపములును ఉండును.

లుట్టునందు రెండుపదములందును 'తాస్' వచ్చును గాన హత్వ.ఢత్వ, ఢకారలోపాదులచే "లేఢా, లేఢారౌ, లేఢారః" లేఢాసి (ప) లేఢాసే (ఆ) ఇత్యాదిరూపము లగును ల్ఋట్‌నందు 'లేక్ష్యతి' 'లేక్ష్యతే' ఇత్యాదిరూపము లగును.

లోట్ పరస్మైపది:- లేఢు-లీఢాత్, లీఢామ్, లిహన్తు; లీఢి-లీఢాత్. లీఢమ్, లీఢ; లేహాని, లేహావ, లేహామ. లీఢి:- మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సి'కి 'హి' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట 'లిహ్ హి'అని యుండగా 'హుఝల్భ్యో హేర్ధిః' అను సూత్రముచే (559) 'హి'కి 'ధి'. ఆదేశము. పిమ్మట ఢత్వ, ష్టుత్వ, ఢలోపదీర్ఘములు. ఉత్తమపురుషమున ఆడాగమము పిత్ గాన గుణము వచ్చి 'లేహాని' ఇత్యాదిరూపము లైనవి.

ఆత్మనేపదమున:- లీఢామ్, లిహాతామ్, లిహతామ్, లిక్ష్వ, లిహాథామ్, లీఢ్వమ్; లేహై, లేహావహై, లేహామహై.

లఙ్ (పరస్మైపది):- అలేట్-అలేడ్, అలీఢామ్, అలిహన్; అలేట్- అలేడ్, అలీఢమ్, అలీఢ; అలేహమ్, అలిహ్వ, అలిహ్మ. ప్రథమమధ్యమ

పురుషైకవచనములందు 'అలేహ్ త్'-'అలేహ్ స్' అని యుండగా "హల్ఙ్యాది" సూత్రముచే (179) తకారాసకారములకు లోపము. హకారమునకు ఢత్వము చేసిన పిమ్మట చర్త్వవికల్పముచే 'అలేట్' 'అలేడ్' అను రూపద్వయ మగును. ఆత్మనేపదము:- 'అలీఢ, అలిహాతామ్, అలిహత; అలీఢాః, అలి హాథామ్, అలీఢ్వమ్; అలిహి, అలిహ్వహి, అలిహ్మహి.

విధిలిఙ్ పరస్మైపదమున:- "లిహ్యాత్, లిహ్యాతామ్, లిహ్యుః" ఇత్యాదిరూపములును ఆత్మనేపదమున "లిహీత, లిహీయాతామ్, లిహీరన్" ఇత్యాదిరూపములును అగును.

ఆశీర్లిఙ్ పరస్మైపదమున:- "లిహ్యాత్, లిహ్యాస్తామ్, లిహ్యాసుః; లిహ్యాః, లిహ్యాస్తమ్, లిహ్యాస్త; లిహ్యాసమ్, లిహ్యాస్వ, లిహ్యాస్మ" అను రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'లిక్షీష్ట, లిక్షీయాస్తామ్, లిక్షీరన్' ఇత్యాది రూపములును అగును.

లుఙ్ పరస్మైపదరూపములు:-అలిక్షత్, అలిక్షతామ్, అలిక్షన్, అలిక్షః, అలిక్షతమ్, అలిక్షత; అలిక్షమ్, అలిక్షావ, అలిక్షామ. ఆత్మనేపదమునదంత్య ప్రత్యయములు పర మగునపుడు 'క్స'లోపవికల్పము (సూ-594) అలిక్షత-అలీఢ, అలిక్షాతామ్, అలిక్షన్త; అలిక్షథాః-అలీఢాః, అలిక్షాథామ్, అలిక్ష ధ్వమ్-అలీఢ్వమ్; అలిక్షి, అలిక్షావహి-అలిహ్వహి, అలిక్షామహి.

లృఙ్ఙునందు 'అలేక్ష్యత్' (ప) 'అలేక్ష్యత' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఈ విధముగ లిహధాతుప్రక్రియ చాలవరకు దుహధాతుప్రక్రియ వలె ఉండును.

23. బ్రూఞ్ ధాతువునకు వ్యక్తమైన వాక్కు అనగా స్పష్టముగ మాట లాడుట అని యర్థము. ఞిత్తు గాన ఉభయపది.

596. బ్రువః పఞ్చానామాదిత ఆహో బ్రువః 3.4.88

బ్రువో లటస్తిబాదీనాం పఞ్చానాం ణలాదయః పఞ్చ వా స్యుః, బ్రువశ్చాహాదేశః. ఆహ. ఆహతుః, ఆహుః.

'పరస్మైపదానాం ణలతుస్' ఇత్యాదిసూత్రము ఈ సూత్రమునకు వెనుక నున్నది. 'విదో లటోవా'నుండి 'లటః' 'వా' అనువర్తించును. బ్రూఞ్ధాతువు కంటె పర మగు లట్ స్థానమున వచ్చిన తిబాదిప్రత్యయము లైదింటికిని క్రమ

ముగ ణలాదులు ఐదును (ణల్' అతుస్, ఉస్, థల్, అథుస్) అను నాదేశము లును, బ్రూధాతువునకు 'ఆహ్'అను నాదేశమును వికల్పముగ వచ్చును.

ప్రథమపురుషయందు ఈ సూత్రముచే తిప్, తస్, ఝి లకు క్రమముగా 'ణల్' 'అతుస్' 'ఉస్'లును, 'బ్రూ'అనుదానికి 'ఆహ్' అనునదియు ఆదేశ ముగ పచ్చుటచే "ఆహ, ఆహతుః, ఆహుః"అను రూపము లగును. మధ్యమ పురుషైకవచనమున 'సిప్'కు థలాదేశము చేసిన పిమ్మట 'ఆహ్ థ'అని యుం డగా థత్వము రావలసి యుండ:-

597. ఆహస్థః 8.2.35

ఝలి పరే. చర్త్వమ్ - ఆత్థ, ఆహథుః.

'ఝలోఝలి' నుండి 'ఝలి' అనువర్తించును. 'ఝల్' పర మగునపుడు 'ఆహ్'కు థకార మాదేశముగ వచ్చును. అలోన్త్యపరిభాషచే (21) ఈ ఆదే శము అంత్య మగు హకారమునకు వచ్చును. 'ఆథ్ థ' అని యుండగా 'ఖరి చ' అను సూత్రముచే (74) చర్త్వము- 'ఆత్థ' అను రూపము సిద్ధించును. ద్వివచనమున అథుస్ ఆహాదేశముచే 'ఆహథుః' అను రూపము సిద్ధించును.

ణలాద్యాదేశములు రాని పక్షమున ప్రథమపురుషైకవచనమున శబ్లుక్ చేసిన పిమ్మట 'బ్రూ తి'అని యుండగా:-

598. బ్రువ ఈట్ 7.3.93

బ్రువః పరస్య హలాదేః పితః ఈట్ స్యాత్. బ్రవీతి-బ్రూతః, బ్రువన్తి. బ్రూతే, బ్రువాతే, బ్రువతే.

"నాభ్యస్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే"నుండి 'పితి', "ఉతోవృద్ధిర్లుకి హలి" నుండి 'హలి'అను పదము అనువర్తించును. బ్రూఞ్ధాతువుకంటె పర మగు హలాదియు, 'పిత్'ను అగు ప్రత్యయమునకు ఈడాగమము వచ్చును.

'ఈట్' టిత్తు గాన 'తి'ప్రత్యయమునకు ఆద్యవయవముగ వచ్చి 'బ్రూ ఈతి'అని యుండగా "సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః" అను సూత్రముచే (390) గుణము, అవాదేశము చేయగా 'బ్రవీతి'అను రూపము సిద్ధించును. 'పిత్'లగు 'సిప్' 'మిప్'లు పర మగునపుడు గూడ ఈ విధముగనే 'బ్రవీషి' 'బ్రవీమి' అను రూపము లగును. బహువచనమున 'బ్రూ అన్తి' అని యుండగా "అచి శ్ను ధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" అను సూత్రముచే (199) ఉవఙాదేశము—

'బ్రువన్తి' అను రూప మగును. ఇతర ప్రత్యయములు పర మగునపుడు విశేష కార్యము లేవియును లేవు. "బ్రవీతి, బ్రూతః, బ్రువన్తి; బ్రవీషి, బ్రూథః, బ్రూథ; బ్రవీమి, బ్రూవః, బ్రూమః". ఆత్మనేపదమునందు అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉవఙాదేశము వచ్చును. ఇతర ప్రత్యయములందు విశేష కార్య మేదియును లేదు.

బ్రూతే, బ్రువాతే, బ్రువతే; బ్రూషే, బ్రువాథే, బ్రూధ్వే; బ్రువే, బ్రూవహే, బ్రూమహే.

599. బ్రువో వచిః 2.4.53

ఆర్ధధాతుకే. ఉవాచ, ఊచతుః, ఊచుః; ఉవచిథ-ఉవక్థ, ఊచే. వక్తా, వక్ష్యతి, వక్ష్యతే. బ్రవీతు-బ్రూతాత్, బ్రూతామ్, బ్రువన్తు! బ్రూహి; బ్రవాణి, బ్రూతామ్, బ్రవై. అబ్రవీత్; అబ్రూత, బ్రూయాత్, బ్రువీత. ఉచ్యాత్, వక్షీష్ట.

'ఆర్ధధాతుకే' అధికారము. బ్రూఞ్ధాతువునకు ఆర్ధధాతుక ప్రత్యయము పర మగునపుడు 'వచ్' అను నాదేశము వచ్చును.

ఉవాచ:- లిట్ ఆర్ధధాతుకము గాన అది పర మగునపుడు 'వచ్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట ప్రథమపురుషైకవచనము 'వచ్ అ'అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్యములు— 'వవచ్అ', అభ్యాసవకారమునకు 'లిట్యభ్యాసస్యోభయేషామ్' అను సూత్రముచే (549) సంప్రసారణము, 'సంప్రసారణాచ్చ'అను సూత్రముచే (258) పూర్వరూపము- 'ఉవచ్ అ'. 'అత ఉపధాయాః' అను సూత్రముచే (457) వృద్ధి- 'ఉవాచ' అను రూపము సిద్ధించినది.

ఊచతుః :- 'అతుస్' మొదలగు కిత్ ప్రత్యయములు (అసంయోగాల్లిట్కిత్ 454) పర మగునపుడు "సంప్రసారణం తదాశ్రయంచ కార్యం బలవత్" అను పరిభాష ననుసరించి ద్విత్వము చేయుటకంటె ముందుగనే 'వచిస్వపియజాదీనాం కితి' అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారణము, పూర్వరూపము వచ్చును. పిమ్మట 'ఉచ్ అతుస్' అని యుండగా ద్విత్వాభ్యాసకార్యసవర్ణదీర్ఘాదులచే 'ఊచతుః' ఇత్యాది రూపము లగును. ఆత్మనేపదమున అన్ని ప్రత్యయములును కిత్తులే గాన ఈ విధముగ మొదట సంప్రసారణపూర్వరూపములు, పిమ్మట ద్విత్వాదులు వచ్చును.

'ఉవచిథ-ఉవక్థ' :- 'వచ్' ధాతువు 'తాస్' నందు నిత్యానిట్ కావున అకారము కలది కావునను 'థల్' నందు ఇడాగమము వైకల్పికము. ఇడాగమ పక్షమున 'ఉవచిథ' అనియు, రాని పక్షమున 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) కుత్వము చేయగా 'ఉవక్థ' అనియు రూపద్వయ మగును. "ఉవాచ ఊచతుః, ఊచుః, ఉవచిథ-ఉవక్థ, ఊచథుః, ఊచ, ఉవాచ-ఉవచ, ఊచివ, ఊచిమ". ఆత్మనేపదమున ఊచే, ఊచాతే, ఊచిరే, ఊచిషే, ఊచాథే, ఊచిధ్వే, ఊచే, ఊచివహే, ఊచిమహే.

లుట్ నందు పరస్మైపదమున "వక్తా, వక్తారౌ, వక్తారః, వక్తాసి" ఇత్యాది రూపములును ఆత్మనేపదమున "వక్తా, వక్తారౌ,వక్తారః, వక్తాసే" ఇత్యాది రూపములును అగును.

లృట్ నందు చకారమునకు 'చోః కుః' అను సూత్రముచే (307) కుత్వము 'స్య' యందలి సకారమునకు 'ఇణ్కోః' "ఆదేశప్రత్యయయోః" అను సూత్ర ములచే (150) షత్వము చేయగా 'వక్ష్యతి', 'వక్ష్యతే' ఇత్యాది రూపము లగును.

లోట్టునందు పరస్మైపదమున తిప్ నకు మాత్రమే ఈడాగమము (సూ-598) వచ్చును. 'సిప్'కు ఆదేశముగ వచ్చిన 'హి' అపిత్ కావునను 'మిప్'కు ఆడాదేశము చేయుటచే హలాది కాకుండుటచేతను ఈడాగమము రాదు. 'ఝి'కి అన్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఉవజాదేశము వచ్చును. ఉత్తమపురుషమున ఆడా గమము 'పిత్'గాన గుణావాదేశములు వచ్చును. బ్రవీతు- బ్రూతాత్, బ్రూ తామ్, బ్రువన్తు, బ్రూహి- బ్రూతాత్, బ్రూతమ్, బ్రూత. బ్రవాణి, బ్రవావ, బ్రవామ,

ఆత్మనేపదమున అజాది ప్రత్యయములు పర మగునపుడు ఉవజాదేశము వచ్చును. ఉత్తమ పురుషమున ఆడాగమము 'పిత్' గాన జిత్త్వము లేకుం డుటచే గుణావాదేశములు వచ్చును. "బ్రూతామ్, బ్రువాతామ్, బ్రువతామ్, బ్రూష్వ, బ్రువాథామ్, బ్రూధ్వమ్, బ్రవై, బ్రవావహై, బ్రవామహై'

లఙ్ పరస్మైపదమునందు 'తిప్', 'సిప్'లు పిత్సార్వధాతుకములు గాన ఈడాగమము, 'ఝి'కి అన్తాదేశము చేసిన పిమ్మట ఉవజాదేశము వచ్చును. 'మిప్'కు 'అమ్' ఆదేశము చేసిన పిమ్మట అది అజాది గాన ఈడాగమము

రాదు. "అబ్రవీత్, అబ్రూతామ్, అబ్రువన్, అబ్రవీః, అబ్రూతమ్, అబ్రూత, అబ్రవమ్, అబ్రూవ, అబ్రూమ." ఆత్మనేపదమున అజాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడు ఉవజాదేశము. అబ్రూత, అబ్రువాతామ్, అబ్రువ_న్త, అబ్రూథాః, అబ్రువాథామ్, అబ్రూధ్వమ్, అబ్రువి, అబ్రూవహి అబ్రూమహి.

విధిలిజ్ : పరస్మైపది :- బ్రూయాత్, బ్రూయాతామ్, బ్రూయుః; బ్రూయాః, బ్రూయాతమ్, బ్రూయాత, బ్రూయామ్, బ్రూయావ, బ్రూయామ, ఆత్మనేపది :- 'లిజః సీయుట్' అను సూత్రముచే (523) సీయుడాగమము చేసిన పిమ్మట "లిజః సలోపోన_న్త్యస్య" అను సూత్రముచే (429) సకారము లోపింప ఇపుడు అజాది ప్రత్యయ ముండును గాన ఉవజాదేశము వచ్చి "బ్రువీత, బ్రువీయాతామ్, బ్రువీరన్, బ్రువీథాః, బ్రువీయాథామ్, బ్రువీధ్వమ్, బ్రువీయ, బ్రువీవహి, బ్రువీమహి" అను రూపము లగును.

ఆశీర్లిజ్ ఆర్ధధాతుకము గాన 'వచ్' ఆదేశము. పరస్మైపదమున 'యాసుట్' "కిదాశిషి" అను సూత్రముచే (434) 'కిత్' గాన "వచిస్వపియజాదీనాం కితి" అను సూత్రముచే (550) సంప్రసారణము వచ్చును. ఉచ్యాత్, ఉచ్యాస్తామ్, ఉచ్యాసుః, ఉచ్యాః, ఉచ్యా_స్తమ్, ఉచ్యా_స్త, ఉచ్యాసమ్, ఉచ్యాస్వ, ఉచ్యాస్మ. ఆత్మనేపదమున 'సీయుట్' 'కిత్' కాదు కాన సంప్రసారణము లేదు. చకారమునకు కుత్వముచే కకారము, సకారమునకు షత్వము చేయగా- "వక్షీష్ట, వక్షీయాస్తామ్, వక్షీరన్, వక్షీష్ఠాః, వక్షీయాస్థామ్, వక్షీధ్వమ్, వక్షీయ, వక్షీవహి, వక్షీమహి" అను రూపము లగును.

లుఙ్గునందు వచ్యాదేశము చేసిన పిమ్మట పరస్మైపదమున "అవచ్ చ్లి తి" అనియు, ఆత్మనేపదమున 'అవచ్ చ్లి త' అనియు ఉండగా :-

600 అస్యతివ_క్తి ఖ్యాతిభ్యోఽఙ్ 3.1.55

ఏభ్యశ్చ్లేరఙ్ స్యాత్.

'చ్లేః సిచ్' నుండి 'చ్లేః' అనువ_ర్తించును. 'అస్' (దైవాదికము) 'వచ్' 'ఖ్యా' ధాతువులకంటె పర మగు 'చ్లి'కి 'అఙ్' ఆదేశము వచ్చును. ఙకారము ఇత్సంజ్ఞకము. 'అవచ్ అ త్' 'అవచ్ అ త' అని యుండగా

601 వచ ఉమ్ 7.4.20

అజి పరే. అవోచత్. అవోచత. అవక్ష్యత్, అవక్ష్యత.

'ఋదృశోఽజి గుణః' నుండి 'అజి' అనువర్తించును. వచ్ ధాతువునకు 'అజ్' పర మగునపుడు 'ఉమ్' అను నాదేశము వచ్చును.

'ఉమ్'లోని మకారము ఇత్సంజ్ఞకము. మిత్తు గాన "మిదచోఽన్త్యాత్పరః" అను సూత్రముచే (226) అంత్యాచ్చు అగు వకారోత్తరవర్తి అకారముకంటె పరముగ వచ్చును. "అవ ఉచ్ అత్" 'అవ ఉచ్ అత' అని యుండగా గుణముచే 'అవోచత్' 'అవోచత' అను రూపములు సిద్ధించును. ఈ విధముగ పరస్మైపదమున అవోచత్, అవోచతామ్, అవోచన్, అవోచః, అవోచతమ్, అవోచత; అవోచమ్, అవోచావ, అవోచామ" అనియు, ఆత్మనేపదమున "అవోచత, అవోచేతామ్, అవోచన్త; అవోచథాః, అవోచేథామ్, అవోచధ్వమ్, అవోచే. అవోచావహి. అవోచామహి" అను రూపములును అగును.

లృఙ్నందు 'అవక్ష్యత్. అవక్ష్యత' ఇత్యాది రూపము లగును.

చర్కరీతం చ (గణసూత్రము)

చర్కరీతమితి యఙ్లుగన్తమ్. తదదాదౌ బోధ్యమ్. ఊర్ణుఞ్ ఆచ్ఛాదనే. 24.

ఇది అదాది ధాతుపాఠమునందలి గణసూత్రము. యఙ్లుగంతమునకు చర్కరీత మని ప్రాచీన వైయాకరణుల సంజ్ఞ. యఙ్లుగంతములు అదాది గణములో చేరినవిగ గ్రహింపవలెను అని దీని యర్థము. అందుచే యఙ్లుగంతమునందు కేవలము 'శప్' మాత్రమే చేర్చబడును (శ్యనాదులు చేర్చబడవు). దానికి లుక్ కూడ వచ్చును. ఈ సూత్రము పరస్మైపద ధాతు ప్రకరణమున నున్నది. అందుచే యఙ్లుగంతములు పరస్మైపదమునందు మాత్రమే యుండు నని కూడ చెప్పినట్లయినది.

ఊర్ణుధాతువునకు ఆచ్ఛాదనము చేయుట అని యర్థము. ఞిత్తు గాన ఉభయపది. సేట్కము.

602 ఊర్ణోతేర్విభాషా 7.3.90

వా వృద్ధిః స్యాత్ హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే. ఊర్ణౌతి-ఊర్ణోతి. ఊర్ణువన్తి. ఊర్ణుతే-ఊర్ణువాతే. ఊర్ణువతే.

'ఉతోవృద్ధిర్లుకి హలి' 'నాభ్య స్తస్యాచి పితి సార్వధాతుకే' అను సూత్ర ములనుండి (630) 'వృద్ధిః' 'హలి' 'పితి' 'సార్వధాతుకే' అనువర్తించును. హలాది యగు పిత్సార్వ ధాతుకము పర మగునపుడు ఊర్ణు ధాతువునకు వృద్ధి వికల్పముగ వచ్చును.

అలోన్త్య పరిభాషచే (21) చివరి అక్షరమగు ఉకారమునకు వృద్ధి వచ్చును. 'తిప్' 'సిప్' 'మిప్'లు హలాది పిత్సార్వధాతుకము లగుటచే అవి పర మగునపుడు ఈ సూత్రముచే వికల్పముగ వృద్ధి వచ్చును. వృద్ధ్యభావ పక్షమున ''సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః'' అను సూత్రముచే (390) గుణము. ఇతర ప్రత్య యములు ఙిత్తులు గాన గుణవృద్ధులు రావు. అజాది ప్రత్యయములు పరమగు నపుడు ఉవఙాదేశము వచ్చును. ఆత్మనేపద ప్రత్యయము లన్నియు 'అపిత్'లు గాన ఙిద్వద్భావ ముండును. గుణవృద్ధులు రావు. యథావకాశముగ ఉవఙా దేశము వచ్చుచుండును.

లట్ (పరస్మైపది):- ఊర్ణౌతి-ఊర్ణోతి, ఊర్ణుతః, ఊర్ణువన్తి; ఊర్ణౌషి-ఊర్ణోషి, ఊర్ణుథః, ఊర్ణుథ; ఊర్ణౌమి-ఊర్ణోమి, ఊర్ణువః, ఊర్ణుమః. ఆత్మనేపది. ఊర్ణుతే, ఊర్ణువాతే, ఊర్ణువతే; ఊర్ణుషే, ఊర్ణు వాథే, ఊర్ణుధ్వే; ఊర్ణువే, ఊర్ణువహే, ఊర్ణుమహే. 'ఊర్ణువతే' అను నపుడు 'ఝ'అకారముకంటె పరముగ లేదు గాన 'ఆత్మనేపదేష్వనతః'అను సూత్రముచే (527) 'అత్' ఆదేశము వచ్చినది.

ఊర్ణుధాతువునకు ఊకారరూప మగు ఇచ్ ఆదియందున్నది. ఊకారము గురువు గాన ఇది గురుమత్. కావున లిట్టునందు "ఇజాదేశ్చ గురుమతోఽ నృచ్ఛః" అను సూత్రముచే (514) 'ఆమ్' రావలసి యుండగా:-

వా. ఊర్ణోతేరామ్ నేతి వాచ్యమ్.

ఊర్ణుధాతువునకు ఆమ్ రాదని చెప్పవలెను ఈ వార్తికముచే నిషేధింపబడినది గాన ఆమాదేశము రాలేదు. ఇక 'ఊర్ణు' అనునది అజాది ధాతువు గాన 'లిటి ధాతోరనభ్యాసస్య' అను సూత్రముచే (396) రెండవ ఏకా చ్కసమదాయ మగు 'ర్ణు' అనురేఫసహిత మగు దానికి ద్విత్వము రావలసి యుండగా -

603. నన్ద్రాః సంయోగాదయః 6.1.3

అచః పరాః సంయోగాదయో నదరా ద్విర్న భవన్తి. నుశబ్దస్య ద్విత్వమ్. ఊర్ణునావ, ఊర్ణునువతుః, ఊర్ణునువుః.

న, న్ద్రాః, సంయోగాదయః. 'ఏకాచో ద్వే ప్రథమస్య' 'అజాదేర్ద్వితీయస్య' అను సూత్రములనుండి 'ద్వే' 'అజాదేః'అనువర్తించినవి. అచ్చుకంటె పర మైనవియు, సంయోగాదియం దున్నవియు నగు నకార, దకార, రేఫలకు ద్విత్వము రాదు.

ఈ సూత్రముచే రేఫకు ద్విత్వము నిషేధింపబడినది గాన మిగిలిన 'ణు' అను సముదాయమునకు మాత్రమే ద్విత్వము వచ్చును. ధాతుపాఠమున; స్వభావ సిద్ధ మగు నకారమునకు "రషాభ్యాం నో ణః సమానపదే" అను సూత్రముచే (267) ణత్వము చేసి 'ఊర్ణుఞ్' అని పఠింపబడినది. ఈ ణత్వము అసిద్ధము గాన 'ను' అను సముదాయమునకు ద్విత్వము వచ్చును.

ధాతువులలో రేఫకంటె పర మగు ణకార మెచ్చట ఉన్నను అది నకార స్థానముననే వచ్చిన దని గ్రహింపవలెను. ఇట్లే ఝల్పరకము లగు అనుస్వార పంచమవర్ణములు నకారజన్యములు; షకారము సకారజన్యము. షకారముకంటె పర మగు టవర్గము తవర్గజన్యము:-

నకారజావనుస్వారపఞ్చమౌ ఝలి ధాతుషు
సకారజః షకారశ్చ షాట్టవర్గస్తవర్గజః.

ఈ విధముగ నుకు ద్విత్వము చేయుటచే లిట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున 'ఊర్ నునుఅ' అని యుండగా అభ్యాసనకారమునకు రేఫసంబంధ ముండుటచే ణత్వము. 'అచో ఞ్ణితి' అను సూత్రముచే (182) చివరి ఉకారమునకు వృద్ధి; ఆవాదేశము- 'ఊర్ణునావ' అను రూపము సిద్ధించును.

ఊర్ణునువతుః; ఊర్ణునువుః:- 'అపిత్' లిట్ కిత్తు గాన ఉకారమునకు గుణము రాలేదు. ఉవఙాదేశము వచ్చినది.

604. విభాషోర్ణోః 1.2.3

ఇడాదిప్రత్యయో వా ఙిత్ స్యాత్. ఊర్ణునువిథ - ఊర్ణునవిథ. ఊర్ణువితా-ఊర్ణవితా, ఊర్ణువిష్యతి-ఊర్ణవిష్యతి. ఊర్ణౌతు-ఊర్ణోతు. ఊర్ణవాని, ఊర్ణవై.

ఊర్ణుధాతువు అనేకాచ్కము గాన సేట్కము. దీనికి 'థల్'నందు ఇడాగమము చేసిన పిమ్మట 'ఊర్ణును ఇథ' అని యుండగా, ఈ సూత్రము ప్రవర్తించును.

'గాఙ్కుటాదిభ్యోఞ్ణిన్డిత్' "విజ ఇట్"అను సూత్రములనుండి 'ఙిత్' 'ఇట్' అనువర్తించును. ఊర్ణుధాతువుకంటె పర మగు ఇడాదిప్రత్యయము వికల్పముగ 'ఙిత్' అగును.

ఙిత్త్వపక్షమున గుణము రాదు గాన ఉవఙాదేశము వచ్చి "ఊర్ణునువిథ" అను రూపము, తదభావపక్షమున గుణావాదేశములచే 'ఊర్ణునవిథ' అను రూపమును సిద్ధించును.

లిట్-పరస్మైపది:- ఊర్ణునావ, ఊర్ణునువతుః, ఊర్ణునువుః; ఊర్ణునువిథ-ఊర్ణునవిథ, ఊర్ణునువథుః,ఊర్ణునువ: ఊర్ణునావ-ఊర్ణునవ,ఊర్ణునువివ-ఊర్ణునవివ, ఊర్ణునువిమ-ఊర్ణునవిమ. ఆత్మనేపది:- ఊర్ణునువే, ఊర్ణునువాతే, ఊర్ణునువిరే; ఊర్ణునువిషే-ఊర్ణునవిషే, ఊర్ణునువాథే, ఊర్ణునువిధ్వే-ఊర్ణునవిధ్వే; ఊర్ణునువే, ఊర్ణునువివహే-ఊర్ణునవివహే. ఊర్ణునువిమహే-ఊర్ణునవిమహే.

లుట్లృట్లులందు రెండు పదములందును 'తా' 'స్య'లు వచ్చి వీటికి ఇడాగమము వచ్చును గాన ఙిత్త్వవికల్పముచే ఉవఙాదేశ, గుణావాదేశములచే ఊర్ణువితా-ఊర్ణవితా,ఊర్ణువితారౌ,ఊర్ణవితారౌ,ఊర్ణువితారః ఊర్ణవితారః; (లృట్) ఊర్ణువిష్యతి-ఊర్ణవిష్యతి; ఊర్ణువిష్యతే-ఊర్ణవిష్యతే, ఇత్యాది రూపములగును.

లోట్ ప్రథమపురుషైకవచనమున (పరస్మైపదమున) వృద్ధివికల్పముచే (సూ-602) ఊర్ణౌతు-ఊర్ణోతు అను రూపద్వయ ముండును. ఊర్ణౌతు-ఊర్ణోతు-ఊర్ణుతాత్, ఊర్ణుతామ్, ఊర్ణువన్తు; ఊర్ణుహి-ఊర్ణుతాత్, ఊర్ణుతమ్-ఊర్ణుత! ఊర్ణవాని, ఊర్ణవావ, ఊర్ణవామ. ఆత్మనేపది:- ఊర్ణుతామ్, ఊర్ణువాతామ్, ఊర్ణువతామ్; ఊర్ణుష్వ-ఊర్ణువాథామ్-ఊర్ణుధ్వమ్. ఊర్ణవై, ఊర్ణవావహై, ఊర్ణవామహై.

లఙ్ పరస్మైపదప్రథమమధ్యమపురుషైకవచనములందు ఆడాగమము, 'ఆటశ్చ' (197) అను వృద్ధియు చేసిన పిమ్మట 'ఔర్ణు త్' "ఔర్ణుస్" అని

యుండగా 'త్' 'స్' అనునవి హలాదిపిత్సార్వధాతుకములు గాన వికల్పముగ వృద్ధి రావలసి యుండ (సూ-602) తదపవాదముగ గుణము విధింపబడు చున్నది.

605. *గుణోఽపృక్తే* 7.3.91

ఊర్ణోతేర్గుణోఽపృక్తే హలాదౌ పితి సార్వధాతుకే. వృద్ధ్యప వాదః. ఔర్ణోత్, ఔర్ణోః, ఊర్ణుయాత్, ఊర్ణుయాః, ఊర్ణువీత. ఊర్ణూ యాత్, ఊర్ణువిషీష్ట-ఊర్ణవిషీష్ట.

'హలాదేః', 'పితి', 'సార్వధాతుకే' అను పదములు 'ఊర్ణోతేర్విభాషా' అను సూత్రమునందు వలెనే (602) అనువర్తించును. హలాదియు, అపృక్త రూపమును అగు పిత్సార్వధాతుకము పర మగునపుడు ఊర్ణుధాతువునకు గుణము వచ్చును.

ఇది వృద్ధికి అపవాదము. లఙ్ (పరస్మైపది):- ఔర్ణోత్, ఔర్ణుతామ్, ఔర్ణువన్; ఔర్ణోః, ఔర్ణుతమ్, ఔర్ణుత! ఔర్ణవమ్, ఔర్ణువ, ఔర్ణుమ. ఆత్మనేపది:- ఔర్ణుత, ఔర్ణువాతామ్, ఔర్ణువత, ఔర్ణుథాః, ఔర్ణువాథామ్, ఔర్ణుధ్వమ్, ఔర్ణువి, ఔర్ణువహి, ఔర్ణుమహి.

విధిలిఙ్ పరస్మైపదమున "ఊర్ణుయాత్, ఊర్ణుయాతామ్, ఊర్ణుయుః" ఇత్యాదిరూపములును, ఆత్మనేపదమున "ఊర్ణువీత, ఊర్ణువీయాతామ్, ఊర్ణు వీరన్" ఇత్యాదిరూపములును ఉండును.

"ఊర్ణుయాః" అను మధ్యమపురుషైకవచనమున 'సిప్' 'పిత్' గాన వైక ల్పికవృద్ధి రావలసి యున్నది (సూ-602). కాని 'ఙిచ్చ పిన్న' (ఙిత్తు 'పిత్'కాజా లదు- ఇచట యాసుట్ ఙిత్) అను భాష్యకారవచనముచే పిత్త్వము లేదు గాన వృద్ధి రాదు.

ఆశీర్లిఙ్ (పరస్మైపదమున) నందు "అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః" అను సూత్రముచే (485) దీర్ఘము వచ్చును గాన 'ఊర్ణూయాత్, ఊర్ణూయా స్తామ్, ఊర్ణూయాసుః' ఇత్యాదిరూపము లగును. ఆత్మనేపదమున 'సీయుట్'కు ఇడాగమము చేసిన పిమ్మట దానికి ఙిత్త్వము వికల్పముగ లభించుటచే (సూ-604) ఙిత్త్వపక్షమున ఉవఙాదేశముచే "ఊర్ణువిషీష్ట, ఊర్ణువిషీయాస్తామ్, ఊర్ణువిషీరన్" ఇత్యాదిరూపములును, ఙిత్త్వాభావపక్షమున గుణావాదేశములచే